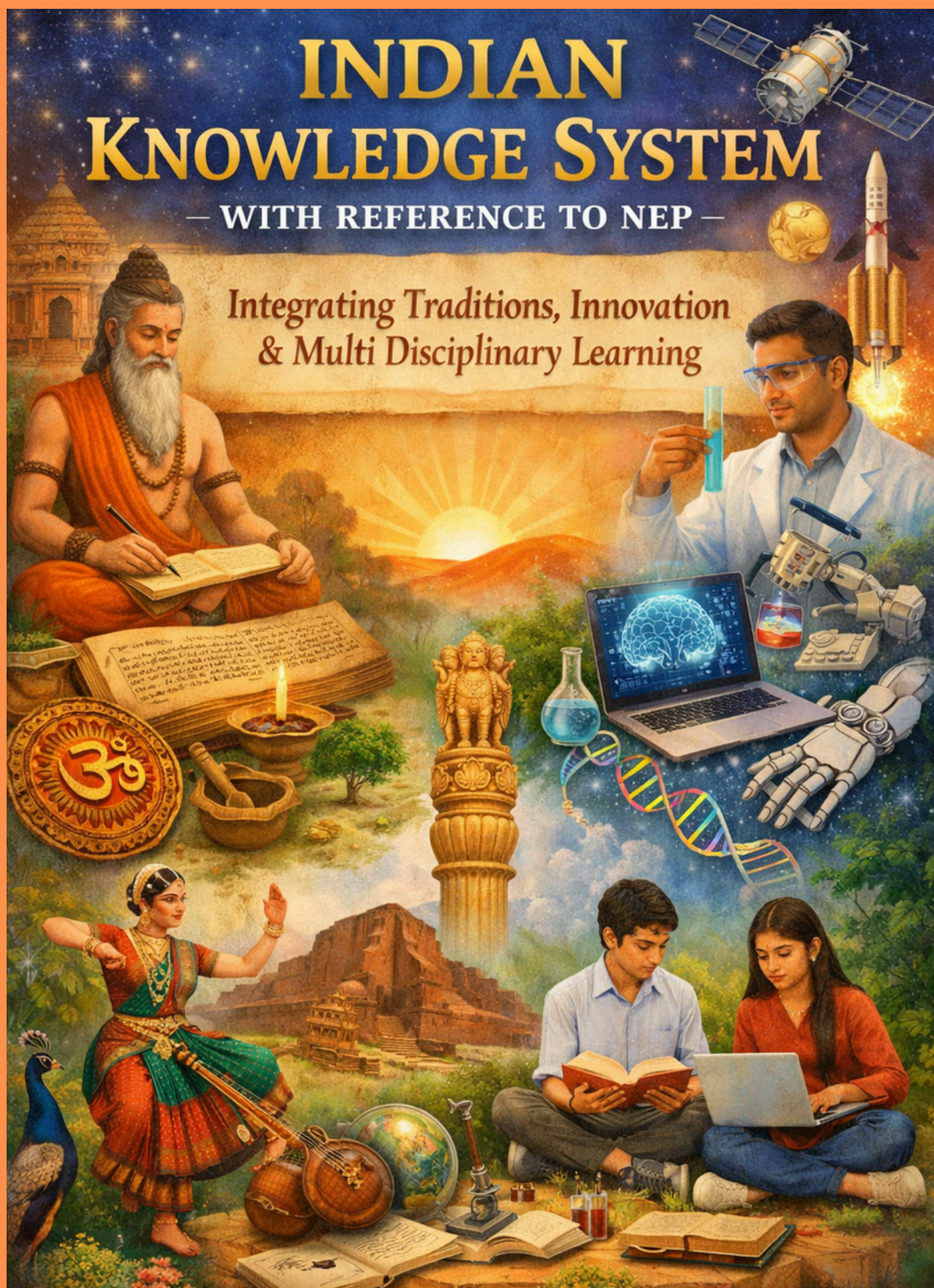

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level

Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access Journal

ISSN:2230-9578 February- 2026 Volume-18 Issue-2(XVIII)

MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL JOURNAL

Website: <https://jrdrv.org>

11th & 12th February 2026

Two Day National Seminar

On

**"Indian Knowledge System With
Reference to NEP: Integrating
Traditions, Innovation, & Multi
Disciplinary Learning"**

Shree Atal Bihari Vajpayee Government Arts &
Commerce College, Vankal Ta. Mangrol, Dist.
Surat (Gujarat)

ISSN: 2230-9578

February- 2026

Volume-18 Issue-2 (XVIII)

Please Get in Touch

Email: jrdrv.org@gmail.com

Mob: [+91-9552416001](tel:+91-9552416001), [+91- 8888454089](tel:+91-8888454089)

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : [2230-9578](https://doi.org/10.2230-9578) | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-2(XVIII)| February 2026

Journal of Research and Development

*A Multidisciplinary International Double Blind Peer Reviewed Refereed
International Research Journal*

Volume-18, Issue-2 (XVIII) | February 2026

Publication Language – English, Hindi, Marathi and other Indian Languages

Periodicity of Publication- Monthly

Email: jrdrv.org@gmail.com

Journal Website: <https://jrdrv.org>

CHIEF EDITOR

Dr. Ramesh V. Bhole

Professor

Sardar Vallabhbhai Patel Arts and Science College Ainpur,

Tal Raver, Dist Jalgaon

Email: jrdrv.org@gmail.com

Disclaimer

The Editors shall not be held responsible for the originality or the views and opinions expressed in the papers. The author(s) alone shall bear full responsibility for the originality of their work and the ideas expressed therein.

© All rights reserved with the Editors.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : [2230-9578](https://doi.org/10.22304/2230-9578) | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-2 (XVIII)| February - 2026

JOURNAL PARTICULARS

Name of Journal	JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
Frequency	Monthly : Jan to Dec (12 issues per year)
ISSN	2230-9578
Publisher	Dr. Ramesh V. Bhole
Chief Editor	Dr. Ramesh V. Bhole
Copy right	Journal of Research and Development
Starting Year	January 2010
Subject	Multi-Disciplinary
Review Process	Double Blind Peer
Language	English, Hindi, Marathi, and other Indian Constitutional Languages.
Publication Format	Print
Access	
License	 Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
Phone No.	+91 93256 65856, +91-8888454089
Email	jrdrv.org@gmail.com
Journal Website	https://jrdrv.org
Registered office Address	‘Ravichandram’ Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon, Maharashtra, India
Admin. Office Address	‘Ravichandram’ Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon , Maharashtra, India
Printing	Amitsons Digital Copiers 106 and 110, Paras Chambers 1st Floor, Near Laxmi Narayan Theatre, Above Bank Of India, Swargate-411042

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : [2230-9578](https://doi.org/10.2230/9578) | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-2 (XVIII)| February - 2026

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

*A Multidisciplinary International Double Blind Peer Reviewed Refereed
International Research Journal*

Publication Language – English, Hindi, Marathi and other Indian Languages

Periodicity of Publication- Monthly

Email: jrdrvb.org@gmail.com

Journal Website: <https://jrdrvb.org>

CHIEF EDITOR

Dr. Ramesh V. Bhole

Professor

Sardar Vallabhbhai Patel Arts and Science College Ainpur,

Tal Raver, Dist Jalgaon

Email: jrdrvb.org@gmail.com

ASSOCIATE EDITORS

Prof. (Dr.) Madan Mohan Goel

Vice-Chancellor (Former)

Rajiv Gandhi National Institute of Youth

Development, Govt. of India

Starex University, Gurugram, Haryana, India

Dr. Praveen G. Saptarshi

Visiting Faculty

Salisbury University, United States

MANAGING EDITOR

Dr. Santosh P. Mane

Assistant Professor,

Head Department of Geography,

Sameer Gandhi Kala Mahavidyalaya

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : [2230-9578](https://doi.org/10.2230/9578) | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-2 (XVIII)| February - 2026

EDITORIAL BOARD

BABALOLA, Ayodele Samuel Department of Pure and Applied Zoology, Federal University of Agriculture, PMB 2240, Abeokuta, Ogun State, Nigerian	Dr. Lal Mervin Dharmasiri Senior Professor and Chair Head of Geography University of Kelaniya, Sri Lanka.	Vijayanand Selvaraj Data Strategist and Artificial Intelligence Lead Information Technology (IT), Houston, Texas, USA
Dr. Munther Moh'd Ibrahim Zyoud Assistant Professor of English Language Teaching Methods-AI-Quds Open University, Palestine.	Prof. A.G. Amarasinghe Senior Lecturer Grade University of Kelaniya, Sri Lanka.	Dr. Gyanaranjan Sahoo Extension Scientist Orissa University of Agriculture & Technology, Orissa India
Dr. RVS Praveen Director Digital Engineering and Assurance, USA	Dr. Ranjan Kalita Principal Rangapara College, Amaribari, Rangapara, (Autonomous) Assam	Dr. S. C. Advitot Principal CBK's B. Sci, R.V. Com. & R. J. Arts College, Akkalkot
Dr. Kulkarni Swanand Gajanan Associate Professor, Mechanical Engineering Department, S.K.N. Sinhgad College of Engineering, Korti, Pandharpur-	Dr. Anurag Shrivastava Professor & Post Doctoral, Lincoln University College (LUC) Petaling Jaya, Malaysia, Malaysia	Prof. (Dr.) F. M. Nadaf Principal, Government College Borda Margao Goa (Autonomous), India
Dr. Tushti Sharma Royal School of Languages, The Assam Royal Global University, Guwahati, Assam	Dr. Sandeep Rout Faculty of Agriculture, Sri Sri University, Cuttack, Odisha	Dr. Daneshwar. R. Pandey Assistant Professor, Head Of Department S.S Agrawal College Of Commerce And Management Navsari Gujarat

PUBLISHER

Dr. Ramesh V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon

Email: jrdrv.org@gmail.com Journal Website: <https://jrdrv.org>

Sr. No.	CONTENTS	Page No.
1	Role of ICT in Promotion of Indian Knowledge System in Higher Education Jignashaben Dilipbhai Vasava	1-4
2	Indian Knowledge System and NEP 2020: Opportunities and Challenges in Higher Education Mr. Kunal N. Kevat	5-10
3	Evaluating Bank Managers' Perception of Forensic Accounting in Fraud Risk Management Dr Hetal Atul Desai	11-16
4	Role of the Indian Knowledge System in NEP 2020 Dr.Neeta P.Chaudhari	17-19
5	Education, Ethics and Indian Values in Sudha Murty's How I Taught My Grandmother to Read: An IKS-Based Study Dr. Amitakumari Yogeshbhai Chaudhari	20-21
6	Social Emotional Learning as a Pillar of NEP-2020: An Empirical Study among KGBV School Children and Teachers in Narmada Dr. Narendrakumar D. Vasava, Gaurav J. Thakkar	22-26
7	Impact of Customer Trust and Perceived Risk on Customer Satisfaction in Traditional and Online Shopping: An Analytical Study of Tapi District. Chaudhari Shivanginikumari Dilipbhai, Dr. Radha Vyas	27-28
8	Transformation of the Indian Education System: A Study of Gurukul to Global and Digital Learning Dr. Mehul M. Mistry, Rashmibahen Dineshchandra Solanki	29-34
9	Consumer Awareness and Adoption Willingness toward Solar Energy Dipakbhai Pravinbhai Chaudhari, Dr. Badalkumar P. Mehta	35-40
10	Preserving Indigenous Knowledge through Technology: An Indian Knowledge Systems (IKS) Perspective Nildhara J. Gujarat	41-44
11	National Education Policy 2020 and Indian Knowledge System: A New Direction for the Future Dr. Diptiben Sureshbhai Chaudhari	45-47
12	Consumer Behaviour Towards Online Shopping: Evidence from Surat City of Gujarat State Katariya Rakeshbhai Raghavbhai, Dr. Deepak Choudhary	48-53
13	A Comparative Analytical Study on Pre- and Post-Merger Financial Performance of Selected Public and Private Sector Banks in India Nileshkumar Mohanbhai Gamit	54-59
14	National Education Policy 2020's Impact on Modern Education in Indian Institutions Itiksha M Chinai	60-67
15	Impact of the New Education Policy on Accounting Education Nilesh Dhansukhbhai Gamit	68-69
16	Balancing Ethical and Business Values on Social Media Platforms Ganvit Kishor B., Dr. Dhimmar Navinchandra Tulsidas, Dr. Milan Purushottam Patel	70-74
17	Accounting Practices in Indian Knowledge Systems: A Study of Ancient Indian Bookkeeping Traditions Dr. Sunilkumar Babubhai Tailor	75-77
18	Pedagogical Wisdom of Ancient Indian Teachers: An Evaluative Framework for Modern Teacher Professional Development Dr. Krishna Jaimin Desai, Dr. Shivangkumar B Maheta	78-83
19	Indigenous Knowledge Systems in Higher Education Institutions: Technological Pathways for Preservation and Integration Dr. Shivangkumar Bhaskarbhai Maheta, Dr. Krishna Jaimin Desai	84-88
20	Contribution of Indigenous Knowledge to Biodiversity Conservation in India Dr. Sunilbhai Motibhai Jadav	89-92
21	An Analytical Study of Indian Knowledge System and Its Contemporary Significance Dr. Brijesh Hiteshbhai Valand	93-95
22	Introducing E-Marketing in India: Opportunities to grow in Business Piyush R Prajapati , Dr. Yogesh N Chaudhari	96-100
23	Indian Knowledge System and Rasa Theory in R. K. Narayan's The Guide and The Bachelor of Arts: A Study in the Context of NEP 2020 Katiyar Saynaben Nurmamad, Dr. Salim Hingora	101-104
24	Effectiveness of Skill-Oriented Initiatives Offered by Vanita Vishram Women's University: A Students' Perspective Analysis Dr. Ghanshyam Bhomachiya, Bhumika Rajeev Bhomia	105-108

25	An Evaluation of Solid Waste Management System - A Study of Citizens Residing in Different Zones of the Surat City Dr. Ghanshyam Bhomachiya, Urvi Prakashbhai Chaudhary	109-115
26	An Analytical Study of Indian Knowledge Systems and Sustainable Development under the National Education Policy 2020 Radhika S. Patel	116-121
27	Mainstreaming Yoga in Education for Youth Well-Being Dr. Ankurkumar D. Chaudhari	122-125
28	Suicide Prevention through Indian Philosophy: A Value-Based Framework Using the Five Yamas Dr. Monika P. Shah	126-130
29	Indian Knowledge System and Modern Education Jyoti Gamit	131-133
30	Reimagining the Indian Knowledge System under NEP 2020: A Framework for Integrating Tradition, Innovation, and Multidisciplinary Learning Vishal R. Gamit	134-138
31	ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ – ૨૦૨૦ની પરિવર્તનકારી ભૂમિકા ડૉ. જ્યોતિબેન પરશુરામ વૈષ્ણવ	139-144
32	અધ્યાપકનાં વ્યવસાયિક વિકાસ માટે ભારતીય કૌશલ્ય ભાણીયાભાઈ ડી. ગામીત	145-155
33	भारतीय ज्ञान प्रणाली और आधुनिक शिक्षा Dr. Ratu m. Chaudhari	156-158
34	પ્રાચીન ભારતીય જ્ઞાનથી આધુનિક શિક્ષણ સુધી : પંચકોષ દૃષ્ટિએ NEP 2020નું વિશ્લેષણ Ritikakumari Pravinbhai Chaudhari	159-165
35	ભારતીય પરંપરામાં મૂલ્ય શિક્ષણની ભૂમિકા ડૉ.નીતિનકુમાર પ્રભુદાસ પટેલ	166-169
36	રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020ના સંદર્ભમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અને શિક્ષક વ્યાવસાયિક વિકાસ Rakeshkumar Babubhai Naika	170-176
37	स्वदेशी पर्यावरणीय ज्ञान और सतत विकास: भविष्य की एक राह डॉ. मेहुल एफ. मालिवाड़	177-178
38	સોનગઢ તાલુકાની સરકારી પ્રાથમિક શાળાઓમાં આચાર્યોનાં નેતૃત્વની શૈક્ષણિક વાતાવરણ પર પડતી અસરો શ્રી રજનીશકુમાર રમેશભાઈ ચૌધરી, ડૉ. નયનાબેન બી. ચૌહાન	179-181
39	ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી હેઠળ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં યોગ ડૉ હર્ષદાકુમારી વિનોદભાઈ પટેલ	182-184
40	ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના પ્રોત્સાહનમાં ટેકનોલોજીની ભૂમિકા: ગૌરવકુમાર નજનભાઈ બિરારી	185-187
41	ભારતમાં પર્યાવરણીય સંરક્ષણ અને ટકાવ વિકાસ ડૉ. એલિશાબેન ગણેશભાઈ ચૌધરી	188-190
42	ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અને આધુનિક સમાજકાર્ય: NEP 2020 દ્વારા પ્રસ્થાપિત નવો દ્રષ્ટિકોણ ટૂવિંકલ અરવિંદભાઈ વસાવા, ડૉ.દિનેશભાઈ રાજુભાઈ ચૌધરી	191-194
43	NEP: 2020 અન્વયે શિક્ષકોના વ્યવસાયિક વિકાસ માટે મુલ્યો અને કૌશલ્યો Dharaiya Girishbhai Amrutbhai	195-201

44	નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ અંતર્ગત વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ: 10 બેગલેસ ડે પટેલ દિક્ષિતાબેન ભુલાભાઈ, ડો. ધર્મેશભાઈ પંડ્યા	202-205
45	ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 માં શિક્ષકની ભૂમિકા Gohel Kevalkumar Rajendrakumar, Dr. Anant Sharma	206-211
46	આધુનિક હિન્દી સાહિત્ય કે દ્વિવેદી યુગીન પ્રબંધ કાવ્ય મેં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા: પુનર્પાઠ ડૉ. જયશ્રીબેન એસ દેસાઈ	212-214
47	જળપ્રલયકથા : આદિવાસી લોકપરંપરા સંદર્ભે પ્રકાશ આર. પરમાર	215-217
48	શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં નિરૂપિત સંકટ સમયનું સંચાલન: એક વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ પ્રા. મેહુલ એન. પટેલ	218-222
49	ભારતીય સાહિત્યમાં નારી ડૉ. સોનલબેન સુરેશભાઈ ચૌધરી	223-225
50	ભારતીય વિવિધ સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા પર રામાયણનો પ્રભાવ ઠાકોર નયનાબેન પ્રવિણસિંહ	226-229
51	ગુજરાતમાં નવસારી જિલ્લાના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ઓનલાઈન શિક્ષણ અને NEP ૨૦૨૦ ના ડિજિટલ લક્ષ્યો : પડકારો અને ઉકેલો Patel jinalkumari itubhai, Dr. Nareshkumar R. Chaudhary	230-236
52	આદિ શંકરાચાર્યના સિદ્ધાંતોનો IKS માં ઉપયોગ - NEP2020 ના સંદર્ભમાં સંજયકુમાર પ્રવિણભાઈ મકવાણા	237-239
53	જળ, જમીન અને જંગલની જાળવણી જ જનસમુદાયના અસ્તિત્વનો આધારસ્તંભ ડૉ. નરેશકુમાર માધુભાઈ મહાકાળ	240-243
54	NEP 2020ના સંદર્ભમાં ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી, આધુનિક શિક્ષણ અને મૂલ્યઆધારિત કોર્પોરેટ જીવન Chaudhari Mitanginikumari Dilipbhai, Dr. Hiteshkumar G Patel	244-248
55	ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી એવં આદિવાસી જીવન પ્રણાલી ડૉ. ધર્મેન્દ્રકુમાર એન. વસાવા	249-251
56	ભારતમાં NBFC ની સમીક્ષા ડૉ. આરતી એ. મોહિતે, કિંજલબેન. એમ. વસાવા	252-258
57	આધુનિક ભારતના કર માળખામાં ડિજિટલાઇઝેશનની ભૂમિકાઓનો અભ્યાસ પ્રફુલકુમાર. એમ. વસાવા	259-263
58	Indian Knowledge System With Reference To NEP: Integrating Traditions Innovation & Multi-Disciplinary Learning” ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી (Indian Knowledge System) અને NEP 2020 પટેલ સપનાકુમારી એ.	264-266
59	કુંદનિકા કાપડિયા ની વાર્તાઓમાં નારી સંવેદના ગામીત અર્જુનભાઈ ચીમનભાઈ.	267-269
60	ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અને આધુનિક શિક્ષણ પુષ્પાબેન યુ. વસાવા	270-273

61	भारतीय ज्ञान-परंपरा और समकालीन आदिवासी विमर्श विशालभाई मनोजभाई वसावा	274-276
62	भारतीय ज्ञान परंपरा में हिंदी साहित्य की भूमिका डॉ. शिलाषकुमार जी. गामीत	277-281
63	भारतीय ज्ञान परंपरा का हिंदी साहित्य के साथ सरोकार डॉ. निकिता सावडिया	282-283
64	भारतीय ज्ञान परंपरानो छतिहास : वैदिक युगथी आधुनिक संदर्भ सुधी Urvesh Chaudhari	284-286
65	भारतीय ज्ञान परंपरा में आधुनिक दृष्टिकोण प्रो. चंद्रसिंह एस. पाडवी	287-289
66	भारतीय लोकाचार मूल्य और कौशल विकास डॉ. रमेशभाई खानपरभाई वसावा	290-294
67	शिक्षकोना व्यावसायिक विकासमा: नैतिकता, मूल्यो अने कुशलता. डॉ. सौरभकुमार आर. वसावा	295-297
68	नालंदा: गुरुकुल परंपरानु वैश्विक शिपर अने आधुनिक शिक्षणनो पायो Vasava Dixitkumar Maheshbhai, Dr. Hitendrasinh Y. Kharvasiya	298-300
69	लोभंडी पुरुष सरदार वल्लभभाई पटेल वसावा लक्ष्मणकुमार मुकुंदभाई, डॉ. हसमुभाई पटेल	301-306
70	Health and Indian Knowledge System आरोग्य अने भारतीय ज्ञान परंपरा डॉ. डित्तीबेन नंदलालभाई ज्वराजानी	307-311

Original Article

Role of ICT in Promotion of Indian Knowledge System in Higher Education

Jignashaben Dilipbhai Vasava

Librarian, Government Arts College Sagbara, Dist-Narmada, VNSGU Surat

Email: jignashavasava2@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180201

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 1-4

February- 2026

Submitted: 10 Jan 2026

Revised: 20 Jan. 2026

Accepted: 01 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

Abstract

The Indian Knowledge System (IKS) represents a vast and rich intellectual heritage encompassing philosophy, science, medicine, mathematics, arts, linguistics, and sustainable practices developed over centuries. In the contemporary higher education landscape, the integration of Information and Communication Technology (ICT) plays a crucial role in preserving, promoting, and disseminating this indigenous knowledge to a wider academic community. This paper examines the role of ICT as an enabling tool in the promotion of the Indian Knowledge System within higher education institutions. It explores how digital platforms, e-learning resources, virtual libraries, Massive Open Online Courses (MOOCs), and multimedia content facilitate access to classical texts, oral traditions, and interdisciplinary knowledge embedded in IKS. The study highlights the potential of ICT in enhancing student engagement, fostering experiential learning, and encouraging research through digitization, translation, and data analytics. Furthermore, the paper discusses institutional initiatives aligned with the National Education Policy (NEP) 2020 that emphasize the integration of IKS with modern pedagogy using ICT tools. The findings suggest that ICT not only bridges the gap between traditional knowledge and contemporary education but also ensures inclusivity, accessibility, and sustainability of Indian Knowledge Systems in higher education. The paper concludes by emphasizing the need for policy support, faculty training, and digital infrastructure to effectively leverage ICT for the holistic promotion of IKS.

Keywords: Indian Knowledge System (IKS), Information and Communication Technology (ICT), Higher Education, Digital Learning, Knowledge Preservation, E-learning Platforms, NEP 2020, Indigenous Knowledge, Digital Archives, Curriculum Integration

Introduction

1: What is IKS (Indian Knowledge System?)

The Indian Knowledge Systems Division (IKS Division) of the Ministry of Education (MoE) was established in October 2020, with a vision to promote interdisciplinary and transdisciplinary research on all aspects of IKS, preserve and disseminate a deeper understanding and appreciation of IKS for further research, and societal applications. The IKS Division supports and funds the establishment of IKS centers, and interdisciplinary and transdisciplinary research in IKS. The Division conducts internship programs for undergraduate students in addition to conducting faculty development programs, workshops, text mining and documentation projects, and many outreach activities in partnership with other institutions. Additionally, the Division initiated IKS Wiki portal for article publishing in various Bhāratīya languages, fostering a broader dissemination and engagement with traditional knowledge systems. The main objective of the IKS Division is to go beyond merely acknowledging the existence of Indian Knowledge Systems and to rejuvenate and mainstream it by integrating it into the fabric of our education research ecosystem for the contemporary world. It further seeks to bridge the gap between Traditional Indian Knowledge Systems and contemporary knowledge systems. By doing so, the IKS Division aims at cultivating a living tradition that fosters the creation of new knowledge and inspires the development of future innovators and scholars based on Bhāratīya paradigms of knowledge generation and transmission. In other words, the IKS Division is not satisfied discussing about Suśruta, Āryabhaṭa, Agastya and other venerated Ācāryas; we actively strive to create an ecosystem that will inspire and give rise to many more Suśrutas and Āryabhaṭas.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19064064](https://doi.org/10.5281/zenodo.19064064)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Jignashaben Dilipbhai Vasava, Librarian, Government Arts College Sagbara, Dist-Narmada, VNSGU Surat

How to cite this article:

Vasava, J. D. (2026). Role of ICT in Promotion of Indian Knowledge System in Higher Education. *Journal of Research and Development*, 18(2(XVIII)), 1-4. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19064064>

Core Principles of the IKS Division:

The IKS division focuses on three fundamental principles when undertaking any activity:

1. Paramparā:

Embracing the rich heritage and lineage of Indian Knowledge Systems, the IKS Division aims to uphold and carry forward the wisdom that has been passed down through generations. The goal is to highlight the continuous unbroken knowledge traditions of Bhārata since time immemorial.

2. Drṣṭi:

Indian knowledge systems offer unique perspectives that make this knowledge system 'Bhāratīya' and hold immense value in addressing contemporary and emerging challenges. By combining traditional wisdom with modern knowledge, we can find holistic solutions that transcend the limitations of either approach.

3. Laukika-prayojana:

The IKS Division aims to highlight the practical utility of the Indian Knowledge System to solve current and emerging problems of India and the world. By focusing on areas of societal importance, such as health, technology, and social well-being, IKS projects strive to make a tangible difference to the contemporary world by mainstreaming Indian Knowledge Systems.

2: ICT (Information and Communication Technology)

ICT in education refers to the use of Information and Communication Technology tools such as computers, the internet, mobile devices, digital platforms, and multimedia resources to support and improve teaching, learning, research, and educational administration. It enables teachers to deliver lessons through smart boards, presentations, videos, and virtual classrooms, while students can access online courses, digital libraries, and interactive learning materials from anywhere. ICT makes education more engaging, flexible, and accessible by promoting e-learning, distance education, and collaborative learning environments. It also helps institutions manage academic processes like admissions, assessments, and communication more efficiently. Overall, ICT plays a vital role in modern education by enhancing learning experiences and developing digital skills among learners.

Indian Knowledge System (IKS) refers to the structured and experiential knowledge developed in the Indian subcontinent across centuries through observation, experimentation, philosophical inquiry, and cultural practice. It includes disciplines such as Ayurveda, Yoga, Vedic mathematics, astronomy, metallurgy, agriculture, architecture, and classical languages. Traditionally, this knowledge was transmitted through oral traditions and guru-shishya pedagogy (Kapoor & Sharma, 2021).

In the digital era, Information and Communication Technology (ICT) has reshaped how knowledge is created, stored, accessed, and transmitted. Higher education institutions are increasingly adopting ICT-enabled systems to enhance learning outcomes and research productivity (Laurillard, 2012). Integrating ICT with IKS offers new opportunities for preservation, validation, and global dissemination of traditional knowledge.

Conceptual Framework

1 Indian Knowledge System

IKS is holistic, interdisciplinary, and practice-oriented. It emphasizes sustainability, ethical living, and harmony with nature (Chaturvedi, 2020). Unlike purely theoretical systems, IKS often combines theory with lived experience and applied wisdom.

2 Information and Communication Technology in Education

ICT in higher education includes digital infrastructure and tools such as:

- Learning Management Systems (LMS)
- Digital libraries and archives
- MOOCs and online platforms
- Multimedia learning tools
- Artificial intelligence applications
- Virtual and augmented reality

ICT supports learner-cantered, flexible, and collaborative learning environments (Selwyn, 2016).

ICT in Preservation of Indian Knowledge System

1 Digitization of Manuscripts

A major contribution of ICT is the digitization of rare manuscripts and archival materials. Institutions are converting palm-leaf and paper manuscripts into high-resolution digital formats, ensuring long-term preservation and wider access (Rao, 2018).

2 Digital Libraries and Repositories

Digital repositories allow categorized storage and retrieval of IKS resources. Metadata tagging and searchable text features enable efficient scholarly research. National digital library initiatives support open access to heritage knowledge (National Digital Library of India, 2020).

3 Audio-Visual Archiving

ICT enables recording of oral traditions, folk practices, and indigenous techniques through video and audio documentation, preserving intangible cultural knowledge (UNESCO, 2017).

ICT in Teaching and Learning of IKS

1 Online Courses and MOOCs

Online platforms now offer courses in Yoga, Sanskrit, Indian philosophy, and traditional sciences. MOOCs expand access beyond geographical boundaries and support lifelong learning (Daniel, 2019).

2 Virtual Classrooms and Expert Interaction

Video conferencing tools enable interaction with traditional scholars and domain experts who may not be physically present in universities. This supports authenticity and diversity of instruction.

3 Multimedia and Interactive Learning

Simulations, animations, and interactive modules help explain ancient scientific and mathematical concepts more effectively than text-only formats (Mayer, 2014).

4 Language Technologies

AI-based language processing tools assist in Sanskrit and Prakrit text analysis and translation, making classical knowledge more accessible to modern learners (Jha, 2022).

ICT in IKS Research and Innovation

ICT strengthens research through:

- Digital textual analysis
- Cross-disciplinary databases
- Data visualization
- Pattern recognition in classical texts
- Collaborative research platforms

Digital humanities approaches allow computational analysis of traditional texts, generating new interpretations and validations (Berry, 2012).

Outreach and Global Promotion through ICT

ICT expands IKS visibility through:

- Dedicated web portals
- Open educational resources
- Educational YouTube channels and podcasts
- Mobile learning applications
- Social media knowledge campaigns

Such outreach increases youth engagement and international awareness (Selwyn, 2016).

Challenges in ICT-Based Promotion of IKS

Despite progress, several challenges remain:

- Limited digitization of authentic sources
- Language and script barriers
- Need for expert validation
- Risk of misinterpretation
- Digital divide among institutions
- Copyright and ethical issues

Lack of trained interdisciplinary faculty (Chaturvedi, 2020)

Future Directions

Future development may include:

- AI-assisted manuscript restoration
- Virtual reality models of ancient universities
- Block chain authentication of digital texts
- Smart semantic search of IKS databases
- Integrated IKS digital research centres
- Curriculum-linked ICT platforms aligned with NEP reforms

Conclusion

ICT plays a transformative role in the promotion of Indian Knowledge System in higher education by enabling preservation, accessibility, research, and global dissemination. It bridges traditional wisdom and modern academic practice through digital tools and platforms. Effective integration requires institutional support, expert collaboration, and ethical safeguards. With strategic implementation, ICT can ensure that Indian Knowledge System remains dynamic, relevant, and globally recognized. The integration of Information and Communication Technology (ICT) with

the Indian Knowledge System (IKS) represents a significant step toward revitalizing and mainstreaming India's rich intellectual and cultural heritage within higher education. ICT serves as a powerful enabler for the preservation, digitization, analysis, teaching, and global dissemination of traditional knowledge across disciplines such as Yoga, Ayurveda, philosophy, mathematics, linguistics, and environmental practices. Through digital repositories, online courses, virtual classrooms, language technologies, and research databases, higher education institutions can make IKS more accessible, structured, and relevant for contemporary learners and researchers. At the same time, effective promotion of IKS through ICT requires careful attention to authenticity, scholarly validation, language accessibility, and ethical use of knowledge resources. Institutional support, interdisciplinary collaboration, faculty training, and policy-level encouragement are essential for sustainable implementation. Initiatives led by national bodies such as the IKS Division under the Ministry of Education further strengthen this movement by creating structured frameworks and digital platforms. Overall, ICT not only preserves traditional knowledge but also transforms it into a living, evolving academic resource. When thoughtfully integrated, ICT can bridge ancient wisdom and modern education, ensuring that Indian Knowledge Systems contribute meaningfully to innovation, sustainability, and holistic higher learning in the digital age.

References

1. Berry, D. M. (2012). Understanding digital humanities. Palgrave Macmillan.
2. Chaturvedi, A. (2020). Indian knowledge systems and higher education: A framework for integration. *Journal of Indian Education*, 46(2), 15–28.
3. Daniel, J. (2019). Making sense of MOOCs: Musings in a maze of myth, paradox and possibility. *Journal of Interactive Media in Education*, 2019(1), 1–8.
4. Indian Knowledge Systems Division, Ministry of Education, Government of India. (2025). About Indian Knowledge Systems Division. Retrieved from <https://iksindia.org/about.php>
5. Jha, D. N. (2022). Digital tools and classical Indian languages: New directions in Sanskrit studies. *Language in India*, 22(4), 55–68.
6. Kapoor, K., & Sharma, R. (2021). Relevance of Indian knowledge systems in contemporary education. *University News*, 59(12), 10–14.
7. Laurillard, D. (2012). Teaching as a design science: Building pedagogical patterns for learning and technology. Routledge.
8. Mayer, R. E. (2014). The Cambridge handbook of multimedia learning (2nd ed.). Cambridge University Press.
9. National Digital Library of India. (2020). NDLI framework and knowledge access initiatives. Ministry of Education, Government of India.
10. Rao, N. (2018). Digitization of manuscripts and preservation of knowledge heritage in India. *Library Philosophy and Practice*, 1–12.
11. Selwyn, N. (2016). Education and technology: Key issues and debates (2nd ed.). Bloomsbury.
12. UNESCO. (2017). Safeguarding intangible cultural heritage in the digital era. UNESCO Publishing.

Original Article

Indian Knowledge System and NEP 2020: Opportunities and Challenges in Higher Education

Mr. Kunal N. Kevat

AD-HOC Lecturer, D.R. Patel & R.B. Patel Commerce College and
Navnirman Institute of Management

Manuscript ID: **Abstract**

JRD -2026-180202

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 5-10

February- 2026

Submitted: 10 Jan 2026

Revised: 20 Jan. 2026

Accepted: 01 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

The Indian Knowledge System (IKS) represents a vast and rich repository of indigenous wisdom that has evolved over centuries through philosophical inquiry, empirical observation, and lived experience. It encompasses diverse domains such as philosophy, science, mathematics, medicine, arts, ethics, and sustainable living practices, reflecting a holistic worldview rooted in Indian civilization. Despite its historical significance and global contributions, Indian Knowledge Systems remained largely marginalized in formal education due to colonial legacies and the prolonged dominance of Western epistemological frameworks. As a result, indigenous knowledge traditions were often excluded from mainstream academic discourse in higher education. The introduction of the National Education Policy (NEP) 2020 marks a significant paradigm shift in India's educational landscape by formally recognizing the importance of integrating Indian Knowledge Systems into higher education. NEP 2020 emphasizes holistic and multidisciplinary learning, cultural rootedness, value-based education, and the meaningful integration of traditional knowledge with contemporary disciplines. The present study is a secondary-data-based conceptual analysis that examines the opportunities and challenges associated with integrating Indian Knowledge Systems into higher education institutions under the NEP 2020 framework. Drawing insights from scholarly articles, academic studies, and policy documents, the paper highlights key opportunities such as the promotion of holistic and multidisciplinary education, cultural revitalization, ethical and value-based learning, encouragement of indigenous research, and the use of digital technologies for the preservation and dissemination of traditional knowledge. At the same time, the study identifies several critical challenges that hinder effective implementation, including lack of standardized curricula, epistemological conflicts between traditional and modern knowledge systems, limited teacher preparedness, inadequate mechanisms for academic validation, infrastructural constraints, and resistance within academic institutions. The study concludes that integrating Indian Knowledge Systems into higher education under NEP 2020 holds transformative potential, provided structural, pedagogical, and academic challenges are effectively addressed.

Keywords: Indian Knowledge System (IKS), National Education Policy 2020, Higher Education, Opportunities, Challenges, Indigenous Knowledge, Curriculum Integration

Introduction

The Indian Knowledge System (IKS) represents a vast and diverse body of indigenous knowledge that has evolved over centuries through observation, experience, experimentation, and philosophical inquiry. Rooted in ancient texts such as the Vedas, Upanishads, and other classical traditions, IKS encompasses multiple domains including philosophy, science, mathematics, medicine, arts, ethics, and sustainable living practices. Historically, Indian education systems such as the Gurukul tradition emphasized holistic development, value-based learning, experiential pedagogy, and the harmonious relationship between humans, society, and nature. Despite its richness and global contributions, Indian Knowledge Systems were gradually marginalized during the colonial period, as Western educational paradigms became dominant in formal academia. Colonial education policies prioritized foreign epistemologies, leading to the perception of indigenous knowledge as outdated or unscientific. As a result, higher education institutions largely adopted Western frameworks, often neglecting India's own intellectual heritage. This marginalization continued in the post-independence period, creating a disconnect between higher education and the country's cultural and knowledge traditions.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Kunal N. Kevat, AD-HOC Lecturer, D.R. Patel & R.B. Patel Commerce College and
Navnirman Institute of Management

How to cite this article:

Kevat, K. N. (2026). Indian Knowledge System and NEP 2020: Opportunities and Challenges in Higher Education. *Journal of Research and Development*, 18(2(XVIII)), 5–10.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19064240>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19064240](https://doi.org/10.5281/zenodo.19064240)

The National Education Policy (NEP) 2020 represents a significant shift in India's educational vision by explicitly acknowledging the importance of Indian Knowledge Systems in shaping a holistic and inclusive education system. NEP 2020 emphasizes multidisciplinary learning, value-based education, cultural rootedness, and the integration of traditional knowledge with modern disciplines. The policy encourages higher education institutions to incorporate IKS through curriculum reforms, research initiatives, faculty development programs, and the establishment of dedicated IKS centres. Higher education plays a crucial role in implementing the vision of NEP 2020, as universities and colleges serve as primary sites for knowledge creation, dissemination, and validation. While NEP 2020 presents substantial opportunities for revitalizing Indian Knowledge Systems—such as promoting indigenous research, fostering ethical education, and leveraging digital technologies—it also poses several challenges. Issues related to curriculum standardization, teacher preparedness, epistemological compatibility, and institutional readiness continue to affect effective implementation. In this context, the present study examines the opportunities and challenges associated with integrating Indian Knowledge Systems into higher education under NEP 2020. Based on secondary data, the study seeks to contribute to the academic discourse on how higher education can balance traditional wisdom with contemporary educational demands.

Review of Literature

The integration of the Indian Knowledge System (IKS) into higher education has become a significant area of academic discussion following the implementation of the National Education Policy (NEP) 2020. Existing literature highlights the philosophical foundations of IKS, the policy vision of NEP 2020, emerging opportunities, and the challenges associated with institutional implementation. Upadhyay and Pandey (2025) examine the relevance of Indian Knowledge Systems in contemporary educational frameworks. Their study emphasizes that IKS contributes to holistic education by enhancing cognitive development, ethical reasoning, sustainability awareness, and interdisciplinary learning. The authors identify curriculum reform, teacher training, and technological interventions as key opportunities for integrating IKS, while also noting challenges such as lack of standardized curricula, institutional resistance, and limited empirical validation in higher education. Vageeshan and Kamalakar (2025) analyse government reforms aimed at integrating Indian Knowledge Systems into education under NEP 2020. The study highlights opportunities for intellectual, emotional, and cultural development of students through the inclusion of IKS in curriculum and co-curricular activities. However, the authors point out challenges related to teaching methodologies, faculty training, and infrastructural support, particularly in higher education institutions. Kumar and Kishor (2024) explore the role of NEP 2020 in reviving India's traditional wisdom and positioning Indian Knowledge Systems within modern education. Their work highlights opportunities such as multidisciplinary learning, cultural revitalization, and the use of technology to bring indigenous knowledge into mainstream education. At the same time, the study acknowledges challenges in policy implementation, academic integration, and balancing traditional knowledge with modern educational demands. Singh (2024) focuses specifically on the challenges of integrating Indian Knowledge Systems in the context of NEP 2020. The study highlights issues such as the digital divide, unequal access to technology, and difficulties faced by students from economically weaker sections. While NEP 2020 promotes the use of ICT for disseminating IKS, the author argues that infrastructural and social disparities pose major challenges in higher education implementation.

Waris and Tiwari (2024), through an edited volume on the integration of Indian Knowledge Systems in higher education, present a comprehensive discussion on opportunities such as decolonizing education, promoting Indian languages, interdisciplinary research, and technology-enabled dissemination of traditional knowledge. The volume also highlights challenges including epistemological conflicts, lack of institutional readiness, and misconceptions regarding the scientific validity of IKS. Mandavkar (2024) provides an extensive policy-oriented analysis of Indian Knowledge Systems and NEP 2020. The study emphasizes that NEP 2020 seeks to integrate moral, spiritual, intellectual, and skill-based education through IKS. While highlighting opportunities such as interdisciplinary learning, language promotion, and value-based education, the author also identifies challenges in execution, faculty preparedness, and curriculum alignment in higher education institutions. Gawande, Wadegaonkar, and Singh (2025) examine the integration of Indian Knowledge Systems in higher education from an andragogical perspective. Their study highlights opportunities for adult learners through experiential and participatory learning approaches inspired by IKS. However, the authors identify challenges such as shortage of trained faculty, lack of appropriate pedagogical tools, inadequate infrastructure, and difficulties in validating traditional knowledge within modern academic systems. Sehrawat (2025) critically analyses the challenges of mainstreaming Indian Knowledge Systems in academia. The study highlights structural barriers, colonial legacies, epistemological differences, lack of standardization, and questions of authenticity and validation. While NEP 2020 provides a supportive framework, the author argues that deeper academic reforms and interdisciplinary collaboration are essential for successful integration of IKS in higher education. Khan and Husain (2025) discuss the opportunities, challenges, and strategies for integrating Indian Knowledge Systems into education through NEP 2020. The study highlights opportunities such as multidisciplinary education, cultural awareness, and curriculum flexibility. At the same time, it identifies challenges including resistance to change, lack of trained educators, and the need for systematic implementation strategies in higher education institutions.

Research Gap

A review of existing literature reveals that several scholars have examined the significance of the Indian Knowledge System (IKS) and the policy vision of the National Education Policy (NEP) 2020. Prior studies have extensively discussed the philosophical foundations of IKS, its historical relevance, and the opportunities it offers for holistic, value-based, and multidisciplinary education in higher education institutions. Many researchers have also identified challenges such as curriculum integration, faculty preparedness, infrastructural limitations, epistemological differences, and issues related to validation and standardization of traditional knowledge. However, the literature shows a lack of comprehensive and integrated secondary-data analysis that simultaneously examines both the opportunities and challenges of implementing IKS under NEP 2020 specifically in the context of higher education. Most studies tend to focus either on the policy framework of NEP 2020 or on the conceptual importance of IKS, without systematically synthesizing how these two interact within higher education institutions. Furthermore, existing research largely remains descriptive or policy-oriented, with limited emphasis on a comparative and thematic synthesis of scholarly perspectives across multiple studies. There is also insufficient consolidation of challenges such as epistemological compatibility, institutional readiness, teacher training, and academic legitimacy into a unified analytical framework. Additionally, limited attention has been given to identifying actionable insights for higher education institutions based on secondary literature. Therefore, there exists a research gap in providing a systematic, literature-based synthesis that critically analyses the opportunities and challenges of integrating Indian Knowledge Systems into higher education under NEP 2020. The present study seeks to bridge this gap through a secondary-data-based conceptual analysis, thereby contributing to academic discourse and policy understanding.

Objectives of the Study

1. To examine the key opportunities provided by the National Education Policy (NEP) 2020 for integrating the Indian Knowledge System (IKS) into higher education.
2. To analyse the major challenges faced by higher education institutions in implementing Indian Knowledge Systems under the NEP 2020 framework.

Hypotheses

H1: The National Education Policy (NEP) 2020 provides significant opportunities for the integration of Indian Knowledge Systems into higher education.

H2: Higher education institutions face substantial institutional, pedagogical, and structural challenges in implementing Indian Knowledge Systems under NEP 2020.

Research Methodology

The present study adopts a descriptive and analytical research design based entirely on secondary data. The research aims to examine the opportunities and challenges associated with integrating the Indian Knowledge System (IKS) into higher education under the framework of the National Education Policy (NEP) 2020.

▪ Sources of Data

The study relies exclusively on secondary sources of data, which include:

- a) Peer-reviewed research papers published in national and international journals
- b) Edited volumes, conference proceedings, and academic reports
- c) Government policy documents, particularly the National Education Policy 2020
- d) Scholarly articles related to Indian Knowledge Systems, higher education reforms, and educational policy

▪ Method of Data Collection

Relevant literature was collected through academic databases, institutional repositories, and open-access journals. Only studies directly related to Indian Knowledge Systems, NEP 2020, and higher education were selected for analysis.

▪ Method of Data Analysis

The collected data were analysed using a qualitative thematic approach. Key themes such as opportunities for IKS integration, curriculum reforms, faculty development, institutional readiness, and implementation challenges were identified and systematically examined. A comparative approach was also employed to synthesize viewpoints across different studies.

▪ Nature of the Study

The research is conceptual and qualitative in nature. It does not involve primary data collection, surveys, interviews, or statistical analysis. The study focuses on synthesizing existing knowledge to derive meaningful insights.

▪ Scope and Limitations

The study is confined to higher education institutions in India and is limited by the availability and scope of existing secondary literature.

Tools of Data Analysis

The present study employs qualitative analytical tools to examine secondary data collected from existing literature and policy documents. The following tools were used for data analysis:

- 1) Thematic Analysis to identify and categorize key themes related to the opportunities and challenges of integrating the Indian Knowledge System (IKS) into higher education under NEP 2020.
- 2) Content Analysis to systematically review scholarly articles, policy documents, and academic studies for relevant concepts, arguments, and interpretations.
- 3) Comparative Analysis to compare different scholarly perspectives on IKS integration and assess variations in opportunities and challenges highlighted across studies.
- 4) Interpretative Analysis to derive meaningful insights and conclusions regarding the implementation of Indian Knowledge Systems in higher education.

These tools facilitated a structured and comprehensive understanding of the research problem using secondary data.

Findings of the Study

- 1) The study finds that the National Education Policy (NEP) 2020 provides a strong policy framework for the integration of the Indian Knowledge System (IKS) into higher education.
- 2) NEP 2020 creates significant opportunities for holistic and multidisciplinary learning, enabling the inclusion of traditional Indian knowledge alongside modern academic disciplines.
- 3) The integration of IKS promotes value-based education, cultural awareness, ethical learning, and a stronger sense of identity among higher education learners.
- 4) Higher education institutions have the opportunity to utilize digital technologies and ICT tools for the preservation, documentation, and dissemination of Indian Knowledge Systems.
- 5) The study reveals that curriculum flexibility under NEP 2020 supports the incorporation of IKS through elective courses, interdisciplinary programs, and research initiatives.
- 6) Despite these opportunities, the findings indicate that implementation challenges persist, including lack of standardized IKS curricula, limited faculty expertise, and inadequate teacher training.
- 7) Epistemological differences between traditional knowledge systems and modern scientific frameworks pose challenges in academic acceptance and validation of IKS.
- 8) Infrastructural limitations and the digital divide affect equitable access to IKS-based education across higher education institutions.
- 9) Institutional resistance and lack of awareness among stakeholders further constrain the effective implementation of IKS under NEP 2020.
- 10) Overall, the study confirms that while NEP 2020 offers substantial opportunities for integrating Indian Knowledge Systems, addressing structural, pedagogical, and institutional challenges is essential for successful implementation in higher education.

Scope of the Study

- a) The study focuses on the integration of the Indian Knowledge System (IKS) within the framework of the National Education Policy (NEP) 2020.
- b) It examines the opportunities and challenges related to the implementation of IKS in higher education institutions.
- c) The scope is limited to a secondary-data-based analysis, using published research papers, policy documents, and academic literature.
- d) The study concentrates on conceptual, policy, and institutional perspectives rather than empirical or field-based analysis.
- e) It covers curriculum development, faculty preparedness, pedagogical approaches, and institutional readiness for IKS integration.
- f) The research is confined to the Indian higher education system and does not include international comparisons.
- g) It does not involve primary data collection, surveys, interviews, or statistical testing.
- h) The findings are intended to support academic discussion, policy interpretation, and curriculum planning related to Indian Knowledge Systems.

Analysis and Discussion

The analysis of secondary literature highlights that the National Education Policy (NEP) 2020 has created a conducive policy environment for the integration of the Indian Knowledge System (IKS) into higher education. The policy's emphasis on holistic, multidisciplinary, and value-based education reflects strong conceptual alignment with the foundational principles of IKS. This alignment presents several opportunities while also revealing notable challenges in implementation.

▪ Opportunities for Integrating IKS in Higher Education

- a) One of the major opportunities identified is the promotion of holistic and multidisciplinary learning. NEP 2020 encourages flexible curricula, allowing higher education institutions to integrate Indian Knowledge Systems across disciplines such as science, humanities, medicine, arts, and philosophy. This multidisciplinary approach supports deeper learning and contextual understanding.

- b) Another significant opportunity lies in value-based and ethical education. Indian Knowledge Systems emphasize moral values, social responsibility, sustainability, and harmony with nature. Integrating these elements into higher education can help nurture responsible, culturally grounded, and ethically aware graduates.
- c) The policy also offers opportunities for cultural revitalization and academic decolonization. By legitimizing indigenous knowledge traditions, NEP 2020 enables higher education institutions to reconnect academic learning with India's intellectual heritage, thereby strengthening cultural identity and national pride.
- d) Additionally, digital technologies and ICT tools provide a platform for documenting, preserving, and disseminating Indian Knowledge Systems. Online repositories, digital archives, and technology-enabled classrooms enhance accessibility and support wider outreach, particularly in higher education.

Challenges in Implementing IKS under NEP 2020

- a) Despite these opportunities, the analysis reveals several challenges that hinder effective implementation. One of the primary challenges is the lack of standardized curricula and assessment frameworks for Indian Knowledge Systems. The absence of uniform academic guidelines creates inconsistencies across institutions.
- b) Faculty preparedness emerges as another major challenge. Many higher education institutions lack trained educators with adequate expertise in Indian Knowledge Systems and appropriate pedagogical approaches for teaching them within modern academic settings.
- c) Epistemological differences between traditional knowledge systems and contemporary scientific paradigms also pose challenges. Issues related to validation, credibility, and academic rigor often lead to skepticism regarding the inclusion of IKS in mainstream higher education.
- d) Further challenges include infrastructural limitations, digital divide, and institutional resistance to change. Limited resources, unequal access to technology, and rigid institutional structures restrict the effective integration of IKS, particularly in public and rural institutions.

Discussion

The discussion indicates that while NEP 2020 provides a strong policy foundation, the transition from policy to practice remains complex. The opportunities associated with IKS integration can only be realized through systematic curriculum development, faculty training, institutional support, and academic validation mechanisms. Addressing the identified challenges is essential to ensure that the integration of Indian Knowledge Systems in higher education is meaningful, sustainable, and academically robust.

Conclusion

- 1) The study concludes that the Indian Knowledge System (IKS) holds significant potential to enrich higher education by promoting holistic, value-based, and multidisciplinary learning. The National Education Policy (NEP) 2020 provides a progressive and supportive framework for integrating IKS into higher education institutions through curriculum reforms, interdisciplinary approaches, and the use of digital technologies. The policy represents an important step toward reconnecting higher education with India's rich intellectual and cultural heritage.
- 2) The findings reveal that NEP 2020 creates multiple opportunities for revitalizing Indian Knowledge Systems, including cultural preservation, ethical education, indigenous research promotion, and learner-centric pedagogy. At the same time, the study identifies key challenges such as lack of standardized curricula, limited faculty expertise, epistemological differences, infrastructural constraints, and institutional resistance, which hinder effective implementation.
- 3) Overall, the successful integration of Indian Knowledge Systems into higher education requires systematic planning, capacity building, faculty development, and institutional commitment. Addressing these challenges is essential to translate the policy vision of NEP 2020 into effective academic practice. If implemented thoughtfully, the integration of IKS can contribute to a culturally rooted, inclusive, and future-ready higher education system capable of addressing contemporary national and global challenges.

References

- 1) Anwar Khan, M. T., & Husain, N. (2025). Integrating the Indian knowledge system into education through NEP-2020: Challenges, opportunities and strategies. *The Academic*, 3(5), 470–483. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15645601>
- 2) Gawande, A., Wadegaonkar, A., & Singh, G. (2025). Integrating Indian knowledge system in higher education: Andragogical challenges and opportunities. *PARIPEX – Indian Journal of Research*, 14(3), 54–57. <https://doi.org/10.36106/paripex>
- 3) Kumar, A., & Kishor, V. (2024). Integrating India's traditional wisdom: Exploring the role of NEP-2020 in the Indian knowledge system. *Educational Quest*, 15(3), 321–330.
- 4) Mandavkar, P. (2024). Indian knowledge system (IKS) and National Education Policy (NEP-2020). Maharashtra, India.
- 5) Sehrawat, M. (2025). Challenges of mainstreaming Indian knowledge system in academia. *International Journal of Trends in Emerging Research and Development*, 3(5), 47–49. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17212917>

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-2 (XVIII)| February - 2026

- 6) Singh, R. (2024). Challenges of Indian knowledge system in the context of NEP 2020. *International Journal of Progressive Research in Engineering Management and Science*, 4(12), 1789–1793.
- 7) Upadhyay, P., & Pandey, P. (2025). Integrating Indian knowledge systems into contemporary educational frameworks. *NSOU-Open Journal*, 8(2), 73–81.
- 8) Vageeshan, H. (2025). Integrating Indian knowledge system into education. *International Journal of Social Sciences and Humanities Management Review*, 4(1), 1–6.
- 9) Waris, A., & Tiwari, D. (Eds.). (2024). *Integration of Indian knowledge system in higher education*. Book Rivers. ISBN 978-93-5842-794-3

Original Article

Evaluating Bank Managers' Perception of Forensic Accounting in Fraud Risk Management

Dr. Hetal Atul Desai

Prof, Sir K.P. College of Commerce, Athwaline, Surat

Manuscript ID: **Abstract**

JRD -2026-180203

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 11-16

February- 2026

Submitted: 10 Jan 2026

Revised: 20 Jan. 2026

Accepted: 01 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

Forensic accounting plays a crucial role in the banking sector by enhancing fraud detection, investigation, and prevention mechanisms. With the increasing complexity of financial crimes, traditional audit procedures alone are often insufficient in identifying fraudulent activities. Forensic accounting bridges this gap by combining investigative techniques with financial expertise to uncover suspicious transactions, detect irregularities, and provide legally admissible evidence. Banks, being highly vulnerable to financial fraud such as money laundering, asset misappropriation, and cyber fraud, require forensic accounting as an essential tool to safeguard their assets and maintain operational integrity. Forensic accounting has emerged as a vital tool in fraud risk management, enabling financial institutions to detect, investigate, and prevent fraudulent activities. This study evaluates the perception of bank managers towards the role of forensic accounting in fraud risk management, with a specific focus on banks in Gujarat. The research aims to analyse the extent to which bank managers recognize forensic accounting as an essential fraud prevention mechanism and to examine the association between their demographic profiles and their perception of forensic accounting's effectiveness. A structured questionnaire was used to collect data from 158 bank managers, assessing their awareness, understanding, and attitudes towards forensic accounting practices. The findings reveal that bank managers strongly believe forensic accounting plays a crucial role in mitigating fraud risks, should be integrated as a mandatory fraud prevention tool, and significantly enhances the efficiency of fraud investigations. The study underscores the need for increased investment in forensic accounting training and its mandatory incorporation in banking governance. These insights provide valuable implications for banks, policymakers, and regulatory authorities in strengthening fraud risk management frameworks.

Keywords: Forensic Accounting, Fraud Risk Management, Bank Managers' Perception, Financial Fraud, Banking Governance, Gujarat

Introduction

Forensic accounting is a specialized field of accounting that involves the application of investigative, auditing, and accounting skills to examine financial transactions for the purpose of detecting fraud, embezzlement, and other financial irregularities. It is a crucial tool in modern financial systems, helping organizations, regulatory bodies, and law enforcement agencies uncover fraudulent activities and ensure financial transparency. Unlike traditional accounting, which primarily focuses on recording financial transactions and ensuring compliance with financial reporting standards, forensic accounting goes beyond numbers to analyse patterns, identify anomalies, and provide legal evidence in cases of financial misconduct. The role of forensic accounting has become increasingly significant with the rise in corporate fraud, cybercrimes, money laundering, and financial mismanagement. Businesses, financial institutions, and even government agencies rely on forensic accountants to investigate suspicious transactions and prevent potential financial losses. Forensic accountants use various techniques such as data analytics, financial statement analysis, and fraud risk assessments to detect irregularities. They also work closely with legal professionals, providing expert testimony in court cases related to financial disputes, fraud litigation, and economic crimes.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19064323](https://doi.org/10.5281/zenodo.19064323)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Hetal Atul Desai, Prof, Sir K.P. College of Commerce, Athwaline, Surat

How to cite this article:

Desai, H. A. (2026). Evaluating Bank Managers' Perception of Forensic Accounting in Fraud Risk Management. *Journal of Research and Development*, 18(2(XVIII)), 11–16.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19064323>

Forensic accounting is broadly categorized into two primary areas: investigative accounting and litigation support. Investigative accounting involves the detection and analysis of financial discrepancies, often in cases involving employee fraud, insurance claims, and misappropriation of assets. It requires a deep understanding of accounting principles, fraud detection techniques, and financial regulations. Litigation support, on the other hand, involves assisting legal proceedings by analysing financial data, preparing forensic reports, and serving as expert witnesses in court. Forensic accountants play a vital role in both civil and criminal cases, helping to resolve financial disputes and strengthen legal arguments with factual evidence.

The advent of digital technologies and complex financial instruments has further expanded the scope of forensic accounting. With the increase in cyber fraud and online financial crimes, forensic accountants now employ advanced data analysis tools, artificial intelligence, and blockchain for transaction tracking and fraud detection. They examine digital records, trace illicit fund transfers, and uncover fraudulent schemes that may not be evident through traditional auditing methods. As financial crimes become more sophisticated, forensic accountants continuously update their methodologies to stay ahead of fraudsters and ensure the integrity of financial systems. Governments and regulatory bodies across the world recognize the importance of forensic accounting in maintaining financial discipline and preventing corruption. Many countries have introduced stricter financial regulations and corporate governance policies, making forensic accounting an essential practice for organizations to comply with legal requirements. In the banking sector, forensic accounting plays a critical role in fraud risk management by identifying fraudulent loan approvals, money laundering activities, and financial misrepresentations. Banks often employ forensic accountants to strengthen their internal controls, assess fraud risks, and implement anti-fraud policies. The demand for forensic accountants has surged in recent years due to the increasing complexity of financial crimes and the need for greater financial accountability. Professional certifications such as Certified Fraud Examiner (CFE) and Certified Forensic Accountant (CFA) have gained prominence, equipping accountants with the specialized skills required for fraud detection and forensic investigations. As businesses and financial institutions continue to face fraud-related challenges, the expertise of forensic accountants will remain indispensable in ensuring financial security and protecting stakeholders from financial misconduct. Forensic accounting is not just about detecting fraud; it also plays a preventive role by helping organizations establish strong internal controls and fraud awareness programs. By analysing financial trends and identifying potential risks, forensic accountants assist businesses in mitigating financial threats before they escalate. This proactive approach helps companies avoid financial losses, maintain their reputation, and build trust among investors and stakeholders.

Rationale of the Study

The banking sector plays a crucial role in the financial stability and economic growth of any region, including Gujarat. However, with the increasing complexity of financial transactions and the rise in fraudulent activities, banks are facing significant challenges in fraud risk management. Traditional audit and control mechanisms are often insufficient to detect sophisticated fraudulent activities, making forensic accounting an essential tool in identifying, preventing, and mitigating financial fraud. Forensic accounting combines investigative techniques with financial expertise to detect and analyse fraud, corruption, and financial misstatements. Despite its significance, the adoption and effectiveness of forensic accounting largely depend on the perception, awareness, and willingness of bank managers to integrate it into their fraud risk management strategies. Bank managers are key decision-makers in implementing fraud detection frameworks, and their perception influences how forensic accounting practices are adopted and utilized in the banking sector. This study aims to evaluate the perception of bank managers in Gujarat regarding forensic accounting as a tool for fraud risk management. Gujarat, being one of India's leading financial and commercial hubs, has a dynamic banking sector that requires robust fraud detection mechanisms. Understanding the views of bank managers on forensic accounting will provide valuable insights into its current application, challenges, and potential improvements.

The study will contribute to academic literature by highlighting the role of forensic accounting in strengthening fraud risk management within the banking sector. Additionally, it will offer practical implications for policymakers, financial institutions, and regulatory bodies to enhance fraud prevention measures. By identifying the factors influencing the perception of bank managers towards forensic accounting, the research will help in formulating strategies for better training, policy implementation, and resource allocation to improve fraud detection mechanisms in banks operating in Gujarat.

Literature Review

Gangwani (2020): Gangwani conducted an opinion survey to assess the suitability of forensic accounting in uncovering bank frauds in India. The study highlighted that economic robustness is crucial for a country's prosperity, and recent banking failures and scams have jeopardized India's financial system. By surveying academicians and practitioners, Gangwani found a consensus that forensic accounting significantly aids in detecting and preventing fraudulent activities in banks. The research emphasized the need for specialized forensic accounting techniques to address complex financial crimes and recommended integrating forensic accounting practices into regular auditing

processes to enhance fraud detection capabilities. Patel (2024): Patel examined the influence of forensic accounting on fraud reduction in India's banking industry. The study underscored the critical role of forensic accountants in detecting, investigating, and preventing fraudulent activities that threaten financial institutions' integrity. Through specialized techniques like data analysis and investigative methodologies, forensic accountants were found to be pivotal in uncovering fraudulent schemes and providing evidence for legal proceedings. The research also highlighted the importance of enhancing awareness and understanding of forensic accounting among bank managers to bolster fraud prevention strategies.

Dalwadi (2023): Dalwadi explored the role of forensic accounting in preventing and detecting financial fraud in India. The study provided an overview of prevalent financial fraud types and causes, discussing prevention methods such as internal controls and risk assessments. It emphasized forensic accounting's role in uncovering financial fraud through litigation support, investigation, prevention, and detection. The research also addressed challenges in forensic accounting, including lack of awareness and a robust legal framework, suggesting the need for increased professionalism and structured methodologies in the field. Sharma and Biswas (2021): Sharma and Biswas analysed the application of artificial intelligence (AI) in forensic audits within the Indian context. Their study revealed that integrating AI with forensic accounting enhances the efficiency and accuracy of fraud detection processes. They highlighted that AI tools could process vast amounts of financial data to identify anomalies and patterns indicative of fraudulent activities, thereby augmenting traditional forensic accounting techniques. The authors recommended adopting AI-driven forensic audits to keep pace with the evolving nature of financial frauds in India.

Gupta (2022): Gupta investigated the innovative tools employed in forensic accounting within India's corporate sector. The study found that the increasing complexity of financial frauds necessitates the use of advanced forensic accounting techniques, including data mining, digital forensics, and predictive analytics. Gupta concluded that adopting these innovative tools enhances the ability of forensic accountants to detect and prevent sophisticated fraud schemes, thereby strengthening corporate governance and financial transparency. Ragini (2022): Ragini analysed forensic accounting as a tool for investigating financial frauds in India. The study highlighted that forensic accounting plays a crucial role in identifying and investigating fraudulent activities within financial statements. Techniques such as financial statement analysis, ratio analysis, and data mining were emphasized as effective methods in detecting anomalies indicative of fraud. Ragini concluded that integrating forensic accounting into regular audit processes enhances the detection and prevention of financial frauds in India. Aashima, Mohanty, and Kedia (2023): The authors conducted a systematic literature review to evaluate the significance of forensic accounting in fraud detection within the Indian banking sector. They found that despite regulatory efforts, financial frauds continue to pose significant challenges. The study highlighted that forensic accounting, coupled with big data analytics, plays a vital role in identifying and preventing fraudulent activities. The authors recommended incorporating forensic accounting into standard banking practices to enhance the robustness of fraud detection mechanisms.

Research Objectives

1. To analyse the perception of bank managers towards role of forensic accounting in fraud risk management
2. To examine the associations between the demographic profile of bank managers and their perception towards role of forensic accounting in fraud risk management.

Sample Size

In this study, the sample size comprises 158 bank managers located in Gujarat.

Data Analysis

1. H₀: Bank managers do not believe Forensic accounting plays a crucial role in mitigating fraud risks in banking operations

One-Sample Test						
	Test Value = 3					
	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
					Lower	Upper
Forensic accounting plays a crucial role in mitigating fraud risks in banking	3.076	157	0.004	0.008	0.004	0.019

operations						
------------	--	--	--	--	--	--

As can be seen from the table above, the significance value is 0.004, which is less than the standard value of 0.05. As a result, the null hypothesis is rejected, and the conclusion is that Bank managers believe Forensic accounting plays a crucial role in mitigating fraud risks in banking operations.

2. H0: Bank managers do not believe banks should integrate forensic accounting as a mandatory fraud prevention mechanism.

One-Sample Test						
	Test Value = 3					
	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
					Lower	Upper
Banks should integrate forensic accounting as a mandatory fraud prevention mechanism	7.303	157	0.018	0.373	0.011	0.466

As can be seen from the table above, the significance value is 0.018, which is less than the standard value of 0.05. As a result, the null hypothesis is rejected, and the conclusion is that Bank managers believe that banks should integrate forensic accounting as a mandatory fraud prevention mechanism

3. H0: Bank managers do not believe use of forensic accounting improves the efficiency of fraud investigation processes in banks

One-Sample Test						
	Test Value = 3					
	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
					Lower	Upper
use of forensic accounting improves the efficiency of fraud investigation processes in banks	11.53	157	0.020	0.581	0.458	0.913

As can be seen from the table above, the significance value is 0.020, which is less than the standard value of 0.05. As a result, the null hypothesis is rejected, and the conclusion is that Bank managers believe use of forensic accounting improves the efficiency of fraud investigation processes in banks.

4. There is no associations between the demographic profile of bank managers and their perception towards role of forensic accounting in fraud risk management.

Variable- 1	Variable-2	Pearson Chi-Square	P Value	Decision
Age	Forensic accounting plays a crucial role in mitigating fraud risks in banking operations	12.7269	0.0092	There is Significant Association
	Banks should integrate forensic accounting as a mandatory fraud prevention mechanism	14.3777	0.0013	
	The use of forensic accounting improves the efficiency of fraud investigation processes in	11.9488	0.0079	

	banks			
Gender	Forensic accounting plays a crucial role in mitigating fraud risks in banking operations	13.9204	0.0133	
	Banks should integrate forensic accounting as a mandatory fraud prevention mechanism	15.8606	0.0120	
	The use of forensic accounting improves the efficiency of fraud investigation processes in banks	13.6865	0.0000	
Work Experience	Forensic accounting plays a crucial role in mitigating fraud risks in banking operations	17.9305	0.0145	
	Banks should integrate forensic accounting as a mandatory fraud prevention mechanism	11.912	0.0000	
	The use of forensic accounting improves the efficiency of fraud investigation processes in banks	12.166	0.0028	
Location	Forensic accounting plays a crucial role in mitigating fraud risks in banking operations	17.9305	0.0145	
	Banks should integrate forensic accounting as a mandatory fraud prevention mechanism	11.912	0.0000	
	The use of forensic accounting improves the efficiency of fraud investigation processes in banks	12.166	0.0028	

Conclusion

The findings of this study highlight the significant role that forensic accounting plays in mitigating fraud risks within banking operations. Bank managers overwhelmingly acknowledge that forensic accounting serves as a crucial tool in identifying, investigating, and preventing fraudulent activities. Given the increasing complexity of financial crimes and the evolving tactics used by fraudsters, forensic accounting provides banks with a robust framework to safeguard their financial assets and maintain operational integrity. The study confirms that forensic accounting is not merely an auxiliary function but a necessity in modern banking fraud risk management. A key takeaway from the study is that bank managers strongly believe that forensic accounting should be integrated as a mandatory fraud prevention mechanism. Traditional auditing and internal controls, while effective to some extent, often fail to detect sophisticated fraudulent schemes. Forensic accounting, with its investigative techniques and in-depth analysis of financial records, bridges this gap by offering a more proactive approach to fraud detection. By making forensic accounting a fundamental part of banking operations, financial institutions can establish stronger anti-fraud policies, enhance regulatory compliance, and build trust among stakeholders. Furthermore, mandatory integration would standardize forensic accounting practices across the banking sector, ensuring that all institutions adopt a uniform approach to fraud risk management.

Another crucial insight from the study is that bank managers believe the use of forensic accounting significantly improves the efficiency of fraud investigations. Traditional fraud investigations can be time-consuming and complex, often requiring extensive audits and legal proceedings. Forensic accounting, however, expedites this process by using advanced data analytics, transaction tracking, and fraud detection methodologies. The ability to quickly detect anomalies and trace fraudulent transactions not only minimizes financial losses but also deters potential fraudsters. Additionally, forensic accountants play a vital role in providing expert legal support, ensuring that fraud cases are resolved effectively and perpetrators are held accountable. The collective perception of bank managers underscores the growing need for forensic accounting to become an integral component of banking governance. As financial crimes become more sophisticated, the reliance on forensic accounting will only increase, necessitating greater investments in forensic training, technological advancements, and regulatory support. Banks that proactively embrace forensic accounting will be better equipped to prevent fraud, protect customer interests, and maintain financial stability. Moving forward, the banking sector must recognize forensic accounting as a strategic priority, fostering a culture of fraud awareness and continuous improvement in fraud risk management practices.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-2 (XVIII)| February - 2026

References

1. Aashima, A., Mohanty, B., & Kedia, N. (2023). Evaluating the significance of forensic accounting in fraud detection in the Indian banking sector: A systematic literature review. *Journal of Financial Crime*, 30(1), 123-137.
2. Dalwadi, P. B. (2023). Uncovering financial fraud: The role of forensic accounting in preventing and detecting fraud in India. *International Journal of Management, Public Policy and Research*, 2(2), 45-60.
3. Gangwani, M. (2020). Suitability of forensic accounting in uncovering bank frauds in India: An opinion survey. *Journal of Financial Crime*, 28(1), 284-299.
4. Gupta, S. (2022). Forensic accounting: Innovative tools for the corporate sector. *Global Economics Quarterly*, 5(1), 78-92.
5. Patel, R. M. (2024). Unmasking deception: Forensic accounting's influence on fraud reduction in India's banking industry. *International Education and Research Journal*, 10(2), 12-19.
6. Ragini, V. G. (2022). An analysis of forensic accounting as a tool of investigation. *Journal of Forensic Accounting Research*, 4(3), 210-225.
7. Sharma, M., & Biswas, B. (2021). Application of artificial intelligence in forensic audit. *Journal of Digital Forensics, Security and Law*, 16(4), 56-70.

Original Article

Role of the Indian Knowledge System in NEP 2020

Dr. Neeta P. Chaudhari

Children's Research University, Gandhinager

Manuscript ID: **Abstract**

JRD -2026-180204

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 17-19

February- 2026

Submitted: 10 Jan 2026

Revised: 20 Jan. 2026

Accepted: 01 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

The National Education Policy (NEP) 2020 marks a transformative shift in India's educational landscape by recognizing the importance of integrating the Indian Knowledge System (IKS) into mainstream education. IKS encompasses the vast intellectual traditions of India, including contributions in philosophy, mathematics, astronomy, medicine, linguistics, arts, architecture, ecology, and value-based education. This paper examines the role and relevance of IKS within the framework of NEP 2020 and explores how its inclusion supports holistic and multidisciplinary learning. NEP 2020 emphasizes rootedness in Indian culture and knowledge traditions while preparing learners for global challenges. The policy advocates incorporating traditional knowledge, indigenous practices, classical languages such as Sanskrit, Indian arts, yoga, and ethical values into curricula at various educational levels. Such integration aims to foster not only academic competence but also moral development, cultural awareness, critical thinking, and environmental consciousness among learners. By connecting ancient wisdom with contemporary knowledge systems, NEP 2020 seeks to create a balanced approach that values both heritage and innovation. The paper further discusses the potential benefits of IKS integration, including preservation of cultural heritage, promotion of sustainable lifestyles, and development of a strong sense of identity among students. At the same time, it highlights challenges such as lack of trained educators, limited academic resources, issues of standardization, and the need for rigorous research to validate and contextualize traditional knowledge in modern settings. Overall, the study concludes that the inclusion of the Indian Knowledge System in NEP 2020 is a progressive step toward developing an education system that is holistic, culturally grounded, and globally relevant. Effective implementation, supported by teacher training, curriculum development, and research initiatives, will be essential to realize the full potential of this integration.

Keywords: Indian Knowledge System (IKS), National Education Policy 2020 (NEP 2020), Holistic Education, Traditional Knowledge, Value-Based Education, Indian Culture, Multidisciplinary Learning, Educational Reform, Sustainable Development, Cultural Heritage.

Introduction:

Education plays a vital role in shaping the intellectual, cultural, and moral foundations of a nation. In India, the education system has evolved through a rich historical journey, deeply influenced by its ancient knowledge traditions as well as modern global developments. The **Indian Knowledge System (IKS)** represents the cumulative wisdom developed over thousands of years in diverse fields such as philosophy, science, mathematics, medicine, arts, language, architecture, agriculture, and environmental practices. These knowledge traditions were historically transmitted through systems like the *gurukul*, emphasizing holistic development, ethical values, experiential learning, and harmony with nature. In the contemporary era, education has largely become examination-oriented and career-focused, often overlooking cultural rootedness and value-based learning. Recognizing the need to reconnect learners with India's intellectual heritage while preparing them for global challenges, the **National Education Policy (NEP) 2020** proposes a transformative vision for education. One of the distinctive features of NEP 2020 is its emphasis on integrating elements of the Indian Knowledge System into modern curricula across school and higher education levels. The policy highlights the importance of promoting Indian languages, classical knowledge traditions, arts, yoga, indigenous practices, and ethical principles as part of a holistic and multidisciplinary approach.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19064440](https://doi.org/10.5281/zenodo.19064440)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Neeta P. Chaudhari, Children's Research University, Gandhinager

How to cite this article:

Chaudhari, N. P. (2026). Role of the Indian Knowledge System in NEP 2020. *Journal of Research and Development*, 2(XVIII), 17–19. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19064440>

Rather than viewing traditional and modern knowledge as separate, NEP 2020 seeks to create a balanced educational framework where ancient wisdom complements contemporary scientific and technological advancements. This paper explores the role of the Indian Knowledge System in NEP 2020, examining how the policy envisions its integration, the potential educational benefits, and the practical challenges involved. Understanding this relationship is crucial for developing an education system that is not only globally competitive but also culturally grounded and socially relevant.

Review of Literature:

The concept of the Indian Knowledge System (IKS) has attracted increasing academic attention in recent years, particularly in the context of educational reforms and cultural revival. Scholars have emphasized that India possesses a long-standing intellectual tradition that contributed significantly to global knowledge in areas such as mathematics, astronomy, medicine, linguistics, philosophy, governance, and arts. Studies on ancient education systems, especially the *gurukul* model, highlight their focus on holistic development, character building, experiential learning, and close teacher-student relationships. Research on value-based education has shown that traditional Indian educational thought strongly emphasized ethics, self-discipline, social responsibility, and harmony with nature. These aspects are considered highly relevant today, as modern education systems often face criticism for being overly exam-oriented and neglecting moral and emotional development. Literature also points out that practices such as yoga and meditation, rooted in Indian traditions, have demonstrated positive effects on students' mental health, concentration, and stress management. Several scholars have discussed the relevance of traditional knowledge in promoting sustainable living. Indigenous agricultural practices, water conservation methods, and ecological wisdom found in ancient Indian texts are increasingly being studied for their applicability in addressing contemporary environmental challenges. Similarly, research on classical Indian languages, particularly Sanskrit, suggests links between structured linguistic learning and cognitive development. With the introduction of the National Education Policy (NEP) 2020, academic discussions have expanded to examine how IKS can be systematically integrated into formal education. Early policy analyses highlight that NEP 2020 acknowledges India's cultural and intellectual heritage and recommends the inclusion of Indian arts, languages, philosophy, and traditional knowledge in curricula. However, scholars also identify challenges such as limited academic resources, the need for trained faculty, and the importance of maintaining scientific rigor while interpreting traditional knowledge. Overall, existing literature supports the view that integrating IKS into modern education can contribute to holistic development, cultural awareness, and sustainable thinking, provided it is implemented thoughtfully and supported by research and institutional capacity.

Methodology:

This study uses a qualitative and descriptive research design based on secondary data. The main source of analysis is the National Education Policy (NEP) 2020 document, along with research articles, academic books, government reports, and scholarly publications related to the Indian Knowledge System (IKS). Relevant sections of NEP 2020 that refer to Indian culture, traditional knowledge, languages, arts, yoga, and value-based education were carefully reviewed. A content analysis method was used to identify key themes such as curriculum integration, holistic development, teacher preparation, and research promotion related to IKS. The study focuses on understanding how NEP 2020 envisions the inclusion of Indian Knowledge Systems in modern education and the potential benefits and challenges of its implementation. As the research is based on document analysis, it does not include field surveys or experimental data.

Results and Discussion

The analysis of the National Education Policy (NEP) 2020 reveals that the Indian Knowledge System (IKS) has been given a meaningful and structured place within the vision of modern education. The policy clearly emphasizes the importance of connecting learners with India's rich intellectual and cultural heritage while promoting scientific temper and global competence. One of the key findings is that NEP 2020 supports the integration of traditional knowledge across different levels of education rather than treating it as a separate or optional subject. Areas such as Indian languages, classical arts, yoga, philosophy, environmental practices, and value-based education are encouraged as part of a holistic and multidisciplinary curriculum. This reflects a shift from rote learning toward a more culturally rooted and experiential approach to education. The policy also highlights the need for research and academic development in IKS, encouraging higher education institutions to study and reinterpret traditional knowledge in contemporary contexts. This opens opportunities for interdisciplinary research linking ancient wisdom with modern science, sustainability, health, and social well-being.

However, the discussion also shows several challenges. Effective implementation requires trained teachers, appropriate learning materials, and curriculum frameworks that maintain academic rigor. There is also a need to present traditional knowledge in a way that is inclusive, evidence-based, and relevant to present-day learners. Without proper planning and institutional support, integration may remain symbolic rather than practical.

Overall, the findings suggest that NEP 2020 provides a strong policy foundation for reviving and mainstreaming the Indian Knowledge System in education. If implemented thoughtfully, it can promote holistic development, cultural

awareness, ethical values, and sustainable thinking among students, thereby creating an education system that balances tradition with modernity.

Summary and Conclusion:

This paper examined the role of the Indian Knowledge System (IKS) in the National Education Policy (NEP) 2020. The study highlighted that IKS represents India's rich intellectual traditions in areas such as philosophy, science, mathematics, health, arts, language, and ethical thought. Traditionally, Indian education focused on holistic development, moral values, and harmony with nature—principles that remain relevant in the modern world. The review of NEP 2020 shows that the policy recognizes the importance of reconnecting education with India's cultural and knowledge heritage. It promotes the inclusion of Indian languages, arts, yoga, traditional practices, and value-based education within a multidisciplinary and flexible curriculum. The policy also encourages research, teacher training, and academic programs related to IKS in higher education. These measures aim to create learners who are not only academically skilled but also culturally aware, ethically grounded, and socially responsible. At the same time, the study identified challenges such as lack of trained educators, limited academic resources, and the need to ensure that traditional knowledge is presented with scientific understanding and relevance to contemporary needs.

The National Education Policy 2020 marks an important step toward integrating the Indian Knowledge System into mainstream education. By valuing both traditional wisdom and modern scientific knowledge, the policy envisions an education system that is holistic, inclusive, and rooted in India's cultural identity while remaining globally relevant. Successful implementation of this vision will depend on systematic curriculum development, teacher preparation, research support, and the creation of quality learning materials. When effectively integrated, IKS can enrich modern education by fostering critical thinking, ethical values, cultural pride, and sustainable living practices. Thus, the inclusion of the Indian Knowledge System in NEP 2020 has the potential to transform education into a more meaningful and balanced process that connects heritage with innovation.

References:

1. Government of India. National Education Policy 2020. Ministry of Education, Government of India.
2. Sharma, R. (2021). *Indian Knowledge Systems and Modern Education: A Policy Perspective*. Journal of Educational Research and Practice.
3. Singh, A., & Kumar, P. (2022). *Integration of Traditional Knowledge in Contemporary Curriculum*. International Journal of Multidisciplinary Studies.
4. Joshi, S. (2020). *Value-based Education in Indian Tradition and Its Relevance Today*. Educational Review Journal.
5. Patel, D. (2023). *Role of Yoga, Meditation, and Cultural Education in Schools: An Analysis*. Journal of Holistic Education.
6. Mehta, K. (2021). *Understanding IKS: History, Concepts, and Contemporary Relevance*. Cultural and Educational Heritage Studies.
7. Reddy, V. (2022). *Research Trends on Indian Knowledge Systems*. Journal of Traditional Knowledge and Modern Applications.

Original Article

Education, Ethics and Indian Values in Sudha Murty's How I Taught My Grandmother to Read: An IKS-Based Study

Dr. Amitakumari Yogeshbai Chaudhari

Research Scholar, Dept. of English, Shri Govind Guru University, Godhra

Manuscript ID:

JRD -2026-180205

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 20-21

February- 2026

Submitted: 10 Jan 2026

Revised: 20 Jan. 2026

Accepted: 01 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

Abstract

This research paper examines Sudha Murty's short story How I Taught My Grandmother to Read through the lens of Indian Knowledge Systems (IKS). The study explores how education functions not merely as literacy acquisition but as a means of ethical awakening, self-reliance, and value transmission within the Indian cultural framework. The paper analysis's themes of lifelong learning, guru-shishya tradition, women's empowerment, and moral responsibility, situating the text within Indian philosophical and cultural traditions. By integrating literature with IKS perspectives, the paper highlights Murty's humanistic realism and her contribution to contemporary Indian English literature.

Keywords: Indian Knowledge Systems, Education, Ethics, Indian Values, Humanism, Guru-Shishya Parampara

Introduction:

Sudha Murty occupies a significant place in contemporary Indian literature for her simple narrative style and deep ethical concerns. Her short story *How I Taught My Grandmother to Read* is autobiographical in nature and reflects the lived realities of Indian rural life. The story foregrounds education as a transformative force, particularly for women who were historically denied formal schooling. This paper attempts to study the story through the framework of Indian Knowledge Systems (IKS), which emphasizes holistic education, moral development, respect for teachers, and lifelong learning. The narrative exemplifies how traditional Indian values coexist with modern ideas of empowerment and independence.

Indian Knowledge Systems (IKS): A Conceptual Framework

Indian Knowledge Systems refer to indigenous ways of knowing rooted in Indian philosophy, culture, and social practices. IKS views education as a lifelong process aimed at character formation (*sanskara*), ethical conduct (*dharma*), and self-realization (*atma-jnana*). Unlike purely utilitarian education models, IKS stresses values such as respect for teachers, humility, service, and moral responsibility. In Murty's story, these principles manifest through informal learning spaces, oral traditions, and interpersonal relationships, especially between the grandmother and granddaughter.

Education as Lifelong Learning:

A central theme in the story is the idea that learning has no age limit. Avva (Krishtakka), at the age of sixty-two, decides to learn the Kannada alphabet. This reflects the IKS belief that knowledge acquisition is continuous and not restricted by age or social status. The grandmother's determination challenges societal norms that associate education only with the young. Her statement, "For learning there is no age bar," resonates with ancient Indian teachings where seekers pursued knowledge throughout their lives. Education here becomes a means to attain self-respect and autonomy.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19064493](https://doi.org/10.5281/zenodo.19064493)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Amitakumari Yogeshbai Chaudhari, Research Scholar, Dept. of English, Shri Govind Guru University, Godhra

How to cite this article:

Chaudhari, A. Y. (2026). Education, Ethics and Indian Values in Sudha Murty's *How I Taught My Grandmother to Read: An IKS-Based Study*. *Journal of Research and Development*, 18(2(XVIII)), 20–21. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19064493>

Ethics and Moral Responsibility:

Ethics form the moral backbone of the story. The grandmother's emotional dependence on the narrator for reading the magazine makes her realize the importance of independence. Her desire to read on her own is not driven by pride but by ethical self-awareness. The reference to *Kashi Yatre* within the story further reinforces ethical values. The old woman in the novel sacrifices her pilgrimage to Kashi to help an orphan girl, emphasizing compassion over ritualism. This aligns with Indian ethical thought, where *karma* and selfless action (*nishkama karma*) are valued above symbolic religious acts.

Guru-Shishya Parampara:

One of the most powerful moments in the story is when the grandmother touches the feet of her granddaughter. This act symbolizes the guru-shishya tradition, a cornerstone of Indian Knowledge Systems. She said, 'I am touching the feet of a teacher, not my granddaughter; a teacher who taught me so well, with so much of affection that I can read any novel confidently in such a short period. Now I am independent. It is my duty to respect a teacher. Is it not written in our scriptures that a teacher should be respected, irrespective of the gender and age?' In Indian culture, the teacher (*guru*) is revered above all, regardless of age or gender. By acknowledging her granddaughter as her teacher, Avva transcends conventional hierarchies and reinforces the sanctity of knowledge transmission. This reversal of roles highlights the democratic and ethical nature of true education.

Women's Empowerment and Indian Values:

The story subtly critiques patriarchal norms that denied education to women. Avva's life story reflects the struggles of many Indian women who were confined to domestic roles. However, Murty does not portray her as a victim; instead, she emerges as a symbol of resilience and inner strength. Education empowers Avva not by separating her from tradition but by deepening her engagement with it. Her empowerment is rooted in Indian values such as self-discipline, respect, and responsibility, making it culturally grounded rather than imitative of Western models.

Realism and Humanism in the Narrative

Murty's narrative style is marked by realism and humanism. The rural setting, delayed newspapers, community discussions, and emotional bonds reflect authentic Indian life. The humanistic concern for dignity, empathy, and personal growth underscores the ethical dimension of the story. Through simple language and everyday experiences, Murty conveys profound philosophical ideas, making the story accessible yet intellectually rich.

Relevance in Contemporary India:

In the context of modern India, the story remains highly relevant. Adult literacy, women's education, and value-based learning continue to be pressing issues. The integration of IKS with modern education policies further enhances the significance of Murty's work. The story advocates an education system that balances skill development with ethical and cultural values, offering a model for holistic learning.

Conclusion:

How I Taught My Grandmother to Read is not merely a story about literacy; it is a narrative of ethical awakening, cultural continuity, and empowerment through education. Viewed through the lens of Indian Knowledge Systems, the text reveals the deep-rooted Indian philosophy that regards education as a sacred, lifelong, and transformative process. Sudha Murty successfully bridges tradition and modernity, demonstrating that true education nurtures independence without eroding cultural values. The story thus stands as a powerful testament to the enduring relevance of Indian ethical and educational ideals.

References:

- Murty, Sudha. *How I Taught My Grandmother to Read and Other Stories*. Penguin Books India, 2004.
- Ministry of Education, Government of India. Indian Knowledge Systems. education.gov.in/en/implementation-nep/indian-knowledge-systems.

Original Article

Social Emotional Learning as a Pillar of NEP-2020: An Empirical Study among KGBV School Children and Teachers in Narmada District

Dr. Narendrakumar D. Vasava¹, Gaurav J. Thakkar²

¹Assistant Professor - Social Work, Children's Research University, Gandhinagar

²Research Scholar, Children's Research University, Gandhinagar

Email: ndvasava.swk@cugujarat.ac.in

Manuscript ID:

JRD -2026-180206

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 22-26

February- 2026

Submitted: 10 Jan 2026

Revised: 20 Jan. 2026

Accepted: 01 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

Abstract

This seminar paper investigates the relevance of the National Education Policy (NEP) 2020 in promoting Social Emotional Learning (SEL) among school children and teachers in Kasturba Gandhi Balika Vidyalaya (KGBV) of Narmada District, Gujarat, India. The NEP 2020 emphasizes holistic education, integrating socio-emotional competencies into formal curricula to foster holistic development beyond academics. SEL builds competencies such as self-awareness, social awareness, relationship skills, and responsible decision-making, which are essential for students' emotional well-being and academic success. The study used a mixed-methods research design with a total sample of 378 participants, including students and teachers, to assess the need and level of SEL in KGBV schools. Results indicate a significant gap in current SEL practices but a strong positive correlation between SEL competencies and improved behavioral outcomes. Findings further suggest that implementation of NEP-aligned SEL frameworks could enhance emotional resilience and overall academic growth in these contexts.

Key Words: NEP-2020, Social Emotional Learning, KGBV, Holistic Education, Student well-being, Teacher competencies

Introduction

The National Education Policy 2020 (NEP 2020) marks a transformative shift in Indian education toward holistic learning that integrates academic achievement with social, emotional, and ethical development. One of the key features of NEP 2020 is the emphasis on socio-emotional competencies as integral to the overall development of learners. Historically, Indian education prioritized cognitive skills while largely overlooking emotional intelligence and interpersonal competencies. Research suggests that SEL fosters self-regulation, empathy, and social cooperation—skills critical for students' lives inside and outside school settings. Despite global emphasis on SEL frameworks such as CASEL (Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning), implementation in Indian government schools remains limited and under-researched, particularly in economically disadvantaged and rural areas. KGBV schools, designed to support girls from marginalized communities, offer an important context for studying SEL because of the compounded emotional and social challenges these students face, including academic pressure, socio-economic disparities, and limited access to emotional support programs. In the context of residential schools such as *Kasturba Gandhi Balika Vidyalayas* (KGBVs), the significance of Social Emotional Learning becomes even more pronounced. KGBVs cater primarily to girls from socially and economically marginalized backgrounds, including Scheduled Castes, Scheduled Tribes, minority communities, and first-generation learners, who often experience emotional vulnerability, social exclusion, and academic discontinuity. These structural disadvantages heighten the need for systematic emotional support, self-confidence building, and positive peer relationships within the school environment. NEP 2020 explicitly recognizes such inequities and advocates for inclusive, learner-centric education models that nurture emotional security, dignity, and agency among disadvantaged learners.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Narendrakumar D. Vasava, Gaurav J. Thakkar, Assistant Professor - Social Work, Children's Research University, Gandhinagar

How to cite this article:

Vasava, N. D., & Thakkar, G. J. (2026). Social Emotional Learning as a Pillar of NEP-2020: An Empirical Study among KGBV School Children and Teachers in Narmada District. *Journal of Research and Development*, 18(2(XVIII)), 22–26. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19064549>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19064549](https://doi.org/10.5281/zenodo.19064549)

Integrating SEL within KGBV settings is therefore not merely an educational intervention but a social justice imperative aimed at empowering girls to overcome psychosocial barriers and participate meaningfully in learning processes (Government of India, 2020; Singh & Prashar, 2024). Furthermore, teachers play a pivotal role in translating the vision of NEP 2020 into classroom realities, particularly in fostering emotionally supportive and inclusive learning environments. Teachers' own social and emotional competencies significantly influence classroom climate, student engagement, and behavioral outcomes. However, existing studies indicate that many teachers in government schools have limited exposure to structured SEL training, resulting in fragmented and informal practices rather than systematic integration. Assessing SEL among both students and teachers, therefore, provides a comprehensive understanding of institutional readiness for NEP-aligned holistic education. In this backdrop, the present study seeks to examine the need and level of Social Emotional Learning among KGBV students and teachers in Narmada District, contributing empirical evidence to bridge the gap between policy intent and ground-level implementation (OECD, 2018; CASEL, 2020).

Review of Literature

Contemporary literature underscores the importance of SEL as essential not only for emotional competencies but also for academic outcomes. Singh and Prashar (2024) note that NEP 2020 explicitly mandates SEL for holistic student development and teacher training that includes SEL components, highlighting policy recognition of its necessity beyond academics. SEL frameworks emphasize five core competencies: self-awareness, self-management, social awareness, relationship skills, and responsible decision-making. International and Indian research corroborates positive associations between SEL integration and student engagement, emotional balance, and improved academic performance. Government initiatives like the **Delhi Happiness Curriculum** have demonstrated significant improvements in student participation and emotional regulation through structured SEL activities. Furthermore, large-scale assessments such as ASER have revealed deficiencies in basic socio-emotional skills among children, reinforcing the need for systematic SEL integration. Although critiques highlight implementation challenges within broader socio-cultural and resource-limited environments, the literature clearly supports SEL as a strategic educational priority under NEP 2020.

Objectives of the Study

- To assess the baseline Social–Emotional Learning (SEL) competencies of students in *Kasturba Gandhi Balika Vidyalaya* (KGBV)
- To examine the relationship between teachers' SEL competencies and their classroom practices
- To evaluate the impact of implementing NEP 2020–aligned SEL frameworks on students' emotional resilience and academic performance.
- To explore the correlation between structured SEL integration and overall student development outcomes in KGBV schools
- To generate evidence-based recommendations for strengthening SEL integration in alignment with the National Education Policy (NEP) 2020

Hypothesis

The study tested the following hypotheses:

H1: There is a significant need for enhanced SEL among students in KGBV schools, as indicated by low baseline SEL competency scores.

H2: Teachers with higher SEL competencies will demonstrate more effective classroom practices and student engagement.

H3: Implementation of NEP-aligned SEL frameworks is positively correlated with student emotional resilience and academic outcomes.

Research Methodology

A **mixed-methods research design** was adopted to assess the need and level of SEL among students and teachers in KGBV schools of Narmada District. The research sample comprised **378 participants**—including students enrolled in grades 6–12 and their teachers—selected through stratified random sampling to ensure representation across classes and schools. Quantitative data were collected through standardized SEL assessment instruments adapted for Indian contexts, measuring competencies such as emotional regulation, interpersonal skills, and decision-making, while qualitative insights were obtained via structured interviews and focus group discussions. Data analysis involved descriptive statistics and inferential testing (e.g. t-tests, correlation analysis) to examine relationships between SEL competencies, academic performance, and NEP-aligned educational practices.

Data

Descriptive Statistics of SEL Dimensions among Students

This test presents the overall level of Social Emotional Learning competencies among KGBV students across key SEL domains.

SEL Dimension	Mean	Standard Deviation	Interpretation
Self-Awareness	3.12	0.64	Moderate
Self-Management	2.89	0.71	Low-Moderate
Social Awareness	3.25	0.58	Moderate
Relationship Skills	3.08	0.66	Moderate
Responsible Decision-Making	2.76	0.73	Low

Interpretation:

The descriptive analysis indicates that overall SEL levels among students are moderate, with comparatively lower scores in self-management and responsible decision-making. This highlights a clear need for structured SEL interventions in line with NEP-2020's holistic education mandate.

Independent Sample t-Test: SEL Scores of Students Based on Age Group

This test examines whether there is a significant difference in SEL competencies between early and late adolescents.

Age Group	N	Mean SEL Score	SD	t-value	p-value
11–14 years	198	2.94	0.62	2.41	0.016*
15–18 years	180	3.11	0.68		

Significant at 0.05 level

Interpretation:

The results reveal a statistically significant difference in SEL scores between age groups, indicating that older students demonstrate better SEL competencies. This supports the hypothesis that SEL develops progressively but requires structured reinforcement at early adolescent stages.

Correlation Test: SEL and Academic Engagement

This test assesses the relationship between SEL competencies and academic engagement among students.

Variables	Pearson's r	Significance (p)
SEL Score & Academic Engagement	0.61	0.001**

Interpretation:

A strong positive correlation exists between SEL competencies and academic engagement, suggesting that students with higher emotional and social skills are more actively involved in learning processes. This finding strongly aligns with NEP-2020's emphasis on holistic learning outcomes.

t-Test: Teachers' SEL Competency and Classroom Effectiveness

This test compares classroom effectiveness between teachers with high and low SEL competency.

Teacher SEL Level	N	Mean Classroom Effectiveness	SD	t-value	p-value
High SEL	42	4.12	0.54	3.08	0.003**
Low SEL	36	3.68	0.61		

Interpretation:

Teachers with higher SEL competencies demonstrate significantly better classroom effectiveness. This reinforces the importance of teacher SEL training as advocated under NEP-2020.

Chi-Square Test: Awareness of SEL and Participation in NEP-Aligned Activities

This test examines the association between students' awareness of SEL concepts and their participation in experiential learning activities.

Variable	χ^2 value	Df	p-value
SEL Awareness × Participation	9.47	2	0.009*

Interpretation:

A significant association exists between SEL awareness and participation in NEP-aligned activities such as group work, life-skills sessions, and reflective exercises, indicating that awareness enhances engagement.

Major Findings

The study revealed that baseline SEL competencies among students were moderately low, particularly in self-management and responsible decision-making, indicating significant need for structured SEL programs. Students demonstrated challenges in emotional regulation and peer collaboration, which affected classroom participation and academic engagement. Correlational analysis showed that teachers with higher SEL competencies, particularly in social awareness and relationship skills, reported more effective student engagement and classroom management. Qualitative findings indicated that while teachers acknowledged the importance of SEL, they lacked formal training and institutional support to integrate these competencies into regular teaching. The study also found that NEP-aligned practices, such as activity-based learning and experiential pedagogy, were partially implemented, suggesting gaps between policy aspirations and school practice.

Conclusion

The NEP 2020's focus on holistic education offers a robust policy framework for enhancing social and emotional learning among students in KGBV schools. This study's findings underscore a substantial need for SEL integration to support students' emotional well-being and academic achievement, particularly in under-resourced districts like Narmada. Strengthening teacher competencies, developing structured SEL curricula, and aligning school practices with NEP 2020 provisions are crucial steps toward fostering emotionally resilient learners. Institutional commitment, resource allocation, and multi-stakeholder engagement will be essential to realize NEP 2020's vision of inclusive and holistic education. In addition, the findings of this study reaffirm that the successful realization of NEP 2020's vision of holistic and inclusive education is contingent upon the systematic integration of Social Emotional Learning within school ecosystems, particularly in institutions serving marginalized populations such as Kasturba Gandhi Balika Vidyalayas. The assessment highlights that while cognitive learning outcomes continue to dominate classroom practices, socio-emotional competencies remain under-recognized and insufficiently structured. NEP 2020's emphasis on learner well-being, ethical grounding, and experiential pedagogy provides a timely policy framework to institutionalize SEL as a core component of schooling rather than an auxiliary activity. Embedding SEL within curriculum design, teacher training, and school culture can significantly contribute to emotional resilience, gender empowerment, and social inclusion among adolescent girls, thereby aligning educational practice with broader national goals of equity and human development (Government of India, 2020; OECD, 2018). Moreover, from a long-term developmental and social work perspective, strengthening SEL in KGBV schools has implications that extend beyond academic achievement to community well-being and intergenerational social transformation. Students equipped with self-awareness, empathy, and responsible decision-making skills are better positioned to navigate social challenges, resist exclusionary pressures, and emerge as confident agents of change within their families and communities. Therefore, the study concludes that targeted policy implementation, adequate resource allocation, and continuous monitoring mechanisms are essential to translate NEP 2020's holistic vision into sustainable educational practice. Future research may build upon this study by conducting longitudinal assessments and intervention-based evaluations to measure the long-term impact of SEL-focused educational reforms in residential schools such as KGBVs (Singh & Prashar, 2024; CASEL, 2020).

Suggestions

To address the identified gaps, schools should incorporate structured SEL programs into daily classroom routines, grounded in NEP 2020's holistic framework. Teacher professional development initiatives must integrate SEL training to equip educators with the skills to model and teach socio-emotional competencies. State education departments should allocate resources to develop culturally relevant SEL curricula and assessment tools that reflect the diverse socio-economic context of Narmada District. Collaborations with mental health professionals and community stakeholders can further support emotional well-being. Regular monitoring mechanisms should be established to evaluate SEL progress and policy alignment. Finally, awareness campaigns to sensitize parents and communities about the value of SEL will foster supportive environments for students outside school.

References

- Singla, A., & Prashar, B. (2024). *Social emotional learning. International Journal of Health Sciences*. NEP 2020 analysis and SEL importance.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-2 (XVIII)| February - 2026

- Author(s). (2025). *Alignment of social emotional well-being programs with NEP 2020: A case study of secondary schools*. *Research Review Journal of Social Science*.
- Soni, V. T. D. (2024). *Exploring the influence of India's National Education Policy 2020 on student social skill development*. *International Journal of Indian Psychology*.
- National Education Policy 2020. (2020). Ministry of Education, Government of India. (Policy document).
- ASER Centre. (2019). *Annual Status of Education Report*. Highlighting SEL needs in Indian context.
- Happiness Curriculum. (202 optional). *Wikipedia*. SEL activity curriculum case.

Original Article

Impact of Customer Trust and Perceived Risk on Customer Satisfaction in Traditional and Online Shopping: An Analytical Study of Tapi District.

Chaudhari Shivanginikumari Dilipbhai¹, Dr. Radha Vyas²

¹Research Scholar Ph D, Commerce Department (VNSGU)

²Guide, Department, D.R.Patel & R.B.Patel Commerce College & Navnirman Institute of Management

Manuscript ID: **Abstract**

JRD -2026-180207

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 27-28

February- 2026

Submitted: 10 Jan 2026

Revised: 20 Jan. 2026

Accepted: 01 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

The rapid expansion of digital technology has transformed consumer purchasing behavior, particularly through the growth of online shopping platforms. While online Shopping offers convenience and wider choices, issues related to customer trust and perceived risk continue to influence customer satisfaction, especially in semi-urban regions of India. In Districts such as Tapi, comparatively lower digital literacy and limited online shopping experience make trust and risk critical determinants of consumer decision. The present study examines and compares the impact of customer trust and perceived risk on customer satisfaction in traditional and online shopping. Primary data were collected from 200 respondents in Tapi District using a structured questionnaire based on a five-point Likert scale. The data were analyzed using SPSS with the help of mean score analysis, correlation analysis, and independent sample t-test. The findings indicate that customer trust is significantly higher in traditional shopping, resulting in lower perceived risk and higher customer satisfaction. Conversely, perceived risk related to payment security, product quality, and return policies negatively affects customer satisfaction in online shopping. The study provides valuable insights for retailers and e-commerce platforms aiming to strengthen customer trust and reduce perceived risk in semi-urban markets.

Keywords: Customer Trust, Perceived Risk, Customer Satisfaction, Traditional Shopping, Online Shopping.

Introduction

Customer trust plays a crucial role in the purchasing process and significantly influences customer satisfaction and long-term customer relationships. Trust reduces uncertainty, enhances confidence in purchase decisions, and encourages repeat buying behavior. In traditional shopping environments, trust is built through face-to-face interaction, physical examination of products, and long-standing relationships between customers and retailers. These factors contribute positively to customer satisfaction. In contrast, online shopping involves a higher level of uncertainty due to the absence of physical product inspection and personal interaction. Customers often perceive various risks related to payment security, product authenticity, delivery reliability, and privacy of personal information. These concerns are particularly prominent in semi-urban districts like Tapi, where digital awareness and online shopping experience are still developing. Therefore, it is essential to analyze how customer trust and perceived risk influence customer satisfaction in both traditional and online shopping contexts, especially in semi-urban regions.

Review of Literature

Kumar (2020) emphasized that customer trust in online retailing depends largely on website reliability, secure payment mechanisms, and transparency of information. A lack of trust leads to lower customer satisfaction and reduced purchase intentions. Patel and Shah (2021) examined consumer behavior in semi-urban regions of Gujarat and found that personal interaction, familiarity with retailers, and social bonding significantly enhance customer trust in traditional shopping. Gefen (2019) highlighted that perceived risk is a major obstacle in online shopping and negatively affects customer satisfaction and purchase intention, particularly in developing economies.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Chaudhari Shivanginikumari Dilipbhai, Research Scholar Ph D, Commerce Department (VNSGU)

How to cite this article:

Chaudhari, S. D., & Vyas, R. (2026). Impact of Customer Trust and Perceived Risk on Customer Satisfaction in Traditional and Online Shopping: An Analytical Study of Tapi District. *Journal of Research and Development*, 18(2(XVIII)), 27–28. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19064682>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19064682](https://doi.org/10.5281/zenodo.19064682)

Sharma and Verma (2020) observed that trust in traditional retail markets minimizes perceived risk and improves customer satisfaction through emotional attachment and reliability. Singh (2021) identified financial risk and privacy risk as the most critical factors affecting online shopping satisfaction in semi-urban areas. The review indicates that customer trust and perceived risk are key determinants of customer satisfaction. However, comparative studies focusing on semi-urban districts like Tapi remain limited, which justifies the need for the present research.

Need and Importance of the Study

Limited empirical research on customer trust in semi-urban districts

Increasing significance of perceived risk in online shopping

Growing competition between traditional and online retail formats

Need to understand customer satisfaction patterns in Tapi District

Contribution to doctoral-level research in consumer behavior

Objectives of the Study

1. To examine the level of customer trust in traditional shopping.
2. To identify the major factors contributing to perceived risk in online shopping.
3. To analyze the impact of customer trust and perceived risk on customer satisfaction.
4. To compare customer satisfaction between traditional and online shopping.

Research Hypotheses

H₁: Customer trust is significantly higher in traditional shopping than in online shopping.

H₂: Perceived risk in online shopping has a negative impact on customer satisfaction.

H₃: Customer trust has a positive relationship with customer satisfaction.

H₄: Perceived risk has a negative relationship with customer satisfaction.

Research Methodology

Research Design: Descriptive and correlational research design

Study Area: Tapi District

Sample Size: 200 respondents

Sampling Technique: Stratified random sampling

Data Collection Tool: Structured questionnaire using a five-point Likert scale

Reliability of Instrument: Cronbach's Alpha value above 0.70

Statistical Tools: Mean Score analysis, correlation analysis, independent sample t-test

Software Used: SPSS

Findings of the Study

Customer trust is significantly higher in traditional shopping compared to online shopping

Online shopping is associated with a higher level of perceived risk among consumers.

Customer trust shows a positive and significant relationship with customer satisfaction.

Perceived risk has negative impact on customer satisfaction.

A significant difference exists between customer satisfaction levels in traditional and online shopping.

Conclusion

The study concludes that customer trust and perceived risk are critical factors influencing customer satisfaction in Tapi District. Traditional shopping offers higher customer satisfaction due to strong interpersonal trust, physical product verification, and lower perceived risk. In contrast, online shopping satisfaction is adversely affected by concerns related to payment security, product quality, delivery reliability, and return policies.

To improve customer satisfaction in semi-urban markets, e-commerce platforms must focus on building trust through secure payment systems, transparent policies, and efficient customer support services.

Scope for Further Research

A Comparative study of customer trust in rural areas

Analysis of perceived risk in mobile commerce and digital payment systems

Longitudinal studies on customer trust and customer satisfaction

References

- Gefen, D. (2019). Perceived risk and online trust. *MIS Quarterly*, 43(1), 45–62.
- Kumar, R. (2020). Trust in online retailing. *Journal of E-Commerce Studies*, 8(2), 112–125.
- Patel, M., & Shah, N. (2021). Consumer trust in semi-urban Gujarat. *Indian Journal of Consumer Research*, 10(1), 23–34.
- Sharma, A., & Verma, P. (2020). Customer trust and satisfaction in traditional retail markets. *International Journal of Retail Studies*, 12(3), 89–101.
- Singh, R. (2021). Perceived risk and consumer satisfaction in online shopping. *Journal of Digital Commerce*, 9(1), 56–68.

Original Article

Transformation of the Indian Education System: A Study of Gurukul to Global and Digital Learning

Dr. Mehul M. Mistry¹, Rashmibahen Dineshchandra Solanki²

¹Assi. Professor (Department of Commerce), PRB Arts & PGR Commerce College, Bardoli

²Research Scholar Department of Library & Information Science

Shree Govind Guru University, Godhra, Panchmahal, Librarian, O.H. Nazar Ayurved College

Email: mehul_mistry11@yahoo.co.in

Manuscript ID:

JRD -2026-180208

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 29-34

February- 2026

Submitted: 10 Jan 2026

Revised: 20 Jan. 2026

Accepted: 01 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

Abstract

The Indian education system has undergone a substantial transformation from the earliest Gurukul tradition to the global and digital learning environment. Ancient Indian education emphasized holistic development, moral values, teacher–student relationships, and experiential learning, primarily imparted through the Gurukul system. Over time, changes in socio-economic background, foreign influence, globalization, and technological developments have reformed the structure, objectives, and delivery of education in India. This researcher wants to examine the evolution of the Indian educational system by comparing the theoretical foundations, educational methodologies, curriculum frameworks, and educational objectives of historical and contemporary educational paradigms. In addition, the researcher also wants to analyse the influence of digital technologies, globalization, and policy reforms such as the National Education Policy (NEP) 2020 on modern educational practices. The researcher has adapted a analytical approach to study changes in educational values, inclusiveness, accessibility, and skill orientation. Today's education system succeeds in technological integration but fails to improve accessibility and employability. ethics, value-based learning, and holistic development. The study concludes that integration of traditional wisdom with modern digital tools can contribute to a more inclusive, effective, and sustainable education system in India.

Introduction

Education is a mandatory right of humans. Education played a crucial role in shaping Indian society. From ancient times, India developed a unique education system rooted in value teaching, philosophy, ethics, and overall development through the Gurukul system. **eventually**, the education system evolved under the influence of British Rule. The objectives of British Education policy focused on producing clerks and administrative personnel study of Indian languages, culture, and the legal system for the British Raj. In the present era, digital learning platforms, online education, and global academic integration have transformed the way knowledge is imparted and accessed. Understanding this transformation is essential to evaluating the strengths and limitations of both traditional and modern education systems.

Review of Literature

Zainab Fatima (2025) conducted a study on “Lessons from the Gurukul System: Enhancing 21st-Century Experiential Learning.” The study examines the integration of Gurukul model principles into global classrooms to enhance logical thinking, emotional resilience, and ethical awareness, while acknowledging challenges such as cultural adaptation and resource needs. It links Indian philosophy with modern education to create meaningful learning experiences. Future research should empirically test these applications to evaluate their effectiveness.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Mehul M. Mistry, Assi. Professor (Department of Commerce), PRB Arts & PGR Commerce College, Bardoli

How to cite this article:

Mehul M. Mistry, & Solanki, R. D. (2026). Transformation of the Indian Education System: A Study of Gurukul to Global and Digital Learning. *Journal of Research and Development*, 18(2(XVIII)), 29–34. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19064737>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19064737](https://doi.org/10.5281/zenodo.19064737)

The Gurukul system's focus on mentorship and holistic development offers a framework that addresses contemporary educational gaps. Proposed applications, such as mentor-led projects and immersive learning, provide pathways to enrich global classrooms, urging educators and policymakers to consider Gurukul-inspired reforms while ensuring practical implementation through pilot programs.

Vinod Kumar Shanwal (2023) explored the "Development of the Gurukula Education System in India." This summary highlights the key elements of the Gurukul education system, rooted in ancient India during the Vedic era, and its enduring relevance today. The Gurukul system emphasizes spirituality, moral values, and the holistic development of students under the guidance of a teacher or guru. It incorporates experiential learning across subjects, including philosophy, science, and Vedic literature, fostering critical thinking and practical knowledge through group discussions. This system promotes positive student-teacher relationships and supports personality development and ethical training. Modern education continues to be influenced by the Gurukul system's focus on holistic education and its integration of academic and extracurricular activities, as well as technology. As such, while traditional Gurukul practices are less common now, the core principles remain significant and relevant in contemporary educational contexts, necessitating adaptations to align with current developmental trends.

Dinesh Joshi (2021) investigated "Gurukul and Modern Education System in India: Holistic Outlook." To understand the Gurukul system, it is essential to explore its historical significance and societal context, as well as how it can be adapted for contemporary education. This approach is not about merely replicating the past; it requires blending modern educational practices with traditional values for the Gurukul model to thrive in today's world. The goal of modern Gurukul education is to equip students not only with the knowledge provided by the current educational paradigm but also to ensure they feel confident and equal to their peers. The Gurukul system aims to contribute to a healthier, more conscientious society by nurturing ethical, social, moral, and spiritual values through a holistic learning experience for young people.

P. SELVAMAN (2019) investigated "Gurukul System- An Ancient Educational System of India." **Gurukul System- An Ancient Educational System of India.** The Gurukul system of education in ancient India is characterized by its unique qualities, distinct from other ancient educational systems worldwide. It functioned as a residential school where students lived closely with their teacher (guru), learning together as equals regardless of social status. The success of this educational system greatly relied on the mutual relationship between teachers and students. Prior to formal education, Gurukuls played a critical role in imparting knowledge and wisdom from the Vedas, encompassing intellectual, theoretical, practical, secular, and religious teachings, alongside the art of warfare. This system contributed significantly to shaping the character and personality of students, transforming them into productive citizens. Furthermore, it facilitated the transmission of India's rich culture and traditions across generations, ensuring their continuity throughout history. Despite its ancient and primitive nature, the Gurukul system possesses a unique character that remains significant.

Objective of the Study

1. To study the salient characteristics of the Gurukul Education System in India.
2. To examine the salient characteristics of the Gurukul Education System in India.
3. To compare the traditional Gurukul System and the current Education System in India

Historical Perspective of the Education System in India

In India, the guru or teacher is revered, with the belief that a devotee would first pay respects to the guru before God, recognizing the guru's role in guiding them towards the divine. The Vedas, a significant collection of texts originating from ancient India, were compiled by VED VYASA into four principal books: the Rig-Veda, the Yajur-Veda, the Sama-Veda, and the Atharva-Veda. These texts are composed in Vedic Sanskrit and represent the earliest layer of Sanskrit literature, as well as the foundational scriptures of Hinduism, with the Rig-Veda being dated to around 1500 B.C. Education in ancient India was primarily informal and took place in institutions known as Pathashalas, Gurukulas, and Madrasas. Gurukulas and Pathashalas functioned as residential schools where pupils lived harmoniously with their guru, regardless of social status, fostering a sense of equality. Students learned from the guru while also assisting in his daily tasks. Upon completion of their studies, students traditionally presented dakshina, or fees, to their guru as a mark of gratitude and respect, known as gurudakshina. In contrast, Madrasas were informal schools founded by Muslim rulers, focused on imparting classical learning and religious education. Monastic orders of education in ancient India served as a prominent educational framework, particularly favored by the nobility. These orders operated under the guidance of a guru and provided specialized knowledge tailored to various societal roles. The Brahmins, who comprised the priest class, received education focused on religion, philosophy, and related subjects. The Kshatriyas, or warrior class, were trained extensively in warfare tactics and strategies. Conversely, the business class known as the Vaishyas was instructed in their respective trades, while the Shudras, representing the working class, often faced significant educational disadvantages, limiting their access to formal learning opportunities.

Key texts from this period, such as the Manusmriti, which outlines legal codes, and the Arthashastra, a treatise on statecraft by Kautilya, reflect the societal values and intellectual currents of the time. As monastic education flourished, secular Buddhist institutions also emerged, broadening the scope of learning beyond religious confines.

These institutions began to provide practical education in areas like medicine, catering to a growing need for specialized skills.

From 200 BCE to 400 CE, the evolution of urban learning centers became prominent, with notable institutions such as Takshashila (located in present-day Pakistan) and Nalanda leading the way. These urban centers systematically disseminated knowledge across a range of disciplines, including Buddhist literature, logic, and grammar. Their reputation attracted many foreign students, contributing to a vibrant intellectual exchange and a broader dissemination of educational opportunities during this transformative period in Indian history. With the onset of the British Raj in India, European-style modern education was introduced, albeit reluctantly, as the British aimed to diminish indigenous culture through a policy known as Macaulayism. This led to a shift from traditional education systems, though the percentage of the population receiving primary and secondary education remained low compared to Europe. Post-independence in 1947, Jawaharlal Nehru and Maulana Azad were instrumental in fostering a uniform educational system. The National Policy on Education (NPE) was developed in 1968, 1986, and reinforced in 1992, focusing on educational reform, promoting initiatives like the District Primary Education Programme (DPEP) and Sarva Shiksha Abhiyan (SSA). Education became a state responsibility after independence, with the Central Government regulating standards through the University Grants Commission (UGC) established in 1956. The Kothari Commission in 1976 recommended a cooperative approach to educational policy planning between State and Central governments.

Present Education System in India

India's education system encompasses several distinct levels, each serving specific developmental and academic purposes. It starts with the pre-primary level, which lays the foundation for early childhood education. Following this is the primary level, which focuses on basic literacy and numeracy skills. The system then progresses to elementary education, which builds on the knowledge acquired in primary education by offering a more structured curriculum. This is succeeded by secondary education, which prepares students for higher studies and vocational training. Finally, the system culminates in undergraduate and postgraduate levels, where students pursue specialized fields of study, enhancing their professional qualifications. Each level is designed to cater to the educational needs of students and to foster their intellectual and social development.

The Primary Education

The Government emphasizes primary education until the age of fourteen, and it has prohibited child labour to mitigate unsafe working conditions for children. However, the enforcement of free education and child labor bans faces challenges due to economic and social disparities. Approximately 80% of recognized elementary schools are government-run or supported, yet significant issues remain, including high pupil-to-teacher ratios, inadequate infrastructure, and poor teacher training. Free education for children aged 6 to 14 was established under the Right of Children to Free and Compulsory Education Act 2009. Efforts to enhance quality, such as the District Education Revitalization Programme (DERP) initiated in 1994, aimed to universalize primary education by reforming the existing system. Funded 85% by the central government and 15% by states, the DERP opened 160,000 new schools and delivered alternative education to about 3.5 million children, supported by UNICEF and other international programs. Despite achieving a high Gross Enrollment Ratio of 93-95% in several states, the quality of education remains inadequate. The National Council of Educational Research and Training (NCERT) serves as the apex curriculum authority in India, providing technical support and overseeing education policies. Various curriculum bodies govern school education, including State Government Boards, the Central Board of Secondary Education (CBSE), the Council for the Indian School Certificate Examinations (CISCE), the National Institute of Open Schooling (NIOS), international schools affiliated with the International Baccalaureate and Cambridge examinations, Islamic Madrasah schools, and autonomous schools like Woodstock School and Auroville.

The Secondary Education

The Indian secondary education system is managed by organizations such as NUEPA (National University of Educational Planning and Administration) and NCTE (National Council for Teacher Education). The National Policy on Education (NPE), instituted in 1986, emphasizes environmental awareness, science and technology education, and the inclusion of traditional elements like Yoga. The system serves children aged 14 to 18, totaling approximately 88.5 million according to the 2001 Census, but only 31 million were enrolled in schools during 2001-02, indicating that a significant portion remains out of school.

A notable aspect of this system is its commitment to inclusivity, particularly for disadvantaged sections of society, with professionals from established institutes contributing to vocational training. The extension of the Sarva Shiksha Abhiyan (SSA) to secondary education through the Madhyamik Shiksha Abhiyan aims to enhance vocational skills. Other initiatives include the Integrated Education for Disabled Children (IEDC), which evolved into Inclusive Education, and the Kendriya Vidyalaya project, launched in 1965 to provide a consistent education for children of central government employees across India. Additionally, the India Development Gateway serves as a nationwide initiative for rural empowerment by offering information and services in local languages through a multilingual web portal rich in multimedia content for children.

Higher Education in India

The higher education sector has witnessed a tremendous increase in the number of Universities/University level Institutions & Colleges since Independence. The number of universities has increased 34 times from 20 in 1950 to 677 in 2014. The sector boasts of 45 Central Universities of which 40 are under the purview of Ministry of Education, 318 State Universities, 185 State Private universities, 129 Deemed to be Universities, 51 Institutions of National Importance (established under Acts of Parliament) under MoE (IITs - 16, NITs – 30 and IISERs – 5) and four Institutions (established under various State legislations). The number of colleges has also registered a manifold increase, from just 500 in 1950, growing to 37,204 as of 31st March, 2013. The quantum growth in the Higher Education sector is spearheaded by universities, which are the highest seats of learning. In India, "University" means a university established or incorporated by or under a Central Act, a Provincial Act, or a State Act and includes any such institution as may, in consultation with the University concerned, be recognised by the University Grants Commission (UGC) in accordance with the regulations made in this regard under the UGC Act, 1956. Every year, millions of students from within the country and abroad enter these portals mainly for their graduate and postgraduate studies, while millions leave them for the world outside. Higher Education is the shared responsibility of both the Centre and the States. The coordination and determination of standards in Universities and Colleges is entrusted to the UGC and other statutory regulatory bodies. The Central Government provides grants to the UGC and establishes Central Universities/Institutions of National Importance in the country. The Central Government is also responsible for declaring an educational institution as "Deemed-to-be University" on the recommendations of the UGC.

At present, the main categories of University/University-level Institutions are:- Central Universities, State Universities, Deemed-to-be Universities, and University-level institutions. These are described as follows:

Central University:

A university established or incorporated by a Central Act.

State University:

A university established or incorporated by a Provincial Act or by a State Act.

Private University:

A university established through a State/Central Act by a sponsoring body viz. A Society registered under the Societies Registration Act 1860, or any other corresponding law for the time being in force in a State or a Public Trust or a Company registered under Section 25 of the Companies Act, 1956.

Deemed-to-be University:

An Institution Deemed to be University, commonly known as Deemed University, refers to a high-performing institution, which has been so declared by Central Government under Section 3 of the University Grants Commission (UGC) Act, 1956.

Institution of National Importance:

An Institution established by an Act of Parliament and declared as Institution of National Importance.

Institution under the State Legislature Act:

An Institution established or incorporated by a State Legislature Act.

Comparative Analysis of the Ancient Gurukul System and the Current Education System

Sr. No.	Point	Ancient Gurukul System	Current Education System
1.	Place	Generally, in the Gurukul System, the Guru teaches their students at the Ashram/Teacher's Home	The students have to go to school for learning
2.	Access to Education	Gurukul is limited to selected groups.	The current Education System is open to all and
3.	evaluation System	No Formal Examination. It is based on a practical aspect. No Certification. (Singh, 2021) (Dharampal, 1983)	The Current Education System is examination-based. Certification is given to every student.
4.	Life Style	Simple lifestyle for everyone, followed by self-discipline.	Moderate Discipline, an independent lifestyle, and limited restriction
5.	Holistic Development	Gurukul's approach combines ethics, physicality, and intellect within the framework of Dharma, presenting a more profound integration than contemporary socio-emotional learning, which often overlooks philosophical depth. Although mindfulness programs contribute to well-being, they fall short of the holistic balance of mind, body, and spirit	The current education system in India, especially after recent reforms (New Education Policy), emphasizes the all-round development of learners. The system aims to prepare students not only for employment but also for life, citizenship, and well-being.

		exemplified by Gurukul. (Kumar, 2019).	
6.	Authority	Guru is the supreme Authority. Guru has all the powers. No other upper body controlled the Guru.	The Government/ Private School Colleges Trustees or Managing Body has all the power. The Guru/Teacher is a salaried person and controlled by the authority.
7.	Independency	The Guru is the Supreme Authority, so the Guru has all the decision-making power.	The teacher/Guru has limited Independency.

Conclusion:

Education is recognized as a fundamental right in India because it is essential for the overall development of an individual and the progress of the nation. Good education empowers citizens with knowledge, skills, values, and critical thinking, enabling them to participate effectively in social, economic, and democratic life. After analysing the Gurukul System and the Current Education System, it can be concluded that both systems have their merits and demerits. Gurukul system can not be wholly adapted because India is the largest pullulation based country. Demand for education cannot be accomplished through the Gurukul System, Government have to come into existence, but one cannot ignore the advantages of the Gurukul system, so a combination of the Gurukul System and the current education system should be adopted. Our National Education Policy, 2020 try to justify both the education system. The government has to take over direct control of all government and non-government schools and colleges, and provide vigilant supervision to the schools.

Integration of Gurukul Principles into the Current Education System:

To integrate Gurukul principles into global education, three main strategies are proposed: Firstly, Mentor-Led Projects encourage a guru-shishya bond through long-term guidance from teachers, enabling students to engage deeply in multi-year initiatives such as community development projects that enhance skill-building. Secondly, Immersive Learning is promoted through short-term residencies or camps, where week-long retreats focused on practical tasks like sustainable farming or cultural preservation emulate the Gurukul's live-in environment, thus supporting intensive learning experiences. Lastly, Ethical Integration aims to incorporate philosophical discussions into the curriculum by facilitating activities such as ethical debates on justice and responsibility, alongside reflective journaling, which enriches students' moral development. The National Education Policy was framed with a view to incorporating the salient features of the Gurukul Education System. Time-to-time changes is required in this area according to the requirement.

References:

1. Department of Higher Education, Ministry of Education, Government of India. (2026, February 05). Retrieved from Higher Education: https://www.education.gov.in/en/higher_education.
2. Fatima, Z. (2025). Lessons from the Gurukul System: Enhancing 21st-Century Experiential Learning.
3. Koul, S. (2024). The Gurukul System Evolution, Impact, and Resurgence of India's Ancient Holistic Education Model. *Impact, and Resurgence of India's Ancient Holistic Education Model* (August 04, 2024).
4. Shanwal, V. K. (2023). Development of the Gurukula Education System in India. *Journal of Education and Teacher Training Innovation*, 1(2), 60-67.
5. Joshi, D. (2021). Gurukul and modern education system in India: Holistic outlook. *Int J Eng Res Manag*, 8(2), 6-8.
6. Singh, A. (2021). Revisiting Gurukul education: Lessons for contemporary pedagogy. *International Journal of Educational Research*, 108, 101789. <https://doi.org/10.1016/j.ijer.2021.101789>.
7. Selvamani, P. (2019). Gurukul system-an ancient educational system of India. *International Journal of Applied Social Science*, 6(6), 1620-1622.
8. Kumar, V. (2019). Traditional Indian education systems: Relevance in the modern era. *Journal of Indian Education*, 45(1), 10-22.
9. Sharma, R. (2018). Indian philosophical contributions to global education: A review. *Educational Philosophy and Theory*, 50(12), 1123-1134. <https://doi.org/10.1080/00131857.2017.1382345>.
10. Khalsa, S. B. S., & Butzer, B. (2016). Yoga in school settings: A review of the literature. *International Journal of Yoga*, 9(1), 21-29. <https://doi.org/10.4103/0973-6131.171711>.
11. Burke, C. A. (2010). Mindfulness-based approaches with children and adolescents: A preliminary review of current research in an emergent field. *Journal of Child and Family Studies*, 19(2), 133-144. <https://doi.org/10.1007/s10826-009-9341-8>.
12. Hmelo-Silver, C. E. (2004). Problem-based learning: What and how do students learn? *Educational Psychology Review*, 16(3), 235-266. <https://doi.org/10.1023/B:EDPR.0000034022.16470.f3>.
13. Kabat-Zinn, J. (2003). Mindfulness-based interventions in context: Past, present, and future. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 10(2), 144-156. <https://doi.org/10.1093/clipsy.bpg016>.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-2 (XVIII)| February - 2026

14. Nicholson, S. (2000). The theory of loose parts: An important principle for design methodology. *Studies in Art Education*, 41(4), 349-364. <https://doi.org/10.2307/1320678>.
15. Hattie, J., Marsh, H. W., Neill, J. T., & Richards, G. E. (1997). Adventure education and Outward Bound: Out-of-class experiences that make a lasting difference. *Review of Educational Research*, 67(1), 43-87. <https://doi.org/10.3102/00346543067001043>.
16. Kolb, D. A. (1984). *Experiential learning: Experience as the source of learning and development*. Prentice Hall.
17. Dharampal. (1983). *The beautiful tree: Indigenous Indian education in the eighteenth century*. Biblia Impex.
18. Altekar, A. S. (1965). *Education in ancient India* (6th ed.). Nand Kishore & Bros.
19. Dewey, J. (1938). *Experience and education*. Kappa Delta Pi.
20. Radhakrishnan, S. (1927). *The Hindu view of life*. George Allen & Unwin.

Original Article

Consumer Awareness and Adoption Willingness toward Solar Energy

Mr. Dipakbhai Pravinbhai Chaudhari¹, Dr. Badalkumar P. Mehta²

¹Research Scholar, Department of Commerce, Veer Narmad South Gujarat University, Surat

²Assistant Professor, Z.F. Wadia Womens College & N.K. Jhota College of Commerce, Surat

Email: dipakbhaic95@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180209

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 35-40

February- 2026

Submitted: 10 Jan 2026

Revised: 20 Jan. 2026

Accepted: 01 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

Abstract

This study examines consumer awareness and willingness to adopt solar energy in the context of growing concerns over energy security, environmental degradation, and the depletion of non-renewable resources. Solar energy is widely recognized as a clean, sustainable, and renewable power source, yet its adoption depends largely on consumer perception and acceptance. Using primary data collected from 110 respondents through structured questionnaires, supported by secondary sources, the study employs percentage analysis and Likert scale techniques to assess consumer awareness, attitudes, and motivations toward solar energy adoption. The findings reveal that while overall awareness is moderate, factors such as high initial installation costs, misconceptions, and limited knowledge of government incentives act as major barriers to adoption. Conversely, perceived long-term cost savings, environmental benefits, and positive social influence significantly enhance consumers' willingness to adopt solar energy. The study concludes that strengthening awareness programs, improving access to financial support, and simplifying policy and incentive mechanisms can play a crucial role in accelerating solar energy adoption and supporting sustainable energy transitions.

Keywords: Solar Energy, Consumer Awareness, Willingness to Adopt, Renewable Energy, Adoption Barriers, Sustainable Energy.

Introduction

The increasing demand for energy, coupled with growing concerns over environmental degradation and the rapid depletion of non-renewable resources, has intensified the global shift toward renewable energy sources. Conventional energy systems based on fossil fuels contribute significantly to greenhouse gas emissions, climate change, and ecological imbalance. As a result, the adoption of sustainable and clean energy alternatives has become a critical priority for ensuring long-term energy security and environmental sustainability. Among the various renewable energy options available, solar energy has emerged as one of the most promising and viable solutions. It is an abundant, eco-friendly, and renewable source of energy that offers significant potential for reducing dependence on fossil fuels while lowering carbon emissions. Technological advancements, declining installation costs, and supportive government policies have further enhanced the attractiveness of solar energy systems for residential, commercial, and industrial use. Despite these advantages, the adoption rate of solar energy remains relatively slow in many regions, indicating the presence of non-technical barriers. Consumer awareness and willingness to adopt solar energy play a pivotal role in determining the success of renewable energy initiatives. Awareness influences consumers' understanding of the benefits, costs, and feasibility of solar technologies, while willingness reflects their readiness to invest in and use such systems. Factors such as perceived financial constraints, lack of information, misconceptions, and limited knowledge of incentives often discourage adoption, even when consumers recognize the environmental benefits. Conversely, long-term cost savings, environmental responsibility, and social influence can positively shape consumer attitudes toward solar energy. In this context, the present study aims to examine the level of consumer awareness and willingness to adopt solar energy, while identifying the key drivers and barriers influencing adoption decisions.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19064789](https://doi.org/10.5281/zenodo.19064789)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Dipakbhai Pravinbhai Chaudhari, Research Scholar, Department of Commerce, Veer Narmad South Gujarat University, Surat

How to cite this article:

Chaudhari, D. P., & Mehta, B. P. (2026). Consumer Awareness and Adoption Willingness toward Solar Energy. *Journal of Research and Development*, 2(XVIII), 35–40. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19064789>

By analysing consumer perceptions, motivations, and challenges, the study seeks to provide valuable insights for policymakers, energy providers, and other stakeholders to develop effective strategies that promote wider acceptance and adoption of solar energy, thereby supporting sustainable energy transitions.

Literature Review

Kumari & Tandon (2025) conducted an empirical study examining the determinants of consumer behavior toward solar adoption, finding that **policy awareness, environmental concern, socio-economic factors, and perceived cost** significantly influence decisions to adopt solar panels. Their analysis using Structural Equation Modeling (SEM), regression, and factor analysis indicates that consumers who better understand government policies and environmental benefits are more likely to adopt renewable technologies, while perceived risks and economic barriers reduce adoption intent. The study highlights the need for targeted communication strategies to improve awareness and reduce misinformation among potential adopters.

Gupta & Kulshrestha (2025) explored consumer perceptions and **willingness to pay for solar energy** using data from 385 respondents. Their results show that environmental awareness and belief in long-term cost savings are key predictors of consumer willingness to pay for solar systems. The paper uses logistic regression and correlation analysis to demonstrate that consumers who perceive clear economic and environmental advantages exhibit higher adoption intention, emphasizing the importance of addressing both financial and informational barriers in promoting renewable energy adoption.

Jaber, Ghaith & Kashour (2025) applied the **Theory of Planned Behavior** to investigate household intentions to adopt solar energy in Jordan. The study found that **attitude toward solar systems, perceived behavioral control, and environmental concern** significantly influence adoption intentions. It underscores that psychological and cognitive factors, alongside external conditions like access to incentives, shape willingness to adopt solar technologies, suggesting that behavioural models can effectively predict renewable energy adoption patterns.

Radhika & Pinakapani (2025) focused on **consumer motivations for solar panel installation** through a structured survey and statistical analysis. Their findings reveal that **environmental consciousness, government subsidies, social influence, and perceived installation ease** are key motivators for consumers considering solar systems. This study integrates environmental, economic, and social drivers of adoption, underlining that multi-dimensional motivation frameworks help explain why some consumers are more willing to adopt solar energy than others.

Li et al. (2024) conducted a **meta-analysis** on solar photovoltaic (PV) adoption intentions across global studies, identifying consistent predictors such as **perceived economic and environmental benefits, social norms, policy incentives, and awareness levels** influencing household adoption. The meta-analysis confirms that both structural (e.g., financial incentives) and perceptual (e.g., attitudes, knowledge) factors significantly affect consumers' willingness to adopt solar systems, emphasizing the need to combine policy support with awareness programs.

Study in Sustainability (2024) investigated consumer attitudes and motivations using structural equation modeling and found that **environmental concern and positive subjective norms** strongly shape favorable attitudes toward solar energy, which in turn predict purchase intentions. The research also highlighted that **regulatory barriers negatively impact adoption attitudes**, indicating that consumer willingness is not just a function of awareness but also of the ease of participating in policy frameworks.

Scientific research from Ghana (2024) using a discrete choice experiment showed that **households demonstrate a high willingness to pay for solar PV panels** compared to other energy sources, reflecting strong preferences when consumers perceive value and utility in solar technologies. This reinforces the idea that preference and willingness studies provide insight into adoption dynamics beyond simple awareness metrics.

Energy Research & Social Science (2025) explored rural adoption dynamics and found that **household knowledge, ease of use, economic expectations, and trust in stakeholders** significantly influence willingness to adopt solar lights among marginalized communities. This work highlights that awareness and understanding of user-centric benefits and trust are essential for expanding solar adoption in less accessible contexts.

Statement Of the Problem

The global energy landscape is rapidly shifting toward renewable sources due to growing concerns over environmental degradation, climate change, and the depletion of non-renewable resources. Solar energy, being clean, sustainable, and abundant, has emerged as a promising alternative. However, despite its clear advantages, the adoption of solar energy remains limited in many regions. Consumer awareness, perception, and willingness to adopt solar energy play a critical role in determining the pace of its adoption. Studies indicate that misconceptions, lack of knowledge about benefits and government incentives, and high initial installation costs act as significant barriers. Therefore, understanding the level of consumer awareness, attitudes, and willingness toward solar energy is essential for designing effective policies and interventions to promote its adoption and contribute to sustainable energy transitions.

Objectives Of the Study

1. To assess the **level of consumer awareness** regarding solar energy systems, their benefits, and government incentives.
2. To evaluate the **willingness of consumers** to adopt solar energy solutions in their households or businesses.

3. To identify the **key drivers and motivators** that encourages consumers to adopt solar energy.
4. To examine the **barriers and challenges** preventing consumers from using solar energy, such as cost, lack of information, or misconceptions.
5. To provide **recommendations** for policymakers, businesses, and environmental stakeholders to enhance awareness and adoption of solar energy.

Scope Of the Study

The study focuses on understanding consumer awareness and willingness to adopt solar energy systems. It covers:

1. **Demographics:** Consumers across different age groups, income levels, and educational backgrounds.
2. **Geography:** Urban and semi-urban population
3. **Data:** Both primary data (collected through questionnaires) and secondary data (from published research, reports, and government records).
4. **Factors Studied:** Awareness, perceptions, motivations, barriers, and the influence of financial incentives and social factors on adoption.
5. **Limitations:** The study is limited to consumers' **perceptions and intentions** and does not measure actual installation or usage of solar systems.

Research Methodology

Research methodology refers to the systematic approach used to investigate a research problem, collect and analyze data, and draw meaningful conclusions. It provides a structured framework for conducting the study, ensuring the findings are valid, reliable, and useful. In this study, the methodology is designed to examine consumer awareness and willingness to adopt solar energy, identify key factors that influence adoption, and understand the barriers preventing wider acceptance of solar technologies.

Research Design

The study adopts a **descriptive research design**, which is suitable for assessing the current level of awareness, perceptions, and intentions among consumers. Descriptive research enables the researcher to **describe the characteristics and opinions of respondents**, identify trends, and draw conclusions based on collected data. This design is appropriate because the study aims to evaluate **“what exists”** rather than test a specific hypothesis.

Sampling Method

1. **Sample Size:** 110 respondents
2. **Sampling Technique:** Convenience Sampling, selecting participants based on accessibility and willingness to participate
3. **Data Collection Methods:**
 - **Primary Data:** Collected through structured questionnaires administered to 110 respondents to gather information on awareness, attitudes, and willingness toward solar energy adoption.
 - **Secondary Data:** Obtained from journals, books, websites, and other relevant publications to provide context and support analysis.
4. **Statistical Tools:** Data were analyzed using percentage analysis and Likert scale methods to evaluate trends in consumer knowledge, perceptions, and motivations regarding solar energy.

Limitations Of the Study

1. The study focuses on a specific urban population, and the findings may not be generalizable to all regions.
2. The sample size is limited to 110 respondents, which may restrict the representation of broader populations.
3. The study is based on self-reported responses from participants, including individuals who are aware of or interested in solar energy, and may not reflect actual adoption behaviour.
4. Findings may be influenced by respondents' personal perceptions, experiences, and potential biases.

Data Analysis

The collected data will be analyzed using the following methods:

1. **Percentage Analysis:** To summarize responses and highlight the proportion of respondents with specific awareness levels, attitudes, or willingness to adopt solar energy.
2. **Likert Scale Analysis:** To evaluate the degree of agreement or disagreement with statements related to perceptions, motivations, and barriers, providing a quantitative measure of consumer attitudes.
3. **Interpretation:** Trends, patterns, and key insights will be drawn to understand the factors influencing adoption and to make evidence-based recommendations.

Findings

Demographic Profile of Respondents

- 1) **Age:** The majority of respondents (64%) are in the **21–30 years** age group, indicating that younger adults are the primary participants in the study.
- 2) **Gender:** Most respondents (82%) are **male**, while females represent a smaller portion of the sample.

- 3) **Education:** A significant portion (61%) of respondents has completed **undergraduate education**, suggesting a moderately educated sample.
- 4) **Income:** Over half of the respondents (55%) earn a **monthly income between ₹20,001 and ₹50,000**, reflecting a middle-income group.
- 5) **Occupation:** Nearly half of the respondents (50%) are **employed**, highlighting active professionals as the main participants in the study.

Awareness and Sources of Information

- 1) **Introduction to Solar Energy:** A majority (30%) first learned about solar energy through **educational institutions**, indicating the role of formal education in spreading awareness.
- 2) **General Awareness:** About 40% of respondents are aware of **solar panels for electricity**, reflecting a moderate level of knowledge among consumers.
- 3) **Tax Benefits Awareness:** Most respondents (70%) are **somewhat aware of tax benefits** related to solar energy.

Perceived Benefits of Solar Energy

- 1) The most commonly cited benefit is **cost savings**, with 60% of respondents identifying it as the primary advantage of adopting solar energy.
- 2) Other benefits include **reduced electricity bills** (45%) and positive environmental impact.

Barriers to Adoption

- 1) **High Initial Cost:** 38% of respondents identified the **high initial installation cost** as a major barrier.
- 2) **Lack of Awareness:** 45% of respondents stated that **insufficient knowledge about solar energy benefits** prevents adoption.
- 3) **Influence Factors:** Recommendations from **friends and family** (36%) and **social media platforms** (35%) are significant influencers on consumer decisions.

Government Incentives and Policy Support

- 1) **Financial Incentives:** 42% of respondents consider **financial incentives** important for adoption.
- 2) **Direct Subsidies:** 46% of respondents preferred **direct financial subsidies** as a way to encourage solar energy use.
- 3) **Policy Adequacy:** 55% feel that **government policies are somewhat adequate** to promote solar energy adoption, while 62% believe **current infrastructure support needs improvement** to encourage widespread use.

Willingness to Adopt Solar Energy & Others

- 1) **Conditional Adoption Based on Benefits:** 60% of respondents expressed that they would adopt solar energy **if the benefits justify changes in lifestyle**, highlighting that perceived value is critical in decision-making.
- 2) **Influence of Cost Savings:** 58% of respondents said they would adopt solar energy **primarily to reduce electricity bills**, indicating that economic benefits are the most motivating factor.
- 3) **Environmental Awareness as a Motivator:** 42% of respondents mentioned **environmental concerns**—such as reducing carbon footprint and promoting sustainability—as a reason for willingness to adopt solar systems.
- 4) **Government Incentives Increase Adoption:** 46% of respondents reported that **availability of financial incentives or subsidies** would increase their willingness to install solar panels.
- 5) **Peer and Social Influence:** 38% of respondents stated that **positive reviews from friends, family, or neighbours** would encourage them to adopt solar energy, showing the importance of social influence in decision-making.
- 6) **Awareness and Knowledge Influence:** 35% of respondents said that **greater awareness and understanding of solar energy systems** would make them more willing to adopt, emphasizing the role of educational campaigns.
- 7) **Infrastructure and Technical Support:** 33% of respondents indicated they would adopt solar energy **if technical support and infrastructure, such as maintenance services, are easily accessible**, showing that convenience is a factor in willingness.
- 8) **Long-term Investment Perspective:** 30% of respondents consider solar energy a **long-term investment**, indicating that awareness about long-term cost savings can positively influence willingness.
- 9) **Adoption for Social Image:** 25% of respondents stated that adopting solar energy would improve their **social image or status**, reflecting that social recognition can act as an additional motivator.

Suggestions

Based on the findings of the study, several measures can be recommended to increase consumer awareness and adoption of solar energy:

- 1) **Enhance Awareness Programs:** Conduct awareness campaigns through educational institutions, community workshops, social media platforms, and local advertisements to improve knowledge about solar energy benefits, tax incentives, and government policies.
- 2) **Promote Financial Incentives:** Introduce or publicize subsidies, direct financial assistance, and low-interest loans to reduce the barrier of high initial installation costs and make solar energy more affordable.

- 3) **Encourage Peer Influence and Testimonials:** Utilize positive reviews and testimonials from existing solar energy users to build trust and social acceptance, leveraging word-of-mouth influence to motivate adoption.
- 4) **Simplify Government Policies:** Make information on government policies, tax benefits, and financial incentives more accessible and easy to understand for consumers.
- 5) **Infrastructure and Technical Support:** Strengthen support services, including installation, maintenance, and technical assistance, to ensure smooth adoption and reduce apprehension about system management.
- 6) **Highlight Long-term Benefits:** Emphasize the economic savings, environmental impact, and potential increase in property value to motivate consumers who are concerned with long-term returns.
- 7) **Target Younger Demographics:** Focus on educating and motivating younger consumers (21–30 years), as they represent the most willing group to adopt solar energy.

Conclusion

The study reveals that while consumer awareness about solar energy is **moderate**, willingness to adopt solar energy is influenced by several key factors, including **cost savings, environmental benefits, government incentives, and social influence**. Barriers such as **high initial installation costs, lack of awareness, and insufficient technical support** remain significant challenges. It was observed that most respondents are **conditionally willing** to adopt solar energy, indicating that **perceived benefits and ease of integration** into their lifestyle are crucial factors. The findings suggest that **educational campaigns, financial incentives, improved infrastructure, and simplified government policies** can play a significant role in encouraging adoption. By addressing these factors, policymakers, businesses, and environmental organizations can **promote sustainable energy practices**, reduce dependence on conventional energy sources, and contribute to environmental preservation. In summary, increasing awareness, providing incentives, and ensuring accessibility are key to **accelerating the adoption of solar energy among consumers**.

References

- 1) Gupta, A., & Saraswat, S. (2025). Factors affecting consumers' adoption of solar energy products. Preprints.org. <https://doi.org/10.20944/preprints202501.0444> (Preprint)
- 2) Kumari, S., & Tandon, J. K. (2025). *Understanding consumer adoption of renewable energy technologies in Rajasthan: A case-based empirical investigation of solar panels*. International Journal of Research and Innovation in Applied Science (IJRIAS).
- 3) Gupta, A., Saaswat, S., & Upreti, K. (2025). *The influence of marketing and awareness campaigns on solar energy adoption: A review of strategies and effectiveness*. International Research Journal of Multidisciplinary Scope, 6(3), 1316-1332. <https://doi.org/10.47857/irjms.2025.v06i03.05069>
- 4) *Residential solar photovoltaic adoption: An in-depth review on potential, main barriers and related incentives* (2025). *Energy and Buildings*, 339, 115766. <https://doi.org/10.1016/j.enbuild.2025.115766>
- 5) *From awareness to adoption: Stakeholder perceptions of solar lights among marginalized communities in rural India* (2025). *Energy Research & Social Science*, 126, 104129. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2025.104129>
- 6) *Consumers' intention on rooftop PV adoption to promote renewable energy using extended UTAUT model in Indonesia* (2025). *International Journal of Sustainable Energy Planning and Management*.
- 7) *Assessment of awareness and willingness to adopt solar energy in Ghana – perspective from end users* (2023). Research Square Platform.
- 8) *Consumer motivations for solar energy adoption in economically challenged regions* (2025). *Sustainability*, 16(20), Article ID 8777.
- 9) *Solar PV adoption at household level: Insights based on a systematic literature review* (2023). *Energy Strategy Reviews*, 50, 101178. <https://doi.org/10.1016/j.esr.2023.101178>
- 10) *Modeling awareness as the crux in solar energy adoption intention through unified theory of acceptance and use of technology* (2025). *MDPI Mathematics*.
- 11) Li, W., Zhu, J., Li, Y., Li, Y., & Ding, Z. (2024). *Determinants of Solar Photovoltaic Adoption Intention among Households: A Meta-Analysis*. *Sustainability*, 16(18), 8204. – A systematic review of factors shaping household intention to adopt solar PV.
- 12) Jabbour Al Maalouf, N., Sayegh, E., Inati, D., & Sarkis, N. (2024). *Consumer Motivations for Solar Energy Adoption in Economically Challenged Regions*. *Sustainability*, 16(20), 8777. – Explores environmental, social, and value-based determinants of solar adoption.
- 13) *Households' Preference and Willingness to Pay for Alternative Energy Sources: A Discrete Choice Experiment*. (2024). *Sustainable Energy Research*, 11, 22. – Analyses household willingness to pay particularly for solar PV compared to other options.
- 14) Gajanayake, R., Johnson, L., Kalantari Daronkola, H., & Perera, C. (2024). *Impact of Households' Future Orientation and Values on Their Willingness to Install Solar Photovoltaic Systems*. *Sustainability*, 16(18), 8143. – Psychological and values-based predictors of solar PV adoption.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-2 (XVIII)| February - 2026

- 15) M. M., Ghaith, A., & Kashour, M. (2025). *Exploring Jordanian Households' Intentions to Adopt Solar Energy Systems Using the Theory of Planned Behavior*. **Discover Sustainability**, 6, 332. – Uses behavioural theory to assess adoption intentions.
- 16) Eliva, N., Nurcahyo, R., Habiburrahman, M., & Lianto, B. (2025). *Consumers' Intention on Rooftop PV Adoption to Promote Renewable Energy Using Extended UTAUT Model in Indonesia*. **International Journal of Sustainable Energy Planning and Management**, 47, 90–103. – Adopts a tech acceptance framework to explain consumer adoption.
- 17) Gupta, A., & Kulshrestha, R. (2025). *Consumer Perception and Willingness to Pay for Solar Energy: A Behavioral Analysis*. **International Journal of Basic and Applied Sciences**. – Empirical survey linking consumer awareness and willingness to pay for solar electricity.
- 18) *Investigating Consumer Motivations for Solar Panel Installation: A Survey Approach*. (2025). **International Journal of Environmental Sciences**, 11(10s), 1027–1041. –Survey-based study on motivational drivers behind solar adoption

Original Article

Preserving Indigenous Knowledge through Technology: An Indian Knowledge Systems (IKS) Perspective

Nildhara J. Gujarat

Assistant professor, Department of English, Govt. Arts and Commerce College, Vansda

Email: gujaratneeldhara@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180210

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 41-44

February- 2026

Submitted: 10 Jan 2026

Revised: 20 Jan. 2026

Accepted: 01 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

Abstract

Indigenous Knowledge Systems (IKS) represent the rich intellectual, cultural, scientific, and philosophical heritage developed by communities over centuries. In India, indigenous knowledge is deeply rooted in traditional practices related to agriculture, medicine, ecology, language, arts, crafts, astronomy, mathematics, philosophy, and social organization. However, rapid modernization, globalization, and changing lifestyles have posed serious threats to the survival of this valuable knowledge. In this context, technology plays a crucial role in preserving, documenting, and disseminating indigenous knowledge for future generations. This research paper examines the role of modern technology in preserving indigenous knowledge from an Indian Knowledge Systems perspective. It explores how digital tools, information and communication technology (ICT), artificial intelligence, digital archives, online platforms, and e-learning resources contribute to safeguarding traditional wisdom while making it accessible within higher education. The paper also discusses the relevance of indigenous knowledge in contemporary education, highlights initiatives taken under national policies such as the National Education Policy (NEP) 2020, and analyzes challenges related to digitization, authenticity, ethical concerns, and community participation. The paper concludes that technology, when used responsibly and inclusively, can serve as a powerful bridge between tradition and modernity, ensuring the continuity, relevance, and global recognition of Indian Knowledge Systems in higher education.

Keywords: Indigenous Knowledge Systems, Indian Knowledge Systems (IKS), Technology, Higher Education, Digital Preservation

Introduction

Indigenous knowledge refers to the traditional understanding, skills, practices, and beliefs developed by local communities through long interaction with their natural, social, and cultural environments. In India, indigenous knowledge forms the foundation of Indian Knowledge Systems (IKS), encompassing diverse fields such as Ayurveda, Yoga, Vedic sciences, folk traditions, agriculture, architecture, metallurgy, linguistics, and environmental sustainability. This knowledge has been transmitted orally or through manuscripts, practices, and lived experiences from one generation to another. Despite its significance, indigenous knowledge faces the risk of erosion due to urbanization, dominance of Western knowledge paradigms, loss of languages, and declining intergenerational transmission. Higher education institutions have a vital role in reviving and preserving this knowledge. In the digital age, technology has emerged as a powerful tool to document, store, analyze, and disseminate indigenous knowledge systematically. This paper focuses on the role of technology in preserving indigenous knowledge within the framework of Indian Knowledge Systems, especially in the context of higher education.

Indian Knowledge Systems: Concept and Significance

Indian Knowledge Systems represent a holistic body of knowledge developed in India across millennia. IKS is interdisciplinary in nature and integrates material, spiritual, scientific, and ethical dimensions of life. It emphasizes harmony with nature, sustainability, and collective well-being.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Nildhara J. Gujarat, Assistant professor, Department of English, Govt. Arts and Commerce College, Vansda

How to cite this article:

Nildhara J. Gujarat. (2026). Preserving Indigenous Knowledge through Technology: An Indian Knowledge Systems (IKS) Perspective. *Journal of Research and Development*, 18(2(XVIII)), 41–44. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19064854>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19064854](https://doi.org/10.5281/zenodo.19064854)

Indigenous knowledge embedded in IKS includes traditional farming techniques, water management systems, herbal medicine, folk healing, traditional arts, crafts, music, dance, and oral narratives. IKS brings indigenous and traditional perspectives into higher education, which have long been marginalized by Western-centric curricula. By including IKS, universities promote intellectual diversity and a pluralistic approach to knowledge. Subjects such as Ayurveda, Yoga, Indian mathematics, astronomy, linguistics, architecture, ethics, and environmental science enrich academic programs and provide alternative ways of understanding the world. IKS is inherently interdisciplinary. It integrates science, philosophy, ethics, spirituality, and practical life. In higher education, this encourages students to connect disciplines rather than study them in isolation. For example, traditional ecological knowledge links biology, geography, ethics, and sustainability, making learning more meaningful and applied. **Encouraging Research and Innovation**

IKS opens new areas for research in medicine, agriculture, climate studies, psychology, linguistics, and sustainable technologies. Higher education institutions can combine traditional knowledge with modern science to develop innovative solutions. Research based on IKS encourages original thinking rather than mere imitation of Western models.

Developing Holistic and Value-Based Education

Modern education often focuses mainly on skills and employability. IKS emphasizes values such as harmony with nature, self-discipline, ethical living, social responsibility, and collective well-being. In higher education, this leads to the development of morally responsible, socially sensitive, and emotionally balanced individuals.

Strengthening Cultural Identity and Confidence

The inclusion of IKS in higher education helps students understand their cultural roots and heritage. This strengthens cultural identity and self-confidence, especially among young learners. It also promotes respect for India's intellectual traditions at national and global levels.

Sustainable Living and Environmental Awareness

IKS promotes sustainable lifestyles based on balance between humans and nature. Traditional practices related to agriculture, water management, biodiversity conservation, and ecology offer practical solutions to environmental problems such as climate change, pollution, and resource depletion. These ideas are useful for all people, not just scholars.

Health, Wellness, and Well-Being

Indian systems such as Ayurveda, Yoga, meditation, and traditional healing focus on preventive healthcare and holistic well-being. They address physical, mental, and spiritual health. In today's stressful life, these systems help people maintain balance, reduce stress, and improve quality of life.

Social Harmony and Ethical Living

IKS emphasizes values like tolerance, coexistence, compassion, and respect for diversity. Philosophies such as Vasudhaiva Kutumbakam (the world is one family) promote social harmony and global unity. These values are essential for peaceful coexistence in a diverse society.

Preservation of Cultural Heritage

IKS helps preserve languages, traditions, folk arts, crafts, rituals, and oral traditions. This strengthens cultural continuity and protects indigenous identities from erosion due to globalization and modernization. IKS recognizes the knowledge of local and indigenous communities that is often excluded from formal education. By valuing this knowledge, society becomes more inclusive and respectful of different ways of knowing. It empowers communities by recognizing their contributions to knowledge and development. The significance of IKS lies in its relevance to contemporary global challenges such as climate change, environmental degradation, health crises, and social inequality. Traditional ecological knowledge, for instance, offers sustainable solutions for biodiversity conservation and natural resource management. Recognizing this importance, Indian higher education is increasingly focusing on integrating IKS into curricula, research, and pedagogy.

Threats to Indigenous Knowledge

Indigenous knowledge is under threat due to several factors. Modern education systems often prioritize Western scientific knowledge, marginalizing local traditions. The decline of indigenous languages leads to the loss of cultural expressions and oral traditions. Migration, industrialization, and changing socio-economic conditions further weaken traditional knowledge transmission. Additionally, lack of documentation and inadequate institutional support contribute to the gradual disappearance of indigenous practices. These challenges highlight the urgent need for systematic preservation efforts. Technology offers innovative solutions to address these threats by enabling large-scale documentation, digital storage, and global dissemination of indigenous knowledge.

Role of Technology in Preserving Indigenous Knowledge

Technology plays a transformative role in preserving indigenous knowledge by providing tools for documentation, archiving, analysis, and dissemination. Digital recording devices, databases, and multimedia platforms

allow for the preservation of oral histories, folk songs, rituals, and traditional practices in audio-visual formats. Digitization of manuscripts and ancient texts ensures their long-term preservation and accessibility. Indian Knowledge Systems (IKS) represent the collective intellectual, cultural, scientific, and spiritual heritage of India developed over thousands of years. These systems include traditional knowledge related to medicine (Ayurveda, Siddha, Unani), agriculture, astronomy, mathematics, architecture, linguistics, philosophy, ecology, folk traditions, arts, crafts, and oral literature. Much of this knowledge has been transmitted orally or preserved in manuscripts, inscriptions, and traditional practices. However, rapid modernization, globalization, and the dominance of Western knowledge frameworks have placed IKS at risk of neglect and disappearance. In this context, technology plays a crucial role in preserving, revitalizing, and disseminating Indian Knowledge Systems in the contemporary world.

Information and Communication Technology (ICT)

Information and Communication Technology (ICT) play a vital role in disseminating IKS beyond geographical and institutional boundaries. Online platforms, websites, digital journals, e-libraries, and educational portals facilitate the sharing of indigenous knowledge among scholars, students, and the wider public. ICT enables collaboration between higher education institutions and indigenous communities, fostering participatory research and knowledge exchange. Through ICT tools, indigenous knowledge holders can actively contribute to documentation and validation processes. Social media, community portals, and digital storytelling platforms also help raise awareness about traditional practices and cultural heritage among younger generations. Information and Communication Technology (ICT) facilitates the creation of digital repositories and virtual libraries dedicated to Indian Knowledge Systems. These platforms enable scholars, students, and communities to access indigenous knowledge resources across geographical boundaries. Technology also supports collaborative research by connecting academic institutions with indigenous communities.

Digital Archives and Documentation

Digital archives play a crucial role in safeguarding indigenous knowledge. Initiatives such as digital manuscript libraries, ethnographic databases, and online museums help preserve rare texts, artifacts, and cultural expressions. Scanning, cataloguing, and metadata tagging enhance searchability and usability of resources. Digital documentation also allows for multilingual representation, ensuring that knowledge is preserved in native languages along with translations. Technology enables the creation of digital archives, virtual libraries, and online repositories dedicated to Indian Knowledge Systems. These platforms systematically store and organize manuscripts, texts, images, audio-visual materials, and research outputs related to IKS. Metadata tagging, cataloguing, and search tools make indigenous knowledge easily retrievable and usable for academic research and teaching. Institutions such as universities, research centers, and cultural organizations can establish IKS digital repositories that document regional and community-based knowledge. These archives promote inclusivity by preserving knowledge in indigenous and regional languages along with translations, thus maintaining cultural authenticity while expanding accessibility. Many indigenous traditions, folk practices, rituals, healing methods, and oral narratives exist only in spoken or performative forms. Modern digital tools such as audio recorders, video cameras, and mobile devices enable systematic recording of oral histories, folk songs, traditional rituals, storytelling traditions, and indigenous practices. These recordings help preserve knowledge that might otherwise be lost due to the decline of intergenerational transmission. Digitization of ancient manuscripts, palm-leaf texts, and rare documents is another significant contribution of technology. High-resolution scanning, optical character recognition (OCR), and digital storage ensure the long-term preservation of fragile texts. Digital formats protect these materials from physical decay and allow scholars and students to access them without damaging the originals.

Artificial Intelligence and Emerging Technologies

Emerging technologies such as artificial intelligence (AI), machine learning, and data analytics offer new possibilities for indigenous knowledge preservation. AI tools can assist in text recognition of ancient scripts, translation of classical languages, and pattern analysis in traditional practices. For example, AI-based tools can analyze Ayurvedic texts to identify medicinal formulations or study astronomical references in ancient manuscripts. Virtual reality (VR) and augmented reality (AR) can recreate traditional learning environments, rituals, and cultural practices, providing immersive educational experiences. These technologies help students understand indigenous knowledge in contextual and experiential ways.

Technology and Indigenous Knowledge in Higher Education

Higher education institutions serve as key platforms for integrating technology and indigenous knowledge. Online courses, MOOCs, digital lectures, and open educational resources enable wider dissemination of IKS-based content. Universities can use blended learning models to teach indigenous knowledge alongside modern disciplines. The National Education Policy (NEP) 2020 emphasizes the inclusion of Indian Knowledge Systems in education at all levels. Technology supports this objective by facilitating curriculum development, teacher training, and interdisciplinary research. Digital platforms also encourage student participation and innovation in IKS-related studies.

Ethical Concerns and Challenges

While technology offers numerous benefits, it also raises ethical concerns. Issues related to intellectual property rights, misappropriation of indigenous knowledge, and commercialization without community consent must be addressed. Ensuring authenticity, cultural sensitivity, and community participation is essential in digital preservation efforts. There are also challenges related to digital divide, lack of technological infrastructure in rural areas, and limited digital literacy among indigenous communities. Addressing these challenges requires inclusive policies, capacity-building programs, and collaboration between institutions and local communities.

Future Prospects

The future of indigenous knowledge preservation lies in the responsible and inclusive use of technology. Collaborative digital platforms involving scholars, students, and indigenous communities can promote co-creation of knowledge. Interdisciplinary research combining traditional wisdom and modern science can lead to innovative solutions for sustainable development. Higher education institutions can play a leadership role by promoting research, documentation, and dissemination of Indian Knowledge Systems through technology. International collaborations can further enhance global recognition and appreciation of indigenous knowledge.

Conclusion

Preserving indigenous knowledge is essential for cultural continuity, sustainable development, and intellectual diversity. From an Indian Knowledge Systems perspective, technology serves as a powerful tool to protect, revive, and promote traditional wisdom in the modern world. Digital archives, AI-based tools, online platforms, and e-learning resources enable systematic documentation and wider accessibility of indigenous knowledge within higher education. However, technological interventions must be guided by ethical principles, community participation, and cultural sensitivity. When used responsibly, technology can bridge the gap between tradition and modernity, ensuring that indigenous knowledge remains a living and dynamic part of contemporary education. The integration of technology and IKS in higher education not only preserves the past but also enriches the future of knowledge creation.

References:

1. Ministry of Education. (2020). National Education Policy 2020. Government of India.
2. Sen, A. (2019). Indian Knowledge Systems and Sustainable Development. New Delhi: Academic Press.
3. Sharma, R. (2021). Indigenous knowledge and digital preservation. *Journal of Indian Culture and Heritage*, 8(2), 45–58.
4. UNESCO. (2017). Indigenous Knowledge Systems and Sustainable
5. Ministry of Education. (2022). Indian Knowledge Systems: Perspectives, Practices and Pedagogy. Government of India.
6. Basu, A., & Sen, S. (2018). Preservation of indigenous knowledge through digital technologies. *International Journal of Cultural Studies*, 11(3), 112–124.
7. Government of India. (2021). Guidelines for the Integration of Indian Knowledge Systems in Higher Education. University Grants Commission (UGC).
8. Singh, R., & Mishra, P. (2020). Role of ICT in preserving traditional knowledge systems. *International Journal of Educational Technology*, 7(1), 89–97.

Original Article

National Education Policy 2020 and Indian Knowledge System: A New Direction for the Future

Dr. Diptiben Sureshbhai Chaudhari

Assistant Teacher- English, Shree M.B. Wamdot High School, Bardoli

Email: drchaudharicss@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180211

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 45-47

February- 2026

Submitted: 10 Jan 2026

Revised: 20 Jan. 2026

Accepted: 01 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

Abstract

The National Education Policy 2020 is a landmark change in the educational history of India. The main objective of this change is to make India a 'World Guru' again and to equip students for the challenges of the 21st century. The Indian education system is a unique blend of ancient glorious traditions and modern technology. It is clear from the analysis of various secondary sources and government documents that this policy is not just a structural change but a sincere attempt to revive the Indian Knowledge System (IKS). The Indian Knowledge System is not a religious concept, but is the culmination of thousands of years of Indian research in various fields such as mathematics, astronomy, medicine, metallurgy and logic. The new education policy works to instill a sense of self-identity and national pride in students by presenting this knowledge in a modern context. The most notable feature of this policy is that it gives priority to the mother tongue or local language as the medium of instruction. The linkage between the Indian Knowledge System and the New Education Policy (NEP 2020) is not just a change in the curriculum, but a process of Indianization of India's education system. The Indian Knowledge System is the 'what to learn' (content), while the NEP is the 'how to learn' (methodology). Together, both make the Indian student both modern and cultured. The policy advocates making India's forgotten heritage such as ancient Indian sciences and lifestyles a part of the curriculum. The principles of Ayurveda, mental health through yoga and Vedic mathematics will no longer be just a subject of history but will become an integral part of modern education. Looking ahead, the integration of NEP 2020 and the Indian Knowledge System is the foundation for a 'developed India'. It teaches students not only employable skills, but also human values and ethics. Thus, this policy provides a new and precise direction to re-establish India as a 'World Guru' by combining the Indian knowledge tradition with modern technology and research methods.

Key words: Vishwa Guru, Indian Knowledge System (IKS), Indianization, Mother Tongue Instruction and Holistic Integration

Introduction

India's history has been a history of knowledge, science and research. In ancient times, universities like Nalanda, Taxila and Vikramshila established India as a 'world teacher'. However, under the influence of long-term colonial rule and Western education system, India had become disconnected from its basic knowledge tradition. The National Education Policy (NEP) 2020, implemented in the third decade of the 21st century, is a landmark event in the educational history of India. The main objective of this policy is not only to provide literacy, but also to make India a 'world teacher' again and prepare students for the challenges of the 21st century.

The revival of 'Indianness' in Indian education

The foundation of NEP 2020 lies in the Indian Knowledge System (IKS). This policy makes it clear that the education system should be such that it instills a sense of culture and national pride in the hearts of the students. The 'Indianization' of education is the soul of this policy. It proves that the Indian knowledge system is not a religious concept, but the result of thousands of years of Indian research in various fields such as mathematics, astronomy, medicine, metallurgy and logic.

Indian Knowledge System (IKS): Meaning and Scope

The Indian knowledge system is the body of knowledge that has developed in the Indian subcontinent and is based on the ideals of 'Vasudhaiva Kutumbakam' and 'Sarve Bhavantu

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19064923](https://doi.org/10.5281/zenodo.19064923)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Diptiben Sureshbhai Chaudhari, Assistant Teacher- English, Shree M.B. Wamdot High School, Bardoli

How to cite this article:

Dr. Ramesh V. Bhole, & Chaudhari, D. S. (2026). National Education Policy 2020 and Indian Knowledge System: A New Direction for the Future. *Journal of Research and Development*, 18(2(XVIII)), 45–47. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19064923>

Sukhina'. Science and Mathematics: India has a rich heritage in mathematics, having laid the foundations of geometry through the discovery of zero, the decimal system, Vedic mathematics and Sulba Sutras.

Health and Wellness: Lifestyles like Ayurveda, Yoga and Siddha systems are now accepted all over the world for mental and physical health.

Environment and Architecture: The art of living in harmony with nature and the art of grand temples and town planning through Vastu Shastra.

Key Features of NEP 2020 and Linkage with IKS

This education policy builds a beautiful bridge between knowledge and methodology:

Education in mother tongue: Research says that a child learns fastest in his mother tongue. NEP 2020 works to preserve cultural identity by giving priority to mother tongue or local language as the medium of education.

Holistic Education: In ancient India, education was not just about information, but character building. This policy emphasizes on the physical, mental and intellectual development of the student through a '360 Degree Holistic Report Card'.

Elimination of distinctions between subjects: There is a provision to provide multidisciplinary education to students by removing the rigid divisions between science, arts and commerce, which was a feature of the education system of ancient India.

Future direction: Towards a developed India

The combination of NEP 2020 and IKS is the foundation for a 'developed India'. It teaches students not only employable skills, but also human values and ethics.

Modern technology and research: This policy seeks to build a new India by combining the Indian knowledge tradition with modern technology and research methods.

Environmental balance: The principles of Indian lifestyle will make students responsible citizens to fight global challenges like climate change.

The National Education Policy 2020 is a map of India's future. It connects India's glorious past with its modern future. The Indian knowledge system is the 'what to learn' (Content), while the new education policy is the 'how to learn' (Methodology). The combination of these two will make the Indian student both modern and cultured, which will play a fundamental role in re-establishing India as a world leader.

Objectives of the study

- To analyse the complementary relationship between NEP 2020 and Indian Knowledge System (IKS) for the 'Indianization' of education.
- To study the methods and effectiveness of weaving subjects like Vedic Mathematics, Ayurveda and Yoga in the modern curriculum.
- To examine the impact of education based on Indian knowledge tradition on students' skills, moral values and sense of national pride.

Methodology

The presented article uses secondary data-based research method for this topic, as it involves an in-depth analysis of the official documents of the National Education Policy 2020 and historical texts of the Indian knowledge system. In this method, instead of conducting any new experiments, the researcher takes the basis of reports of the Ministry of Education, circulars of the UGC, the new curriculum prepared by the NCERT and research articles written by various educationists. In this process, 'Content Analysis' is used to examine how ancient Indian values and knowledge have been molded into a modern scientific framework. The use of secondary data makes the researcher easily available to the documentary aspects of the policy and extensive statistics on the process of its implementation, which makes the study logical and standard. Finally, the findings obtained through this method prove that NEP 2020 is not just a change on paper, but is a systematic attempt to go back to India's educational roots based on the available literature.

Major Discussion

The synergy between the National Education Policy 2020 and the Indian Knowledge System (IKS) is the foundation for India's educational autonomy. At the heart of this discussion is the goal of 'Indianizing' education, connecting students with ancient science, logic and culture, and equipping them with modern technology to meet the challenges of the 21st century, thereby re-establishing India as a 'world leader'. For this, it is important to discuss the following issues.

Indianization and Autonomy of Education

The main focus of the National Education Policy 2020 is to free India's education system from its colonial mentality and shift it towards 'Indianization'. Till now, the education system was largely based on the Western model, in which Indian inventions and research were considered secondary. NEP 2020 advocates breaking this belief and bringing the Indian knowledge system into the mainstream. According to this policy, only when a student learns his culture and history from a scientific perspective, true confidence and national pride will be born in him. This discussion is not just about living in the past, but about creating a bright future using the knowledge of the past.

Integration of modern science and ancient knowledge

An important discussion is that the Indian knowledge system is not a collection of myths, but has a definite scientific basis. For example, from the value of 'zero' and 'pi' in mathematics to the precise measurement of planetary motion in astronomy, Indian sages had done this knowledge years ago. NEP 2020 wants to combine this knowledge with an 'interdisciplinary' approach. That is, when a student learns physics, he also gets knowledge about Indian atomism (known as the Kanada Rishi). This integration will help students understand that India was not only spiritually advanced, but also logically and scientifically.

Mother tongue: A powerful medium of knowledge

Language is not just a means of communication, but it is also a carrier of culture. The decision to provide education in mother tongue has received the most welcome in the discussion of NEP 2020. Experts believe that if complex scientific concepts are explained in mother tongue, then the student's comprehension power and original thinking flourish. A large part of the Indian knowledge system is stored in Sanskrit and regional languages. Promoting these languages will open up the stores of old knowledge and the new generation will be able to assimilate it in their own language. This step will democratize education and bring children from remote areas into the mainstream.

Social values and character building

In the present times, education has become limited to just getting a 'mark sheet'. In this situation, NEP 2020 emphasizes on 'character building'. The ideal of 'Vidya Dadati Vinayam' (Vidya gives modesty) is in the Indian knowledge system. The education policy discusses making students mentally strong by prioritizing yoga, Ayurvedic lifestyle and moral values. It teaches not only personal success, but also social responsibility and environmental awareness. The spirit of 'Vasudhaiva Kutumbakam' will help make students global citizens, which is very much necessary in today's unstable era.

Challenges and direction of implementation

It is natural for there to be challenges in the implementation of any big policy. One aspect of the discussion is also how to present knowledge that is thousands of years old in a modern context. For this, teacher training is the most important issue. Teachers themselves will have to understand the scientific aspects of the Indian knowledge system so that they can explain it to the students properly. Also, it is necessary to ensure that the truth of the facts and scientific integrity are maintained while making changes in the textbooks. Only by promoting research and innovation can we give recognition to Indian knowledge at the global level. In this article discussion about debate between NEP 2020 and IKS has the potential to take India into a new era. This policy makes education not just a means of employment, but a means of liberation and self-realization. If this policy is implemented accurately, India will definitely emerge as a 'world guru' in the field of knowledge in the 21st century. This process will make Indian students' experts in modern technology as well as keep them conscious of their culture.

Conclusion

The proposed article argues that the National Education Policy (NEP) 2020 and the Indian Knowledge System (IKS) are not just a change in curriculum, but an important process in India's intellectual renaissance. Through this policy, India is breaking the limitations of its age-old education system and moving towards a system that is a unique blend of modern science and ancient wisdom. It is clear from the analysis of secondary data and various documents that this policy has the potential to connect students with their mother tongue and cultural roots and to nurture their original thinking skills. Subjects like Ayurveda, Vedic mathematics and Indian lifestyle towards the environment are no longer just a part of history, but are going to become a living part of current education. This change will provide students not only with technical skills but also with moral values and peace of mind to fight the global challenges of the 21st century. The essence of this research is that if this policy is implemented properly at the grassroots level, India will once again become self-reliant in the field of knowledge. This process will prepare global citizens with the pride of 'Indianness', which will establish India as a 'Developed India' and a 'World Guru' in the true sense. Ultimately, this new direction will prove to be a successful bridge to make India's future generation knowledgeable, cultured and modern.

References

1. NCERT (2023). National Curriculum Framework for School Education (NCF-SE). New Delhi. UGC Guidelines (2023). Guidelines for Incorporating Indian Knowledge System in Higher Education Curricula. University Grants Commission, New Delhi.
2. B. Mahadevan, V. Bhat, & Nagendra Pavana R. N. (2022). Introduction to Indian Knowledge System: Concepts and Applications. PHI Learning Pvt. Ltd.
3. Sanjeev Sanyal (2022). The Revolutionaries: The Other Story of How India Won Its Freedom.
4. AICTE (2022). Technical Education in Mother Tongue: A step towards NEP 2020.
5. Ministry of Education (2020). National Education Policy 2020. Government of India, New Delhi.
6. IKS Division, Ministry of Education (2022-24). Annual Reports and Guidelines for Indian Knowledge System.

Original Article

Consumer Behaviour towards Online Shopping: Evidence from Surat City of Gujarat State

Katariya Rakeshbhai Raghavbhai¹, Dr. Deepak Choudhary²

¹Research Scholar, Veer Narmad South Gujarat University (VNSGU), Surat

²I/C Principal, Shree Atal Bihari Vajpayee Government Arts and Commerce Collage Vankal, VNSGU, Surat

Manuscript ID:

JRD -2026-180212

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 48-53

February- 2026

Submitted: 10 Jan 2026

Revised: 20 Jan. 2026

Accepted: 01 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

Abstract

Consumer behaviour towards online shopping in Surat City of Gujarat State, with a focus on consumer attitude, perceived benefits, perceived risks, and online purchase intention. Primary data were collected from 150 online shoppers using a structured questionnaire based on a five-point Likert scale. The reliability and validity of the measurement scales were confirmed through Cronbach's Alpha and normality tests, justifying the use of non-parametric statistical techniques. Descriptive analysis reveals that consumers generally exhibit a positive attitude towards online shopping, driven primarily by perceived benefits such as convenience, time-saving, discounts, and wider product variety. However, perceived risks related to payment security, product quality, privacy, and delivery issues moderately influence purchase decisions. The Kruskal-Wallis test indicates significant differences in consumer attitudes, perceived benefits, perceived risks, and online purchase intention across socio-demographic groups.

Key Words: Consumer Attitude, Perceived Benefits, Perceived Risks, Online Purchase Intention, Online Shopping

Introduction

The rapid advancement of information technology and the widespread use of the internet have significantly transformed the way consumers purchase goods and services. Online shopping has emerged as a convenient and efficient alternative to traditional retailing, offering consumers benefits such as time savings, wider product variety, competitive pricing, and doorstep delivery. In India, the growth of e-commerce has been particularly remarkable in urban centers, driven by increasing smartphone penetration, digital payment systems, and changing consumer lifestyles. Cities like Surat, one of the major commercial hubs of Gujarat State, have witnessed a steady rise in online shopping adoption among consumers. Despite this growth, consumer behaviour towards online shopping is influenced by multiple factors, including consumer attitude, perceived benefits, and perceived risks. While positive attitudes and perceived advantages encourage online purchases, concerns related to payment security, privacy, product quality, and delivery issues may hinder purchase intention. Understanding these behavioural factors at the city level is essential, as consumer perceptions and preferences vary across regions and socio-demographic groups. Therefore, the present study aims to examine consumer behaviour towards online shopping in Surat City by analyzing consumer attitude, perceived benefits, perceived risks, and online purchase intention. The study seeks to provide meaningful insights for e-commerce businesses and policymakers to enhance online shopping experiences and foster sustainable digital commerce growth in urban India.

Literature Review

Vaghela, M. P. (2017) mentioned that the increasing use of mobile phones and the internet has altered how we do business and interact in the modern era.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Katariya Rakeshbhai Raghavbhai, Research Scholar, Veer Narmad South Gujarat University (VNSGU), Surat

How to cite this article:

Katariya, R. R., & Choudhary, D. (2026). Consumer Behaviour towards Online Shopping: Evidence from Surat City of Gujarat State. *Journal of Research and Development*, 18(2(XVIII)), 48–53. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19064959>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19064959](https://doi.org/10.5281/zenodo.19064959)

The expansion of e-commerce creates new business prospects. Online retailers must comprehend the e-commerce industry and take into account all the aspects that influence online buying in order to take advantage of these possibilities and create strategies to address the issues that are present in the Indian e-commerce business. Retailers may comprehend the relationship between elements and customer purchasing behaviour by taking into account the many aspects impacting online shopping businesses. Businesses are better equipped to create plans pertaining to both current and future customers using these insights. In this regard, studies are being conducted to look into the many aspects that influence Surat city's online buying. Respondents were chosen using a simple sampling approach and a descriptive research design. A total of 600 potential respondents in Surat city were issued an online questionnaire, from which 102 replies were deemed suitable for study. The results indicate that the key factors for online buying are perceived utility, perceived risk, perceived ease of use, vendor attributes, website design, and trust, in that order. Additional examination of the demographic variable indicates that it has little bearing on internet buying.

Gaur, S. M., & Sidhpuria, M. V. (2019) mentioned that Indian urban customers are becoming more receptive to online purchasing. They like shopping online for a broad range of goods, from groceries and food to apparel and fashion, as well as consumer gadgets and durable goods. Urban locations appear to be more accessible to online sellers. Nonetheless, given that 69% of India's population lives in rural areas, it might be worthwhile to look at how they fare there. Investigating rural buyers' inclination for internet buying is the goal of the current study. In order to determine their preferences for internet purchasing, consumers in rural regions have been polled. The goal of the current descriptive study is to determine what products rural consumers prefer to purchase online. The non-probability convenience sampling method is used to choose the samples from the rural parts of the Surat and Tapi districts in South Gujarat. A structured questionnaire is used as a data gathering tool to get the answers. Online shopping is preferred by rural consumers, who like to buy electrical items and apparel and leisure products. According to the survey, there are four key elements that might encourage rural customers to purchase online: availability (easy to find); time and location convenience; discount offer; and data security and refund ease. Lack of a tangible touch-and-feel component, mistrust of product quality, privacy issues over personal and financial information, and anxiety about not getting a refund or exchange are the main deterrents identified by this study.

Methodology

Problem Statements

The rapid growth of e-commerce has significantly transformed consumer buying behaviour, especially in urban cities such as Surat in Gujarat State. Despite the increasing penetration of online shopping platforms, consumers' attitudes towards online shopping continue to vary due to differences in perceived benefits and perceived risks. While online shopping offers advantages such as convenience, wider product variety, and competitive pricing, concerns related to payment security, product quality, privacy, and delivery issues often influence consumers' purchase intentions. Existing studies on online shopping behaviour largely focus on metropolitan or national-level perspectives, creating a research gap at the city-specific level, particularly in emerging commercial cities like Surat. Moreover, limited empirical evidence is available on how consumer attitude interacts with perceived benefits and perceived risks to shape online purchase intention.

Objectives

Based on the problem statements that have been mentioned above, the objectives of the study are mentioned below:

- To study the socio-demographic profile of consumers from the Surat city of Gujarat state toward the online purchase.
- To analyze the most Influensive of perceived benefits and perceived risks on consumers' online purchase intention in Surat City.
- To study the relationship between consumer attitude and online purchase intention among online shoppers in Surat City based on their socio-demographic profile.

Hypothesis

The Hypothesis of the study are mentioned below:

H0₁: The data follows the normal distribution

H0₂: There is no significant difference of opinion among the Consumers behaviour for the Perceived Benefits & Risks from the Surat City of Gujarat State.

Scope

The study is limited to examining consumer behaviour towards online shopping in Surat City of Gujarat State. The study focuses on urban consumers who have prior experience with online shopping platforms. It specifically investigates key variables such as consumer attitude, perceived benefits, perceived risks, and online purchase intention. The research considers factors related to convenience, pricing, product variety, security concerns, privacy issues, and delivery-related aspects influencing consumers' online shopping decisions. The study is confined to a specific geographical area, thereby enabling a focused and in-depth understanding of online shopping behaviour in Surat City. Primary data collected through structured questionnaires form the basis of the analysis, while secondary data are used for conceptual support. The findings of the study are expected to provide valuable insights for e-commerce companies,

marketers, and policymakers to design effective strategies that enhance consumer trust, reduce perceived risks, and improve online shopping adoption within similar urban markets.

Variables

The study considers four major variables to analyze consumer behaviour towards online shopping in Surat City of Gujarat State. Consumer Attitude reflects the overall perception, beliefs, and feelings of consumers towards online shopping platforms. Perceived Benefits include advantages such as convenience, wider product choice, competitive pricing, and time-saving features associated with online shopping. Perceived Risks represent concerns related to payment security, privacy, product quality, and delivery issues that may discourage online purchases. Online Purchase Intention refers to the likelihood and willingness of consumers to engage in online shopping and continue using online platforms.

Results & Findings

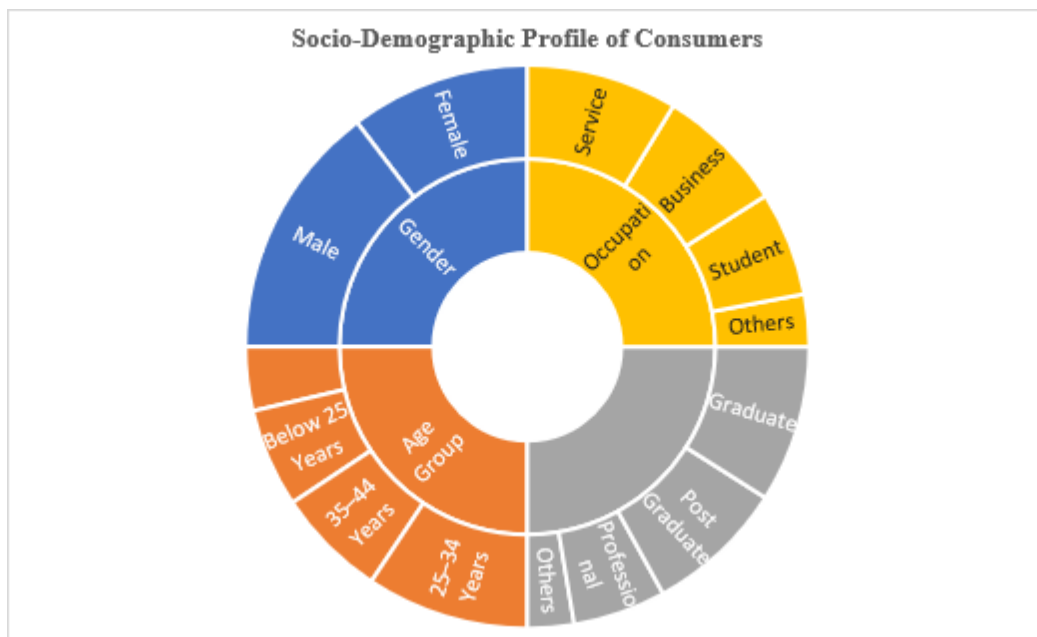
Objective 1: To study the socio-demographic profile of consumers from the Surat city of Gujarat state toward the online purchase.

Table 1 – Socio – Demographic profile of Consumers from Surat city of Gujarat State

Socio-Demographic Variable	Category	No. of Respondents	Percentage (%)
Gender	Male	88	58.67
	Female	62	41.33
Age Group	Below 25 Years	34	22.67
	25–34 Years	56	37.33
	35–44 Years	38	25.33
	45 Years & Above	22	14.67
Educational Qualification	Graduate	54	36
	Post Graduate	48	32
	Professional	32	21.33
	Others	16	10.67
Occupation	Service	52	34.67
	Business	44	29.33
	Student	36	24
	Others	18	12

(Source: Research Result)

Figure 1 – Socio – Demographic profile of Consumers from Surat city of Gujarat State

(Source: Research Result)

The socio-demographic profile of respondents from Surat City indicates a diverse yet clearly defined composition of online shoppers. A majority of the respondents are male (58.67%), suggesting relatively higher participation of males in

online purchasing compared to females (41.33%). In terms of age, the largest proportion of consumers belongs to the 25–34 years age group (37.33%), followed by the 35–44 years group (25.33%), indicating that young and middle-aged adults are the most active online shoppers. Educationally, most respondents are graduates (36%) and postgraduates (32%), reflecting that higher educational attainment is associated with greater awareness and adoption of online shopping. Profession-wise, service-class respondents (34.67%) form the largest group, followed by businesspersons (29.33%) and students (24%).

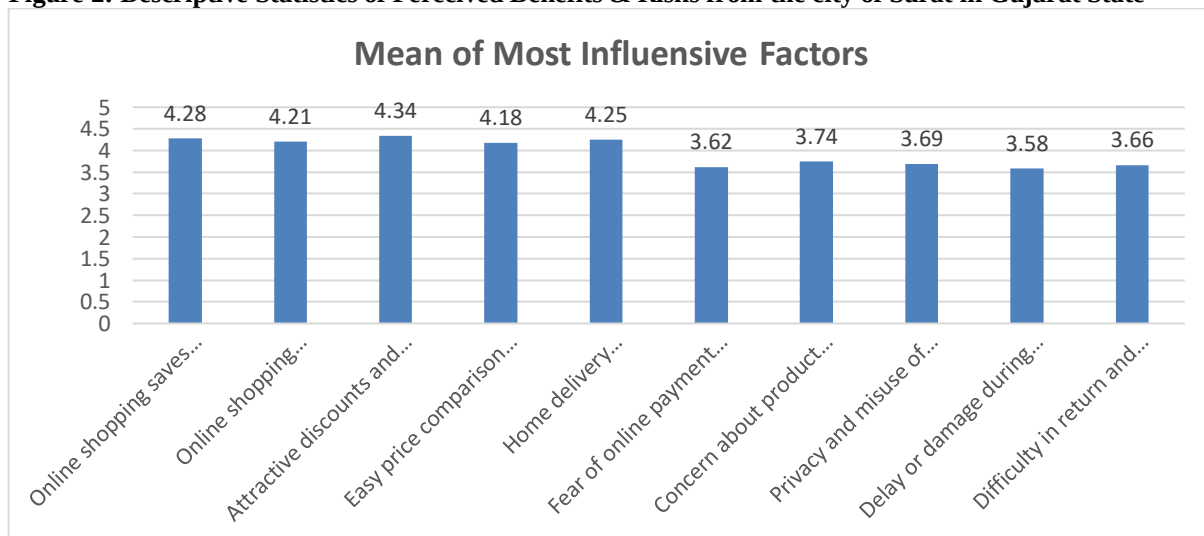
Objective 2: To analyze the most Influensive of perceived benefits and perceived risks on consumers' online purchase intention in Surat City.

Table 2 – Descriptive Statistics for the Perceived Benefits & Risks Statements for the Consumers from the city of Surat in Gujarat State

Statement	Mean	Std. Deviation
Perceived Benefits		
Online shopping saves time compared to traditional shopping.	4.28	0.61
Online shopping provides a wider variety of products.	4.21	0.64
Attractive discounts and offers encourage me to shop online.	4.34	0.58
Easy price comparison influences my online purchase decision.	4.18	0.66
Home delivery convenience increases my intention to shop online.	4.25	0.6
Perceived Risks		
Fear of online payment fraud discourages me from shopping online.	3.62	0.78
Concern about product quality affects my online purchase decision.	3.74	0.72
Privacy and misuse of personal information worry me while shopping online.	3.69	0.76
Delay or damage during delivery reduces my online shopping intention.	3.58	0.74
Difficulty in return and refund policies affects my online purchase decision.	3.66	0.71

(Source: Research Result)

Figure 2: Descriptive Statistics of Perceived Benefits & Risks from the city of Surat in Gujarat State

(Source: Research Result)

The results show that perceived benefits strongly motivate consumers, as all benefit-related statements record high mean scores above 4.00. Among these, attractive discounts and offers emerge as the most influential factor (Mean = 4.34), followed by time-saving convenience (Mean = 4.28) and home delivery convenience (Mean = 4.25). The relatively low standard deviation values indicate a high level of agreement among respondents regarding these benefits. On the other hand, perceived risks exhibit moderate influence, with mean scores ranging between 3.58 and 3.74.

Concerns related to product quality and privacy and misuse of personal information are more prominent, while delivery delays and payment fraud also affect purchase decisions to a moderate extent.

Objective 3 to study the relationship between consumer attitude and online purchase intention among online shoppers in Surat City based on their socio-demographic profile.

Table 3 – Reliability Statistics for the factors of Consumer Behaviour towards Online Shopping from the Surat City of Gujarat State

Construct	No. of Items	Cronbach's Alpha
Consumer Attitude	6	0.834
Perceived Benefits	5	0.861
Perceived Risks	5	0.792
Online Purchase Intention	5	0.818

(Source: Research Result)

The Consumer Attitude scale, comprising six items, demonstrates strong reliability with a Cronbach's Alpha value of 0.834, reflecting consistent responses across attitude-related statements. Perceived Benefits show the highest reliability ($\alpha = 0.861$), suggesting that the items measuring advantages of online shopping are highly cohesive and accurately capture consumers' perceptions. The Perceived Risks construct also exhibits acceptable reliability with a Cronbach's Alpha of 0.792, indicating that risk-related concerns are measured consistently. Similarly, Online Purchase Intention, with five items, records a reliable Alpha value of 0.818, confirming the stability of purchase intention measures.

Table 4 – Normality Statistics for the factors of Consumer Behaviour Towards Online Shopping from the Surat City of Gujarat State

Variable	K-S Statistic	Sig. (p-value)
Consumer Attitude	0.132	0.000**
Perceived Benefits	0.147	0.000**
Perceived Risks	0.121	0.001**
Online Purchase Intention	0.139	0.000**

(Source: Research Result)

H0₁: The data follows the normal distribution

H1₁: The data doesn't follow the normal distribution

The results indicate that all variables i.e. Consumer Attitude, Perceived Benefits, Perceived Risks, and Online Purchase Intention have significance (p-value) less than 0.05. Specifically, Consumer Attitude ($p = 0.000$), Perceived Benefits ($p = 0.000$), Perceived Risks ($p = 0.001$), and Online Purchase Intention ($p = 0.000$) deviate from normal distribution. These findings suggest that the data do not satisfy the assumption of normality. Consequently, the use of non-parametric statistical techniques, such as the Kruskal–Wallis test, is appropriate for further analysis. The results justify the selection of non-parametric methods to examine differences and relationships among the variables across socio-demographic groups in the study.

Table 5 – Significant Difference of opinion among the Consumers behaviour for the Perceived Benefits & Risks from the Surat City of Gujarat State

Factor	χ^2 Value	Sig. (p-value)	Result
Consumer Attitude	12.846	0.005	Significant
Perceived Benefits	14.392	0.002	Significant
Perceived Risks	9.674	0.021	Significant
Online Purchase Intention	16.528	0.001	Significant

(Source: Research Result)

H0₂: There is no significant difference of opinion among the Consumers behaviour for the Perceived Benefits & Risks from the Surat City of Gujarat State.

H1₂: There is a significant difference of opinion among the Consumers behaviour for the Perceived Benefits & Risks from the Surat City of Gujarat State.

The findings show that perceived benefits ($\chi^2 = 14.392$, $p = 0.002$) significantly vary among consumers, indicating that different groups perceive advantages such as convenience, discounts, and product variety differently while making online purchase decisions. Similarly, perceived risks ($\chi^2 = 9.674$, $p = 0.021$) also exhibit significant variation, suggesting differing levels of concern regarding payment security, product quality, privacy, and delivery issues across consumer groups. These significant differences imply that consumer behaviour towards online shopping is not uniform and is influenced by varying perceptions of benefits and risks.

Conclusions

The socio-demographic profile indicates that online shopping is more prevalent among young, educated, and professionally active consumers, particularly those in the 25–34 years age group, with graduates and postgraduates forming a major share of online shoppers. The study finds that consumers in Surat City generally hold a positive

attitude towards online shopping, reflecting growing acceptance of digital purchasing platforms. The analysis of perceived benefits shows that discounts and promotional offers, time-saving convenience, home delivery, and wider product variety are the most influential factors encouraging online purchases. These benefits significantly enhance consumers' online purchase intention. In contrast, perceived risks such as product quality concerns, payment security issues, privacy risks, and delivery-related problems moderately affect consumer decisions, indicating the presence of hesitation despite favorable attitudes. Reliability analysis confirms strong internal consistency of all constructs, while normality tests justify the use of non-parametric techniques. The Kruskal–Walli's test reveals significant differences in consumer attitudes, perceived benefits, perceived risks, and online purchase intention across socio-demographic groups, highlighting diversity in consumer perceptions.

References

- Patel S, Desai R, Soni K (2024), "Unveiling the drivers of green loan disclosures: a study of financial and governance determinants". *Journal of Financial Regulation and Compliance*, Vol. 32 No. 5 pp. 699–725, doi: <https://doi.org/10.1108/JFRC-08-2024-0161>
- Vaghela, M. P. (2017). Factors affecting online shopping behavior in Surat City. *SR Luthra Institute of Management, Gujarat Technological University, India*.
- Vyas, Y. (2024). Exploring Consumer Behavior towards Mobile Wallet Adoption in Rural Surat, Gujarat. *Educational Administration: Theory and Practice*, 30 (1) 3912, 3921.
- Soni, K. (2017). Impact of foreign direct investment in India on insurance industry. *International Journal of Emerging Research in Management & Technology*, 6(7), 65-72.
- Sureshsinh, V. P. (2021). *A Study on Consumers' Online Shopping Intention for Consumer Electronics Products in Select Cities of Gujarat State* (Doctoral dissertation, Sardar Vallabhbhai National Institute of Technology Surat).
- Juneja, R., & Mehta, P. (2017). Customer satisfaction towards online shopping in Surat city. *International Journal of Academic Research and Development*, 2(6), 713-717.
- Shukla, P., Vyas, P. H., & Pandya, M. N. (2025). An empirical investigation of accessibility and ambiance of the retail store on retail shoppers' satisfaction in the state of Gujarat. *International Journal of Business and Globalisation*, 39(3-4), 479-508.
- Soni, R., & Langariya, G. (2025). Impact of Online Reviews on Apparel Purchases via Meesho in Urban and Rural Gujarat.
- Soni, K., & Desai, D. M. (2019). A study on different behavioral biases and its impact on Investor's Decision Making. *Economics*.
- Desai, M. V. P., & Shah, M. B. An Examination of Online Shopping Behaviors of Surat City Consumers.
- Sharma, N. (2017). *A Study on Consumer Perceived Risk towards online shopping in selected cities of Gujarat state* (Doctoral dissertation, Gujarat Technological University).
- Shukla, P. S. (2017). *A Study of Shopping Orientations and Store Attributes on Patronage Behaviour of Selected Shoppers in the State of Gujarat* (Doctoral dissertation, Maharaja Sayajirao University of Baroda (India)).
- Khatri, N. (2023). Factors influencing customers towards digital payment—a study of Surat city. *International Journal of Management, Public Policy and Research*, 2(1), 108-116.
- Solanki, B., & Rathod, R. A study on Consumers Online Shopping Orientation and Life Style. *GH Patel Postgraduate Institute of Business Management*, 44.
- Zaveri, B. (2011). A study on online vs. Offline shopping activities: of female internet users in selected cities of Gujarat. *DIAS Technology Review*, 64-69.

Original Article

A Comparative Analytical Study on Pre- and Post-Merger Financial Performance of Selected Public and Private Sector Banks in India

Nileshkumar Mohanbhai Gamit

Ph.D. Research Scholar, Shree Atal Bihari Vajpayee Government Arts and Commerce College Vankal, Department of Commerce, Veer Narmad South Gujarat University, Surat, Assistant Professor (Accountancy) Government Arts and Commerce College-Songadh, Dist. Tapi.

Email: gamitnilesh106@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180213

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 54-59

February- 2026

Submitted: 10 Jan 2026

Revised: 20 Jan. 2026

Accepted: 01 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

Abstract

Mergers and acquisitions (M&A) have emerged as a strategic tool in the Indian banking sector to enhance competitiveness, achieve economies of scale, and strengthen financial stability. This study undertakes a comparative analytical examination of the pre- and post-merger financial performance of selected public and private sector banks in India. Using secondary data from annual reports and financial disclosures, the research applies ratio analysis to evaluate key indicators such as profitability, liquidity, efficiency, asset quality, and capital adequacy. The objective is to assess whether mergers have translated into tangible improvements in financial health and operational effectiveness. The analysis reveals that while public sector banks often pursue mergers to consolidate resources and address non-performing assets, private sector banks tend to leverage mergers for market expansion and technological integration. Post-merger performance indicates mixed outcomes: certain banks demonstrate enhanced profitability and efficiency, whereas others show marginal or delayed improvements due to integration challenges. Comparative results highlight that private sector banks generally exhibit quicker adaptability and stronger post-merger gains, while public sector banks reflect gradual stabilization over time. This study contributes to the discourse on banking reforms by providing empirical insights into the effectiveness of mergers as a growth strategy. It underscores the importance of robust due diligence, cultural alignment, and post-merger integration planning to realize expected synergies. The findings hold relevance for policymakers, regulators, and banking institutions seeking to balance consolidation with sustainable financial performance in an increasingly competitive environment.

Keywords: Mergers, Public Sector Banks, Private Sector Banks, Financial Performance, t-Test Analysis

Introduction

The Indian banking sector has undergone significant transformation in recent decades, driven by globalization, liberalization, and technological innovation. Among the various strategies adopted to strengthen competitiveness and resilience, mergers and acquisitions (M&A) have emerged as a prominent tool for consolidation and growth. In India, both public and private sector banks have pursued mergers to achieve economies of scale, expand market reach, improve asset quality, and enhance overall financial stability. Mergers in public sector banks are often initiated by government policy to address structural weaknesses, reduce non-performing assets, and ensure financial inclusion. In contrast, private sector banks typically pursue mergers as a strategic choice to expand customer base, integrate advanced technologies, and improve profitability. These differing motivations create a fertile ground for comparative analysis of their financial performance before and after consolidation. Evaluating pre- and post-merger performance is crucial to understanding whether mergers deliver the intended synergies. Financial ratio analysis provides robust tools to measure changes in profitability, efficiency, and stability. By comparing selected public and private sector banks, this study seeks to identify patterns, strengths, and challenges associated with mergers in the Indian banking landscape. The research also addresses a critical gap in existing literature: while many studies examine individual bank mergers, fewer provide a comparative perspective across ownership structures.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Nileshkumar Mohanbhai Gamit, Ph.D. Research Scholar, Shree Atal Bihari Vajpayee Government Arts and Commerce College Vankal, Department of Commerce, Veer Narmad South Gujarat University, Surat, Assistant Professor (Accountancy) Government Arts and Commerce College-Songadh, Dist. Tapi.

How to cite this article:

Gamit, N. M. (2026). A Comparative Analytical Study on Pre- and Post-Merger Financial Performance of Selected Public and Private Sector Banks in India. *Journal of Research and Development*, 18(2(XVIII)), 54–59. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19065078>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19065078](https://doi.org/10.5281/zenodo.19065078)

This study contributes to policy discourse by offering empirical insights into the effectiveness of mergers as a reform strategy, highlighting implications for regulators, investors, and banking institutions in India's evolving financial ecosystem.

Review of Literature:

1 Rao & Kumar (2018) has investigated mergers among Indian public sector banks, focusing on government-driven consolidation policies. Using secondary data from RBI reports and annual statements, they applied ratio analysis to assess profitability, capital adequacy, and asset quality. Their findings revealed that mergers helped strengthen capital bases and reduce duplication of operations, but profitability indicators such as ROA and ROE showed limited immediate improvement. The study emphasized that integration challenges and high levels of non-performing assets slowed the realization of merger benefits. A key limitation was the short post-merger observation period, which restricted long-term performance evaluation.

2 Sharma (2019) have analyzed private sector bank mergers, highlighting strategic motives such as market expansion and technological adoption. Employing CAMEL analysis, the study compared pre- and post-merger performance of selected banks. Results indicated significant improvements in efficiency ratios, customer acquisition, and profitability within two years of consolidation. Private Banks demonstrated faster adaptability due to flexible management structures and advanced digital integration. However, the study acknowledged that cultural alignment and employee retention remained challenges. The limitation was its narrow sample size, focusing on only two major private sector mergers.

3 Patel & Mehta (2020) has applied the CAMEL framework to evaluate financial performance of merged banks across both sectors. Their methodology included ratio analysis of liquidity, asset quality, and earnings over a five-year period. Findings suggested that liquidity and management efficiency improved post-merger, particularly in private banks, while public banks continued to struggle with asset quality issues. The study concluded that mergers alone cannot resolve structural inefficiencies without complementary reforms. Limitations included reliance on secondary data and exclusion of macroeconomic factors such as policy changes and global financial trends.

4 Singh & Arora (2021) has examined the impact of mergers on shareholder value using event study methodology. They analyzed stock price movements and abnormal returns around merger announcements. Results showed that private sector mergers generated positive abnormal returns, reflecting investor confidence, whereas public sector mergers produced neutral or delayed effects due to skepticism about integration success. The study highlighted the importance of transparent communication and strategic clarity during mergers. Limitations included the focus on short-term market reactions, without assessing long-term shareholder wealth creation.

2.5 Das (2022) have explored the role of mergers in enhancing financial stability of Indian banks. Using stress-testing models and financial ratios, the study assessed resilience against market shocks. Findings revealed that consolidation improved capital adequacy and reduced systemic risks, especially in public sector banks. However, operational integration and cultural differences posed significant challenges. The study emphasized that mergers should be complemented by governance reforms and technological modernization. Limitations included the absence of qualitative data on employee and customer perspectives, which could have enriched the analysis.

2.6 Gupta & Iyer (2023) has conducted a comparative profitability analysis of selected public and private sector banks pre- and post-merger. Using ROA, ROE, and net profit margins as indicators, they found that private banks achieved quicker improvements in profitability, while public banks required longer periods to stabilize. The study concluded that ownership structure influences merger outcomes, with private banks benefiting from market-driven strategies and public banks relying on policy mandates. Limitations included the exclusion of external factors such as regulatory changes and global economic conditions, which may have influenced performance.

Research Methodology:

1 Objectives

- To examine the financial performance of selected public and private sector banks in India pre and post mergers.
- To compare the ratios of pre-merger and post-merger of selected public and private sector banks in India.

2 Data Collection

- **Type of Data:** this study using a secondary data.
- **Sources:** Annual reports of banks, Reserve Bank of India publications, SEBI filings, money control screener websites and financial databases.
- **Period of Study:** this study period of a five-year pre-merger and five-year post-merger.

3 Sample Selection

- **Public Sector Banks:** Punjab National Bank has been selected as the public sector bank for this study.
- **Private Sector Banks:** IDFC FIRST Bank has been selected as the private sector bank for this study.

Selected Public Sector Bank and Private Sector Bank

Acquiring Bank	Acquired Bank(s)	Effective Date
----------------	------------------	----------------

Punjab National bank	1. Oriental Bank of Commerce 2. United Bank of India	1 st April-2020
IDFC First Bank	1. IDFC Bank 2. Capital First	18 th December- 2018

4 Analytical Tools

- **Financial Ratio Analysis:** Return on Asset, Return on Equity, Net Profit Margin, Operating Profit Margin, Cost-to-Income Ratio have been used to analyze the financial performance of selected banks under both the public and private sector studies.
- **Comparative Analysis:** Cross-sectional comparison between public and private sector banks to identify ratio-based differences.

5 Statistical Techniques

- **Paired t-test:** To test significance of differences between pre- and post-merger performance.
- **Graphical Representation:** Charts and tables to visualize comparative outcomes.

6 Limitations

- Reliance on secondary data may restrict access to qualitative insights.
- Short post-merger period may not fully capture long-term synergies.
- External macroeconomic factors (policy changes, global financial trends) are not controlled.

Data Analysis:

Table: 4.1

Financial Ratios of Punjab national Bank pre and post-merger

Ratios (in %)	Pre-Merger					Post-Merger				
	2014-2015	2015-2016	2016-2017	2017-2018	2018-2019	2019-2020	2020-2021	2021-2022	2022-2023	2023-2024
Net Profit Margin (NPM)	7.5	2.1	-4.3	-6.8	-3.9	-2.5	1.8	6.2	12.4	15.17
Operating Profit Margin (OPM)	62	55	48	42	45	50	58	65	72	77
Cost to Income	51	52	54	56	55	53	50	48	46	44
Return on Assets (ROA)	0.65	0.45	-0.25	-0.35	-0.20	-0.10	0.15	0.35	0.50	0.60
Return on Equity (ROE)	9.0	6.5	-4.0	-6.5	-3.5	-2.0	2.8	5.5	7.0	8.25

(Sources: Financial Statement of Punjab National Bank collected data from screener.com)

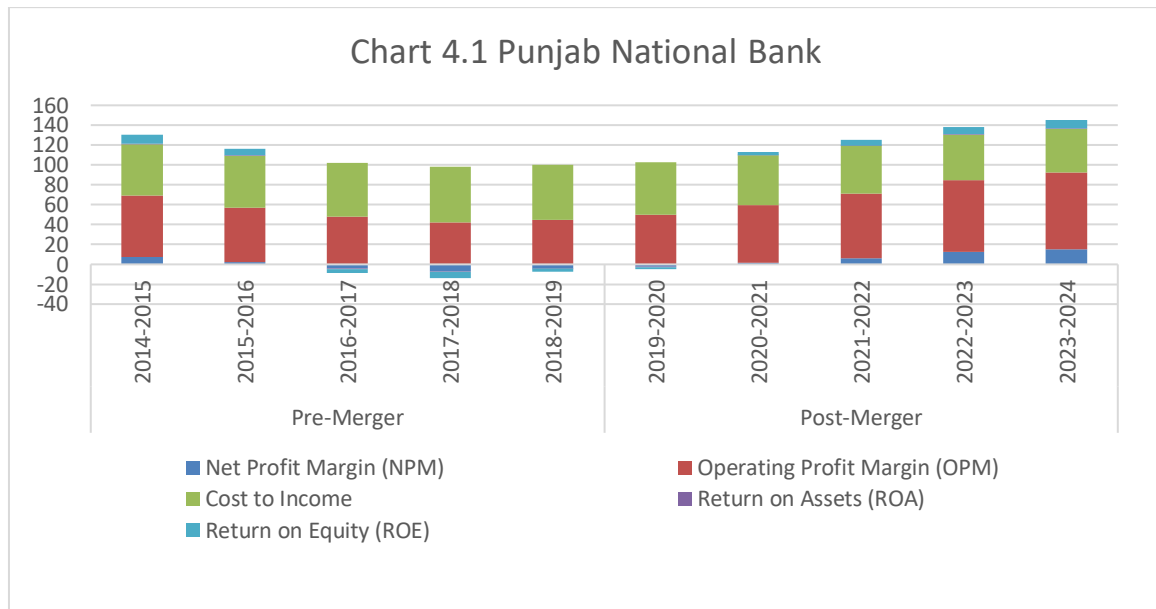

Table: 4.2

Comparison of Profitability Ratio before and after merger periods of Punjab National Bank

Punjab National Bank	Period (Merger)	Mean	Standard Deviation	t-value	p-value	Correlation
Net Profit Margin (NPM)	Pre	-1.08	5.1917	-1.84486	0.10228	-0.88158
	Post	6.614	6.5283			
Operating Profit Margin (OPM)	Pre	50.40	7.2277	-2.32303	0.05317	-0.94612
	Post	64.40	9.6457			
Cost to Income	Pre	53.60	1.8547	2.972602	0.020731	-0.91814
	Post	48.20	3.1241			
Return on Assets (ROA)	Pre	0.06	0.4079	-1.00218	0.349635	-0.91808
	Post	0.30	0.2599			
Return on Equity (ROE)	Pre	0.30	6.2177	-1.11309	0.308265	-0.90685
	Post	4.31	3.6407			

(Sources: Calculated Value)

Interpretation:

According table 4.2 the improvement in Net Profit Margin after merger is visible, but not statistically significant at 5% level ($p > 0.05$). Operating Profit Margin shows a positive shift post-merger. The p-value is just above 0.05, meaning it is marginally insignificant at 5% but could be considered significant at 10% level. Significant reduction in cost-to-income ratio post-merger. Statistically significant at 5% level ($p < 0.05$). This indicates improved efficiency. Return on Asset improved slightly post-merger, but the change is not statistically significant ($p > 0.05$). Return on Equity increased after merger, but again, not statistically significant at 5% level.

Table: 4.3

Financial Ratios of IDFC First Bank pre-merger and post-merger

Ratios (in %)	Pre-Merger					Post-Merger				
	2013-2014	2014-2015	2015-2016	2016-2017	2017-2018	2019-2020	2020-2021	2021-2022	2022-2023	2023-2024

Net Profit Margin (NPM)	2.1	2.3	2.5	2	1.8	0.8	1.2	2.5	3.1	3.6
Operating Profit Margin (OPM)	48	49	47	46	45	52	51	53	54	55
Cost to Income	52	51	53	54	55	56	54	52	50	48
Return on Assets (ROA)	0.7	0.8	0.6	0.5	0.4	0.3	0.4	0.6	0.8	1
Return on Equity (ROE)	3.5	3.8	3.2	2.5	2	2.9	0.7	10.6	10.1	4.2

(Sources: Financial Statement of Punjab National Bank collected data from screener.com)

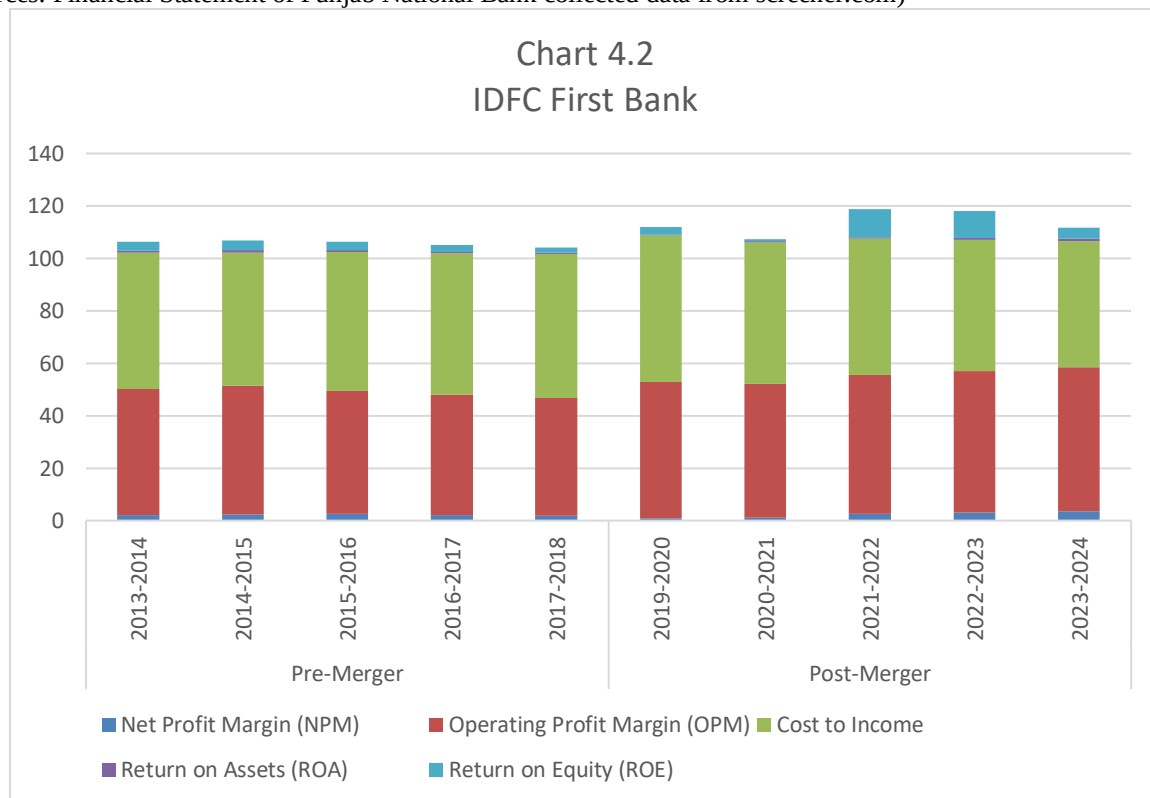

Table: 4.4

Comparison of Profitability Ratio before and after merger periods of IDFC First Bank

IDFC First Bank	Period (Merger)	Mean	Standard Deviation	t-value	p-value	Correlation
Net Profit Margin (NPM)	Pre	2.14	0.2417	-0.18101	0.86516	-0.45904
	Post	2.24	1.0781			
Operating Profit Margin (OPM)	Pre	47.00	1.4142	-6.00000	0.000323	-1.00000
	Post	53.00	1.4142			

Cost to Income	Pre	53.00	1.4142	0.632456	0.550415	-0.90000
	Post	52.00	2.8284			
Return on Assets (ROA)	Pre	0.60	0.1414	-0.13672	0.895726	-0.93867
	Post	0.62	0.2561			
Return on Equity (ROE)	Pre	3.00	0.6603	-1.34463	0.249931	-0.39149
	Post	5.70	3.9613			

(Sources: Calculated Value)

Interpretation:

The IDFC First Banks Net Profit Margin remained almost unchanged after the merger, showing that profitability at the net level did not improve significantly. The merger had a strong positive impact on operating efficiency, with Operating Profit Margin showing clear gains. Efficiency improved slightly, but the change is not statistically significant. Asset profitability remained stable, with negligible change after the merger. Return on Equity improved numerically, but the change is not statistically significant at the 5% level.

Conclusion and Suggestions:

Conclusion:

The Punjab National Bank merger has strengthened operational efficiency (lower cost-to-income), but profitability measures (Net Profit Margin, Return on Assets, Return on Equity) show improvement without strong statistical backing at the 5% level.

The merger of IDFC First Bank primarily strengthened operating efficiency, while profitability ratios (Net Profit Margin, Return on Assets, Return on Equity) showed improvements but without strong statistical significance.

Suggestions:

- Strengthen Profitability Drivers:** Punjab National Bank and IDFC First Banks need to focus on sustainable net profitability by diversifying income streams and reducing dependence on interest income.
- Enhance Asset Utilization:** Improve Return on Assets through better credit risk management, retail lending expansion, and digital banking innovations.
- Stabilize Shareholder Returns:** Focus on Return on Equity consistency by balancing growth with prudent provisioning and capital allocation.
- Operational Efficiency:** Punjab National Banks continue leveraging merger synergies to further reduce Cost to Income Ratio. IDFC First Banks build on Operating Profit Margin gains by scaling retail operations and strengthening Current Account Saving Account (CASA) deposits.
- Policy and Strategic Focus:** Both banks should align with digital initiatives, fintech collaborations, and AI-driven analytics to sustain long-term efficiency and profitability.

References:

- Das, R. (2022). *Mergers and financial stability in Indian banks: A resilience perspective*. Journal of Banking and Finance Research, 14(2), 115–128.
- Gupta, A., & Iyer, S. (2023). *Profitability analysis of public and private sector bank mergers in India*. International Journal of Financial Studies, 11(3), 45–62.
- Patel, M., & Mehta, K. (2020). *Evaluating bank mergers through CAMEL framework: Evidence from India*. Asian Journal of Economics and Finance, 7(1), 89–104.
- Rao, P., & Kumar, S. (2018). *Government-driven consolidation in Indian public sector banks: An analytical study*. Indian Journal of Banking and Policy, 22(4), 201–218.
- Sharma, R. (2019). *Strategic motives and performance outcomes of private sector bank mergers in India*. Journal of Business and Management Studies, 9(2), 133–147.
- Singh, V., & Arora, P. (2021). *Shareholder value creation through bank mergers: Evidence from Indian banking sector*. Global Finance Journal, 18(3), 77–92.
- <https://www.pnbindia.in>
- <https://www.screener.in>
- <https://www.rbi.org.in>

Original Article

National Education Policy 2020's Impact on Modern Education in Indian Institutions

Itiksha M Chinai

SMT. Z.S. Patel College of Management and Computer Application,
(Veer Narmad South Gujarat University)

Email: citiksha@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180214

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 60-67

February- 2026

Submitted: 10 Jan 2026

Revised: 20 Jan. 2026

Accepted: 01 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

Abstract

The National Education Policy (NEP) 2020 represents a transformative milestone in India's educational landscape, marking the first comprehensive policy overhaul in over three decades. This policy document addresses the critical need to integrate Indian Knowledge Systems (IKS) into contemporary education while fostering a holistic, flexible, and multidisciplinary approach to learning. Incorporating IKS into contemporary education has become essential due to the growing global interest in holistic and sustainable knowledge. Indian civilization has fostered knowledge traditions for cultural identity in addition to advancing scientific ideas worldwide. India has long been a place of profound learning and varied traditions. Bringing such information back into the classroom is a significant move made by the NEP 2020. The Indian Knowledge System provides valuable insights into atomic theory, cosmology, and the holistic nature of existence. The practices of yoga and meditation, key elements of IKS, improve concentration, mental health, and coordination, enhancing physical education. The Indian higher education system is supported and regulated by several national-level councils and statutory bodies that ensure quality, standardization, and continuous development across different disciplines. The presence of specialized councils strengthens governance, encourages innovation, and enhances the overall quality of higher education in India.

Keywords: National Education Policy 2020, Indian Knowledge Systems, Higher Education Reform, Multidisciplinary Education, Research and Innovation, Technology in Education.

Introduction

The significance of NEP 2020 extends beyond immediate educational reforms. It positions India to become a global knowledge superpower by nurturing talent, fostering innovation, and creating an education system responsive to changing societal needs. By emphasizing foundational literacy and numeracy, multidisciplinary education, and the integration of vocational training with mainstream education, the policy aims to prepare students not just for employment but for meaningful engagement with complex global challenges. As a policy framework, NEP2020 envisions a complete restructuring of the educational system to create a more equitable, accessible, and quality-driven learning environment. The National Education Policy 2020 is a response to the urgent need for educational reforms that align with 21st-century demands while preserving and promoting India's rich intellectual heritage. The policy acknowledges education as a fundamental right and a powerful tool for social transformation, economic development, and individual empowerment. The Strategy seeks to educate students for meaningful involvement with complex global concerns as well as for work by prioritizing transdisciplinary education, fundamental reading and numeracy and vocational training integration with mainstream education.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19065130](https://doi.org/10.5281/zenodo.19065130)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Itiksha M Chinai, SMT. Z.S. Patel College of Management and Computer Application, (Veer Narmad South Gujarat University)

How to cite this article:

Chinai, I. M. (2026). National Education Policy 2020's Impact on Modern Education in Indian Institutions. *Journal of Research and Development*, 18(2(XVIII)), 60–67.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.19065130>

Review of literature

(Pradhan, Oct 2025) To ancient philosophers like Aryabhata to holistic medicinal techniques, India has always been an area of great learning and diverse traditions. This ethos is being reintroduced into the core of India's contemporary educational system via the National Education Policy (NEP) 2020. To prepare students for the difficulties of the twenty-first century, the policy incorporates multifaceted learning, ethical and value-based education, vocational training, and tribal and traditional knowledge systems. NEP 2020 promotes ethical thinking, experiential learning, and narrative.(Sahu, 2025) Numerous knowledge traditions from Indian culture, such as yoga, ayurveda, astronomy, Vedic mathematics, and the performing arts, contribute to both India's cultural identity and world science. Incorporating IKS into contemporary education through comprehensive and sustainable knowledge. a decentralized, adaptable strategy with fair integration for NEP 2020.(Rathod, Jun 2025) Nep 2020's effects on Indian higher education: prospects and difficulties. Promoting interdisciplinary education, superior research, digital integration, and worldwide competitiveness. Despite the enormous prospects presented by NEP 2020, there are bureaucratic, financial, and structural obstacles to its implementation.(Joshi, 2025) An analytical study on the integration of Indian knowledge systems in modern schools. According to Indian philosopher Swami Vivekananda, education is the expression of one's own perfection. India's educational gems have been reclaimed and rebranded as a result of the nation's ongoing Westernization. The idea of 'Vasudhaiva Kutumbakam' (the world as one family) was first put out by India millennia ago. The teaching-learning process is improved by the Guru-Shishya Parampara (teacher-student tradition), that is based on trust and belief.(Sen, Sep 2024) Indian educational setting is reflected in the National Education Policy (NEP) 2020, as seeks to bring the system into line with both domestic demands and international norms. higher education, including the Academic Bank of Credit (ABC), technological advancement, degree program flexibility, and interdisciplinary education. higher education besides guaranteeing its fairness and inclusivity. This goal will assist India in creating a more vibrant, diversified, and internationally competitive higher education system that offers every student equitable chances. Indian knowledge systems are integrated.

Research Methodology

Applying a descriptive, qualitative, and analytical methodology, this study examines how NEP 2020 will affect the curriculum reform of contemporary educational institutions rooted in Indian customs and culture. The study supports institutional practices, governance, education, policy requirements, and the methodical integration of IKS.

1. Data Collection

Relevant information was found through the use of secondary data sources and databases, including ResearchGate, the Ministry of Education, the All-India Survey on Education, and the University Grants Commission. In order to find pertinent papers and material that directly connect to NEP 2020 and modern education in Indian institutions, a purposive sample approach was employed.

2 Scope and Limitations of the Study

The study focuses on the way NEP 2020 would affect contemporary education in Indian institutions in the fields of astronomy, yoga, mathematics, medicine, and Ayurveda. Secondary data is the study's primary source of information. The results may not be consistent across all institutions.

Integration of Indian Knowledge Systems

1 Historical Context and Significance

Mathematical, astronomical, medical, philosophical, linguistic, and artistic disciplines are among the many disciplines covered by India's millennia-old intellectual traditions. Through ideas like the decimal number system, the notion of zero, sophisticated astronomical observations, superior metallurgy, extensive medicinal systems like Ayurveda, and complex philosophical frameworks, the Indian Knowledge System made a tremendous contribution to human civilization. India's intellectual traditions span millennia, encompassing diverse fields including mathematics, astronomy, medicine, philosophy, linguistics, and the arts. overwhelmingly in Favor of Western epistemological frameworks, colonial education institutions and post-independence educational programs effectively ignored these indigenous knowledge traditions. A generation of students who sometimes saw traditional knowledge as outdated or unscientific resulted from this gap between India's school curriculum and its cultural pillars. By promoting the systematic integration of IKS throughout curricula, from elementary school to higher education, NEP 2020 aims to address this disparity.

2 Scientific Contributions of IKS

The Indian Knowledge System offers insightful information in a number of scientific fields. Centuries before contemporary atomic theory was developed, ancient Indian thinkers such as Kanada introduced the idea of "paramania" (atom). The complex cosmological theories presented in works such as the Surya Siddhanta and the Samkhya philosophy's conception of matter and energy show a profound interest in basic issues about the basis of reality.

India has made incomparable contributions to mathematics. In India, the decimal positional number system, the idea of zero as a number and a placeholder, extensive geometrical understanding that can be seen in temple construction, and complex algebraic procedures were all developed. Modern mathematics and astronomy are based on the findings made by mathematicians such as Aryabhata, Brahmagupta, and Bhaskara.

The interconnection of all things is emphasized by the holistic aspect of existence, as expressed in many Indian philosophical schools. Modern ecology, quantum physics, and systems theory are all supporting this viewpoint. This comprehensive approach provides useful foundations for dealing with modern issues including mental health and environmental sustainability.

3 Yoga, Meditation, and Physical Education

NEP 2020 recognizes yoga and meditation as evidence-based techniques that can significantly improve educational outcomes, rather than just being traditional rituals. These practices are important components of IKS that have gained international recognition for their benefits to physical and mental health, with scientific research extensively validating their positive effects on stress reduction, improved concentration, enhanced cognitive function, better emotional regulation, and overall wellbeing.

There are several benefits to incorporating yoga and meditation into physical education programs. It develops mental discipline and concentration that are essential for academic success, teaches stress management skills that are useful throughout life, encourages body-mind awareness and integration, builds physical fitness through gentle yet effective exercises that are appropriate for all body types, and offers an inclusive form of physical activity that can accommodate a range of needs and abilities. Furthermore, the holistic educational concept at the heart of NEP 2020—that sees education as the growth of the full person rather than just the dissemination of knowledge—is embodied in these activities.

Institutional Framework of Indian Higher Education

1 Overview of National-Level Institutions

The extensive network of institutions that make up India's higher education system is intended to serve the country's population of more than 1.4 billion. Each university, college, and specialized institution in the system has a distinct function within the educational ecosystem. India's dedication to offering high-quality education at different levels and in a variety of fields is reflected in the institutional architecture. Based to current data, there are 1,395 universities and 159 Institutes of National Importance in India's higher education system. With millions of students served each year, this vast network is one of the biggest higher education systems in the world. The variety of institutions—from private to central universities, from technical institutes to research centres—guarantees that educational possibilities are accessible to people from all socioeconomic backgrounds and geographic locations.

2 Institutes of National Importance

The top universities in India's higher education system are known as Institutes of National Importance, and they started out to encourage excellence in particular fields. Due to its considerable autonomy in terms of governance structures, research goals, and curriculum design, these institutions are able to uphold high standards and adapt to new areas of knowledge. A comprehensive overview of these esteemed institutions may be found in the table below:

Institute Name	Number
All India Institute of Medical Sciences (AIIMS)	20
Indian Institutes of Information Technology (IIIT)	25
Indian Institute of Management (IIM)	21
Indian Institute of Science Education and Research (IISER)	07

Indian Institute of Technology (IIT)	23
Indian Statistical Institute (ISI)	01
National Institute of Design (NID)	05
National Institute of Fashion Technology (NIFT)	01
National Institute of Technology (NIT)	31
School of Planning and Architecture (SPA)	03
National Institute of Pharmaceutical Education and Research (NIPER)	04
Others	18
Total	159

Table 1: Institutes of National Importance in India

In their particular fields, these universities stand for the highest level of specialized education. Since they produce graduates that drive innovation globally, the Indian Institutes of Technology (IITs) have gained international prominence for their engineering and technology education. In addition to meeting India's healthcare requirements, the All-India Institutes of Medical Sciences (AIIMS) network advances medical research by providing top-notch medical education and healthcare services. The Indian Institutes of Management (IIMs) influence corporate practices and entrepreneurial ecosystems by moulding management professionals and business leaders. From pharmaceutical research at NIPERs to design innovation at NIDs, each type of institutions supports distinct national goals.

3 University System and Distribution

The ownership, governance, and goal of India's university system are very diverse. Because of this diversity, students from a range of geographic locations, socioeconomic backgrounds, and educational requirements can access higher education. Deliberate policy decisions to strike a balance between state autonomy and central monitoring, private initiative and the public good, and conventional campus-based education and distant learning alternatives are reflected in the spread of universities.

University Type	Number
Central University	56
Institute of National Importance	159
State Public University	483
State Private University	530
State Open University	17
Deemed University – Government	41
Deemed University – Private	89

Central Open University	1
State Private Open University	1
Institute under State Legislature Act	6
Deemed University – Government Aided	12
Total Universities	1,395

Table 2: Distribution of Universities in India

The distribution shows a number of significant trends. The fact that state private universities currently outnumber government public universities shows how important private sector funding is to the growth of higher education. Although access has grown due to the rise of private institutions, questions of price and quality assurance have also been raised. Despite being fewer in number, central institutions are vital for performing cutting-edge research, establishing standards, and setting an example for quality in education. The existence of open universities broadens access to education beyond traditional boundaries by meeting the demands of non-traditional learners, such as working professionals and those who live in rural areas.

Regulatory and Quality Assurance Bodies

1 Higher Education Apex-Level Bodies

A collection of statutory authorities and specialized councils, each in charge of certain educational fields, supervise the operation of the Indian higher education system. These groups support research and innovation, help institutions coordinate, guarantee quality standards, and modify educational frameworks to meet changing demands. The existence of specialized councils improves the general standard of higher education in India, promote

The major apex-level bodies include:

Higher Education Apex-Level Bodies
All India Council of Technical Education (AICTE)
Council of Architecture (COA)
Indian Council of Historical Research (ICHR)
Indian Council of Social Science Research (ICSSR)
Indian Council of Philosophical Research (ICPR)
University Grants Commission (UGC)

Table 3: Major Regulatory Bodies in Indian Higher Education

2 Roles and Functions

As the major organization in charge of managing university education in India, the University funds Commission (UGC) is in charge of maintaining standards, awarding funds, recognizing institutions, and directing the advancement of higher education. In addition to supporting curriculum revisions, encouraging research culture, and ensuring fair access to high-quality education, the UGC is essential to the university-level execution of the NEP 2020 proposals.

Technical education, including diploma, undergraduate, and graduate programs in engineering, management, pharmacy, and architecture, is administered by the All-India Council of Technical Education (AICTE). Among the duties of AICTE are the approval of new programs, quality evaluations, encouragement of technical education innovation, and facilitation of industry-academia cooperation. AICTE is aiming for more flexibility in technical education under NEP 2020, involving integrating emerging technology and using interdisciplinary approaches.

Advanced research in the social sciences, philosophy, and history is supported by the research councils, ICHR, ICSSR, and ICPR, respectively. These organizations encourage scholarly publications, arrange conferences and seminars, enable international academic exchanges, offer grants for study, and use evidence-based research to inform policy conversations. Their efforts guarantee that the social sciences and humanities will receive sufficient funding and make a significant contribution to India's academic growth.

With the goal to guarantee that architecture educational institutions fulfil professional requirements and equip graduates for successful practice, the Council of Architecture (COA) supervises both architectural education and practice. Among the tasks performed by COA are the accreditation of architecture programs, the upkeep of architect registrations, and the promotion of quality in architectural practice and education.

NEP 2020 Implementation and Impact

1 Key Structural Reforms

NEP 2020 calls for significant structural adjustments at every educational level. At the school level, it replaces the conventional 10+2 system with a 5+3+3+4 curriculum and pedagogical structure that is in line with cognitive growth phases. This modification acknowledges the need for unique pedagogical approaches centered on play-based learning, activity-based exploration, and developmentally appropriate experiences in early childhood education and the foundational years.

NEP 2020 gives students more choices for their educational paths by introducing a number of admission and transfer alternatives in higher education. Students can graduate with a certificate after one year, a diploma after two, a bachelor's degree after three, or a bachelor's degree with research after four years. This adaptability recognizes a range of learning objectives, lowers dropout rates, and accommodates a variety of life circumstances. The strategy also places a strong emphasis on interdisciplinary education, supporting holistic learning that incorporates the arts, humanities, sciences, and vocational topics while deconstructing strict borders between fields.

2 Emphasis on Research and Innovation

NEP 2020 recognizes that bolstering its research environment is essential to India's competitiveness in the future. The strategy proposes establishing a National Research Foundation (NRF) to support, organize, and encourage interdisciplinary research. The NRF seeks to establish interdisciplinary research tackling complex issues, promote fair opportunities for researchers across institutions, cultivate relationships between academia, industry, and government, and seed research capacity in universities and colleges that currently lack research infrastructure.

The policy places an extreme value on fostering a culture of research from the very beginning of the educational institution. It promotes demanding research projects and dissertations, encouraging faculty research through institutional support and incentives, building clear paths from undergraduate research to doctorate study, and teaching methods of study and critical thinking abilities at the undergraduate level. This all-encompassing strategy seeks to change India from an information consumer to a knowledge maker by making a substantial contribution to international scientific and technological advancement.

3 Technology Integration and Digital Learning

Technology is recognized by NEP 2020 as a potent facilitator of educational change. The policy suggests developing a digital infrastructure that consists of learning management systems, virtual labs for science education, digital libraries of learning materials, online teaching platforms and tools, and instructional materials in many Indian languages. The strategy emphasizes that technology should be carefully integrated to improve learning results and close the digital gap, not to replace human guidance.

The COVID-19 epidemic hastened the use of technology in the classroom, bringing with it both possibilities and difficulties. Online learning allowed for the continuation of instruction during lockdowns, but it also revealed inequality in device and internet access, connectivity problems, and infrastructure shortcomings. This makes NEP 2020's focus on creating a strong digital infrastructure and guaranteeing inclusive access even more crucial.

Challenges and Future Directions

1 Implementation Challenges

Despite having a broad goal, NEP 2020 has a lot of practical issues. Financial limitations are an important roadblock because the policy's lofty objectives necessitate a large investment in technology, faculty development, infrastructure, and research support. In order to reach the policy's recommended 6% GDP, increase in public education allocations, political will and smart budgetary prioritization in the face of competing priorities are needed.

A further significant barrier is capacity building. Millions of instructors must be trained in new techniques, relevant teaching-learning materials must be developed, assessment frameworks must be created that comply with learning objectives, and institutional capacities for curriculum creation and quality control must be built in order to implement

pedagogical reforms. Coordinated efforts, consistent resources, and time are required for this significant capacity-building endeavour.

Implementation may be slowed by resistance to change, especially from stakeholders who are accustomed to the current systems. Students, educators, administrators, parents, and legislators are just a few of the many stakeholders who are impacted by educational changes, and each has unique issues and viewpoints. It takes consistent participation and communication to reach an agreement, address valid concerns, and keep reform initiatives moving forward.

2 Quality Assurance and Equity Concerns

It is still difficult to maintain quality in India's enormous and varied educational system. Private institutions' quick growth has raised concerns about quality even as it has increased access. In order for quality assurance mechanisms to be effective, they must strike a balance between accountability and institutional autonomy, encourage continuous improvement in addition to merely complying with regulations, address systemic problems that go beyond individual institutional performance, and guarantee that all students, not just the wealthy few, benefit from high-quality education. Despite legislative promises to inclusive education, equity problems continue to exist. Access to and results from education are still impacted by socioeconomic inequality, regional imbalances, gender inequality, and discrimination on the basis of caste, religion, or handicap. NEP 2020 has a strong emphasis on affirmative action and inclusive education, but implementing these

ideas into effect calls for resolving underlying structural injustices, resource inequities, and societal prejudices.

3 Future Directions and Opportunities

NEP 2020 offers tremendous potential for educational reform, despite obstacles. If implemented successfully, India could become a global centre for education, drawing in foreign students with excellent programs, generating jobs in education technology and services, producing innovations and intellectual property, and developing soft power through educational and cultural exchanges. The policy's focus on creativity, critical thinking, and multidisciplinary learning is in line with the skills needed in the twenty-first century and might result in graduates who are more prepared for changing job markets.

Generating unique educational approaches that draw on India's intellectual past while interacting with global knowledge systems is made possible by the integration of Indian knowledge systems with modern education. This synthesis may provide new perspectives to international discussions on ethics, sustainability, welfare, and holistic development. Additionally, NEP 2020's focus on innovation and research may hasten India's shift to a knowledge economy by promoting social progress, technical improvement, and prosperity in the economy.

Conclusion

The National Education Policy 2020 is a creative rethinking of Indian education that tackles historical issues while setting the stage for new possibilities. A holistic view of education as essential to both individual flourishing and national development is reflected in its comprehensive scope, which includes early childhood education through higher education, integration of Indian Knowledge Systems, commitment to research and innovation, promotion of technology-enabled learning, and assurance of equity and inclusion. Traditional educational paradigms that place a higher priority on specialization, uniformity, and limited definitions of academic success are challenged by the policy's emphasis on flexibility, interdisciplinary, and holistic growth. NEP 2020 encourages a more efficient and humanitarian educational system that is sensitive to the needs of both individuals and society by acknowledging a variety of skills, aptitudes for learning, and career paths. A major conceptual change happened with the incorporation of Indian Knowledge Systems, exceeding colonial-era frameworks that disregarded indigenous knowledge. This integration adds unique points of view to international knowledge systems, enhances instructional material, and ties students to their cultural heritage. But in order to avoid romanticization and acknowledge sincere achievements, this integration has to be careful and analytical.

The foundation for carrying out the goals of NEP 2020 is provided by India's vast institutional system, encompassing 1,395 universities and 159 Institutes of National Importance. Implementation will be unequal due to institutional variety, still necessitating concerted efforts, continuous oversight, and flexible tactics. In addition to upholding institutional autonomy and promoting innovation, the regulatory bodies and councils have a crucial role in upholding standards, enabling changes, and guaranteeing accountability. Sustained political commitment, sufficient resources, efficient capacity building, stakeholder involvement, and flexible leadership in response to new possibilities and challenges are all crucial to the successful implementation of NEP 2020. All parties involved in education must exercise patience, perseverance, and teamwork in order to accomplish the policy's highest goals.

The way NEP 2020 helps each student reach their full potential, gain pertinent knowledge and skills, foster creativity and critical thinking, connect with their cultural heritage while engaging with the outside world, and make a significant contribution to society will ultimately determine its success, not policy documents or institutional structures. NEP 2020 has an opportunity to change Indian education from a system centred on credentialing and sorting to one that

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-2 (XVIII)| February - 2026

is really dedicated to learning, growth, and human flourishing if it is implemented carefully and fairly. Education is becoming more and more important as India navigates the complex issues of the twenty-first century, including social inequity, environmental sustainability, technological disruption, and global interconnectedness. A framework for growing the values, attitudes, abilities, and knowledge required to meet these challenges is provided by NEP 2020. India's educational and wider developmental goals revolve around on its vision of education as comprehensive, adaptable, interdisciplinary, equitable, and firmly anchored in Indian traditions while being internationally engaged. Whether this vision becomes a reality, changing millions of lives and positioning India as a worldwide leader in education and knowledge production, will become clear in the upcoming years.

References

1. Joshi, D. P. (2025). Reintegrating Indian Knowledge Systems in Modern Education; An Analytical Study. Journal of Informatics Education and Research, 1.
2. Pradhan, N. (Oct 2025). Reintegrating the Indian Knowledge system in modern education: A curricular shift under NEP 2020. International journal for multidisciplinary Research, 1.
3. Rathod, D. K. (Jun 2025). Impact of NEP 2020 on higher Education in India; Opportunities and challenges. International Journal of Research in All Subject, 1.
4. Sahu, A. (2025). Integrating Indian Knowledge System in to Modern Education; A comparative State- Wise analysis. International journal for Multidisciplinary, 1.
5. Sen, D. D. (Sep 2024). NEP 2020 and Its Impact on the Higher Education Structure in India. International Journal of Trend in Scientific Research and Development, 1.

Original Article

Impact of the New Education Policy on Accounting Education

Nilesh Dhansukhbhai Gamit

Research Scholar, Monark University, Ahmedabad

Manuscript ID: **Abstract**

JRD -2026-180215

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 68-69

February- 2026

Submitted: 10 Jan 2026

Revised: 20 Jan. 2026

Accepted: 01 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

The New Education Policy (NEP) 2020, introduced by the Government of India, is a transformative framework aimed at revolutionizing the education system by promoting flexibility, multidisciplinary learning, and technology integration. Accounting education, as a critical discipline, stands to benefit significantly from these reforms. This paper examines the impact of NEP 2020 on accounting education, focusing on its influence on curriculum design, skill development, technological advancements, research orientation, and global competitiveness. While the policy introduces numerous opportunities, challenges in implementation and adaptation also exist. This study provides insights into how NEP 2020 can shape the future of accounting education in India.

Keywords: New Education Policy (NEP), Accounting, Education.

Introduction

Accounting is a cornerstone of business education, playing a vital role in financial management and decision-making. With the advent of technological advancements and globalization, accounting education needs to evolve to meet the demands of a rapidly changing economic landscape. NEP 2020 provides a holistic approach to restructuring India's education system, emphasizing multidisciplinary learning, vocational training, and global alignment. This paper explores the specific impacts of NEP 2020 on accounting education, considering the opportunities and challenges it presents.

1. Multidisciplinary Approach NEP 2020 encourages a multidisciplinary approach to education, allowing students to explore diverse fields alongside their core discipline. Accounting students can now combine their studies with courses in data science, economics, technology, and even humanities.

- **Opportunities:** This approach promotes holistic learning, enabling accounting students to develop skills in complementary areas such as financial analytics, behavioural economics, and legal frameworks.

Challenges: Balancing the core accounting curriculum with multidisciplinary electives may require careful curriculum design to ensure depth and rigor in accounting education.

2. Focus on Skill Development The policy places significant emphasis on skill development, promoting hands-on learning and vocational training. Accounting education can benefit from this by incorporating practical training in financial software, auditing tools, and emerging technologies like blockchain and AI.

- **Impact:** Graduates will be better equipped for the workforce, with practical knowledge of tools like Tally, SAP, and advanced Excel. They will also be prepared to handle emerging trends in fintech and digital finance.

- **Implementation Challenges:** Institutions need to invest in infrastructure and faculty training to integrate these practical components effectively.

3. Integration of Technology NEP 2020 advocates for the integration of technology into education, which is crucial for accounting education in the digital age. Students will be exposed to automated accounting systems, data analytics, and AI-driven decision-making tools.

- **Opportunities:** The integration of technology aligns accounting education with Industry 4.0, making students adept at handling digital transformations in accounting and finance.
- **Challenges:** Limited access to advanced technological resources in rural or underfunded institutions may create disparities in education quality.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19065221](https://doi.org/10.5281/zenodo.19065221)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Nilesh Dhansukhbhai Gamit, Research Scholar, Monark University, Ahmedabad

How to cite this article:

Gamit, N. D. (2026). Impact of the New Education Policy on Accounting Education. *Journal of Research and Development*, 2(XVIII), 68–69. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19065221>

4. Research and Innovation The policy's emphasis on research-oriented learning encourages students to explore innovative areas within accounting, such as forensic accounting, sustainable accounting practices, and the impact of digital currencies.

- **Impact:** This fosters critical thinking and innovation, enabling students to contribute to the academic and professional advancement of accounting.
- **Challenges:** Building a research culture in institutions traditionally focused on rote learning will require significant efforts and mindset shifts.

5. Global Competitiveness NEP 2020 aims to align Indian education with global standards, facilitating collaborations with international institutions and incorporating globally recognized certifications like CPA, ACCA, and CFA into the curriculum.

- **Opportunities:** Accounting graduates will have enhanced global career prospects, making Indian professionals more competitive in the international job market.
- **Challenges:** Institutions must update their curricula and teaching methodologies to meet global standards while retaining relevance to local practices.

6. Flexibility in learning the policy introduces flexibility in learning, with multiple entry and exit points and a credit transfer system. This allows accounting students to pursue education at their own pace.

- **Impact:** Students can customize their learning journey, combining theoretical and practical experiences to suit their career goals.
- **Challenges:** Managing the logistical complexities of credit transfers and ensuring consistent quality across institutions may pose challenges.

7. Entrepreneurial and Industry Focus NEP's focus on entrepreneurship and industry linkages is particularly relevant for accounting education. Students can be trained in financial management for startups, tax advisory, and consulting roles.

- **Opportunities:** This focus nurtures entrepreneurial thinking, equipping students to contribute to India's growing startup ecosystem.
- **Challenges:** Developing industry-relevant curricula and forging partnerships with businesses will require proactive efforts from educational institutions.

Conclusion The New Education Policy 2020 offers a transformative vision for accounting education in India. By emphasizing multidisciplinary learning, skill development, technology integration, and global alignment, the policy has the potential to produce accounting professionals who are innovative, adaptable, and globally competitive. However, the successful implementation of these reforms depends on overcoming challenges related to infrastructure, faculty training, and curriculum design. Policymakers, educators, and industry stakeholders must collaborate to ensure that the benefits of NEP 2020 are fully realized in the field of accounting education.

References

1. Government of India (2020). National Education Policy 2020.
2. KPMG (2021). The Future of Accounting Education in India.
3. PwC (2022). Technology Integration in Accounting Education.
4. Various academic journals and publications on NEP 2020 and its implications for higher education.

Original Article

Balancing Ethical and Business Values on Social Media Platforms

Ganvit Kishor B.¹, Dr. Dhimmarr Navinchandra Tulsidas², Dr. Milan Purushottam Patel³

¹ NET, GSET, Research Scholar, Department of Commerce, Veer Narmad South Gujarat University, Surat

² Associate Professor, Shree Vanraj Arts and Commerce College Dharampur, Dist. Valsad

³ Professor, Physical Education, College of Veterinary Science & Animal Husbandry, Kamdhenu University, Eru Char Rasta, Navsari

Manuscript ID: **Abstract**

JRD -2026-180216

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 70-74

February- 2026

Submitted: 10 Jan 2026

Revised: 20 Jan. 2026

Accepted: 01 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

In today's digital age, social media platforms are a blessing and a challenge for everyone to balance between ethics and professional values. Just as a coin has two sides, similarly, social media has ethics and professional values. It is as difficult to understand as a young person should enjoy youth during his youth or focus on his career. Similarly, a businessman has to balance his ethics and professional values on social media in the digital age to survive his business in the business world. Therefore, social media platforms are a powerful tool for everyone, for individuals, businessmen, and professionals. Today, social media platforms have become a necessity of life without which a human being cannot walk. In today's AI era, and even in it, it will become very difficult for the beta generation to understand ethics. Because today's generation is somehow connected to some social media platform somewhere, somewhere, and some other. Everyone, whether an individual or a company, faces issues like privacy, misinformation, targeted advertising, and content control while striving to maintain profitability. The study analyzes how companies can leverage ethics and values to achieve success across various social media platforms, and also examines the role of artificial intelligence. Adopting ethical marketing, responsible AI, and transparent policies can increase consumer trust and sustain businesses in the long term.

Introduction:

The proliferation of social media and other digital media platforms around the world has revolutionized personal and collective lives. Social media platforms have become increasingly important as effective means for people to access, share and express information. But as these platforms have become more widespread, a big question has arisen – are ethical boundaries being violated for commercial gain? This paper discusses how media platforms can sustain their business practices while adhering to ethical values.

Definition:

ethics and professional values:

"Ethics in social media marketing refers to the rules, principles, standards or practices that guide marketing through social media platforms in a truthful, transparent and responsible manner. For example, do not provide misleading advertisements. Do not violate privacy, etc."

"In social media marketing, business values are the principles on which a company is built, including the company's credibility, reputation, honesty, transparency, commitment to the customer, etc."

Ethics and professional values in social media marketing refer to guiding principles or concepts that guide a company's marketing to conduct business through digital platforms with integrity, responsibility, and trust.

Research Objectives:

1. To critically examine how social media platforms balance ethical considerations—such as user privacy, content integrity, and transparency—with business goals including profit maximization, user engagement, and targeted advertising.
2. To analyze user perceptions regarding the ethical practices of social media platforms and their impact on trust and long-term engagement.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Ganvit Kishor B., NET, GSET, Research Scholar, Department of Commerce, Veer Narmad South Gujarat University, Surat

How to cite this article:

Ganvit, K. B., Dhimmarr, N. T., & Patel, M. P. (2026). Balancing Ethical and Business Values on Social Media Platforms. *Journal of Research and Development*, 18(2(XVIII)), 70–74 . <https://doi.org/10.5281/zenodo.19065325>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19065325](https://doi.org/10.5281/zenodo.19065325)

3. To explore the role of regulatory frameworks and corporate social responsibility (CSR) in promoting ethical business practices on social media.
4. To identify best practices and strategies that enable social media companies to align ethical responsibilities with sustainable business growth.

Literature Review:

1. Title: Data Privacy and Targeted Advertising on Social Media: An Ethical Dilemma

This literature review examines the ethical dilemma arising from the collection and analysis of user data by social media platforms. It argues that while data-driven targeted advertising generates significant business value for platforms, it also raises serious concerns regarding users' privacy and autonomy. The review discusses various regulatory frameworks and ethical guidelines that attempt to address this tension. It suggests that platforms need to take proactive steps to enhance transparency, provide users with greater control over their data, and ensure clear consent regarding their data usage policies. Ultimately, the review contends that prioritizing user trust and ethical data handling practices is crucial for long-term business success.

2. Title: Content Moderation and Freedom of Speech: Balancing Act on Social Media Platforms

This review investigates the challenge faced by social media platforms in moderating harmful or misleading content while upholding the principles of freedom of speech. It highlights that effective content moderation is necessary for user safety and the platform's reputation, contributing to business value. However, it also discusses the potential risks of overly strict policies or biased enforcement, which can reduce user engagement and spark freedom of speech claims. The review suggests that platforms should develop clear and consistent community guidelines, employ transparent enforcement processes, and provide accountability and appeal options in decision-making. Striking a delicate balance between these rights and responsibilities is essential for an ethically sustainable business model.

3. Title: Algorithmic Bias and Fairness: Ensuring Equity on Social Media Platforms

This literature review explores the potential for bias in the algorithms used by social media platforms and how this can impact user experiences and opportunities. It argues that while algorithms are designed to enhance user engagement and personalize content, they can inadvertently perpetuate or create new social inequalities. The review discusses different types of algorithmic biases and analyzes their potential ethical consequences, such as the discrimination of certain groups or the amplification of misinformation. It recommends that platforms should regularly audit their algorithms, develop them with diverse teams, and increase the transparency of their algorithmic decision-making processes. Prioritizing algorithmic approaches that promote equity and fairness is crucial for an ethically responsible business model.

4. Title: Influencer Marketing and Authenticity: Building Trust and Transparency on Social Media

This review examines the growing role of influencer marketing on social media and the ethical considerations associated with it. It acknowledges that influencer marketing can be an effective business tool for brands, but it also raises concerns about the authenticity and transparency of endorsements. The review argues that consumers should be able to distinguish between sponsored content and genuine opinions to make informed decisions. It discusses various regulations and self-regulatory initiatives aimed at ensuring transparency and accountability in influencer marketing. To maintain consumer trust, which is vital for long-term business value, platforms should encourage influencers and brands to adhere to clear disclosure guidelines and take action against misleading or deceptive practices.

Research Methodology:

This research paper Primary data was used to balance the ethics and professional values of social media marketing platforms. In which 470 samples were taken. In which the following responses were received.

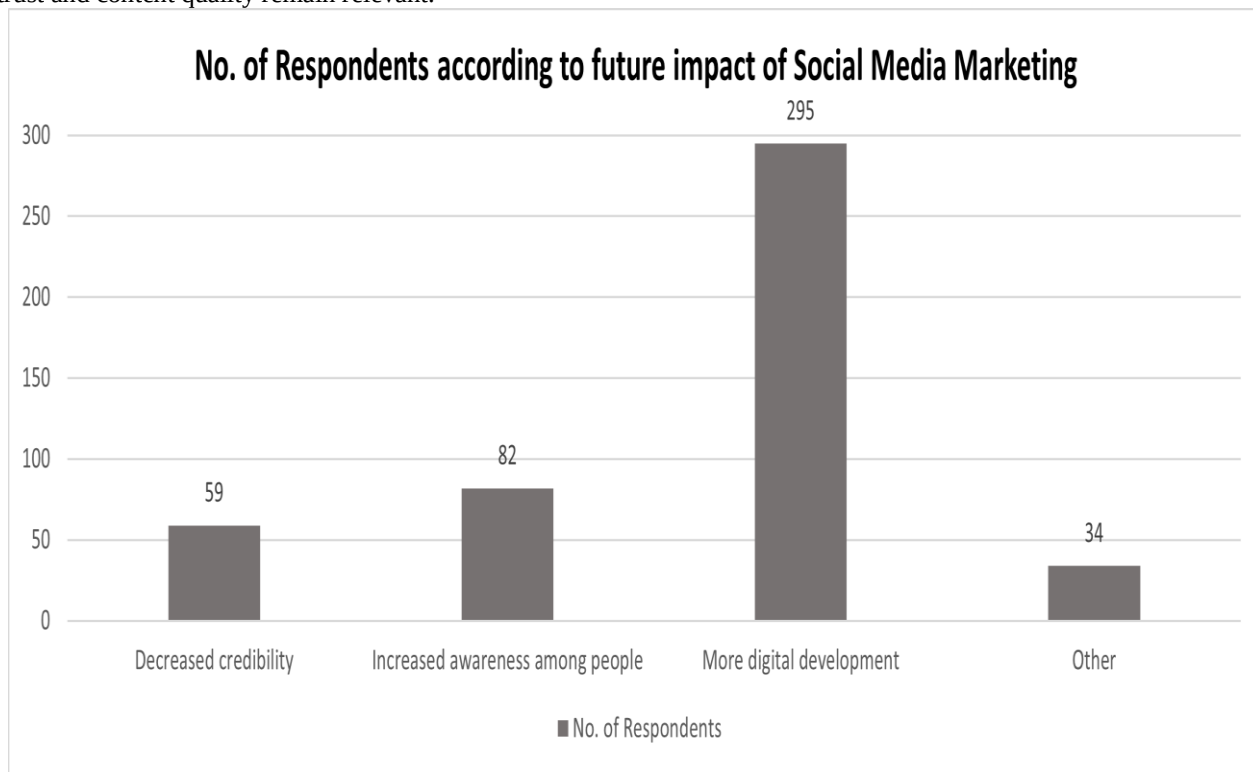
Data Analysis:

Future Impact of Social Media Marketing

Sr.No.	Future Impact	Frequency	Percent
1	Decreased credibility	59	12.55%
2	Increased awareness among people	82	17.45%
3	More digital development	295	62.77%
4	Other	34	7.23%
	Total	470	100.00%

The table outlines respondents' views on the future impact of social media marketing. A majority of participants (62.77%) believe that social media marketing will lead to more digital development, indicating optimism regarding technological progress and innovation. Additionally, 17.45% of respondents feel it will increase awareness among people, suggesting that social media will continue to play a vital role in information dissemination and public

engagement. A smaller group (12.55%) expressed concern about decreased credibility, reflecting skepticism about the reliability of online content. The remaining 7.23% selected "Other," indicating diverse or less common views. These insights suggest that while there is broad support for the positive evolution of social media marketing, concerns about trust and content quality remain relevant.

Graph: Graphical Representation of the respondents according to their future impact of Social Media Marketing

Moral Values and Responsibilities:

Ethics are essential guidelines for human behavior. The following ethical values are considered important for media platforms.

1. Adherence To Truthfulness:

Misleading information, misleading advertisements and false news that mislead consumers can spread quickly on social media. And it is the moral responsibility of the platforms to stop it, for this it is necessary to follow the guidelines of ASCI - Advertising standard council of India. Also, one should always follow the truth by understanding one's moral responsibility and duty, like the advertising company knows that there is a risk of cancer by consuming gutkha and vimal, but despite this, its advertisement is given, but the actor who made that advertisement should not give such advertisements by understanding his morality.

2. Privacy and Information Security:

Protection of users' personal information and data is morally essential. Unnecessary tracking, data trading or text modification are morally opposed. The security of information of businesses or customers should be maintained. The provisions and norms of the IT Act 2000 should be fully followed so that those associated with the company do not get cheated or suffer any kind of loss.

3. Equality and Impartiality:

Algorithms should be such that they do not create prejudice against any caste, religion or language. It is necessary that every user gets equal opportunity. Today, to survive in the business world, companies should keep in mind their moral duty to maintain their ethics on social media in a way that is equal to the interests of every society and does not discriminate against any society or class of society, so that your customers, business associates, and stakeholders stay connected with you and participate in the direction of the company's development.

Professional Values and Interests:

Social media platforms are also a business and they have to adopt a profitable model to survive in the market. And for that, the values of these platforms must be maintained.

1. Revenue from advertising:

The main revenue on platforms like Facebook, YouTube, Instagram etc. comes from advertisements. More engagement means more advertisements and hence more revenue. Companies can promote their brands on social media by giving different advertisements and earning more profit by selling more. But sometimes it happens that the product or service

is not available as per the customer's requirement or the customer is not satisfied with that product and such customers get lost. Therefore, every unit should maintain its ethics and professional values through advertisements.

3. Entry into new markets:

A strategy is being developed to increase the user base by creating content according to a specific language and culture. When a company, during its life cycle, adheres to ethics and its values and fulfills its responsibilities, then the door will open for such companies to enter new markets. We know that today, for example, when Mr. Mukesh Ambani launched it in 2015, today Jio Network has become a necessity of life through his strategy. Wherever you want to go, Jio Network is available and you cannot function without it and it gained entry into new markets in a very short time and today it is competing with all networking companies.

Case Studies:

1. Cambridge Analytica case (Facebook):

The "Cambridge Analytica case" was a major data scandal involving the misuse of Facebook users' data. A political consulting firm called Cambridge Analytica collected the information of millions of Facebook users without their consent and used it for political advertising. The incident came to light in 2018 and raised serious concerns about data privacy and the role of social media.

In this incident, a British consulting company called Cambridge Analytica collected the data of millions of Facebook users without their consent.

Here are the main points.

Data Collection: Cambridge University researcher Dr. Aleksandr Kogan created an app that encouraged Facebook users to take a personality quiz. Users who took the quiz agreed to share their information and that of their Facebook friends with the app.

Abuse: This is how data from around 87 million Facebook users was collected by Cambridge Analytica. The data was used to more effectively target political ads, including during the 2016 US presidential election and the Brexit referendum.

Information about the misuse of this data was revealed in 2018, leading to heavy criticism of both Facebook and Cambridge Analytica.

❖ **Consequences:** In the wake of this incident, Facebook made several changes to its data policy and took steps to further protect user privacy. The Cambridge Analytica company was shut down.

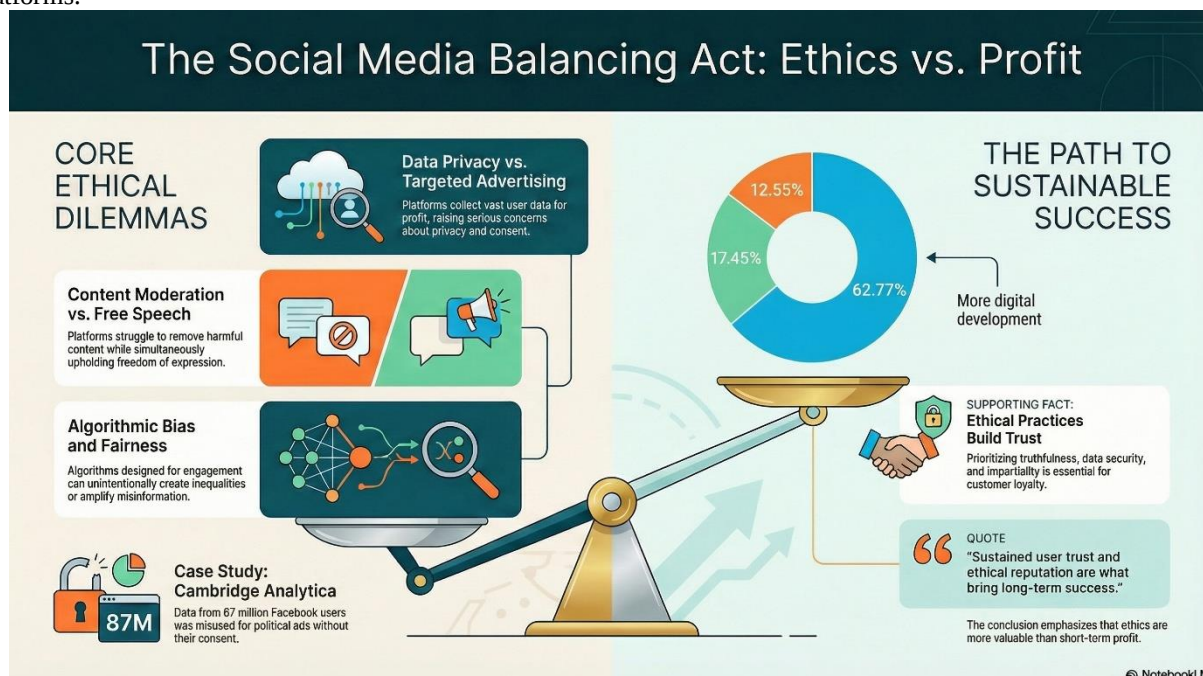
This case raises serious questions about data privacy in the digital age, social media accountability, and its impact on the electoral process.

2. YouTube and Monetization:

In some cases, the benefits of others are ignored to benefit some content creators on YouTube, such as the "family-friendly" policy that demonetizes videos with many social issues.

3. Twitter/X and Hate Speech:

It has become difficult to strike a balance between protecting freedom of expression and preventing hate speech on platforms.

Infographics of the results of the study. Source: created from NotebookLM.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-2 (XVIII)| February - 2026

Conclusion:

Making a profit is reasonable, but sustained user trust and ethical reputation are what bring long-term success. Without ethical values, media platforms will remain mere machines. If business and ethics are taken together, these platforms can be more useful to society.

References:

- ❖ “The Social Dilemma” Netflix Documentary
- ❖ Facebook Transparency Reports
- ❖ Cambridge Analytica Scandal Reports
- ❖ Academic Journal: Media Ethics (Springer, 2020)
- ❖ Govt. of India IT Rules 2021
- ❖ The past, present, and future of social media marketing ethics (Granstedt, 2024) — “As social media increasingly permeates everyday life, ethical concerns about its use are coming into sharper focus ...”
<https://doi.org/10.1007/s13162-024-00294-6>
- ❖ The Role of Ethical Marketing Issues in Consumer-Brand Relationships in the Context of Social Media Marketing — “ethical marketing issues ... in the context of social media marketing”
<https://www.ejbm.org/index.php/ejbm/article/view/2565/1838>
- ❖ Ethical Challenges in Social Media Marketing: Privacy, Data, and Trust (Jenitha S & G. Brindha, 2025) — “Social media marketing ... comes with significant ethical issues related to data privacy, use, and transparency.”
<https://doi.org/10.70135/seejph.vi.4558>

Original Article

Accounting Practices in Indian Knowledge Systems: A Study of Ancient Indian Bookkeeping Traditions

Dr. Sunilkumar Babubhai Tailor

Assistant Professor, Government Arts, commerce, & Science College, Kachhal

Email: sbtailor78@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180217

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 75-77

February- 2026

Submitted: 10 Jan 2026

Revised: 20 Jan. 2026

Accepted: 01 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

Abstract:

Indian Knowledge Systems (IKS) refer to the traditional knowledge developed in India over thousands of years. This knowledge covers many areas such as philosophy, science, administration, economics, and commerce. Accounting was an important part of economic life in ancient India. It was not only used to record financial transactions but also to maintain honesty, accountability, and proper governance. Ancient Indian texts like Kautilya's Arthashastra, Vedas, Smritis, and historical records of temples and trade guilds show that well-organized bookkeeping and auditing systems existed in ancient India. Proper records were maintained for income, expenditure, treasury, and public funds. Ethical values such as truthfulness and responsibility played a major role in accounting practices. This paper studies ancient Indian bookkeeping practices and explains their relevance in modern accounting. The study is conceptual in nature and based on secondary sources such as books, research articles, and policy documents. The paper concludes that ancient Indian accounting practices were systematic and ethical, and their principles can help improve transparency, corporate governance, and sustainability in today's business world.

Keywords: Indian Knowledge Systems, Accounting, Bookkeeping, Arthashastra, Ethics, Commerce

Introduction

Accounting is an essential part of every business and economic system. It helps in recording financial transactions, knowing profits or losses, and ensuring that money is properly used. Today, accounting is mainly based on modern systems developed in Western countries. However, history shows that ancient India had its own advanced system of accounting and bookkeeping. Indian Knowledge Systems include traditional Indian ideas related to education, economy, administration, and ethics. In ancient India, economic activities were closely connected with moral values. Accounting was not just a technical job but a moral responsibility. It was expected that accountants and officials should be honest and accountable. Ancient rulers, traders, temples, and institutions maintained detailed financial records. There were separate officers for collecting money, maintaining accounts, and auditing records. This shows that accounting played a crucial role in governance and trade. In today's time, when financial frauds and scams are common, studying ancient Indian accounting practices becomes very important.

Review of Literature

Many scholars have studied the economic and accounting systems of ancient India. Kautilya's *Arthashastra* is one of the most important sources of ancient Indian accounting. It explains how the state should maintain records of income and expenditure. It also talks about auditing and punishment for corruption.

Chakrabarti (1995) studied trade practices in ancient India and explained how trade guilds (Shrenis) maintained accounts of capital, profits, and losses. These guilds followed collective bookkeeping systems.

Radhakrishnan (2007) studied temple administration and found that temples maintained proper records of donations, land income, and expenses. Regular audits were conducted to ensure transparency.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19065489](https://doi.org/10.5281/zenodo.19065489)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Sunilkumar Babubhai Tailor, Assistant Professor, Government Arts, commerce, & Science College, Kachhal

How to cite this article:

Tailor, S. B. (2026). Accounting Practices in Indian Knowledge Systems: A Study of Ancient Indian Bookkeeping Traditions. *Journal of Research and Development*, 18(2(XVIII)), 75–77.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19065489>

Subramanian (2012) emphasized that ancient Indian accounting was based on ethical values such as honesty and responsibility.

Sharma and Gupta (2018) compared ancient and modern accounting systems and concluded that ancient Indian accounting focused more on ethics and governance.

Recent policy documents like the **National Education Policy (2020)** encourage the inclusion of Indian Knowledge Systems in commerce education.

Objectives of the Study

The main objectives of this study are:

1. To understand accounting concepts in Indian Knowledge Systems
2. To study bookkeeping practices in ancient India
3. To examine ethical aspects of ancient accounting
4. To compare ancient and modern accounting systems
5. To study the relevance of ancient accounting in modern times

Research Methodology

This study is **conceptual and descriptive** in nature.

- **Type of Data:** Secondary data

- **Sources of Data:**

- Ancient texts like *Arthashastra*
- Books and research papers

Government and education policy documents

The collected information is analyzed using simple explanation and comparison methods.

Accounting Practices in Indian Knowledge Systems

1 Accounting Concepts in Ancient India

Ancient Indian texts used clear terms related to accounting:

- *Aaya* – Income
- *Vyaya* – Expenditure
- *Nidhi* – Treasury
- *Lekha* – Accounts

People appointed as *Lekhakar* (accountants) were responsible for maintaining accurate records. Accounting was seen as a duty connected with honesty and responsibility.

2 Accounting Practices in Arthashastra

Kautilya's Arthashastra gives detailed rules for maintaining government accounts. It explains how revenue from taxes, agriculture, trade, and natural resources should be recorded. All government expenses were also properly documented.

Separate officials were responsible for:

- Collecting revenue
- Recording transactions
- Auditing accounts

Strict punishment was prescribed for financial misconduct. This ensured transparency and prevented corruption.

3 Accounting in Trade Guilds (Shrenis)

Trade guilds were groups of traders and craftsmen. These guilds maintained collective accounts for:

- Capital contributions
- Profits and losses
- Loans and credit transactions

Guild members trusted each other because accounts were properly maintained. This system helped in the growth of trade and commerce.

4 Temple Accounting

Temples were important economic centers in ancient India. They received donations in cash, land, gold, and grains. Detailed records were maintained for all income and expenses.

Temple accounts were regularly checked and audited. This ensured that public donations were properly used for religious and social purposes.

5 Ethical Foundations of Ancient Accounting

Ethics played a very important role in ancient Indian accounting. Values like:

- Truth (*Satya*)
- Duty (*Dharma*)
- Responsibility

Were strictly followed. Any misuse of funds was considered a serious offense. Accountants and officials were personally responsible for mistakes or fraud.

6 Comparison with Modern Accounting

Modern accounting uses advanced tools like computers and software. It focuses on financial reporting, compliance, and decision-making.

Ancient accounting systems were manual but very systematic. The major difference is that ancient accounting gave more importance to ethical values, while modern accounting depends more on rules and regulations.

Relevance of IKS Accounting Today

Today, businesses face many problems related to fraud, unethical practices, and lack of transparency. The ethical principles of Indian Knowledge Systems can help solve these problems.

Including IKS concepts in commerce education can help create responsible and ethical professionals. Ancient accounting ideas are also useful for improving corporate governance and sustainability.

Conclusion

Ancient Indian accounting practices were well-organized, ethical, and effective. Indian Knowledge Systems show that accounting was not only about recording money transactions but also about moral responsibility and good governance. The values of honesty, transparency, and accountability found in ancient accounting practices are still relevant today. By learning from Indian Knowledge Systems, modern accounting can become more ethical, truthful and sustainable.

References

1. Kautilya – *Arthashastra*
2. Chakrabarti, D. (1995). *Trade and Commerce in Ancient India*
3. Radhakrishnan, S. (2007). *Temple Administration in Ancient India*
4. Subramanian, R. (2012). Ethics in Ancient Indian Economy
5. Sharma, P. & Gupta, R. (2018). Ancient Indian Accounting Practices
6. Government of India – *National Education Policy* (2020)
7. IKS Cell Publications

Original Article

Pedagogical Wisdom of Ancient Indian Teachers: An Evaluative Framework for Modern Teacher Professional Development

Dr. Krishna Jaimin Desai¹, Dr. Shivangkumar B Maheta²

¹ Assistant Professor in Accountancy, Jyoti Dalal School of Commerce & Management
Vanita Vishram Women's University, Surat

² University Librarian, Vanita Vishram Women's University, Surat

Manuscript ID:

JRD -2026-180218

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 78-83

February- 2026

Submitted: 10 Jan 2026

Revised: 20 Jan. 2026

Accepted: 01 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

Abstract

Contemporary teacher professional development largely focuses on technological competence, instructional efficiency, and measurable learning outcomes, often overlooking ethical, cultural, emotional, and value-based dimensions of teaching. This paper aims to explore the pedagogical wisdom of ancient Indian teachers like – Vashistha, Vishwamitra, Dronacharya, Sandipani, and Shukracharya and develop an evaluative framework for modern teacher professional development. The study adopts a qualitative, conceptual, and comparative research design based on textual analysis, philosophical interpretation, and thematic analysis of classical Indian texts and contemporary scholarly literature. The analysis reveals that ancient Indian pedagogy was holistic, value-based, experiential, ethical, and transformational, integrating intellectual development with character formation, leadership training, emotional intelligence, and social responsibility. The study proposes that integrating these pedagogical principles into modern teacher education, aligned with the National Education Policy (NEP) 2020, can enhance ethical competence, professional skills, leadership capacity, and holistic teacher development. Ancient Indian pedagogical traditions provide a culturally rooted, ethically grounded, and professionally relevant framework for reimagining teacher education in contemporary India.

Keywords: Indian Knowledge System; Guru–Shishya Parampara; Ancient Indian Teachers; Pedagogical Wisdom; Teacher Professional Development; Value-Based Education; Holistic Pedagogy; NEP 2020; Indian Ethos; Professional Ethics

Introduction

Teacher professional development in the contemporary education system is increasingly shaped by technological integration, outcome-based education, digital pedagogy, and competency-based frameworks. While these approaches enhance instructional efficiency, they often marginalize ethical, cultural, emotional, and spiritual dimensions of teaching. Education thus becomes transactional rather than transformational, reducing the teacher's role to that of a content deliverer rather than a mentor, guide, and moral exemplar. The Indian Knowledge System (IKS) offers a fundamentally different educational philosophy rooted in holistic development, ethical living, social responsibility, and spiritual growth (NCERT, 2023). Ancient Indian education systems, particularly the Gurukul tradition, viewed education as a sacred process of self-realization, character formation, and societal transformation (Altekar, 1934). Teachers (Gurus) were not merely instructors but architects of human development, shaping intellectual, moral, emotional, and spiritual dimensions of learners. Figures such as Vashistha, Vishwamitra, Dronacharya, Sandipani, and Shukracharya represent standard models of ancient Indian pedagogy. Their educational philosophies, teaching methods, leadership styles, and ethical frameworks provide rich pedagogical insights. This paper evaluates their pedagogical wisdom and develops a comparative evaluative framework to enlighten modern teacher professional development and align with the pedagogical vision of the National Education Policy (NEP) 2020.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Krishna Jaimin Desai, Assistant Professor in Accountancy, Jyoti Dalal School of Commerce & Management, Vanita Vishram Women's University, Surat

How to cite this article:

Desai, K. J., & Maheta, S. B. (2026). Pedagogical Wisdom of Ancient Indian Teachers: An Evaluative Framework for Modern Teacher Professional Development. *Journal of Research and Development*, 18(2(XVIII)), 78–83. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19065581>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19065581](https://doi.org/10.5281/zenodo.19065581)

Literature Review

1. Indian Knowledge System and Education

Radhakrishnan (1951) conceptualizes Indian education as consciousness-centered rather than Content-centered. Dasgupta (1992) emphasizes the integration of metaphysics, ethics, and epistemology in Indian knowledge traditions. Rao (2011) highlights that Indian psychology views learning as transformation of consciousness rather than information processing.

NCERT (2023) formally recognizes IKS as a foundational framework for holistic and value-based education.

Sharma (2015) and Mukerji (1961) describe ancient Indian education as character-centric, teacher-centric, and experiential in nature.

2. Guru–Shishya Parampara

Altekar (1934) describes the Guru–Shishya Parampara as a mentoring model integrating moral education, discipline, experiential learning, and lifelong guidance.

Radhakrishnan (1951) views the Guru as a moral authority and social leader.

Rao (2011) emphasizes the Guru's role in emotional and spiritual development.

3. Value-Based and Holistic Education

Sen (2005) argues that ethical reasoning and value education are essential for sustainable human development.

Noddings (2013) highlights care ethics and relational pedagogy as core dimensions of meaningful teaching.

UNESCO (2015) emphasizes holistic education for sustainable development.

4. Teacher Professional Development

Day (1999) and Hargreaves (2000) identify professional identity, emotional engagement, and ethical commitment as central to teacher development.

Government of India (2020) stresses holistic teacher empowerment, experiential learning, and IKS integration through NEP 2020.

Research Gap

Existing literature on Indian Knowledge Systems and ancient education focuses on philosophical insights but lacks structured evaluative frameworks for modern teacher development. The gap lies in integrating ancient pedagogies with contemporary competencies and NEP 2020 standards. This study aims to address this by creating an evaluative framework that connects traditional teaching wisdom with current professional development needs and NEP-aligned competencies.

Research Objectives

1. To examine pedagogical philosophies of selected ancient Indian teachers.
2. To analyze their teaching methods, ethical frameworks, and leadership styles.
3. To develop a comparative evaluative framework for teacher professional development.
4. To link ancient pedagogical principles with contemporary teacher education needs.
5. To align ancient pedagogical wisdom with NEP 2020 pedagogy.

Research Methodology

1. Research Design

The study adopts a descriptive research design. It is primarily theoretical and interpretative in nature, focusing on the systematic analysis of philosophical texts, pedagogical traditions, and educational thought systems rather than empirical field data. The research follows a comparative pedagogical framework, enabling structured comparison of ancient Indian teachers' pedagogical models with contemporary teacher professional development paradigms. It is also exploratory, as it seeks to generate new conceptual frameworks by integrating ancient pedagogical wisdom with modern educational policy and professional development models, particularly aligned with NEP 2020.

2. Nature and Type of Data

The study is based exclusively on secondary data, categorized as follows:

- a) **Classical Textual Sources:** Ramayana, Mahabharata, Puranic literature; Ancient Indian philosophical texts and Traditional narratives related to Guru–Shishya Parampara.
 - b) **Contemporary Academic Literature:** Peer-reviewed journal articles; Research papers on IKS; Teacher education literature; Professional development studies; NEP 2020 policy documents; UNESCO and global education reports.
- ### 3. Population and Sample
- a) **Population:** The conceptual population of the study includes: Ancient Indian pedagogical traditions; Classical Indian educational philosophies; Indian Knowledge Systems literature; Contemporary teacher education frameworks; NEP 2020 pedagogy and policy discourse; Global teacher professional development models.
 - b) **Sample:** The purposive conceptual sample consists of:
 - **Ancient teachers:** Vashistha, Vishwamitra, Dronacharya, Sandipani, and Shukracharya
 - **Textual corpus:** Selected sections of Ramayana, Mahabharata, and Puranas
 - **Policy documents:** National Education Policy 2020

- **Academic literature:** Selected scholarly works on IKS, pedagogy, teacher education, and value-based education

4. Tools and Techniques of Analysis

In order to establish an evaluative framework that links ancient pedagogy with current teacher professional development and NEP-aligned competencies, the study uses thematic analysis to identify important pedagogical themes, comparative analysis to compare ancient and modern pedagogical models, philosophical interpretation, and concept synthesis.

Teaching Pedagogy in Ancient Indian Education System

1. Dialogic Pedagogy (Samvaad Parampara)

This pedagogy emphasized learning through dialogue, questioning, debate, and reflective inquiry, fostering critical thinking and self-realization. Knowledge was co-constructed through teacher–student संवाद (dialogue) rather than transmitted unilaterally. **Example Guru:** *Vashistha* – Dialogues with Rama in the *Yoga Vashistha* tradition.

2. Experiential Pedagogy (Anubhava Adhyayan)

Learning occurred through lived experiences, real-life situations, and transformative personal journeys rather than abstract instruction alone. Education was seen as a process of inner transformation and consciousness development. **Example Guru:** *Vishwamitra* – Transformational training of Rama through experiential trials and self-discipline.

3. Discipline-Based Pedagogy (Tapas-based Learning)

This model focused on character formation through self-control, discipline, austerity (tapas), and moral restraint, developing resilience, focus, and ethical strength. Education shaped personality as much as intellect. **Example Guru:** *Sandipani* – Gurukul discipline in Krishna–Sudama's education.

4. Skill-Oriented Pedagogy (Kaushalya Kendrit Shiksha)

This pedagogy emphasized mastery through sustained practice, repetition, mentorship, and performance-based learning, ensuring excellence in professional skills. Learning was outcome-oriented and competency-driven. **Example Guru:** *Dronacharya* – Archery and warfare training of the Pandavas and Kauravas.

5. Holistic Pedagogy

Education integrated intellectual development with ethics, emotions, spirituality, and social responsibility, aiming at complete human development. Knowledge was linked with wisdom and character. **Example Guru:** *Vashistha* – Integrated spiritual, moral, and intellectual training of royal disciples.

6. Strategic Pedagogy

This model focused on leadership training, governance, diplomacy, political wisdom, and institutional responsibility, preparing learners for societal leadership roles. **Example Guru:** *Shukracharya* – Strategic and governance education of the Asuras and rulers.

7. Value-Based Pedagogy

Education was grounded in Dharma (righteousness), Seva (service), Satya (truth), and Ahimsa (non-violence), shaping ethical consciousness and social responsibility. Values were lived, not merely taught. **Example Guru:** *Sandipani* and *Vashistha* – Moral and value-based formation of disciples.

Analysis of Pedagogical Profiles and Teaching Styles of Ancient Teachers

Analysis of teaching styles of eminent Gurus of ancient India is presented below:

1. Vashistha – Wisdom-Centric Reflective Pedagogy

Vashistha's pedagogical approach was deeply rooted in wisdom, ethical reasoning, and contemplative learning. His teaching style emphasized dialogue (*samvaad*), reflection, and moral inquiry, where students were encouraged to think critically, introspect, and develop discernment rather than merely acquire information. Education under Vashistha was not instructional in the mechanical sense but transformational in nature, aiming at the cultivation of inner stability, emotional balance, and ethical clarity. He nurtured leadership qualities by grounding learners in Dharma, self-discipline, and responsibility, making his pedagogy particularly relevant for developing emotional intelligence and ethical leadership among teachers. His reflective pedagogy created teachers and leaders who were not only knowledgeable but also morally anchored and socially responsible.

2. Vishwamitra – Transformational Experiential Pedagogy

Vishwamitra's teaching philosophy was characterized by discipline, self-transformation, and experiential learning. His pedagogy focused on rigorous training, resilience-building, and learning through lived experience rather than passive instruction. Students under Vishwamitra were shaped through challenges, practice, and continuous self-improvement, fostering inner strength, adaptability, and perseverance. This transformational pedagogy cultivated not only skills but character, enabling learners to evolve intellectually, emotionally, and spiritually. Vishwamitra's model reflects a dynamic form of teacher development where growth occurs through struggle, discipline, and experiential engagement, offering a powerful framework for modern professional development programs that emphasize resilience, adaptability, and lifelong learning.

3. **Dronacharya – Competency-Based Professional Pedagogy**

4. Dronacharya's pedagogical model represents structured instruction, systematic training, and professional skill mastery. His teaching style was organized, disciplined, and performance-oriented, emphasizing precision, practice, assessment, and continuous improvement. Learning under Dronacharya involved clearly defined objectives, rigorous training routines, and evaluation mechanisms, making his pedagogy an early model of competency-based education. While highly structured, his pedagogy was also value-bound, emphasizing dedication, discipline, commitment, and responsibility. This model aligns closely with modern professional training systems and teacher competency frameworks, making Dronacharya's pedagogy particularly relevant for developing professional excellence, instructional competence, and pedagogical mastery among contemporary teachers.

5. **Sandipani – Holistic Value-Based Pedagogy:**

Sandipani's educational philosophy was grounded in holistic development and value-based education. His pedagogy integrated intellectual learning with moral education, humility, compassion, social responsibility, and spiritual discipline. Teaching was not confined to the classroom but embedded in daily life practices, service, and character formation. Sandipani's approach cultivated balanced personalities by harmonizing cognitive development with ethical values and emotional maturity. His inclusive and compassionate pedagogy nurtured empathy, humility, and social consciousness, making it a powerful model for modern teacher education that seeks to develop teachers as ethical role models, mentors, and community leaders rather than mere subject experts.

6. **Shukracharya – Strategic Ethical Leadership Pedagogy**

Shukracharya's pedagogy was oriented towards leadership, governance, ethical reasoning, and strategic intelligence. His teaching model integrated moral philosophy with practical knowledge of administration, diplomacy, and social governance. Education under Shukracharya aimed at preparing learners for responsible leadership roles in society, emphasizing ethical decision-making, justice, accountability, and social responsibility. His pedagogical approach developed moral intelligence alongside strategic thinking, enabling learners to become ethical leaders rather than power-driven rulers. This pedagogy offers a highly relevant framework for modern teacher leadership development, educational administration training, and ethical governance education, positioning teachers as social leaders and moral guides in contemporary society.

Comparative Pedagogical Framework

Guru	Pedagogical Style	Core Focus	Professional Outcome	Development
Vashistha	Reflective – Dialogic	Wisdom	Ethical leadership	
Vishwamitra	Experiential	Transformation	Resilience	
Dronacharya	Competency – based	Skill mastery	Professional excellence	
Sandipani	Holistic	Values	Character building	
Shukracharya	Strategic	Governance	Ethical leadership	

Evaluative Framework for Modern Teacher Professional Development

The evaluative framework for modern teacher professional development proposed in this study is grounded in the synthesis of ancient Indian pedagogical wisdom and contemporary educational needs. Unlike conventional professional development models that prioritize technical skills, digital competence, and instructional efficiency alone, this framework adopts a holistic orientation that integrates ethical, emotional, intellectual, cultural, and leadership dimensions of teacher growth. The framework conceptualizes the teacher not merely as a professional functionary but as a moral agent, social leader, cultural carrier, and transformational mentor. At the ethical level, the framework emphasizes the development of moral integrity, value consciousness, and ethical decision-making. Drawing from the pedagogical traditions of Vashistha and Sandipani, teachers are envisioned as role models who embody Dharma, responsibility, compassion, and social commitment. Ethical competence becomes a core professional skill, shaping classroom culture, student relationships, and institutional ethos. At the emotional and psychological level, the framework integrates emotional intelligence, empathy, resilience, and reflective self-awareness. Inspired by Vishwamitra's transformational pedagogy, teacher development is viewed as an inner journey of self-discipline, self-regulation, and personal growth. Teachers are trained not only to manage classrooms but to understand learners' emotional worlds, cultivate supportive learning environments, and sustain their own psychological well-being. At the professional and pedagogical level, the framework incorporates competency-based mastery, reflective practice, and continuous professional learning, drawing from Dronacharya's structured pedagogy. Professional development is thus seen as a lifelong process of skill refinement, pedagogical innovation, and instructional excellence. Teachers become reflective practitioners who engage in continuous learning, research-oriented practice, and pedagogical experimentation. At the leadership and social level, inspired by Shukracharya's strategic pedagogy, the framework integrates leadership capacity, ethical governance, institutional responsibility, and community engagement. Teachers are envisioned as educational leaders who contribute to policy implementation, institutional development, and social transformation. Finally, at the cultural and civilizational level, the framework emphasizes cultural rootedness, identity

formation, and IKS integration. Teachers become transmitters of cultural values, indigenous knowledge systems, and civilizational wisdom, ensuring that education remains contextually relevant and culturally meaningful. This multi-dimensional evaluative framework thus redefines teacher professional development as a holistic human development process that integrates ethics, emotions, skills, leadership, culture, and spirituality, offering a comprehensive indigenous model for modern teacher education.

Alignment with NEP 2020 Pedagogy

The National Education Policy (NEP) 2020 envisions a transformative education system grounded in holistic development, experiential learning, ethical citizenship, teacher empowerment, and integration of Indian Knowledge Systems (Government of India, 2020). The pedagogical wisdom of ancient Indian teachers aligns organically with this vision, offering philosophical depth and cultural legitimacy to contemporary policy reforms. NEP 2020's emphasis on holistic education resonates directly with the ancient Indian pedagogical model that integrated intellectual, emotional, moral, social, and spiritual development. The holistic pedagogy of Sandipani and the reflective wisdom of Vashistha mirror NEP's vision of education as character formation rather than mere skill acquisition. The policy's focus on experiential and competency-based learning finds strong parallels in Vishwamitra's experiential pedagogy and Dronacharya's structured skill-based training. Learning through experience, practice, discipline, and real-life application was foundational to ancient education and is now rearticulated in NEP through experiential learning, internships, project-based learning, and competency frameworks. NEP 2020's emphasis on teacher empowerment and professional autonomy aligns with the ancient conception of the Guru as a moral authority, social leader, and intellectual guide. Teachers are no longer viewed as content transmitters but as mentors, facilitators, and transformative leaders, reflecting the Guru-Shishya Parampara model. The integration of Indian Knowledge Systems within curricula, teacher education, and institutional culture is a central pillar of NEP 2020. This policy directive finds its deepest philosophical roots in ancient pedagogical traditions, where education was inherently value-based, culturally grounded, and spiritually oriented. Thus, ancient Indian pedagogy does not merely align with NEP 2020; it provides its civilizational foundation. Integrating ancient pedagogical wisdom into NEP implementation can strengthen ethical education, cultural continuity, teacher identity, and holistic development, transforming policy into lived educational practice.

Conclusion

This study demonstrates that the pedagogical wisdom of ancient Indian teachers constitutes a sophisticated, holistic, and integrative educational philosophy that remains profoundly relevant for contemporary teacher education. Through the comparative analysis of Vashistha, Vishwamitra, Dronacharya, Sandipani, and Shukracharya, the research reveals that ancient pedagogy was not fragmented or isolated but deeply interconnected, integrating ethics, intellect, emotion, discipline, leadership, and social responsibility into a unified educational vision. Ancient Indian education systems aimed at the formation of complete human beings rather than technically skilled individuals. Teachers were conceived as mentors, moral exemplars, leaders, and social reformers rather than mere instructors. This holistic vision of education offers a powerful corrective to the modern tendency to reduce teacher professional development to technical training and digital competence. By developing an evaluative framework grounded in ancient pedagogical principles, this study provides an indigenous, culturally rooted, and ethically grounded model for modern teacher professional development. The framework redefines teacher education as a process of holistic human development encompassing ethical competence, emotional intelligence, professional mastery, leadership capacity, cultural rootedness, and reflective practice. The alignment with NEP 2020 further demonstrates the contemporary relevance of ancient pedagogical wisdom. Ancient Indian education traditions provide not only historical inspiration but practical frameworks for policy implementation, curriculum design, teacher training, and institutional reform. In synthesizing ancient wisdom with modern educational needs, this research contributes to the development of a culturally authentic, academically rigorous, and globally relevant model of teacher education. It affirms that the future of Indian education can be meaningfully shaped by its civilizational past, creating teachers who are not only skilled professionals but ethical leaders, reflective practitioners, and transformative educators committed to holistic human development.

References

1. Altekar, A. S. (1934). Education in ancient India. Motilal Banarsidass.
2. Dasgupta, S. (1992). A history of Indian philosophy (Vol. 1). Motilal Banarsidass.
3. Day, C. (1999). Developing teachers: The challenges of lifelong learning. Falmer Press.
4. Government of India. (2020). National Education Policy 2020. Ministry of Human Resource Development.
5. Hargreaves, A. (2000). Four ages of professionalism and professional learning. Teachers and Teaching, 6(2), 151–182.
6. Mukerji, S. N. (1961). History of education in India: Modern period. Acharya Book Depot.
7. NCERT. (2023). Indian Knowledge Systems: Integration in school education. National Council of Educational Research and Training.
8. Noddings, N. (2013). Caring: A relational approach to ethics and moral education. University of California Press.
9. Radhakrishnan, S. (1951). Indian philosophy (Vols. 1–2). Oxford University Press.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : [2230-9578](https://jrdvb.org) | Website: <https://jrdvb.org> Volume-18, Issue-2 (XVIII)| February - 2026

10. Rao, K. R. (2011). Indian psychology and consciousness studies. Centre for Studies in Civilizations.
11. Sen, A. (2005). The argumentative Indian. Penguin Books.
12. Sharma, R. N. (2015). Indian education system: Historical foundations. Atlantic Publishers.
13. UNESCO. (2015). Rethinking education: Towards a global common good? UNESCO Publishing.

Original Article

Indigenous Knowledge Systems in Higher Education Institutions: Technological Pathways for Preservation and Integration

Dr. Shivangkumar Bhaskarabhai Maheta¹, Dr. Krishna Jaimin Desai²

¹ University Librarian, Vanita Vishram Women's University, Surat

² Assistant Professor in Accountancy, JDSCM, VVWU Surat

Manuscript ID: **Abstract**

JRD -2026-180219

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 84-88

February- 2026

Submitted: 10 Jan 2026

Revised: 20 Jan. 2026

Accepted: 01 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

Indigenous Knowledge Systems (IKS) constitute historically evolved, community-based epistemologies that encompass cultural, ecological, medicinal, linguistic, and philosophical knowledge traditions. In India, these knowledge systems represent a foundational intellectual heritage that has contributed significantly to sustainable living and social organization. However, within formal higher education, IKS have long remained marginalized due to colonial epistemic dominance, lack of documentation, and limited institutional mechanisms for preservation and dissemination. Recent policy interventions, particularly the National Education Policy (NEP) 2020, have emphasized the systematic integration of Indian Knowledge Systems into higher education through interdisciplinary curricula and digital initiatives. This paper examines the role of technology as a critical enabler in preserving, organizing, and integrating Indigenous Knowledge Systems within Higher Education Institutions (HEIs). It analyses digital repositories, metadata frameworks, artificial intelligence, multimedia technologies, learning management systems, and national digital platforms as technological pathways supporting IKS visibility and academic legitimacy. Drawing upon Indian institutional and national-level case studies, the paper highlights best practices, ethical challenges, and sustainability concerns associated with the digitization of indigenous knowledge. The study argues that technology-mediated knowledge infrastructures, particularly academic libraries and digital learning environments, are central to operationalizing NEP 2020's vision of epistemic inclusivity and cultural sustainability in higher education.

Keywords: Indigenous Knowledge Systems; Higher Education Institutions; Digital Preservation; NEP 2020; Academic Libraries; Knowledge Organization; Librarianship

Introduction

The contemporary knowledge society is characterized by unprecedented technological growth, digital transformation, and global information exchange. However, this transformation has not been epistemically neutral. Dominant knowledge systems—largely Western, textual, and institutional—continue to shape academic discourse, often at the cost of marginalizing non-Western, oral, and community-based knowledge traditions. Indigenous Knowledge Systems (IKS), despite their historical depth and societal relevance, remain underrepresented in formal higher education curricula and research outputs. Higher Education Institutions (HEIs) increasingly recognize the need to integrate Indigenous Knowledge Systems to promote epistemic diversity, cultural sustainability, and inclusive education. Policy initiatives such as India's National Education Policy (NEP) 2020, UNESCO's advocacy for indigenous knowledge, and global decolonization movements have further strengthened this imperative. Within this context, academic libraries emerge as critical institutional spaces where knowledge is preserved, organized, legitimized, and disseminated. Librarians, traditionally viewed as custodians of recorded knowledge, are now repositioned as active facilitators of knowledge inclusion, digital scholarship, and cultural preservation. Technological tools provide librarians with unprecedented opportunities to document, preserve, and promote IKS systematically. At the same time, these tools raise complex ethical questions related to ownership, representation, consent, and cultural sensitivity.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Shivangkumar Bhaskarabhai Maheta, University Librarian, Vanita Vishram Women's University, Surat

How to cite this article:

Maheta, S. B., & Desai, K. J. (2026). Desai, K. J., & Maheta, S. B. (2026). Pedagogical Wisdom of Ancient Indian Teachers: An Evaluative Framework for Modern Teacher Professional Development. *Journal of Research and Development*, 18(2(XVIII)), 78–83. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19065581>. *Journal of Research and Development*, 18(2(XVIII)), 84–88. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19065670>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19065670](https://doi.org/10.5281/zenodo.19065670)

This paper critically examines technological pathways for preserving and integrating Indigenous Knowledge Systems in Higher Education Institutions, with particular attention to institutional knowledge infrastructures such as academic libraries, digital repositories, and learning platforms.

Indigenous Knowledge Systems: Conceptual Framework

1 Defining Indigenous Knowledge Systems

Indigenous Knowledge Systems refer to the cumulative body of knowledge, practices, beliefs, and worldviews developed by indigenous and local communities through long-term engagement with their environment. Unlike formal scientific knowledge, IKS is holistic, experiential, context-specific, and often transmitted orally across generations. Scholars emphasize that IKS is not static folklore but a dynamic and adaptive system of knowledge encompassing agriculture, medicine, ecology, astronomy, architecture, governance, arts, and spirituality.

2 Epistemological Characteristics of IKS

Key epistemological features of IKS include:

- a) Orality and performativity
- b) Collective ownership
- c) Embeddedness in cultural and spiritual values
- d) Intergenerational transmission
- e) Local relevance and sustainability orientation

These characteristics challenge conventional library practices that prioritize written texts, individual authorship, and standardized classification systems.

3 Types of Indigenous Knowledge

Indigenous knowledge may include:

- a) Medicinal knowledge
- b) Agricultural practices
- c) Environmental conservation techniques
- d) Folk arts, crafts, and cultural expressions
- e) Rituals and oral traditions

4 Marginalization of IKS in Academia

The marginalization of IKS can be attributed to:

- a) Colonial epistemic hierarchies
- b) Absence of written documentation
- c) Language barriers
- d) Lack of institutional recognition
- e) Incompatibility with dominant knowledge organization systems

Technology offers mechanisms to address some of these limitations, provided it is applied responsibly.

Technology as an Enabler of Indigenous Knowledge Preservation

Technology has reshaped how we create, store, access, and share information. In the context of IKS, technology helps bridge gaps between traditional custodians and academic communities.

Indigenous knowledge systems encompassing language, oral histories, ecological practices, spiritual beliefs, and cultural expressions are vital repositories of human heritage. However, globalization, urbanization, climate change, and historical marginalization have placed many of these knowledge systems at risk. In this context, technology has emerged as a powerful enabler for preserving, revitalizing, and transmitting Indigenous knowledge to future generations.

1 Digital Repositories and Institutional Archives

One of the most significant contributions of technology is the ability to document and archive Indigenous knowledge in digital formats. Audio recordings, videos, photographs, and written texts allow oral traditions, ceremonies, and storytelling practices to be preserved with accuracy and richness. Digital archives can store endangered languages, traditional songs, community rituals and medicinal knowledge that might otherwise be lost as elder knowledge holders pass away.

Digital repositories provide structured platforms for collecting, storing, and disseminating indigenous knowledge materials such as oral histories, manuscripts, images, audio-visual recordings, and ethnographic documentation.

Institutional repositories enable:

- a) Long-term preservation
- b) Controlled access
- c) Scholarly visibility
- d) Interoperability with global knowledge networks

2 Digitization of Oral and Cultural Knowledge

Technology plays a crucial role in preserving Indigenous languages, many of which are endangered. Mobile applications, online dictionaries, speech-recognition tools, and e-learning platforms help younger generations learn and

practice their ancestral languages. Social media and messaging platforms also enable everyday language use, helping to keep these languages alive in contemporary contexts.

Technological tools allow the conversion of oral narratives, rituals, and practices into digital formats through:

- a) Audio and video recordings
- b) Transcription software
- c) Speech-to-text technologies

Digitization transforms ephemeral knowledge into preservable digital assets while raising ethical considerations regarding consent and sacred knowledge.

Technology, when guided by Indigenous values and governance, is a powerful enabler of knowledge preservation rather than a threat to tradition. By supporting documentation, revitalization, and community-led knowledge sharing, technology can help safeguard Indigenous knowledge systems for future generations while honoring their living, evolving nature.

3 Metadata and Classification Challenges

Conventional knowledge organization tools such as Dewey decimal classification and Library of Congress Subject Headings often fail to represent indigenous epistemologies accurately. Librarians must therefore:

- a) Adapt metadata schemas
- b) Incorporate indigenous terminologies
- c) Use culturally sensitive descriptors

4 Semantic Web and Ontological Tools

Semantic web technologies enable context-based retrieval through indigenous ontologies and controlled vocabularies. These tools enhance discoverability while respecting cultural meanings embedded in indigenous concepts.

5 Artificial Intelligence and Machine Learning

AI technologies support:

- a) Automated transcription of indigenous languages
- b) Pattern recognition in cultural data
- c) Semantic indexing and translation

6 Multimedia and Immersive Technologies

Audio-visual archives, virtual reality (VR), and augmented reality (AR) enable experiential learning of IKS, especially in areas such as traditional architecture, ecological knowledge, and ritual practices.

7 Mobile and Cloud-Based Platforms

Mobile applications and cloud storage facilitate community participation in knowledge documentation and access, particularly in geographically dispersed regions.

Role of Higher Education Institutions in IKS Promotion

Higher Education Institutions function as legitimizing authorities in knowledge production. Their engagement with IKS involves:

- a) Curriculum integration
- b) Research and documentation
- c) Community engagement
- d) Knowledge dissemination

1 Integration of IKS into Teaching and Learning

HEIs promote IKS by integrating Indigenous knowledge into formal curricula across disciplines such as agriculture, medicine, environmental studies, social sciences, and humanities. By recognizing IKS as a legitimate and valuable knowledge system, institutions help decolonize education and foster respect for Indigenous worldviews among students.

Technology enables the pedagogical integration of IKS through:

- a) Learning Management Systems (LMS)
- b) Open Educational Resources (OER)
- c) Digital storytelling projects

2 Research and Documentation

Universities contribute to the systematic documentation, validation, and preservation of Indigenous knowledge through ethical research practices. Collaborative research involving Indigenous communities ensures that traditional practices, languages, and innovations are recorded while respecting cultural ownership and intellectual property rights.

3 Community Engagement and Partnerships

Through outreach programs, fieldwork, and community-based learning, HEIs build partnerships with Indigenous communities. These collaborations support knowledge exchange, co-creation of solutions, and the application of IKS to address real-world challenges such as climate change, biodiversity conservation, and public health.

4 Knowledge dissemination

Higher Education Institutions play a vital role in disseminating Indigenous Knowledge Systems (IKS) beyond academic boundaries. Through conferences, seminars, workshops, publications, open-access journals, and digital

platforms, HEIs help share Indigenous knowledge with wider audiences while maintaining cultural sensitivity. Public lectures, community exhibitions, MOOCs, and extension programs enable the transmission of IKS to policymakers, practitioners, and the general public. By translating Indigenous knowledge into accessible formats and multiple languages, HEIs ensure that IKS contributes to societal awareness, sustainable development, and inclusive knowledge exchange.

a) Traditional Knowledge Digital Library (TKDL)

The Traditional Knowledge Digital Library, developed by CSIR and the Ministry of AYUSH, digitizes classical Indian medicinal knowledge to prevent bio piracy. Its structured multilingual database exemplifies responsible technological documentation of IKS.

The Traditional Knowledge Digital Library (TKDL) of India demonstrates strong technological significance through the use of structured digital databases that systematically document traditional medicinal knowledge from ancient texts such as Ayurveda, Siddha, Unani, and Yoga. These databases are designed using standardized classification systems, making traditional knowledge searchable and compatible with modern patent examination processes. TKDL also employs advanced multilingual translation tools to convert knowledge from Sanskrit, Urdu, Arabic, Persian, and regional languages into major international languages, ensuring global accessibility and preventing misinterpretation. Additionally, controlled access mechanisms are a key technological feature of TKDL, allowing authorized patent offices to consult the database while safeguarding sensitive traditional knowledge from misuse or biopiracy. Together, these technological components position TKDL as a model for the ethical protection and dissemination of Indigenous and traditional knowledge. While primarily a legal-defensive repository, TKDL demonstrates the potential of technology-driven knowledge organization models that academic libraries can adapt for broader IKS preservation with ethical safeguards.

b) National Digital Library of India (NDLI)

NDLI aggregates diverse resources on Indian philosophy, traditional sciences, and indigenous literature, demonstrating the role of national digital platforms in democratizing access to IKS.

c) University-Level Digital Initiatives

University libraries and Indigenous Knowledge Systems (IKS) centers in India play a significant role in preserving and promoting traditional knowledge. Several Indian universities have established dedicated IKS centers supported by strong library infrastructure. For example, IIT Gandhinagar hosts the Centre for Indian Knowledge Systems, Banaras Hindu University maintains extensive manuscripts and Indology collections, and the University of Mysore houses the renowned Oriental Research Library. In addition, the Oriental Institute Library of The Maharaja Sayajirao University of Baroda (MSU), Vadodara, is one of the most important repositories of Oriental manuscripts in India, with extensive collections in Sanskrit, Prakrit, Pali, Persian, Arabic, and Gujarati. These institutions actively use manuscript digitization laboratories, institutional repositories, and online exhibitions or virtual collections to ensure long-term preservation and wider access to Indigenous knowledge resources. Librarians play a critical role in these efforts by managing digitization workflows, designing appropriate metadata for discoverability, and facilitating researchers' access to both physical and digital collections, thereby strengthening the integration of IKS into academic research and learning.

d) Digital Manuscript Preservation Initiatives

Projects such as the National Mission for Manuscripts (NMM) utilize digital tools to document, catalog, and preserve India's manuscript heritage.

Key Contributions of NMM:

1. Standardized metadata frameworks
2. Training programs for manuscript librarians
3. Integration of traditional cataloguing knowledge with digital tools

e) NEP 2020 and Technological Pathways for IKS Integration

The National Education Policy 2020 explicitly recognizes Indian Knowledge Systems as central to educational reform. It advocates:

- a) Curriculum integration of IKS
- b) Digital repositories and online platforms
- c) Multilingual education and indigenous languages

Technology serves as the operational mechanism through which these policy goals are implemented within HEIs.

1. Role of Libraries and Librarians in Technological Pathways for Indigenous Knowledge Preservation

Libraries and librarians occupy a pivotal position in the technological preservation and integration of Indigenous Knowledge Systems (IKS) within higher education. As custodians of knowledge infrastructure, libraries function as ethical knowledge intermediaries that facilitate the **documentation, digitization, classification, and dissemination** of indigenous knowledge through culturally sensitive digital platforms. Librarians play a critical role in developing **ethical metadata standards**, community-informed archiving practices, and access protocols that respect intellectual property rights, cultural ownership, and traditional knowledge sovereignty.

Through digital repositories, institutional knowledge portals, and open-access platforms, libraries enable structured integration of IKS into academic curricula, research ecosystems, and interdisciplinary scholarship. By fostering community partnerships, participatory cataloguing, and inclusive knowledge governance, librarians ensure that technological pathways do not become extractive systems but operate as **collaborative, preservative, and empowering knowledge networks**. Thus, libraries emerge not merely as information centres, but as **institutional bridges** connecting indigenous epistemologies with contemporary digital knowledge systems in ethically responsible and sustainable ways.

Conclusion:

Technological pathways present unprecedented opportunities to reposition Indigenous Knowledge Systems (IKS) within higher education. However, technology must operate as an **enabling infrastructure rather than an extractive mechanism**. Sustainable integration requires strong institutional commitment, robust ethical frameworks, and authentic community collaboration. The preservation and integration of Indigenous Knowledge Systems within Higher Education Institutions (HEIs) constitute both an **epistemic necessity and an ethical responsibility**. Digital technologies offer powerful platforms for systematic documentation, equitable access, and pedagogical integration, aligning closely with the transformative vision articulated in the National Education Policy (NEP) 2020. Academic institutions must therefore leverage digital infrastructures responsibly to ensure that indigenous knowledge is preserved with **dignity, cultural integrity, contextual authenticity, and community agency**. Through sustained institutional engagement and participatory governance, HEIs can reposition indigenous knowledge from the margins to the mainstream of academic scholarship and knowledge production.

References:

1. Agrawal, A. (2017). Indigenous knowledge and the politics of classification. Routledge.
2. Bharati, A. (2018). Indigenous knowledge systems in India. *Indian Journal of Traditional Knowledge*, 17(1), 1–10.
3. CSIR. (2019). Traditional Knowledge Digital Library. Government of India.
4. Garcia, J., & Pinho, J. (2020). Digital libraries and indigenous knowledge. *Journal of Librarianship and Information Science*, 52(3), 756–770.
5. Government of India. (2020). National Education Policy 2020. Ministry of Education.
6. Hjørland, B. (2017). Knowledge organization systems. *Knowledge Organization*, 44(3), 212–223.
7. Jain, P. (2019). Academic libraries and knowledge decolonization. *DESIDOC Journal of Library & Information Technology*, 39(4), 183–190.
8. Kapoor, R. (2021). NEP 2020 and Indian knowledge traditions. *University News*, 59(12), 14–21.
9. Lal, C. (2016). Traditional knowledge systems in India. *Indian Journal of Social Research*, 57(2), 201–215.
10. Mukherjee, B. (2022). Digital preservation of manuscripts in India. *Library Philosophy and Practice*, Article 6789.
11. National Digital Library of India. (2021). NDLI annual report. IIT Kharagpur.
12. Roy, L., et al. (2015). Indigenous knowledge and libraries. IFLA.
13. Smith, L. T. (2012). Decolonizing methodologies. Zed Books.
14. Subramanian, S. (2020). Libraries and Indian knowledge systems. *Annals of Library and Information Studies*, 67(4), 247–255.
15. UNESCO. (2019). Indigenous knowledge and sustainable development. UNESCO Publishing.
16. UNESCO. (2021). Digital preservation of indigenous heritage. UNESCO.

Original Article

Contribution of Indigenous Knowledge to Biodiversity Conservation in India

Dr. Sunilbhai Motibhai Jadav

Assistant Professor, Government Arts and Commerce College, Bhilad Dist.Navasari

Email: jadavs213@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180220

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 89-92

February- 2026

Submitted: 10 Jan 2026

Revised: 20 Jan. 2026

Accepted: 01 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

Abstract

Indigenous Knowledge (IK), also referred to as Traditional Ecological Knowledge, represents the cumulative body of wisdom, practices, and beliefs developed by indigenous and local communities through long-term interaction with their natural environment. In India, a country recognized for its immense biological and cultural diversity, indigenous knowledge systems have played a vital role in conserving biodiversity across forests, agricultural landscapes, wetlands, and coastal ecosystems. This research paper explores the contribution of indigenous knowledge to biodiversity conservation in India by examining traditional forest management practices, sustainable agricultural systems, ethnomedicinal knowledge, wildlife conservation customs, and indigenous water management techniques. The study highlights how community-based practices such as the protection of sacred groves, use of indigenous crop varieties, sustainable harvesting of medicinal plants, and culturally regulated hunting and fishing have contributed to the preservation of species diversity and ecosystem stability. These practices are often guided by spiritual beliefs, social norms, and customary laws that promote responsible use of natural resources and long-term ecological balance. The paper also discusses selected case studies, including the Bishnoi community of Rajasthan, the Chipko Movement in Uttarakhand, and sacred groves in the Western Ghats, to demonstrate the practical relevance of indigenous knowledge in real-world conservation efforts. Furthermore, the paper identifies key challenges faced by indigenous knowledge systems, such as modernization, loss of traditional livelihoods, lack of formal recognition, and issues related to intellectual property rights and biopiracy. It emphasizes the importance of integrating indigenous knowledge with modern scientific approaches and policy frameworks to strengthen biodiversity conservation strategies. The study concludes that recognizing, documenting, and empowering indigenous communities is essential for sustainable biodiversity conservation and for achieving inclusive and environmentally responsible development in India.

Keywords: Indigenous Knowledge, Biodiversity Conservation, Traditional Ecological Knowledge, Sacred Groves, Sustainable Agriculture, Ethnomedicine, Community-based Conservation, Environmental Sustainability, India.

Introduction

Biodiversity, which refers to the variety of life forms at genetic, species, and ecosystem levels, is fundamental to ecological stability and human well-being. India is globally recognized as one of the **mega-biodiversity countries**, harbouring nearly eight percent of the world's recorded species within a wide range of ecosystems such as forests, grasslands, wetlands, deserts, and coastal regions. Along with its biological richness, India is also characterized by immense cultural diversity, with hundreds of indigenous and tribal communities who have coexisted with nature for centuries. These communities have developed unique systems of knowledge, beliefs, and practices that support sustainable use and conservation of natural resources. Indigenous Knowledge (IK), also known as Traditional Ecological Knowledge, is a cumulative body of wisdom generated through long-term observation, experience, and adaptation to local environmental conditions. Unlike formal scientific knowledge, indigenous knowledge is transmitted orally through generations and is deeply embedded in social institutions, cultural traditions, and spiritual values. This knowledge system emphasizes harmony between humans and nature and promotes resource use practices that ensure ecological balance and intergenerational equity.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19065734](https://doi.org/10.5281/zenodo.19065734)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Sunilbhai Motibhai Jadav, Assistant Professor, Government Arts and Commerce College, Bhilad Dist.Navasari

How to cite this article:

Jadav, S. M. (2026). Contribution of Indigenous Knowledge to Biodiversity Conservation in India. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 89–92. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19065734>

In India, indigenous knowledge has significantly contributed to biodiversity conservation through traditional forest management, sustainable agricultural practices, conservation of medicinal plants, protection of wildlife, and efficient water management systems. Practices such as the protection of sacred groves, use of indigenous crop varieties, community-regulated hunting and fishing, and traditional water harvesting techniques have played a crucial role in maintaining ecosystem health and species diversity. These community-based conservation mechanisms often operate without formal enforcement, relying instead on cultural norms, taboos, and customary laws. However, rapid industrialization, urbanization, and the expansion of modern agriculture have posed serious threats to both biodiversity and indigenous knowledge systems. The erosion of traditional lifestyles, loss of indigenous languages, and inadequate recognition of community rights have weakened these time-tested conservation practices. In this context, understanding and integrating indigenous knowledge into modern biodiversity conservation strategies has become increasingly important. This paper aims to examine the contribution of indigenous knowledge to biodiversity conservation in India, analyse its relevance in contemporary environmental management, and highlight the need for its protection and integration into policy and planning frameworks.

Conceptual Framework

1 Indigenous Knowledge

Indigenous Knowledge refers to the cumulative, dynamic body of knowledge, practices, and representations developed by local communities through generations. It is holistic, place-based, and rooted in cultural values. IK includes:

- Ethnobotanical knowledge
- Traditional farming methods
- Resource management customs
- Spiritual beliefs related to nature

.2 Biodiversity Conservation

Biodiversity conservation aims to maintain the variety and variability of life at genetic, species, and ecosystem levels. Conservation strategies include protecting habitats, sustainable use of resources, and integrating scientific and traditional approaches.

Indigenous Practices and Biodiversity Conservation

1 Forest Conservation and Sacred Groves

Sacred groves are forest patches conserved due to religious beliefs, where cutting trees or hunting is forbidden. These groves act as **micro-refuges for rare flora and fauna**, maintain soil quality, and serve as gene pools for endemic species. For example, sacred groves in the Western Ghats and North-East India host high plant diversity that is often threatened outside these protected patches.

2 Traditional Agricultural Practices

Indigenous farming promotes biodiversity through:

- **Mixed cropping and polycultures** that reduce risk and support multiple species.
- **Crop rotation** that enhances soil health and pest resistance.
- Use of **local seeds and organic inputs**, which preserves agro-genetic diversity and reduces dependence on chemical inputs.

3 Ethnomedicine and Medicinal Plant Conservation

Indigenous communities possess detailed knowledge of medicinal plants used for treating human and animal ailments. Traditional healers (e.g., *Vaids*, *Herbalists*) sustainably harvest plant parts, often ensuring regeneration. This practice supports the conservation of medicinal plant species, many of which are now of global pharmacological interest.

4 Wildlife and Habitat Protection

Cultural taboos and totemic beliefs among tribal groups restrict hunting of certain animals, helping protect wildlife populations. Traditional norms often impose temporal or seasonal bans on hunting and fishing, allowing species to breed and maintain sustainable populations.

5 Water Management Systems

Indigenous water systems such as *Johads*, *baolis*, *tanks*, and *Ahar-Pyne* systems in different parts of India enhance water retention, recharge groundwater, and sustain wetland biodiversity. These systems show ecological engineering that supports aquatic species and related ecosystems.

Case Studies

1 The Bishnoi Community

The Bishnoi community in Rajasthan upholds strong environmental ethics. They protect trees and wildlife as part of their religious doctrine, often sacrificing their lives to prevent tree felling. Their practices have preserved local biodiversity in arid landscapes.

2 The Chipko Movement

Originating in Uttarakhand in the 1970s, the Chipko Movement saw villagers hugging trees to prevent felling. Although a modern socio-ecological movement, it was deeply rooted in traditional reverence for forests. The movement influenced national forest conservation policies.

3 Sacred Groves of Kerala and Meghalaya

Sacred groves in the Western Ghats and the Khasi Hills maintain rich assemblages of plant and insect species. Studies have shown higher species diversity within groves compared to surrounding areas, pointing to their significance as biodiversity hotspots.

Challenges to Indigenous Knowledge

Despite its value, IK faces several challenges:

- Loss of traditional lifestyles due to modernization and migration.
- Deforestation and commercialization of natural resources.
- Intellectual property rights and biopiracy concerns.
- Lack of systematic documentation and integration with scientific conservation.

Policy Environment and Institutional Support

India has developed policies and institutions that indirectly support IK:

- **Biological Diversity Act, 2002** promotes conservation, sustainable use, and equitable benefit sharing.
- **National Biodiversity Authority (NBA)** and State Biodiversity Boards facilitate community participation.
- **Traditional Knowledge Digital Library (TKDL)** documents medicinal plant knowledge to prevent biopiracy.

Discussion

- The findings of this study clearly indicate that indigenous knowledge systems play a significant and multifaceted role in biodiversity conservation in India. Indigenous practices are not isolated or symbolic traditions; rather, they represent well-adapted ecological strategies developed through centuries of observation, experimentation, and interaction with local environments. These practices demonstrate an inherent understanding of ecosystem dynamics, species interdependence, and sustainable resource use.
- One of the most important contributions of indigenous knowledge is its **community-centered approach to conservation**. Unlike state-driven conservation models that often rely on legal enforcement, indigenous conservation practices are regulated through social norms, cultural beliefs, and spiritual values. The protection of sacred groves, for instance, highlights how religious and cultural reverence can effectively preserve biodiversity without formal intervention. Such community-managed ecosystems often show higher species richness and ecological stability compared to adjacent exploited areas.
- Indigenous agricultural systems also illustrate how biodiversity conservation and livelihood security can coexist. Practices such as mixed cropping, use of indigenous seed varieties, and organic soil management enhance agrobiodiversity while reducing dependence on external inputs. These systems promote resilience against pests, diseases, and climatic uncertainties, making them particularly relevant in the context of climate change. Modern agricultural practices, by contrast, often prioritize short-term productivity at the cost of genetic diversity and environmental sustainability.
- The role of indigenous knowledge in the conservation of medicinal plants further underscores its ecological and social value. Indigenous communities possess detailed ethnobotanical knowledge that guides sustainable harvesting and regeneration of plant species. However, increasing commercial demand for herbal products has led to overexploitation in many regions, exposing the limitations of indigenous systems when external market forces intervene without adequate regulatory support.
- Despite its strengths, indigenous knowledge faces several challenges that limit its effectiveness in contemporary conservation efforts. Rapid socio-economic changes, land-use transformation, and erosion of traditional institutions have weakened community-based governance systems. Furthermore, indigenous knowledge is often undervalued in formal conservation policies, which tend to favor scientific and technological solutions over traditional practices. The lack of proper documentation and recognition also raises concerns regarding intellectual property rights and biopiracy.
- The discussion highlights the need for **integrative conservation approaches** that combine indigenous knowledge with modern scientific methods. Participatory forest management, co-management of protected areas, and inclusive policy frameworks can enhance conservation outcomes while respecting the rights and knowledge of indigenous communities. Recognizing indigenous people as active partners rather than passive beneficiaries is essential for sustainable biodiversity management.
- Overall, indigenous knowledge offers practical, ethical, and ecological insights that are highly relevant for addressing contemporary biodiversity challenges in India. Its integration into conservation planning can contribute not only to ecological sustainability but also to social equity and cultural preservation.

Conclusion

This study demonstrates that indigenous knowledge plays a crucial role in biodiversity conservation in India by promoting sustainable resource use, ecosystem balance, and community-based environmental stewardship. Indigenous communities have developed conservation practices rooted in cultural beliefs, traditional institutions, and long-term ecological understanding, which have effectively protected forests, wildlife, agricultural diversity, medicinal plants, and water resources. These practices highlight the importance of living in harmony with nature rather than exploiting it for short-term economic gain. The findings emphasize that indigenous knowledge systems offer valuable insights into sustainable biodiversity management, particularly in the face of increasing environmental challenges such as climate change, habitat degradation, and loss of biological diversity. Traditional agricultural methods, protection of sacred landscapes, and indigenous water management systems contribute to ecological resilience and ensure the continuity of ecosystem services essential for human well-being. Despite their effectiveness, these knowledge systems remain undervalued and inadequately integrated into mainstream conservation policies. The study also reveals that the erosion of indigenous cultures, modernization pressures, and lack of legal recognition threaten the survival of traditional conservation practices. Therefore, there is an urgent need to document indigenous knowledge, protect the rights of indigenous communities, and promote their active participation in conservation planning and decision-making processes. Integrating indigenous knowledge with modern scientific approaches can lead to more inclusive, adaptive, and effective biodiversity conservation strategies. In conclusion, safeguarding indigenous knowledge is not only vital for conserving India's rich biodiversity but also for preserving cultural heritage and achieving sustainable development. A collaborative approach that respects traditional wisdom while embracing scientific innovation is essential for ensuring ecological security and environmental sustainability in India for future generations.

References

1. Berkes, F. (1999). *Sacred ecology: Traditional ecological knowledge and resource management*. Philadelphia: Taylor & Francis.
2. Berkes, F., Colding, J., & Folke, C. (2000). Rediscovery of traditional ecological knowledge as adaptive management. *Ecological Applications*, 10(5), 1251–1262.
3. Gadgil, M., Berkes, F., & Folke, C. (1993). Indigenous knowledge for biodiversity conservation. *Ambio*, 22(2–3), 151–156.
4. Gadgil, M., & Guha, R. (1995). *Ecology and equity: The use and abuse of nature in contemporary India*. New Delhi: Penguin Books.
5. Government of India. (2002). *The Biological Diversity Act, 2002*. New Delhi: Ministry of Environment, Forest and Climate Change.
6. National Biodiversity Authority (NBA). (2014). *India's biodiversity: Status and conservation*. Chennai: NBA.
7. Posey, D. A. (1999). *Cultural and spiritual values of biodiversity*. London: Intermediate Technology Publications.
8. Ramakrishnan, P. S. (2001). Increasing population and declining biological resources in the context of globalization. *Journal of Biosciences*, 26(4), 465–479.
9. Rao, R. R., & Hajra, P. K. (1996). *Methods of conservation of biological diversity*. New Delhi: Botanical Survey of India.
10. Singh, R. K., Pretty, J., & Pilgrim, S. (2010). Traditional knowledge and biocultural diversity: Learning from tribal communities for sustainable development. *International Journal of Environmental Studies*, 67(2), 1–18.
11. World Wide Fund for Nature (WWF). (2018). *Indigenous knowledge and biodiversity conservation*. New Delhi: WWF-India.

Original Article

An Analytical Study of Indian Knowledge System and Its Contemporary Significance

Dr. Brijesh Hiteshbhai Valand

Adhyapak Sahayak, Anand Commerce College, Anand, Sardar Patel University, V V Nagar (Gujarat)

Manuscript ID:

JRD -2026-180221

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 93-95

February- 2026

Submitted: 11 Jan 2026

Revised: 21 Jan. 2026

Accepted: 02 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

Abstract

The Indian Knowledge System (IKS) represents a vast and rich intellectual heritage developed over thousands of years through India's philosophical, scientific, cultural, and social traditions. It encompasses diverse fields such as philosophy, mathematics, astronomy, medicine, linguistics, arts, ecology, governance, and ethics. In the contemporary era of globalization and rapid technological advancement, there is a growing recognition of the relevance of indigenous knowledge systems in addressing modern challenges. This research paper analytically examines the concept, nature, and dimensions of the Indian Knowledge System and explores its contemporary significance in education, society, science, sustainability, and value-based living. The study adopts a descriptive and analytical methodology based on secondary sources such as books, research articles, policy documents, and reports. The findings reveal that IKS offers holistic, interdisciplinary, and sustainable perspectives that complement modern knowledge frameworks. The paper concludes that the integration of Indian Knowledge System into contemporary academic, social, and policy discourses can contribute meaningfully to ethical development, cultural continuity, innovation, and national progress.

Keywords: Indian Knowledge System, Indigenous Knowledge, Holistic Education, Contemporary Relevance, Indian Heritage

Introduction

India is one of the world's oldest civilizations, with a continuous tradition of knowledge creation and dissemination. The Indian Knowledge System evolved through centuries of observation, reflection, experimentation, and lived experience. Ancient Indian scholars developed sophisticated ideas in philosophy, logic, mathematics, astronomy, medicine, architecture, linguistics, and social organization. However, during the colonial period, indigenous knowledge systems were largely marginalized, and Western epistemologies dominated formal education and research. In recent years, there has been renewed interest in revisiting traditional knowledge systems across the world. In India, this revival is reflected in academic initiatives, research programs, and policy frameworks. The Indian Knowledge System is now being viewed not merely as a cultural legacy but as a dynamic and relevant knowledge framework capable of addressing contemporary global challenges. This paper seeks to analytically study the Indian Knowledge System and examine its relevance in the modern context.

Indian Knowledge System

The Indian Knowledge System refers to the collective body of knowledge developed in the Indian subcontinent across different periods of history. It includes both written sources such as the Vedas, Upanishads, Smritis, Puranas, and classical texts, as well as oral traditions, practices, and community-based knowledge.

IKS is characterized by:

- A holistic and integrated worldview
- Interdisciplinary approach to knowledge
- Emphasis on experiential and reflective learning
- Harmony between human beings, nature, and society
- Ethical and value-oriented foundations

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Brijesh Hiteshbhai Valand, Adhyapak Sahayak, Anand Commerce College, Anand, Sardar Patel University, V V Nagar (Gujarat)

How to cite this article:

Valand, B. H. (2026). An Analytical Study of Indian Knowledge System and Its Contemporary Significance. *Journal of Research and Development*, 18(2(XVIII)), 93–95.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19065777>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19065777](https://doi.org/10.5281/zenodo.19065777)

Unlike compartmentalized modern disciplines, IKS views knowledge as interconnected and purpose-driven, aimed at the well-being of individuals and society.

Dimensions of Indian Knowledge System

The Indian Knowledge System covers a wide range of disciplines, including:

Philosophy and Ethics

Indian philosophy emphasizes self-realization, moral conduct, and harmony. Schools such as Vedanta, Buddhism, Jainism, and Samkhya offer deep insights into metaphysics, epistemology, and ethics.

Science and Mathematics

Ancient Indian scholars made remarkable contributions in mathematics, astronomy, and physics. Concepts such as zero, decimal system, algebra, trigonometry, and astronomical calculations highlight India's scientific legacy.

Medicine and Health Sciences

Traditional systems like Ayurveda, Yoga, Siddha, and Naturopathy focus on preventive healthcare, balance of body and mind, and holistic well-being.

Language, Literature, and Linguistics

Sanskrit and other classical languages contributed significantly to linguistics, grammar, poetics, and literary theory, influencing both Indian and global scholarship.

Arts, Architecture, and Culture

Indian arts, music, dance, sculpture, and temple architecture demonstrate advanced aesthetic principles, mathematical precision, and symbolic expression.

Ecology and Sustainability

IKS promotes respect for nature and sustainable living through practices rooted in environmental balance and conservation.

Review of Literature

Various scholars have highlighted the significance of Indian knowledge traditions in contemporary times. Studies emphasize the scientific temper embedded in ancient texts, the relevance of traditional medicine, and the ethical foundations of Indian philosophy. Recent literature also focuses on integrating IKS into education and research to create culturally rooted yet globally relevant knowledge systems.

Objectives of the Study

The objectives of the present study are:

1. To understand the concept and nature of the Indian Knowledge System.
2. To analyze the major dimensions of IKS.
3. To examine the contemporary significance of Indian Knowledge System.
4. To identify the challenges in recognizing and applying IKS today.
5. To suggest measures for effective integration of IKS in modern society.

Research Hypotheses

The study is based on the following hypotheses:

- H1: The Indian Knowledge System has significant relevance in addressing contemporary societal and educational challenges.
- H2: Integration of IKS with modern knowledge systems enhances holistic understanding and ethical development.

Research Methodology

The study adopts a **descriptive and analytical research design**.

Sources of Data

- **Secondary Data:** Books, research journals, government publications, academic articles, and authenticated online resources related to Indian Knowledge System

Method of Analysis

Qualitative analysis has been employed to interpret concepts, themes, and contemporary applications of IKS.

Scope of the Study

The scope of the study is limited to conceptual and analytical examination of Indian Knowledge System and its relevance in the contemporary Indian context.

Contemporary Significance of Indian Knowledge System

Relevance in Education

IKS promotes holistic, multidisciplinary, and value-based education. It encourages critical thinking, creativity, and ethical learning, aligning well with modern educational goals.

Contribution to Sustainable Development

Traditional Indian practices emphasize sustainable use of resources, ecological balance, and respect for nature, offering solutions to environmental challenges.

Importance in Health and Well-being

Yoga and Ayurveda have gained global recognition for their effectiveness in physical, mental, and emotional well-being.

Ethical and Social Relevance

IKS emphasizes values such as truth, non-violence, compassion, and social responsibility, which are essential in addressing contemporary moral and social issues.

Global Relevance

Indian philosophical and scientific ideas continue to influence global thought in areas such as mindfulness, wellness, linguistics, and sustainability.

Challenges in the Revival of Indian Knowledge System

- Lack of awareness and academic understanding
- Inadequate integration into formal education
- Shortage of trained scholars and educators
- Risk of misinterpretation or unscientific presentation

Findings of the Study

- Indian Knowledge System offers holistic and interdisciplinary perspectives.
- IKS has strong contemporary relevance in education, health, ethics, and sustainability.
- Integration of IKS requires academic rigor and balanced interpretation.
- Revival of IKS can strengthen cultural identity and innovation.

Suggestions

- Systematic inclusion of IKS in curricula at various levels
- Promotion of interdisciplinary research on IKS
- Training programs for teachers and researchers
- Use of technology for documentation and dissemination of traditional knowledge
- Collaboration between traditional scholars and modern academics

Conclusion

The Indian Knowledge System is not merely a legacy of the past but a living and dynamic source of wisdom with immense contemporary significance. An analytical understanding of IKS reveals its potential to enrich modern knowledge systems by offering holistic, ethical, and sustainable perspectives. Recognizing and integrating Indian Knowledge System in education, research, and policy-making can contribute to national development and global knowledge discourse while preserving India's rich intellectual heritage.

References

1. Government of India. *Indian Knowledge Systems: Policy Initiatives and Perspectives*.
2. Sen, A. *The Argumentative Indian*.
3. Radhakrishnan, S. *Indian Philosophy*.
4. Selected journals and articles on Indian Knowledge System and indigenous knowledge traditions.

Original Article

Introducing E-Marketing in India: Opportunities to grow in Business

Piyush R Prajapati¹, Dr. Yogesh N Chaudhari²

¹ Research Scholar, Navyug Commerce College Surat, Veer Narmad South Gujarat University
Surat Gujarat

² Assistant Professor, Shree Atal Bihari Vajpayee Government Arts and Commerce College Vankal

Manuscript ID:

JRD -2026-180222

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 96-100

February- 2026

Abstract:

E - Marketing is a non-conventional virtual platform basically on internet for promoting Products, Services, connecting customers, Identifying and understanding needs of user using digital technologies and devices. It is one of most effective and prominent strategy to promote business online for brand awareness and business development. Digital media has become so wide spread that anybody can access information anytime anywhere. This gives marketers more ways to promote products and services through blogs, websites and social media channels. Marketers can also see what is trending through various tools available, what the unique selling point of a product is and why and when people search for a product or service for better targeting. This paper covers Introducing E-Marketing in India: Opportunities to grow in Business

Keywords: E-Marketing, Digital Marketing, Online Business, Internet Marketing, Social Media Marketing, Search Engine Optimization (SEO), Consumer Buying Behavior, Business Growth in India.

Introduction:

Today, the opportunities available in digital marketing are endless; nobody wants to lose out on those opportunities as they have the potential to drive business growth. With nearly a billion regular social media users, it is essential for business owners and marketers to be well-versed with the fundamental digital marketing concepts, to retain existing customers and attract new ones. Digital marketing is also known as online marketing. To put it simply, digital marketing refers to the marketing of products or services over any type of digital or electronic media; it uses digital channels to attract targeted customers and businesses. Companies use different online channels like social media platforms like Facebook, Instagram, LinkedIn, Pinterest, email marketing, online flyers, and banners, pay-per-click ads, and so on. This helps businesses to reach their target audience with fewer hassles. Consumers today are demanding tech-savvy, and impatient; they want services to be delivered when and where they want. Consumption of digital content is increasing by the day, thanks to the availability of affordable smartphones and tablets, and the proliferation of the internet. The popularity of digital marketing is burgeoning to such an extent that experts believe that it may completely replace conventional marketing methods in some time

There are five Ds of Digital Marketing

- Digital Devices – laptops, desktops, smartphones, tablets, smart TVs, wearable devices, gaming devices.
- Digital Platforms – social media, search engines, websites.
- Digital Media – online ads, social media marketing, , SMS, email marketing
- Digital Data – apps, contact forms, surveys
- Digital Technology – artificial intelligence, virtual reality, augmented reality

An eMarketing facility opens several new golden opportunities to market out different kinds of goods & services & services of various industries. Local businesses can be easily converted into global by just developing and hosting website into the web servers.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Piyush R Prajapati, Research Scholar, Navyug Commerce College Surat, Veer Narmad South Gujarat University, Surat Gujarat

How to cite this article:

Prajapati, P. R., & Chaudhari, Y. N. (2026). Introducing E-Marketing in India: Opportunities to grow in Business. *Journal of Research and Development*, 18(2(XVIII)), 96–100.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19065820>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19065820](https://doi.org/10.5281/zenodo.19065820)

Any business can pick up an appropriate eMarketing business model from the list of B2B, B2C, and C2C etc. eMarketing also referred to as digital marketing, i-marketing, web-marketing, online marketing or internet marketing is the marketing of goods & services or services over the Internet. The Internet has brought media to a global addressee. The interactive nature of eMarketing in terms of providing instant responses and eliciting responses are the unique qualities of the medium. EMarketing is sometimes considered to be broad in scope because it not only refers to marketing on the Internet, but also includes marketing done via e-mail and wireless media. Businesses can send emails/newsletters to their targeted consumers to make them aware about their existing or new goods & services. Marketing each and every one the way through emails is known as email permission marketing. eMarketing also refers to the placement of media along several different stages of the consumer engagement cycle each and every one the way through search engine marketing (SEM), search engine optimization (SEO), banner advertisements on specific websites, and Web 2.0 strategies. Businesses can register their URL name with search engines and can easily attract consumers towards themselves by showing their URL's hyperlink(s) into the list of search pages of a search engine. EMarketing is a business imperative because the Internet is an irrevocable and unstoppable trend. Even if you have a conventional, customary & traditional "brick-and-mortar" business, you'll lose valuable consumers without an online presence. Populace routinely searches for goods and services with their computers in lieu of the yellow pages.

If your business isn't on the Web, consumers will probably choose additional business with whom to do business. Any business can display their web advertisements into several good numbers of highly popular websites like google.com, yahoo.com, AOL.com, hotmail.com, facebook.com etc. Also, online publicity and advertising is cheap. Publicity and advertising in the phone book or a newspaper is expensive, especially if you want an ad that has a presence on the page. An ad in an Internet directory is generally free, and you can include links directing consumers to your website for more information. And because you can make obtainable and provide consumers with a wealth of information, they no longer have to pick up the phone to have their questions answered. Although you don't need a website to register your website in an online directory, your marketing efforts will be much more efficient and effective if you have your own website. The first thing to do is to register a domain name. The name of your business is usually a good place to start, because it can help to build your brand and will be easy for consumers to remember. If that's not obtainable, you may have to settle for additional name. Before you commit, give your domain name serious consideration; the name you choose will be your business's online identity for years to come. Once you choose your domain name, you'll need to build a professional website. You can use templates make obtainable and provided by your Web host, hire a Web designer to develop your website, or use software to design it yourself. The hard and difficult part is to rise above the crowd and differentiate yourself from your competition. This is where a well thought out eMarketing plan can help.

Literature Review:

Singhal, R. (2016): In the study of "E-marketing: Growth and challenges in Indian perspective" argued that the businesses have been involving electronic devices for some years, however the web and other data innovations made a surge of fascinating and creative ways of giving client esteem. E-marketing is the most youthful of the participation development gadgets & has developed colossally since common somewhat more than twenty years prior. Later on, purchaser control, further developed procedure coordination, refined measurements, increment remote systems administration, getting apparatus assembly and the semantic web will change the marketing scene. Her paper mentioned about the advancement as well as the difficulties within the consistently extending area of e marketing. She also mentioned that the field of E-marketing or E-marketing requires for a consistent learning. There is an essential requirement to stay up to date with the recent advancements in the region of data innovation.

Vapiwala, F. (2020): In the study titled "eMarketing- A Savior for Businesses in Times of a Pandemic" talked about the for businesses of all sizes, digital marketing has never been more relevant and necessary to ensure they can be found by consumers online. Due to high priority safety measures like social distancing and self-isolation, the traditional business and shopping practices are not possible during this pandemic and the brick-and-mortar stores are forced to shut down. Many people who were hesitant about purchasing goods or services online have now resorted to it which in turn has accelerated ecommerce transactions. The COVID-19 pandemic has bought in an era of digital transformation where online traffic is more significant than foot traffic for businesses to survive. In times like today, where almost everyone has a smartphone or any other digital means in order to access online information, companies have an opportunity to utilize digital marketing platforms to effectively target new customers.

There are main components of any good online marketing plan:

Registering your website with search engines and directories

- Optimizing your website for search engines
- Sponsoring search engine keywords
- Building a statistics and facts base of consumer email addresses
- Sending email newsletters
- Buying online advertisements

The Internet is the most measurable and accountable of each and every one communication media while it comes to business statistics. The power to be able to monitor the efficient and effectiveness and continually fine-tune websites, Internet marketing (eMarketing) promotion and campaigns and strategies is one of its most powerful strengths for any marketer. Online marketing is an each and every one inclusive term for marketing goods & services and/or services online and like several each and every one inclusive term, eMarketing means different things to different populace. Online marketing refers to the strategies that are used to market a product or service online, marketing strategies that include search engine optimization and search engine submission, copywriting that encourages website visitors to take action, website design strategies, online endorsement and promotions, reciprocal linking, and email marketing and that's just hitting the draw an attentions. In any or most business, it is very important to advertise the goods & services. Several small businesses work hard to attract clients and consumers. Having a website and covering the web design basics is just one way to attract new consumers or market the business. Hence, the Internet can be a powerful tool that can help advertise and market goods and services. Online marketing has lots of advantages and disadvantages over conventional, customary & traditional marketing. It has fast implementation time, considered to be measurable and flexible. Using Online marketing makes your store open 24 hours a day, 7 days a week. The consumers worldwide can reach and can shop and basically do business anytime they want to. Aside from that, emailing subscription base is more often cheaper than sending a letter each and every one the way through mail in endorsing goods & services or in communicating with big or small companies. Updating the subscribers can be done almost instantly each and every one the way through email. Also, visitors of the websites can get up to the minute information on each visit.

Moreover, information sensitive business, such as law firms, newspapers or online magazines can deliver their goods & services directly to the consumers without having to use a courier. Despite these advantages, it also has number of 23 disadvantages. Since the cost of software, hardware, website design, maintenance of website, online distribution costs and of course, time, each and every one must be factored into the cost of providing service or product. These are expenditures though that looks minute if you see the potential of online marketing. Several populaces prefer live interaction while they buy. If the business is small with one location, this may deter consumers from buying. Furthermore, there is no replacement for good old fashioned consumer service. The majority of Internet marketers lack consumer service and inquiry response programs. As a result, several online visitors of the website will already have painted the website as poor service before they have even contacted the proprietor. The majority of websites also have poor navigation, which makes it hard and difficult for visitors to discover and locate what they are looking for. But of course in time a help desk maybe added to your consumer service for a more personal touch or there are also live web help that can get you in touch with your consumers while they are in your website. In addition to that, there are also lots of competitions in online marketing. By the time the costumer discovers and locates the website, they have already been clicking several links not unless; they can discover and locate what they are looking for. That is how online marketing strategies can help you rise above the rest. Several of them expect something for free. Some visitors are afraid to trust their credit cards or accounts since they have no idea if it safe to procure on websites. Obviously, they are discouraged to make purchases. Marketing involves generating leads, converting them to clients and reselling to clients. If businessmen are not attracting the number of consumers and clients they want, there should be an assurance that the marketing strategy isn't full of holes.

There are several pros & cons of starting online business operations. Businesses often calculate return-on-investment numbers before committing to any new technology. This has been hard and difficult to do for investments in electronic commerce because the costs and benefits have been hard to quantify. Costs which are a function of technology, can change dramatically even during short lived electronic commerce implementation projects because the underlying technologies are changing so rapidly. Several firms have had trouble recruiting and retaining employees with the technological, design and business process skills needed to craft an efficient and effective electronic presence. Transferring existing brands to the web or using the web to maintain an existing brand is much easier and less expensive than creating an entirely new brand on the web. In 1998, a large number of companies began spending significant amounts of capital to build new brands on the web. According to studies by the Intermarket Group, the top 100 electronic commerce websites each spent an average of \$8 million that year to craft and build their online brands. As per the online published article from <http://www.articlecircle.com> by Jay Peterson, Marketer of <http://www.TicTacWebsites.com>, it is covered up the following useful & relevant details to guide research study work. It is as below. Businesses can sell their goods & services 24 X 7 Hours and 365 Days a year without interruption using their eMarketing concepts. But it is not coming without cost or anxiety. Business should bear the cost of technology. The technology investment includes technical manpower cost, website design/development cost, web hosting cost, maintenance charges, search engine registration charges, web advertisement charges, online security charges, hardware/software charges etc. In short, an eMarketing merits also comes up with several different types of costs and worries. For each and every one online business, it is must to measure the financial performance of their eMarketing operations to remain successful over the longer period of time and to compete with their competitors. Consumers also can get several benefits of eMarketing facilities. Consumers can surf the net and search out any kind of information at any time. It will be much easier for them to compare the information details about various goods & services/services

and they can take an appropriate buying or non-buying decisions. Consumers can have better goods & services at better prices each and every one the way through eMarketing facilities of the online businesses. Consumers can also transfer their capital, pay telephone bill, pay electricity bill, know their balance of bank account, pay income tax, invest into the share market, reserve transportation & theater ticket, reserve hotel room, enquire, arrange video conference, upload/download digital (audio/video/images) goods etc. But their online transactions aren't safe because likelihood of hackers/crackers and virus/worm/trojan attacks. Like online businesses, consumers also need to bear the cost of high-speed communication internet lines, hardware & software cost, MODEM charges, internet service charges etc. They can be cheated easily by online scam too. Ideally, eMarketing is grow up at a dramatic pace and is significantly impacting consumer and business market behaviors. As a result, most firms have started developing eMarketing strategies for the web. Nevertheless, the evolution and strategic direction of eMarketing in local environments has not been discussed and is the focus of the research investigation. The research will be focusing on online business (eMarketing) as the major part of the study will bring in special concern to online businesses as well as consumers of online businesses in the Gujarat Region. So, one of the cores aims of research study to compare conventional, customary & traditional marketing with the eMarketing and to prove that eMarketing is the better option than the conventional, customary & traditional marketing. Each and every one the way through this type of research study, it will be explored how industry online marketing expenditures remain productive to generate the sufficiently more revenue than the usual (conventional, customary & traditional) marketing efforts. Additional, main research objective will be to measure ROI against the industry online marketing expenditure and to prove that ROI is quite at justified level & more than online marketing expenditure. In this project, it will be also focus on how eMarketing influence the buying behavior of consumers and how consumers can be benefited.

Digital marketing is yet another term similar to Internet marketing. This has a similar meaning to electronic marketing – both describe the management and execution of marketing using electronic media such as the web, e-mail, interactive TV and wireless media in conjunction with digital data about customers' characteristics and behavior. Digital marketing involves: Applying these technologies which form online channels to market: Web, Email, databases, plus mobile /wireless and digital TV. To achieve these objectives: Support marketing activities aimed at achieving profitable acquisition and retention of customers within a multi-channel buying process and customer lifecycle. Through using these marketing tactics: Recognizing the strategic importance of digital technologies and developing a planned approach to reach and migrate customers to online services through e-communication and traditional communications. Retention is achieved through improving customer knowledge, then delivering integrated, targeted communications and online services that match their individual needs. Internet Marketing Vs. Traditional Marketing Internet marketing differs significantly from conventional marketing communications because of the digital medium used for communications. The internet and other digital media such as digital television and mobile phones enable new forms of interaction and new models for information exchange. A useful summary of the differences between these is as below: 1. Interactivity

The following characteristics inherent in a digital medium which are true for online marketing activity.

- The customer initiates contact
- The customer is seeking information (pull)
- It is a high intensity medium – the marketer will have 100 per cent of the individual's attention when he/she is viewing a web site
- A company can gather and store the response of the individual
- Individual needs of the customer can be addressed and taken into account in future dialogues

The traditional media are predominantly push media where the marketing message is broadcast from company to customer and other stakeholders. During this process, there is limited interaction with the customer, although interaction is encouraged in some cases such as the direct response advert or mail order campaign. On the internet, it is often the customer who initiates contact and is seeking information through researching information on a web site. In other words, it is a 'pull' mechanism where it is particularly important to have good visibility in search engines such as Google, Yahoo! and MSN when customers are entering search terms relevant to a company's products or services. Note through, that outbound e-mail marketing and online advertising can be considered as 'push' broadcast techniques. It is evident that the internet should be used to encourage two-way communications, which may be extensions of the direct response approach. The digital media represent such a shift in the model of communication that it is a new model or paradigm for marketing communications. The internet represents a computer-mediated environment in which the interactions are not between the sender and receiver of information, but with the medium itself. Traditional TV, Print, Radio Media and Direct Mail Communication (a) Two-way Feedback (b) Communication Models (a) Traditional Media (b) New Media The above two models clarify the conceptual differences between the traditional marketing communications and the internet marketing communications. It shows an interaction can take place between a firm and a consumer.

References: -

1. Singhal, R. (2016). E-marketing: Growth and challenges in Indian perspective. International Journal of Advanced Research Foundation.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-2 (XVIII)| February - 2026

2. Vapiwala, F. (2020). E-marketing-A Saviour for Businesses in Times of a Pandemic. International Journal of Research in Engineering, Science and Management, 3(9), 159-161.
3. Promotion and Marketing Communications edited by UmutAyman, Anıl Kemal Kaya
4. Handbook of Research on Narrative Advertising, edited by Yilmaz, Recep
5. Internet Marketing: Strategy, Implementation and Practice, 3/E by Dave Chaffey

Original Article

Indian Knowledge System and Rasa Theory in R. K. Narayan's The Guide and The Bachelor of Arts: A Study in the Context of NEP 2020

Katiyar Saynaben Nurmamad¹, Dr. Salim Hingora²

¹ Research Scholar, Department of English, K.S.K.V Kachchh University – Bhuj

² Research guide, Assistant professor, Department of English, Govt. Arts & Commerce College- Rapar

Manuscript ID:

JRD -2026-180223

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 101-104

February- 2026

Submitted: 11 Jan 2026

Revised: 21 Jan. 2026

Accepted: 02 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

Abstract

The National Education Policy 2020 wants Indian Knowledge Systems to be a part of all subjects so that students can feel connected to their culture. One important part of this is using Indian ideas about what is beautiful like the Rasa Theory from Bharata Munis Natyashastra to understand modern literature. This research paper looks at The Guide and The Bachelor of Arts by R. K. Narayan. Tries to understand the beautiful and philosophical ideas in these books using the Rasa-Dhvani idea. The National Education Policy 2020 and Indian Knowledge Systems are very important here. The research paper is about R. K. Narayan's books, The Guide and The Bachelor of Arts and how they can be understood in a way using the Rasa Theory, from Bharata Munis Natyashastra. The Rasa-Dhvani idea is a part of this. Indian Knowledge Systems and the National Education Policy 2020 are trying to make students understand their culture better. The National Education Policy 2020 and Indian Knowledge Systems are connected to the Rasa Theory and Rasa-Dhvani idea. The study looks at how Narayan's Malgudi a place where different emotions or Rasas interact with each other. In The Guide we see how the story changes from being about desire and irony to being about tranquillity as Raju goes through a change in his life and becomes more spiritual. On the other hand The Bachelor of Arts shows how young people's emotions can go up and down. We see this in Chandran's story as he goes through desire and sadness and eventually becomes more balanced. Narayan's "Malgudi" is really good, at showing how these different Rasas work together. The paper shows that Indian literature can be understood better by using the National Education Policy 2020. This means we look at stories and books in a way that is more Indian and less European. By doing this we can make our education system better and more focused on values. The paper takes the example of Narayan. Shows how looking at his work, in an Indian way can help us teach students in a more complete and values-based way in Indian schools today. The National Education Policy 2020 is very important here because it helps us understand how to make our education system better by using knowledge and ideas.
Key Words: Rasa Theory, NEP 2020, Indian Knowledge Systems, the Guide, the Bachelor of Arts.

Research Objectives

I want to look into how Bharata Munis Rasa Theory can be used to understand the works of R. K. Narayan. Bharata Munis Rasa Theory is a way of thinking about art and stories that comes from India. I think it would be really interesting to use Bharata Munis Rasa Theory to analyze the works of R. K. Narayan. This means I will be looking at what Bharata Munis Rasa Theory says about how stories should be told and seeing if that helps me understand what R. K. Narayan was trying to say in his works. Let us look at how Rasa-Dhvani changes in the stories of Raju from *The Guide* and Chandran, from *The Bachelor of Arts*. I want to see how Rasa-Dhvani develops in these characters. Rasa-Dhvani is a part of the character arcs of Raju and Chandran. We will explore how Rasa-Dhvani is shown in the characters of Raju from *The Guide* and Chandran from *The Bachelor of Arts*. To figure out how important Indian Knowledge Systems are in changing the way we think about literature and to look at this in relation, to the New Education Policy of 2020 and how Indian Knowledge Systems can help us do this. To show how classical aesthetics give an approach to developing characters and transforming them morally and spiritually in modern Indian stories. Classical aesthetics play a role in this. They help to develop characters in a way and bring about moral and spiritual transformation, in modern Indian fiction. This is what classical aesthetics do for Indian fiction.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Katiyar Saynaben Nurmamad, Research Scholar, Department of English, K.S.K.V Kachchh University – Bhuj

How to cite this article:

Katiyar Saynaben Nurmamad, & Hingora, S. (2026). Indian Knowledge System and Rasa Theory in R. K. Narayan's The Guide and The Bachelor of Arts: A Study in the Context of NEP 2020. *Journal of Research and Development*, 18(2(XVIII)), 101–104. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19065928>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19065928](https://doi.org/10.5281/zenodo.19065928)

Hypothesis

The research thinks that we can understand the spiritual journeys of R. K. Narayan's main characters better using the Rasa-Bhava framework from the *Natyashastra*. This is more helpful than using ideas about the mind. R. K. Narayan uses *Shanta Rasa* as the feeling in his stories. This is the sentiment. By doing this R. K. Narayan's stories follow the Indian idea of finding oneself. This is what the National Education Policy 2020 or NEP 2020 wants to teach people. R. K. Narayan's stories are in line, with the goals of NEP 2020.

Methodology

This study is about looking at things in a way using the Rasa Theory to understand what is going on. The Rasa Theory is the tool used to analyze *The Guide* and *The Bachelor of Arts*. The study looks at the words in these books to find things like *Vibhavas*, which are like causes and *Anubhavas*, which are like effects and *Vyabhichari Bhavas*, which are like emotions that do not last very long. The study also compares cultures and looks at what the government says we should do like in the NEP 2020 to say that we should teach things that are important, to India using the Indian Knowledge System or IKS for short to make a new kind of school program that is centered on IKS. The National Education Policy (NEP) 2020 marks a paradigm shift in Indian academia, emphasizing the "Indianization" of the curriculum through the Indian Knowledge System (IKS). In the realm of literary studies, this involves moving beyond Eurocentric models such as the Freudian ego or Aristotelian tragedy toward indigenous aesthetics. Central to this is the Rasa Theory, formulated by Bharata Muni in the *Natyashastra*. Rasa, often translated as "aesthetic flavor" or "sentiment," describes the emotional essence evoked in the reader. R. K. Narayan, often celebrated for his "Malgudi" setting, provides a fertile ground for this application. While critics often view Narayan through the lens of irony or simple realism, an IKS perspective reveals a deeper engagement with Indian philosophical truths. This paper analyzes *The Guide* and *The Bachelor of Arts* to show how Narayan's narratives move through the peaks and valleys of human emotion (Bhavas) to reach a state of aesthetic and spiritual equilibrium (Rasa).

The Conflict of Shringara and Dharma in the Guide

In the beginning of *The Guide* people mostly feel *Shringara Rasa*, which's the feeling of romance. Raju becomes obsessed with Rosie because of the way she dances. Her dance is what gets him excited about her. The author Narayan adds a twist to this story. He shows that Raju's love, for Rosie is closely tied to his ego and the things he owns. *The Guide* is a story where Raju's love and ego are connected to *Shringara Rasa*.

When Rosie says she wants to dance Raju tells her to go for it. Not because he really likes dance. He does this because he wants Rosie to be, in charge of her life. The things they say to each other show a kind of love what they call *false Shringara*. "I will make the world recognize you as the greatest artist of the time...I am prepared to skip my own work if I can only see you come to your full height" (Narayan, Guide 102).

The main emotion here is pride. This is what Raju feels because he thinks of Rosie as a part of his success. On Raju starts to feel sad and this is because he loses the things that make him special when he goes to prison. He is not "Railway Raju" anymore. This change helps him to let go of the things that are not important. This is a change for Raju and it helps him to get ready for what happens next with his spirit. The emotion of pride is very strong in Raju at first. Then it changes to sadness when he loses everything. Raju and his emotions, like pride are very important, to what happens to him.

The Emergence of Shanta Rasa in the Climax

The transition to *Shanta Rasa* is really the part of the novel. This *Shanta Rasa* is about being calm and having spiritual peace. Raju is a part of this story. At first he does not want to be a Mahatma. Over time he starts to feel like this is who he is meant to be.

The village is very important to the story of *Shanta Rasa*. This village is going through a time because of a drought. The people who live in the village are very simple. They have a lot of faith. This faith is, like the *Alambana Vibhava*. The *Alambana Vibhava* is what makes *Shanta Rasa* happen.

The moment when everything changes for Raju is when he decides to fast instead of just going through the motions. He says to Velan:

"I am not a saint, Velan. I am just a man who has cheated you... but if it is expected that I should drop dead in this enclosure for the sake of your rain, I will do it" (Narayan, Guide 212)

This is when it hits him. His ego, his *Ahamkara* is finally gone. On the day he is standing in the water and the story reaches *Rasanubhuti*.

His last words are very important. He says "Velan it's raining in the hills. I can feel it coming up under my feet up my legs" (Narayan, Guide 220).

These words show that he is now one with the universe, which is what *Shanta Rasa* is all about like it is explained in the *Natyashastra*. The self and the cosmic whole are now united that is what his words signify the union of the self, with the whole which is the hallmark of *Shanta Rasa*.

The Bachelor of Arts: From Moha to Samatva

In *The Bachelor of Arts* Chandran is like a guy who is full of love and passion which is also called *Shringara* but it is so strong that it is almost like being deluded which is known as *Moha*. When Chandran sees Malathi by the river for the

time it is a really beautiful moment, which is what they call *Alambana Vibhava*. *The Bachelor of Arts* shows how Chandrans emotions can change quickly from being extremely happy to being so sad that he wants to kill himself and this is what *The Bachelor of Arts* is trying to say about human emotions that they can be very unstable which is known as *Asthayi* before they become more refined and reach the level of *Rasa*, in *The Bachelor of Arts*.

When the person he wants to marry says no because their stars do not match the *Rasa* changes to *Vipralambha Shringara*, which's love in separation. The *Rasa* of *Vipralambha Shringara* is very strong in this situation. He talks to his friend about how he's feeling. The conversation shows that the person is really upset inside. The *Rasa* of *Vipralambha Shringara* is about love, in separation and this person is experiencing that right now.

I have changed a lot. The world is not, for me anymore. I am leaving now I really am. This is what one man said: "*I am a different man now... I have done with the world. I am going away*" (Narayan, Bachelor 115).

He tried being a Sanyasi. It was not real. He was running away from his problems not really looking for God. It was only when he went back to Malgudi and started working and got married to Susila that he found something in everyday life. He realized that Susila was a person with her thoughts and feelings not just someone to fill a space. This was a change for him and it showed that he was able to appreciate the good things in life. The Sanyasi life was an escape but being, with Susila and working in Malgudi was what really brought him wonder. He finds peace not when he gives up things. When he does what is his duty, his Svadharma. He feels happy and calm when he is doing his Svadharma. Svadharma is what makes him feel at peace.

Pedagogical Significance: NEP 2020 and the "Indian Gaze"

The National Education Policy 2020 says that it is important for people to learn about things that're beautiful and artistic. When students look at conversations using *Rasa* Theory they learn to find *the Sthayi Bhavas*, which're like permanent feelings that control how people behave. The National Education Policy 2020 wants students to understand the National Education Policy 2020 and its goals, like the part that says people should know about art as mentioned in the National Education Policy 2020 section 5.2.

We should not think of Raju as a person who tricks people. The IKS framework helps us understand Raju as a person who's on a journey through life. He is going through stages of Maya.

When we look at Raju in this way we can feel proud of our culture. The NEP wants us to feel proud of who we're. It does this by teaching us words, like *Rasa*, *Bhava*, *Dharma*, and *Karma*. These words are connected to the stories we read in school. They help us understand our culture better.

Findings

The thing about Narayan's Malgudi is that it is not a place where the story happens. Malgudi is actually an important part of the story that helps people feel different emotions. When we read about Malgudi it helps us understand the feelings that Narayan's characters are going through. So Malgudi is really special because it makes the story more interesting and emotional. It is like the background that makes the story come alive and makes us feel the emotions of the characters, in Narayan's Malgudi.

In *The Guide Shanta Rasa* is, like the feeling, which is called *Angi Rasa* and it helps to show how a character who is not very good can become better and find forgiveness.

When you are studying for a Bachelor of Arts degree you learn that the idea of *Shringara* is connected to *Dharma*. This connection is important because it supports the social values of the *Grihastha Ashram*. The Bachelor of Arts program teaches you that *Shringara* and *Dharma* are related and this relationship is a part of the *Grihastha Ashram* in Indian culture. The study of *Shringara* in the context of the Bachelor of Arts degree helps people understand the significance of *Dharma*, in the *Grihastha Ashram*.

When we use Indian Knowledge Systems as per the New Education Policy 2020 it actually helps to replace the idea of Tragedy with the Indian idea of Spiritual Evolution. This makes the text easier for Indian students to understand. It also feels more connected, to their own culture. Indian Knowledge Systems are really important here because they help Indian learners to relate to the text in a way.

Conclusion

The study concludes that R.K. Narayan's work serves as a bridge between the ancient wisdom of the *Natyashastra* and the modern novel. Through the lenses of *Shringara*, *Karuna*, and *Shanta*, the trajectories of Raju and Chandran become more than just stories of success or failure; they become mirrors of the human soul's quest for equilibrium. Aligning these insights with the NEP 2020 framework ensures that the study of literature contributes to a "holistic and multidisciplinary education" that is both intellectually rigorous and culturally grounded.

Bibliography

1. Anandavardhana. Dhvanyaloka. Translated by K. Krishnamoorthy, Motilal Banarsidass Publishers, 1982.
2. Bharata Muni. The *Natyashastra*: A Treatise on Ancient Indian Dramaturgy and Histrionics. Translated by Manomohan Ghosh, vol. 1, Manisha Granthalaya, 1967.
3. Coomaraswamy, Ananda K. The Dance of Shiva: Fourteen Indian Essays. New York: Sunwise Turn, 1918. Sagar Publications, 2002.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-2 (XVIII)| February - 2026

4. Hiriyan, Mysore. Art Experience. Indira Gandhi National Centre for the Arts, 1997.
5. Iyengar, K. R. Srinivasa. Indian Writing in English. 5th ed., Sterling Publishers, 1985.
6. Kapoor, Kapil. Literary Theory: Indian Conceptual Framework. Affiliated East-West Press, 1998.
7. Ministry of Education. National Education Policy 2020. Government of India, 2020,
8. Naik, M. K. A History of Indian English Literature. Sahitya Akademi, 1982.
9. Narayan, R. K. The Bachelor of Arts. 1937. Penguin Classics, 2006.
10. Narayan, R. K. The Guide. 1958. Penguin Classics, 2006.
11. Paranjape, Makarand. The Cane and the Lotus: Selections from Indian Writing in English. Macmillan, 1997.
12. Seturaman, V. S., editor. Indian Aesthetics: An Introduction. Macmillan India, 1992.
13. Tripathi, Radhavallabh. Indian Aesthetics: Retrospect and Prospect. Sahitya Akademi, 2014.

Original Article

Effectiveness of Skill-Oriented Initiatives Offered by Vanita Vishram Women's University: A Students' Perspective Analysis

Dr. Ghanshyam Bhomachiya¹, Bhumika Rajeev Bhomia²

¹ Assistant Professor in Accountancy, Jyoti Dalal School of Commerce and Management
Vanita Vishram Women's University

² PG Research Scholar, Jyoti Dalal School of Commerce and Management
Vanita Vishram Women's University

Email: ghanshyambhomachiya@vwwusurat.ac.in

Manuscript ID:

JRD -2026-180224

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 105-108

February- 2026

Submitted: 11 Jan 2026

Revised: 21 Jan. 2026

Accepted: 02 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

Abstract

This study assesses the effectiveness of various skill-oriented institutional initiatives at Vanita Vishram Women's University from the perspective of its students. The university offers a range of programs aimed at holistic development, including career counselling, skill development workshops, industry interactions, and access to online learning platforms. The research employs a descriptive design with primary data collected through a structured questionnaire from a sample of 200 students. The analysis of the data using the Kruskal-Wallis test reveals significant differences in students' perceptions regarding the effectiveness of specific initiatives, particularly in areas such as skill development, industry guest lectures, online learning platforms, and certification courses. However, initiatives like career counselling and internship support are perceived similarly across all student groups. The study also identifies that students' academic status influences their perceptions of certain programs, particularly online learning platforms and field visits. The findings suggest that while the university's initiatives contribute to students' academic and professional growth, improvements are needed to ensure uniform effectiveness across diverse student groups. The study proposes further research to include a larger sample, comparative analysis with other institutions, and qualitative insights to deepen the understanding of student expectations and experiences. Future studies could also explore the long-term impact of these initiatives on employability and career progression.

Keyword: Vanita Vishram Women's University, Skill-Oriented Initiative

Introduction

Vanita Vishram Women's University is dedicated to empowering women by comprehensive development and high-quality education. To improve student's entire development, the institution offers a variety of programs, including co-curricular and extracurricular activities, career advice activities, entrepreneurship support, academic enrichment programs, skill development workshops, and research possibilities. These programs aim to develop student's self-assurance, leadership, and sense of social responsibility while bridging the gap between academic knowledge and real-world application. From a student's point of view, assessing these program's efficacy is essential to figuring out their true influence on learning objectives and personal growth. The experiences, involvement, and satisfaction of students offer valuable information about how well these programs promote academic achievement, employability skills, and personal development. By examining student's awareness, involvement, and perceptions, this study seeks to assess the efficacy of programs provided by Vanita Vishram Women's University and pinpoint areas for improvement to improve the overall student experience.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19123887](https://doi.org/10.5281/zenodo.19123887)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Ghanshyam Bhomachiya, Assistant Professor in Accountancy, Jyoti Dalal School of Commerce and Management, Vanita Vishram Women's University

How to cite this article:

Bhomachiya, G., & Bhomia, B. R. (2026). Effectiveness of Skill-Oriented Initiatives Offered by Vanita Vishram Women's University: A Students' Perspective Analysis. *Journal of Research and Development*, 18(2(XVIII)), 105–108. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19123887>

Review of Literature

(Rani & Sharma, 2021) in their research paper **“Perception Analysis on Employability Skills of LIS Graduates: An Analysis”**. The primary objective of the study was to find out the status of employability of LIS Student for the Department of Library and Information Science (DLIS), Maharshi Dayanand University (MDU), Rohtak. The research work is being executed as an experiment for a larger investigation. 30 students from the academic batch of 2011–2013 at MDU Rohtak were assessed using a questionnaire method that involved both structured and open-ended questions. It was found that the majority of these students work in public, private, and special libraries connected to various institutions across the country. The data of this study provides a useful perspective of students on employability capabilities. The study's findings indicate that the LIS curriculum needs to be thoughtfully designed, match market requirements, and include all required employability skills.

(Ping Yong & Ling, 2023) in their research paper **“Skills Gap: The Importance of Soft Skills in Graduate Employability as Perceived by Employers and Graduates”**. The main objective of the study was to identify which soft skills are considered as important by both graduates and employers. Using descriptive quantitative research methodology, this study explored how employers and graduates in Sarawak assess soft skills. It aimed to compare how employers and graduates rank soft skills and, to determine, whether there is a skills gap between the two groups. The instrument for collecting data was an online questionnaire with two sections: one that required respondents to provide demographic data (e.g., age, gender, and company size) and another that included 25 soft skills that they were asked to evaluate on a six-point Likert scale. After rating soft skills using mean scores, data analysis comprised statistical tests like one-way ANOVA and t-tests. The findings states that there are clear differences between the two groups: employers place more significance on creativity and commitment to the profession, whereas graduates place more value on balancing life and communication skills.

(Maran & Shekar, 2015) have published a research paper on **“A study on Student’s Perception of Employability Skills with respect to Engineering Institution”**. The main objective of this study was to study the influence of Institution on opinion towards Employability skills of engineering students. A person's beliefs and experiences greatly influence how they perceive any particular topic. Since engineering curriculum at universities and institutes have mostly focused on technical subjects, young engineering students mistakenly think that employability skills in engineering are only about technical subjects, failing to understand the harsh realities of employability skills. To change how engineering students see their employability skills, academics play a bigger role. A convenience sampling technique was used and a structured questionnaire was used to collect the primary data. The study highlights how important institutions are in influencing how students view employable abilities. Student’s understanding of the more general abilities essential for work can be positively improved by appropriate awareness campaigns and curricular changes.

(Deshmukh & Kumar, 2025) in their research paper **“The Role of Effective Communication Skills in Enhancing Employability during Postgraduate Courses”**. This study aimed to explain the misunderstanding surrounding rural student’s lack of professionalism at various postgraduate institutions and to determine the importance of strong communication skills in MBA programs. Several graduate students, who are also in their last semester, were found to have limited skill to interact with college recruiters and acquire the communication skills required to get a job after graduation. The methodology used in this research comprises of a survey questionnaire, observations conducted in the classroom, and written responses from students by Google Docs, emails, and phone calls. This study revealed the vital employability skills for first-year MBA students from various postgraduate institutions, putting great emphasis on the connection between student’s English language skill and current teaching methodologies. The finding display that the existing teaching techniques used in English language courses and student confidence levels are considerably out of sync.

Research Objective

1. To analyse the perception about the effectiveness of skill-oriented institutional initiatives taken by the Vanita Vishram Women’s University based on the respondents’ school where they are studying.
2. To evaluate the opinion about the effectiveness of skill-oriented institutional initiatives taken by the Vanita Vishram Women’s University based on respondents’ academic status.

Limitation of the Study

- For primary data collection, the finding of the study is based on the information supplied by the respondent.
- The accuracy of the information supplied depends upon the adequacy of the understanding of the respondents.
- The study is limited to the students of Vanita Vishram Women’s University in Surat city.

Research Methodology

The study follows a descriptive research design to analyze the effectiveness of initiatives offered by Vanita Vishram Women’s University from a students’ perspective. Primary data was collected through a structured questionnaire from a sample size of 200 students selected using the convenience sampling method, while secondary data was obtained from university records and related sources. As the data was ordinal and non-normally distributed,

the Kruskal–Wallis test was used to examine differences in students’ perceptions across groups. The analysis is based on students’ responses and is limited to selected university initiatives.

Data Analysis and Interpretation: Kruskal-Wallis Test

Perspective of students studying in different schools in relation to the skill-oriented effectiveness of Institutional Initiatives

H0: There is no significant difference in the opinions of the respondents studying in
Different schools of Vanita Vishram Women's University regarding the
Skill-oriented effectiveness of institutional initiatives.

H1: There is a significant difference in the opinions of the respondents studying in
Different schools of Vanita Vishram Women's University regarding the
Skill-oriented effectiveness of institutional initiatives.

Test Statistics

Initiative Offred	Chi-Square	df	Asymp. Sig.
Career Counselling & Guidance	2.299	3	.513
Internship & Placement Cell Support	6.358	3	.095
Soft Skills Training Sessions	7.844	3	.049
Campus Recruitment Training	9.806	3	.020
Industry Guest Lectures	11.323	3	.010
Skill Development Workshops	24.850	3	.000
Alumni Interaction Sessions	12.422	3	.006
Access to Online Learning Platforms	16.595	3	.001
Certification Courses	21.659	3	.000
Training Workshops other than Soft Skills	21.652	3	.000
Industrial/Educational Field Visit	19.998	3	.000
a. Kruskal-Wallis Test			
b. Grouping Variable: Name of School of Respondent			

The above table presents the results of the Kruskal–Wallis test conducted to examine whether there is a significant difference in the opinions of respondents of Vanita Vishram Women University regarding the effectiveness of various institutional initiatives. The p-values for **Career Counselling & Guidance** and **Internship & Placement Cell Support** are greater than 0.05; therefore, the null hypothesis is accepted at the 5% level of significance for these initiatives, indicating that there is no significant difference in respondents’ opinions about their effectiveness. This suggests that respondents share similar views regarding these initiatives. However, the p-values for **Soft Skills Training Sessions**, **Campus Recruitment Training**, **Industry Guest Lectures**, **Skill Development Workshops**, **Alumni Interaction Sessions**, **Access to Online Learning Platforms**, **Certification Courses**, **Training Workshops other than Soft Skills**, and **Industrial/Educational Field Visit** are less than 0.05. Hence, the null hypothesis is rejected for these initiatives, indicating a significant difference in respondents’ opinions. Although variations in mean ranks are observed among different respondent groups, the results imply that perceptions regarding the effectiveness of several institutional initiatives vary significantly, while opinions on a few initiatives remain largely consistent across respondents.

Perspective of students having different academic statuses in relation to the effectiveness of skill-oriented Institutional Initiatives

H0: There is no significant difference in respondents’ opinions about the effectiveness of skill-oriented institutional initiatives by academic status.

H1: There is a significant difference in respondents’ opinions about the effectiveness of skill-oriented institutional initiatives by academic status.

Test Statistics

Initiative Offred	Chi-Square	df	Asymp. Sig.
Career Counselling & Guidance	.091	2	.956
Internship & Placement Cell Support	1.160	2	.560
Soft Skills Training Sessions	.253	2	.881
Campus Recruitment Training	.946	2	.623
Industry Guest Lectures	2.924	2	.232
Skill Development Workshops	1.294	2	.524
Alumni Interaction Sessions	.794	2	.672
Access to Online Learning Platforms	7.209	2	.027
Certification Courses	3.585	2	.167
Training Workshops other than Soft Skills	4.125	2	.127
Industrial/Educational Field Visit	7.652	2	.022

The above table presents the results of the Kruskal–Wallis test conducted to examine whether there is a significant difference in the opinion of respondents having different academic statuses regarding the effectiveness of institutional initiatives. The p-values for **Career Counselling & Guidance, Internship & Placement Cell Support, Soft Skills Training Sessions, Campus Recruitment Training, Industry Guest Lectures, Skill Development Workshops, Alumni Interaction Sessions, Certification Courses, and Training Workshops other than Soft Skills** are greater than 0.05. Hence, the null hypothesis is accepted at the 5% level of significance for these initiatives, indicating that respondents belonging to different academic status groups hold similar opinions regarding their effectiveness. However, the p-values for **Access to Online Learning Platforms** and **Industrial/Educational Field Visit** are less than 0.05, leading to the rejection of the null hypothesis for these initiatives. This indicates that there is a significant difference in opinions among respondents of different academic statuses regarding the effectiveness of these two initiatives, suggesting variation in perception based on academic status.

Conclusion and Future Scope

The present study assessed students' perceptions regarding the effectiveness of institutional initiatives at Vanita Vishram Women's University and found that while certain initiatives such as Career Counselling & Guidance and Internship & Placement Cell Support are perceived consistently across respondents, significant differences exist in students' opinions regarding several other initiatives, particularly those related to skill development, training programs, industry interaction, online learning platforms, certification courses, and field visits. The analysis based on academic status further revealed that most initiatives are viewed similarly by students across different academic levels; however, Access to Online Learning Platforms and Industrial/Educational Field Visits show significant variation in perception, indicating that academic status influences how these initiatives are experienced. Overall, the findings suggest that the university's initiatives contribute meaningfully to student's academic and professional development, though improvements are needed to ensure uniform effectiveness and accessibility across all student groups. For future research, the scope may be expanded by including a larger and more diverse sample, covering multiple institutions, or comparing women's universities with co-educational institutions to enhance the applicability of results. Incorporating qualitative methods such as interviews or focus group discussions could provide deeper insights into students' expectations and experiences. Additionally, longitudinal studies examining the long-term impact of institutional initiatives on employability, career progression, and personal development would offer valuable inputs for institutional planning and continuous improvement.

References

1. Rani, K., & Sharma, P. (2021). *Perception Analysis on Employability Skills of LIS Graduates: An Analysis*. <https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac>
2. Ping Yong, B. P., & Ling, Y.-L. (2023). Skills Gap: The Importance of Soft Skills in Graduate Employability as Perceived by Employers and Graduates. *Online Journal for TVET Practitioners*, 8(1). <https://doi.org/10.30880/ojtp.2023.08.01.003>
3. Maran, K., & Shekar, C. (2015). A Study on Students Perception of Employability Skills With Respect To Engineering Institution. In *International Journal of Research in Engineering, Social Sciences* (Vol. 5). www.indusedu.org
4. Deshmukh, K., & Kumar, K. (2025). The Role of Effective Communication Skills in Enhancing Employability during Postgraduate Courses. *International Journal of Innovations in Science Engineering and Management*, 170–175. <https://doi.org/10.69968/ijisem.2025v4i2170-175>

Original Article

An Evaluation of Solid Waste Management System - A Study of Citizens Residing in Different Zones of the Surat City

Dr. Ghanshyam Bhomachiya¹, Urvi Prakashbhai Chaudhary²

¹ Assistant Professor in Accountancy, Jyoti Dalal School of Commerce and Management
Vanita Vishram Women's University

² PG Research Scholar, Jyoti Dalal School of Commerce and Management
Vanita Vishram Women's University

Email: gbhomachiya@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180225

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 109-115

February- 2026

Submitted: 11 Jan 2026

Revised: 21 Jan. 2026

Accepted: 02 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

Abstract

The management of municipal solid trash in Indian cities has become more difficult due to the country's rapid urbanization. Gujarat's largest urban and industrial hub, Surat City, produces a significant amount of solid garbage, requiring effective and long-lasting management methods. This study assesses Surat City's solid waste management system by looking at residents' opinions in several municipal zones. Both primary and secondary data sources are used in the study's descriptive and analytical framework. A structured questionnaire distributed via Google Forms was used to gather primary data from 200 respondents, and secondary data came from published research and official documents. Zone-wise differences were evaluated using non-parametric statistical analysis and the Kruskal-Wallis test. The results show that opinions on regular trash management services are generally consistent across zones. Open dumping, waste segregation, grievance accessibility, and overall satisfaction, however, showed statistically significant differences. The study emphasizes how crucial zone-specific actions are to improving Surat City's urban solid waste management.

Keywords: Solid Waste Management, Surat Municipal Corporation, Surat City

Introduction

The production of solid garbage in Indian cities has expanded dramatically due to rapid urbanization and population development, creating major obstacles to environmental sustainability and urban administration. Maintaining public health, environmental quality, and general urban quality of life depends on efficient solid waste management. One of Gujarat's fastest-growing towns, Surat, has seen significant residential, commercial, and industrial growth, which has sharply increased the amount of municipal solid garbage produced. The Surat Municipal Corporation (SMC) is in charge of organizing and carrying out solid waste management programs in the city's several zones. However, the efficiency of waste management techniques may differ throughout zones due to differences in infrastructure, service delivery, and public involvement. People's opinions and involvement are essential for system evaluation since they have a significant impact on waste segregation, disposal practices, and adherence to local regulations. The purpose of this study is to find out how residents in Surat's various zones feel about the waste management services. It will examine their level of awareness, their level of satisfaction with services, and the issues they encounter. The study will determine where the system functions well and where it need improvement by comparing various zones. The findings can assist local government in improving the waste system for all.

Review of literature

(A. Kumar & Agrawal, 2020) in their research paper entitled "Recent trends in solid waste management status, challenges, and potential for the future Indian cities-A review. Current Research in Environmental Sustainability." The study aims to analyze the current status of municipal solid waste management (MSWM) in Indian cities, highlighting the challenges and opportunities within the sector.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Ghanshyam Bhomachiya, Assistant Professor in Accountancy, Jyoti Dalal School of Commerce and Management, Vanita Vishram Women's University

How to cite this article:

Bhomachiya, G., & Chaudhary, U. P. (2026). An Evaluation of Solid Waste Management System - A Study of Citizens Residing in Different Zones of the Surat City. *Journal of Research and Development*, 18(2(XVIII)), 109-115. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19123955>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19123955](https://doi.org/10.5281/zenodo.19123955)

It focuses on the development of decentralized strategies and sustainable approaches. The methodology employed includes a comprehensive review of existing literature, case studies, and statistical data to evaluate the performance of MSWM systems in India. The findings reveal significant challenges faced by Indian MSWM, including inadequate infrastructure and poorly planned policies, which hinder effective waste management practices. The conclusion underscores the necessity for improved strategic frameworks and implementation of sustainable solutions to enhance MSWM in urban areas of India.

(Kurian Joseph et al., 2012) in their paper “**Integrated approach to solid waste management in Chennai: an Indian metro city.**” The study aims to analyze the current status of solid waste management (SWM) in Chennai and suggest solutions for environmentally friendly waste management. It places a strong importance on creating a combined strategy that takes into account institutional, operational, and community involvement factors. The authors reviews on regulatory frameworks, evaluate Chennai's waste management system's operating procedures, and review data on waste generation, collection, and disposal. They also analyze challenges, community involvement and private sector participation. Conclusion emphasizes that, Chennai's waste management can be made far more effective by implementing a phased, integrated SWM strategy supported by community involvement and capacity building.

(Shahab & Anjum, 2022) studied “**Solid Waste Management Scenario in India and Illegal Dump Detection Using Deep Learning: An AI Approach towards the Sustainable Waste Management.**” The study aims to analyze India's solid waste management scenario, identify major problems like illegal dumping, and provide an AI based technical solution. The researchers conducted a survey and analysed current research to identify key challenges in waste management and illegal dumping. To identify waste in photos, they created and trained a multipath convolutional neural network with weakly supervised learning and a generated dataset. With its high accuracy (>98%) in garbage detection and localization, the suggested mp-CNN model presents an attractive AI-based technique for urban waste management. The efficiency and sustainability of municipal solid waste services in developing nations can be greatly improved by putting such technology methods into practice.

(A. Sharma et al., 2018) have conducted a study on “**Matrix method for evaluation of existing solid waste management system in Himachal Pradesh, India.**” The study's objectives are to evaluate the present condition of solid waste management in specific cities of Himachal Pradesh and identify gaps using the matrix method and established benchmarks. Using the waste aware benchmark system, it analyses a range of quantitative and qualitative variables, such as governance elements, environmental controls, and waste collection efficiency. The findings show serious shortcomings in waste collection, treatment, and recycling, source segregation, infrastructure improvements, and improved governance for better waste management in the area.

(S. N. Sharma et al., 2024) have gone through with the study “**Emerging Techniques of Solid Waste Management for Sustainable and Safe Living Environment.**” The main objective of this study is to explore emerging and sustainable solid waste management techniques, evaluate their benefits and challenges, and understand their role in achieving SDG 11 and environmental sustainability. A systematic literature review was conducted, screening over 34,000 studies published between 2015 and 2023, to identify relevant research on innovative waste management practices in India. The study concludes that adopting innovative waste management techniques like recycling, composting, and waste-to-energy can significantly reduce environmental impact and support sustainable urban development. Addressing implementation challenges requires coordinated effort from governments, communities, and industries to realize the full potential of these practices.

Research Objectives

1. To check the difference in the opinion about challenges faced by respondents residing in the different zones of Surat City regarding solid waste management.
2. To Analyse the difference in the opinion of respondents regarding the quality and efficient service of Surat Municipal Corporation

Limitations of the study

1. For primary data collection, the findings of the study are based on the information supplied by the respondents.
2. The accuracy of the information supplied depends upon the adequacy of the understanding of the respondents.
3. The study is limited to Surat city.

Research Methodology

The study looks at Surat City's solid waste management system using a descriptive research design. Only residents of Surat City's several municipal zones are included in the study. The study made use of both primary and secondary data. A standardized Google Forms questionnaire was used to gather primary data from 200 respondents. The respondents were chosen via convenience sampling. Data for the study were gathered all at once using a cross-sectional methodology. Reports from Surat Municipal Corporation, government publications, journals, and websites were the sources of secondary data. The gathered information was methodically arranged and tabulated. For analysis, basic descriptive statistics like charts and percentages were employed. To find variations in perceptions between zones, the Kruskal-Wallis test was used.

Data analysis and Interpretation

Kruskal-Wallis Test - To check the difference in the opinion about challenges faced by respondents residing in the different zones of Surat City regarding solid waste management.

H0: There is no significant difference in opinion about the challenges faced by
Respondents residing in the different zones of Surat City regarding solid waste
Management.

H1: There is a significant difference in opinion about the challenges faced by
Respondents residing in the different zones of Surat City regarding solid waste
Management.

Table 1 Ranks

Challenges of Solid Waste Management	Area/Locality of Residence (Ward or Zone): of Respondents	N	Mean Rank
Irregular collection	West Zone	40	96.46
	Central Zone	27	91.94
	North Zone	22	115.86
	East Zone A	21	82.36
	East Zone B	8	98.00
	South Zone A	28	115.75
	South Zone B	9	85.06
	South West Zone	30	100.32
	South East Zone	15	112.03
	Total	200	
No door-to-door collection	West Zone	40	99.59
	Central Zone	27	87.87
	North Zone	22	104.45
	East Zone A	21	89.55
	East Zone B	8	84.75
	South Zone A	28	116.64
	South Zone B	9	79.39
	South West Zone	30	109.10
	South East Zone	15	108.93
	Total	200	
Overflowing dustbins	West Zone	40	112.33
	Central Zone	27	90.07
	North Zone	22	108.09
	East Zone A	21	85.74
	East Zone B	8	52.63
	South Zone A	28	116.71
	South Zone B	9	81.56
	South West Zone	30	105.45
	South East Zone	15	94.00
	Total	200	
Open dumping	West Zone	40	122.49
	Central Zone	27	83.28
	North Zone	22	98.45
	East Zone A	21	88.50
	East Zone B	8	66.00
	South Zone A	28	125.05
	South Zone B	9	75.83
	South West Zone	30	100.45
	South East Zone	15	80.13
	Total	200	
No awareness	West Zone	40	107.28
	Central Zone	27	102.87
	North Zone	22	108.05
	East Zone A	21	91.98

Poor segregation	East Zone B	8	73.81
	South Zone A	28	110.36
	South Zone B	9	71.44
	South West Zone	30	109.32
	South East Zone	15	74.67
	Total	200	
	West Zone	40	110.05
	Central Zone	27	97.26
	North Zone	22	114.61
	East Zone A	21	85.95
	East Zone B	8	84.06
	South Zone A	28	106.66
	South Zone B	9	85.56
	South West Zone	30	106.07
	South East Zone	15	75.63
	Total	200	

Table 2 Test Statistics

Challenges of Solid Waste Management	Chi-Square	df	Asymp. Sig.	Null Hypothesis
Irregular collection	7.960	8	.437	Accepted
No door-to-door collection	7.522	8	.482	Accepted
Overflowing dustbins	14.269	8	.075	Accepted
Open dumping	21.558	8	.006	Rejected
No awareness	10.604	8	.225	Accepted
Poor segregation	8.897	8	.351	Accepted

The results show that p-values more than 0.05 are found for irregular collection ($\chi^2 = 7.960$, $p = 0.437$), no door-to-door collection ($\chi^2 = 7.522$, $p = 0.482$), overflowing dustbins ($\chi^2 = 14.269$, $p = 0.075$), no awareness ($\chi^2 = 10.604$, $p = 0.225$), and poor segregation ($\chi^2 = 8.897$, $p = 0.351$). For these variables, the null hypothesis is therefore accepted at the 5% significance level. This implies that respondents' median perceptions do not vary much throughout zones, suggesting that Surat City as a whole experiences these waste management issues in a rather consistent way.

At the other hand, the p-value for open dumping ($\chi^2 = 21.558$, $p = 0.006$) is less than 0.05. At the 5% level of significance, the null hypothesis is rejected. This suggests that there are substantial differences in the median opinions of open dumping between zones and wards. It suggests that the problem of open dumping is not uniformly dispersed around the city and is seen more negatively in zones of Surat City.

Overall, the Kruskal-Wallis test results show that although most waste management problems are perceived uniformly throughout Surat City, open dumping shows considerable spatial variation, underscoring the necessity for the Surat Municipal Corporation to implement targeted waste management strategies and zone- or ward-specific policy interventions.

Evaluating Quality and Efficiency of SMC Waste Management Services.

Kruskal-Wallis Test - To analyse the difference in the opinion of respondents regarding the quality and efficient service of Surat Municipal Corporation

H0: There is no significant difference in the opinion of respondents regarding the quality and efficient service of Surat Municipal Corporation

H1: There is a significant difference in the opinion of respondents regarding the quality and efficient service of Surat Municipal Corporation

Table 3 Ranks

Quality and Efficiency of SMC Waste Management Services	Area/Locality of Residence (Ward or Zone): of Respondents	N	Mean Rank
Waste collection in my area is done regularly and on time.	West Zone	40	107.88
	Central Zone	27	81.46
	North Zone	22	95.14
	East Zone A	21	102.64
	East Zone B	8	125.50

	South Zone A	28	97.14
	South Zone B	9	102.17
	South West Zone	30	113.07
	South East Zone	15	86.77
	Total	200	
The waste collection staff are polite and professional.	West Zone	40	111.16
	Central Zone	27	99.54
	North Zone	22	109.41
	East Zone A	21	111.05
	East Zone B	8	87.63
	South Zone A	28	93.52
	South Zone B	9	106.22
	South West Zone	30	92.15
	South East Zone	15	79.13
	Total	200	
There are enough public dustbins in my area.	West Zone	40	102.04
	Central Zone	27	101.06
	North Zone	22	102.57
	East Zone A	21	114.07
	East Zone B	8	89.81
	South Zone A	28	98.82
	South Zone B	9	130.56
	South West Zone	30	97.42
	South East Zone	15	70.33
	Total	200	
Segregated waste (dry/wet) is handled properly by the SMC.	West Zone	40	100.78
	Central Zone	27	101.52
	North Zone	22	128.84
	East Zone A	21	123.14
	East Zone B	8	110.31
	South Zone A	28	98.96
	South Zone B	9	83.11
	South West Zone	30	87.72
	South East Zone	15	58.30
	Total	200	
Waste collection vehicles used by SMC are clean and well maintained.	West Zone	40	110.54
	Central Zone	27	113.59
	North Zone	22	110.25
	East Zone A	21	108.90
	East Zone B	8	80.50
	South Zone A	28	94.64
	South Zone B	9	94.94
	South West Zone	30	92.85
	South East Zone	15	64.33
	Total	200	
My locality remains clean after the daily waste collection.	West Zone	40	100.13

	Central Zone	27	105.54
	North Zone	22	116.27
	East Zone A	21	105.86
	East Zone B	8	67.81
	South Zone A	28	98.25
	South Zone B	9	100.33
	South West Zone	30	107.60
	South East Zone	15	69.33
	Total	200	
I am satisfied with the overall waste management services of SMC.	West Zone	40	111.33
	Central Zone	27	98.74
	North Zone	22	116.89
	East Zone A	21	111.83
	East Zone B	8	59.88
	South Zone A	28	96.89
	South Zone B	9	114.28
	South West Zone	30	101.68
	South East Zone	15	52.67
	Total	200	
I find it easy to contact SMC for waste-related complaints or issues.	West Zone	40	113.35
	Central Zone	27	104.54
	North Zone	22	119.41
	East Zone A	21	112.98
	East Zone B	8	78.38
	South Zone A	28	98.57
	South Zone B	9	87.67
	South West Zone	30	90.50
	South East Zone	15	56.87
	Total	200	
SMC responds promptly to waste management-related complaints.	West Zone	40	109.55
	Central Zone	27	94.43
	North Zone	22	110.45
	East Zone A	21	109.55
	East Zone B	8	81.63
	South Zone A	28	95.07
	South Zone B	9	89.39
	South West Zone	30	110.77
	South East Zone	15	66.37
	Total	200	

Table 4 Test Statistics

Quality and Efficiency of SMC Waste Management Services	Chi-Square	df	Asymp. Sig.
Waste collection in my area is done regularly and on time.	8.686	8	.370
The waste collection staff are polite and professional.	6.935	8	.544
There are enough public dustbins in my area.	8.752	8	.364

Segregated waste (dry/wet) is handled properly by the SMC.	20.491	8	.009
Waste collection vehicles used by SMC are clean and well-maintained.	12.022	8	.150
My locality remains clean after the daily waste collection.	10.274	8	.246
I am satisfied with the overall waste management services of SMC.	20.615	8	.008
I find it easy to contact SMC for waste-related complaints or issues.	17.881	8	.022
SMC responds promptly to waste management-related complaints.	10.839	8	.211

The results of the Kruskal–Wallis test, which was used to determine if respondents' opinions of the waste management services offered by the Surat Municipal Corporation (SMC) varied among Surat City's zones, are displayed in the above table.

Regular and timely waste collection ($p = 0.370$), the professionalism and courtesy of waste collection personnel ($p = 0.544$), the availability of public trash cans ($p = 0.364$), the cleanliness and upkeep of waste collection vehicles ($p = 0.150$), the cleanliness of the area following waste collection ($p = 0.246$), and the timely handling of complaints ($p = 0.211$) are all have p -values greater than 0.05. As a result, the null hypothesis has been accepted at the 5% level of significance, indicating that the median perceptions of the various zones do not differ statistically significantly. This implies that Surat City as a whole constantly views these fundamental trash management services.

On the other hand, the p -values for appropriate segregated waste processing ($p = 0.009$), general satisfaction with SMC waste management services ($p = 0.008$), and convenience of contacting SMC for waste-related concerns ($p = 0.022$) are all less than 0.05. As a result, the null hypothesis has been disproved at the significance level of 5%. This suggests that the median opinions on these features of SMC services vary statistically significantly between zones.

Conclusion

Despite ongoing efforts by the Surat Municipal Corporation, the current study reveals that solid waste management is still a major urban concern in Surat City. The results show that problems including inconsistent collection, ignorance, inadequate segregation, and inadequate door-to-door services are frequently reported in all zones. For the majority of waste-related difficulties, the Kruskal–Wallis test shows no significant zone-wise differences, indicating systemic problems throughout the city. Open dumping, on the other hand, varies significantly between zones, suggesting specific issues. Similar to this, there are notable variations in trash segregation management, complaint accessibility, and general satisfaction with SMC services, despite the universal perception of routine garbage collection services. This illustrates variations in service quality between zones. It becomes clear that public awareness and participation are essential for efficient trash management. The study highlights the necessity of effective grievance redressal procedures, better segregation policies, and targeted zone-wise remedies. Solid waste management in Surat City will be more sustainable and effective overall if these areas are strengthened.

References

1. Kumar, A., & Agrawal, A. (2020). Recent trends in solid waste management status, challenges, and potential for the future Indian cities – A review. In *Current Research in Environmental Sustainability* (Vol. 2). Elsevier B.V. <https://doi.org/10.1016/j.crsust.2020.100011>
2. Kurian Joseph, Rajendiran, S., Senthilnathan, R., & Rakesh, M. (2012). Integrated approach to solid waste management in Chennai: An Indian metro city. In *Journal of Material Cycles and Waste Management* (Vol. 14, Issue 2, pp. 75–84). Springer Tokyo. <https://doi.org/10.1007/s10163-012-0046-0>
3. Shahab, S., & Anjum, M. (2022). Solid Waste Management Scenario in India and Illegal Dump Detection Using Deep Learning: An AI Approach towards the Sustainable Waste Management. *Sustainability (Switzerland)*, 14(23). <https://doi.org/10.3390/su142315896>
4. Sharma, A., Ganguly, R., & Gupta, A. K. (2018). Matrix method for evaluation of existing solid waste management system in Himachal Pradesh, India. *Journal of Material Cycles and Waste Management*, 20(3), 1813–1831. <https://doi.org/10.1007/s10163-018-0703-z>
5. Sharma, S. N., Dehalwar, K., & Singh, J. (2024). Emerging Techniques of Solid Waste Management for Sustainable and Safe Living Environment. In *Sustainable Development Goals Series: Vol. Part F3313* (pp. 29–51). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-60684-7_3

Original Article

An Analytical Study of Indian Knowledge Systems and Sustainable Development under the National Education Policy 2020

Ms. Radhika S. Patel

Teaching Assistant, Post Graduate Department of Law, Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar

Email: radhikap642@gmail.com

Manuscript ID: **Abstract**

JRD -2026-180226

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 116-121

February- 2026

Submitted: 11 Jan 2026

Revised: 21 Jan. 2026

Accepted: 02 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

The National Education Policy (NEP) 2020 marks a transformative change in India's education system by deliberately linking contemporary education with the nation's longstanding Indian Knowledge Systems (IKS) and the broader objectives of sustainable development. This study examines the manner in which NEP 2020 integrates traditional wisdom with modern sustainability ideals to address current environmental and developmental challenges. The research focuses on the significance of indigenous Indian practices including Ayurveda, Yoga, traditional farming systems, water management practices, and ecological knowledge and evaluates their coherence with the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs). Through an analysis of policy instruments, legal provisions, and judicial interpretations, the research establishes that NEP 2020 provides a comprehensive framework for the revitalisation and academic integration of indigenous knowledge systems. The research examines that the inclusion of Indian Knowledge Systems in formal education extends beyond cultural preservation and offers effective and sustainable responses to contemporary issues in health, environmental protection, and natural resource management. The study concludes that the meaningful implementation of IKS related measures under NEP 2020 can substantially support India's progress toward its 2030 sustainable development goals, while protecting ecological stability and cultural continuity.

Keywords: Indian Knowledge Systems (IKS), National Education Policy 2020, Sustainable Development, Traditional Knowledge, Environmental Conservation, SDGs, Educational Reform, Cultural Heritage, Ecological Sustainability

Introduction

The National Education Policy (NEP) 2020 introduces a renewed approach to education by promoting the integration of Indian Knowledge Systems (IKS) with modern learning practices. It highlights the continued relevance of India's traditional knowledge in addressing present day issues, particularly those related to sustainable development. Indian Knowledge Systems encompass a broad range of disciplines, including philosophy, science, medicine, agriculture, architecture, and environmental studies. This knowledge has been passed down through classical texts, regional writings, and oral traditions, reflecting generations of observation, experience, and practical application. Traditional practices such as nature friendly agricultural methods described in texts like Vrikshayurveda demonstrate an understanding of ecological balance and sustainability. The concept of sustainable development, defined by the United Nations as meeting current needs without compromising the future, aligns closely with many ideas found in Indian philosophy. Principles such as Vasudhaiva Kutumbakam, which emphasizes global unity, and the harmonious relationship between humans and nature (Prakriti and Purusha), mirror the goals of the Sustainable Development Goals (SDGs). In an era marked by climate change, environmental decline, and resource shortages, NEP 2020 stresses the importance of drawing from traditional wisdom. By incorporating Indian Knowledge Systems into mainstream education alongside modern scientific knowledge, the policy seeks to equip learners with the understanding and skills needed to develop sustainable solutions for contemporary environmental and developmental challenges.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19124771](https://doi.org/10.5281/zenodo.19124771)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Radhika S. Patel, Teaching Assistant, Post Graduate Department of Law, Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar

How to cite this article:

Patel, R. S. (2026). An Analytical Study of Indian Knowledge Systems and Sustainable Development under the National Education Policy 2020. *Journal of Research and Development*, 18(2(XVIII)), 116–121. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19124771>

Research Objectives

- (1) To analyse the major provisions of the National Education Policy 2020 relating to Indian Knowledge Systems (IKS) and evaluate their relevance to current educational demands.
- (2) To examine the relationship between Indian Knowledge Systems and the principles of sustainable development as outlined in the United Nations SDGs.
- (3) To analyse the legal and regulatory framework supporting the integration of Indian Knowledge Systems into the Indian education system.
- (4) To study significant judicial pronouncements that recognize, preserve, and protect traditional knowledge systems in India.
- (5) To evaluate how the integration of IKS through NEP 2020 can contribute to achieving sustainable development goals in the Indian context.
- (6) To study the key challenges and opportunities associated with the implementation of IKS based education for sustainable development under the NEP 2020 framework.

Research Methodology:-

This study adopts a qualitative research approach, drawing on secondary sources to examine the integration of Indian Knowledge Systems (IKS) within the National Education Policy (NEP) 2020 and their relationship with sustainable development. Key resources include government documents, legal frameworks, landmark court cases, and scholarly literature on IKS, NEP 2020, and the UN Sustainable Development Goals (SDGs). The research involved a detailed review of relevant policies and laws, such as the Biological Diversity Act (2002) and the Protection of Plant Varieties and Farmers' Rights Act (2001), alongside significant judicial decisions like the Turmeric Patent Case and *Divya Pharmacy v. Union of India*, to understand the legal protection of traditional knowledge. In addition, academic studies on sustainability, education reform, and indigenous practices were examined to identify both opportunities and challenges in implementing NEP 2020. Data were analyzed thematically, with a focus on areas including curriculum development, teacher training, community engagement, and the alignment of IKS with sustainable development goals. This methodology provides insights into how NEP 2020 can support an education system that is inclusive, culturally grounded, and oriented toward sustainability, while protecting India's traditional knowledge heritage.

Nep 2020 and Indian Knowledge Systems

1 Policy Measures Relating to Indian Knowledge Systems

The National Education Policy 2020 accords considerable importance to the inclusion of Indian Knowledge Systems (IKS) throughout the education system. It formally recognizes India's long standing intellectual legacy in diverse fields such as mathematics, astronomy, medical sciences, surgery, architecture, civil engineering, navigation, yoga, fine arts, and traditional games. The policy emphasizes that this accumulated knowledge, shaped over centuries, must be carefully preserved and effectively integrated into modern academic structures to remain relevant and accessible. To operationalize this objective, NEP 2020 proposes several institutional initiatives. Among these is the establishment of the Indian Institute of Translation and Interpretation (IITI), aimed at translating classical texts and enabling wider access for students and researchers. The policy also underscores the role of Sanskrit and other classical languages as key carriers of Indian knowledge, encouraging their study at various educational levels to facilitate direct engagement with traditional sources.

2 Incorporation of IKS within the Curriculum

NEP 2020 advocates an interdisciplinary approach to Indian Knowledge Systems, integrating them across subjects rather than isolating them as a separate area of study. This approach allows learners to connect traditional insights with contemporary academic disciplines. For instance, ideas from ancient Indian mathematical traditions may be linked with present day mathematical education, while traditional environmental practices can inform modern ecological studies. Similarly, concepts rooted in Ayurveda are encouraged to complement contemporary medical education. The policy also highlights the need to include India's cultural heritage, particularly tribal and indigenous knowledge, within educational curricula at all levels. This includes both theoretical and practical knowledge related to traditional crafts, farming practices, medicine, and sustainable lifestyles. Emphasis is placed on experiential learning, enabling students to engage directly with traditional knowledge holders, artisans, and practitioners to better understand the practical application of indigenous wisdom.

3 Research, Preservation, and Documentation NEP 2020 places strong emphasis on strengthening research and documentation efforts related to Indian Knowledge Systems. It proposes the creation of a National Research Foundation (NRF) to support research initiatives in IKS alongside contemporary scientific research. Higher education institutions are encouraged to establish specialized research centres dedicated to the study, preservation, and dissemination of traditional knowledge. These centres would focus on activities such as manuscript digitization, interdisciplinary research, and the development of structured repositories of indigenous practices. The policy also acknowledges the significance of oral traditions, particularly among tribal and indigenous communities where

knowledge transmission occurs primarily through lived experience and oral communication. To address this, NEP 2020 encourages collaboration between academic institutions and local communities to document such knowledge responsibly. These efforts aim to preserve authenticity, prevent knowledge loss, and ensure respectful representation of community based traditions.

Nep 2020 and Sustainable Development

1 Environmental Awareness and Climate Responsibility

The National Education Policy 2020 identifies environmental education and climate awareness as essential elements of contemporary learning. It emphasizes the need to foster sensitivity towards nature and promote responsible attitudes toward the environment and living beings through interactive and participatory educational methods. This focus directly supports SDG 13 (Climate Action) and SDG 15 (Life on Land). The inclusion of Indian Knowledge Systems (IKS) within environmental education introduces learners to indigenous ecological wisdom that has guided sustainable living for centuries. Traditional Indian practices reveal an advanced understanding of environmental stewardship. Classical works such as the Arthashastra outline structured approaches to forest conservation, while Vrikshayurveda offers detailed guidance on plant care and sustainable agricultural practices. Community based traditions like Sacred Groves (Devrai) protected forest areas preserved for cultural and spiritual reasons as enduring examples of indigenous conservation methods that have protected biodiversity over generations. By incorporating such practices into environmental studies, NEP 2020 enables students to engage with proven models of sustainability.

2 Sustainable Farming Practices and Food Security

Ancient Indian agricultural texts, including Krishi Parashara and Kashyapiya Krishisukti, emphasize environmentally responsible farming techniques such as organic cultivation, crop diversification, and natural pest control. These methods closely correspond with SDG 2 (Zero Hunger) and SDG 12 (Responsible Consumption and Production). NEP 2020's emphasis on vocational and skill based education creates opportunities to integrate traditional agricultural knowledge with modern scientific advancements. The preservation of indigenous seed varieties by farming communities has long contributed to agricultural resilience and food security, particularly in the face of changing climatic conditions. In addition, traditional water management systems such as Johads in Rajasthan and Eri tanks in Tamil Nadu demonstrate sustainable approaches to water conservation, supporting SDG 6 (Clean Water and Sanitation). Including these practices in educational curricula equips learners with practical skills and knowledge necessary for sustainable development.

3 Health, Wellness, and Holistic Development

The holistic educational vision of NEP 2020 aligns closely with SDG 3 (Good Health and Well-being). The policy promotes physical education and Yoga, recognizing the relevance of traditional Indian health practices in nurturing overall wellbeing. Healthcare systems such as Ayurveda, Yoga, Unani, Siddha, and Homeopathy (AYUSH) emphasize preventive care, natural healing, and the balance between physical and mental health. The policy also highlights the importance of emotional and psychological wellbeing, drawing inspiration from Indian philosophical traditions. Practices such as meditation, mindfulness, and stress management, rooted in yogic thought, are increasingly valued worldwide for their positive impact on mental health. By embedding these practices within the educational framework, NEP 2020 supports the development of balanced, healthy individuals capable of contributing to sustainable societies.

4 Inclusive and Quality Education

NEP 2020's focus on inclusive and equitable learning corresponds with SDG 4 (Quality Education) and SDG 10 (Reduced Inequalities). The policy's encouragement of mother tongue instruction and multilingual education reflects India's long standing tradition of knowledge transmission in local languages. The inclusion of tribal and indigenous knowledge systems ensures that the contributions of marginalized communities are recognized within mainstream education. Traditional learning models such as the Gurukul system emphasized individualized instruction, ethical development, and close teacher student relationships. NEP 2020 seeks to reintroduce these values through learner centered approaches that prioritize experiential learning, critical thinking, and character formation. By adapting these traditional educational principles to modern contexts, the policy aims to create a more inclusive, flexible, and holistic education system.

Literature Review

1. Victoria Jakes highlights that traditional knowledge as an active and practical resource that plays an important role in sustainable development. Shaped through long standing relationships between indigenous communities and their natural environments, this knowledge supports responsible resource use, biodiversity conservation, and climate change adaptation. Her research shows that traditional agricultural practices such as crop rotation, agroforestry, and polyculture often outperform industrial farming by improving soil health, increasing biodiversity, and strengthening food security. The study also highlights the central role of indigenous communities in conservation efforts and emphasizes the need for ethical knowledge sharing and protection of indigenous rights. Overall, Jakes advocates for integrating traditional knowledge with modern scientific approaches to achieve sustainable and culturally appropriate development. 2. Sharma, Trivedi, and Chaudhary examines that study investigates the uneven progress of Indian states toward achieving the Sustainable Development Goals using the Environment Social Economic framework. States like

Kerala and Tamil Nadu perform well due to balanced development across social, economic, and environmental sectors, while states such as Bihar and Jharkhand face persistent challenges related to infrastructure, healthcare, and education. The authors stress that sustainability dimensions are interconnected and that gaps remain despite major government initiatives. They argue that incorporating Indian Knowledge Systems such as traditional water management, organic farming, local language education, and community governance can enhance development outcomes and promote inclusive growth.

3. Shinde, Pasa, Waghmare, and Saikia evaluates the implementation of the National Education Policy 2020, focusing on both its opportunities and limitations. While the policy encourages innovative teaching methods, holistic education, and global engagement, its impact depends on addressing challenges such as unequal resource distribution, insufficient teacher training, and uneven technological access. The authors emphasize the importance of cooperation among policymakers, educational institutions, educators, and communities. They view implementation challenges as opportunities for reform and stress the need for stronger teacher education, equitable resource allocation, and effective use of technology.

4. Anamika Kaushiva argues that sustainable development has long been embedded within Indigenous Knowledge Systems rather than being a modern concept. The study explains how industrial growth driven models contributed to environmental degradation, leading to global sustainability initiatives like the SDGs. In contrast, indigenous communities have historically practiced sustainable, community based lifestyles that maintain ecological balance. The research highlights the strong alignment between IKS principles and the SDGs and calls for integrating indigenous knowledge with contemporary development strategies to achieve inclusive and environmentally sustainable growth.

Existing Legal Framework

1 Constitutional Provisions

The Constitution of India provides the primary legal foundation for the recognition and preservation of Indian Knowledge Systems (IKS). Judicial interpretation of Article 21, which guarantees the right to life, has expanded its scope to include the right to a healthy environment and sustainable living. Complementing this, Article 48A directs the State to safeguard and enhance the environment, while Article 51A (g) places a responsibility on citizens to protect and improve the natural environment. Collectively, these provisions establish a constitutional duty to safeguard traditional ecological wisdom. Cultural protection is another key constitutional concern. Article 29 ensures the protection of minority cultural rights, including the preservation of distinct languages, scripts, and cultural traditions. This provision is particularly significant for safeguarding indigenous knowledge held by tribal and minority communities. Additionally, Article 51A (f) calls upon citizens to respect and preserve India's diverse cultural heritage, which inherently includes traditional knowledge systems.

2 Biological Diversity Act, 2002

The Biological Diversity Act, 2002 serves as a comprehensive statutory framework aimed at conserving biological diversity while protecting traditional knowledge associated with biological resources. The Act emphasizes the documentation and protection of indigenous knowledge, particularly through Section 36, which mandates the establishment of State Biodiversity Boards to record traditional knowledge linked to biodiversity. To curb the unauthorized exploitation of biological resources, Section 6 requires foreign individuals or entities to obtain prior approval from the National Biodiversity Authority before accessing such resources for research or commercial purposes. This provision plays a critical role in preventing biopiracy. Furthermore, the Act recognizes the rights of local and indigenous communities by ensuring equitable benefit sharing under Section 7 whenever traditional knowledge is commercially utilized, thereby promoting sustainable use and community participation.

3 Traditional Knowledge Digital Library (TKDL)

The Traditional Knowledge Digital Library (TKDL), established in 2001 by the Council of Scientific and Industrial Research (CSIR), represents a significant institutional effort to protect Indian traditional knowledge from misappropriation. The TKDL systematically compiles and translates knowledge from classical systems such as Ayurveda, Unani, Siddha, and Yoga into several international languages. By providing access to patent offices worldwide, the database enables patent examiners to identify prior knowledge and avoid granting patents on traditional practices. By 2020, the TKDL had successfully challenged numerous wrongful patent claims and contributed to the revocation of improperly granted patents. This initiative demonstrates India's proactive strategy in protecting indigenous knowledge while supporting its legitimate use for research and innovation.

4 Protection of Plant Varieties and Farmers' Rights Act, 2001

The Protection of Plant Varieties and Farmers' Rights Act, 2001 formally recognizes farmers as custodians of plant genetic resources. Under Section 39, farmers are granted the right to save, use, exchange, and sell seeds and farm produce derived from protected plant varieties. The Act acknowledges the historical role of farmers as informal innovators and conservers of agricultural biodiversity. The legislation also establishes a benefit sharing framework when farmers' varieties are commercially exploited, ensuring that traditional agricultural knowledge receives economic recognition. By protecting farmers' rights and encouraging the conservation of indigenous crop varieties, this legal framework supports sustainable agricultural practices and long term food security.

Case Law in India

1 M.C. Mehta v. Union of India (1997):- Taj Trapezium Case

Although the case did not expressly address Indian Knowledge Systems, it stands as a foundational judgment in India's environmental law jurisprudence. The Supreme Court firmly entrenched the precautionary principle and sustainable development as core principles governing environmental protection. The Court made it clear that economic growth cannot be pursued at the expense of environmental degradation and affirmed the State's responsibility to safeguard the environment for both present and future generations. This ruling indirectly reinforces the importance of traditional ecological knowledge, as many indigenous practices are inherently sustainable and conservation oriented. By elevating sustainability to a constitutional value, the judgment provides a legal basis for integrating traditional knowledge systems into environmental governance and development planning.

2 Narmada Bachao Andolan v. Union of India (2000)

The Narmada Bachao Andolan case drew attention to the social and cultural consequences of large scale development projects on tribal and indigenous communities. While the Supreme Court allowed the construction of the Narmada dam, it acknowledged that displacement involves more than the loss of physical shelter. The Court recognized the deep cultural, social, and spiritual ties that tribal communities share with their land, which also encompass their traditional knowledge related to agriculture, water resources, forests, and livelihoods. The judgment emphasized the need for effective rehabilitation and resettlement measures that address not only economic concerns but also cultural and social realities. In doing so, it implicitly recognized the significance of indigenous knowledge systems and underscored the necessity of preserving traditional ways of life closely connected to specific ecological environments.

3 The Turmeric Patent Case (1997)

The Turmeric Patent Case represents a landmark instance of international recognition of Indian traditional knowledge. In 1995, the United States Patent and Trademark Office (USPTO) granted a patent to non-Indian researchers for the wound healing application of turmeric. This claim overlooked the fact that turmeric had been widely used for medicinal purposes in Indian traditional systems, particularly Ayurveda, for centuries. The Council of Scientific and Industrial Research (CSIR), India, challenged the patent by presenting evidence from ancient Sanskrit texts, Ayurvedic literature, and long standing traditional practices. CSIR successfully demonstrated that the claimed invention lacked novelty and constituted prior art. Consequently, the patent was revoked in 1997. This case exposed the issue of biopiracy and revealed the inadequacies of international patent systems in protecting traditional knowledge. It played a pivotal role in shaping India's approach to safeguarding Indian Knowledge Systems and directly contributed to the creation of the Traditional Knowledge Digital Library (TKDL).

4 Divya Pharmacy v. Union of India (2018)

The Divya Pharmacy case is a judicial ruling that clarifies how traditional knowledge is protected under the Biological Diversity Act, 2002. The case involved Divya Pharmacy, associated with Patanjali Ayurved, which claimed that being an Indian company exempted it from seeking approval from the State Biodiversity Board and from sharing benefits arising from the commercial use of biological resources. The Uttarakhand High Court rejected this argument and held that Indian companies are equally subject to the Act. The Court stated that biological resources and the traditional knowledge linked to them are collective assets of local communities rather than private property. As a result, any commercial use of these resources requires fair and equitable benefit sharing. The judgment reaffirmed the Act's objectives of conservation, sustainable use, and protection of community rights, and strengthened the regulatory role of State Biodiversity Boards.

Findings and Suggestions

The study highlights that the National Education Policy 2020 represents an important transition in India's education system by acknowledging Indian Knowledge Systems (IKS) as relevant and meaningful for addressing contemporary issues. Traditional Indian knowledge embodies a strong awareness of ecological harmony, sustainable resource management, and holistic wellbeing, which closely corresponds with the goals of sustainable development and the United Nations SDGs. Long standing practices related to agriculture, water conservation, healthcare, and environmental protection continue to provide viable and context specific solutions. NEP 2020 offers an enabling structure for incorporating IKS through interdisciplinary approaches, experiential learning, and cultural integration, supported by institutions such as the National Research Foundation. Nevertheless, successful implementation depends on the availability of trained educators, well designed curriculum resources, and effective assessment frameworks. To address these gaps, the study recommends targeted teacher training, collaborative research with local and indigenous communities, inclusive curriculum design, and the development of secure digital platforms to document and share traditional knowledge while safeguarding community rights. Overall, the integration of IKS within NEP 2020 holds significant potential to advance sustainable development while at the same time preserving and promoting India's cultural heritage.

Conclusion

This study underscores the unique opportunity presented by the National Education Policy 2020 to transform education in India by giving Indian Knowledge Systems (IKS) the recognition they deserve. By combining time honored wisdom

with modern educational practices and sustainability objectives, NEP 2020 provides a holistic approach to addressing today's environmental, social, and economic challenges, while staying deeply connected to India's cultural heritage. Traditional practices related to nature, health, and community life demonstrate a profound understanding of sustainability, aligning closely with global frameworks such as the UN Sustainable Development Goals. However, strong policy frameworks alone are not enough. The success of this vision depends on effective implementation on the ground training educators, creating authentic and relevant curricula, developing appropriate evaluation methods, and engaging respectfully with local and indigenous communities. When approached thoughtfully, initiatives like documentation and digital platforms can protect traditional knowledge while protecting community rights. By integrating IKS under NEP 2020, India has the potential to nurture a generation of learners who value their heritage and are equipped to tackle modern challenges in sustainable ways. By merging ancient wisdom with contemporary science, the country can pursue an inclusive, resilient development path rooted in its own traditions offering insights and solutions not only for India but for the world.

References

1. Biological Diversity Act, 2002 (Act No. 18 of 2003), Government of India.
2. Constitution of India
3. National Education Policy -2020
4. Council of Scientific and Industrial Research (CSIR). (2020). Traditional Knowledge Digital Library. New Delhi: Government of India.
5. Jakes, Victoria. "The role of traditional knowledge in sustainable development." *International Journal of Humanity and Social Sciences* 3.2 (2)
6. Sharma, Niharika, Mridul Trivedi, and Manisha Choudhary. "From tradition to transform: SDGs and the role of the Indian knowledge system in india's growth through ESE (Environment, Social, and Economic) factors." *Discover Sustainability* 6.1 (2025): 1110.
7. Ashokkumar, T., et al. "Analyzing the impact of the new educational policy 2020: A comprehensive review of India's educational reforms." *Evaluation and Program Planning* 108 (2025): 102515.
8. Kaushiva, Anamika. "Visualizing the Sustainable Development Goals through the Lens of the Indian Indigenous Knowledge System." *Research Journal of Humanities and Social Sciences* 16.4 (2025): 265-272.
9. M.C. Mehta v. Union of India, AIR 1997 SC 734 (Taj Trapezium Case).
10. Ministry of Education, Government of India. (2020). National Education Policy 2020. New Delhi: Government of India.
11. Narmada Bachao Andolan v. Union of India, (2000) 10 SCC 664.
10. Protection of Plant Varieties and Farmers' Rights Act, 2001 (Act No. 53 of 2001), Government of India.
12. United Nations. (2015). Transforming our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. New York: United Nations.

Original Article

Mainstreaming Yoga in Education for Youth Well-Being

Dr. Ankurkumar D. Chaudhari

Assistant Professor, (Physical Education) N.M. College of Agriculture, Navsari Agricultural University,
Navsari, Gujarat, India

Manuscript ID:

JRD -2026-180227

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 122-125

February- 2026

Submitted: 11 Jan 2026

Revised: 21 Jan. 2026

Accepted: 02 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

Abstract

The growing physical, emotional, and psychological challenges faced by young people highlight the urgent need for holistic approaches in education. Mainstreaming yoga within educational systems offers an effective strategy to enhance youth well-being by promoting physical fitness, mental clarity, emotional balance, and social harmony. Yoga practices such as asanas (postures), pranayama (breathing techniques), and meditation help students manage stress, improve concentration, and cultivate self-discipline and resilience. Integrating yoga into school curricula can also support character development, reduce anxiety and behavioral issues, and foster a positive learning environment. Furthermore, yoga aligns with modern educational goals that emphasize life skills, mindfulness, and healthy lifestyles. This paper explores the significance of incorporating yoga into mainstream education, examines its benefits for youth development, and discusses strategies for effective implementation in schools and higher education institutions. By embedding yoga practices within educational frameworks, institutions can contribute to the holistic development and overall well-being of students.

Keywords: Yoga in Education; Youth Well-Being; Holistic Development; Mental Health; Mindfulness; Stress Management; School Curriculum Integration; Physical and Emotional Health.

Introduction

Yoga is a holistic and ancient practice that encompasses physical, mental, and spiritual dimensions. It originated in India thousands of years ago and has evolved into various styles and approaches. The term “yoga” comes from the Sanskrit word “yuj,” which means to unite, join, or connect. At its core, yoga is about the union of the individual self with the universal consciousness or higher reality. Here’s a comprehensive definition of yoga:

Yoga is a multifaceted practice that involves:

Physical Postures (Asanas): Yoga includes a variety of physical postures that promote strength, flexibility, balance, and coordination. These postures are designed to improve the physical body’s health and well-being.

Breath Control (Pranayama): Pranayama involves techniques to control and regulate the breath. This not only improves lung function but also helps calm the mind and enhance concentration.

Meditation (Dhyana): Meditation is a practice of focused attention, mindfulness, or contemplation. It aims to still the mind, achieve mental clarity, and cultivate inner peace.

Ethical Principles (Yamas and Niyamas): Yoga emphasizes ethical guidelines for living, such as truthfulness, non-violence, self-discipline, contentment, and self-study. These principles guide practitioners toward virtuous and mindful living.

Self-Discovery and Self-Realization: Yoga encourages self-awareness, self-inquiry, and self-realization. Through introspection and inner exploration, individuals can uncover their true nature and potential.

Connection to Spirituality: While yoga is not a religious practice, it often intersects with spiritual and philosophical teachings. It can be a pathway for individuals to explore their connection to a higher power, the universe, or their own inner wisdom.

Holistic Well-Being: Yoga promotes a holistic approach to well-being that encompasses physical, mental, emotional, and spiritual health. It aims to achieve balance and harmony in all aspects of life

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19124378](https://doi.org/10.5281/zenodo.19124378)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Ankurkumar D. Chaudhari, Assistant Professor, (Physical Education) N.M. College of Agriculture, Navsari Agricultural University, Navsari, Gujarat, India

How to cite this article:

Chaudhari, A. D. (2026). Mainstreaming Yoga in Education for Youth Well-Being. *Journal of Research and Development*, 18(2(XVIII)), 122–125. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19124378>

Cultivation of Mindfulness: Mindfulness is a cornerstone of yoga practice. It involves being fully present in the moment, observing thoughts and sensations without judgment, and fostering a state of awareness.

Stress Reduction and Relaxation: Many yoga practices emphasize relaxation techniques that help reduce stress, calm the nervous system, and promote relaxation.

Continuous Practice and Progress: Yoga is considered a lifelong journey. It's not just about performing physical postures but also about cultivating a positive and compassionate mind-set through ongoing practice.

Yoga can be tailored to individual needs and preferences, making it accessible to people of all ages and fitness levels. While physical benefits are observable, the deeper aspects of yoga, such as its impact on mental clarity, emotional well-being, and spiritual growth, are often experienced over time with consistent practice.

Significance of Yoga among College and University Going Teenagers

Yoga holds several significant benefits for college and university-going teenagers. This phase of life is characterized by academic challenges, personal growth, and transitioning into adulthood. Incorporating yoga into the lives of teenagers during their college and university years can have positive effects on various aspects of their well-being and development. Here is why yoga is significant for this age group:

Stress Management: College and university life often come with increased academic pressure and responsibilities. Yoga offers effective stress-relief techniques, such as meditation and deep breathing, which can help teenagers to manage stress and anxiety levels.

Mental Clarity and Focus: Yoga practices that involve mindfulness and concentration can enhance teenagers' ability to focus on studies and retain information. Improved mental clarity can contribute to academic success.

Emotional Well-Being: The teenage years can be emotionally challenging as individuals navigate personal growth and identity development. Yoga promotes emotional awareness, self-acceptance, and emotional regulation, helping teenagers cope with mood swings and emotional ups and downs.

Self-Confidence: Yoga encourages teenagers to step out of their comfort zones and try new poses or techniques. As they achieve new milestones in their practice, their self-confidence and self-esteem can grow.

Physical Fitness: Engaging in regular yoga practice can help teenagers maintain physical health and fitness. Yoga poses improve strength, flexibility, and balance, which are essential for overall well-being.

Healthy Lifestyle: Yoga often extends beyond the mat, encouraging healthier lifestyle choices. Teenagers who practice yoga are more likely to adopt mindful eating habits, prioritize sleep, and engage in other wellness practices.

Time Management: Incorporating yoga into a busy schedule requires time management and discipline. These skills learned on the mat can be transferred to academic and personal life, helping teenagers manage their time effectively.

Social Connection: Group yoga classes provide opportunities for social interaction and community building. Teenagers can connect with like-minded peers and form positive relationships in a non-academic setting.

Body Positivity: Yoga promotes body positivity and self-acceptance by encouraging individuals to honour their bodies and practice without judgment. This can counteract negative body image issues that some teenagers may experience.

Mind-Body Connection: Yoga fosters a strong mind-body connection. This awareness can help teenagers understand the signals their bodies are sending and practice self-care.

Personal Growth: Yoga encourages self-exploration and self-awareness, promoting personal growth and a deeper understanding of oneself.

Life Skills: Yoga teaches important life skills such as patience, perseverance, and adaptability, which are valuable for personal and professional success.

Behavioural Improvement: Yoga encourages self-discipline and self-regulation. Children become more mindful of their actions and choices, leading to improved behaviour and decision-making. Creativity and Imagination: Yoga often incorporates storytelling and imaginative themes, encouraging children to use their creativity and imagination. This can be particularly engaging and enjoyable for young learners.

Healthy Lifestyle Habits: Early exposure to yoga can instill the value of a healthy lifestyle in children. They may become more mindful of nutrition, exercise, and holistic well-being practices as they grow.

Cultural and Philosophical Awareness: Yoga exposes children to elements of Indian culture and philosophy. They can learn about concepts like mindfulness, compassion, and interconnectedness. Schools and educators recognize these benefits and are increasingly incorporating yoga into physical education curricula or as part of wellness programs. Simple and playful yoga practices catered to children's needs and interests can make the practice enjoyable and impactful. It is important to ensure that yoga sessions for children are age-appropriate, engaging, and focus on enjoyment rather than performance.

College and university campuses often offer yoga classes or wellness programs that cater to the needs of teenagers. Whether through organized classes or individual practice, incorporating yoga into college and university life can contribute to a well-rounded and balanced educational experience.

Different Ways to Promote Yoga among Students and Youth

Promoting yoga among students can have numerous benefits for their physical, mental, and emotional well-being. Here are some effective ways to introduce and encourage yoga practice among students:

Incorporate Yoga into Physical Education Classes:

- » Collaborate with physical education teachers to include yoga sessions as part of the curriculum.
- » Teach students basic yoga poses, stretches, and breathing techniques during regular PE classes.

Offer After-School Yoga Clubs or Classes:

- » Create after-school yoga clubs or classes where students can learn and practice yoga in a relaxed and supportive environment.
- » Invite certified yoga instructors or teachers with yoga experience to lead the sessions.

Integrate Yoga into Wellness Programs:

- » Incorporate yoga as a component of school-wide wellness programs aimed at promoting physical and mental health.

Host Workshops and Seminars:

- » Organize workshops or seminars on the benefits of yoga and how to incorporate it into daily life.
- » Invite experienced yogis or instructors to share their knowledge and lead sessions.

Provide Access to Online Resources:

- » Share online yoga tutorials, videos, and resources that students can access and practice at their convenience.
- » Encourage students to follow reputable yoga instructors on social media platforms.

Create a Yoga Space or Corner:

- » Designate a quiet and peaceful area within the school where students can practice yoga, meditate, or relax.
- » Decorate the space with calming elements to create a serene ambiance.

Organize Yoga Challenges or Events:

- » Hold yoga challenges or events where students can participate individually or in teams to complete a set of yoga poses over a period of time.
- » Recognize and celebrate the participants' efforts and achievements.

Incorporate Mindfulness Activities:

- » Combine mindfulness exercises, such as deep breathing and meditation, with yoga to enhance students' overall well-being.

Partner with Local Yoga Studios:

- » Collaborate with local yoga studios to offer discounted classes or special events for students.
- » Provide information about these opportunities through school newsletters or announcements.

Include Yoga in Health Education:

- » Integrate discussions about the benefits of yoga, stress management, and mental health awareness into health education classes.

Use Yoga in Special Programs:

- » Utilize yoga as a tool in programs focused on preventing bullying, enhancing self-esteem, or promoting positive behaviour.

Foster a Positive Mind-set:

- » Emphasize the non-competitive nature of yoga and encourage students to practice without judgment or comparison.
- » Promote body positivity and self-acceptance in yoga practice.

Lead by Example:

- » Teachers and school staff can demonstrate their own commitment to yoga by participating in sessions and sharing their experiences.

Provide Yoga Materials:

- » Make yoga mats, blocks, and props available for students to use during yoga sessions.
- » Create hand-outs or posters with basic yoga poses and explanations.

Conclusion

Promoting yoga among students requires a combination of education, awareness, and creating an inviting environment. By offering various avenues for students to engage with yoga, schools, colleges and universities can contribute to their overall health and well-being.

References

1. Agarwal, S. K. (2013). Evidence based medical benefits of yoga. Indian journal of science, 2(3), 1-4.
2. Dutta, A., Aruchunan, M., Mukherjee, A., Metri, K. G., Ghosh, K., & Basu-Ray, I. (2022). A comprehensive review of yoga research in 2020. Journal of Integrative and Complementary Medicine, 28(2), 114-123.
3. Govindaraj, R., Karmani, S., Varambally, S., & Gangadhar, B. N. (2016). Yoga and physical exercise—a review and comparison. International Review of psychiatry, 28(3), 242-253.
4. Hagins, M., & Khalsa, S. B. (2012). Bridging yoga therapy and scientific research. International Journal of Yoga Therapy, 22(1), 5-6.
5. Kamraju, M. (2023). Yoga and chronic conditions. ASEAN Journal of Physical Education and Sport Science, 3(1), 1-6.

6. Kathapillai, M. (2019). Awareness about yoga asana and its benefits among undergraduate medical students: A descriptive study. *Int J Yoga, Physiotherapy And Physical Education*, 4(2), 20-23.
7. Khan, I. A., Agarwal, P. K., & Paliwal, N. W. (2025). Benefits, Myths, and Acceptability of Yoga. *The Indian Practitioner*, 78(01), 20-21.
8. McCall, M. C. (2013). How might yoga work? An overview of potential underlying mechanisms. *Journal of Yoga & Physical Therapy*, 3(1), 1.
9. Rayal, S. P., Singh, B., & Jain, P. (2021). Exploring the Therapeutic Effects of Yoga and its Ability to Increase Quality of Life. *International Journal for Modern Trends in Science and Thechnology*, 7, 90-96.
10. Sharma, D., Dogra, D. K., Sharma, R., & Ali, H. (2025). A systematic literature review on yoga and asanas. *Journal of Bodywork and Movement Therapies*.
11. Suri, M., Saini, N., & Gupta, S. (2016). Exploring the physiological effects of yoga: A state of the art review. *International Journal of Physical Education, Sports and Health*, 3(2), 316-320.

Original Article

Suicide Prevention through Indian Philosophy: A Value-Based Framework Using the Five Yamas

Dr. Monika P. Shah

Assistant Professor, Government Arts and Commerce College, Netrang, Di. Bharuch

Manuscript ID:

JRD -2026-180228

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 126-130

February- 2026

Submitted: 11 Jan 2026

Revised: 21 Jan. 2026

Accepted: 02 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

Abstract

*Suicide is one of the most serious yet complex public-health challenges of this time. Globally, hundreds of thousands of people die by suicide each year, and many more struggle silently with thoughts of self-harm. In India, suicide rates have steadily increased, with social, relational, economic, and health-related stressors playing a major role. While modern prevention strategies rightly emphasize psychiatric care and crisis intervention, suicide is not only a medical issue — it is also deeply social, moral, and existential. This paper explores how the ethical foundations of classical Indian philosophy — specifically the five **Yamas** (Ahimsa, Satya, Asteya, Brahmacharya, and Aparigraha) — can contribute to a broader, culturally grounded framework for suicide prevention. Rather than replacing clinical care, these values can complement modern approaches by strengthening emotional resilience, fostering supportive communities, reducing harmful social pressures, and promoting meaning and balance in life.*

Keywords: Indian Philosophy; Suicide Prevention; Five Yamas; Ethical Values; Youth Mental Health; Value-Based Education; Emotional Resilience; Holistic Well-Being.

Introduction

Suicide is not caused by a single factor. It often emerges from an overwhelming mix of emotional pain, social isolation, financial strain, relationship conflict, illness, or a loss of meaning. Mental-health disorders such as depression and substance abuse are important risk factors, but they exist within larger life contexts. When support systems weaken and hope diminishes, individuals may feel trapped with no visible way forward. In India especially, many suicides are linked not only to psychiatric illness but also to family tensions, social expectations, economic hardship, and interpersonal distress. This suggests that prevention must extend beyond hospitals and clinics. It must also address how people live, relate, cope, and find meaning. Indian philosophical traditions have long reflected on how to live in ways that reduce suffering and promote inner balance. The **Five Yamas**, ethical principles described in classical Yoga philosophy, offer a framework that may help cultivate psychological strength and healthier social environments — both of which are protective against suicidal despair.

The Scope of the Problem: Global and Indian Context

Globally, suicide is among the leading causes of death, particularly among young people aged 15–29 years. For every suicide death, many more individuals attempt suicide or experience serious suicidal ideation. These figures reflect widespread psychological distress that often remains hidden or untreated.

India bears a particularly heavy burden. Recent National Crime Records Bureau (NCRB) data report more than 1.7 lakh (170,000+) suicide deaths annually, the highest number ever recorded in the country. The decade-long trend from 2013 to 2023 highlights a concerning rise in suicide rates.

1 Trends in Suicide Rates (2013–2023)

As shown in Table 1, the suicide rate in India remained relatively stable from 2013 to 2017, even showing a slight decline during this period. However, after 2017, the trend reverses, with a steady increase observed year after year. The rise becomes sharper from 2019 onward and is most pronounced during 2020–2022.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Monika P. Shah, Assistant Professor, Government Arts and Commerce College, Netrang, Di. Bharuch

How to cite this article:

Shah, M. P. (2026). Suicide Prevention through Indian Philosophy: A Value-Based Framework Using the Five Yamas. *Journal of Research and Development*, 18(2(XVIII)), 126–130.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19124468>

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19124468](https://doi.org/10.5281/zenodo.19124468)

This period coincides with heightened stress related to health crises, economic disruption, family strain, and social isolation. Although there is a marginal decline in 2023, the overall trend remains upward, indicating that suicide has become a growing and serious public-health concern.

Table-1

Sr. No.	Year	Total Number of Suicides	Projected Mid Year (In Population* Lakh)+	Rate of Suicides
1	2013	134799	12287.9	11.0
2	2014	131666	12440.4	10.6
3	2015	133623	12591.1	10.6
4	2016	131008	12739.9	10.3
5	2017	129887	13091.6	9.9
6	2018	134516	13233.8	10.2
7	2019	139123	13376.1	10.4
8	2020	153052	13533.9	11.3
9	2021	164033	13671.8	12.0
10	2022	170924	13797.5	12.4
11	2023	170924	13923.3	12.3

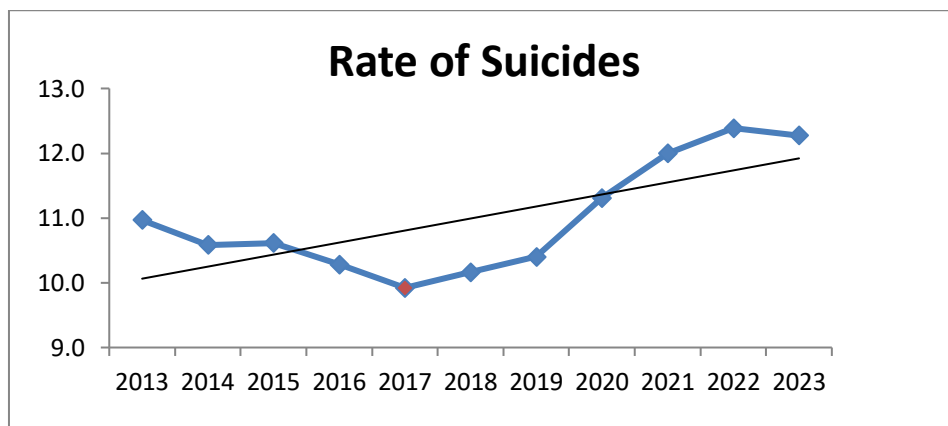

Chart-1

3. Gender-wise Distribution of Suicides

Chart-2 shows a clear gender difference in suicide deaths. Males account for a much larger proportion of suicides (124,730) compared to females (46,648), while the number among transgender persons is very small.

Table-2

Male	Female	Transgender
124730	46648	40

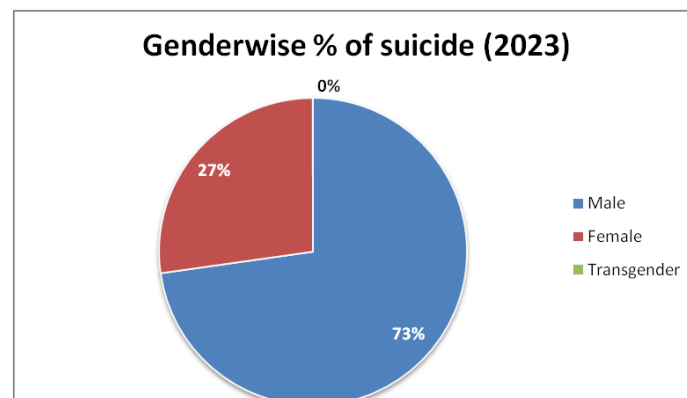

Chart-2

When population size is considered (table-3), the suicide rate among males (16.5 per lakh) is more than double that of females (6.6 per lakh). This indicates that men are at a higher risk of suicide, possibly due to greater exposure to economic stress, social expectations, substance use, and reduced help-seeking behavior. At the same time, the

substantial number of female suicides highlights the continued presence of family, marital, and social pressures affecting women.

Table-3

	Male	Female
No. of Suicide	124730	46648
Approx. Population	754,775,449	709,090,076
Suicide Rate	16.5	6.6

4. Cause-wise Analysis and Year-to-Year Variation (2022–2023)

The cause-wise data further underline the social nature of suicide in India. Family problems remain the leading cause, accounting for nearly one-third (31.9%) of total suicides, followed by illness (19.0%) and drug or alcohol addiction (7.0%). Marriage-related issues, love affairs, and examination failure also contribute significantly. These causes point to stress arising from interpersonal relationships, health challenges, and social expectations.

An important observation is the increase in certain causes between 2022 and 2023. Notable rises are seen in suicides related to physical abuse, infertility, examination failure, marriage-related issues, death of a dear person, and substance addiction. This increase suggests growing vulnerability linked to emotional distress, academic pressure, relationship breakdowns, and health-related concerns. While some causes such as unemployment, poverty, and indebtedness show a decline, their continued presence indicates persistent economic stress among vulnerable groups.

Sr. No.	Causes	2022	2023				% variation	% share
		Total	Male	Female	Trans-gender	Total		
1	Physical Abuse (Rape, etc.)	38	0	49	0	49	28.9	0
2	Impotency/Infertility	374	202	250	0	452	20.9	0.3
3	Failure in Examination	2095	1383	1032	0	2415	15.3	1.4
4	Marriage Related Issues	8164	4863	4180	2	9045	10.8	5.3
5	Death of Dear Person	2075	1448	757	0	2205	6.3	1.3
6	Love Affairs	7629	4806	3203	3	8012	5	4.7
7	Drug Abuse/Alcoholic Addiction	11634	11739	280	0	12019	3.3	7
8	Illness	31484	22987	9501	15	32503	3.2	19
9	Family Problems	54127	38612	16031	10	54653	1	31.9
10	Fall in Social Reputation	884	659	222	2	883	-0.1	0.5
11	Unemployment	3170	2638	425	0	3063	-3.4	1.8
12	Causes Not Known	17750	12751	4392	3	17146	-3.4	10
13	Bankruptcy or Indebtedness	7034	6012	543	1	6556	-6.8	3.8
14	Other	18016	12046	4721	4	16771	-6.9	9.8
15	Professional/Career Problem	2083	1651	277	0	1928	-7.4	1.1
16	Property Dispute	1829	1397	254	0	1651	-9.7	1
17	Poverty	1452	1059	225	0	1284	-11.6	0.7
18	Suspected/ Illicit Relation	882	420	256	0	676	-23.4	0.4
19	Illegitimate Pregnancy	30	0	19	0	19	-36.7	0
20	Ideological Causes/Hero Worshipping	174	57	31	0	88	-49.4	0.1
	Total	170924	124730	46648	40	171418	0.3	100

5. Suicide as a Multifactorial Crisis

Research consistently demonstrates that suicide is multifactorial in nature. It arises from the interaction of several risk factors, including psychological vulnerability (such as depression, anxiety, and substance dependence), social stress (conflict, rejection, stigma, and loneliness), economic pressure (debt, unemployment, poverty), physical illness or chronic pain, and loss of meaning or purpose in life.

When multiple stressors converge and individuals lack emotional coping skills or supportive relationships, the risk of suicidal behavior increases. This underscores the need for prevention strategies that go beyond medical treatment to include emotional resilience, ethical responsibility, empathy, and balanced living.

6. The Five Yamas: Ethical Foundations from Indian Philosophy

The **Yamas** are five ethical disciplines described in classical Yoga philosophy as foundational for a healthy and harmonious life. Though ancient, their psychological relevance remains strikingly modern.

1. **Ahimsa (Non-Violence)** – Avoiding harm in thought, word, and action, toward others and oneself.
 2. **Satya (Truthfulness)** – Living with honesty, authenticity, and integrity.
 3. **Asteya (Non-Stealing)** – Respecting what belongs to others; avoiding exploitation and unfair gain.
 4. **Brahmacharya (Moderation)** – Practicing self-control and balance in desires and impulses.
 5. **Aparigraha (Non-Possessiveness)** – Letting go of excessive attachment, greed, and comparison.
- These are not merely religious ideals; they function as psychological and social guidelines for reducing inner turmoil and relational conflict.

Psychological and Social Relevance of the Yamas

1 Ahimsa: Choosing Not to Harm Oneself

Ahimsa extends beyond non-violence toward others and includes compassion toward oneself. Suicidal thoughts are often rooted in harsh self-criticism, guilt, shame, and feelings of being a burden. Practicing Ahimsa encourages self-kindness, emotional care, and the rejection of self-destructive thoughts.

2 Satya: Acknowledging Emotional Pain Honestly

Satya involves truthful engagement with one's inner experiences. Many individuals experiencing suicidal distress suppress or hide their emotions due to fear or stigma. Honest acknowledgment of pain—through conversation, journaling, or seeking help—can reduce emotional burden and promote healing.

3 Asteya: Preserving one's Future Possibilities

Asteya, in a psychological sense, discourages robbing oneself of future possibilities. Suicidal thinking often assumes that current pain is permanent. Recognizing that life can change helps individuals retain hope and allow time for recovery and growth.

4 Brahmacharya: Moderation and Self-Regulation

Brahmacharya emphasizes balance and self-control, which are essential in reducing impulsive behavior, substance abuse, and emotional extremes. Channeling energy toward meaningful goals can provide direction and purpose during crises.

5 Aparigraha: Reducing Comparison and Attachment

Aparigraha addresses the stress created by excessive materialism, comparison, and social competition. Cultivating contentment and simplicity can reduce anxiety, feelings of inadequacy, and social pressure, all of which are linked to suicidal distress.

8. toward an Integrative Suicide Prevention Model

An effective prevention strategy should integrate modern mental-health science with ethical and cultural wisdom. Such an approach may include:

- Value-based life education in schools focusing on empathy, emotional regulation, and ethical living
- Community support systems rooted in compassion and non-judgment
- Yoga and mindfulness practices to enhance emotional resilience
- Promotion of moderation to reduce addiction and impulsivity
- Cultural acceptance of emotional honesty and help-seeking behavior
- Social and economic ethics that reduce exploitation and excessive pressure

This integrative model addresses both the internal psychological world of individuals and the external social conditions shaping their lives.

Challenges and Limitations

Applying philosophical principles in modern, diverse societies is not simple. Not everyone may relate to traditional frameworks, and ethical teachings must not be imposed in ways that exclude or marginalize. These ideas should **support**, not replace, professional mental-health care. Severe depression, trauma, and psychiatric disorders still require medical and psychological treatment.

Most importantly, the impact of value-based interventions must be studied carefully through empirical research rather than assumed.

Conclusion

The suicide crisis reminds us that human suffering is not only biological but also relational, social, and existential. While therapy, medication, and crisis services are essential, they work best in societies that also nurture compassion, honesty, fairness, balance, and contentment. The Five Yamas offer a culturally meaningful ethical framework that can help cultivate these qualities. By integrating such value-based wisdom with modern prevention strategies, we may move toward a society where people feel more supported, more connected, and more able to endure life's difficulties without losing hope.

References

1. Upadhyay, H., & Singhal, A. (2025). *Suicide in India: A Review*. **Indian Internet Journal of Forensic Medicine and Toxicology**. DOI:10.48165/ijfomt.2025.23.2.4 — Reviews Indian suicide trends (epidemiology, causes, demographics).

2. *Suicide in India: a systematic review.* (Year unknown). **PubMed** — Systematic review highlighting Indian suicide research and data variations.
3. *Lessons from a decade of suicide surveillance in India: who, why and how?* (Years 2001–2010). **PubMed** — Examines long-term suicide patterns in India.
4. *Suicide prevention in India.* (2024). **ScienceDirect/Mental Health & Prevention**. DOI:10.1016/j.mhp.2023.200316 — Describes India's first national suicide prevention strategy and multisectoral prevention model.
5. Rao, A. K., Trivedi, G. Y., & Trivedi, R. G. (2024). *Predicting suicidal behavior among Indian adults using childhood trauma...***arXiv preprint** — Machine-learning study on risk factors for suicidal behavior in India.
6. Komal Kumari & Sweta Pathak. (2025). *Effect of Yoga on Mental Health: An Overview.* **Journal of Ayurveda and Integrated Medical Sciences** — Reviews yoga's effectiveness in enhancing mental health and well-being.
7. Pandey, A. O. P., Mishra, N., & Vishvakarma, S. K. (2025). *Effects of a yoga-based intervention on psychological immunity and life satisfaction.* **BMC Psychology** — RCT showing yoga intervention benefits on psychological resilience.
8. Sharma, D., & Sharma, B. R. (2024). *The Impact of Yoga and Meditation on Mental and Physical Well-being.* **Journal of Ayurveda and Integrated Medical Sciences** — Reviews empirical findings on yoga/meditation benefits.
9. *Evaluation of Impact of Ethics of Yoga in the Psychological Health of College Students: A Randomized Control Trial.* (2021). **Indian Journal of Science and Technology** — Shows that ethical yoga principles (including yama) significantly reduce stress and improve well-being.
10. *Impact of Yama & Niyama on Psychospiritual Well-Being.* (Year unknown). **Journal of Applied Consciousness Studies** — RCT examining benefits of yoga ethics on psychospiritual health.
11. Wagani, R., & Colucci, E. (2018). *Spirituality and Well-being in the Context of a Study on Suicide Prevention in North India.* **Religions (MDPI)** — Explores connection between spirituality and psychological resilience/suicide.
Major Data Sources (Reports)
12. World Health Organization (WHO). *Suicide data and estimates.* WHO provides global suicide mortality figures and age-group trends. (Latest WHO reports).
(You should cite the specific WHO suicide fact sheet page you used; e.g., WHO Suicide data 2021/2024)
13. **National Crime Records Bureau (NCRB).** *Accidental Deaths and Suicides in India (ADSI) Reports* — Official annual suicide statistics for India including rates and causes.
(Note: When you use specific year data like 2022/2023, include the exact NCRB report year and title.)
14. <https://cemca.org.in/sex-ratio-in-india>

Original Article

Indian Knowledge System and Modern Education

Jyoti Gamit

English Departmen, Government Arts College, Sagbara

Manuscript ID:

JRD -2026-180229

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 131-133

February- 2026

Submitted: 11 Jan 2026

Revised: 21 Jan. 2026

Accepted: 02 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

Abstract

The Indian Knowledge System (IKS) represents a vast reservoir of intellectual traditions, philosophies, and practices that have evolved over thousands of years. Rooted in the Vedas, Upanishads, and classical texts, it encompasses disciplines such as mathematics, astronomy, medicine, linguistics, philosophy, and aesthetics. Modern education, shaped by colonial legacies and global influences, often emphasizes scientific rationality, technological advancement, and employability. This paper explores the intersections between IKS and modern education, highlighting the potential for integration that can enrich contemporary learning. It argues that a balanced approach—one that values indigenous wisdom while embracing modern scientific inquiry—can foster holistic development, cultural rootedness, and global competitiveness. Through historical analysis, case studies, and critical reflection, the paper demonstrates how IKS can contribute to sustainable education models, value-based learning, and innovative pedagogy in the twenty-first century.

Keywords: Indian Knowledge System; Modern Education; Value-Based Education; Holistic Learning; Traditional Wisdom; Interdisciplinary Learning; Cultural Heritage; Sustainable Development; Experiential Learning; Educational Reform.

Introduction

Education has always been central to the progress of civilizations. In India, the pursuit of knowledge was traditionally regarded as a sacred duty, with teachers (gurus) and students (shishyas) bound by a relationship of trust, discipline, and spiritual growth. The Indian Knowledge System, developed over millennia, reflects this ethos by combining intellectual rigor with moral and spiritual dimensions. However, with the advent of colonial rule, the indigenous system was marginalized, and Western models of education were imposed. While modern education has undoubtedly contributed to scientific progress and global integration, it has also created gaps—particularly in value-based learning, cultural identity, and holistic development. The National Education Policy (NEP) 2020 has reignited interest in IKS, emphasizing its relevance in contemporary curricula. This paper seeks to examine how Indian Knowledge Systems can be meaningfully integrated into modern education, thereby creating a framework that is both rooted in tradition and responsive to global challenges.

Historical Background of Indian Knowledge Systems

The origins of IKS can be traced back to the Vedic period, where knowledge was transmitted orally through hymns, rituals, and philosophical discourses. The Gurukul system emphasized experiential learning, discipline, and character formation. Students lived with their teachers, learning not only scriptures but also practical skills such as archery, agriculture, and governance. The Upanishads introduced profound philosophical inquiries into the nature of reality, consciousness, and ethics. India's contributions to mathematics and astronomy are globally recognized. The concept of zero, the decimal system, and advanced trigonometric functions were developed by Indian scholars such as Aryabhata and Bhaskara. In medicine, Ayurveda offered holistic approaches to health, emphasizing balance between body, mind, and environment. Sushruta's surgical techniques and Charaka's medical treatises remain influential even today.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19124499](https://doi.org/10.5281/zenodo.19124499)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Jyoti Gamit, English Departmen, Government Arts College, Sagbara

How to cite this article:

Gamit, J. (2026). Indian Knowledge System and Modern Education. *Journal of Research and Development*, 18(2(XVIII)), 131–133. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19124499>

Linguistics and grammar were systematized by Panini, whose *Ashtadhyayi* is considered one of the most sophisticated works in linguistic theory. Philosophical schools such as Nyaya, Samkhya, Vedanta, Buddhism, and Jainism enriched intellectual discourse, offering diverse perspectives on logic, metaphysics, and ethics. These traditions emphasized critical inquiry, debate, and rational analysis, demonstrating that IKS was not merely spiritual but also deeply intellectual. **Modern Education in India: Evolution and Challenges**

The colonial period marked a turning point in Indian education. Macaulay's Minute of 1835 introduced English education, sidelining indigenous systems. While this facilitated access to Western science and literature, it also created a disconnect from native traditions. Post-independence, India sought to democratize education, expanding access through public institutions and policies. However, challenges persisted: rote learning, exam-centric pedagogy, and lack of emphasis on creativity and critical thinking. In recent decades, globalization and technological advancement have reshaped education. The focus has shifted toward employability, STEM disciplines, and digital literacy. Yet, concerns about declining moral values, environmental crises, and cultural alienation remain. The NEP 2020 acknowledges these gaps, calling for integration of IKS into curricula to promote holistic learning, sustainability, and rootedness in Indian culture.

Points of Convergence: IKS and Modern Education

IKS and modern education need not be seen as opposites; rather, they can complement each other. Value-based education, central to IKS, can address the ethical void in modern systems. Holistic learning, which integrates physical, emotional, and spiritual dimensions, can counter the fragmentation caused by excessive specialization. Sustainability, embedded in indigenous practices such as organic farming and ecological balance, can inform modern environmental education. For instance, yoga and meditation, rooted in IKS, are now globally recognized for their benefits in mental health and wellness. Similarly, traditional ecological knowledge can contribute to climate resilience and sustainable development. By incorporating these elements into modern curricula, education can become more relevant to contemporary challenges while preserving cultural heritage.

Case Studies and Practical Applications

Ayurveda offers a striking example of how IKS can enrich modern healthcare. Its emphasis on preventive care, diet, and lifestyle resonates with current global trends in wellness. Yoga, once confined to spiritual practice, is now embraced worldwide as a tool for physical fitness and mental well-being. Sanskrit, often dismissed as archaic, has found new relevance in computational linguistics and artificial intelligence due to its precise grammatical structures. Traditional ecological knowledge, such as water harvesting techniques and biodiversity conservation, has proven effective in addressing environmental crises. Communities in Rajasthan, for instance, have revived ancient stepwell systems to combat water scarcity. Such practices demonstrate that IKS is not merely historical but has practical applications in modern contexts.

Critical Analysis

While integrating IKS into modern education offers many benefits, it also poses challenges. There is a risk of romanticizing tradition without subjecting it to critical scrutiny. Some practices may lack empirical validation and need to be tested through modern scientific methods. Moreover, education must balance cultural rootedness with global competitiveness. Excessive emphasis on tradition may hinder innovation, while neglecting it may erode identity. Therefore, integration must be selective, evidence-based, and adaptable. Educators must ensure that IKS is presented not as dogma but as a dynamic system open to inquiry and reinterpretation. This requires interdisciplinary collaboration, research, and curriculum innovation.

Conclusion and Recommendations

The Indian Knowledge System represents a treasure trove of intellectual, cultural, and ethical resources. Modern education, while indispensable for global integration, often lacks depth in values and holistic development. By integrating IKS into contemporary curricula, India can create an education system that is both globally competitive and culturally rooted. Policy makers should encourage research into IKS, develop interdisciplinary courses, and train educators in innovative pedagogy. Institutions must foster dialogue between traditional scholars and modern scientists. Students should be exposed to both indigenous wisdom and global knowledge, enabling them to navigate complex challenges with creativity, resilience, and ethical clarity. The future of education lies in synthesis, not separation. By embracing the richness of IKS alongside modern advancements, India can offer a model of education that is sustainable, inclusive, and transformative.

References

1. Hoque, Md. Sariful. *Integrating the Indian Knowledge System into Modern Education*. Research Journal of Language, Literature and Humanities, Vol. 12(3), 57–60, June 2025.
2. Upadhyay, Papiya & Pandey, Pranay. *Integrating Indian Knowledge Systems into Contemporary Educational Frameworks*. NSOU-Open Journal, Vol. 8, No. 2, July 2025.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-2 (XVIII)| February - 2026

3. Varpe, S.N., Wakchaure, S.P., & Wakchaure, S.B. *Role of Indian Knowledge System (IKS) in the Contemporary Indian Scenario: Revitalization, Integration, and Application*. International Journal of Advanced Scientific Research, Vol. 10, Issue 3, 2025, pp. 155–157.
4. National Education Policy 2020. Ministry of Education, Government of India.
5. Panini. *Ashtadhyayi*. Translations and commentaries on Sanskrit grammar.
6. Aryabhata. *Aryabhatiya*. Classical text on mathematics and astronomy.

Original Article

Reimagining the Indian Knowledge System under NEP 2020: A Framework for Integrating Tradition, Innovation, and Multidisciplinary Learning

Vishal R. Gamit

Adhyapak Sahayak, Anand Commerce College, Anand

Manuscript ID:

JRD -2026-180230

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 134-138

February- 2026

Submitted: 11 Jan 2026

Revised: 21 Jan. 2026

Accepted: 02 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

Abstract

*The Indian Knowledge System (IKS) encompasses centuries-old traditions of epistemology, pedagogy, and praxis across philosophy, sciences, arts, and applied knowledge systems such as Ayurveda, mathematics, linguistics, and ecological practices. Historically marginalized in formal education due to colonial legacies and epistemic hierarchies that valorised Western frameworks, IKS has struggled to find meaningful space within modern curricula. The **National Education Policy (NEP) 2020** articulates an ambitious vision to reimagine education in India by promoting holistic development, multidisciplinary learning, and integration of indigenous knowledge traditions with contemporary pedagogical innovations. This research paper critically examines the conceptual foundations of IKS, explores the key features of NEP 2020 that support multidisciplinary education, and proposes a comprehensive framework for integrating tradition and innovation. It identifies institutional, curricular, and epistemological challenges in operationalizing this integration and presents policy and institutional recommendations to overcome them. By synthesizing tradition with innovation, the framework seeks to enrich learner competencies, foster cultural rootedness, and contribute uniquely to global knowledge dialogues. The paper concludes that effective implementation demands sustained institutional commitment, teacher capacity building, curriculum restructuring, community engagement, and research networks focused on bridging epistemic divides.*

Introduction

Education, at its core, mediates knowledge transmission across generations while shaping worldviews, values, and competencies. In the Indian context, the **Indian Knowledge System (IKS)** represents a rich constellation of intellectual traditions that evolved over millennia through dialogical inquiry, experiential learning, and community engagement. These traditions encompass philosophical systems (Nyāya, Vaiśeṣika, Yoga, and Vedānta), empirical sciences (mathematics, astronomy), linguistics (Pāṇinian grammar), medicine (Ayurveda), arts, and ecological practices rooted in local economies and cultures. IKS is characterized by its holistic orientation, integration of ethical and metaphysical dimensions, and pluralistic acceptance of diverse epistemic pathways. Despite its depth, IKS has been relegated to the margins of formal education primarily due to the historical dominance of Western epistemological paradigms that shaped educational institutions during and after colonial rule. Western frameworks often conceptualize knowledge in compartmentalized disciplinary silos that prioritize positivist methodologies, overlooking the holistic, integrative, and context-sensitive aspects of indigenous knowledge traditions. As a result, learners in modern schooling systems often experience a curriculum that is divorced from local cultural contexts and indigenous intellectual legacies.

The **National Education Policy 2020**, notified by the Government of India, represents a transformative blueprint for educational reform designed to bridge such epistemic gaps. NEP 2020 emphasizes holistic development, curricular flexibility, multilingualism, experiential learning, and multidisciplinary approaches across educational stages. Significantly, the policy calls for the integration of Indian knowledge traditions into education to foster both cultural grounding and innovative capacities among learners.

This paper explores how NEP 2020 provides a supportive framework for reimagining the Indian Knowledge System within contemporary education.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19124532](https://doi.org/10.5281/zenodo.19124532)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Vishal R. Gamit, Adhyapak Sahayak, Anand Commerce College, Anand

How to cite this article:

Gamit, V. R. (2026). Reimagining the Indian Knowledge System under NEP 2020: A Framework for Integrating Tradition, Innovation, and Multidisciplinary Learning. *Journal of Research and Development*, 18(2(XVIII)), 134–138. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19124532>

It examines the conceptual foundations of IKS, identifies the policy's provisions for multidisciplinary education, proposes mechanisms to integrate tradition with innovation, highlights challenges in implementation, and offers policy and institutional recommendations to operationalize this vision. Through this inquiry, the paper advocates for an educational paradigm that synergizes tradition and innovation to cultivate learners who are both culturally rooted and globally competent.

Concept of Indian Knowledge Systems

The Indian Knowledge System (IKS) is not a homogenous monolith but a mosaic of intellectual traditions that foreground holistic inquiry, context specificity, and epistemic plurality. IKS encompasses both codified systems preserved in written texts (such as Vedic literature, Sanskrit treatises, and regional literary works) and tacit knowledge embedded in practices (such as folk arts, traditional agriculture, and craft knowledge). Its epistemological underpinnings reflect diverse approaches to knowledge generation, validation, and application.

Epistemic Foundations

Central to IKS are classical Indian philosophical systems that articulate methodologies for cognition, logic, and ethics. Schools such as **Nyāya** and **Vaiśeṣika** developed rigorous methods of inference and categorization; **Sāṃkhya** offered dualistic frameworks of reality; **Yoga** emphasized experiential discipline; **Mīmāṃsā** focused on hermeneutics; and **Vedānta** investigated metaphysical unity. These systems engaged in systematic debates and cross-interpretations, reflecting an intellectual culture that valued reasoned discourse and epistemological diversity.

Scientific and Applied Traditions

Indian contributions to empirical sciences are evident in classical mathematics (e.g., conceptualizations of zero, place value systems), astronomy (e.g., Āryabhata, Brahmagupta), and medicine (e.g., the Ayurvedic corpus). The **Sulba Sūtras**, dating back to the late Vedic period, contain geometric principles that predate some formal Western treatments. Indigenous ecological and agricultural practices developed locally adaptive strategies for sustainability long before modern environmental discourse emerged.

Linguistic and Literary Contributions

The grammatical work of **Pāṇini** stands as a remarkable analytical system in linguistics, predating many modern linguistic theories. Regional and classical literatures in Sanskrit and vernacular languages embody cultural memory, ethical reflection, and aesthetic exploration.

Tacit and Community Knowledge

IKS also comprises knowledge transmitted orally through generations—craft traditions, performing arts, folklore, and ecosystem-specific practices. These represent context-sensitive ways of learning rooted in lived experiences.

Key Characteristics of IKS

1. **Holistic and Integrative Orientation:** Transcends rigid disciplinary boundaries.
2. **Pluralism:** Accepts multiple valid ways of knowing.
3. **Context Sensitivity:** Anchors knowledge in local cultures and practices.
4. **Dialogical Methodologies:** Emphasizes debate, reflection, and experiential validation.

Understanding IKS is foundational to appreciating its potential contributions to modern education and addressing the epistemic imbalances that NEP 2020 seeks to redress.

NEP 2020 and Multidisciplinary Education

The **National Education Policy (NEP) 2020** represents a major curricular and structural reform, supplanting the previous policy and introducing a learner-centric and holistic framework. Among its most significant prescriptions is the commitment to **multidisciplinary education** across all levels, aimed at dismantling rigid disciplinary walls and nurturing integrative thinking.

Key Policy Provisions Supporting Multidisciplinary

- **Flexible Curricula:** NEP 2020 enables students to choose courses across disciplines rather than be confined to narrow streams. This flexibility encourages learners to explore diverse knowledge areas, including indigenous and global traditions.
- **Holistic Development:** The policy emphasizes cognitive, ethical, emotional, and aesthetic learning outcomes rather than rote memorization. It advocates project-based and experiential learning that can integrate local knowledge practices.
- **Institutional Structures:** NEP introduces **Multidisciplinary Education and Research Universities (MERUs)** and encourages existing institutions to develop multidisciplinary programs that link sciences, arts, humanities, and vocational studies.
- **Focus on IKS:** The policy explicitly mentions the need to integrate Indian Knowledge Systems at all stages, including school, undergraduate, and postgraduate programs. It envisages curricula that cover **Indian history of knowledge, philosophy, and contributions** across fields.

Rationale for Multidisciplinary Learning

Modern challenges—environmental crises, public health, social inequalities, technological disruptions—are complex and interlinked. Addressing them requires integrated knowledge frameworks that combine analytical, ethical, cultural, and technological perspectives. Multidisciplinary education fosters critical thinking, creativity, and adaptability by enabling learners to draw insights from multiple domains.

NEP 2020's emphasis on multilingualism and cultural rootedness further complements multidisciplinary aspirations by valorising local languages and knowledge practices as vehicles for deeper understanding. By embedding IKS within an interdisciplinary matrix, the policy seeks to cultivate learners who can negotiate global complexities while remaining anchored in cultural contexts.

Integration of Tradition and Innovation

Integrating IKS into contemporary education involves both honouring tradition and infusing innovation. This integration must move beyond superficial inclusion of cultural content within existing curricula to substantive alignment of indigenous epistemologies with modern pedagogies.

Curricular Strategies

• **Thematic Infusion:** Instead of isolated courses on IKS, traditional knowledge can be embedded thematically across disciplines. For example:

- In science courses, comparative studies of ancient Indian astronomical models and modern cosmology can be included.
- In philosophy courses, Indian epistemic categories can be juxtaposed with Western frameworks.
- Environmental studies can incorporate indigenous ecological practices.

• **Problem-Based Learning:** Case studies based on traditional technologies (e.g., water harvesting systems) can be integrated into engineering and environmental curricula.

Pedagogical Innovations

• **Dialogical Pedagogy:** Drawing on oral traditions and debate cultures from Indian scholarship, classrooms can adopt dialogical styles of learning that promote reflection, argumentation, and peer engagement.

• **Experiential Fieldwork:** Students can engage in community-based projects with traditional artisans, healers, and craftsmen. Such engagements deepen understanding of tacit knowledge and its practical applications.

• **Digital Repositories:** Creating open-access digital archives of manuscripts, audio-visual resources, and translated texts can democratize access to IKS materials. Technology can animate traditional knowledge for contemporary classrooms.

Research and Collaboration

• **Interdisciplinary Research Centres:** Universities can establish centres that bring together faculty from diverse fields to study IKS with contemporary research methods. Collaborative projects can document, analyse, and translate indigenous practices into applicable knowledge models.

• **Community Partnerships:** Formal partnerships with custodians of traditional knowledge—such as folk practitioners and community elders—ensure respectful representation and co-production of knowledge.

Balancing Tradition and Innovation

Integration must avoid two pitfalls:

- **Romanticization of Tradition:** Uncritical glorification of traditional knowledge without rigorous analysis risks perpetuating myths rather than contributing to learning.
- **Reductionism:** Dismissing indigenous insights as unscientific reproduces epistemic biases.

A balanced framework respects historical context, applies critical inquiry, and leverages technological innovations to make knowledge relevant.

Challenges in Implementation

Despite the visionary thrust of NEP 2020, integrating IKS within education faces several challenges.

Epistemological Barriers

• **Academic Biases:** Prevailing academic norms prioritize Western epistemologies, reinforcing hierarchies that undervalue indigenous knowledge. Shifting such entrenched biases requires deep curricular reform and faculty mindsets.

• **Interpretative Complexities:** Traditional texts often embody metaphoric, contextual, and multidimensional meanings. Translating them into modern educational content without loss of nuance is challenging.

Resource and Infrastructure Constraints

• **Lack of Standardized Materials:** IKS resources are scattered across manuscripts, regional texts, and oral traditions. Translating, annotating, and standardizing them for curricular use demands significant investment.

• **Teacher Preparedness:** Most teachers lack exposure to IKS content or pedagogical strategies for interdisciplinary instruction. Teacher training needs to be reoriented toward integrative competencies.

Institutional and Structural Challenges

- **Departmental Silos:** Universities are often organized into rigid departments (science, arts, commerce). Multidisciplinary programs require collaboration that transcends such silos, necessitating structural realignment.
- **Assessment Systems:** Conventional evaluation models focus on discrete subject knowledge rather than integrative understanding. Reforming assessment frameworks to capture multidisciplinary learning is essential.

Cultural and Political Sensitivities

Discussions around IKS can inadvertently become politicized or appropriative if not handled with ethical sensitivity. Ensuring respectful representation of diverse traditions and avoiding reductionist narratives is critical.

Balancing Global and Local Perspectives

Integrating IKS must align with global competencies without romanticizing local knowledge. Education should encourage learners to engage with both indigenous and global frameworks critically.

Policy & Institutional Recommendations

To successfully integrate IKS under NEP 2020, the following policy and institutional recommendations are proposed:

1. Establish IKS Knowledge Hubs

National and regional hubs should be created to:

- Collect, digitize, annotate, and curate IKS materials.
- Develop open educational resources aligned with curricular standards.
- Facilitate research collaborations.

2. Teacher Capacity Building

Teacher education programs must include modules on:

- Indian Knowledge Systems
- Interdisciplinary pedagogy
- Experiential and dialogical teaching methods

Ongoing professional development, workshops, and collaborative learning communities can support teachers.

3. Interdisciplinary Research Centers

Universities should launch research centres focused on:

- IKS documentation and analysis
- Comparative knowledge studies
- Innovation labs that bridge tradition and modern technologies

Seed funding and institutional encouragement can foster sustained research cultures.

4. Community-Institution Partnerships

Collaborative projects with traditional knowledge holders—such as artisans, healers, and storytellers—can enrich student learning and ensure ethical engagement with indigenous communities.

5. Curriculum Mapping and Integration Pathways

Curriculum frameworks should map IKS content to subject areas, identifying integration points that reinforce core learning objectives rather than remaining optional add-ons.

6. Assessment Reform

Assessment strategies should include:

- Portfolios
- Research projects
- Reflective essays
- Performance-based evaluations

Such formats capture multidisciplinary and integrative competencies more effectively.

7. Funding and Incentives

Targeted funding mechanisms should support:

- Curriculum development
- Faculty research
- Digital infrastructure
- Community engagement projects

Public-private partnerships can mobilize additional resources.

Conclusion

Reimagining the Indian Knowledge System within the framework of NEP 2020 offers a transformative opportunity to enrich education through the integration of tradition, innovation, and multidisciplinary learning. By acknowledging the depth and diversity of indigenous knowledge traditions and infusing them with contemporary pedagogical practices, education in India can produce learners who are culturally grounded and capable of addressing complex global challenges. Operationalizing this vision demands sustained policy commitment, institutional reforms, teacher capacity building, community partnerships, and innovative curriculum and assessment strategies. While challenges persist—epistemological, structural, and resource-based—the potential benefits for learner competencies,

cultural continuity, and contributions to global knowledge dialogues are profound. Through a balanced approach that respects tradition while embracing innovation, the Indian education system can evolve into a pluralistic, integrative ecosystem that advances both national and global educational aspirations.

References:

1. Agarwal, P. (2020). *Indian knowledge systems and the National Education Policy 2020*. University Grants Commission.
2. Balasubramanian, R. (2016). *Indian philosophy: A counter perspective*. Oxford University Press.
3. Beteille, A. (2009). *Universities at the crossroads*. Oxford University Press.
4. Bhat, M. (2018). Relevance of Indian knowledge systems in contemporary education. *Journal of Indian Education*, 44(2), 1–15.
5. Chakrabarti, A., & Weber, R. (2016). *Comparative philosophy without borders*. Bloomsbury Academic.
6. Choudhury, P., & Naik, V. (2021). Integrating Indian knowledge systems into higher education: Opportunities and challenges under NEP 2020. *University News*, 59(32), 10–16.
7. Dharampal. (2000). *The beautiful tree: Indigenous Indian education in the eighteenth century*. Other India Press.
8. Jain, S., & Raina, V. (2017). Knowledge traditions and pedagogical practices in India. *Contemporary Education Dialogue*, 14(1), 48–67.
9. Ministry of Education, Government of India. (2020). *National Education Policy 2020*. Government of India. https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf
10. Mukherjee, A. (2019). Indigenous knowledge systems and sustainable development in India. *International Journal of Knowledge Systems*, 8(1), 23–34.
11. NCERT. (2021). *Guidelines for the integration of Indian knowledge systems in school curriculum*. National Council of Educational Research and Training.
12. Sen, A. (2005). *The argumentative Indian: Writings on Indian history, culture and identity*. Penguin Books.
13. Sharma, C. (2014). *A critical survey of Indian philosophy*. Motilal Banarsidass.
14. Singh, M. (2022). Indian knowledge systems and multidisciplinary learning under NEP 2020. *Journal of Higher Education Policy and Leadership Studies*, 3(2), 112–124.
15. UNESCO. (2016). *Education 2030: Incheon declaration and framework for action*. UNESCO Publishing.

Original Article

ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - ૨૦૨૦ની પરિવર્તનકારી ભૂમિકા

ડૉ. જ્યોતિબેન પરશુરામ વૈષ્ણવ

મદદનીશ પ્રાધ્યાપક (ગુજરાતી), સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ નેત્રંગ

Manuscript ID:

JRD -2026-180231

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 139-144

February- 2026

Submitted: 12 Jan 2026

Revised: 22 Jan. 2026

Accepted: 03 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

સારાંશ :

ભારતની ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રણાલી લાંબા સમયથી અસમાનતા, સંશોધનક્ષેત્રે મર્યાદિત ઉત્પાદન, સંસ્થાકીય વિખંડન, અભ્યાસક્રમની અસ્થિરતા અને વૈશ્વિક સ્પર્ધાત્મકતાની અછત જેવી સમસ્યાઓનો સામનો કરી રહી હતી. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - 2020 એ ૨૧મી સદીની આવશ્યકતાઓને અનુરૂપ સમગ્ર શિક્ષણ પ્રણાલીના મૂળભૂત પુનર્ગઠન માટે દસ્તાવેજરૂપે રજૂ થઈ છે. આ નીતિમાં સ્પષ્ટપણે ઉલ્લેખિત છે કે શિક્ષણનો હેતુ માત્ર સાક્ષરતા નહીં પરંતુ વ્યક્તિના બૌદ્ધિક, નૈતિક, સામાજિક અને સર્જનાત્મક વિકાસ તરફ દોરી જવો જોઈએ. ભારતની ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રણાલી ૨૧મી સદીના વૈશ્વિક અર્થતંત્રમાં સ્પર્ધાત્મક બનવા માટે મૂળભૂત સુધારાઓની માંગ કરતી હતી. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ -એ આ દિશામાં ઐતિહાસિક પગલું સાબિત થઈ છે. આ સંશોધન લેખમાં NEP 2020 ના ઉચ્ચ શિક્ષણ સંબંધિત મુખ્ય પ્રાવધાનો-સંસ્થાકીય પુનર્ગઠન, બહુમુખી અભ્યાસક્રમ, એકેડેમિક બેન્ક ઓફ ક્રેડિટ, મલ્ટિપલ એન્ટ્રી-એક્ઝિટ સિસ્ટમ, રાષ્ટ્રીય સંશોધન પ્રતિષ્ઠાન, નવી નિયમનકારી પ્રણાલી અને સમાનતા-નું ગહન વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. આ લેખમાં નીતિના સંભાવિત પ્રભાવ અને અમલીકરણના પડકારોનું તટસ્થ મૂલ્યાંકન પણ કરવામાં આવ્યું છે.

પરિચય :

શિક્ષણ કોઈપણ રાષ્ટ્રના સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસનું મુખ્ય સાધન છે. 21મી સદીના જ્ઞાન આધારિત યુગમાં ઉચ્ચ શિક્ષણનું મહત્વ અનેકગણું વધ્યું છે. ભારત વિશ્વમાં સૌથી યુવાન વસ્તી ધરાવતું દેશ છે અને તેની માનવસંપત્તિનું યોગ્ય સંવર્ધન કરવા માટે ગુણવત્તાસભર ઉચ્ચ શિક્ષણ અનિવાર્ય બની ગયું છે. શિક્ષણ રાજ્ય અને સમાજના વિકાસ માટેનું મૂળભૂત સાધન છે. આ નીતિમાં ઉલ્લેખ છે કે શિક્ષણ દ્વારા સમાન અને ન્યાયી સમાજનું નિર્માણ શક્ય બને છે. ભારતમાં 1986/1992 પછીની આ પ્રથમ વ્યાપક નીતિ છે, જે SDG-4 (ગુણવત્તાસભર શિક્ષણ) સાથે સુસંગત છે. શિક્ષણ રાષ્ટ્રના સર્વાંગી વિકાસનું મુખ્ય સાધન છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - 2020 મુજબ શિક્ષણનો હેતુ વ્યક્તિગત અને સામાજિક વિકાસ બંને માટે માનવ મૂડીનું નિર્માણ કરવાનો છે. 1986 પછી પ્રથમ વખત સમગ્ર શિક્ષણ વ્યવસ્થાની વ્યાપક સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ ક્ષેત્રે ભારત આજે વિશ્વની સૌથી મોટી શિક્ષણ પ્રણાલીઓમાંની એક છે, છતાં ગુણવત્તા, સંશોધન અને વૈશ્વિક સ્પર્ધાત્મકતાના મામલે પડકારોનો સામનો કરે છે.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.19200106

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

જ્યોતિબેન પરશુરામ વૈષ્ણવ, મદદનીશ પ્રાધ્યાપક (ગુજરાતી), સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ નેત્રંગ

How to cite this article:

જ્યોતિબેન પરશુરામ વૈષ્ણવ. (2026). ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - ૨૦૨૦ની પરિવર્તનકારી ભૂમિકા. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 139-144.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19200106>

ભારત સરકારે 1986 પછી પ્રથમવાર વ્યાપક શિક્ષણ સુધારણા માટે 2020માં નવી નીતિ જાહેર કરી. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-2020નો મુખ્ય હેતુ ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલીને વૈશ્વિક ધોરણો સાથે સુસંગત બનાવવી, સમાનતા સુનિશ્ચિત કરવી અને સંશોધનને પ્રોત્સાહન આપવાનું છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ ક્ષેત્રે આ નીતિએ સંસ્થાકીય માળખું, અભ્યાસક્રમ, મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ, નિયમન અને શાસન વ્યવસ્થા સહિતના ક્ષેત્રોમાં મૂળભૂત પરિવર્તન સૂચવ્યા છે. શિક્ષણ કોઈપણ રાષ્ટ્રના સર્વોચ્ચ વિકાસનું મુખ્ય સાધન છે. રાષ્ટ્રના માનવસંસાધનોને કુશળ, સજાગ અને મૂલ્યનિષ્ઠ બનાવવાની પ્રક્રિયા શિક્ષણ દ્વારા શક્ય બને છે. ભારત જેવા વૈવિધ્યસભર અને યુવા વસ્તી ધરાવતા દેશમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ વ્યવસ્થા માત્ર ડિગ્રી આપવાની પ્રક્રિયા નહીં, પરંતુ રાષ્ટ્રીય વિકાસ, સામાજિક ન્યાય, વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ અને આર્થિક સશક્તિકરણનું કેન્દ્રબિંદુ છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-2020 એ ભારતીય શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં મૂળભૂત પરિવર્તન લાવવા માટે રચાયેલ પ્રથમ વ્યાપક નીતિ છે, જે અગાઉની (1986 અને 1992)ની નીતિ પછી લગભગ ત્રણ દાયકાઓ બાદ અમલમાં આવી. આ નીતિ માત્ર ઢાંચાકીય સુધારાઓ સુધી મર્યાદિત નથી, પરંતુ શિક્ષણની તત્ત્વચિંતનાત્મક, સામાજિક અને વૈશ્વિક દૃષ્ટિને નવી દિશા આપે છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ ક્ષેત્રે NEP 2020નું મુખ્ય ધ્યેય “બહુવિધાશાખાકીય, લવચીક, સંશોધનપ્રેરિત અને સમાનતાધારિત શિક્ષણ વ્યવસ્થા” ઊભી કરવાનો છે. આ નીતિ અનુસાર ભારતને 2040 સુધી એવી ઉચ્ચ શિક્ષણ વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવી છે જે વૈશ્વિક સ્તરે પ્રતિસ્પર્ધી હોય અને જ્ઞાન સર્જનનું કેન્દ્ર બને.

NEP 2020 ઉચ્ચ શિક્ષણને માત્ર રોજગારલક્ષી નથી બનાવતું પરંતુ સર્જનાત્મકતા, તર્કશક્તિ, સંશોધન, નૈતિકતા અને ભારતીય સંસ્કૃતિ સાથે જોડાયેલ મૂલ્યઆધારિત શિક્ષણ તરફ દોરી જાય છે. આ નીતિમાં પ્રાચીન ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અને આધુનિક વૈજ્ઞાનિક અભિગમ વચ્ચે સમન્વય સ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

સંશોધનના ઉદ્દેશો

- રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020ના ઉચ્ચ શિક્ષણ સંબંધિત દ્રષ્ટિકોણનું ગહન વિશ્લેષણ કરવું.
- સંસ્થાકીય પુનર્ગઠન અને બહુમુખી અભ્યાસ માળખાનું અધ્યયન કરવું.
- સંશોધન અને નવીનતા માટેની વ્યવસ્થાનો તટસ્થ મૂલ્યાંકન કરવું.
- અમલીકરણના પડકારો અને સંભાવનાઓનું વિશ્લેષણ કરવું.
- ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણની વર્તમાન સ્થિતિનું વિશ્લેષણ કરવું.
- NEP-2020 ના મુખ્ય સુધારાઓને સમજવા.
- આ નીતિની પરિવર્તનકારી ભૂમિકાનું મૂલ્યાંકન કરવું.
- અમલીકરણના પડકારો અને શક્યતાઓનું વિશ્લેષણ કરવું.
- ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ગુણવત્તા અને સમાનતા વધારવા માટે સૂચનો રજૂ કરવું.
- ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણની વર્તમાન પરિસ્થિતિ

સંસ્થાકીય પુનર્ગઠન અને એકત્રીકરણ

ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - 2020 સંસ્થાકીય પુનર્ગઠન અને એકત્રીકરણ ને કેન્દ્રસ્થાને રાખે છે. આ નીતિ અનુસાર વર્તમાન સમયમાં ભારતની ઉચ્ચ શિક્ષણ વ્યવસ્થા ખૂબ જ વિખરાયેલી છે—હજારો નાના-મોટા સંલગ્ન મહાવિદ્યાલયો, એકલ વિષય આધારિત સંસ્થાઓ અને બહુસ્તરીય નિયંત્રણ વ્યવસ્થાઓ ગુણવત્તા, સંશોધન અને શૈક્ષણિક સ્વાયત્તતામાં અવરોધરૂપ બની છે.

આ પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને NEP- 2020 ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ઢાંચાકીય પરિવર્તન લાવવા માટે વ્યાપક પુનર્ગઠનનો પ્રસ્તાવ મૂકે છે.

વિખરાયેલી સંસ્થાકીય રચના

ભારતમાં મોટી સંખ્યામાં સંલગ્ન મહાવિદ્યાલયોની વ્યવસ્થા છે, જેમાં એક યુનિવર્સિટી સાથે અનેક સંસ્થાઓ સંલગ્ન હોય છે. તેથી આ મોડલમાં—

- શૈક્ષણિક સ્વતંત્રતા મર્યાદિત રહે છે
- અભ્યાસક્રમ કેન્દ્રિય રીતે નક્કી થાય છે
- સંશોધન અને નવાચાર માટે પ્રોત્સાહન ઓછું મળે છે

એકલ-વિષય સંસ્થાઓ

ઘણી સંસ્થાઓ માત્ર એક જ વિષય (જેમ કે, ટેકનિકલ, કાનૂન, મેડિકલ વગેરે) પર કેન્દ્રિત છે, જેના કારણે બહુવિદ્યાશાખાકીય શિક્ષણ શક્ય બનતું નથી.

ગુણવત્તા અને સંશોધનની અસમાનતા

નાના અને સંસાધનવિહીણા મહાવિદ્યાલયોમાં ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ અને સંશોધન માટે જરૂરી માળખું ઉપલબ્ધ નથી.

NEP- ૨૦૨૦ મુજબ સંસ્થાકીય પુનર્ગઠનનો દ્રષ્ટિકોણ

નીતિ મુજબ ૨૦૪૦ સુધી ભારતની તમામ ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓને મોટા, સ્વાયત્ત અને બહુવિદ્યાશાખાકીય સંસ્થાઓમાં રૂપાંતરિત કરવાનું લક્ષ્ય છે.

મુખ્ય હેતુ:

- ૩૦૦૦થી વધુ વિદ્યાર્થીઓ ધરાવતી સંસ્થાઓ
- સંશોધન, શિક્ષણ અને સમાજસેવા—ત્રણેય ક્ષેત્રોમાં સક્રિયતા
- એકલ-વિષય સંસ્થાઓનો સમાપન

સંસ્થાઓના નવા પ્રકાર

NEP- ૨૦૨૦ ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓને ત્રણ મુખ્ય શ્રેણીમાં વહેંચે છે:

૧. સંશોધન-પ્રધાન યુનિવર્સિટીઓ

- ઉચ્ચ સ્તરીય સંશોધન
- Ph.D. અને પોસ્ટ-ડોક્ટરલ કાર્યક્રમો
- આંતરરાષ્ટ્રીય સહયોગ

૨. શિક્ષણ-પ્રધાન યુનિવર્સિટીઓ

- ઉચ્ચ ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ
- મર્યાદિત સંશોધન
- સ્નાતક અને અનુસ્નાતક કાર્યક્રમો

૩. સ્વાયત્ત ડિગ્રી પ્રદાન કરતી સંસ્થાઓ:

- સંલગ્ન પ્રણાલીમાંથી મુક્ત
- પોતાના અભ્યાસક્રમ અને મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ
- ધીમે ધીમે યુનિવર્સિટી સમકક્ષ વિકાસ
- સંલગ્ન મહાવિદ્યાલયોનું તબક્કાવાર સમાપન

NEP-2020 અનુસાર વર્તમાન સંલગ્ન મહાવિદ્યાલયો 15 વર્ષની અંદર સમાપ્ત કરાશે.

તેના સ્થાને:

- દરેક કોલેજને સ્વાયત્તતા
- કલસ્ટર યુનિવર્સિટી મોડલ
- સંસ્થાઓનું વિલીનીકરણ
- આ પગલાંથી શૈક્ષણિક ગુણવત્તા, જવાબદારી અને પારદર્શિતા વધશે.

બહુવિધાશાખાકીય સંસ્થાઓનું વિકાસ

નીતિ અનુસાર તમામ ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓ બહુવિધાશાખાકીય બનવી જોઈએ. જેના લાભ નીચે મુજબ છે :

- વિદ્યાર્થીને વિષય પસંદગીમાં લવચીકતા
- વિજ્ઞાન અને માનવવિદ્યાઓ વચ્ચે સંકલન
- સર્જનાત્મકતા અને નવીનતા

સંસ્થાકીય એકત્રીકરણ :

એકત્રીકરણનો અર્થ માત્ર વિલીનીકરણ નહીં પરંતુ—

- સંસાધનોનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ
- માળખાકીય સુવિધાઓનો વહેંચણ
- સંશોધન પ્રયોગશાળાઓનું સંકલન
- ડિજિટલ પ્લેટફોર્મનો ઉપયોગ
- કલસ્ટર મોડલ દ્વારા નજીકની કોલેજોને એક સંકલિત સંસ્થા તરીકે વિકસાવવામાં આવશે.

સ્વાયત્તતા અને જવાબદારી

- સંસ્થાકીય પુનર્ગઠનનો મુખ્ય આધાર “સ્વાયત્તતા સાથે જવાબદારી” છે.
- શૈક્ષણિક, વહીવટી અને નાણાકીય સ્વતંત્રતા
- પારદર્શક મૂલ્યાંકન
- ગુણવત્તા આધાસન માળખું
- આ માટે એકલ નિયમનકારી માળખું રચવાનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.

મુખ્ય સુધારાઓ:

- મેજર-માઇનર પદ્ધતિ
- મલ્ટિપલ એન્દ્રી-એક્રિઝિટ
- એકેડેમિક બેન્ક ઓફ ક્રેડિટ

શૈક્ષણિક મહત્વ:

- સર્જનાત્મકતા વધે છે
- આંતરવિષયક અભ્યાસને પ્રોત્સાહન
- વૈશ્વિક ધોરણો સાથે સુસંગતતા
- આ મોડેલ લિબરલ એજ્યુકેશન સિસ્ટમ સાથે સંકળાયેલ છે.

NEP-૨૦૨૦ મુજબ વિજ્ઞાન, કલા, વાણિજ્ય વચ્ચેની ભેદરેખા દૂર કરવામાં આવશે. વિદ્યાર્થીઓ પોતાની પસંદગી મુજબ વિષય સંયોજન પસંદ કરી શકશે.

આ નીતિ અનુસાર:

- 1 વર્ષ બાદ - પ્રમાણપત્ર
- 2 વર્ષ બાદ - ડિપ્લોમા
- 3 વર્ષ બાદ - સ્નાતક ડિગ્રી
- 4 વર્ષ બાદ - સંશોધન સાથે સ્નાતક

આથી વિદ્યાર્થી લવચીકતા અને આજીવન શિક્ષણની તક મેળવે છે.

સંશોધન અને નવીનતા - રાષ્ટ્રીય સંશોધન પ્રતિષ્ઠાન :

આ નીતિ મુજબ, રાષ્ટ્રીય સંશોધન પ્રતિષ્ઠાનની સ્થાપના કરવામાં આવશે. જેનું મહત્વ નીચે મુજબ છે :

- આંતરવિષયક સંશોધનને પ્રોત્સાહન
- યુનિવર્સિટીઓમાં સંશોધન સંસ્કૃતિનો વિકાસ
- નાણાકીય પારદર્શિતા
- ભારતના ઉચ્ચ શિક્ષણમાં અત્યાર સુધી સંશોધનનો ભાગ મર્યાદિત રહ્યો છે. NRF આ ખામી દૂર કરી શકે છે.

અપેક્ષિત પરિવર્તનકારી અસરો :

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-2020 અનુસાર ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણ ક્ષેત્રે અપેક્ષિત પરિવર્તનકારી અસરો વ્યાપક અને બહુઆયામી છે. આ નીતિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ઉચ્ચ શિક્ષણને ગુણવત્તાસભર, સર્વસમાવેશક, લવચીક અને વૈશ્વિક સ્તરે સ્પર્ધાત્મક બનાવવાનો છે. આ નીતિ અનુસાર ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં માળખાકીય સુવિધાઓ, શૈક્ષણિક ગુણવત્તા અને સંશોધન ક્ષમતામાં સુધારો કરવો અનિવાર્ય ગણાયો છે, આથી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે કે સંસ્થાઓમાં શૈક્ષણિક વાતાવરણ વધુ સક્રિય, પ્રેરણાત્મક અને વિદ્યાર્થી કેન્દ્રિત બનશે.

આ નીતિ અનુસાર ઉચ્ચ શિક્ષણમાં સર્વસમાવેશિતા અને સમાનતા વધારવા માટે સરકાર દ્વારા ખાસ પગલાં લેવાની જરૂરિયાત દર્શાવવામાં આવી છે. જેમ કે, સામાજિક અને આર્થિક રીતે વંચિત જૂથો (SEDGs) માટે યોગ્ય નાણાકીય સહાય અને ઉચ્ચ કુલ નોંધણી ગુણોત્તર (GER) માટે લક્ષ્યો નક્કી કરવાનું સૂચવાયું છે. આ પગલાંઓના પરિણામે ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પ્રવેશ અને સ્થિરતા વધશે, ડ્રોપઆઉટ દર ઘટશે અને સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતા મજબૂત બનશે.

આ નીતિ મુજબ બહુવિધાશાખાકીય અભ્યાસક્રમ માળખું વિકસાવવાનું મહત્વ દર્શાવવામાં આવ્યું છે, જેમાં વિવિધ પ્રકારના અભ્યાસક્રમો અને સ્પષ્ટ અધ્યયન નિપજ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આથી વિદ્યાર્થીઓમાં માત્ર વિષયજ્ઞાન નહીં પરંતુ જીવનકૌશલ્ય, વિશ્લેષણાત્મક વિચારશક્તિ અને સર્જનાત્મકતા વિકસશે. ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં નવીનતમ શૈક્ષણિક તકનીક, પ્રયોગશાળાઓ અને પુસ્તકાલયોની સુવિધા દ્વારા શૈક્ષણિક અનુભવને વધુ ગુણવત્તાસભર બનાવવાનો ઉદ્દેશ વ્યક્ત થયો છે.

આ પરિવર્તનકારી અસરો સિદ્ધ કરવા માટે નીતિમાં કેટલાક સ્પષ્ટ પગલાં સૂચવવામાં આવ્યા છે. પ્રથમ, તમામ ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં મૂળભૂત માળખાકીય સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવી જરૂરી ગણાવવામાં આવી છે. બીજું, શિક્ષકની ગુણવત્તા અને પ્રેરણાને મજબૂત બનાવવા માટે તાલીમ, વ્યાવસાયિક વિકાસ અને યોગ્ય નિમણૂંસક પ્રક્રિયા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. ત્રીજું, મૂલ્યાંકન અને ગુણવત્તા નિરીક્ષણ માટે નવી પ્રણાલીઓ વિકસાવવા તથા પરિણામોને જાહેર કરવા પર ભાર મૂકાયો છે, જેથી પારદર્શિતા અને જવાબદારી વધે.

આ રીતે, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ- 2020 ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં ગુણવત્તા સુધારો, સર્વસમાવેશિતા, સંશોધન વિકાસ, ટેકનોલોજી આધારિત શિક્ષણ અને વૈશ્વિક પ્રતિસ્પર્ધાત્મકતા જેવી અનેક પરિવર્તનકારી અસરો લાવવા માટે રચાયેલ છે. આ નીતિમાં સૂચવાયેલા માળખાકીય, શૈક્ષણિક અને વહીવટી પગલાંઓના અસરકારક અમલીકરણ દ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રણાલી વધુ સશક્ત, સુવ્યવસ્થિત અને ભવિષ્યલક્ષી બની શકે છે.

નવી નિયમનકારી પ્રણાલી :

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-૨૦૨૦ હેઠળ ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણ ક્ષેત્રે નવી નિયમનકારી પ્રણાલી સ્થાપવાની કલ્પના કરવામાં આવી છે, જે સંસ્થાકીય પુનર્ગઠન અને એકત્રીકરણને સુગમ બનાવે છે. અગાઉની વ્યવસ્થામાં યુજીસી, એઆઈસીટીઈ અને એનએએસી જેવી અલગ-અલગ સંસ્થાઓ દ્વારા નિયમન, નાણાકીય સહાય અને માન્યતા પ્રક્રિયા ચલાવવામાં આવતી હતી, જેના કારણે સંસ્થાકીય સ્વાયત્તતાનો અભાવ જોવા મળતો હતો. આ જટિલ પ્રણાલી શિક્ષણની ગુણવત્તા કરતાં પ્રક્રિયાત્મક ઔપચારિકતાઓ પર વધુ ભાર મૂકતી હતી.

નવી નીતિ અનુસાર ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે એકલ પરંતુ બહુપાંખીય નિયમનકારી માળખું રચવાનો પ્રસ્તાવ છે, જેને હાયર એજ્યુકેશન કમિશન ઓફ ઇન્ડિયા (HECI) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ સંસ્થા સમગ્ર ઉચ્ચ શિક્ષણ ક્ષેત્રનું સંકલિત અને પારદર્શક રીતે નિયંત્રણ કરશે. HECIના ચાર મુખ્ય અંગો રહેશે—નિયમન માટે નેશનલ હાયર એજ્યુકેશન રેગ્યુલેટરી કાઉન્સિલ (NHERC), માન્યતા માટે નેશનલ એક્રેડિટેશન કાઉન્સિલ (NAC), નાણાકીય સહાય માટે હાયર એજ્યુકેશન ગ્રાન્ટ્સ કાઉન્સિલ (HEGC) અને શૈક્ષણિક ધોરણો માટે જનરલ એજ્યુકેશન કાઉન્સિલ (GEC). આ વિભાજન દ્વારા નિયમન, નાણાકીય સહાય, માન્યતા અને શૈક્ષણિક માળખાને એકબીજાથી સ્પષ્ટપણે અલગ કરવામાં આવશે. સંસ્થાઓને વધુ શૈક્ષણિક અને વહીવટી સ્વાયત્તતા આપવામાં આવશે.

નવી નિયમનકારી વ્યવસ્થા સંસ્થાકીય પુનર્ગઠનને મજબૂત આધાર આપે છે, કારણ કે એકીકૃત અને સરળ નિયંત્રણવાળું માળખું સંસ્થાઓને વિલીનીકરણ, સ્વાયત્તતા અને બહુવિધાશાખાકીય વિકાસ તરફ પ્રોત્સાહિત કરે છે. આ પ્રણાલી સંસ્થાઓને અનાવશ્યક દબલથી મુક્ત રાખી નવીનતા, સંશોધન અને ગુણવત્તા આધારિત વિકાસને પ્રોત્સાહન આપે છે. પરિણામે ઉચ્ચ શિક્ષણ ક્ષેત્ર વધુ પારદર્શક, જવાબદાર અને વૈશ્વિક સ્તરે સ્પર્ધાત્મક બની શકે છે.

નિષ્કર્ષ :

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - 2020 ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ઐતિહાસિક પરિવર્તન લાવવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. આ નીતિ મુજબ શિક્ષણનો હેતુ વ્યક્તિગત અને રાષ્ટ્રીય વિકાસ બંને માટે માનવ મૂડી તૈયાર કરવાનો છે. આ નીતિ માત્ર માળખાકીય સુધારણા પૂરતી સીમિત નથી, પરંતુ તે શિક્ષણના દ્રષ્ટિકોણમાં મૂળભૂત પરિવર્તન લાવશે.

સંદર્ભ: રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - 2020 (ગુજરાતી આવૃત્તિ), શિક્ષણ મંત્રાલય, ભારત સરકાર

Original Article

અધ્યાપકનાં વ્યવસાયિક વિકાસ માટે ભારતીય કૌશલ્ય

ભાણીયાભાઈ ડી. ગામીત

એસોસિએટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિષય, સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, વાંસદા

જિલ્લો: નવસારી, ગુજરાત

Manuscript ID:

JRD -2026-180232

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 145-155

February- 2026

Submitted: 12 Jan 2026

Revised: 22 Jan. 2026

Accepted: 03 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

સારાંશ

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં શિક્ષણને માત્ર માહિતી પ્રદાન કરવાની પ્રક્રિયા તરીકે નહીં, પરંતુ માનવના સર્વાંગી વિકાસનું સાધન માનવામાં આવ્યું છે. આ સમગ્ર શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં અધ્યાપકનું સ્થાન કેન્દ્રસ્થાને છે. પ્રાચીન ભારતીય જ્ઞાનપરંપરામાં ગુરુને જ્ઞાનના પ્રસારક અને મૂલ્યઆધારિત વ્યક્તિત્વ નિર્માતા તરીકે માન આપવામાં આવ્યું છે. વર્તમાન સમયમાં વૈશ્વિકીકરણ, ટેકનોલોજી અને બદલાતા શૈક્ષણિક માહોલને કારણે અધ્યાપકના વ્યવસાયિક વિકાસની જરૂરિયાત વધુ મહત્વપૂર્ણ બની છે. માત્ર આધુનિક સાધનો કે પશ્ચિમી મોડેલોથી નહીં, પરંતુ ભારતીય મૂલ્યો અને પરંપરાગત કૌશલ્યોના સંકલનથી અધ્યાપકનું વ્યક્તિત્વ વધુ સમૃદ્ધ બની શકે છે. ધીરજ, નૈતિકતા, સંવાદકૌશલ્ય, સ્વાધ્યાય અને સંસ્કાર આધારિત શિક્ષણ જેવી ભારતીય કૌશલ્યો અધ્યાપકને વધુ અસરકારક બનાવે છે. નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NEP-2020) પણ ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાને આધારે શિક્ષણ વ્યવસ્થાને મજબૂત બનાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેથી ભારતીય કૌશલ્યોના આધાર પર અધ્યાપકનો વ્યવસાયિક વિકાસ શિક્ષણની ગુણવત્તા અને રાષ્ટ્રના સર્વાંગી વિકાસ માટે અત્યંત આવશ્યક છે.

કીવર્ડ્સ: અધ્યાપકનો વ્યવસાયિક વિકાસ, ભારતીય કૌશલ્યો, ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા, શિક્ષણ મૂલ્યો, સ્વાધ્યાય, નૈતિકતા, NEP-2020

પ્રસ્તાવના

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં શિક્ષણ એ માત્ર અક્ષરજ્ઞાન કે આજીવિકા મેળવવાનું સાધન નથી, પરંતુ તે મનુષ્યના આંતરિક અજ્ઞાનને દૂર કરી તેને પરમ તત્ત્વ તરફ લઈ જતી એક પવિત્ર યાત્રા છે. આ યાત્રાના મધ્યબિંદુમાં 'અધ્યાપક' બિરાજમાન છે. પ્રાચીન કાળથી જ ભારતમાં ગુરુનું સ્થાન દેવતુલ્ય માનવામાં આવ્યું છે, જેનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ આ શ્લોક છે:

"ગુરુર્બ્રહ્મા ગુરુર્વિષ્ણુઃ ગુરુર્દેવો મહેશ્વરઃ |

ગુરુઃ સાક્ષાત્ પરંબ્રહ્મ તસ્મૈ શ્રી ગુરુવે નમઃ ||"

આ શ્લોક માત્ર વંદના નથી, પણ અધ્યાપકની વ્યાવસાયિક ક્ષમતાનું સૂચક છે. સર્જન (બ્રહ્મા), પોષણ (વિષ્ણુ) અને અજ્ઞાનનું વિસર્જન (મહેશ્વર)—આ ત્રણેય કલાઓ જેમાં હોય તે જ સાચો અધ્યાપક.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19200157](https://doi.org/10.5281/zenodo.19200157)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

ભાણીયાભાઈ ડી. ગામીત, એસોસિએટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિષય, સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, વાંસદા, જિલ્લો: નવસારી, ગુજરાત

How to cite this article:

ગામીત. ભાણીયાભાઈ. ડી. (2026). અધ્યાપકનાં વ્યવસાયિક વિકાસ માટે ભારતીય કૌશલ્ય. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 145–155. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19200157>

વર્તમાન ૨૧મી સદીના વૈશ્વિકીકરણ અને ટેકનોલોજીના યુગમાં જ્યારે શિક્ષણનું સ્વરૂપ બદલાઈ રહ્યું છે, ત્યારે 'અધ્યાપકનો વ્યવસાયિક વિકાસ' (Professional Development) એક અનિવાર્ય જરૂરિયાત બની છે. પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે શું આ વિકાસ માત્ર પશ્ચિમી મોડેલો, ડિજિટલ સાધનો કે ડિગ્રીઓ પૂરતો મર્યાદિત હોવો જોઈએ? ખરેખર તો, અધ્યાપકનો સાચો વિકાસ તેના આંતરિક કૌશલ્યોના ઉદ્ધર્ષકરણમાં રહેલો છે. મહાત્મા ગાંધીએ કહ્યું છે કે, "સાચું શિક્ષણ તે છે જે બાળકના અને મનુષ્યના શરીર, મન અને આત્મામાં રહેલા શ્રેષ્ઠ અંશોને બહાર લાવે." અધ્યાપક પોતે જ્યારે ભારતીય કૌશલ્યો જેવા કે ધીરજ, વાક્ય-ચાતુર્ય, નૈતિકતા અને અવિરત સ્વાધ્યાયને આત્મસાત કરે છે, ત્યારે જ તે વિદ્યાર્થીના વ્યક્તિત્વનું ઘડતર કરી શકે છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NEP-2020) ના આગમન સાથે, ભારત ફરી એકવાર પોતાની જ્ઞાન પરંપરા તરફ વળ્યું છે. ગુજરાતી વિષયના અધ્યાપક તરીકે, સાહિત્યિક રુચિ અને સાંસ્કૃતિક વારસાને વિદ્યાર્થીઓ સુધી પહોંચાડવા માટે આપણે વ્યાવસાયિક રીતે સજ્જ થવું પડશે. અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં કાર્યરત અધ્યાપક જ્યારે ભારતીય મૂલ્યો અને આધુનિક શિક્ષણ પદ્ધતિનો સમન્વય સાધે છે, ત્યારે તે ખરા અર્થમાં રાષ્ટ્રનિર્માણનું કાર્ય કરે છે. પ્રસ્તુત શોધપત્રમાં આ જ ઉદ્દેશ્યથી અધ્યાપકના વિકાસ માટે અત્યંત પ્રસ્તુત એવા ભારતીય કૌશલ્યોની મીમાંસા કરવામાં આવી છે.

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અને શિક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય:

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જ્ઞાન એ માત્ર માહિતીનો સંગ્રહ નથી, પણ તે આંતરિક પ્રકાશ છે જે મનુષ્યને અંધકારમાંથી અમરત્વ તરફ દોરી જાય છે. આપણી જ્ઞાન પરંપરાનો પાયો 'વેદ' અને 'ઉપનિષદ' માં રહેલો છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદના શિક્ષાવલ્લીમાં અધ્યાપક અને વિદ્યાર્થીના સંબંધ તથા શિક્ષણના ઉદ્દેશ્યને અતિ સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. નીચે પ્રમાણે સમીક્ષાત્મક રીતે જોઈ શકાય છે.

૧ 'સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે' ની વિભાવના

૨ પંચકોષીય વિકાસનું મોડેલ

૩ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય: શીલ અને પ્રજ્ઞાનો સમન્વય

૪ અર્વાચીન ચિંતકોની દ્રષ્ટિ

૫ નિષ્કર્ષ

ઉપર જણાવેલ મુદ્દાઓનાં સંદર્ભે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અને શિક્ષણનો ઉદ્દેશ્યને વિસ્તૃત છણાવટ નીચે મુજબ છે.

૧ 'સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે' ની વિભાવના:

ભારતીય શિક્ષણનો મૂળ મંત્ર રહ્યો છે: "સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે" (વિદ્યા તે છે જે મુક્તિ આપે). અહીં મુક્તિનો અર્થ માત્ર આધ્યાત્મિક મોક્ષ નથી, પરંતુ પૂર્વગ્રહો, સંકુચિતતા, અજ્ઞાન અને ભયમાંથી મુક્તિ છે. એક અધ્યાપકના વ્યવસાયિક વિકાસનો પ્રથમ હેતુ પોતે વૈચારિક રીતે મુક્ત થઈ વિદ્યાર્થીને પણ સ્વતંત્ર વિચારતો કરવાનો છે. શિક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય મનુષ્યને આજીવિકા મેળવવા માટે 'યંત્ર' બનાવવાનો નહીં, પણ તેને 'પૂર્ણ' બનાવવાનો છે.

૨ પંચકોષીય વિકાસનું મોડેલ:

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા મુજબ, મનુષ્યના પાંચ સ્તરો છે—અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય કોષ. સાચું શિક્ષણ તે છે જે આ પાંચેય સ્તરોનો વિકાસ કરે. અધ્યાપકે જ્યારે સાહિત્ય ભણાવવાનું હોય ત્યારે તે માત્ર બૌદ્ધિક (વિજ્ઞાનમય) સ્તરે નહીં, પણ વિદ્યાર્થીના ભાવજગત (મનોમય) અને અંતે તેમાંથી મળતા આનંદ (આનંદમય) સુધી પહોંચાડવો જોઈએ. આ ક્ષમતા કેળવવી એ જ અધ્યાપકનો વ્યવસાયિક વિકાસ છે.

૩ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય: શીલ અને પ્રજ્ઞાનો સમન્વય:

ગૌતમ બુદ્ધે પણ શિક્ષણમાં 'શીલ' (Character) અને 'પ્રજ્ઞા' (Wisdom) ના સમન્વય પર ભાર મૂક્યો હતો. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં જ્ઞાન મેળવવાની પ્રક્રિયાને 'યજ્ઞ' માનવામાં આવી છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં ભગવાન કૃષ્ણ કહે છે:

"ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિહ વિદ્યતે |"

(આ સંસારમાં જ્ઞાન જેવું પવિત્ર બીજું કંઈ જ નથી.)

અધ્યાપક જ્યારે આ પવિત્રતાને આત્મસાત કરે છે, ત્યારે તેનું અધ્યાપન માત્ર વ્યવસાય (Job) ન રહેતા એક તપસ્યા (Mission) બની જાય છે. આજના ભૌતિકવાદી યુગમાં અધ્યાપકે ફરીથી આ 'સબળ ચરિત્ર' અને 'તીક્ષ્ણ પ્રજ્ઞા' કેળવવાની જરૂર છે.

૪ અર્વાચીન ચિંતકોની દ્રષ્ટિ:

સ્વામી વિવેકાનંદના મતે શિક્ષણ એટલે: "Education is the manifestation of the perfection already in man." એટલે કે, મનુષ્યમાં જે પૂર્ણતા પહેલેથી જ રહેલી છે, તેને પ્રગટ કરવી. અધ્યાપકનું કાર્ય વિદ્યાર્થીના મગજમાં માહિતી ઠાલવવાનું નથી, પણ તેનામાં રહેલી શક્તિઓને જગાડવાનું છે. આ શક્તિ ત્યારે જ જાગશે જ્યારે અધ્યાપક પાસે ભારતીય જીવનમૂલ્યોનું ભાથું હશે.

ગુજરાતી વિષયના સંદર્ભમાં કવિ નર્મદે જ્યારે 'દાંડિયો' દ્વારા સમાજ સુધારણાની વાત કરી કે નરસિંહ મહેતાએ 'વૈષ્ણવ જન' દ્વારા જે માનવતાના લક્ષણો આપ્યા, તે જ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનું મૂળ છે. અધ્યાપકે આ સાહિત્યિક મૂલ્યોને પોતાના વ્યવસાયિક જીવનમાં ઉતારીને એક એવું વાતાવરણ નિર્મિત કરવાનું છે જેમાં વિદ્યાર્થીની જિજ્ઞાસા વૃત્તિ ખીલે.

૫ નિષ્કર્ષ:

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનો ઉદ્દેશ્ય 'વસુધૈવ કુટુંબકમ' ની ભાવના જગાડવાનો છે. અધ્યાપક જ્યારે આ વૈશ્વિક દ્રષ્ટિકોણ અપનાવે છે, ત્યારે તેનો વિકાસ ખરા અર્થમાં 'ભારતીય' બને છે. તે માત્ર પાઠ્યપુસ્તકનો અનુવાદક નથી રહેતો, પણ એક નવસર્જક બને છે.

અધ્યાપક માટે અનિવાર્ય ભારતીય કૌશલ્યોનું વિશ્લેષણ:

વર્તમાન સમયમાં અધ્યાપકની ભૂમિકા માત્ર માહિતીના પ્રસારણ પૂરતી મર્યાદિત નથી, પરંતુ તે એક સામાજિક એન્જિનિયરની છે. ભારતીય શાસ્ત્રો અને પરંપરાએ અધ્યાપક (ગુરુ) માટે કેટલાક વિશિષ્ટ કૌશલ્યો નિર્ધારિત કર્યા છે, જે આજે પણ વ્યવસાયિક વિકાસના સ્તંભો સાબિત થઈ શકે છે.

૧ વાક્-ચાતુર્ય અને ભાષાકીય શુદ્ધતા (Communication Excellence):

૨ સ્વાધ્યાય અને જ્ઞાન-નિષ્ઠા (Continuous Self-Improvement):

૩ યોગ અને માનસિક સ્થિરતા (Yoga and Mental Equanimity)

૪ નૈતિક નેતૃત્વ અને આચરણ (Ethical Leadership and Conduct)

૫ નિષ્કર્ષ:

ઉપરોક્ત અધ્યાપક માટે અનિવાર્ય ભારતીય કૌશલ્યોનું વિશ્લેષણ નીચે મુજબ છે.

૧ વાક્-ચાતુર્ય અને ભાષાકીય શુદ્ધતા (Communication Excellence):

ભારતીય પરંપરામાં 'શબ્દ'ને બ્રહ્મ માનવામાં આવ્યો છે. એક ગુજરાતી વિષયના અધ્યાપક માટે તેની વાણી એ જ તેનું સૌથી મોટું કૌશલ્ય છે. વાણીના ચાર સ્તર: પરા, પશ્યન્તી, મધ્યમા અને વૈખરી. અધ્યાપકની વાણી માત્ર વૈખરી (બાહ્ય ઉચ્ચારણ) ન રહેતા, મધ્યમા અને પશ્યન્તી દ્વારા વિદ્યાર્થીના હૃદયમાં ઊતરે તેવી હોવી જોઈએ. ભરતમુનિનું નાટ્યશાસ્ત્ર અને રસ-નિષ્પત્તિ: અધ્યાપક જ્યારે કવિતા કે નાટક ભણાવતો હોય ત્યારે તેણે એક કુશળ અભિનેતાની જેમ ભાવોનું સર્જન કરવું જોઈએ. શૃંગાર, વીર કે કરુણ રસની અભિવ્યક્તિ એ અધ્યાપનનું ઉત્કૃષ્ટ કૌશલ્ય છે.

"પ્રિયવાક્ય પ્રદાનેન સર્વે તુષ્યન્તિ જન્તવ: |"

(પ્રિય અને મધુર વાણી બોલવાથી તમામ પ્રાણીઓ સંતુષ્ટ થાય છે.)

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં 'વાણી' ને દેવી માનવામાં આવી છે. ઋગ્વેદમાં વાણીને 'વાક્-સૂક્ત' દ્વારા પોષવામાં આવી છે. એક અધ્યાપક માટે વાણી એ માત્ર માધ્યમ નથી, પણ સાધના છે. ખાસ કરીને ગુજરાતી ભાષાના અધ્યાપક માટે વાક્-ચાતુર્ય અને ભાષાકીય શુદ્ધતા એ વ્યવસાયિક વિકાસના અનિવાર્ય માપદંડ છે.

૧. વાણીના ચાર સ્તર અને અધ્યાપન:

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન મુજબ વાણીના ચાર સ્તર છે: પરા, પશ્યન્તી, મધ્યમા અને વૈખરી.

વૈખરી: જે આપણે હોઠ અને જીભ દ્વારા બોલીએ છીએ. મોટાભાગનું શિક્ષણ આજે આ સ્તરે જ અટકી જાય છે.

મધ્યમા: જે વિચારના સ્તરે હોય છે.

પશ્યન્તી: જે હૃદયના ઊંડાણમાંથી ઉદભવે છે.

અધ્યાપન ત્યારે જ પ્રભાવશાળી બને છે જ્યારે તે 'વૈખરી' થી ઉપર ઉઠીને 'પશ્યન્તી' સુધી પહોંચે. જ્યારે અધ્યાપક નરસિંહનું પદ કે ઉમાશંકરની કવિતા ભણાવે, ત્યારે તેની વાણીમાં એ અનુભૂતિનો રણકો હોવો જોઈએ જે વિદ્યાર્થીના અંતરાત્માને ઝંકૃત કરે.

૨. શબ્દની આંતરિક શક્તિ (The Power of Word):

ભારતીય સાહિત્યશાસ્ત્રમાં શબ્દના ત્રણ પ્રકારના વ્યાપાર બતાવ્યા છે: અભિધા, લક્ષણા અને વ્યંજના.

અધ્યાપકનું કૌશલ્ય એ છે કે તે માત્ર 'અભિધા' (વાચ્યાર્થ) સમજાવીને અટકી ન જાય.

સાહિત્યની ગૂઢતા અને કવિના મર્મને 'વ્યંજના' દ્વારા વ્યક્ત કરી શકે તે જ સાચું વાક્-ચાતુર્ય છે.

સંસ્કૃતમાં કહેવાયું છે: "શબ્દબ્રહ્મણિ નિષ્ણાતઃ પરં બ્રહ્માધિગચ્છતિ" (જે શબ્દબ્રહ્મમાં નિષ્ણાત છે, તે પરબ્રહ્મને પામે છે). અધ્યાપકે શબ્દની પવિત્રતા અને શક્તિને ઓળખી તેનો વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

૩. ભાષાકીય શુદ્ધતા અને ઉચ્ચારણ (Linguistic Precision):

ગુજરાતી ભાષામાં સવર્ણ ઉચ્ચારણ અને જોડણીનું મહત્વ ઘણું છે. 'શ' અને 'સ' નો ભેદ કે અનુસ્વારની ગેરહાજરી અર્થનો અનર્થ કરી શકે છે. અધ્યાપકની ભાષા શુદ્ધ અને પ્રવાહી હોવી જોઈએ. જો અધ્યાપક પોતે શુદ્ધ ગુજરાતી બોલશે, તો જ વિદ્યાર્થીઓમાં ભાષા પ્રત્યે આદર જાગશે. દક્ષિણ ગુજરાતના પદ્માં પ્રાદેશિક બોલીનો પ્રભાવ સ્વાભાવિક છે. અધ્યાપકનું કૌશલ્ય એ છે કે તે બોલીનું ગૌરવ જાળવીને પણ શિષ્ટ ભાષાના શિખરો સુધી વિદ્યાર્થીને લઈ જાય.

૪. રસ-નિષ્પત્તિ અને પ્રભાવશાળી રજૂઆત:

ભરતમુનિના નાટ્યશાસ્ત્રમાં 'વાચિક અભિનય'નું મોટું મહત્વ છે. અધ્યાપક જ્યારે વર્ગખંડમાં હોય ત્યારે તે એક વક્તા પણ છે. આરોહ-અવરોહ: એકધારી શુષ્ક વાણી વિદ્યાર્થીમાં કંટાળો જન્માવે છે. વિષયના ભાવ મુજબ અવાજમાં ચડાવ-ઉતાર હોવો જોઈએ. સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ: ભણાવતી વખતે યોગ્ય સમયે કહેવતો, રુઢિપ્રયોગો અને સંસ્કૃત સુભાષિતોનો વિનિયોગ કરવો એ વાક્-ચાતુર્યનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

૫. વ્યાવસાયિક વિકાસમાં સંવાદનું મહત્વ (Dialogue as a Skill):

ભારતીય પરંપરા 'વાદ-વિવાદ' નહીં પણ 'સંવાદ' (Dialogue) માં માને છે. ઉપનિષદોમાં ગુરુ અને શિષ્ય વચ્ચેના સંવાદો દ્વારા જ પરમ સત્ય પ્રગટ થયું છે. અધ્યાપકે વર્ગખંડમાં લોકશાહી ઢબનો સંવાદ સર્જવો જોઈએ. વિદ્યાર્થીના પ્રશ્નને માન આપી, તર્કબદ્ધ અને સચોટ ઉત્તર આપવો એ એક કળા છે. અધ્યાપકે આ જ ગુણો કેળવીને પોતાની વ્યાવસાયિક છાપ ઊભી કરવાની છે.

૬. સાહિત્યિક દ્રષ્ટાંતો અને વાક્-કૌશલ્ય:

ગુજરાતી સાહિત્યના આધુનિક પ્રવાહોમાં જ્યારે આપણે 'દલિત સાહિત્ય' કે 'આદિવાસી સાહિત્ય'ની ચર્ચા કરીએ, ત્યારે અધ્યાપકની વાણીમાં સંવેદનશીલતા (Empathy) હોવી જોઈએ. ભાષા માત્ર બૌદ્ધિક વિષય નથી, તે સંવેદનાનું વહન છે.

નિષ્કર્ષ:

નિષ્કર્ષરૂપે કહી શકાય કે વાક્-ચાતુર્ય એટલે માત્ર વધુ બોલવું નહીં, પણ 'મિત અને હિત' (ઓછું અને યોગ્ય) બોલવું. ભાષાકીય શુદ્ધતા એ અધ્યાપકના વ્યક્તિત્વનું આભૂષણ છે. જ્યારે ગુજરાતીનો અધ્યાપક આ કૌશલ્યોમાં નિપુણ બને છે, ત્યારે તેનું અધ્યાપન કાર્ય પર્વત પરથી વહેતા ઝરણા જેવું જીવંત અને પવિત્ર બની જાય છે.

૨ સ્વાધ્યાય અને જ્ઞાન-નિષ્ઠા (Continuous Self-Improvement):

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં 'સ્વાધ્યાય' (Self-study) ને સૌથી મોટું તપ માનવામાં આવ્યું છે. વ્યવસાયિક વિકાસ એટલે સતત અધ્યયનશીલ રહેવું. આજીવન વિદ્યાર્થી: અધ્યાપક જ્યારે પોતે વાંચન છોડી દે છે, ત્યારે તેનું અધ્યાપન જડ બની જાય છે. ઉપનિષદમાં આજ્ઞા અપાઈ છે: "સ્વાધ્યાયાનમા પ્રમદઃ" (સ્વાધ્યાયમાં ક્યારેય આળસ ન કરવી). સંશોધનવૃત્તિ: પ્રાચીન આચાર્યો સતત તર્ક અને મંથન દ્વારા જ્ઞાનનું વર્ધન કરતા. આજે ગુજરાતી સાહિત્યના નવા પ્રવાહો અને આલોચના પદ્ધતિઓથી સજ્જ થવું એ સ્વાધ્યાયનો જ ભાગ છે.

અધ્યાપકના આંતરિક વિકાસ અને તેની બૌદ્ધિક સજ્જતા પર કેન્દ્રિત છે. 'સ્વાધ્યાય' એ ભારતીય પરંપરામાં માત્ર અભ્યાસ નથી પણ એક 'યજ્ઞ' છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં અધ્યાપક માટે 'સ્વાધ્યાય' એ જીવનનો શ્વાસ ગણાયો છે. વ્યવસાયિક વિકાસના આધુનિક સિદ્ધાંતો જેને 'Lifelong Learning' (આજીવન શિક્ષણ) કહે છે, તેનો ઉદ્ભવ આપણા પૂર્વજોએ 'સ્વાધ્યાય' શબ્દમાં હજારો વર્ષો પૂર્વે કર્યો હતો. એક ગુજરાતી વિષયના પ્રોફેસર માટે સ્વાધ્યાય એ માત્ર પુસ્તક વાંચન નથી, પરંતુ જ્ઞાનની સતત ઉપાસના છે.

૧. 'સ્વાધ્યાય'ની શાસ્ત્રીય અવધારણા:

તૈત્તિરીય ઉપનિષદના 'શિક્ષાવલ્લી' વિભાગમાં ગુરુ શિષ્યને અંતિમ વિદાય આપતી વખતે (દીક્ષાંત પ્રવચન) જે આદેશ આપે છે, તેમાં સર્વોપરી આદેશ છે:

"સ્વાધ્યાયાનમા પ્રમદઃ |"

(સ્વાધ્યાયમાં ક્યારેય આળસ કે પ્રમાદ ન કરવો.)

આ આદેશ માત્ર વિદ્યાર્થી માટે નથી, પણ અધ્યાપક માટે વધુ પ્રસ્તુત છે. અધ્યાપક ત્યારે જ પ્રભાવશાળી રહી શકે છે જ્યારે તેના મગજમાં જ્ઞાનનો પ્રવાહ વહેતો રહે. વહેતું ઝરણું જ નિર્મળ હોય છે, સ્થગિત પાણી તો ગંધાઈ જાય છે. તેવી જ રીતે જે અધ્યાપક પોતાનો સ્વાધ્યાય અટકાવી દે છે, તેનું શિક્ષણ રુઢિચુસ્ત અને જડ બની જાય છે.

૨. જ્ઞાન-નિષ્ઠા: સત્યની શોધ:

ભારતીય પરંપરામાં જ્ઞાન મેળવવાની પ્રક્રિયાને 'તપ' માનવામાં આવી છે. જ્ઞાન-નિષ્ઠા એટલે જે જાણીએ છીએ તેને આચરણમાં મૂકવું અને જે નથી જાણતા તેને જાણવાની સતત જિજ્ઞાસા રાખવી. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં ભગવાન કૃષ્ણે જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા વર્ણવતા કહ્યું છે:

"તદ્વિદિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા |"

(વિનમ્રતા, પ્રશ્નોત્તરી અને સેવા દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો.)

અધ્યાપકની જ્ઞાન-નિષ્ઠા ત્યારે જ દેખાય જ્યારે તે પોતાના વિષયના નવા પ્રવાહોથી પરિચિત હોય. ગુજરાતી સાહિત્યમાં મધ્યકાળથી લઈને અર્વાચીન અને અર્વાચીનથી લઈને અનુ-આધુનિક પ્રવાહો (Post-modernism) સુધીનો સ્વાધ્યાય અધ્યાપકની વ્યવસાયિક સજ્જતા વધારે છે.

૩. આધુનિક સંદર્ભમાં સ્વાધ્યાયના પ્રકારો:

અધ્યાપકના વ્યવસાયિક વિકાસ માટે સ્વાધ્યાયના ત્રણ મુખ્ય પાસાઓ છે:

વિષયગત સ્વાધ્યાય: ગુજરાતી સાહિત્યના નવા પ્રકાશનો, વિવેચન ગ્રંથો અને સામયિકો (જેમ કે 'પરબ', 'કુમાર', 'શબ્દસૃષ્ટિ') નું નિયમિત વાંચન.

શૈક્ષણિક ટેકનોલોજીનો સ્વાધ્યાય: માત્ર પુસ્તકો જ નહીં, પણ ડિજિટલ યુગમાં ઈ-જર્નલ્સ, બ્લોગ્સ અને ઓનલાઇન લાયબ્રેરીનો ઉપયોગ કરતા શીખવું.

સ્વ-અવલોકન (Introspection): પોતે જે ભણાવ્યું છે તેનું વિશ્લેષણ કરવું. "મેં આજે જે ભણાવ્યું તે વિદ્યાર્થીઓ સુધી પહોંચ્યું ખરું?" - આ આંતરિક સ્વાધ્યાય છે.

૪. જ્ઞાનનું વિતરણ અને સામાજિક નિષ્ઠા:

ભારતીય પરંપરામાં જ્ઞાન વહેંચવાથી વધે છે. અધ્યાપકની નિષ્ઠા માત્ર પગાર પૂરતી નહીં પણ સમાજના ઘડતર પૂરતી હોવી જોઈએ. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં જ્યારે કોઈ આદિવાસી બાળક ભણવા આવે, ત્યારે તેને સાહિત્યના માધ્યમથી જીવનના મૂલ્યો સમજાવવા એ જ અધ્યાપકની સાચી જ્ઞાન-નિષ્ઠા છે.

૫. સ્વાધ્યાયમાં આવતા અવરોધો અને ઉકેલ:

આજના સમયમાં વહીવટી કામગીરી, પરીક્ષાઓ અને સોશિયલ મીડિયાના કારણે સ્વાધ્યાય માટે સમય કાઢવો મુશ્કેલ છે. પરંતુ જે અધ્યાપક પાસે 'જ્ઞાન-નિષ્ઠા' છે તે સમય શોધી જ લે છે.

ઉકેલ: દરરોજ ઓછામાં ઓછી એક કલાક મૌલિક વાંચન માટે ફાળવવી. સેમિનાર અને કોન્ફરન્સમાં માત્ર હાજરી આપવા ખાતર નહીં પણ જ્ઞાનના આદાન-પ્રદાન માટે ભાગ લેવો.

૬. સાહિત્યિક દ્રષ્ટાંત: કવિ નર્મદ અને સ્વાધ્યાય:

ગુજરાતી સાહિત્યના આદ્ય દ્રષ્ટા કવિ નર્મદે 'મારી હકીકત'માં લખ્યું છે કે તેમણે જ્ઞાન મેળવવા માટે કેવા સંઘર્ષો કર્યા. તેમણે વિદેશી સાહિત્યનો પણ સ્વાધ્યાય કર્યો અને ગુજરાતી ભાષાને 'નર્મકોશ' આપ્યો. એક અધ્યાપક તરીકે નર્મદની આ જ્ઞાન-નિષ્ઠા આપણા માટે આદર્શ હોવી જોઈએ.

નિષ્કર્ષ

અધ્યાપકનો વ્યવસાયિક વિકાસ બાહ્ય તાલીમો કરતા આંતરિક સ્વાધ્યાય પર વધુ આધારિત છે. સ્વાધ્યાય દ્વારા જ અધ્યાપકની પ્રતિભા તેજસ્વી બને છે. જે અધ્યાપક પાસે જ્ઞાનની નિષ્ઠા છે, તેને ક્યારેય વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ 'અપ્રસ્તુત' થવાનો ડર રહેતો નથી. તે હંમેશા નિત્ય નૂતન રહે છે.

૩ યોગ અને માનસિક સ્થિરતા (Yoga and Mental Equanimity)

વર્તમાન સમયમાં અધ્યાપકનું કાર્યક્ષેત્ર માત્ર વર્ગખંડ પૂરતું મર્યાદિત રહ્યું નથી. વહીવટી જવાબદારીઓ, સંશોધન કાર્ય, પરીક્ષાઓનું દબાણ અને બદલાતા શૈક્ષણિક પ્રવાહો વચ્ચે અધ્યાપક માનસિક રીતે થાક અનુભવે તે સ્વાભાવિક છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં 'યોગ' ને અધ્યાપકના વ્યક્તિત્વ વિકાસનું અનિવાર્ય અંગ માનવામાં આવ્યું છે. યોગ એ ચિત્તને પ્રસન્ન રાખવાની અને કાર્યક્ષમતા વધારવાની પ્રાચીન ભારતીય ટેકનોલોજી છે.

૧. યોગની શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યા અને અધ્યાપક

મહર્ષિ પતંજલિએ યોગસૂત્રના પ્રારંભમાં જ કહ્યું છે:

"યોગ: ચિત્તવૃત્તિ નિરોધઃ |"

(ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો એટલે યોગ.)

એક અધ્યાપક માટે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ એટલે વર્ગખંડમાં પ્રવેશતી વખતે બહારના તમામ તણાવ અને પૂર્વગ્રહોને ખંખેરીને માત્ર જ્ઞાન-દાનમાં કેન્દ્રિત થવું. જ્યારે અધ્યાપકનું મન સ્થિર હોય છે, ત્યારે જ તે વિષયની ઊંડાઈ સુધી પહોંચી શકે છે. ગુજરાતી સાહિત્યના ગૂઢ ભાવો સમજાવવા માટે અધ્યાપકની પોતાની માનસિક સ્થિતિ શાંત અને એકાગ્ર હોવી અનિવાર્ય છે.

૨. ભગવદ્ ગીતાનો 'સ્થિતપ્રજ્ઞ' અધ્યાપક

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં ભગવાન કૃષ્ણે અર્જુનને જે જ્ઞાન આપ્યું તે યુદ્ધના મેદાનમાં આપેલું 'અધ્યાપન' જ હતું. તેમાં યોગની વ્યાખ્યા આપતા કહ્યું છે:

"યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ |"

(કર્મોમાં કુશળતા એટલે યોગ.)

વ્યવસાયિક વિકાસનો અર્થ જ છે — પોતાના કાર્યમાં (કર્મમાં) કુશળતા મેળવવી. અધ્યાપન કાર્યમાં કુશળતા ત્યારે જ આવે જ્યારે મન વિચલિત ન હોય. સુખ-દુઃખ, સફળતા-નિષ્ફળતા કે વિદ્યાર્થીઓના પ્રતિભાવો પ્રત્યે સમતા જાળવવી (Equanimity) એ જ સાચું માનસિક કૌશલ્ય છે.

૩. અષ્ટાંગ યોગના સોપાનો અને વ્યવસાયિક સજ્જતા

અધ્યાપક પોતાના જીવનમાં અષ્ટાંગ યોગના આઠ સોપાનોમાંથી કેટલાક મુખ્ય સોપાનોને વણી શકે છે:

યમ અને નિયમ: અહિંસા, સત્ય અને શૌચ (શુદ્ધતા) અધ્યાપકના ચરિત્રને મજબૂત બનાવે છે.

આસન અને પ્રાણાયામ: લાંબા સમય સુધી ઊભા રહીને કે બેસીને કાર્ય કરવા માટે શારીરિક ક્ષમતા અને પ્રાણશક્તિ (Energy) ની જરૂર હોય છે. પ્રાણાયામ દ્વારા મગજને પૂરતો ઓક્સિજન મળે છે, જેનાથી નિર્ણય લેવાની ક્ષમતા અને સ્મરણશક્તિ વધે છે.

પ્રત્યાહાર અને ધારણા: બાહ્ય વિક્ષેપોથી મનને હટાવીને વિષય પર કેન્દ્રિત થવું.

૪. માનસિક સ્થિરતા અને વિદ્યાર્થીઓ સાથેનો સંબંધ

અધ્યાપકની માનસિક સ્થિરતાની સીધી અસર વર્ગખંડના વાતાવરણ પર પડે છે. જો અધ્યાપક પોતે તણાવમાં હશે, તો તે વિદ્યાર્થીઓના પ્રશ્નો પર ગુસ્સે થશે. જો અધ્યાપક 'યોગયુક્ત' હશે, તો તે સૌમ્યતા અને ધીરજથી વર્તી શકશે.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં 'ક્ષમા' અને 'ધૈર્ય' ને શિક્ષકના આભૂષણ ગણાયા છે. વાંસદા કે વાંકલ જેવા વિસ્તારોમાં આવતા વિદ્યાર્થીઓ ઘણીવાર આર્થિક-સામાજિક રીતે પછાત હોય છે, તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખવા માટે અધ્યાપકનું માનસિક સંતુલન અત્યંત જરૂરી છે.

૫. ધ્યાન (Meditation) અને સર્જનાત્મકતા

ગુજરાતી સાહિત્યના અધ્યાપક તરીકે આપણે વારંવાર સર્જનાત્મક અર્થઘટનો કરવાના હોય છે. ધ્યાન કરવાથી મનની સર્જનાત્મક શક્તિ ખીલે છે. ઉમાશંકર જોશી કે સુંદરમ્ જેવા કવિઓની કવિતાઓના મર્મને સમજવા માટે જે 'સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિ' જોઈએ તે મનની સ્થિરતા વગર શક્ય નથી.

૬. સાહિત્યિક દ્રષ્ટાંત: યોગી અરવિંદ અને શિક્ષણ

મહર્ષિ અરવિંદે શિક્ષણમાં યોગના મહત્વ પર ભાર મૂકતા કહ્યું છે કે, "ચિત્તશુદ્ધિ એ જ શિક્ષણનો પાયો છે." અધ્યાપકે પોતાને માત્ર જ્ઞાનના વિતરક નહીં પણ એક 'સાધક' તરીકે જોવો જોઈએ. જ્યારે અધ્યાપન એ સાધના બને છે, ત્યારે તે વ્યવસાયિક વિકાસની પરાકાષ્ઠા છે.

નિષ્કર્ષ

નિષ્કર્ષરૂપે, યોગ એ અધ્યાપક માટે માત્ર શારીરિક ક્વાયત નથી, પણ આંતરિક પરિવર્તનનું માધ્યમ છે. માનસિક સ્થિરતાથી સજ્જ અધ્યાપક કોઈપણ વિષય પરિસ્થિતિમાં વિચલિત થયા વગર શ્રેષ્ઠ પરિણામ આપી શકે છે. વ્યવસાયિક વિકાસ એટલે માત્ર બાહ્ય સજ્જતા નહીં, પણ યોગ દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલી 'સ્થિતપ્રજ્ઞતા'.

૪ નૈતિક નેતૃત્વ અને આચરણ (Ethical Leadership and Conduct)

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં શિક્ષણ એ કોઈ વેપારી સોદો નથી, પરંતુ એક પવિત્ર સંસ્કાર પ્રક્રિયા છે. આ પ્રક્રિયાના કેન્દ્રમાં અધ્યાપકનું 'ચરિત્ર' છે. વ્યવસાયિક વિકાસના આધુનિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં જેને 'Professional Ethics' કહેવામાં આવે છે, તેને ભારતીય દર્શનમાં 'આચાર-ધર્મ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અધ્યાપકનું સૌથી મોટું કૌશલ્ય તેનું 'નૈતિક નેતૃત્વ' છે, જે તેના આચરણ દ્વારા પ્રગટ થાય છે.

૧. 'આચાર' એ જ શિક્ષણનું પ્રથમ સોપાન

મનુસ્મૃતિ અને અન્ય સ્મૃતિ ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટપણે કહેવાયું છે કે:

"આચાર: પ્રથમો ધર્મ: |"

(આચરણ એ જ પ્રથમ ધર્મ છે.)

અધ્યાપન ક્ષેત્રે આ સૂત્રનો અર્થ એ છે કે અધ્યાપક જે શીખવવા માંગે છે, તે પહેલાં તેના પોતાના જીવનમાં હોવું જોઈએ. જો અધ્યાપક સમયપાલન (Punctuality) વિશે લેક્ચર આપે પણ પોતે વર્ગમાં મોડા આવે, તો તેનું શિક્ષણ નિષ્ફળ છે. ભારતીય પરંપરામાં 'ગુરુ' એ છે જેનું જીવન પોતે જ એક સંદેશ છે.

૨. નેતૃત્વની ભારતીય અવધારણા: યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠ:

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં ભગવાન કૃષ્ણે નૈતિક નેતૃત્વનો અજોડ સિદ્ધાંત આપ્યો છે:

"યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરો જન: |

સ યત્પ્રમાણં કુરુતે લોકસ્તદનુવર્તતે ||"

(શ્રેષ્ઠ પુરુષ જેવું આચરણ કરે છે, અન્ય લોકો પણ તેવું જ કરે છે. તે જે માપદંડ સ્થાપિત કરે છે, જગત તેને અનુસરે છે.) એક પ્રોફેસર તરીકે આપની ભૂમિકા કોલેજમાં 'શ્રેષ્ઠ નેતૃત્વ' (Leader) ની છે. વિદ્યાર્થીઓ માત્ર પુસ્તકોમાંથી નથી શીખતા, પણ તેઓ પોતાના અધ્યાપકની બોલવાની ઢબ, તેમની સૌમ્યતા, તેમની વિષય પ્રત્યેની નિષ્ઠા અને અન્ય સાથીદારો સાથેના તેમના વ્યવહારનું અવલોકન કરીને ઘડાય છે.

૩. નૈતિકતાના સ્તંભો: સત્ય, અપરિગ્રહ અને અસ્તેય

અધ્યાપકના વ્યાવસાયિક આચરણમાં ગાંધીજીએ દર્શાવેલા એકાદશ વ્રતો પૈકીના મૂલ્યો અતિ મહત્વના છે:

સત્ય: પોતાના જ્ઞાનની મર્યાદા સ્વીકારવી. જો કોઈ પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આવડતો હોય તો તે નિખાલસતાથી સ્વીકારીને સ્વાધ્યાય કરી જણાવવું એ નૈતિક સાહસ છે.

અપરિગ્રહ: જ્ઞાનનો સંગ્રહ નહીં પણ વિતરણ કરવું. માત્ર અંગત લાભ (વળતર) માટે નહીં પણ સમાજ માટે કાર્ય કરવું.

નિષ્પક્ષતા: જ્ઞાતિ, ધર્મ કે આર્થિક સ્થિતિના આધારે વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે ભેદભાવ ન કરવો. ખાસ કરીને અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં દરેક વિદ્યાર્થીને સમાન તક પૂરી પાડવી એ નૈતિક જવાબદારી છે.

૪. આચરણ દ્વારા મૂલ્ય શિક્ષણ (Learning by Example)

આજકાલ 'Value Education' ના વર્ગો લેવામાં આવે છે, પરંતુ ભારતીય માન્યતા મુજબ મૂલ્યો શીખવવાની વસ્તુ નથી, તે જીવવાની વસ્તુ છે.

વાણી અને વર્તનની એકતા: "યથા ચિત્તં તથા વાયો, યથા વાયસ્તથા ક્રિયા" - જેવું મન હોય તેવી વાણી, અને જેવી વાણી હોય તેવી ક્રિયા. આ જ વ્યાવસાયિક નિષ્ઠા છે.

શિસ્ત અને મર્યાદા: ગુજરાતી સાહિત્યના અધ્યાપક તરીકે સાહિત્યની મર્યાદા અને સભ્યતા જાળવવી એ પણ નૈતિક આચરણનો ભાગ છે.

૫. સામાજિક જવાબદારી અને નેતૃત્વ (Social Responsibility)

અધ્યાપક એ સમાજનો બુદ્ધિજીવી વર્ગ છે. આપણી કોલેજનું નામ અટલબિહારી વાજપેયી સાહેબના નામ પર છે. અટલજીના જીવનમાં નૈતિકતા અને રાષ્ટ્રપ્રેમ સર્વોપરી હતા. તેમણે રાજકારણમાં રહીને પણ નૈતિકતાના ધોરણો ક્યારેય પડવા દીધા નહોતા. એક અધ્યાપક તરીકે આપણે પણ કોલેજની બહાર સમાજમાં જ્યારે જઈએ, ત્યારે આપણું આચરણ આદર્શ હોવું જોઈએ જેથી સમાજ શિક્ષણ પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખી શકે.

૬. સાહિત્યિક દ્રષ્ટાંત: ગાંધીજી અને શિક્ષણ

ગાંધીજીએ 'નઈ તાલીમ' (Buniyadi Shiksha) માં ચરિત્ર નિર્માણ પર સૌથી વધુ ભાર મૂક્યો હતો. તેમણે કહ્યું હતું કે, "અધ્યાપક પોતે જો અશુદ્ધ હશે તો તે શુદ્ધ વિદ્યાર્થીનું સર્જન ક્યારેય નહીં કરી શકે." નરસિંહ મહેતાના 'વૈષ્ણવ જન' માં જે લક્ષણો છે, તે જ સાચા નૈતિક નેતૃત્વના લક્ષણો છે.

નિષ્કર્ષ

વ્યાવસાયિક વિકાસ એટલે માત્ર પગાર ધોરણમાં વધારો કે હોદ્દાની પ્રાપ્તિ નથી, પણ આચરણમાં આવેલી શુદ્ધતા છે. જ્યારે કોઈ અધ્યાપક નૈતિક મૂલ્યો સાથે જીવે છે, ત્યારે તેની ઉપસ્થિતિ માત્રથી વિદ્યાર્થીઓમાં પરિવર્તન આવવા લાગે છે. ભારતીય કૌશલ્યોમાં 'આચરણ' એ સર્વોચ્ચ કૌશલ્ય છે જે અધ્યાપકને સમાજમાં આદરણીય બનાવે છે

૪. ગુજરાતી વિષયના અધ્યાપક તરીકે વિશિષ્ટ દ્રષ્ટિકોણ (Special Perspective as a Gujarati Language Professor) :

ભાષા એ માત્ર અભિવ્યક્તિનું સાધન નથી, પણ તે સંસ્કૃતિની વાહક છે. ગુજરાતી વિષયનો અધ્યાપક જ્યારે વર્ગખંડમાં ઊભો રહે છે, ત્યારે તે માત્ર એક ભાષાનો શિક્ષક નથી હોતો, પણ તે નરસિંહ, મીરાં, નર્મદ, ગોવર્ધનરામ અને ગાંધીની પરંપરાનો પ્રતિનિધિ હોય છે. આથી, તેના વ્યાવસાયિક વિકાસમાં ભારતીય મૂલ્યો અને પ્રાદેશિક અસ્મિતાનો સમન્વય થવો અનિવાર્ય છે.

૧. ભાષા-ભક્તિ અને સાંસ્કૃતિક સભાનતા

ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે આપણો પ્રથમ વિશિષ્ટ દ્રષ્ટિકોણ ભાષા પ્રત્યેનો આદર હોવો જોઈએ. ઉમાશંકર જોશીએ સાચું જ કહ્યું છે:

"ગુરુજરી ગીત ગાજે,
ભારતીને પદે આજે!"

અધ્યાપકનો વિકાસ ત્યારે જ ગણાય જ્યારે તે વિદ્યાર્થીઓમાં માતૃભાષા પ્રત્યે હીનતાગ્રંથિ દૂર કરી ગૌરવની લાગણી જન્માવે. ભારતીય કૌશલ્યોમાં 'ભાષા-શુદ્ધિ' પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. અધ્યાપકે ગુજરાતી સાહિત્યના વિવિધ યુગો—મધ્યકાલીન ભક્તિ સાહિત્યથી લઈને અર્વાચીન પ્રયોગશીલ સાહિત્ય—સુધીની સફરનો ઊંડો અભ્યાસ કરી તેને વર્તમાન સંદર્ભમાં પ્રસ્તુત કરવાની કળા (Art of Interpretation) હસ્તગત કરવી જોઈએ.

૨. લોકસાહિત્ય અને આદિવાસી સંસ્કૃતિ પ્રત્યેનો અભિગમ

દક્ષિણ ગુજરાતના વનાંચલ વિસ્તારોમાં કાર્યરત અધ્યાપક માટે વિશિષ્ટ દ્રષ્ટિકોણ એ છે કે તે શિષ્ટ સાહિત્યની સાથે લોકસાહિત્યને પણ જોડે.

ક્ષેત્રકાર્ય (Field Work): ભારતીય પરંપરામાં જ્ઞાન 'લોક' (People) માં રહેલું છે. અધ્યાપકે સ્થાનિક બોલી, લોકગીતો અને આદિવાસી મૌખિક પરંપરાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

જ્યારે આપણે વિદ્યાર્થીની પોતાની બોલીને માન આપીએ છીએ, ત્યારે તે શિક્ષણ સાથે વધુ ઝડપથી જોડાય છે. આ 'સમાવેશક અભિગમ' (Inclusive Approach) એ જ આધુનિક વ્યાવસાયિક કૌશલ્ય છે.

૩. સાહિત્યિક સંવેદના અને મૂલ્ય નિર્માણ

સાહિત્યનો અધ્યાપક 'હૃદયનો માણસ' હોવો જોઈએ. સાહિત્ય ભણાવતી વખતે અધ્યાપકનું કાર્ય માત્ર વ્યાકરણ કે છંદ-અલંકાર સમજાવવા પૂરતું મર્યાદિત નથી.

રસ-દર્શન: કવિ કાન્તના ખંડકાવ્યો કે પન્નાલાલ પટેલની નવલકથા ભણાવતી વખતે વિદ્યાર્થીના મનમાં કરુણા અને માનવતાના ભાવો જગાડવા એ મોટું વ્યાવસાયિક કૌશલ્ય છે.

નૈતિક ચેતના: સાહિત્યમાં નિરૂપાયેલા સંઘર્ષો દ્વારા વિદ્યાર્થીને જીવનના પડકારો સામે લડતા શીખવવું. કવિ નર્મદના શબ્દોમાં કહીએ તો: "ડગલું ભર્યું કે ના હઠવું, ના હઠવું." અધ્યાપકે આ વીરતા વિદ્યાર્થીઓમાં સિંચવાની છે.

૪. તુલનાત્મક સાહિત્યિક દ્રષ્ટિકોણ (Comparative Literature)

ભારતીય કૌશલ્યોમાં 'બહુશ્રુતતા' (વધારે સાંભળેલું કે જાણેલું હોય તેવું) નું મહત્વ છે. ગુજરાતી વિષયના અધ્યાપકે માત્ર ગુજરાતી જ નહીં, પણ ભારતીય સાહિત્ય (હિન્દી, સંસ્કૃત, મરાઠી વગેરે) અને વિશ્વ સાહિત્યનો પણ તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

દા.ત. પ્રેમાનંદના આખ્યાનોની તુલના અન્ય ભારતીય ભાષાના આખ્યાનો સાથે કરવી. આનાથી અધ્યાપકની વ્યાવસાયિક ક્ષિતિજો વિસ્તરે છે અને વિદ્યાર્થીઓને 'ભારતીય સાહિત્ય'ના વિશાળ કેનવાસનો પરિચય મળે છે.

૫. વિવેચક અને સંશોધક તરીકેની ભૂમિકા

પ્રોફેસર તરીકે આપની જવાબદારી માત્ર જ્ઞાન આપવાની નથી, પણ જ્ઞાનનું સર્જન કરવાની પણ છે. સંશોધન (Research): ભાષાના લુપ્ત થતા શબ્દો કે અપ્રકાશિત હસ્તપ્રતો પર કાર્ય કરવું.

વિવેચન (Criticism): કૃતિને તટસ્થતાથી જોવી. ભારતીય કૌશલ્યોમાં 'વિવેક' (સાર-અસારનો ભેદ કરવાની શક્તિ) ને ઉચ્ચ સ્થાન અપાયું છે. અધ્યાપકે વિદ્યાર્થીઓમાં પણ આ વિવેકબુદ્ધિ જગાડવી જોઈએ જેથી તેઓ સોશિયલ મીડિયાના જમાનામાં 'સાહિત્ય' અને 'ચર્ચિતચર્ચણ' વચ્ચેનો ભેદ સમજી શકે.

૬. સર્જનાત્મક લેખન અને પઠન કલા

અધ્યાપક જો પોતે સર્જક ન હોય તો પણ તેની પાસે 'પઠન કલા' હોવી અનિવાર્ય છે. ગુજરાતી ગઝલનો શેર કે લોકગીતનો ઢાળ જ્યારે અધ્યાપકના કંઠે વર્ગખંડમાં ગૂંજે છે, ત્યારે શિક્ષણ જીવંત બને છે.

સર્જનાત્મકતા: વિદ્યાર્થીઓને માતૃભાષામાં લખતા કરવા, ભીંતપત્રો તૈયાર કરાવવા અને સાહિત્યિક સભાઓનું આયોજન કરવું. આ બધું અધ્યાપકની વ્યવસાયિક નિષ્ઠાના ભાગરૂપે આવવું જોઈએ.

નિષ્કર્ષ:

ગુજરાતી વિષયના અધ્યાપક તરીકેનો વિશિષ્ટ દ્રષ્ટિકોણ એ છે કે તે 'ભાષાના દેહ' ને નહીં પણ 'સાહિત્યના આત્મા' ને ભણાવે. ભારતીય કૌશલ્યો દ્વારા જ્યારે આપણે માતૃભાષાનું જતન કરીએ છીએ, ત્યારે આપણે માત્ર એક વિષય નથી ભણાવતા, પણ એક સંસ્કાર અને વારસો આગામી પેઢીને સોંપીએ છીએ. વાંસદા અને વાંકલના વિદ્યાર્થીઓ માટે આપણે જ્ઞાનના એવા દીવા બનવાનું છે જે ગુજરાતી અસ્મિતાને વૈશ્વિક ફલક સુધી લઈ જાય.

વ્યાવસાયિક વિકાસમાં પડકારો અને ઉકેલ (Challenges and Solutions in Professional Development):

વર્તમાન સમયમાં અધ્યાપનનો વ્યવસાય અત્યંત જટિલ અને પડકારજનક બન્યો છે. એક તરફ જ્ઞાનનો વિસ્ફોટ (Information Explosion) થઈ રહ્યો છે, તો બીજી તરફ શૈક્ષણિક મૂલ્યોમાં ઘટાડો જોવા મળી રહ્યો છે. અધ્યાપકના વ્યવસાયિક વિકાસમાં આવતા પડકારો માત્ર બાહ્ય નથી, પણ આંતરિક અને વૈચારિક પણ છે. ભારતીય કૌશલ્યો અને દ્રષ્ટિ દ્વારા આ પડકારોનો સામનો કેવી રીતે કરી શકાય તેની મીમાંસા અહીં પ્રસ્તુત છે.

૧. પડકાર: ટેકનોલોજીનો અતિરેક અને માનવીય સંવેદનાનો અભાવ:

આજે આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ (AI) અને ડિજિટલ માધ્યમોના યુગમાં માહિતી આંગળીના ટેરવે ઉપલબ્ધ છે. આ સ્થિતિમાં અધ્યાપક માટે પડકાર એ છે કે જો બધું જ ગૂગલ (Google) પર ઉપલબ્ધ હોય, તો તેની પોતાની પ્રસ્તુતતા (Relevance) શું? ઉકેલ: ટેકનોલોજી માહિતી આપી શકે, પણ 'સંસ્કાર' અને 'સંવેદના' આપી શકતી નથી. અધ્યાપકે પોતાને માત્ર 'માહિતી આપનાર' (Information Provider) માંથી બદલીને 'માર્ગદર્શક' (Mentor) બનવું પડશે. ભારતીય ગુરુ-શિષ્ય પરંપરામાં જે 'જીવંત સંપર્ક' હતો, તે જ ટેકનોલોજી સામેનો શ્રેષ્ઠ ઉકેલ છે.

૨. પડકાર: વ્યાવસાયિક જડતા (Academic Burnout):

વર્ષો સુધી એક જ વિષય ભણાવવાથી અને વહીવટી કામગીરીના ભાર હેઠળ અધ્યાપકોમાં ઘણીવાર માનસિક થાક અને જડતા આવી જાય છે. સર્જનાત્મકતા મરવા લાગે છે.

ઉકેલ: આનો ઉકેલ ભારતીય 'સ્વાધ્યાય' અને 'ચિંત્નશુદ્ધિ' માં છે.

"નિત્ય નૂતન, નિત્ય મંગલ |" અધ્યાપકે દર વર્ષે પોતાના વિષયને નવા દ્રષ્ટિકોણથી જોવો જોઈએ. યોગ અને ધ્યાન દ્વારા માનસિક ઊર્જાનું પુનઃસ્થાપન (Recharge) કરવું જોઈએ. નિત્ય નૂતન રહેવું એ જ વ્યાવસાયિક સજ્જતા છે.

૩. પડકાર: વિદ્યાર્થીઓની ઘટી રહેલી એકાગ્રતા (Distraction):

સોશિયલ મીડિયા અને રીલ્સના જમાનામાં વિદ્યાર્થીઓની એકાગ્રતાનો સમય (Attention Span) ઘટ્યો છે. સાહિત્યના ગહન વિષયો ભણાવવા માટે આ એક મોટો અવરોધ છે.

ઉકેલ: ભારતીય 'કથા-પદ્ધતિ' અને 'રસ-નિષ્પત્તિ'. અધ્યાપકે પોતાના વાક્-કૌશલ્ય દ્વારા શિક્ષણને રસપ્રદ બનાવવું પડશે. જો વર્ગખંડમાં 'રસ' (Aesthetics) જન્મે, તો એકાગ્રતા આપોઆપ આવશે. ભાષાના અધ્યાપક તરીકે કવિતાનું લયબદ્ધ ગાન અને પાત્રોનું જીવંત નિરૂપણ આ પડકારનો ઉકેલ છે.

૪. પડકાર: સંશોધન અને મૌલિકતાનો અભાવ:

આજે સંશોધન પત્રો (Research Papers) માત્ર પ્રમોશન મેળવવાના સાધન બની ગયા છે, જેમાં મૌલિકતાનો અભાવ અને 'કોપી-પેસ્ટ'ની વૃત્તિ જોવા મળે છે.

ઉકેલ: ભારતીય 'જ્ઞાન-નિષ્ઠા' અને 'સત્ય'.

"સત્યં વદ, ધર્મં ચર ।" સંશોધન એ માત્ર કાગળ ભરવાની પ્રક્રિયા નથી, પણ જ્ઞાનના યજ્ઞમાં આહુતિ છે. અધ્યાપકે પોતાના વિષયમાં, પ્રદેશોના લોકસાહિત્ય કે બોલી પર મૌલિક સંશોધન કરવું જોઈએ જે સમાજને ઉપયોગી થાય.

૫. પડકાર: નૈતિક મૂલ્યોનું પતન:

શિક્ષણ ક્ષેત્રે વધતું જતું રાજકારણ અને મૂલ્યહીનતા અધ્યાપકના વ્યવસાયિક ગૌરવને ઠેસ પહોંચાડે છે.

ઉકેલ: 'નૈતિક નેતૃત્વ'. અધ્યાપકે પોતાની વિશ્વસનીયતા પોતાના આચરણથી સાબિત કરવી પડશે. ગાંધીજીએ કહ્યું છે તેમ, "બાળકોને ભણાવવા માટે તમારે તેમના હૃદય સુધી પહોંચવું પડશે અને હૃદય સુધી પહોંચવા માટે તમારું પોતાનું હૃદય શુદ્ધ હોવું જોઈએ."

સમાપન:

વ્યાવસાયિક વિકાસના માર્ગમાં પડકારો તો રહેશે જ, પરંતુ ભારતીય દ્રષ્ટિકોણ આપણને તે પડકારોને 'તક' (Opportunity) માં બદલવાની શક્તિ આપે છે. જ્યારે અધ્યાપક ટેકનોલોજીના સાધનો અને ભારતીય મૂલ્યોનો સમન્વય કરે છે, ત્યારે તે ખરા અર્થમાં 'ટેકનો-સેવી ગુરુ' બને છે. આપણી નિષ્ઠા જ્યારે વિષય અને વિદ્યાર્થી પ્રત્યે અતૂટ હોય છે, ત્યારે તમામ પડકારો ગૌણ બની જાય છે. અધ્યાપકના વ્યવસાયિક વિકાસ માટેના આ ભારતીય કૌશલ્યો એ માત્ર સિદ્ધાંતો નથી, પણ જીવન પદ્ધતિ છે. જ્યારે આપણે 'સ્કિલ ઇન્ડિયા' (Skill India) ની વાત કરીએ છીએ, ત્યારે તેની શરૂઆત અધ્યાપકની 'આંતરિક સ્કિલ' થી થવી જોઈએ. આ કૌશલ્યોથી સજ્જ અધ્યાપક જ 'વિશ્વગુરુ' ભારતના પાયાને મજબૂત કરી શકશે.

સંદર્ભ સૂચિ (Bibliography)

૧. પુસ્તકો (Books):

૧. ગાંધી, મહાત્મા.. ખરી કેળવણી. અમદાવાદ: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.

૨. બઘેકા, ગિજુભાઈ. દિવાસ્વપ્ન. અમદાવાદ: ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન.

૩. જોષી, ઉમાશંકર. કવિની સાધના. અમદાવાદ: ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

૪. મેઘાણી, ઝવેરચંદ. લોકસાહિત્ય: પગદંડીનો પંથ. અમદાવાદ: ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય.

૫. વિવેકાનંદ, સ્વામી. શિક્ષણ. રાજકોટ: શ્રી રામકૃષ્ણ આશ્રમ.

૬. ટાગોર, રવીન્દ્રનાથ. શિક્ષા (અનુ. નગીનદાસ પારેખ). અમદાવાદ: ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન.

૭. શ્રી અરવિંદ. શિક્ષણના પાયા. પોંડિચેરી: શ્રી અરવિંદ આશ્રમ.

૮. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા. (સંસ્કરણ: ગીતા પ્રેસ, ગોરખપુર).

૯. ભારત સરકાર. (૨૦૨૦). રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (National Education Policy - 2020). નવી દિલ્હી: મંત્રાલય, શિક્ષણ વિભાગ.

Original Article

भारतीय ज्ञान प्रणाली और आधुनिक शिक्षा

Dr. Ratu m. Chaudhari

Government Arts and Commerce College, Fort- Songadh

Manuscript ID:

JRD -2026-180233

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 156-158

February- 2026

Submitted: 12 Jan 2026

Revised: 22 Jan. 2026

Accepted: 03 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

Abstract

यह शोध-पत्र भारतीय ज्ञान प्रणाली (Indian Knowledge System – IKS) और आधुनिक शिक्षा के बीच संबंध तथा उनके समन्वय की आवश्यकता का अध्ययन प्रस्तुत करता है। भारतीय ज्ञान प्रणाली प्राचीन काल से ही मनुष्य के बौद्धिक, नैतिक, आध्यात्मिक और सामाजिक विकास पर आधारित रही है, जिसमें वेद, उपनिषद, योग, आयुर्वेद, दर्शन, गणित और खगोलशास्त्र जैसे विविध ज्ञान क्षेत्रों का समावेश मिलता है। दूसरी ओर आधुनिक शिक्षा प्रणाली विज्ञान, प्रौद्योगिकी, अनुसंधान और वैश्विक दृष्टिकोण पर केंद्रित है। यह अध्ययन दर्शाता है कि दोनों प्रणालियों का संतुलित समन्वय विद्यार्थियों के समग्र विकास के लिए अत्यंत आवश्यक है। भारतीय ज्ञान परंपरा के नैतिक मूल्य, योग-ध्यान, पर्यावरण चेतना और सांस्कृतिक दृष्टिकोण को आधुनिक शिक्षा में समाहित करने से शिक्षा अधिक प्रभावी, संतुलित और जीवनोपयोगी बन सकती है। साथ ही यह समन्वय विद्यार्थियों में वैज्ञानिक दृष्टिकोण, आत्मगौरव, सामाजिक जिम्मेदारी और मानसिक संतुलन का विकास करता है। इसलिए वर्तमान समय में शिक्षा प्रणाली को अधिक समग्र और मूल्यपरक बनाने के लिए भारतीय ज्ञान प्रणाली और आधुनिक शिक्षा का एकीकृत दृष्टिकोण अत्यंत महत्वपूर्ण है।

Keywords: भारतीय ज्ञान प्रणाली, आधुनिक शिक्षा, समग्र विकास, नैतिक मूल्य, योग और ध्यान, सांस्कृतिक चेतना, पर्यावरण संरक्षण, राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020

भारत विश्व की सबसे प्राचीन और समृद्ध सभ्यताओं में से एक है। भारत की शिक्षा परंपरा केवल ज्ञान अर्जन तक सीमित नहीं रही, बल्कि वह जीवन निर्माण की प्रक्रिया रही है। भारतीय ज्ञान प्रणाली में वेद, उपनिषद, पुराण, दर्शन, योग, आयुर्वेद, गणित, खगोलशास्त्र, नीतिशास्त्र और पर्यावरण चेतना जैसे विषय सम्मिलित हैं। आधुनिक शिक्षा के साथ जब इस ज्ञान प्रणाली का समन्वय किया जाता है, तो शिक्षा अधिक प्रभावशाली, संतुलित और समाजोपयोगी बन जाती है। भारतीय ज्ञान प्रणाली (Indian Knowledge System - IKS) विश्व की प्राचीनतम ज्ञान परंपराओं में से एक है। इसमें दर्शन, गणित, विज्ञान, चिकित्सा, शिक्षा, कला, साहित्य तथा आध्यात्मिकता का समन्वित स्वरूप मिलता है। आधुनिक शिक्षा प्रणाली विज्ञान, तकनीक, अनुसंधान और वैश्विक दृष्टिकोण पर आधारित है। यह शोध-पत्र भारतीय ज्ञान प्रणाली और आधुनिक शिक्षा के तुलनात्मक अध्ययन के माध्यम से यह स्पष्ट करता है कि दोनों का समन्वय विद्यार्थियों के समग्र विकास के लिए आवश्यक है।

भारतीय ज्ञान प्रणाली का स्वरूप

भारतीय ज्ञान प्रणाली का उद्देश्य केवल बौद्धिक विकास नहीं, बल्कि मनुष्य के सर्वांगीण विकास पर केंद्रित है। इसमें गुरु-शिष्य परंपरा, अनुभव आधारित शिक्षा, नैतिकता, आत्मचिंतन और समाज के प्रति कर्तव्य भावना को विशेष महत्व दिया गया है। यह प्रणाली “वसुधैव कुटुंबकम्” और “सर्वे भवन्तु सुखिनः” जैसे विचारों पर आधारित है। भारतीय ज्ञान प्रणाली का विकास वैदिक काल से प्रारंभ हुआ। ऋग्वेद, उपनिषद, रामायण और महाभारत जैसे ग्रंथों में ज्ञान, नैतिकता और जीवन-दर्शन का विस्तृत वर्णन मिलता है।

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19200197](https://doi.org/10.5281/zenodo.19200197)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Ratu m. Chaudhari, Government Arts and Commerce College, Fort- Songadh

How to cite this article:

Chaudhari, R. m. (2026). भारतीय ज्ञान प्रणाली और आधुनिक शिक्षा. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 156–158. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19200197>

आधुनिक शिक्षा प्रणाली औपनिवेशिक काल में विशेष रूप से विकसित हुई, जिसमें विज्ञान, तकनीकी ज्ञान और व्यावसायिक शिक्षा पर अधिक बल दिया गया। वर्तमान में भारत सरकार द्वारा लागू राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 में भारतीय ज्ञान परंपरा को पुनः शिक्षा में सम्मिलित करने का प्रयास किया गया है।

1. नैतिक मूल्यों का विकास

आधुनिक शिक्षा में तकनीकी और व्यावसायिक ज्ञान की प्रधानता है, किंतु नैतिक शिक्षा का अभाव दिखाई देता है। भारतीय ज्ञान प्रणाली सत्य, अहिंसा, करुणा, सेवा, त्याग और अनुशासन जैसे मूल्यों को जीवन का आधार मानती है। जब आधुनिक शिक्षा में इन मूल्यों का समावेश होता है, तो छात्रों में नैतिक चेतना और चारित्रिक दृढ़ता का विकास होता है।

2. मानसिक और शारीरिक संतुलन

आज के समय में छात्र तनाव, चिंता और अवसाद जैसी समस्याओं से ग्रसित हैं। भारतीय ज्ञान प्रणाली में योग, ध्यान और प्राणायाम का विशेष महत्व है। आधुनिक शिक्षा के साथ योग और ध्यान को जोड़ने से छात्रों की एकाग्रता बढ़ती है, स्मरण शक्ति मजबूत होती है और मानसिक शांति प्राप्त होती है।

3. समग्र व्यक्तित्व का निर्माण

आधुनिक शिक्षा प्रायः डिग्री और रोजगार पर केंद्रित होती है, जबकि भारतीय ज्ञान प्रणाली जीवन जीने की कला सिखाती है। जब दोनों का समन्वय होता है, तो छात्र बौद्धिक, भावनात्मक, नैतिक और सामाजिक रूप से विकसित होते हैं। इससे संतुलित और जिम्मेदार व्यक्तित्व का निर्माण होता है।

4. वैज्ञानिक और तार्किक दृष्टिकोण

यह धारणा गलत है कि भारतीय ज्ञान प्रणाली केवल आध्यात्मिक है। वास्तव में इसमें गहन वैज्ञानिक चिंतन निहित है। शून्य की खोज, दशमलव प्रणाली, आयुर्वेदिक चिकित्सा और खगोलशास्त्र इसके प्रमाण हैं। आधुनिक शिक्षा के साथ इन विषयों के अध्ययन से छात्रों में वैज्ञानिक और तार्किक सोच विकसित होती है।

5. सांस्कृतिक चेतना और आत्मगौरव

भारतीय ज्ञान प्रणाली का अध्ययन छात्रों को अपनी संस्कृति, भाषा और परंपरा से जोड़ता है। इससे उनमें आत्मगौरव और राष्ट्रीय चेतना का विकास होता है। आधुनिक शिक्षा के प्रभाव में पश्चिमी सोच का अंधानुकरण कम होता है और सांस्कृतिक संतुलन बना रहता है।

6. पर्यावरण संरक्षण की भावना

भारतीय ज्ञान प्रणाली प्रकृति को माता के रूप में मानती है। पंचतत्व, वृक्ष पूजन और जल संरक्षण जैसे विचार पर्यावरण संतुलन सिखाते हैं। आधुनिक शिक्षा के साथ यह दृष्टिकोण पर्यावरणीय संकट के समाधान में सहायक सिद्ध हो सकता है।

7. वैश्विक स्तर पर उपयोगिता

आज योग और आयुर्वेद को संपूर्ण विश्व में स्वीकार किया गया है। यदि भारतीय ज्ञान प्रणाली को आधुनिक शिक्षा से जोड़ा जाए, तो भारत वैश्विक ज्ञान नेतृत्व की भूमिका निभा सकता है। इससे भारत की सांस्कृतिक और बौद्धिक प्रतिष्ठा बढ़ेगी।

निष्कर्ष:

भारतीय ज्ञान प्रणाली और आधुनिक शिक्षा का समन्वय समय की अनिवार्य आवश्यकता है। यह शिक्षा को केवल रोजगारोन्मुख न बनाकर जीवनोपयोगी बनाता है। इससे ऐसे नागरिकों का निर्माण होता है जो ज्ञानवान, नैतिक, संवेदनशील और सामाजिक रूप से जागरूक हों। यही समन्वय भारत को आत्मनिर्भर और सशक्त राष्ट्र बनाने में महत्वपूर्ण भूमिका निभा सकता है। भारतीय ज्ञान प्रणाली और आधुनिक शिक्षा दोनों ही महत्वपूर्ण हैं। एक हमें हमारी सांस्कृतिक जड़ों से जोड़ती है, तो दूसरी हमें वैश्विक प्रतिस्पर्धा के योग्य बनाती है। यदि दोनों का संतुलित समन्वय किया जाए, तो शिक्षा वास्तव में समग्र विकास का माध्यम बन सकती है।

संदर्भ:

1. भारतीय दर्शन लेखक: सर्वपल्ली राधाकृष्णन प्रकाशक: राजपाल एंड संस, नई दिल्ली
2. प्राचीन भारतीय शिक्षा लेखक: राधाकुमुद मुखर्जी प्रकाशक: मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी
3. भारतीय संस्कृति के आधार लेखक: ए. एस. अल्तेकर प्रकाशक: राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली
4. भारतीय शिक्षा का इतिहास लेखक: जे. सी. अग्रवाल प्रकाशक: विकास पब्लिशिंग हाउस, नई दिल्ली
5. भारतीय ज्ञान परंपरा लेखक: कपिल कपूर प्रकाशक: डी.के. प्रिंटवर्ल्ड, नई दिल्ली

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-2 (XVIII)| February - 2026

6. शिक्षा और जीवन का महत्व लेखक: जिदू कृष्णमूर्ति प्रकाशक: कृष्णमूर्ति फाउंडेशन इंडिया
7. भारतीय शिक्षा का विकास लेखक: रामनाथ शर्मा प्रकाशक: मेरठ प्रकाशन, मेरठ
8. राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 प्रकाशक: शिक्षा मंत्रालय, भारत सरकार

Original Article

પ્રાચીન ભારતીય જ્ઞાનથી આધુનિક શિક્ષણ સુધી: પંચકોષ દૃષ્ટિએ NEP 2020નું વિશ્લેષણ

Ritikakumari Pravinbhai Chaudhari

B.Ed Student, Soorajba College of education, Kadi, Dist.Maheshana, Kadi sarva Vidhyalay
Ghandinager, Gujarat

Email: chaudhariritika222@gmail.com

Manuscript ID:

સારાંશ:

JRD -2026-180234

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 159-165

February- 2026

Submitted: 12 Jan 2026

Revised: 22 Jan. 2026

Accepted: 03 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

આ સંશોધન પેપર ભારતની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 (NEP 2020) ને ભારતીય જ્ઞાનપરંપરા અને પંચકોષ સિદ્ધાંતના દર્શનિક આધાર સાથે સંકળીને વિશ્લેષિત કરે છે. NEP 2020 ભારતની શિક્ષણ પ્રણાલીમાં 34 વર્ષ પછી આવેલું એક ઐતિહાસિક પરિવર્તન છે, જેનો મુખ્ય હેતુ ભારતીય શિક્ષણને વૈશ્વિક સ્તરે સ્પર્ધાત્મક બનાવવા સાથે સાથે ભારતીય સંસ્કૃતિ, મૂલ્યો અને પરંપરાનું સંરક્ષણ કરવાનું છે. ભારતીય જ્ઞાનપરંપરા વેદ, ઉપનિષદ, બૌદ્ધ અને જૈન દર્શન જેવા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મૂળ ધરાવે છે, જેમાં શિક્ષણને માત્ર માહિતી કે કૌશલ્ય પૂરતું નહીં પરંતુ સંપૂર્ણ માનવ વિકાસ અને આત્મજ્ઞાનનું સાધન માનવામાં આવે છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં વર્ણવાયેલ પંચકોષ સિદ્ધાંત—અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આન્દમય—માનવ વિકાસના શારીરિકથી આધ્યાત્મિક તમામ આયામોને આવરી લે છે. NEP 2020 આ પંચકોષીય અભિગમને આધુનિક શિક્ષણમાં સાકાર કરે છે. સમગ્રલક્ષી શિક્ષણ, બહુવિધ પ્રવેશ-નિકાસ પદ્ધતિ, માતૃભાષામાં શિક્ષણ, STEAM અભિગમ, અનુભવજન્ય શિક્ષણ અને યોગ-ધ્યાન જેવી જોગવાઈઓ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓના સર્વાંગી વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે. આ નીતિ જ્ઞાન, કૌશલ્ય અને મૂલ્યો વચ્ચે સંતુલન સ્થાપિત કરવા પર વિશેષ ભાર મૂકે છે. NEP 2020ના અમલીકરણ દરમિયાન આવનારા પડકારો—જેમ કે શિક્ષક તાલીમ, માળખાકીય સુવિધાઓ અને સમગ્રલક્ષી મૂલ્યાંકન—અને તેના સંભવિત ઉકેલો પર ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ભારતીય જ્ઞાનપરંપરા, પંચકોષ સિદ્ધાંત અને NEP 2020 આ ત્રણેયનું સંયોજન ભારતીય શિક્ષણને નવું દર્શન આપે છે, જે વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાન, કૌશલ્ય અને મૂલ્યોથી સજ્જ, સાંસ્કૃતિક જડો સાથે જોડાયેલા અને વૈશ્વિક પડકારોનો સામનો કરી શકે તેવા નાગરિકો બનાવે છે. સફળ અમલ માટે સમાજના તમામ વર્ગોનો સહયોગ અનિવાર્ય છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો : રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 (NEP 2020), ભારતીય જ્ઞાનપરંપરા, પંચકોષ સિદ્ધાંત, સમગ્રલક્ષી શિક્ષણ, સમગ્ર માનવ વિકાસ, ભારતીય શૈક્ષણિક તત્ત્વજ્ઞાન, અનુભવજન્ય શિક્ષણ, STEAM અભિગમ, માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ, યોગ અને ધ્યાન, મૂલ્યઆધારિત શિક્ષણ, સર્જનાત્મકતા અને સ્વાયત્તતા, શિક્ષણમાં આધ્યાત્મિકતા.

પ્રસ્તાવના

ભારતની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 (NEP 2020) ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલીમાં એક ઐતિહાસિક સુધારો છે, જે દેશના શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં 34 વર્ષ પછી આવેલું પ્રથમ મોટું પરિવર્તન છે.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19200229](https://doi.org/10.5281/zenodo.19200229)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Ritikakumari Pravinbhai Chaudhari, B.Ed Student, Soorajba College of education, Kadi, Dist.Maheshana, Kadi sarva Vidhyalay Ghandinager, Gujarat

How to cite this article:

Chaudhari, R. P. (2026). પ્રાચીન ભારતીય જ્ઞાનથી આધુનિક શિક્ષણ સુધી: પંચકોષ દૃષ્ટિએ NEP 2020નું વિશ્લેષણ. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 159–165.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19200229>

આ નીતિ ભારતીય જ્ઞાનપરંપરા અને પંચકોષ જેવા પ્રાચીન દાર્શનિક સિદ્ધાંતોના મૂળિયા સાથે સંકલિત કરી, આધુનિક શિક્ષણમાં નવા માપદંડો સ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. NEP 2020નો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ભારતીય શિક્ષણપ્રણાલીને વૈશ્વિક સ્તરે સ્પર્ધાત્મક બનાવવાનો છે, જેની સાથે સાથે તે ભારતીય સંસ્કૃતિ, મૂલ્યો અને પરંપરાઓનું સંરક્ષણ અને સંવર્ધન કરવાનો પણ પ્રયત્ન કરે છે.

ભારતીય જ્ઞાનપરંપરા: શૈક્ષણિક તત્ત્વજ્ઞાન

ભારતીય જ્ઞાનપરંપરા હજારો વર્ષોથી વિકસિત થયેલ જ્ઞાનની એક સમૃદ્ધ વિરાસત છે. વેદ, ઉપનિષદો, અર્થશાસ્ત્ર, ચરક સંહિતા, અષ્ટાંગ હૃદય, બૌદ્ધ અને જૈન ગ્રંથો જેવા પ્રાચીન ગ્રંથો ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાના અવિભાજ્ય અંગો છે. આ પરંપરા માત્ર તથ્યાત્મક જ્ઞાન પર જ નહીં, પરંતુ સંપૂર્ણ માનવ વિકાસ પર કેન્દ્રિત છે.

ભારતીય જ્ઞાનપરંપરામાં, શિક્ષણને માત્ર વ્યાવસાયિક કૌશલ્યોના વિકાસ તરીકે નહીં, પરંતુ આત્મજ્ઞાન અને આધ્યાત્મિક પરિપક્વતાની પ્રાપ્તિ તરીકે જોવામાં આવે છે.

આ પરંપરામાં “સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે” (તે જ્ઞાન જે મુક્તિ તરફ દોરી જાય છે.) અને “(જ્ઞાન વિનમ્રતા આપે છે.) જેવા સિદ્ધાંતો કેન્દ્રસ્થાને છે.

ગુરુ-શિષ્ય પરંપરામાં જ્ઞાન સાથે મૂલ્ય અને શિસ્તનો સંચાર થતો હતો. આજના સમયમાં મૂલ્યઆધારિત શિક્ષણ માટે આ વિચારધારા અત્યંત ઉપયોગી છે.

પંચકોષ સિદ્ધાંત: સંપૂર્ણ માનવ વિકાસનો સમગ્રલક્ષી અભિગમ

પંચકોષ સિદ્ધાંત તૈત્તિરીય ઉપનિષદના બ્રહ્માનંદવલ્લીમાં વર્ણવેલો છે. આ સિદ્ધાંત અનુસાર માનવ અસ્તિત્વ પાંચ સ્તરો અથવા આવરણોથી બનેલું છે, જે એકબીજાની અંદર સમાયેલા છે.

૧. અન્નમય કોષ (શારીરિક સ્તર):

અન્નમય કોષ એ શારીરિક સ્તર છે, જે અન્ન (ખોરાક)થી નિર્મિત અને પોષિત થાય છે. આ મનુષ્યનું સ્થૂળ શરીર છે, જે પંચમહાભૂતોથી બનેલું છે. આ કોષનો વિકાસ માટે યોગ્ય પોષણ, શારીરિક કસરત, વ્યાયામ અને યોગ જરૂરી છે.

૨. પ્રાણમય કોષ (પ્રાણિક સ્તર):

પ્રાણમય કોષ એ જીવનશક્તિ અથવા પ્રાણનું સ્તર છે, જે શરીરમાં ઊર્જાનો સંચાર કરે છે. આમાં પાંચ પ્રાણ, પાંચ ઉપપ્રાણ અને પંચ કર્મેન્દ્રિયોનો સમાવેશ થાય છે. પ્રાણાયામ, શ્વાસક્રિયાની જાગૃતિ અને શારીરિક સ્વાસ્થ્ય આ કોષના વિકાસ માટે મહત્વપૂર્ણ છે.

૩. મનોમય કોષ (માનસિક સ્તર):

મનોમય કોષ એ મન અને પંચજ્ઞાનેન્દ્રિયોનું સ્તર છે. આ સંવેદનાઓ, લાગણીઓ અને વિચારોનું સ્તર છે. માનસિક સ્વાસ્થ્ય, ભાવનાત્મક સ્થિરતા અને સંવેદનશીલતાનો વિકાસ આ કોષ સાથે સંબંધિત છે.

૪. વિજ્ઞાનમય કોષ (બૌદ્ધિક સ્તર):

વિજ્ઞાનમય કોષ એ બુદ્ધિ, વિવેક અને નિર્ણયશક્તિનું સ્તર છે. આ જ્ઞાન, વિવેચન, વિશ્લેષણ અને સમજણનું સ્તર છે. ગંભીર ચિંતન, તાર્કિક વિચાર અને વિવેકબુદ્ધિનો વિકાસ આ કોષ સાથે જોડાયેલો છે.

૫. આનંદમય કોષ (આનંદ સ્તર):

આનંદમય કોષ એ પરમાનંદ અને આત્માનું સ્તર છે. આ શાશ્વત આનંદ, શાંતિ, પ્રેમ અને આધ્યાત્મિક અનુભૂતિનું સ્તર છે. આ કોષનો વિકાસ ધ્યાન, આત્મજ્ઞાન અને નૈતિક મૂલ્યો દ્વારા થાય છે.

આ તમામ આયામોને સંતુલિત રીતે વિકસિત કરવાની આવશ્યકતા પર ભાર મૂકે છે. આ સિદ્ધાંત સૂચવે છે કે સંપૂર્ણ શિક્ષણ એવું હોવું જોઈએ જે આ પાંચેય કોષના વિકાસને સમાન મહત્ત્વ આપે.

NEP 2020: ભારતીય શિક્ષણનું નવું દર્શન:

NEP 2020 ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલીમાં આમૂલ પરિવર્તન લાવવાની પરિકલ્પના કરે છે. આ નીતિના કેન્દ્રમાં ભારતીય જ્ઞાનપરંપરા અને પંચકોષ સિદ્ધાંતથી પ્રેરિત સમગ્રલક્ષી શિક્ષણનો અભિગમ છે. NEP 2020ના કેટલાક મુખ્ય પાસાઓ નીચે મુજબ છે:

1. સમગ્રલક્ષી શિક્ષણ અભિગમ

NEP 2020 વિદ્યાર્થીઓના શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક, ભાવનાત્મક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ પર ભાર મૂકે છે, જે પંચકોષ સિદ્ધાંતમાં વર્ણવેલ પાંચ સ્તરોને પ્રતિબિંબિત કરે છે. આ અભિગમનો ઉદ્દેશ્ય એવા વિદ્યાર્થીઓનું નિર્માણ કરવાનો છે જે માત્ર શૈક્ષણિક રીતે કુશળ જ નહીં, પરંતુ નૈતિક મૂલ્યો, સહાનુભૂતિ અને સામાજિક જવાબદારીઓથી સજ્જ હોય.

- Art-integrated learning અને Sports-integrated learning નો સમાવેશ.
- માત્ર પરીક્ષા આધારિત સિસ્ટમથી આગળ વધીને જીવન કૌશલ્યો પર ભાર.
- વિદ્યાર્થીના રસ અને ક્ષમતાને ધ્યાનમાં રાખીને શિક્ષણ.

ઉદાહરણ:

-શાળાઓમાં કલા, રમતગમત અને યોગને મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવવું.

- શાળાઓમાં Art-integrated learning દ્વારા ઇતિહાસ કે વિજ્ઞાનને ચિત્ર અને નાટ્ય દ્વારા શીખવવું.

2. બહુવિધ પ્રવેશ અને નિકાસ બિંદુઓ

NEP 2020 ઉચ્ચ શિક્ષણમાં બહુવિધ પ્રવેશ અને નિકાસ બિંદુઓની જોગવાઈ કરે છે, વિદ્યાર્થીઓને તેમની જરૂરિયાતો અને ક્ષમતાઓ અનુસાર શિક્ષણ મેળવવાની સ્વતંત્રતા આપે છે. આ વ્યવસ્થા વિદ્યાર્થીઓને તેમની રુચિ અને ક્ષમતા અનુસાર વિવિધ વિષયોનો અભ્યાસ કરવાની તક આપે છે, જે વિજ્ઞાનમય કોષ (બૌદ્ધિક સ્તર) અને મનોમય કોષ (માનસિક સ્તર)ના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપે છે.

3. માતૃભાષા અને સ્થાનિક ભાષામાં શિક્ષણ

NEP 2020 માતૃભાષા અથવા સ્થાનિક ભાષામાં શિક્ષણ પર ભાર મૂકે છે. ખાસ કરીને પ્રાથમિક સ્તરે. આ અભિગમ વિદ્યાર્થીઓની સમજ અને સંવાદક્ષમતાને વધારવામાં મદદ કરે છે. જે મનોમય કોષના વિકાસને સમર્થન આપે છે. માતૃભાષામાં શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને તેમની સાંસ્કૃતિક ઓળખ સાથે જોડી રાખવામાં પણ મદદ કરે છે.

- સંશોધન મુજબ, બાળક માતૃભાષામાં ઝડપથી શીખે છે.
- Dropout rate ઘટાડવામાં મદદરૂપ.
- સ્થાનિક જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ.

ઉદાહરણ: ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં સ્થાનિક ભાષામાં શિક્ષણથી વિદ્યાર્થીઓ વધુ આત્મવિશ્વાસ સાથે શીખે છે.

4. STEAM અભિગમ

NEP 2020 વિજ્ઞાન, તકનીકી, ઈજનેરી, કલા અને ગણિત (STEAM) વિષયોના સંકલિત શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપે છે. આ અભિગમ વિદ્યાર્થીઓને સર્જનાત્મકતા, નવીનતા અને સમસ્યા ઉકેલની ક્ષમતાઓ વિકસાવવામાં મદદ કરે છે, જે વિજ્ઞાનમય કોષના વિકાસને ટેકો આપે છે.

- કલા (Arts) ઉમેરવાથી સર્જનાત્મક વિચારશક્તિ વિકસે છે.
- Innovation અને Design thinkingને પ્રોત્સાહન.
- Interdisciplinary learningને મજબૂત બનાવે છે.

ઉદાહરણ: રોબોટિક્સ પ્રોજેક્ટ જેમાં ગણિત, વિજ્ઞાન અને ડિઝાઇનનો સંયોજન થાય.

5. અનુભવજન્ય શિક્ષણ

NEP 2020 અનુભવજન્ય અને પ્રાયોગિક શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપે છે. આ અભિગમ વિદ્યાર્થીઓને સક્રિય શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં સામેલ કરે છે, જે તેમના પ્રાણમય કોષ (પ્રાણિક સ્તર) અને અન્નમય કોષ (શારીરિક સ્તર)ના વિકાસને સમર્થન આપે છે.

- Project-based learning, Field visits અને Internshipsનો સમાવેશ.
- “Learning by Doing” અભિગમ.
- વાસ્તવિક જીવનની સમસ્યાઓ ઉકેલવાની ક્ષમતા વિકસાવે છે.

ઉદાહરણ: વિજ્ઞાન વિષયમાં પ્રયોગશાળા કાર્ય અથવા કૃષિ વિષયમાં ખેતર મુલાકાત.

6. યોગ અને ધ્યાન

NEP 2020માં યોગ અને ધ્યાનને શાળાના અભ્યાસક્રમમાં સામેલ કરવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે. આ પ્રથાઓ વિદ્યાર્થીઓના શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્યને સુધારે છે, અને આનંદમય કોષના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપે છે.

- એકાગ્રતા અને સ્મૃતિ શક્તિ વધે છે.
- તણાવ ઘટાડવામાં મદદરૂપ.
- શાળાઓમાં Health & Wellness Culture વિકસાવે છે.

ઉદાહરણ: શાળાની સવારે પ્રાર્થના સાથે પ્રાણાયામ કરાવવાથી વિદ્યાર્થીઓમાં શાંતિ અને ધ્યાનક્ષમતા વધે છે.

ભારતીય જ્ઞાનપરંપરા, પંચકોષ અને NEP 2020 વચ્ચેનો સંબંધ

ભારતીય જ્ઞાનપરંપરા, પંચકોષ સિદ્ધાંત અને NEP 2020 વચ્ચેનો સંબંધ અત્યંત ગાઢ છે. NEP 2020 ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો અને પંચકોષ જેવા તત્ત્વજ્ઞાનને આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલીમાં સાકાર કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.

1. સમગ્રલક્ષી વિકાસ

ભારતીય જ્ઞાનપરંપરા અને પંચકોષ સિદ્ધાંત બંને વ્યક્તિના સમગ્રલક્ષી વિકાસ પર ભાર મૂકે છે. NEP 2020 આ દર્શનને અનુસરીને, વિદ્યાર્થીઓના શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક, ભાવનાત્મક અને આધ્યાત્મિક વિકાસને પ્રોત્સાહિત કરતા અભ્યાસક્રમ અને શિક્ષણ પદ્ધતિઓની પરિકલ્પના કરે છે.

2. જ્ઞાન, કૌશલ્ય અને મૂલ્યોનું સંતુલન

ભારતીય જ્ઞાનપરંપરામાં, શિક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય જ્ઞાન (જ્ઞાન), કૌશલ્ય (શક્તિ) અને મૂલ્યો (સંસ્કાર) વચ્ચે સંતુલન સ્થાપિત કરવાનો છે. NEP 2020 આ સંતુલનને પ્રોત્સાહિત કરીને વિદ્યાર્થીઓને તકનીકી કૌશલ્યો સાથે નૈતિક મૂલ્યો અને સામાજિક જવાબદારીઓનું શિક્ષણ આપવાનો પ્રયાસ કરે છે.

3. સ્વાયત્તતા અને સર્જનાત્મકતા

ભારતીય જ્ઞાનપરંપરામાં, શિક્ષણ એ આત્મશોધ અને આત્મજ્ઞાનની પ્રક્રિયા છે. NEP 2020 વિદ્યાર્થીઓની સ્વાયત્તતા, સર્જનાત્મકતા અને આત્મ-શોધને પ્રોત્સાહિત કરીને આ દર્શનને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

NEP 2020ની અમલીકરણ પડકારો અને ઉકેલો

NEP 2020 અમલીકરણમાં કેટલાક મહત્ત્વપૂર્ણ પડકારો છે. જેમાં માળખાકીય સુવિધાઓની અપૂરતી, યોગ્ય તાલીમ પામેલ શિક્ષકોની અછત અને સમગ્રલક્ષી મૂલ્યાંકન પદ્ધતિઓની અભાવ સામેલ છે. આ પડકારોને પહોંચી વળવા માટે મહત્ત્વના નીચેના ઉકેલો સૂચવી શકાય.

1. શિક્ષક પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમો

NEP 2020માં નવી શિક્ષણ પદ્ધતિઓ, ટેકનોલોજી આધારિત શિક્ષણ અને સમગ્રલક્ષી અભિગમ પર ભાર મૂકાયો છે. પરંતુ ઘણા શિક્ષકો પરંપરાગત શિક્ષણ પદ્ધતિઓમાં વધુ પરિચિત હોવાથી નવી પદ્ધતિઓ અપનાવવામાં મુશ્કેલી અનુભવે છે.

ખાસ કરીને ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં યોગ્ય તાલીમ અને અપડેટડ પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમોની અછત જોવા મળે છે. પરિણામે NEP 2020ના હેતુઓનું અસરકારક અમલીકરણ મુશ્કેલ બને છે.

ઉદાહરણ: ઘણા શિક્ષકોને ICT tools અથવા smart classroomનો ઉપયોગ કરવાની પૂરતી તાલીમ નથી.

ઉકેલો

- નિયમિત In-service training અને Continuous Professional Development (CPD) કાર્યક્રમો શરૂ કરવા.
- શિક્ષકો માટે Indian Knowledge System (IKS) અને પંચકોષ આધારિત શિક્ષણ પર વર્કશોપ.
- Digital pedagogy અને ICT ઉપયોગ માટે ફરજિયાત તાલીમ.
- શિક્ષકો માટે online learning platforms (SWAYAM, DIKSHA) નો ઉપયોગ વધારવો.

પરિણામ: શિક્ષકો નવી શિક્ષણ પદ્ધતિઓ અપનાવવા સક્ષમ બનશે.

2. માળખાકીય સુવિધાઓ

NEP 2020 સમગ્રલક્ષી અને અનુભવજન્ય શિક્ષણ માટે લેબ, લાઇબ્રેરી, ડિજિટલ ક્લાસરૂમ જેવી સુવિધાઓ પર ભાર મૂકે છે. પરંતુ ઘણી શાળાઓમાં મૂળભૂત સુવિધાઓ જેવી કે વર્ગખંડ, વીજળી, શુદ્ધ પાણી અને ઈન્ટરનેટ પણ પૂરતા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ નથી.

આ માળખાકીય અછત NEP 2020ના ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણના ધ્યેયને અસર કરે છે.

ઉદાહરણ: કેટલીક શાળાઓમાં વિજ્ઞાન પ્રયોગશાળા અથવા કલા-સંગીત માટે અલગ જગ્યા નથી.

ઉકેલો

- સરકાર અને ખાનગી ક્ષેત્ર વચ્ચે Public-Private Partnership (PPP) મોડેલ અપનાવવો.
- ગ્રામ્ય શાળાઓમાં લેબ, લાઇબ્રેરી અને સ્માર્ટ ક્લાસ સ્થાપિત કરવા માટે વિશેષ ગ્રાન્ટ.
- Cluster schools model અપનાવી નજીકની શાળાઓમાં સંસાધનો શેર કરવાં.

પરિણામ: તમામ વિદ્યાર્થીઓને સમાન શૈક્ષણિક વાતાવરણ મળશે.

3. સમગ્રલક્ષી મૂલ્યાંકન પદ્ધતિઓ

NEP 2020 વિદ્યાર્થીના સર્વાંગી વિકાસનું મૂલ્યાંકન કરવાની વાત કરે છે, પરંતુ હાલની પરીક્ષા પદ્ધતિ વધુમાં વધુ લાભિત પરીક્ષાઓ પર આધારિત છે.

ઘણા શિક્ષકો અને સંસ્થાઓ હજુ પણ પરંપરાગત માર્ક્સ આધારિત મૂલ્યાંકન પર નિર્ભર છે. નવા મૂલ્યાંકન મોડેલ અપનાવવા માટે તાલીમ અને માનસિકતામાં ફેરફાર જરૂરી છે.

ઉદાહરણ: પ્રોજેક્ટ અને પ્રેઝન્ટેશનને પૂરતું મહત્વ ન મળવું.

ઉકેલો:

- માત્ર બોર્ડ પરીક્ષા આધારિત સિસ્ટમને બદલે Formative Assessment પર ભાર.
- Portfolio-based evaluation શરૂ કરવું.
- PARAKH દ્વારા રાષ્ટ્રીય સ્તરે ગુણવત્તા ધોરણો નક્કી કરવાં.
- પ્રોજેક્ટ, પ્રેઝન્ટેશન અને પ્રવૃત્તિ આધારિત મૂલ્યાંકન.

પરિણામ: વિદ્યાર્થીના સર્વાંગી વિકાસનું સાચું મૂલ્યાંકન થશે.

4. ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારો વચ્ચે અસમાનતા

NEP 2020નો સફળ અમલ દેશભરના શૈક્ષણિક માળખા પર આધારિત છે, પરંતુ ભારતમાં ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારો વચ્ચે સુવિધાઓમાં મોટી અસમાનતા જોવા મળે છે. શહેરી શાળાઓમાં સ્માર્ટ ક્લાસ, લેબ, લાઇબ્રેરી અને પ્રશિક્ષિત શિક્ષકો સરળતાથી ઉપલબ્ધ હોય છે, જ્યારે ઘણી ગ્રામ્ય શાળાઓમાં મૂળભૂત સુવિધાઓનો અભાવ છે.

આ અસમાનતા NEP 2020ના સમાન અને ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણના હેતુને અસર કરે છે.

ઉદાહરણ: કેટલીક ગ્રામ્ય શાળાઓમાં વિષય નિષ્ણાત શિક્ષકો અથવા વિજ્ઞાન પ્રયોગશાળાઓ ઉપલબ્ધ નથી.

ઉકેલો

- ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં શિક્ષકોને આકર્ષવા માટે પ્રોત્સાહન યોજના.
- Mobile schools અને community learning centers શરૂ કરવાં.
- સ્થાનિક સમુદાય અને NGOsને જોડીને શાળા વિકાસ.

પરિણામ: શિક્ષણની ગુણવત્તામાં સમાનતા આવશે

5. Digital Divide (ડિજિટલ અંતર)

NEP 2020માં ડિજિટલ શિક્ષણ અને ટેકનોલોજીના ઉપયોગ પર ભાર મૂકાયો છે. પરંતુ બધા વિદ્યાર્થીઓ પાસે સ્માર્ટફોન, કમ્પ્યુટર અથવા ઇન્ટરનેટ સુવિધા નથી. ખાસ કરીને ગ્રામ્ય અને આર્થિક રીતે નબળા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ માટે આ મોટો પડકાર છે.

ડિજિટલ અંતરના કારણે ઓનલાઇન શિક્ષણ અને ઈ-લર્નિંગના લાભ બધાને સમાન રીતે મળતા નથી.

ઉદાહરણ: COVID-19 દરમિયાન ઘણા વિદ્યાર્થીઓ પાસે ઓનલાઇન ક્લાસ માટે સાધનો નહોતા.

ઉકેલો

- સરકાર દ્વારા low-cost devices અને tablets વિતરણ.
- ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ઇન્ટરનેટ કનેક્ટિવિટી વધારવી.
- Offline digital content (TV, Radio, SD cards) ઉપલબ્ધ કરાવવું.
- DIKSHA portal જેવી મફત ઈ-સામગ્રીનો પ્રચાર.

પરિણામ: દરેક વિદ્યાર્થી સુધી ડિજિટલ શિક્ષણ પહોંચશે.

6. નાણાંકીય સંસાધનોની જરૂરિયાત

NEP 2020ના અમલીકરણ માટે માળખાકીય સુધારા, શિક્ષક પ્રશિક્ષણ, ડિજિટલ સાધનો અને નવી શૈક્ષણિક સામગ્રી માટે મોટા નાણાંકીય રોકાણની જરૂર છે. જો પૂરતા નાણાંકીય સંસાધનો ઉપલબ્ધ ન હોય તો નીતિના હેતુઓ પૂરા કરવામાં મુશ્કેલી આવે.

સરકાર દ્વારા GDPના 6% સુધી શિક્ષણમાં ખર્ચ કરવાનો ઉદ્દેશ દર્શાવાયો છે, પરંતુ તેનો વાસ્તવિક અમલ પડકારરૂપ છે.

ઉદાહરણ: સરકારી શાળાઓમાં નવી લેબ અને ટેકનોલોજી સ્થાપિત કરવા માટે મોટા ખર્ચની જરૂર પડે છે.

ઉકેલો

- શિક્ષણ ક્ષેત્રે GDPના 6% ખર્ચના લક્ષ્યને તબક્કાવાર અમલમાં લાવવું.
- CSR (Corporate Social Responsibility) દ્વારા શાળાઓને સહાય.
- Resource sharing અને digital materialsથી ખર્ચ ઘટાડવો.
- સ્થાનિક સ્તરે funding અને community support.

પરિણામ: નીતિ અમલીકરણ માટે પૂરતા સંસાધનો ઉપલબ્ધ રહેશે.

NEP 2020ના પડકારો હોવા છતાં યોગ્ય આયોજન, સરકાર-સમાજ સહયોગ અને ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ દ્વારા સફળ અમલીકરણ શક્ય છે. આ ઉકેલો શિક્ષણને વધુ સમાન, ગુણવત્તાયુક્ત અને સમગ્રલક્ષી બનાવવામાં મદદરૂપ થશે.

ઉપસંહાર

ભારતીય જ્ઞાનપરંપરા, પંચકોષ સિદ્ધાંત અને NEP 2020 વચ્ચેનો સંબંધ ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલીના ભવિષ્ય માટે એક નવું દર્શન પ્રદાન કરે છે. આ દર્શન પ્રાચીન ભારતીય જ્ઞાન અને આધુનિક શિક્ષણ પદ્ધતિઓના સમન્વયને પ્રોત્સાહિત કરે છે, જેનાથી એવી શિક્ષણ પ્રણાલીનું નિર્માણ થાય છે જે વિદ્યાર્થીઓને સંપૂર્ણ વ્યક્તિઓ તરીકે વિકસિત થવામાં મદદ કરે છે.

NEP 2020ના સફળ અમલીકરણ માટે, શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ, વાલીઓ, સરકારી સંસ્થાઓ અને સમાજના તમામ વર્ગોએ સહયોગ કરવો જરૂરી છે. જો આ નીતિ સફળતાપૂર્વક અમલમાં આવે તો તે ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલીમાં એક નવી ક્રાંતિ લાવી શકે છે, જે દેશને એક જ્ઞાન આધારિત સમાજ તરફ દોરી જશે.

ટૂંકમાં, ભારતીય જ્ઞાનપરંપરા, પંચકોષ સિદ્ધાંત અને NEP 2020નું સંયોજન એક એવી શિક્ષણ પ્રણાલીની પરિકલ્પના કરે છે જે વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાન, કૌશલ્ય અને મૂલ્યોથી સજ્જ કરી, તેમને 21મી સદીના વૈશ્વિક નાગરિકો તરીકે વિકસિત થવામાં મદદ કરે છે, જે તેમની સાંસ્કૃતિક જડોથી જોડાયેલા રહીને વૈશ્વિક પડકારોનો સામનો કરવા સક્ષમ હોય.

સંદર્ભ સૂચિ (References)

- Ministry of Education, Government of India (2020). National Education Policy 2020. New Delhi: Government of India.
- Taittiriya Upanishad. (Brahmanandavalli – પંચકોષ વર્ણન સંબંધિત અધ્યાય).
- Radhakrishnan, S. (1953). The Principal Upanishads. London: George Allen & Unwin.
- Sharma, R. N. (2002). Indian Philosophy. Delhi: Surjeet Publications.
- Ministry of Education (MoE). (2021). Indian Knowledge Systems (IKS) Framework. Government of India.
- NCERT. (2021). Experiential Learning: Guidelines for Implementation. New Delhi.
- UNESCO. (2015). Rethinking Education: Towards a Global Common Good? Paris: UNESCO Publishing.
- NCF (National Curriculum Framework) (2023). National Curriculum Framework for School Education. NCERT, New Delhi.
- Rao, N. (2019). Holistic Education and Indian Knowledge Tradition. Journal of Indian Education.
- SWAYAM & DIKSHA Portals (Government of India e-learning platforms) – Official resources for digital and teacher education.

Original Article

ભારતીય પરંપરામાં મૂલ્ય શિક્ષણની ભૂમિકા

ડૉ.નીતિનકુમાર પ્રભુદાસ પટેલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર ગુજરાતી, શ્રી એસ.જી.પટેલ આર્ટ્સ એન્ડ શ્રી પી.કે.દેસાઈ કોમર્સ કોલેજ નિઝર જિ-તાપી, વીર નર્મદ દક્ષિણ
ગુજરાત યુનિવર્સિટી સુરત

Manuscript ID:

સારાંશ

JRD -2026-180235

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 166-169

February- 2026

Submitted: 12 Jan 2026

Revised: 22 Jan. 2026

Accepted: 03 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

ભારતીય સંસ્કૃતિ વિશ્વની પ્રાચીન અને સમૃદ્ધ સંસ્કૃતિઓમાંની એક છે, જેમાં માનવ જીવનના સર્વાંગી વિકાસ પર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. ભારતીય પરંપરામાં શિક્ષણનો મુખ્ય હેતુ માત્ર જ્ઞાન આપવાનો નથી, પરંતુ નૈતિકતા, સંસ્કાર, કડુણા, સત્ય અને અહિંસા જેવા મૂલ્યો વિકસાવવાનો રહ્યો છે. મૂલ્ય શિક્ષણ માનવીના વિચારો, વર્તન અને જીવનશૈલીને સકારાત્મક દિશા આપે છે. વેદો, ઉપનિષદો, ભગવદ્ ગીતા, રામાયણ અને મહાભારત જેવા ગ્રંથોમાં જીવનમૂલ્યોનું મહત્વ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા, પરિવાર અને સમાજ પણ મૂલ્ય શિક્ષણના મહત્વપૂર્ણ સ્ત્રોત રહ્યા છે. આધુનિક યુગમાં વધતી ભૌતિકવાદ, સ્પર્ધા અને નૈતિક મૂલ્યોના પતનને ધ્યાનમાં રાખીને શિક્ષણ પ્રણાલીમાં મૂલ્ય શિક્ષણનો સમાવેશ કરવો અત્યંત જરૂરી બન્યો છે. ભારતીય પરંપરાના મૂલ્યો વિશ્વમાં શાંતિ, સહઅસ્તિત્વ અને માનવતા સ્થાપિત કરવામાં મહત્વપૂર્ણ માર્ગદર્શન આપી શકે છે.

કીવર્ડ્સ: મૂલ્ય શિક્ષણ, ભારતીય પરંપરા, નૈતિક મૂલ્યો, ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા, ભારતીય સંસ્કૃતિ, આધ્યાત્મિક વિકાસ, શિક્ષણ પ્રણાલી, માનવ મૂલ્યો

પ્રસ્તાવના

ભારતીય સંસ્કૃતિ વિશ્વની સૌથી પ્રાચીન અને સમૃદ્ધ સંસ્કૃતિઓમાંની એક છે. હજારો વર્ષોથી ભારતે માનવ જીવનના સર્વાંગી વિકાસ પર ભાર મૂક્યો છે. માત્ર ભૌતિક સુખસગવડ નહીં પરંતુ માનવીના નૈતિક, આધ્યાત્મિક, સામાજિક અને માનસિક વિકાસને જીવનનું મુખ્ય લક્ષ્ય માનવામાં આવ્યું છે. આ સર્વાંગી વિકાસના કેન્દ્રમાં મૂલ્ય શિક્ષણ (Value Education)નું વિશેષ સ્થાન રહ્યું છે. આધુનિક યુગમાં શિક્ષણને ઘણીવાર માત્ર રોજગારપ્રાપ્તિ સાથે જ જોડવામાં આવે છે, જ્યારે ભારતીય પરંપરામાં શિક્ષણનો મુખ્ય હેતુ સુશીલ, સંસ્કારી અને જવાબદાર નાગરિક બનાવવાનો રહ્યો છે. આ સંદર્ભમાં મૂલ્ય શિક્ષણ વ્યક્તિના જીવનમાં નૈતિકતા, કડુણા, સત્ય, અહિંસા, સહિષ્ણુતા અને સમાજપ્રત્યેની ફરજભાવના વિકસાવે છે.

મૂલ્ય શિક્ષણનો અર્થ અને સંકલ્પના

‘મૂલ્ય’નો અર્થ ‘મૂલ્ય’ શબ્દનો અર્થ છે – જે વસ્તુ જીવનને અર્થપૂર્ણ, ઉદ્દેશપૂર્ણ અને સાર્થક બનાવે. મૂલ્યો માનવીના વિચારો, ભાવનાઓ અને વર્તનને માર્ગદર્શન આપે છે. સત્ય બોલવું, ઈમાનદારી રાખવી, બીજાને દુઃખ આપવું, વડીલોનો આદર કરવો

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19200269](https://doi.org/10.5281/zenodo.19200269)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

નીતિનકુમાર પ્રભુદાસ પટેલ, આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર ગુજરાતી, શ્રી એસ.જી.પટેલ આર્ટ્સ એન્ડ શ્રી પી.કે.દેસાઈ કોમર્સ કોલેજ નિઝર જિ-તાપી, વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી સુરત

How to cite this article:

પટેલ. નીતિનકુમાર. પ્રભુદાસ. (2026). ભારતીય પરંપરામાં મૂલ્ય શિક્ષણની ભૂમિકા. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 166–169. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19200269>

– આ બધા મૂલ્યો માનવીના જીવનનો આધારસ્તંભ છે.

મૂલ્ય શિક્ષણનો અર્થ

મૂલ્ય શિક્ષણ એટલે એવી શિક્ષણપ્રક્રિયા કે જે માનવીમાં સારા ગુણો, નૈતિકતા, સંસ્કાર અને જીવનમૂલ્યોનો વિકાસ કરે. ભારતીય પરંપરામાં મૂલ્ય શિક્ષણ માત્ર પાઠ્યપુસ્તક સુધી સીમિત નથી, પરંતુ જીવન જીવવાની કળા તરીકે જોવામાં આવ્યું છે.

ભારતીય પરંપરામાં શિક્ષણની કલ્પના

ભારતીય પરંપરામાં શિક્ષણને “વિદ્યા” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વિદ્યા માત્ર માહિતી આપતી નથી, પરંતુ અજ્ઞાનનો નાશ કરીને જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાવે છે.

ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે:

“સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે”

અર્થાત્ – જે વિદ્યા મુક્તિ આપે, તે જ સાચી વિદ્યા છે.

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભારતીય શિક્ષણ વ્યવસ્થાનો મુખ્ય હેતુ માનવીને આંતરિક રીતે શુદ્ધ અને પરિપક્વ બનાવવાનો હતો.

ભારતીય પરંપરામાં મૂલ્ય શિક્ષણના સ્ત્રોત

૧. વેદો

વેદો ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રાચીનતમ ગ્રંથો છે. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદમાં સત્ય, ઋત (નૈતિક વ્યવસ્થા), સહકાર, પરોપકાર અને કુદરત પ્રત્યે આદર જેવા મૂલ્યો પ્રગટ થાય છે.

ઋગ્વેદનું સૂત્ર:

“સંગચ્છદ્વં સંવદધ્વં સં વો મનાંસિ જાનતામ્”

આ સૂત્ર સમાજમાં એકતા, સહકાર અને પરસ્પર સમજૂતીનું મહત્વ દર્શાવે છે.

૨. ઉપનિષદો

ઉપનિષદોમાં આત્મજ્ઞાન, બ્રહ્મવિદ્યા અને માનવીના આંતરિક વિકાસ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. અહીં મૂલ્ય શિક્ષણ આત્મસંયમ, વૈરાગ્ય અને સત્યના માર્ગ પર ચાલવા પ્રેરણા આપે છે.

કઠોપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે:

“ઉત્તિષ્ઠત જાગૃત પ્રાપ્ય વરાન્નિબોધત”

આ વાક્ય માનવીને જાગૃત અને જવાબદાર જીવન જીવવા પ્રેરે છે.

૩. ભગવદ્ ગીતા

ભગવદ્ ગીતા ભારતીય મૂલ્ય શિક્ષણનું અતિ મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથ છે. તેમાં કર્તવ્ય, કર્મયોગ, ભક્તિયોગ અને જ્ઞાનયોગ દ્વારા જીવન મૂલ્યો સમજાવવામાં આવ્યા છે.

ગીતા અનુસાર:

કર્મ કરવું ફરજ છે

ફળની આસક્તિ છોડવી

નિષ્કામ કર્મ દ્વારા જીવનને પવિત્ર બનાવવું

ગીતા કહે છે:

“કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન”

૪. રામાયણ અને મહાભારત

રામાયણ અને મહાભારત જેવા મહાકાવ્યો મૂલ્ય શિક્ષણના જીવંત ઉદાહરણો છે.

રામ – સત્ય, કર્તવ્ય અને આદર્શ પુરુષ

સીતાજી – સહનશીલતા અને પવિત્રતા

મહાભારતમાં યુધિષ્ઠિર – સત્ય અને ન્યાયનું પ્રતિક

ભીષ્મ – કર્તવ્યનિષ્ઠા

આ કથાઓ દ્વારા મૂલ્યો જનમાનસમાં ગાઢ રીતે સ્થાપિત થયા.

પ. બૌદ્ધ અને જૈન પરંપરા

બુદ્ધ અને મહાવીરે અહિંસા, કટુણા, સંયમ અને સહઅસ્તિત્વ પર ભાર મૂક્યો.

બુદ્ધનું અષ્ટાંગિક માર્ગ અને મહાવીરનું પંચમહાવ્રત માનવીને નૈતિક જીવન જીવવાની પ્રેરણા આપે છે.

ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા અને મૂલ્ય શિક્ષણ

ભારતીય પરંપરામાં શિક્ષણ માત્ર વર્ગખંડમાં સીમિત ન હતું. ગુરુકુલ પ્રણાલીમાં શિષ્ય ગુરુના આશ્રમમાં રહીને જીવનના તમામ પાસાં શીખતો.

ગુરુ શિષ્યને:

- શિસ્ત
- સંયમ
- સેવાભાવ
- આત્મનિર્ભરતા
- નૈતિકતા

શીખવતા. આ પરંપરા મૂલ્ય શિક્ષણનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ છે.

પરિવાર અને સમાજમાં મૂલ્ય શિક્ષણ

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પરિવારને પ્રથમ શાળા માનવામાં આવે છે. માતા-પિતા, દાદા-દાદી અને વડીલોથી બાળક સંસ્કાર શીખે છે.

- વડીલોનો આદર
- અતિથિ દેવો ભવ
- સહજીવન
- સંયુક્ત પરિવાર પ્રથા

આ બધું મૂલ્ય શિક્ષણનું જીવંત સ્વરૂપ છે.

આધુનિક યુગમાં મૂલ્ય શિક્ષણની જરૂરિયાત

આજના સમયમાં ભૌતિકવાદ, સ્પર્ધા, સ્વાર્થ અને હિંસા વધી રહી છે. શિક્ષણ પ્રણાલી માત્ર કારકિર્દી પર કેન્દ્રિત બની ગઈ છે.

પરિણામે:

- નૈતિક મૂલ્યોનો પતન
- ભ્રષ્ટાચાર
- માનસિક તણાવ
- સામાજિક અસંતુલન

આ પરિસ્થિતિમાં ભારતીય પરંપરાનું મૂલ્ય શિક્ષણ વધુ પ્રાસંગિક બની જાય છે.

શાળાઓ અને શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં મૂલ્ય શિક્ષણ

મૂલ્ય શિક્ષણને પાઠ્યક્રમમાં સમાવિષ્ટ કરવું જરૂરી છે:

- પ્રાર્થના

- યોગ અને ધ્યાન
- નૈતિક કથાઓ
- સામાજિક સેવા
- ચર્ચા અને સંવાદ

આ તમામ પ્રવૃત્તિઓ વિદ્યાર્થીઓમાં માનવ મૂલ્યો વિકસાવે છે.

ભારતીય પરંપરામાં મૂલ્ય શિક્ષણની વૈશ્વિક પ્રાસંગિકતા

આજના વૈશ્વિક યુગમાં ભારતના મૂલ્યો – અહિંસા, વસુધૈવ કુટુંબકમ, સહિષ્ણુતા – સમગ્ર વિશ્વ માટે માર્ગદર્શક બની શકે છે.

નિષ્કર્ષ

ભારતીય પરંપરામાં મૂલ્ય શિક્ષણ જીવનના દરેક પાસાં સાથે સંકળાયેલું છે. તે માનવીને માત્ર શિક્ષિત નહીં પરંતુ સંસ્કારી બનાવે છે. આજના સમયમાં જો આપણે ભારતીય મૂલ્યોને શિક્ષણ સાથે સંકળીએ, તો સમાજ વધુ શાંતિપૂર્ણ, ન્યાયી અને માનવીય બની શકે.

મૂલ્ય શિક્ષણ વિના શિક્ષણ અધૂરું છે – આ સત્ય ભારતીય પરંપરાએ હજારો વર્ષ પહેલાં સ્વીકારી લીધું હતું.

સંદર્ભગ્રંથો

1. ઋગ્વેદ – સાહિત્ય અકાદમી
2. ઉપનિષદ સંકલન – ગીતા પ્રેસ, ગોરખપુર
3. ભગવદ્ ગીતા – ગીતા પ્રેસ
4. વાલ્મીકિ રામાયણ
5. મહાભારત – વેદવ્યાસ
6. ડૉ. રાધાકૃષ્ણન – Indian Philosophy
7. સ્વામી વિવેકાનંદ – Complete Works
8. એસ. રાધાકૃષ્ણન – Indian Culture and Values
9. એન.સી.ઇ.આર.ટી. – Value Education in India

Original Article

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020ના સંદર્ભમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અને શિક્ષક વ્યાવસાયિક વિકાસ

Rakeshkumar Babubhai Naika

Assi. Prof. in Accountancy at Government Arts and Commerce College, Waghai

Manuscript ID:

JRD -2026-180236

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 170-176

February- 2026

Submitted: 12 Jan 2026

Revised: 22 Jan. 2026

Accepted: 03 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

સારાંશ

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ – 2020 (NEP 2020) ભારતના શિક્ષણને નવી દિશા આપે છે, જેમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા (Indian Knowledge System – IKS) ને બૌદ્ધિક, નૈતિક અને શૈક્ષણિક દૃષ્ટિએ એક જીવંત તથા ગતિશીલ આધાર તરીકે સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારવામાં આવી છે. જ્ઞાનને માત્ર મૂલ્યવિહીણ પ્રક્રિયા તરીકે નહિ પરંતુ નૈતિકતા, કુશળતા, આત્મમંથન અને વિવિધ શાસ્ત્રોના સંકલન દ્વારા વિદ્યાર્થીઓના સર્વાંગી વિકાસ માટેના સાધન તરીકે જોવામાં આવ્યું છે. આ સંદર્ભમાં શિક્ષકોનું સ્થાન ખુબજ મહત્વનું બને છે, કારણ કે તેઓ જ્ઞાનના માર્ગદર્શક, નૈતિક મૂલ્યોના પ્રતિનિધિ અને સામાજિક પરિવર્તનના પ્રેરક તરીકે કાર્ય કરે છે. તેથી NEP 2020 ની દૃષ્ટિને શૈક્ષણિક વાસ્તવિકતામાં ઢાળવા માટે શિક્ષકોના વ્યાવસાયિક વિકાસને કેન્દ્રસ્થાને રાખવું અનિવાર્ય બને છે. આ સંશોધન લેખ આધુનિક ભારતીય શિક્ષણમાં શિક્ષકોના વ્યાવસાયિક વિકાસને મજબૂત બનાવવા માટે ભારતીય સંસ્કાર, મૂલ્યો અને કુશળતા પરંપરાની ભૂમિકા પર વિશ્લેષણ કરે છે. ધર્મ (નૈતિક જવાબદારી), ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા (સંબંધ આધારિત માર્ગદર્શન), સ્વાધ્યાય (આત્મચિંતન) અને કૌશલ્ય (સમગ્ર કુશળતા વિકાસ) જેવી પરંપરાગત સંકલ્પનાઓના આધારે લેખમાં એ ચર્ચા કરવામાં આવી છે કે કેવી રીતે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા શિક્ષક, શિક્ષણ અને સતત વ્યાવસાયિક વિકાસ માટે દાર્શનિક તથા વ્યવહારુ આધાર પૂરો પાડી શકે છે. ઉપરાંત સંવાદ, પ્રશ્નોત્તરી, અનુભવ આધારિત શિક્ષણ અને બહુવિધ શાસ્ત્રોના સંકલન જેવી પરંપરાગત શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓ આજના સમયમાં શિક્ષકો સામે ઊભા થતા શૈક્ષણિક, નૈતિક અને સામાજિક પડકારોને પહોંચી વળવામાં કેટલાં પ્રાસંગિક છે તેની પણ સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. આ લેખ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાની મૂળભૂત Multidisciplinary દૃષ્ટિ પર પ્રકાશ પાડે છે અને તેને NEP 2020 દ્વારા પ્રસ્તાવિત વૈકલ્પિક અભ્યાસક્રમ અને સંકલિત શિક્ષણની દૃષ્ટિ સાથે જોડે છે. લેખનો મુખ્ય તારણ એ છે કે શિક્ષક શિક્ષણ કાર્યક્રમો માત્ર ટેકનોલોજિકલ કુશળતા સુધી સીમિત ન રહે, પરંતુ તેમાં નૈતિક નેતૃત્વ, આત્મમંથન, જીવંતરનું શૈક્ષણિક ભાથુ અને સંદર્ભ આધારિત સમજણનો સમાવેશ થવો જોઈએ. સાથે સાથે સંસ્થાગત ભૌતિક અસુવિધા અને પરંપરાગત જ્ઞાન અંગેની ગેરસમજો જેવા પડકારોને સ્વીકારીને આ લેખ પરંપરા અને આધુનિકતા વચ્ચે સંતુલિત તથા સમીક્ષાત્મક સંકલનની જરૂરિયાત પર ભાર મૂકે છે. મુખ્ય શબ્દો: ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020, ભારતીય સંસ્કાર, શિક્ષક વ્યાવસાયિક વિકાસ, નૈતિક મૂલ્યો, કુશળતા પરંપરા, બહુવિધ વિષયક શિક્ષણ

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19200319](https://doi.org/10.5281/zenodo.19200319)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Rakeshkumar Babubhai Naika, Assi. Prof. in Accountancy at Government Arts and Commerce College, Waghai

How to cite this article:

Naika, R. B. (2026). રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020ના સંદર્ભમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અને શિક્ષક વ્યાવસાયિક વિકાસ. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 170–176.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.19200319>

પ્રસ્તાવના

ભારતમાં શિક્ષણની પરંપરા જ્ઞાન, નૈતિકતા અને સામાજિક હેતુ સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલી રહી છે. પરંપરાગત ભારતીય દૃષ્ટિમાં જ્ઞાનને માત્ર માહિતી કે રોજગારલક્ષી તાલીમ તરીકે નહિ, પરંતુ માનવીના સર્વાંગી વિકાસનું સાધન માનવામાં આવ્યું છે. શિક્ષણમાં બૌદ્ધિક વિકાસ સાથે નૈતિક સમજ, અનુભવ આધારિત અધ્યયન અને સામાજિક જવાબદારીનો સમાવેશ થયો હતો. આ પરંપરામાં શિક્ષકોને ‘ગુરુ’ તરીકે માન મળ્યું, જે વિદ્યાર્થીઓનું જ્ઞાન સાથે ચરિત્ર ઘડતર કરતા હતા. વિદેશી શાસનના સમયગાળા દરમિયાન શિક્ષણ પદ્ધતિમાં મોટા ફેરફારો થયા. એકસરખા અભ્યાસક્રમો બનાવવામાં આવ્યા, પરીક્ષાને વધુ મહત્વ આપવામાં આવ્યું અને વિષયો અલગ-અલગ કરીને ભણાવવામાં આવ્યા. આ બદલાવના કારણે વિજ્ઞાન અને તકનીકી વિષયોમાં વિકાસ થયો, પરંતુ સાથે-સાથે આપણા દેશની પરંપરાગત જ્ઞાન પદ્ધતિ અને મૂલ્યો આધારિત શિક્ષણ પાછળ રહી ગયું. પરિણામે શિક્ષણ અને આપણા નૈતિક તથા સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો વચ્ચે અંતર ઊભું થયું, જે સ્વતંત્રતા પછી પણ પૂરેપૂરું દૂર થઈ શક્યું નથી. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-2020 (NEP 2020) આ અસંતુલન સુધારવાનો મહત્વપૂર્ણ પ્રયાસ છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-2020 ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા (IKS) ને શિક્ષણ સુધારાનો આધાર માને છે અને સર્વાંગી તથા વિવિધ વિષયક શિક્ષણ, નૈતિક દૃષ્ટિ, અનુભવ આધારિત અધ્યયન અને આજીવન શીખવાની પ્રક્રિયા પર ભાર મૂકે છે. શિક્ષકોને નીતિના અમલમાં કેન્દ્રસ્થાને રાખવામાં આવ્યા છે. આ સંદર્ભમાં ભારતીય સંસ્કાર, મૂલ્યો અને કુશળતા પરંપરાઓ શિક્ષક શિક્ષણ અને વ્યાવસાયિક વિકાસ માટે મહત્વપૂર્ણ છે. ધર્મ, ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા, સ્વાધ્યાય અને કૌશલ્ય જેવી સંકલ્પનાઓ શિક્ષણને માત્ર વ્યવસાય નહિ, પરંતુ નૈતિક અને સામાજિક જવાબદારી તરીકે સમજવાની દૃષ્ટિ આપે છે. આ લેખ NEP 2020 ના માળખા હેઠળ શિક્ષક વ્યાવસાયિક વિકાસમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાની ભૂમિકા પર પ્રકાશ પાડે છે.

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા : સંકલ્પનાત્મક અને દાર્શનિક આધાર

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા (Indian Knowledge System – IKS) એ ભારતીય ઉપખંડમાં વર્ષોથી સતત વિકસતી આવેલી જ્ઞાન પરંપરાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. આ પરંપરા દાર્શનિક ચિંતન, પ્રકૃતિના અવલોકન, સામાજિક વ્યવહાર અને જીવંત અનુભવના આધારે અસ્તિત્વમાં છે. તેમાં તત્ત્વજ્ઞાન, ગણિત, ખગોળવિજ્ઞાન, આયુર્વેદ, ભાષાવિજ્ઞાન, પર્યાવરણશાસ્ત્ર, કલા, શાસન અને શિક્ષણ જેવા અનેક વિષયોનો સમાવેશ થાય છે, જે પરસ્પર જોડાયેલા સ્વરૂપે વિકસ્યા છે અને માનવીના ભૌતિક, નૈતિક તથા આધ્યાત્મિક જીવનને સમજવામાં સહાયક બને છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનું મુખ્ય લક્ષણ તેનો સંકલિત દૃષ્ટિકોણ છે. અહીં જ્ઞાનને અલગ-અલગ વિષયોમાં વહેંચાયેલું નહીં પરંતુ એક સમગ્ર એકમ તરીકે જોવામાં આવે છે. વૈજ્ઞાનિક વિચાર, નૈતિક ચિંતન, સૌંદર્યબોધ અને આધ્યાત્મિક અનુભવ એકબીજાને પૂરક બને છે. આ સર્વાંગી અભિગમ આધુનિક શિક્ષણની વિષયક વિભાજન પદ્ધતિથી અલગ છે અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-2020 દ્વારા પ્રોત્સાહિત બહુવિધ વિષયક શિક્ષણ સાથે સુસંગત છે. દાર્શનિક રીતે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા વૈદિક-વેદાંતિક વિચારધારા, બૌદ્ધ અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાન તેમજ ભક્તિ અને સૂફી પરંપરાઓથી પ્રભાવિત છે. મતભેદ હોવા છતાં, નૈતિક વર્તન, આત્મસંયમ અને અનુભવ આધારિત જ્ઞાન પર દરેક ભાર મૂકે છે. અહીં જ્ઞાનને માત્ર બૌદ્ધિક પ્રક્રિયા નહીં પરંતુ જીવન પરિવર્તિત કરનાર અનુભવ તરીકે જોવામાં આવે છે. શ્રવણ, મનન અને આત્મચિંતન જેવી પ્રક્રિયાઓ જ્ઞાનને સમજવા અને જીવનમાં ઉતારવાની પદ્ધતિ દર્શાવે છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં શિક્ષણનો હેતુ માત્ર બૌદ્ધિક વિકાસ નહીં પરંતુ નૈતિકતા, ભાવનાત્મક સંતુલન, શારીરિક સુખાકારી અને આધ્યાત્મિક જાગૃતિનો સર્વાંગી વિકાસ છે. શિક્ષણને અહીં ચરિત્ર ઘડતર અને આત્મવિકાસની પ્રક્રિયા તરીકે સમજવામાં આવે છે, જે આજની સુખાકારી અને મૂલ્યઆધારિત શિક્ષણની વિચારધારાને અનુરૂપ છે. આ પરંપરા સંદર્ભ આધારિત છે; તે સ્થાનિક પર્યાવરણ, સંસ્કૃતિ, ભાષા અને સમાજની જરૂરિયાતો સાથે જોડાઈને વિકસેલી છે. તેથી શિક્ષણ અર્થસભર અને સમાજ ઉપયોગી બને છે. સાથે જ, ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા દ્વારા શિક્ષકને માર્ગદર્શક અને નૈતિક આદર્શ તરીકે કેન્દ્રસ્થાને રાખવામાં આવ્યો છે. શિક્ષક માત્ર માહિતી આપનાર નહીં પરંતુ વિચાર, આચરણ અને

આત્મચિંતનનો જીવંત ઉદાહરણ બને છે. આ રીતે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના સંકલ્પનાત્મક અને દાર્શનિક આધાર શિક્ષક શિક્ષણ અને વ્યાવસાયિક વિકાસ માટે મજબૂત માળખું પૂરું પાડે છે.

NEP 2020 અને ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાનું પુનર્જાગરણ (સંક્ષિપ્ત)

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NEP) 2020 અગાઉની નીતિઓથી અલગ દિશામાં આગળ વધે છે, કારણ કે તેમાં ભારતીય જ્ઞાનપરંપરા (Indian Knowledge System – IKS)ને શિક્ષણ વ્યવસ્થાનો મહત્વપૂર્ણ આધાર તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NEP) 2020 ભારતીય જ્ઞાનને માત્ર પ્રતીકાત્મક નહીં, પરંતુ જીવંત અને વિકાસશીલ પરંપરા તરીકે જુવે છે, જે આધુનિક શિક્ષણને સમૃદ્ધ બનાવી શકે. સાથે જ, IKSનું સંકલન આલોચનાત્મક અને વૈજ્ઞાનિક અભિગમથી થવું જોઈએ એવી સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે. NEP 2020નું મુખ્ય લક્ષણ સમગ્ર અને બહુવિધ શિક્ષણ પરનો ભાર છે. કઠોર વિષય સીમાઓ દૂર કરીને પરિવર્તનક્ષમ અભ્યાસક્રમ દ્વારા જ્ઞાનને પરસ્પર જોડાયેલા સ્વરૂપે સમજવા પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટિ ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાની સંકલિત વિચારધારાને અનુરૂપ છે, જ્યાં દર્શન, નૈતિકતા અને અનુભવ આધારિત અધ્યયન એકબીજાથી જોડાયેલા છે. આ નીતિ શિક્ષણના પરિણામ તરીકે નૈતિક વિચારશક્તિ, બંધારણીય મૂલ્યો અને સામાજિક જવાબદારીને મહત્વ આપે છે. શિક્ષણને માત્ર રોજગારલક્ષી નહીં, પરંતુ વ્યક્તિત્વ ઘડતર અને જવાબદાર નાગરિક બનવાની પ્રક્રિયા તરીકે જોવામાં આવે છે. ભારતીય મૂલ્યપરંપરા ઈમાનદારી, સંવેદનશીલતા અને સમાજ કલ્યાણ જેવા ગુણોના વિકાસ માટે મજબૂત આધાર પૂરો પાડે છે.

શિક્ષક વ્યાવસાયિકતાનો આધાર તરીકે ભારતીય આચાર અને મૂલ્યો

ભારતીય આચાર (Indian Ethos) સદીઓથી વિકસેલી નૈતિક, સાંસ્કૃતિક અને દાર્શનિક મૂલ્યવ્યવસ્થા છે, જે વ્યક્તિના વર્તન, સામાજિક સંબંધો અને વ્યાવસાયિક જવાબદારીઓને દિશા આપે છે. તે માત્ર ધાર્મિક વિધિઓ પૂરતી સીમિત નહીં, પરંતુ શિક્ષકની ઓળખ, ભૂમિકા અને નૈતિક દિશા ઘડવામાં મહત્વપૂર્ણ આધાર પૂરો પાડે છે. ભારતીય પરંપરામાં શિક્ષણને ગૌરવસભર વ્યવસાય માનવામાં આવ્યો છે. શિક્ષકને માત્ર જ્ઞાન આપનાર નહીં, પરંતુ ચરિત્ર અને વિવેક વિકસાવનાર માર્ગદર્શક તરીકે જોવામાં આવે છે. NEP 2020 હેઠળ નૈતિક વ્યાવસાયિકતા, સામાજિક જવાબદારી અને સર્વાંગી વિકાસ પર મૂકાયેલો ભાર આ વિચારને વધુ પ્રાસંગિક બનાવે છે.

1 ધર્મ અને શિક્ષણમાં નૈતિક જવાબદારી

ભારતીય પરીપેક્ષમાં ધર્મનો અર્થ ફરજ, ન્યાય અને નૈતિક જવાબદારી છે. શિક્ષક માટે ધર્મનો અર્થ વિદ્યાર્થીઓના બૌદ્ધિક, નૈતિક અને ભાવનાત્મક વિકાસ પ્રત્યેની આંતરિક પ્રતિબદ્ધતા છે. મૂલ્યાંકનમાં ન્યાય, ઈમાનદારી, વૈવિધ્ય પ્રત્યે સન્માન અને સંવેદનશીલતા શિક્ષકની નૈતિક જવાબદારીના મુખ્ય અંગો છે. NEP 2020માં દર્શાવેલી ઈમાનદારી અને જવાબદારી ધર્મના વિચાર સાથે સુસંગત છે.

2 ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા અને માર્ગદર્શન

ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા વિશ્વાસ, સંવાદ અને નૈતિક જવાબદારી પર આધારિત હતી. ગુરુ જ્ઞાન આપનાર નહીં, પરંતુ માર્ગદર્શક હતા. આજની શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં આ પરંપરાની નૈતિક ભાવના વિદ્યાર્થી કેન્દ્રિત શિક્ષણ, પ્રશ્નોત્તરી અને સહાયક અભ્યાસ વાતાવરણ દ્વારા જીવંત રાખી શકાય છે, જે NEP 2020ના સમાવેશક અને સ્વાયત્ત અભિગમ સાથે સુસંગત છે.

3 સત્ય અને શૈક્ષણિક ઈમાનદારી

સત્ય ભારતીય વિચારનું મૂળભૂત મૂલ્ય છે. શિક્ષણ ક્ષેત્રે તેનો અર્થ બૌદ્ધિક ઈમાનદારી, પારદર્શિતા અને સંશોધનમાં નિષ્ઠા છે. શિક્ષકોનું સત્યપ્રત્યેનું વર્તન વિદ્યાર્થીઓના નૈતિક અને શૈક્ષણિક દૃષ્ટિકોણને પ્રભાવિત કરે છે. NEP 2020માં ગુણવત્તાયુક્ત અને નૈતિક સંશોધન પર મૂકાયેલો ભાર આ મૂલ્યની આજની પ્રાસંગિકતા દર્શાવે છે.

4 કડુણા અને સર્વસમાવેશક શિક્ષણ

ભારતીય મૂલ્યપરંપરામાં કડુણા અને અહિંસા મહત્વપૂર્ણ મૂલ્યો છે. શિક્ષણમાં કડુણા શિક્ષકોને વિદ્યાર્થીઓની વિવિધ પૃષ્ઠભૂમિ અને ક્ષમતાઓને સમજવામાં મદદ કરે છે. સંવેદનશીલ શિક્ષકો સમાનતા આધારિત અને સહાયક શૈક્ષણિક વાતાવરણ ઊભું કરે છે, જે વિદ્યાર્થીની સુખાકારી અને સક્રિય ભાગીદારીને પ્રોત્સાહિત કરે છે.

5 સામાજિક જવાબદારી અને સર્વોદય

સર્વોદયનો વિચાર શિક્ષણને સામાજિક કલ્યાણ સાથે જોડે છે. શિક્ષકની જવાબદારી માત્ર વિદ્યાર્થીઓ પૂરતી નહીં, પરંતુ સમાજ પ્રત્યે પણ છે. સમુદાય સાથે જોડાણ, નૈતિકતા અને ટકાઉ વિકાસ માટે શિક્ષકો મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે, જે NEP 2020ની દૃષ્ટિ સાથે સુસંગત છે.

6 બંધારણીય મૂલ્યો સાથે સુસંગતતા

ભારતીય આચાર અને બંધારણીય મૂલ્યો પરસ્પર પૂરક છે. ન્યાય, સમતા અને બંધુત્વ જેવા સિદ્ધાંતો ભારતીય પરંપરાના સામૂહિક કલ્યાણના વિચાર સાથે સુસંગત છે. આ મૂલ્યોને વ્યવસાયિક પ્રથામાં સામેલ કરનાર શિક્ષકો લોકશાહી સંસ્કૃતિને મજબૂત બનાવે છે.

આ રીતે, ભારતીય આચાર અને મૂલ્યો શિક્ષક વ્યાવસાયિકતાને નૈતિક દિશા આપે છે અને આધુનિક શિક્ષણ પડકારો સામે સંતુલિત તથા સંવેદનશીલ અભિગમ વિકસાવવામાં સહાયક બને છે.

ભારતીય કૌશલ્ય પરંપરા અને શિક્ષકની વ્યાવસાયિક ક્ષમતાઓ

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં જ્ઞાન, મૂલ્યો અને કુશળતાઓ પરસ્પર જોડાયેલા છે. શિક્ષણનો હેતુ માત્ર સિદ્ધાંતિક જ્ઞાન આપવાનો નહીં, પરંતુ યોગ્ય વિચાર, જવાબદાર વર્તન અને કાર્યક્ષમ નિર્ણયશક્તિ વિકસાવવાનો રહ્યો છે. અહીં કુશળતા એટલે માત્ર વ્યવહારિક કૌશલ્ય નહીં, પરંતુ બૌદ્ધિક, ભાવનાત્મક અને નૈતિક ક્ષમતાનો સંકલિત વિકાસ, જે આજના શિક્ષક માટે અત્યંત જરૂરી છે.

આથી શિક્ષકના વ્યાવસાયિક વિકાસમાં વિષયજ્ઞાન સાથે ચિંતનશીલતા, સંવાદક્ષમતા અને અનુકૂળનશીલતા જેવી ક્ષમતાઓ આવશ્યક બને છે. NEP 2020માં ક્ષમતા આધારિત શિક્ષણ, અનુભૂતિ આધારિત અભ્યાસ અને સતત કુશળતા વિકાસ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, જે ભારતીય પરંપરાની વિચારધારાથી સુસંગત છે.

1 ચિંતનશીલ અને વિશ્લેષણાત્મક વિચાર

ભારતીય બૌદ્ધિક પરંપરામાં પ્રશ્નોત્તરી, વિચારવિમર્શ અને મનન દ્વારા શીખવાની પદ્ધતિ વિકસેલી હતી. આથી વિશ્લેષણાત્મક વિચાર, ખુલ્લું મન અને બૌદ્ધિક વિનમ્રતા વિકસતી. શિક્ષકો માટે ચિંતનશીલ અભ્યાસ પોતાની શિક્ષણ પદ્ધતિનું મૂલ્યાંકન કરવા અને બદલાતી શૈક્ષણિક પરિસ્થિતિઓને અનુકૂળ થવામાં મદદરૂપ બને છે. NEP 2020માં વિશ્લેષણાત્મક વિચારને મુખ્ય ક્ષમતા તરીકે માનવામાં આવી છે.

2 સંચાર અને વાતચીત કરવાની કુશળતા

ભારતીય શિક્ષણ પરંપરામાં વાતચીત અને ચર્ચા દ્વારા જ્ઞાન વહેંચાતું હતું. આ પદ્ધતિએ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવાની અને વિચારો સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત કરવાની ક્ષમતા વિકસાવી. આજના શિક્ષક માટે અસરકારક સંચાર, વિદ્યાર્થી ભાગીદારી અને સમાનતા આધારિત વર્ગખંડ માટે આવશ્યક છે. બહુવિષયક અને વિદ્યાર્થી કેન્દ્રિત શિક્ષણમાં વાતચીત કરવાની કુશળતા વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે, જે NEP 2020માં સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિબિંબિત થાય છે.

3 અનુકૂળનશીલતા અને સતત અધ્યયન

ભારતીય વિચારમાં જ્ઞાનને સતત ચાલતી પ્રક્રિયા માનવામાં આવી છે. આ દૃષ્ટિ શિક્ષકોમાં પરિવર્તન સ્વીકારવાની તૈયારી અને આત્મવિકાસની ભાવના વિકસાવે છે. આજના સમયમાં ટેકનોલોજી, નવી શિક્ષણ પદ્ધતિઓ અને ડિજિટલ સાધનોને કારણે શિક્ષકોને સતત શીખતા રહેવું પડે છે. NEP 2020માં સતત વ્યાવસાયિક વિકાસ પર મૂકાયેલ ભાર આ પરંપરાગત વિચાર સાથે સુસંગત છે.

4 વ્યવહારિક વિવેક અને જ્ઞાનનો ઉપયોગ

ભારતીય પરંપરામાં જ્ઞાનના વ્યવહારિક અને નૈતિક ઉપયોગ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. શિક્ષકો માટે તેનો અર્થ છે સિદ્ધાંતને જીવનના અનુભવ અને સામાજિક સંદર્ભ સાથે જોડવું. અનુભૂતિ આધારિત અભ્યાસ અને વાસ્તવિક સમસ્યાઓના ઉકેલ પર NEP 2020માં મૂકાયેલ ભાર આ જ પરંપરાનો આધુનિક સ્વરૂપ દર્શાવે છે.

સંકલિત શિક્ષણ : પરંપરા અને આધુનિક પ્રાસંગિકતા

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનું એક મહત્વપૂર્ણ લક્ષણ તેનું સ્વભાવતઃ બહુવિષયક અને સંકલિત દૃષ્ટિકોણ છે. પરંપરાગત ભારતીય વિચારમાં જ્ઞાનને અલગ-અલગ વિષયોમાં વિભાજિત નહીં પરંતુ એક સમગ્રતા તરીકે જોવામાં આવતું, જેમાં દર્શન, વિજ્ઞાન, નૈતિકતા, કલા અને સમાજજીવન પરસ્પર જોડાયેલા હતા. આવી દૃષ્ટિએ શીખનારને વાસ્તવિકતાની ઊંડાણપૂર્વક સમજ વિકસાવવા સહાય કરી.

પ્રાચીન ભારતીય ગ્રંથો અને વિદ્વાનોએ વિષયાંતર સંકલનનું ઉત્તમ ઉદાહરણ આપ્યું છે. ગણિત, ખગોળશાસ્ત્ર અને સ્થાપત્ય વચ્ચેનો સંબંધ, આયુર્વેદમાં જીવવિજ્ઞાન, પર્યાવરણ અને નૈતિકતાનો સમાવેશ, તેમજ ભાષાશાસ્ત્રનું તર્ક અને દર્શન સાથેનું જોડાણ—આ બધું દર્શાવે છે કે બહુવિષયક અભિગમ ભારતીય બૌદ્ધિક વારસાનો અવિભાજ્ય ભાગ રહ્યો છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 આ પરંપરાગત વિચારધારાને આધુનિક સ્વરૂપ આપે છે. નીતિ કડક વિષય સીમાઓ દૂર કરી પરિવર્તનક્ષમ અને સંકલિત પાઠ્યક્રમ રચનાને પ્રોત્સાહન આપે છે, જેથી વિદ્યાર્થીઓ વિવિધ વિષયો વચ્ચેના સંબંધો સમજી શકે. આ સંદર્ભમાં શિક્ષકો પાસેથી સંકલિત વિચારશક્તિ અને જીવનસંબંધિત શિક્ષણ પદ્ધતિઓ અપનાવવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે.

બહુવિષયક અભિગમ ધરાવતા શિક્ષકો પર્યાવરણ, સમાજ, ભાષા અને નૈતિક પ્રશ્નોને અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી રજૂ કરી શકે છે, જેના કારણે વિદ્યાર્થીઓમાં વિશ્લેષણાત્મક વિચાર, સર્જનાત્મકતા અને સક્રિય સહભાગિતા વિકસે છે. ભારતીય મૂલ્યપરંપરાની “વિવિધતામાં એકતા”ની ભાવના આવા અભિગમને નૈતિક અને દાર્શનિક આધાર પૂરો પાડે છે.

આજના જટિલ સામાજિક અને વૈશ્વિક પડકારો એકમાત્ર વિષયથી ઉકેલી શકાય એવા નથી. બહુવિષયક શિક્ષણ શિક્ષકોને સમસ્યા ઉકેલ, નૈતિક વિચાર અને સંતુલિત નિર્ણય માટે સક્ષમ બનાવે છે. NEP 2020માં પ્રોજેક્ટ આધારિત અને અનુભૂતિ આધારિત અભ્યાસ પર મૂકાયેલ ભાર આ દૃષ્ટિને વધુ મજબૂત બનાવે છે.

આ રીતે, બહુવિષયક શિક્ષણ ભારતીય પરંપરા અને આધુનિક શિક્ષણ જરૂરિયાતો વચ્ચેનું સેતુ બને છે. સંકલિત દૃષ્ટિ અપનાવનાર શિક્ષકો NEP 2020ના ઉદ્દેશ્યોને અનુરૂપ સમગ્ર, સમાવેશક અને ભવિષ્યમુખી શિક્ષણ વ્યવસ્થા વિકસાવવામાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપી શકે છે.

સમસ્યાઓ અને ભવિષ્યની દિશા

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા (IKS) ને શિક્ષક શિક્ષણ અને વ્યાવસાયિક વિકાસમાં સામેલ કરવી પરિવર્તનક્ષમ શક્તિ ધરાવે છે, પરંતુ તેની અમલવારીમાં અનેક પડકારો છે. આ પડકારો ધારણા આધારિત, પાઠ્યક્રમ આધારિત, સંસ્થાગત અને સાંસ્કૃતિક સ્તરે જોવા મળે છે. પરંપરા અને આધુનિક શિક્ષણ વચ્ચે સંતુલન સાધતી વિચારપૂર્વકની પદ્ધતિથી જ તેનો ઉકેલ શક્ય છે.

1 ધારણા આધારિત પડકારો

ઘણા શિક્ષકો અને સંસ્થાઓમાં IKS અંગે સ્પષ્ટ સમજનો અભાવ છે. તેને ઘણી વખત માત્ર ધાર્મિક કે ઐતિહાસિક બાબત તરીકે જોવામાં આવે છે, જ્યારે તે તત્ત્વચિંતન, વિજ્ઞાન અને નૈતિકતા આધારીત છે. પરિણામે ક્યાંક અતિશય પ્રશંસા તો ક્યાંક સંપૂર્ણ અસ્વીકાર જોવા મળે છે. જરૂરી છે કે IKS ને વિવેચનાત્મક અને રચનાત્મક દૃષ્ટિથી સમજાવવામાં આવે.

2 પાઠ્યક્રમ અને પદ્ધતિની મર્યાદાઓ

શિક્ષક શિક્ષણમાં IKS માટે સુવ્યવસ્થિત પાઠ્યક્રમનો અભાવ છે. ઘણી જગ્યાએ તેને માત્ર મૂલ્યશિક્ષણ સુધી સીમિત રાખવામાં આવે છે. પરંપરાગત પદ્ધતિઓને આધુનિક વર્ગખંડમાં કેવી રીતે લાગુ કરવી તેની સ્પષ્ટતા ન હોવાને કારણે સિદ્ધાંત અને પ્રયોગ વચ્ચે અંતર રહે છે. IKS ને શીખનાર કેન્દ્રિત અને ક્ષમતાધારિત શિક્ષણ સાથે જોડતા વ્યવહારુ અભ્યાસક્રમોની જરૂર છે.

3 શિક્ષક વ્યાવસાયિક વિકાસ

IKSનું અસરકારક સંકલન તાલીમપ્રાપ્ત અધ્યાપકો પર આધાર રાખે છે. હાલમાં ઘણા શિક્ષકો પાસે પરંપરાગત જ્ઞાન અને આધુનિક શિક્ષણશાસ્ત્ર—બન્નેનો સમન્વય નથી. તેથી અભિમુખતા કાર્યક્રમો, રિફ્રેશર કોર્સ અને આંતરવિષયક સહયોગ દ્વારા શિક્ષક વ્યાવસાયિક વિકાસ આવશ્યક છે.

4 સંસ્થાગત અને નીતિ પડકારો

કડક નિયમન અને પરિણામ કેન્દ્રિત મૂલ્યાંકન પદ્ધતિઓ નવીનતા માટે અવરોધરૂપ બને છે. NEP 2020 અનુકૂળ માળખું આપે છે, પરંતુ તેની સફળતા માટે સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન, સંસ્થાગત સ્વાયત્તતા અને નાણાકીય સહાય જરૂરી છે.

5 પરંપરા અને આધુનિકતાનું સંતુલન

પ્રાચીન પદ્ધતિઓને આજના સંદર્ભ અનુસાર અનુરૂપ બનાવવી જરૂરી છે. પરંપરાને સ્થિર નહીં પરંતુ વિકસતી પ્રક્રિયા તરીકે સમજવાથી તે ડિજિટલ અને સમાવેશી શિક્ષણમાં ઉપયોગી બની શકે છે.

નિષ્કર્ષ

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા (Indian Knowledge System – IKS) શિક્ષક વ્યાવસાયિક વિકાસ માટે એક સર્વાંગી અને સંસ્કૃતિમાં મૂળભૂત આધાર પ્રદાન કરે છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 (NEP 2020) સાથે સુસંગત રીતે, IKS શિક્ષણને માત્ર પરિણામ કેન્દ્રિત નહીં પરંતુ શીખનારના બૌદ્ધિક, નૈતિક અને માનવીય વિકાસ સાથે જોડાયેલી પ્રક્રિયા તરીકે જોવાની દૃષ્ટિ આપે છે. અનુભવ આધારિત શિક્ષણ, નૈતિક ચિંતન અને આંતરવિષયક અભિગમ શિક્ષક શિક્ષણને વધુ અર્થપૂર્ણ બનાવે છે.

ભારતીય વિચારધારામાં શિક્ષકને શિક્ષણ પ્રક્રિયાના કેન્દ્રસ્થાને મૂકવામાં આવ્યો છે. શિક્ષક માત્ર જ્ઞાન આપનાર નહીં, પરંતુ મૂલ્યો જીવતો, વિવેક વિકસાવતો અને શીખણમાં પરિવર્તન લાવતો ગુરુ છે. ધર્મ, કરુણા, વિવેક અને સ્વાધ્યાય જેવા સિદ્ધાંતો દર્શાવે છે કે શિક્ષકની વ્યાવસાયિક ક્ષમતા નૈતિકતા અને આત્મવિકાસ સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલી છે.

ભારતીય પરંપરામાં કૌશલ્ય જ્ઞાન, વ્યવહાર અને આત્મચિંતનના સંયોજન પર આધારિત છે. સંવાદ અને ચિંતનાત્મક પદ્ધતિઓ શિક્ષકોમાં તાર્કિક ચિંતન, પરિસ્થિતિ અનુસાર ઢળવાની ક્ષમતા અને વિચારની વિનમ્રતા વધારે છે, જે બદલાતા શૈક્ષણિક અને ટેકનોલોજીકલના સંદર્ભમાં જરૂરી છે. આ દૃષ્ટિ NEP 2020 ની જીવનભર શીખવાની કલ્પનાને મજબૂત બનાવે છે.

IKS ની આંતરવિષયક પ્રકૃતિ વિષયને જોડવાની સમસ્યાઓનો ઉકેલ આપે છે અને NEP 2020 ની અનુકૂળનશીલ અને સંકલિત અભ્યાસક્રમ દૃષ્ટિને સમર્થન આપે છે. જોકે, ધારણા આધારીત ગેરસમજ, પાઠ્યક્રમની મર્યાદાઓ અને સંસ્થાગત અડચણો જેવા પડકારો પણ છે. છતાં, બંધારણીય મૂલ્યો અને વૈજ્ઞાનિક વિચારધારા સાથે અપનાવવાથી IKS આધુનિક શિક્ષણને સમૃદ્ધ બનાવી શકે છે.

અંતે, NEP 2020ના સંદર્ભમાં શિક્ષક વિકાસમાં IKSનું સંકલન નીતિગત માંગ કરતાં વધુ એક નૈતિક અને વ્યૂહાત્મક આવશ્યકતા છે. પરંપરા અને આધુનિકતાના સંતુલનથી જ ભારતીય શિક્ષણ મૂલ્યઆધારિત અને ભવિષ્યલક્ષી દિશામાં આગળ વધી શકે છે.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-2 (XVIII)| February - 2026

સંદર્ભસૂચી :

- 1.ભારત સરકાર. (2020). રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020. શિક્ષણ મંત્રાલય. <https://www.education.gov.in/nep2020>
2. NCERT. (2021). શિક્ષણમાં નવીન અભિગમ અને શિક્ષકની ભૂમિકા. <https://ncert.nic.in>
3. UGC. (2022). ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ગુણવત્તા અને અભ્યાસક્રમ સુધારણા. <https://www.ugc.ac.in>
4. AICTE. (2020). મલ્ટી-ડિસિપ્લિનરી એજ્યુકેશન અને સ્કિલ ડેવલપમેન્ટ. <https://www.aicte-india.org>
5. Vikaspedia. (2021). ભારતીય શિક્ષણ વ્યવસ્થા અને નીતિઓ. <https://vikaspedia.in/education>

Original Article

स्वदेशी पर्यावरणीय ज्ञान और सतत विकास: भविष्य की एक राह

डॉ. मेहुल एफ. मालिवाड

सहायक प्रोफेसर, श्री सहजानंद आर्ट्स कॉलेज, नरसिंगपुर (संतरामपुर)

Manuscript ID:

सारांश

JRD -2026-180237

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 177-178

February- 2026

Submitted: 12 Jan 2026

Revised: 22 Jan. 2026

Accepted: 03 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

आज जब दुनिया जलवायु परिवर्तन, जैव विविधता की हानि और संसाधनों की कमी जैसे संकटों से जूझ रही है, तो समाधान के लिए आधुनिक विज्ञान के साथ-साथ स्वदेशी पर्यावरणीय ज्ञान (Indigenous Environmental Knowledge - IEK) की ओर देखना अनिवार्य हो गया है। स्वदेशी समुदायों के पास सदियों का वह अनुभव है जो प्रकृति के साथ संतुलन में रहने का मार्ग प्रशस्त करता है।

कीवर्ड: स्वदेशी पर्यावरणीय ज्ञान, सतत विकास, जैव विविधता संरक्षण, पर्यावरण प्रबंधन, पारंपरिक ज्ञान प्रणाली, जलवायु परिवर्तन, प्राकृतिक संसाधन

परिचय

सदियों से, दुनिया भर के स्वदेशी समुदायों ने अपने स्थानीय पारिस्थितिकी तंत्र के साथ सामंजस्य बिठाकर जीने की कला विकसित की है। इस संचित ज्ञान को ही स्वदेशी पर्यावरणीय ज्ञान (IEK) कहा जाता है। यह ज्ञान केवल सूचनाओं का संग्रह नहीं है, बल्कि यह अवलोकन, प्रयोग और आध्यात्मिक विश्वासों का एक ऐसा ताना-बाना है, जो पीढ़ी-दर-पीढ़ी हस्तांतरित होता रहता है। आज जब पूरी दुनिया जलवायु परिवर्तन, जैव विविधता की हानि और प्राकृतिक संसाधनों के क्षरण जैसे गंभीर संकटों से जूझ रही है, तब पश्चिमी वैज्ञानिक दृष्टिकोण और औद्योगिक विकास के मॉडल अंधरे प्रतीत होने लगे हैं। ऐसे में, 'सतत विकास' (Sustainable Development) के लक्ष्य को प्राप्त करने के लिए स्वदेशी पद्धतियाँ एक मार्गदर्शक के रूप में उभरी हैं।

स्वदेशी पर्यावरणीय ज्ञान क्या है?

स्वदेशी ज्ञान से तात्पर्य उस संचित ज्ञान, कौशल और दर्शन से है जिसे स्थानीय समुदायों ने पीढ़ियों से अपने विशिष्ट पारिस्थितिकी तंत्र (Ecosystem) के साथ अंतःक्रिया करके विकसित किया है। यह ज्ञान केवल किताबी नहीं, बल्कि जीवित अनुभव है।

- पारिस्थितिक संबंध: यह ज्ञान मनुष्य को प्रकृति का स्वामी नहीं, बल्कि उसका एक हिस्सा मानता है।
- अवलोकन आधारित: यह दशकों तक मौसम के पैटर्न, पौधों के व्यवहार और पशु प्रवासन के सूक्ष्म अवलोकन पर आधारित होता है।

सतत विकास के स्तंभ और स्वदेशी ज्ञान

सतत विकास (Sustainable Development) का अर्थ है—वर्तमान की जरूरतों को इस तरह पूरा करना कि भविष्य की पीढ़ियों की क्षमता से समझौता न हो। स्वदेशी पद्धतियाँ स्वाभाविक रूप से टिकाऊ होती हैं:

क. जैव विविधता का संरक्षण

स्वदेशी लोग दुनिया की केवल 5% आबादी हैं, लेकिन वे पृथ्वी की 80% जैव विविधता की रक्षा करते हैं।

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

मेहुल एफ. मालिवाड, सहायक प्रोफेसर, श्री सहजानंद आर्ट्स कॉलेज, नरसिंगपुर (संतरामपुर)

How to cite this article:

मेहुल एफ. मालिवाड. (2026). स्वदेशी पर्यावरणीय ज्ञान और सतत विकास: भविष्य की एक राह. *Journal of Research and Development*, 18(2(XVIII)), 177–178. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19200372>

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19200372](https://doi.org/10.5281/zenodo.19200372)

उनके 'पवित्र उपवन' (Sacred Groves) की अवधारणा ने कई दुर्लभ प्रजातियों को विलुप्त होने से बचाया है।

ख. संसाधन प्रबंधन

स्वदेशी तकनीकों 'उतना ही लो जितनी जरूरत है' के सिद्धांत पर काम करती हैं। उदाहरण के लिए, हिमालयी क्षेत्रों में 'कुल' (Kuhl) सिंचाई प्रणाली या दक्षिण भारत में 'एरी' (Eri) टैंक प्रबंधन जल संरक्षण के उत्कृष्ट उदाहरण हैं।

ग. जलवायु अनुकूलन

आदिवासी समुदायों के पास आपदाओं के पूर्व संकेत समझने की क्षमता होती है। उनकी कृषि पद्धतियाँ, जैसे 'झूम खेती' का मूल स्वरूप या मिश्रित फसल प्रणाली, मिट्टी की उर्वरता बनाए रखने में मदद करती हैं।

आधुनिक विज्ञान और स्वदेशी ज्ञान का मेल

स्वदेशी ज्ञान और आधुनिक विज्ञान एक-दूसरे के विरोधी नहीं, बल्कि पूरक हैं। जहाँ आधुनिक विज्ञान डेटा और प्रयोगों पर ध्यान केंद्रित करता है, वहीं स्वदेशी ज्ञान संदर्भ और दीर्घकालिक स्थिरता (Long-term sustainability) प्रदान करता है।

- वन प्रबंधन: अमेज़न के जंगलों से लेकर भारत के मध्य प्रदेश के जंगलों तक, स्थानीय निवासियों को शामिल करने से वनों की कटाई में कमी आई है।
- औषधीय ज्ञान: आधुनिक चिकित्सा की कई दवाएँ स्वदेशी समुदायों द्वारा उपयोग की जाने वाली जड़ी-बूटियों पर आधारित हैं।

चुनौतियाँ और खतरे

विरासत में मिले इस ज्ञान के सामने आज कई चुनौतियाँ हैं:

- भूमि अधिकार: स्वदेशी समुदायों को उनकी अपनी जमीन से बेदखल किया जाना।
- सांस्कृतिक क्षरण: आधुनिक जीवनशैली के कारण युवा पीढ़ी का अपनी परंपराओं से दूर होना।
- बौद्धिक संपदा: बड़ी कंपनियों द्वारा बिना अनुमति या लाभ साझा किए स्वदेशी ज्ञान का व्यवसायीकरण करना (Biopiracy)।

निष्कर्ष

सतत विकास लक्ष्यों (SDGs) को प्राप्त करने के लिए स्वदेशी ज्ञान को नीति-निर्माण के केंद्र में लाना होगा। यह केवल अतीत की बात नहीं है, बल्कि एक आधुनिक जरूरत है। प्रकृति के साथ तालमेल बिठाने का जो हुनर इन समुदायों के पास है, वही पृथ्वी को बचाने की कुंजी है।

> "पृथ्वी हर मनुष्य की आवश्यकता को पूरा करने के लिए पर्याप्त संसाधन प्रदान करती है, लेकिन हर मनुष्य के लालच को नहीं।" — महात्मा गांधी

> क्या आप चाहेंगे कि मैं इस लेख के किसी विशिष्ट हिस्से (जैसे 'जल संरक्षण' या 'कृषि पद्धतियाँ') पर और अधिक विस्तार से लिखूँ?

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. यह दरार वाली ज़मीन: भारत का एक पारिस्थितिक इतिहास।
2. स्वदेशी ज्ञान और सतत विकास एजेंडा।
3. सतत विकास के लिए स्वदेशी कार्यप्रणाली, अनुसंधान और अभ्यास।
4. स्वदेशी परंपराओं के माध्यम से पर्यावरणीय और पारिस्थितिक स्थिरता: ग्लोबल साउथ से परिप्रेक्ष्य।
5. भारत में पारंपरिक पारिस्थितिक प्रथाओं के माध्यम से स्वदेशी पर्यावरणीय ज्ञान का अध्ययन।
6. जनजातीय सांस्कृतिक विरासत और पर्यावरणीय सततता पर वैश्विक अंतर्दृष्टियाँ।
7. भारतीय ज्ञान प्रणालियों की भूमिका पर शोध।
8. स्वदेशी ज्ञान और शिक्षा का सतत विकास से संबंध।

Original Article

સોનગઢ તાલુકાની સરકારી પ્રાથમિક શાળાઓમાં આચાર્યોનાં નેતૃત્વની શૈક્ષણિક વાતાવરણ પર પડતી અસરો

શ્રી રજનીશકુમાર રમેશભાઈ ચૌધરી¹, ડૉ. નયનાબેન બી. ચૌહાન²

¹ (રીસર્ચ સ્કોલર), એમ.એ.બી.એડ.એમ.એ.એન્જ્યુકેશન.

² ભગવાન મહાવીર યુનિવર્સિટી, સુરત

Manuscript ID:

JRD -2026-180238

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 179-181

February- 2026

Submitted: 12 Jan 2026

Revised: 22 Jan. 2026

Accepted: 03 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

સારાંશ

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં તાપી જિલ્લાનાં સોનગઢ તાલુકામાં આવેલ ૧૪ શાળાઓ કે જ્યાં HTAT પરીક્ષા પાસ કરી નિમણુંક પામેલ આચાર્યોની નેતૃત્વની શૈક્ષણિક વાતાવરણ પર પડતી અસરોનો અભ્યાસ કરવા પ્રયત્નો કર્યા હતા. પ્રસ્તુત સંશોધનનું વ્યાપવિશ્વ તાપી જિલ્લાની સોનગઢ તાલુકાની ચૌદ સરકારી પ્રાથમિક શાળાઓ હતી. નમૂના તરીકે ચૌદ શાળાઓનાં આચાર્યોને લેવામાં આવ્યા હતા, અર્થાત્ પ્રસ્તુત સંશોધન નાં વ્યાપવિશ્વની જ નમૂના તરીકે પસંદગી કરી હતી. સર્વેક્ષણ પ્રકારનાં આ સંશોધનનું કાર્યક્ષેત્ર આચાર્યની નેતૃત્વની શૈક્ષણિક વાતાવરણ પર પડતી અસરો હતું. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં નમૂનામાંથી માહિતી એકત્રીત કરી માહિતીનું પૃથક્કરણ અને અર્થઘટન કર્યું હતું. સંશોધનનાં તારણો આચાર્યોના નેતૃત્વની શૈક્ષણિક વાતાવરણ પર પડતી અસરો ઉત્કૃષ્ટ અને મૂલ્યયુક્ત જણાય હતી. આચાર્યોનાં વર્ગ વ્યવહાર માનવીય મૂલ્યોવાળા જણાયા હતા. આ સંશોધન શિક્ષણમાં ગુણવત્તા સુધારવા માટે અને પ્રસ્તુત અભિગમને અપનાવવા માટે ખૂબ જ ઉપયોગી બનશે. આ પ્રસ્તુત સંશોધન પત્રનો મુખ્ય હેતુ તાપી જિલ્લાના સોનગઢ તાલુકાની સરકારી પ્રાથમિક શાળાઓમાં કાર્યરત આચાર્યોની નેતૃત્વ શૈલી અને તેની શાળાના અંકદર શૈક્ષણિક વાતાવરણ પર થતી અસરોને તપાસવાનો છે. શિક્ષણમાં 'નેતૃત્વ' એ માત્ર વહીવટી પ્રક્રિયા નથી, પરંતુ તે પરિવર્તનનું વાહક છે. સોનગઢ તાલુકો મુખ્યત્વે આદિવાસી વસ્તી ધરાવતો અને વનરાજીથી ઘેરાયેલો વિસ્તાર હોવાથી અહીં શિક્ષણના પડકારો અન્ય વિસ્તારો કરતા ભિન્ન છે. આ સંશોધનમાં પ્રાથમિક સ્તરે માહિતી એકત્ર કરવા માટે પ્રશ્નાવલી અને મુલાકાત પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. સંશોધનના તારણો દર્શાવે છે કે જે શાળાઓમાં આચાર્ય 'રૂપાંતરકારી નેતૃત્વ' (Transformational Leadership) ધરાવે છે, ત્યાં શિક્ષકોનો ઉત્સાહ અને વિદ્યાર્થીઓની હાજરીમાં નોંધપાત્ર વધારો જોવા મળ્યો છે. આચાર્ય જ્યારે એક મેટ્રીપૂર્ણ માર્ગદર્શકની ભૂમિકા ભજવે છે, ત્યારે શાળાના શૈક્ષણિક વાતાવરણમાં સકારાત્મકતા પ્રવેશે છે, જે છેવટે વિદ્યાર્થીઓના લર્નિંગ આઉટકમ્સ (Learning Outcomes) માં પરિણમે છે. આ અભ્યાસ સોનગઢ જેવા પછાત ગણાતા વિસ્તારોમાં શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારવા માટે આચાર્યોની સજ્જતા અને નેતૃત્વ ક્ષમતા પર ભાર મૂકે છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો :- સરકારી પ્રાથમિક શાળા, આચાર્ય, સોનગઢ તાલુકો

પ્રસ્તાવના

કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં નેતૃત્વનું એક આગવું મહત્વ છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૧૯૮૬ નાં દસ્તાવેજ મુજબ “કોઈપણ સમાજનું સ્તર તેના વિદ્યાર્થીઓમાં શિક્ષણ કાર્ય કરનાર શિક્ષકોનાં સ્તરથી કદી પણ વધુ ઊંચું હોતું નથી. “ તેની રાષ્ટ્રના નવ નિર્માણ કે સામાજિક ઉત્થાન માટે ગુણવત્તાયુક્ત આચાર્ય અને શિક્ષક હોવા પણ અનિવાર્ય છે. શાળાની સફળતાનો મુખ્ય આધાર આચાર્ય પર રહેલો છે. છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી વિદ્યાર્થીઓનાં ઉજ્જવળ ભવિષ્યનાં નિર્માણ માટે સરકારીના શિક્ષણ વિભાગ દ્વારા ગુણોત્ત્સવ, પ્રવેશોત્સવ, પ્રજ્ઞા અભિગમ, વિષય શિક્ષકો, સ્પેશિયલ આચાર્ય જેવી બાબતો પર ભાર મૂકવામાં આવેલ છે. શાળાને વ્યવસ્થિત ચલાવવાની જવાબદારી આચાર્યની છે. શિક્ષણ એ સમાજની કરોડરજ્જુ છે અને શાળા એ તેનું કેન્દ્ર છે. કોઈપણ સંસ્થાની સફળતા તેના નેતા પર નિર્ભર હોય છે. સરકારી પ્રાથમિક શાળામાં આચાર્ય માત્ર એક સરકારી કર્મચારી નથી, પરંતુ તે એક સામાજિક એન્જિનિયર છે.

સોનગઢ તાલુકાનો સંદર્ભ:

સોનગઢ તાલુકો ભૌગોલિક રીતે ડુંગરાળ અને અંતરિયાળ ગામડાઓ ધરાવે છે. અહીંની મોટાભાગની શાળાઓમાં ભાષાકીય વિવિધતા (જેમ કે ગામિત, ચૌધરી અને વસાવા બોલી) જોવા મળે છે. આવા વાતાવરણમાં આચાર્યનું નેતૃત્વ પડકારજનક પણ છે અને પ્રભાવશાળી પણ છે.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

રજનીશકુમાર રમેશભાઈ ચૌધરી, (રીસર્ચ સ્કોલર), એમ.એ.બી.એડ.એમ.એ.એન્જ્યુકેશન.

How to cite this article:

રજનીશકુમાર રમેશભાઈ ચૌધરી, & ચૌહાન. નયનાબેન. બી. (2026). સોનગઢ તાલુકાની સરકારી પ્રાથમિક શાળાઓમાં આચાર્યોનાં નેતૃત્વની શૈક્ષણિક વાતાવરણ પર પડતી અસરો. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 179–181. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19200402>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19200402](https://doi.org/10.5281/zenodo.19200402)

અભ્યાસનાં હેતુઓ :-

1. સોનગઢ તાલુકાની પ્રાથમિક શાળાનાં આચાર્યોની વર્ગ વ્યવહાર, સહભાગીદારીતા સહ શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ અંગે અભ્યાસ કરવો.
2. સોનગઢ તાલુકાની પ્રાથમિક શાળાનાં આચાર્યોની શૈક્ષણિક વાતાવરણ, શાળા નેતૃત્વ, માનવ સંબંધો અને જીવનલક્ષી પ્રવૃત્તિ અંગે અભ્યાસ કરવો.
3. સોનગઢ તાલુકાની શાળાઓમાં આચાર્યો દ્વારા અપનાવવામાં આવતી વિવિધ નેતૃત્વ શૈલીઓનો અભ્યાસ કરવો.
4. આચાર્યના નેતૃત્વની શિક્ષકોના કાર્યસંતોષ અને શિસ્ત પર પડતી અસરો તપાસવી.
5. શાળાના ભૌતિક અને શૈક્ષણિક વાતાવરણના નિર્માણમાં આચાર્યની ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરવી.
6. વાલીઓ અને SMC (શાળા વ્યવસ્થાપન સમિતિ) સાથેના સંબંધોમાં નેતૃત્વના પ્રભાવને સમજવો અને તે અંગે અભ્યાસ કરવો.

શૈક્ષણિક વાતાવરણ પર પડતી અસરો

અ. શિક્ષકોના મનોબળ પર અસર

જ્યારે આચાર્ય શિક્ષકોની સમસ્યાઓ સમજે છે અને તેમને નવા પ્રયોગો કરવાની છૂટ આપે છે, ત્યારે શિક્ષકો વર્ગખંડમાં વધુ ઉત્સાહથી ભાગાવે છે. સોનગઢના અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં જ્યાં શિક્ષકોને રહેવા-જવાની તકલીફ હોય, ત્યાં આચાર્યનું માનવીય અભિગમ ધરાવતું નેતૃત્વ 'ટીમ સ્પિરિટ' જાળવી રાખે છે.

બ. વિદ્યાર્થીઓની પ્રગતિ અને શિસ્ત

આચાર્યની સમયપાલન અને મૂલ્યનિષ્ઠા સીધી વિદ્યાર્થીઓ પર અસર કરે છે. જે શાળાના આચાર્ય પોતે પ્રાર્થના સભામાં સક્રિય હોય અને બાળકો સાથે સીધો સંવાદ કરે, ત્યાં ટ્રોપ-આઉટ રેશિયો ઓછો જોવા મળે છે.

ભૌતિક સુવિધાઓ અને લોકભાગીદારી

સોનગઢમાં ઘણી શાળાઓએ લોકભાગીદારી (Community Participation) દ્વારા સ્માર્ટ ક્લાસ અને બગીચા બનાવ્યા છે. આ સફળતા પાછળ આચાર્યની ગામના આગેવાનો અને વાલીઓ સાથેની નેતૃત્વ ક્ષમતા જવાબદાર છે.

પડકારો અને અવરોધો (Challenges)

- **વહીવટી ભારણ:** આચાર્યોને શૈક્ષણિક કાર્ય કરતા ડેટા એન્ટ્રી અને મધ્યાહન ભોજન જેવા વહીવટી કામોમાં વધુ સમય આપવો પડે છે.
- **ભૌગોલિક અંતરાય:** ચોમાસા દરમિયાન અંતરિયાળ ગામડાઓની શાળાઓમાં ટેમ્પરેચ રાખવી મુશ્કેલ બને છે.
- **ભાષાકીય સેતુ:** પ્રમાણિત ગુજરાતી અને સ્થાનિક બોલી વચ્ચેનો તફાવત દૂર કરવામાં આવતી મુશ્કેલીઓ.

વ્યાપવિશ્વ અને નિદર્શ :

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં તાપી જિલ્લાની સોનગઢ તાલુકાની ૧૪ શાળાઓ કે જ્યાં HTAT પરીક્ષા પાસ કરી નિમાણુંક પામેલ આચાર્યો છે તેમને પસંદ કરવામાં આવેલ હતા. અભ્યાસ કર્તા દ્વારા વ્યાપવિશ્વને જ નમૂના તરીકે લઈ જરૂરી મહિતી મેળવી હતી.

ઉપકરણ:-

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં HTAT આચાર્યો પાસેથી માહિતી મેળવવા માટે અભિપ્રાયવલિની રચના કરી હતી. જેમાં મુખ્ય બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા. પ્રથમ વિભાગમાં પંચાંગિદુ આધારીત ૨૪ વિધાનો અને બીજા વિભાગમાં ૨૪ વિધાનોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

સંશોધન પદ્ધતિ :

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં વ્યવહારિક સંશોધન પદ્ધતિ પૈકી સર્વેક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

માહિતી એકત્રિકરણ:-

માહિતી એકત્રિકરણ માટે નમુનામાં સમાવિષ્ટ શાળાઓની મુલાકાત લઈ જે તે શાળામાં આચાર્યો પાસેથી અભિપ્રાયવલી દ્વારા માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવી હતી.

માહિતીનું પૃથક્કરણ અને અર્થઘટન :

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં આંકડાશાસ્ત્રીય પ્રયુક્તિનો ઉપયોગ કરી આવૃત્તિ વિતરણ તૈયાર કરી કાયવર્ગ શોધવામાં આવ્યો હતો.

અભ્યાસનાં તારણો :

૧. આચાર્યોનો વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે વર્ગ વ્યવહાર ઉચિત જણાયો હતો.
૨. આચાર્યોની કાર્ય સહભાગીદારીતા યોગ્ય જણાઈ હતી.
૩. આવા આચાર્યોવાળી શાળાનું શૈક્ષણિક વાતાવરણ ગુણવત્તાયુક્ત, શાળા નેતૃત્વ ઉત્તમ અને માનવીય મુલ્યો યુક્ત જણાયું હતું.
૪. સ્પેશિયલ આચાર્યોવાળી શાળામાં જીવનલક્ષી અને સહ અભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓ વધુ પ્રમાણમાં જોવા મળી.
૫. આચાર્યની 'વિઝનરી' દ્રષ્ટિ શાળાને મોડેલ સ્કૂલ બનાવી શકે છે.
૬. જે શાળાઓમાં આચાર્ય અને શિક્ષકો વચ્ચે સંવાદિતા છે, ત્યાં વિદ્યાર્થીઓનું પરિણામ ૮૦% થી વધુ આવે છે.
૭. સામુદાયિક જોડાણ શિક્ષણની ગુણવત્તામાં સીધો સુધારો લાવે છે.

ભલામણો:

- આચાર્યો માટે દર વર્ષે 'લીડરશિપ અને મેનેજમેન્ટ' ની ખાસ તાલીમ યોજવી જોઈએ.
- વહીવટી કામ માટે અલગ ક્લાર્કની વ્યવસ્થા કરવી જેથી આચાર્ય શૈક્ષણિક નેતૃત્વ પર ધ્યાન આપી શકે.
- ટેકનોલોજીના ઉપયોગ માટે આચાર્યોને વધુ સજ્જ કરવા.

સંદર્ભ સૂચિ :

- ડી.એ.ઉચાટ અને અન્યો. (૧૯૮૮) સંશોધન અહેવાલનું લેખન કઈ રીતે કરશો ? સાર્થકો સેન્ટર રાજકોટ
- ડી.એ.ઉચાટ (૨૦૦૦) : સંશોધનની વિશિષ્ટ પદ્ધતિઓ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ
- ડી.એ.ઉચાટ (૨૦૦૮) : શિક્ષણ અને સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધનનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર, સાહિત્ય મુદ્રણાલયપ્રા. લિ. અમદાવાદ
- કૃષ્ણકાન્ત દેસાઈ અને હરિભાઈ દેસાઈ (૧૯૭૮) મનોવૈજ્ઞાનિક માપન. યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ અમદાવાદ
- ડૉ. મોહિની આચાર્ય (૨૦૦૮) શિક્ષણમાં સંશોધનનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર, પ્રથમ આકૃતિ, અક્ષર પબ્લિકેશન અમદાવાદ.
- રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NEP 2020) - શાળાકીય નેતૃત્વ વિભાગ

Original Article

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી હેઠળ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં યોગ

ડૉ હર્ષદાકુમારી વિનોદભાઈ પટેલ
(પી.ટી.આઈ)સરકારી વિનયન કોલેજ સાગબારા

Manuscript ID:

JRD -2026-180239

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 182-184

February- 2026

Submitted: 12 Jan 2026

Revised: 22 Jan. 2026

Accepted: 03 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

Abstract:

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી (Indian Knowledge System – IKS) માનવ જીવનના સર્વાંગી વિકાસ પર આધારિત છે, જેમાં યોગનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે. યોગ માત્ર શારીરિક કસરત નહીં પરંતુ માનસિક, બુદ્ધિપ્રધાન અને આધ્યાત્મિક સમતોલનનું વૈજ્ઞાનિક સાધન છે. ઉચ્ચ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં વધતી સ્પર્ધા, તણાવ અને મૂલ્યસંકટની પરિસ્થિતિમાં યોગ આધારિત શિક્ષણ અભિગમ વિદ્યાર્થીઓના વ્યક્તિત્વ વિકાસ માટે મહત્વપૂર્ણ બની શકે છે. આ લેખનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ઉચ્ચ શિક્ષણમાં યોગના સ્થાન, ઉપયોગિતા અને પ્રભાવનું વિશ્લેષણ કરવાનું છે. અભ્યાસ દર્શાવે છે કે યોગને અભ્યાસક્રમ, સહઅભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓ અને સંશોધન આધારિત અભ્યાસ સાથે જોડવાથી વિદ્યાર્થીઓમાં એકાગ્રતા, ભાવનાત્મક સ્થિરતા, નૈતિક મૂલ્યો અને આરોગ્ય જાગૃતિમાં વધારો થાય છે. નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NEP) પણ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના તત્વોને શિક્ષણમાં સમાવેશ કરવાની ભલામણ કરે છે, જેમાં યોગ મહત્વપૂર્ણ સાધન તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. તેથી, ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં યોગને એક સંકલિત શૈક્ષણિક માળખા તરીકે અમલમાં મૂકવાથી ગુણવત્તાયુક્ત અને મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણને પ્રોત્સાહન મળી શકે છે.

પ્રસ્તાવના

ભારત પ્રાચીનકાલથી જ્ઞાન, તત્ત્વચિંતન અને આધ્યાત્મિક પરંપરાઓનો મહાસાગર રહ્યો છે. ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી (IKS) એ માત્ર પ્રાચીન સાહિત્યનો સંગ્રહ નથી, પરંતુ જીવન જીવવાની એક સર્વાંગી અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ છે. આ પ્રણાલી માનવ જીવનને શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક ચારેય સ્તરે સમૃદ્ધ બનાવે છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં યોગનું વિશેષ સ્થાન છે. યોગ એ શરીર, મન અને આત્માને એકીકૃત કરનાર સાધન છે, જે વ્યક્તિને સ્વસ્થ, સંતુલિત અને સજાગ બનાવે છે. આધુનિક યુગમાં ઉચ્ચ શિક્ષણમાં વિદ્યાર્થીઓ પર અભ્યાસ, સ્પર્ધા અને કારકિર્દીનું ભારે દબાણ છે. આ દબાણના કારણે તણાવ, ચિંતા, ડિપ્રેશન અને શારીરિક સમસ્યાઓ વધી રહી છે. આવી પરિસ્થિતિમાં યોગનો સમાવેશ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ખૂબ જ ઉપયોગી સાબિત થઈ શકે છે. ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી હેઠળ યોગને શિક્ષણમાં સામેલ કરવાનો મુખ્ય હેતુ વિદ્યાર્થીના સર્વાંગી વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવાનો છે.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19200609](https://doi.org/10.5281/zenodo.19200609)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

હર્ષદાકુમારી વિનોદભાઈ પટેલ, (પી.ટી.આઈ)સરકારી વિનયન કોલેજ સાગબારા

How to cite this article:

પટેલ, . હર્ષદાકુમારી . વિનોદભાઈ . (2026). ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી હેઠળ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં યોગ. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 182–184. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19200609>

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીનો તત્ત્વજ્ઞાનિક આધાર:

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીનો આધાર વેદ, ઉપનિષદ, ભગવદ ગીતા, પુરાણ, યોગસૂત્ર અને આયુર્વેદમાં જોવા મળે છે. આ ગ્રંથોમાં માનવ જીવનને સમતોલ અને અર્થપૂર્ણ બનાવવાના માર્ગ દર્શાવવામાં આવ્યા છે. ભારતીય દૃષ્ટિકોણમાં શિક્ષણનો હેતુ માત્ર જ્ઞાનપ્રાપ્તિ નહીં, પરંતુ વ્યક્તિત્વ વિકાસ અને આત્મજ્ઞાન છે.

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં ચાર પુરુષાર્થ – ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ – માનવ જીવનના મુખ્ય લક્ષ્યો છે. યોગ આ ચારેય પુરુષાર્થને સંતુલિત રીતે પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ કરે છે. ગુરુકુલ પદ્ધતિમાં યોગ, ધ્યાન અને શિસ્તને શિક્ષણનો અનિવાર્ય ભાગ માનવામાં આવતો હતો. આ પદ્ધતિ વિદ્યાર્થીઓમાં આત્મનિયંત્રણ, સદાચાર અને આધ્યાત્મિકતા વિકસાવતી હતી.

યોગનો અર્થ, વ્યાખ્યા અને સ્વરૂપ

“યોગ” શબ્દ સંસ્કૃતના “યુજ” ધાતુમાંથી આવ્યો છે, જેનો અર્થ જોડાણ અથવા એકીકરણ થાય છે. મહર્ષિ પટંજલિએ પોતાના યોગસૂત્રમાં યોગને “ચિત્તવૃત્તિ નિરોધઃ” તરીકે વ્યાખ્યાયિત કર્યો છે, એટલે કે મનની ચંચળ પ્રવૃત્તિઓનું નિયંત્રણ. ભગવદ ગીતા અનુસાર યોગ એટલે સમત્વભાવ – સુખ અને દુઃખમાં સમાન રહેવાની સ્થિતિ.

યોગના મુખ્ય પ્રકારોમાં રાજયોગ, કર્મયોગ, ભક્તિયોગ અને જ્ઞાનયોગનો સમાવેશ થાય છે. આધુનિક સમયમાં હઠયોગ, આસન, પ્રાણાયામ અને ધ્યાન વધુ પ્રચલિત છે. યોગ માત્ર વ્યાયામ નહીં, પરંતુ જીવનશૈલી છે, જે વ્યક્તિને શારીરિક તંદુરસ્તી, માનસિક શાંતિ અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ તરફ દોરી જાય છે.

ઉચ્ચ શિક્ષણમાં યોગનું મહત્વ

ઉચ્ચ શિક્ષણમાં યોગનો સમાવેશ વિદ્યાર્થીના સર્વાંગી વિકાસ માટે ખૂબ જ જરૂરી છે. આધુનિક શિક્ષણમાં વિદ્યાર્થીઓ પર શૈક્ષણિક દબાણ, સ્પર્ધા અને માનસિક તણાવ વધી રહ્યો છે. યોગના નિયમિત અભ્યાસથી તણાવમાં ઘટાડો થાય છે, ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની ક્ષમતા વધે છે અને માનસિક શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

યોગ વિદ્યાર્થીઓમાં આત્મવિશ્વાસ, શિસ્ત અને સકારાત્મક દૃષ્ટિકોણ વિકસાવે છે. તે વ્યક્તિમાં જીવન પ્રત્યે સજાગતા અને જવાબદારીની ભાવના ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી, યોગ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં માત્ર શારીરિક શિક્ષણનો ભાગ નહીં, પરંતુ સમગ્ર શિક્ષણ પ્રક્રિયાનો મહત્વપૂર્ણ અંગ બની શકે છે.

શારીરિક વિકાસમાં યોગનું યોગદાન

યોગ શરીરની તમામ સિસ્ટમોને સક્રિય બનાવે છે. આસન, પ્રાણાયામ અને ધ્યાન દ્વારા સ્નાયુબળ, લવચીકતા અને સહનશક્તિ વધે છે. નિયમિત યોગાભ્યાસથી હૃદયરોગ, ડાયાબિટીસ, સ્થૂળતા અને બ્લડ પ્રેશર જેવી સમસ્યાઓમાં ઘટાડો થાય છે.

વિદ્યાર્થીઓ માટે યોગ શારીરિક તંદુરસ્તી જાળવવા, શરીરની શક્તિ વધારવા અને રોગપ્રતિકારક શક્તિ મજબૂત કરવા માટે ખૂબ જ ઉપયોગી છે.

માનસિક અને ભાવનાત્મક વિકાસમાં યોગનું યોગદાન

યોગ માનસિક સ્વાસ્થ્ય માટે અત્યંત લાભદાયક છે. પ્રાણાયામ અને ધ્યાન મનને શાંત બનાવે છે અને ચિંતા તથા ડિપ્રેશનમાં ઘટાડો કરે છે. યોગ એકાગ્રતા, સ્મરણશક્તિ અને સર્જનાત્મકતા વધારવામાં મદદ કરે છે.

યોગ ભાવનાત્મક સંતુલન જાળવવામાં પણ મદદરૂપ છે, જેના કારણે વિદ્યાર્થીઓ જીવનના પડકારોનો સામનો આત્મવિશ્વાસ સાથે કરી શકે છે.

આધ્યાત્મિક વિકાસમાં યોગનું યોગદાન

યોગનો મુખ્ય હેતુ આત્મજ્ઞાન અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ છે. યોગ દ્વારા વ્યક્તિ પોતાના આંતરિક સ્વરૂપને ઓળખે છે અને જીવનમાં શાંતિ તથા સંતોષ પ્રાપ્ત કરે છે.

ઉચ્ચ શિક્ષણમાં યોગનો સમાવેશ વિદ્યાર્થીઓમાં નૈતિક મૂલ્યો, સહાનુભૂતિ અને સામાજિક જવાબદારી વિકસાવવામાં મદદ કરે છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NEP) 2020 અને યોગ

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીને પ્રોત્સાહન આપે છે. આ નીતિ હેઠળ યોગ, ધ્યાન અને આયુર્વેદ જેવા પરંપરાગત વિષયોનો સમાવેશ શિક્ષણમાં કરવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે.

યુનિવર્સિટીઓમાં યોગ અભ્યાસક્રમ, ડિપ્લોમા અને સંશોધન કાર્યક્રમો શરૂ થઈ રહ્યા છે. આથી, યોગને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણથી સમજવાની અને વૈશ્વિક સ્તરે પ્રસારિત કરવાની તક મળી રહી છે.

યોગ પર આધુનિક સંશોધન

વૈજ્ઞાનિક સંશોધન દર્શાવે છે કે યોગ તણાવ ઘટાડે છે, હૃદય સ્વાસ્થ્ય સુધારે છે અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય મજબૂત બનાવે છે. અનેક યુનિવર્સિટીઓમાં યોગ પર સંશોધન થઈ રહ્યું છે, જે યોગને વૈશ્વિક સ્તરે માન્યતા આપે છે.

ઉચ્ચ શિક્ષણમાં યોગના અમલીકરણની રીતો

1. યોગને ફરજિયાત વિષય તરીકે સામેલ કરવો
2. યોગ વર્કશોપ અને કેમ્પનું આયોજન
3. યોગ સંશોધન કેન્દ્રોની સ્થાપના
4. યોગ શિક્ષકોને તાલીમ આપવી
5. વિદ્યાર્થીઓમાં યોગ પ્રત્યે જાગૃતિ લાવવી

યોગ અને સર્વાંગી વિકાસ

યોગ વિદ્યાર્થીઓના શારીરિક, માનસિક, ભાવનાત્મક અને આધ્યાત્મિક ચારેય સ્તરે વિકાસ કરે છે. યોગ દ્વારા શિસ્ત, આત્મનિયંત્રણ અને સકારાત્મક જીવનદૃષ્ટિ વિકસે છે.

નિષ્કર્ષ

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી હેઠળ યોગનું સ્થાન અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. યોગ માત્ર વ્યાયામ નહીં, પરંતુ જીવન જીવવાની એક સંપૂર્ણ પદ્ધતિ છે. ઉચ્ચ શિક્ષણમાં યોગનો સમાવેશ વિદ્યાર્થીઓના સર્વાંગી વિકાસ માટે ખૂબ જ જરૂરી છે.

યોગ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ શારીરિક રીતે તંદુરસ્ત, માનસિક રીતે મજબૂત અને આધ્યાત્મિક રીતે સમૃદ્ધ બની શકે છે. તેથી, ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી હેઠળ યોગને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં વધુ પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ.

સંદર્ભો:

1. આયંગર, બી.કે. એસ., લાઇટ ઓન યોગા, લંડન: હાર્પર કોલિન્સ, 2005.
2. દેસિકાચાર, ટી.કે.વી., ધ હાર્ટ ઓફ યોગા, ચેન્નાઈ: કૃષ્ણમાચાર્ય યોગ મંદિરમ, 2003.
3. નાગેન્દ્ર, એચ.આર., યોગા એન્ડ હેલ્થ, બેંગલોર: સ્વામી વિવેકાનંદ યોગ અનુસંધાન સંસ્થા, 2012.
4. પતંજલિ, યોગસૂત્ર, ગોરખપુર: ગીતા પ્રેસ, 2015.
5. ભારત સરકાર, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020, નવી દિલ્હી: શિક્ષણ મંત્રાલય, 2020.
6. રાધાકૃષ્ણન, એસ., ઇન્ડિયન ફિલોસોફી, લંડન: ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, 2008.
7. શ્રી અરવિંદ, ધ સિન્થેસિસ ઓફ યોગા, પોન્ડિચેરી: શ્રી અરવિંદ આશ્રમ, 2001.
8. સ્વામી વિવેકાનંદ, રાજયોગ, કોલકાતા: અદ્વૈત આશ્રમ, 2010.

Original Article

ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના પ્રોત્સાહનમાં ટેકનોલોજીની ભૂમિકા:

ગૌરવકુમાર નજનભાઈ બિરારી

સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, વાંસદા, (મુલાકાતી અધ્યાપક)

Manuscript ID:

JRD -2026-180240

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 185-187

February- 2026

Submitted: 12 Jan 2026

Revised: 22 Jan. 2026

Accepted: 03 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

ઉચ્ચ શિક્ષણ કોઈપણ રાષ્ટ્રના બૌદ્ધિક વિકાસ, સાંસ્કૃતિક ઓળખ અને વૈચારિક દૃષ્ટિના ઘડતરનું કેન્દ્રસ્થાન છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા ભારતની સહસ્રાબ્દીઓ જૂની સંસ્કૃતિ, જીવનદર્શન અને વિચારપ્રણાલીની અમૂલ્ય ધરોહર છે. વેદ, ઉપનિષદ, બ્રાહ્મણ, આર્યક, દર્શનશાસ્ત્ર, આયુર્વેદ, યોગ, નાટ્યશાસ્ત્ર, ગણિત, ખગોળવિજ્ઞાન, વ્યાકરણ તથા લોકજ્ઞાન જેવી વિવિધ જ્ઞાનધારાઓએ માનવ જીવનને નૈતિકતા, વૈજ્ઞાનિક ચિંતન અને સર્વાંગી વિકાસની દિશા આપી છે. આ જ્ઞાન પરંપરા માત્ર ગ્રંથોમાં સીમિત ન રહી, પરંતુ ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા, મૌખિક સંચાર અને અનુભવ આધારિત શિક્ષણ દ્વારા સમાજમાં જીવંત રહી છે. ભારતીય શિક્ષણ પરંપરાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય માત્ર માહિતી આપવાનો નહીં, પરંતુ વ્યક્તિત્વ ઘડતર, મૂલ્યબોધ અને આત્મવિકાસનો રહ્યો છે. પરંતુ ઔપનિવેશિક સમયગાળાથી લઈને આધુનિક યુગ સુધી ઉચ્ચ શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં પશ્ચિમીય અભિગમનું પ્રભુત્વ વધતું ગયું છે, જેના પરિણામે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને પૂરતું સ્થાન મળ્યું નથી. પાઠ્યક્રમોમાં અસંતુલન, મૂળ ગ્રંથોની ઉપલબ્ધિની અછત, ભાષાકીય અડચણો અને વિદ્યાર્થીઓમાં રસના અભાવ જેવા અનેક પ્રશ્નો ઉભા થયા છે. આજના વૈશ્વિકીકરણના યુગમાં આ પરંપરાને નવી પેઢી માટે પ્રાસંગિક બનાવવું એક મોટો શૈક્ષણિક પડકાર બની ગયો છે. આ પરિસ્થિતિમાં માહિતી અને સંચાર ટેકનોલોજી ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે નવી શક્યતાઓનું દ્વાર ખોલે છે. ડિજિટલ આર્કાઇવ્સ, ઇ-ગ્રંથાલયો, ઓનલાઈન અભ્યાસક્રમો, મલ્ટીમીડિયા આધારિત શિક્ષણ પદ્ધતિઓ, કૃત્રિમ બુદ્ધિમત્તા અને વર્ચ્યુઅલ શિક્ષણ સાધનો દ્વારા ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને આધુનિક સંદર્ભમાં સરળ, જીવંત અને સર્વસુલભ બનાવી શકાય છે. ટેકનોલોજી સમય અને સ્થાનની મર્યાદાઓ દૂર કરીને પ્રાચીન જ્ઞાનને વૈશ્વિક સ્તરે પહોંચાડે છે. તેથી ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના પ્રોત્સાહનમાં ટેકનોલોજીની ભૂમિકા માત્ર સહાયક સાધન તરીકે નહીં, પરંતુ પરંપરા અને આધુનિકતાને જોડતા સેતુરૂપે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ બની જાય છે.

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, જીવનદર્શન અને બૌદ્ધિક ચિંતનનો અમૂલ્ય વારસો છે. વેદ, ઉપનિષદ, દર્શનશાસ્ત્ર, આયુર્વેદ, યોગ, નાટ્યશાસ્ત્ર, ગણિત, ખગોળવિજ્ઞાન, વ્યાકરણ, નીતિશાસ્ત્ર તેમજ

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19200638](https://doi.org/10.5281/zenodo.19200638)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

ગૌરવકુમાર નજનભાઈ બિરારી, સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, વાંસદા, (મુલાકાતી અધ્યાપક)

How to cite this article:

બિરારી, ગૌરવકુમાર. નજનભાઈ. (2026). ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના પ્રોત્સાહનમાં ટેકનોલોજીની ભૂમિકા. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 185–187. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19200638>

લોકજ્ઞાન જેવી અનેક જ્ઞાનધારાઓએ માનવ જીવનના શારીરિક, માનસિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાની વિશેષતા એ છે કે તેમાં જ્ઞાન અને જીવન વચ્ચે ગાઢ સંવાદ જોવા મળે છે. જ્ઞાનનો હેતુ માત્ર માહિતી આપવાનો નથી, પરંતુ વ્યક્તિત્વ ઘડતર, મૂલ્યબોધ અને સમાજહિત સાધવાનો રહ્યો છે. આવી સમૃદ્ધ પરંપરા હોવા છતાં આધુનિક ઉચ્ચ શિક્ષણમાં લાંબા સમય સુધી તેનું યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ થયું નથી.

ઉચ્ચ શિક્ષણ ક્ષેત્રે ઔપનિવેશિક સમયગાળામાં પશ્ચિમીય શિક્ષણ મોડેલનો પ્રભાવ વધ્યો, જેના પરિણામે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને પાઠ્યક્રમો અને સંશોધનમાં પાશ્વભૂમિમાં ધકેલવામાં આવી. અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રાધાન્ય, મૂળ ગ્રંથોની દુર્લભતા, સંસ્કૃત અને પ્રાચીન ભાષાઓની અસમજૂતી, તેમજ આધુનિક સંદર્ભ સાથે સંકલનની અછત જેવા પરિબલોએ આ પરંપરાને વિદ્યાર્થીઓથી દૂર કરી દીધી. આજના વૈશ્વિકીકરણ અને ડિજિટલ યુગમાં જ્યારે જ્ઞાનના સ્વરૂપ અને સંચારની રીતોમાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તન આવ્યું છે, ત્યારે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને ફરીથી ઉચ્ચ શિક્ષણના કેન્દ્રમાં લાવવાની જરૂરિયાત વધુ પ્રબળ બની છે. આ સંદર્ભમાં માહિતી અને સંચાર ટેકનોલોજી ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના પ્રોત્સાહન માટે શક્તિશાળી સાધનરૂપે સામે આવી છે. ટેકનોલોજી દ્વારા જ્ઞાનના સંરક્ષણ, પ્રસાર અને અધ્યયનને નવી દિશા મળી છે. ડિજિટલ આર્કાઇવ્સ અને ઇ-ગ્રંથાલયો દ્વારા પ્રાચીન હસ્તપ્રતો, દુર્લભ ગ્રંથો અને સંશોધન સામગ્રીને ડિજિટલ સ્વરૂપમાં સંગ્રહિત કરવામાં આવી છે. નેશનલ ડિજિટલ લાઇબ્રેરી, ઇ-પાઠશાળાઓ અને ઓપન એક્સેસ પ્લેટફોર્મ્સના માધ્યમથી વિદ્યાર્થીઓ અને સંશોધકો વિશ્વના કોઈપણ ખૂણે બેઠા બેઠા ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના મૂળ સ્ત્રોતોનો અભ્યાસ કરી શકે છે. આ રીતે ટેકનોલોજી જ્ઞાનને સમય અને સ્થાનની મર્યાદાથી મુક્ત કરે છે.

ઓનલાઇન શિક્ષણ અને MOOCs (Massive Open Online Courses) પણ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના પ્રસાર માટે મહત્વપૂર્ણ બન્યા છે. SWAYAM, NPTEL જેવા રાષ્ટ્રીય પ્લેટફોર્મ્સ પર યોગ, આયુર્વેદ, સંસ્કૃત, ભારતીય તત્ત્વચિંતન, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ સંબંધિત અનેક અભ્યાસક્રમો ઉપલબ્ધ છે. આ અભ્યાસક્રમો વિદ્યાર્થીઓને લવચીક રીતે શીખવાની તક આપે છે અને જીવનભર શીખવાની સંકલ્પનાને મજબૂત બનાવે છે. ટેકનોલોજી આધારિત શિક્ષણ પદ્ધતિઓ દ્વારા પરંપરાગત જ્ઞાનને આધુનિક શિક્ષણ પદ્ધતિ સાથે સંકળવામાં સફળતા મળી રહી છે. ડિજિટલ પેડાગોજી ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના અધ્યયનને વધુ રસપ્રદ અને અસરકારક બનાવે છે. વિડિયો વ્યાખ્યાન, એનિમેશન, પોડકાસ્ટ, ઇન્ટરેક્ટિવ મોડ્યુલ્સ અને ઓનલાઇન ચર્ચા મંચો દ્વારા જટિલ તત્ત્વજ્ઞાનિક વિચારધારાઓને સરળ ભાષામાં રજૂ કરી શકાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, ઉપનિષદોના તત્ત્વજ્ઞાન, નાટ્યશાસ્ત્રના રસ સિદ્ધાંત અથવા આયુર્વેદના ત્રિદોષ સિદ્ધાંતને દૃશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમ દ્વારા સમજાવવાથી વિદ્યાર્થીઓમાં સમજ અને રસ બંને વધે છે. આ રીતે ટેકનોલોજી શિક્ષણને એકતરફી નહીં, પરંતુ સંવાદાત્મક બનાવે છે.

કૃત્રિમ બુદ્ધિમત્તા (Artificial Intelligence) અને ભાષાંતર ટેકનોલોજી પણ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના પ્રોત્સાહનમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપી રહી છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને પાલી જેવી ભાષાઓમાં રહેલા ગ્રંથોને આધુનિક ભારતીય તથા વૈશ્વિક ભાષાઓમાં અનુવાદ કરવા AI આધારિત સાધનો ઉપયોગી સાબિત થઈ રહ્યા છે. આથી ભાષાકીય અડચણો ઘટે છે અને વધુ વિદ્યાર્થીઓ આ જ્ઞાન સાથે જોડાઈ શકે છે. સાથે સાથે ડેટા એનાલિટિક્સ દ્વારા અભ્યાસક્રમોની અસરકારકતા, વિદ્યાર્થીઓની શીખવાની પ્રગતિ અને સંશોધન પ્રવૃત્તિઓનું મૂલ્યાંકન શક્ય બને છે. વર્ચ્યુઅલ રિયાલિટી (VR) અને ઓગમેન્ટેડ રિયાલિટી (AR) જેવી આધુનિક ટેકનોલોજી ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને અનુભવાત્મક સ્વરૂપ આપે છે. પ્રાચીન ગુરુકુલ પદ્ધતિ, નાલંદા અને તક્ષશિલા જેવી વિશ્વવિખ્યાત શિક્ષણ સંસ્થાઓનો વર્ચ્યુઅલ પ્રવાસ વિદ્યાર્થીઓને ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ સાથે જીવંત રીતે જોડે છે. યોગના આસનો, આયુર્વેદિક ઉપચાર પદ્ધતિઓ અથવા પ્રાચીન સ્થાપત્યના માળખાં VR/AR દ્વારા શીખવવાથી

અભ્યાસ વધુ ગાઢ અને અસરકારક બને છે. આ અનુભવાત્મક અભ્યાસ પદ્ધતિ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને માત્ર વાંચન વિષય નહીં, પરંતુ અનુભૂતિ બનાવે છે.

નવી શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦માં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને શિક્ષણના મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવવાનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે. આ નીતિમાં અભ્યાસક્રમોમાં ભારતીય જ્ઞાન તત્વોનો સમાવેશ, બહુભાષિકતા, ટેકનોલોજી આધારિત શિક્ષણ અને સંશોધન પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓ જો આ નીતિને ટેકનોલોજીની મદદથી અસરકારક રીતે અમલમાં મૂકે તો ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને નવી ઊર્જા મળી શકે છે. ફેકલ્ટી વિકાસ કાર્યક્રમો, ઓનલાઇન તાલીમ અને ડિજિટલ સંશોધન સાધનો દ્વારા શિક્ષકો પણ આ પરંપરાને આધુનિક દૃષ્ટિકોણથી રજૂ કરી શકે છે. ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને માત્ર ભૂતકાળની ધરોહર તરીકે નહીં, પરંતુ વર્તમાન અને ભવિષ્ય માટે ઉપયોગી જ્ઞાન તરીકે સ્થાપિત કરવામાં મદદ કરે છે. આયુર્વેદ, યોગ, પર્યાવરણ વિચાર, નૈતિકતા અને સમતોલ જીવનદર્શન જેવા વિષયો આજના વૈશ્વિક સંદર્ભમાં વધુ પ્રાસંગિક બન્યા છે. ટેકનોલોજી આધારિત સંશોધન અને આંતરવિષયક અભ્યાસ દ્વારા આ જ્ઞાનને નવીનતા અને ઉદ્યોગ સાથે પણ જોડાવી શકાય છે. ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના પ્રોત્સાહનમાં ટેકનોલોજીની ભૂમિકા અત્યંત વ્યાપક અને બહુઆયામી છે. ટેકનોલોજી પરંપરા અને આધુનિકતાને જોડતું સેતુ બની, જ્ઞાનના સંરક્ષણ, પ્રસાર અને નવીન ઉપયોગ માટે નવી શક્યતાઓ ઊભી કરે છે. યોગ્ય નીતિ, સંસ્થાગત સહયોગ અને સંવેદનશીલ અભિગમ સાથે ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા ઉચ્ચ શિક્ષણમાં કેન્દ્રસ્થાને આવી શકે છે અને આગામી પેઢીઓ માટે પ્રેરણા, ઓળખ અને સર્જનાત્મક શક્તિનું સ્ત્રોત બની રહેશે.

સંદર્ભ:

1. ભારત સરકાર. નવી શિક્ષણ નીતિ-૨૦૨૦. માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલય, નવી દિલ્હી.
2. યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશન (UGC). Indian Knowledge Systems (IKS) માટેની માર્ગદર્શિકા. નવી દિલ્હી.
3. રાધાકૃષ્ણન, એસ. ભારતીય તત્ત્વચિંતન. રાજપાલ એન્ડ સન્સ, નવી દિલ્હી.
4. શર્મા, આર. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને જ્ઞાન પરંપરા. નેશનલ પબ્લિશિંગ હાઉસ, અમદાવાદ.
5. ચેટર્જી, એસ. ભારતીય શિક્ષણ પરંપરા : ઇતિહાસ અને વિચારધારા. કોલકાતા.
6. શ્રીનિવાસન, કે. Indian Knowledge Systems and Higher Education. ઓરિએન્ટ બ્લેક્સવાન, નવી દિલ્હી.
7. SWAYAM. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા વિષયક ઓનલાઇન અભ્યાસક્રમો. ભારત સરકારનું ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ.
8. NPTEL. યોગ, સંસ્કૃત અને ભારતીય તત્ત્વચિંતન સંબંધિત અભ્યાસ સામગ્રી. IITs દ્વારા સંચાલિત.
9. UNESCO. Education and Digital Transformation. યુનેસ્કો પ્રકાશન.
10. મિશ્ર, પી. ટેકનોલોજી અને આધુનિક શિક્ષણ પદ્ધતિઓ. પ્રભાત પ્રકાશન, નવી દિલ્હી.
11. નેશનલ ડિજિટલ લાઇબ્રેરી ઓફ ઇન્ડિયા (NDLI). ડિજિટલ શૈક્ષણિક સ્ત્રોતો.
12. પટેલ, એચ. ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ. યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલય પ્રકાશન.

Original Article

ભારતમાં પર્યાવરણીય સંરક્ષણ અને ટકાઉ વિકાસ

ડૉ. એલિશાબેન ગણેશભાઈ ચૌધરી

અધ્યાપક સહાયક, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ, શ્રી પી. એન. પંડ્યા આર્ટ્સ, એમ. પી. પંડ્યા સાયન્સ &
શ્રીમતી ડી. પી. પંડ્યા કોમર્સ કોલેજ લુણાવાડા

Manuscript ID:

JRD -2026-180241

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 188-190

February- 2026

સારાંશ:

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ભારતમાં પર્યાવરણીય સંરક્ષણ અને ટકાઉ વિકાસ વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ભારતમાં વસ્તી ખુબજ ઝડપથી વધી રહી છે. વસ્તી વધવાના કારણે માંગમાં વધારો થઈ રહ્યો છે. આ વધતી જતી માંગને પહોંચી વળવા ઉત્પાદનમાં વધારો કરવો પડે છે. પરિણામે કુદરતી સંસાધનોના અતિશય ઉપયોગના કારણે પર્યાવરણ પર એની અસર થાય છે જેનો ખર્ચ સમાજે ભોગવવો પડે છે. જેથી પર્યાવરણનું સંરક્ષણ અને ટકાઉ વિકાસ દ્વારા વર્તમાન અને ભાવિ માનવ પેઢીઓની સામાજિક અને આર્થિક જરૂરિયાતોને સંતુલિત કરવાનું શક્ય બને છે.

પ્રસ્તાવના:

ટકાઉ વિકાસ અર્થતંત્ર, સમાજ અને પર્યાવરણમાં સંતુલિત પ્રગતિ ઇચ્છે છે જેથી ભવિષ્યની પેઢીઓની જરૂરિયાતો પૂરી કરવાની ક્ષમતા સાથે સમાધાન કર્યા વિના વર્તમાન જરૂરિયાતો પૂર્ણ થાય. ખાસ કરીને, દેશના ગરીબોની આવશ્યક જરૂરિયાતો, જેને પ્રાથમિકતા આપવી જોઈએ તેમજ વર્તમાન અને ભવિષ્યની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે પર્યાવરણની ક્ષમતા પર ટેકનોલોજી અને સામાજિક સંગઠનની સ્થિતિ દ્વારા લાદવામાં આવેલી મર્યાદાઓનો વિચાર કરવો જોઈએ. ટકાઉ વિકાસ આજના સમાજમાં વધુને વધુ સુસંગત ખ્યાલ છે, ખાસ કરીને રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર અને પર્યાવરણ જેવા ક્ષેત્રોમાં. મૂળભૂત રીતે, તે વિકાસના અભિગમનો સંદર્ભ આપે છે જે પર્યાવરણીય સંરક્ષણ, સામાજિક ન્યાય અને આર્થિક વૃદ્ધિને સંતુલિત કરવા માંગે છે. ટકાઉ વિકાસનું મુખ્ય ધ્યાન સમાજ અને પૃથ્વીની વર્તમાન અને ભાવિ જરૂરિયાતો વચ્ચે સંતુલન જાળવવા પર છે. આજે આપણે જે પગલાં લઈએ છીએ તે ભવિષ્યની પેઢીઓની પોતાની જરૂરિયાતો પૂરી કરવાની ક્ષમતા સાથે સમાધાન ન કરવું જોઈએ. ટકાઉ વિકાસનો એક મુખ્ય ઉદ્દેશ કુદરતી સંસાધનોનો કાર્યક્ષમ રીતે ઉપયોગ કરવાનો છે. કુદરતી સંસાધનોનું અતિશય શોષણ, વાયુ પ્રદુષણ, જળ પ્રદુષણ, જમીનની અધોગતિ, સામાજિક અસમાનતા અને ગરીબી વર્તમાન આર્થિક મોડલના સીધા પરિણામો છે.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19200669](https://doi.org/10.5281/zenodo.19200669)

OPEN ACCESS

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

એલિશાબેન ગણેશભાઈ ચૌધરી, અધ્યાપક સહાયક, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ, શ્રી પી. એન. પંડ્યા આર્ટ્સ, એમ. પી. પંડ્યા સાયન્સ & શ્રીમતી ડી. પી. પંડ્યા કોમર્સ કોલેજ લુણાવાડા

How to cite this article:

ચૌધરી, . એલિશાબેન . ગણેશભાઈ . (2026). ભારતમાં પર્યાવરણીય સંરક્ષણ અને ટકાઉ વિકાસ. *Journal of Research and Development*, 18(2(XVIII)), 188–190. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19200669>

આર્થિક પ્રગતિ, સામાજિક સુખાકારી અને પર્યાવરણીય સંરક્ષણને સંયોજિત કરવા માટે અકાર્બનિક કચરો જેવા કે બોટલ, બેગ અને કન્ટેનર જેવા કચરાને રિસાયક્લિંગ કરી પુનઃઉપયોગ કરીને પર્યાવરણ પર થતી અસર ઘટાડી શકાય છે. જૈવિક કચરાને ખાતરમાં રૂપાંતરિત કરવું, સોલાર પાવર પ્લાન્ટ્સ, વિન્ડ ફાર્મ, વરસાદી પાણીનો ઉપયોગ, ઈકોલોજીકલ કૃષિ, ઉચ્ચ પર્યાવરણીય અસર પેદા કર્યા વિના લેન્ડસ્કેપ અને સ્થાનિક સંસ્કૃતિનો આનંદ માણતા કુદરતી સંરક્ષણને પ્રોત્સાહન આપતું ઇકો ટુરીઝમ અને ઇલેક્ટ્રિક વાહનો સીધો CO2 ઉત્સર્જનને દૂર કરે છે અને નવીનીકરણીય ઊર્જાનો ઉપયોગ કરે છે, જે ટકાઉ વિકાસને મહત્વ આપે છે.

પર્યાવરણ અને ટકાઉ વિકાસ:

આર્થિક વિકાસની પર્યાવરણ પર પડેલી ગંભીર અસરોના કારણે ટકાઉ વિકાસનો ખ્યાલ વિકસ્યો, જેમાં વિકાસની સાથે વર્તમાન તથા ભવિષ્યના જીવનની ગુણવત્તાને પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. આર્થિક વિકાસના શરૂઆતના તબક્કામાં પર્યાવરણીય સંશાધનો વિના મુલ્યે મોટા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ય હતા પરંતુ વિકાસની સાથે આ સંશાધનોની માંગ વધી સંશાધનોની માંગ વધવાને કારણે પર્યાવરણ પર એની અસર સર્જાઈ અને પ્રદુષણ વધ્યું એનો ખર્ચ સમાજને ભોગવવાનો આવ્યો સાથે જીવનની ગુણવત્તામાં ઘટાડો થયો. આર્થિક વિકાસમાં સમાજને ભોગવવા પડતા ખર્ચનો સમાવેશ થયો ન હતો પરંતુ આ ખર્ચનો સમાવેશ સંપોષિત વિકાસ અથવા ટકાઉ વિકાસના ખ્યાલમાં થયો.

પર્યાવરણ:

માનવસૃષ્ટિની આસ-પાસનું કુદરતી અને માનવ સર્જિત આવરણ એટલે પર્યાવરણ.

સજીવોના જીવન અને વિકાસને અસર કરતા બાહ્ય ભૌતિક, રસાયણિક અને જૈવિક પરિબલોનો સમગ્ર વિસ્તાર. તેમાં જમીન, પાણી, હવામાન, ઊર્જા અને ખાદ્ય પુરવઠા ઉપરાંત સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક બાબતોનો પણ સમાવેશ થાય છે. જીવન ટકાવવા માટે જરૂરી એવાં ખોરાક, પાણી, હવા, સૂર્યપ્રકાશ વગેરેને સજીવો પર્યાવરણમાંથી મેળવતાં હોવાથી માનવસહિત તમામ સજીવસૃષ્ટિનો આધાર પર્યાવરણ અને તેના સંતુલન ઉપર રહેલો છે. આથી પર્યાવરણિક પરિબલો કોઈ પણ સજીવોના અસ્તિત્વ માટે સીમારૂપ (limiting) બની રહે છે.

ટકાઉ વિકાસ:

સામાજિક, આર્થિક અને પર્યાવરણીય આયોજનનો અભિગમ જે વર્તમાન અને ભાવિ માનવ પેઢીઓની સામાજિક અને આર્થિક જરૂરિયાતોને સંતુલિત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે, જેમાં કુદરતી પર્યાવરણને બચાવવા અથવા તેને થતા અનુચિત નુકસાનને રોકવાનો પ્રયાસ થાય છે.

“ભાવિ પેઢીની જરૂરિયાતોને નુકસાન પહોંચાડ્યા સિવાય વર્તમાન પેઢીની જરૂરિયાત સંતોષી શકે તેને ટકાઉ પોષણક્ષમ વિકાસ કહેવાય છે.”

ટકાઉ વિકાસને પોષણક્ષમ વિકાસ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. ટકાઉ વિકાસ એટલે નિરંતર થતો વિકાસ. તે સ્થાયી વિકાસ છે. પર્યાવરણીય સંરક્ષણ અને ટકાઉ વિકાસમાં ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ થાય છે. તેમાં ક્યારેય પણ ઉતરતો ક્રમ આવતો નથી. પર્યાવરણ અને વિકાસ અંગેના વૈશ્વિક પંચે ટકાઉ આર્થિક વિકાસની વ્યાખ્યા આપી છે. તે મુજબ “જેમાં વર્તમાનની આવશ્યકતાઓનો પૂર્ણ કરવા માટે ભવિષ્યની આવશ્યકતાઓ સાથે સમાધાન કરવું ન પડે એ રીતે પૂર્ણ કરી શકાય તેવો વિકાસ.”

UNOના અહેવાલ મુજબ માનવીએ વિશ્વની 50% પડતર જમીન 80% ઘાસના મેદાનો અને 20% સુકી ખેતીની જમીનને કાયમી ધોરણે નુકસાન પહોંચાડ્યું છે. ભૂગર્ભજળનું પ્રમાણ અને તેની ગુણવત્તામાં ઘટાડો જણાયો છે. એસીડ વર્ષા ઓઝોન સ્તરમાં ગાબડું, જૈવિક વિવિધતાનો નાશ જેવા વૈશ્વિક પ્રશ્નો અત્યંત ગંભીર બન્યા છે. ભારતના ઉદ્યોગોમાં વપરાતી ટેકનોલોજીમાં સમયાનુસાર પરિવર્તન કરવામાં આવતું નથી, પરિણામે કેટલાક ઉદ્યોગો પ્રદુષણ જન્માવે છે. પ્રદુષણ મુક્ત

અને પર્યાવરણ તરફ મૈત્રીપૂર્ણ વ્યવહાર દ્વારા વિકાસ, આત્મનિર્ભરતા, પાયાના માળખાનો ઝડપી વિકાસ તેમજ કુદરત અને માનવીય સાધનોના સમુચિત વિકાસ અને ઉપયોગ દ્વારા જ કોઈપણ દેશ ટકાઉ વિકાસ સાધી શકે છે.

પર્યાવરણીય સંરક્ષણ અને ટકાઉ વિકાસ:

પ્રાકૃતિક પર્યાવરણ માનવને મળેલી કુદરતી ભેટ છે. તે માનવીના ખોરાક, પોષક, રહેઠાણ અને વ્યવસાય માટે ખૂબ જ ઉપયોગી છે. તેના પ્રાકૃતિક તત્વોનો આડેધડ નાશ કર્યા વિના કે તેને પ્રદૂષિત કર્યા વિના માણસ તેનો સમજ પૂર્વકનો ઉપયોગ કરીને પોતાનું જીવન સુખી અને સમૃદ્ધ બનાવી શકે છે પણ આપણે પર્યાવરણ મૂડીને નુકશાન થાય તેવો ખાઉધરો ઉપયોગ કરીને વિકાસ કરી રહ્યા છીએ અને તેથી આજે માનવ જાત અદ્વિતીય પર્યાવરણીય કસોટીમાં ફસાઈ ગઈ છે. કમનસીબે માનવ વિકાસ સાથે પર્યાવરણ અને નિવસનતંત્રની સુરક્ષા જેવી સમજ દાખવી નથી. તેણે ઘણા પ્રાકૃતિક તત્વોનો નાશ કરી પર્યાવરણ અસમતોલન પેદા કર્યું છે અને પર્યાવરણને પ્રદૂષિત કર્યું છે. આથી સમજદારી કેળવી પર્યાવરણનું રક્ષણ થાય એ રીતે વિકાસ કરવાનો છે. પર્યાવરણને ભોગે થતો વિકાસ છેવટે તો વિકાસનો જ નાશ છે. આવનાર પેઢીના પર્યાવરણીય વારસાને ઘટાડ્યા વગર વર્તમાન પેઢીએ પોતાના આર્થિક વિકાસને પ્રયોજવાનો છે. આ માટે પર્યાવરણીય સંરક્ષણ અને ટકાઉ વિકાસનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે.

ઉપસંહાર:

જ્યારે લોકો અનિશ્ચિત આવક માટે ભૂખ્યા હોય છે, ત્યારે તેઓ બધું જ બરબાદ કરી નાખે છે. એક નબળા નિર્ણયને કારણે ગરીબ બની જાય છે. આપણા દેશમાં વિકાસને ગરીબીના જવાબ તરીકે જોવામાં આવે છે. જો કે ઘણા વિવાદાસ્પદ વિકાસથી ખરેખર ગરીબી વધી છે અને આવી યોજનાઓમાં રોકાણકારોને ફાયદો થઈ શકે, પરંતુ સ્થાનિક લોકોને તેની કિંમત ચૂકવવી પડે છે, તેથી ટકાઉ વિકાસ અને કુદરતી સંસાધનોના સંરક્ષણને સંતુલિત કરવાની જરૂર છે. કુદરતી સંસાધનોનો ઉપયોગ સરકારના કાયદાઓ અનુસાર થવો જોઈએ અને તેનો હેતુ ફક્ત થોડા જ નહિ, પરંતુ મોટા પાયે લોકોના કલ્યાણ માટે આર્થિક વિકાસ હોવો જોઈએ. ટકાઉ વિકાસ માટે આ ઉત્તેજક અને નવી તકોમાં સ્થાનિક લોકોને સશક્ત બનાવવાનો સમય આવી ગયો છે. સ્થાનિક લોકો દ્વારા તેમના જીવનને અસર કરતી નીતિઓ માટે લેવામાં આવતા નિર્ણયનો પણ આવકાર કરવો જોઈએ.

સંદર્ભ સૂચિ:

1. ડૉ. એમ. જે. ત્રિવેદી (૨૦૧૯) પર્યાવરણીય સુરક્ષા અને ટકાઉ આર્થિક વિકાસ. An International Multidisciplinary Research e-Journal, Vidhyayana
 2. ડૉ. એસ. એચ. દેસાઈ (૨૦૧૯) ભારતમાં પર્યાવરણ અને ટકાઉ વિકાસ. Socio-Economic Development of India: Requirements and Reality
- <https://gujarativishwakosh.org/પર્યાવરણ>
 - <https://www.quora.com/How-is-the-environment-associated-with-sustainable-development>
 - https://en.wikipedia.org/wiki/Sustainable_development
 - <https://www.britannica.com/topic/sustainable-development/>
 - <https://www.quora.com/How-can-India-balance-industrial-growth-with-environmental-protection>
 - <https://accidar.org>

Original Article

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અને આધુનિક સમાજકાર્ય: NEP 2020 દ્વારા પ્રસ્થાપિત નવો દ્રષ્ટિકોણ

દ્વિવંકલ અરવિંદભાઈ વસાવા¹, ડૉ.દિનેશભાઈ રાજુભાઈ ચૌધરી²

¹પી.એચ.ડી સ્કોલર -સમાજકાર્ય, ચિલ્ડ્રન્સ રિસર્ચ યુનિવર્સિટી ગાંધીનગર

²આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર - સમાજકાર્ય, ચિલ્ડ્રન્સ રિસર્ચ યુનિવર્સિટી ગાંધીનગર

ઇ-મેઇલ: tavasava2001@gmail.com

Manuscript ID:

સંકલ્પ

JRD -2026-180242

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 191-194

February- 2026

Submitted: 13 Jan 2026

Revised: 23 Jan. 2026

Accepted: 04 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NEP) 2020 ના ઉદ્ભવથી ભારતીય શૈક્ષણિક ક્ષેત્રમાં પરિવર્તનશીલ પરિવર્તન આવ્યું છે, જેમાં ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી (JKS) ને વ્યાવસાયિક શાખાઓમાં એકીકરણ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આ સંશોધન પત્ર ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અને આધુનિક સામાજિક કાર્યના સંકલનની શોધ કરે છે, અને દલીલ કરે છે કે હાલમાં આ ક્ષેત્રમાં પ્રભુત્વ ધરાવતા પશ્ચિમી-કેન્દ્રિત મોડેલો ઘણીવાર ભારતીય સંદર્ભની સાંસ્કૃતિક, આધ્યાત્મિક અને સાંપ્રદાયિક સૂક્ષ્મતાને અવગણે છે. ઐતિહાસિક રીતે, ભારતીય સમાજ ધર્મ (કર્તવ્ય), સેવા (નિઃસ્વાર્થ સેવા) અને વસુધૈવ કુટુંબકમ (વિશ્વ એક પરિવાર છે) ના મૂલ્યોમાં મૂળ ધરાવે છે, જે સામાજિક કાર્યના મુખ્ય ઉદ્દેશો સાથે ગાઢ રીતે સંરેખિત થાય છે. NEP 2020 એક "ભારત-કેન્દ્રિત" શિક્ષણ પ્રણાલીની હિમાયત કરે છે જે સામાજિક કાર્ય કરનારાઓને સ્વદેશી શાળાપણમાંથી શીખવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે - પ્રાચીન સમુદાય-આધારિત વિવાદ નિરાકરણથી લઈને પરંપરાગત પર્યાવરણીય સંરક્ષણ પ્રથાઓ સુધી. આ લેખમાં વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. કે NEP 2020 કેવી રીતે શિક્ષણશાસ્ત્રના પરિવર્તનને સરળ બનાવે છે, સમાજકાર્યને શુદ્ધ ક્લિનિકલ અથવા ઉપચારાત્મક અભિગમથી એક સર્વાંગી અભિગમ તરફ ખસેડે છે જેમાં સ્થાનિક લોકવાયકાઓ, વંશીય-દવા અને પરંપરાગત સામાજિક માળખાઓનો સમાવેશ થાય છે. ગૌણ ડેટાનું વિશ્લેષણ કરીને, સંશોધન દર્શાવે છે કે IKS ને એકીકૃત કરવાથી સામાજિક કાર્યકરોને ગ્રામીણ અને આદિવાસી વિકાસ માટે વધુ સંબંધિત અને અસરકારક સાધનો મળે છે. વધુમાં, અભ્યાસ વૈશ્વિક વ્યાવસાયિક ધોરણોને જાળવી રાખીને સામાજિક કાર્ય શિક્ષણને વસાહતીકરણથી મુક્ત કરવાના પડકારોની ચર્ચા કરે છે. NEP 2020 દ્વારા સ્થાપિત આ નવો દ્રષ્ટિકોણ વૈશ્વિક સિદ્ધાંતોને નકારતો નથી પરંતુ તેમને સ્થાનિક આંતરદૃષ્ટિ સમૃદ્ધ બનાવે છે, ભારતમાં સામાજિક કાર્ય માટે વધુ સંદર્ભ-સંવેદનશીલ, ટકાઉ અને સાંસ્કૃતિક રીતે સહાનુભૂતિપૂર્ણ માળખું બનાવે છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો : રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦, ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી, સ્વદેશી સમાજકાર્ય, સેવા અને ધર્મ, શિક્ષણ

પ્રસ્તાવના

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી (JKS) અને આધુનિક સમાજકાર્ય વચ્ચેનો સંબંધ માત્ર સૈદ્ધાંતિક નથી, પરંતુ તે ભારતના સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક મૂળો સાથે ઊંડો જોડાયેલો છે. સદીઓથી ભારતની ધરતી પર 'પરોપકાર' અને 'માનવ સેવા'ના વિચારો વણાયેલા છે, જે આજના વ્યવસાયિક સમાજકાર્યના પાયાના સિદ્ધાંતો સાથે સામ્યતા ધરાવે છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NEP) 2020 એ ભારતીય શિક્ષણ જગતમાં એક નવા યુગનો પ્રારંભ કર્યો છે, જે પશ્ચિમી શિક્ષણ પદ્ધતિના પ્રભાવ હેઠળ દબાઈ ગયેલા ભારતીય જ્ઞાનને પુનઃજીવિત કરવાનો માર્ગ પ્રશસ્ત કરે છે. આ લેખની પ્રસ્તાવના એ બાબત પર પ્રકાશ પાડે છે કે કેવી રીતે આ નવી શિક્ષણ નીતિ સમાજકાર્ય જેવા માનવતાવાદી વિષયને ભારતીય પરિપ્રેક્ષ્યમાં નવો ઓપ આપી રહી છે.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

દ્વિવંકલ અરવિંદભાઈ વસાવા, પી.એચ.ડી સ્કોલર -સમાજકાર્ય, ચિલ્ડ્રન્સ રિસર્ચ યુનિવર્સિટી ગાંધીનગર

How to cite this article:

વસાવા, દ્વિવંકલ. અરવિંદભાઈ. & ચૌધરી, દિનેશભાઈ. રાજુભાઈ. (2026). ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અને આધુનિક સમાજકાર્ય:

NEP 2020 દ્વારા પ્રસ્થાપિત નવો દ્રષ્ટિકોણ. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 191–194.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19200700>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19200700](https://doi.org/10.5281/zenodo.19200700)

વ્યવસાયિક સમાજકાર્યનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ ભારતમાં મોટે ભાગે પશ્ચિમી મોડેલો, ખાસ કરીને અમેરિકન અને બ્રિટિશ પદ્ધતિઓ પર આધારિત રહ્યો છે. ૧૯૩૬માં ટાટા ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સોશિયલ સાયન્સની સ્થાપના સાથે ભારતમાં આ વિષયની શૈક્ષણિક શરૂઆત થઈ હતી. જોકે, દાયકાઓ સુધી આપણે પશ્ચિમી 'વ્યક્તિવાદ' અને 'કિલનિકલ એપ્રોચ' ને ભારતીય સમાજ પર થોપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ભારતનો સમાજ પશ્ચિમ જેવો વ્યક્તિલક્ષી નથી, પણ તે સામુદાયિક છે. અહીં વ્યક્તિની સમસ્યા તેના પરિવાર, જ્ઞાતિ અને ગ્રામીણ માળખા સાથે જોડાયેલી હોય છે. આથી, પશ્ચિમી સિદ્ધાંતો ઘણીવાર ભારતીય ગ્રામીણ અને આદિવાસી પરિસ્થિતિઓમાં અસરકારક સાબિત થતા નથી. NEP 2020 આ 'શૈક્ષણિક સંસ્થાનવાદ' ને તોડવા માટેનો એક સચોટ પ્રયાસ છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 નો મૂળ ઉદ્દેશ્ય શિક્ષણનું 'ભારતીયકરણ' કરવાનો છે. આ નીતિ ભારપૂર્વક જણાવે છે કે શિક્ષણ એવું હોવું જોઈએ જે વિદ્યાર્થીને તેના મૂળિયા સાથે જોડે અને તેનામાં ભારતીયતાનું ગૌરવ જગાડે. સમાજકાર્યના સંદર્ભમાં, આનો અર્થ એ છે કે સામાજિક કાર્યકર પાસે માત્ર પશ્ચિમી સમાજશાસ્ત્રીઓના વિચારો જ નહીં, પરંતુ પ્રાચીન ભારતીય સમાજ-વ્યવસ્થા, ન્યાય પદ્ધતિ અને સેવાના આદર્શોનું પણ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. NEP 2020 દ્વારા આંતરશાખાકીય અભિગમ અપનાવવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે, જે અંતર્ગત સમાજકાર્યના વિદ્યાર્થીઓ ઉપનિષદના 'સેવા' ભાવથી લઈને ગાંધીજીના 'ટ્રસ્ટીશીપ'ના સિદ્ધાંત સુધીના વિષયોનો અભ્યાસ કરી શકશે.

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં સામાજિક કલ્યાણ એ 'ધર્મ'નો ભાગ છે. અહીં ધર્મ એટલે સંપ્રદાય નહીં, પણ 'ફરજ' છે. પશ્ચિમી સમાજકાર્યમાં 'અધિકારો' પર ભાર મૂકવામાં આવે છે, જ્યારે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં 'કર્તવ્ય' પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. જો કોઈ વ્યક્તિ પોતાનું કર્તવ્ય નિષ્ઠાપૂર્વક નિભાવે, તો બીજાના અધિકારોનું રક્ષણ આપોઆપ થઈ જાય છે. 'વસુધૈવ કુટુંબકમ્' (સમગ્ર વિશ્વ એક પરિવાર છે) નો વિચાર સામાજિક કાર્યકર્તાને સંકુચિતતામાંથી બહાર લાવીને વૈશ્વિક કલ્યાણની દિશામાં પ્રેરે છે. આ મૂલ્યોને સમાજકાર્યના અભ્યાસક્રમમાં સામેલ કરવાથી સામાજિક કાર્યકર્તાઓ વધુ સંવેદનશીલ અને જવાબદાર બનશે.

NEP 2020 માં 'સ્થાનિકીકરણ' પર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. ભારતના દરેક ભૌગોલિક પ્રદેશની પોતાની અલગ જ્ઞાન પરંપરા છે. દાખલા તરીકે, દક્ષિણ ગુજરાતની આદિવાસી જનજાતિઓમાં જોવા મળતી 'લાલ' પ્રથા એ સામુદાયિક મદદનું એક ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે. તેવી જ રીતે, ભારતીય ગ્રામીણ પરંપરામાં જળ સંરક્ષણ અને પર્યાવરણ પ્રત્યેનો આદર એ આજના 'ટકાઉ વિકાસ' ના લક્ષ્યો સાથે સીધો સંકળાયેલો છે. આ નવી નીતિ સામાજિક કાર્યકર્તાઓને પ્રોત્સાહિત કરે છે કે તેઓ પશ્ચિમી પુસ્તકોમાં ઉકેલ શોધવાને બદલે સ્થાનિક લોકોની કોઠાસૂઝ અને પરંપરાગત જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરીને સામાજિક સમસ્યાઓનો હલ શોધે છે.

શિક્ષણ નીતિ દ્વારા માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવાનો આગ્રહ પણ સમાજકાર્ય માટે વરદાન સમાન છે. સામાજિક કાર્યનું મુખ્ય સાધન 'સંવાદ' છે. જો કોઈ સામાજિક કાર્યકર સ્થાનિક લોકોની ભાષા અને સંસ્કૃતિને સમજી શકતો ન હોય, તો તે ક્યારેય સફળ થઈ શકતો નથી. પશ્ચિમી ભાષા અને શૈલી ઘણીવાર ગ્રામીણ લોકો સાથેના સંબંધમાં અવરોધ બને છે. NEP 2020 માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપીને સામાજિક કાર્યકર્તા અને સામાન્ય જનતા વચ્ચેના અંતરને ઓછું કરવાનું કામ કરે છે. આનાથી શૈક્ષણિક સ્તરે 'ગ્રાઉન્ડ રિયાલિટી' સમજવાની ક્ષમતા વિકસે છે.

પ્રસ્તુત લેખ એ બાબત પર પણ ભાર મૂકે છે કે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં સામાજિક સુધારકોનું પ્રદાન અતુલ્ય છે. જ્યોતિબા ફૂલે, સાવિત્રીબાઈ ફૂલે, રાજા રામમોહન રાય અને સ્વામી વિવેકાનંદ જેવા મહાનુભાવોએ સામાજિક ન્યાય અને શિક્ષણ માટે જે કાર્ય કર્યું છે, તે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનું જ આધુનિક સ્વરૂપ છે. NEP 2020 આ સુધારકોના વિચારોને કેવળ ઈતિહાસ તરીકે નહીં, પણ સમાજકાર્યના 'વ્યવહારુ મોડેલ' તરીકે સ્થાપિત કરવા માંગે છે. આનાથી વિદ્યાર્થીઓને એવી પ્રેરણા મળે છે કે સામાજિક પરિવર્તન માટે પશ્ચિમી વિચારોની નકલ કરવાની જરૂર નથી, પણ આપણો પોતાનો ઈતિહાસ જ આપણો શ્રેષ્ઠ માર્ગદર્શક છે.

સમાજકાર્યના ક્ષેત્રકાર્ય માં પણ NEP 2020 દ્વારા મોટો બદલાવ લાવવાની ક્ષમતા છે. હવે વિદ્યાર્થીઓને એવી પ્રોજેક્ટ્સ અને સંશોધનો કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે જે ભારતીય મૂલ્યો અને જ્ઞાન પદ્ધતિઓ પર આધારિત હોય. આનાથી 'સ્વદેશી સમાજકાર્ય' નો ખ્યાલ મજબૂત બને છે. આ પ્રસ્તાવના સૂચવે છે કે જો આપણે સાચા અર્થમાં ભારતને 'વિશ્વગુરુ' બનાવવું હોય, તો સામાજિક કલ્યાણના ક્ષેત્રમાં પણ આપણે આપણી મૌલિકતા સિદ્ધ કરવી પડશે.

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અને આધુનિક સમાજકાર્યનો સમન્વય એ માત્ર સમયની માંગ નથી, પણ તે એક અનિવાર્ય સામાજિક જરૂરિયાત છે. NEP 2020 એ સામાજિક કાર્યકર્તાઓ માટે એક એવું વાતાવરણ તૈયાર કર્યું છે જેમાં તેઓ પોતાની સંસ્કૃતિનું ગૌરવ જળવીને આધુનિક સમસ્યાઓનો સામનો કરી શકે. આ પ્રસ્તાવનાનો હેતુ વાચકોને એ સમજાવવાનો છે કે નવી શિક્ષણ નીતિ દ્વારા સમાજકાર્યના શિક્ષણમાં જે નવો દ્રષ્ટિકોણ પ્રસ્થાપિત થયો છે, તે ભારતને વધુ આત્મનિર્ભર અને સામાજિક રીતે સક્ષમ બનાવશે. આ શૈક્ષણિક ક્રાંતિ દ્વારા જ આપણે 'સૌનો સાથ, સૌનો વિકાસ'ના સૂત્રને ખરા અર્થમાં સાર્થક કરી શકીશું.

સંદર્ભ સાહિત્યની સમીક્ષા

આ સંશોધન લેખના પાયામાં ત્રણ મુખ્ય સ્તંભો છે: ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી (IKS), રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NEP 2020), અને વ્યાવસાયિક સમાજકાર્ય. ગૌણ માહિતીના સ્ત્રોતો તપાસતા માલૂમ પડે છે કે પરંપરાગત ભારતીય સમાજમાં 'પરોપકાર' એ ધર્મ અને નૈતિકતાનો અભિન્ન અંગ હતો. ક્રોટિલ્યના 'અર્થશાસ્ત્ર'માં સામાજિક કલ્યાણ અને રાજ્યની જવાબદારીઓ વિશે વિગતવાર વર્ણન મળે છે, જે આધુનિક કલ્યાણકારી રાજ્યના ખ્યાલ સાથે સુસંગત છે. વર્તમાન સાહિત્ય દર્શાવે છે કે ૨૦મી સદી દરમિયાન ભારતમાં સમાજકાર્યનું શિક્ષણ મોટે ભાગે પશ્ચિમી સિદ્ધાંતો, ખાસ કરીને મેરી રિચમંડ અને જેન એડમ્સના વિચારો પર કેન્દ્રિત રહ્યું હતું. જોકે, તાજેતરના વર્ષોમાં પ્રો. આર.આર. સિંઘ અને પ્રો. શંકર પાઠક જેવા ભારતીય વિદ્વાનોએ 'સ્વદેશી સમાજકાર્ય' ની જરૂરિયાત પર ભાર મૂક્યો છે. તેમના મતે, પશ્ચિમી 'વ્યક્તિવાદ' ભારતીય 'સામૂહિકતા' સાથે બંધ બેસતો નથી. NEP 2020 ના દસ્તાવેજોની સમીક્ષા કરતા જણાય છે કે સરકાર હવે શિક્ષણમાં 'ભારતીયકરણ' લાવવા માંગે છે. શિક્ષણ મંત્રાલયના અહેવાલો મુજબ, IKS ને અભ્યાસક્રમમાં જોડવાથી વિદ્યાર્થીઓમાં સામાજિક જવાબદારી અને નૈતિક મૂલ્યોનું સિંચન થશે. યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશન (UGC) ની તાજેતરની માર્ગદર્શિકા પણ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ભારતીય જ્ઞાન પદ્ધતિઓને પ્રાધાન્ય આપવાની હિમાયત કરે છે. વિવિધ સંશોધન પત્રો એ બાબતની પુષ્ટિ કરે છે કે આદિવાસી અને ગ્રામીણ જ્ઞાન, જેમ કે પરંપરાગત જળ વ્યવસ્થાપન અને કુદરતી ઉપચારો, આધુનિક ટકાઉ વિકાસના લક્ષ્યો

હાંસલ કરવામાં મદદરૂપ થઈ શકે છે. સામાજિક કાર્યકર્તાઓ જો આ પરંપરાગત જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરે, તો સમુદાય સાથે તેમનું જોડાણ વધુ મજબૂત બને છે.

ઉપરોક્ત સંદર્ભ સાહિત્ય એ વાત તરફ ઈશારો કરે છે કે NEP 2020 એ એક એવો સેતુ છે જે પ્રાચીન ભારતીય વિદ્યવત્તા અને આધુનિક વ્યાવસાયિક કૌશલ્યોને જોડે છે. આ સંકલનથી માત્ર એક નવો શૈક્ષણિક દ્રષ્ટિકોણ જ નહીં, પણ વધુ માનવીય અને સંસ્કૃતિ-સંવેદનશીલ સમાજકાર્ય પદ્ધતિનો ઉદય થશે.

અભ્યાસના હેતુઓ

- NEP 2020 અંતર્ગત સમાજકાર્યના શિક્ષણમાં IKS ના એકીકરણની શક્યતાઓ તપાસવી.
- પશ્ચિમી સમાજકાર્યના સિદ્ધાંતો અને ભારતીય 'સેવા' પરંપરા વચ્ચેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવો.
- સામાજિક પરિવર્તન માટે 'સ્વદેશી સમાજકાર્ય' ની પ્રાસંગિકતાનું મૂલ્યાંકન કરવું.

મુખ્ય ચર્ચાઓ

શૈક્ષણિક વિ-સંસ્થાનિકરણ અને વૈચારિક સ્વતંત્રતા

ભારતમાં વ્યવસાયિક સમાજકાર્યના શિક્ષણનો પાયો બ્રિટિશ શાસનકાળ દરમિયાન અને ત્યારબાદ પશ્ચિમી મોડેલો પર નંખાયો હતો. દાયકાઓ સુધી ભારતીય યુનિવર્સિટીઓમાં સમાજકાર્યના વિદ્યાર્થીઓ પશ્ચિમી દેશોની સામાજિક સમસ્યાઓ અને તેના ઉકેલો ભણતા રહ્યા, જે ઘણીવાર ભારતીય ગ્રામીણ અને આદિવાસી પરિવેશમાં અપ્રસ્તુત હતા. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NEP) 2020 આ 'શૈક્ષણિક સંસ્થાનવાદ' સામે એક વૈચારિક આંદોલન સમાન છે. આ નીતિ ચર્ચાનો નવો રસ્તો ખોલે છે કે શિક્ષણમાં માત્ર પશ્ચિમી ચશ્માથી જોવાનું બંધ કરી, ભારતીય માનસ અને ભારતીય પરિસ્થિતિ મુજબના સિદ્ધાંતો ઘડવા જોઈએ. આ વિ-સંસ્થાનિકરણની પ્રક્રિયા વિદ્યાર્થીઓને માનસિક રીતે વધુ મજબૂત અને પોતાની સંસ્કૃતિ પ્રત્યે ગૌરવવંતા બનાવે છે, જે છેવટે સામાજિક કાર્યમાં આત્મવિશ્વાસ વધારે છે.

સૈદ્ધાંતિક સમન્વય: 'સોશિયલ જસ્ટિસ' અને 'ધર્મ'નો પરિપ્રેક્ષ્ય

આધુનિક સમાજકાર્ય મુખ્યત્વે 'સામાજિક ન્યાય' અને 'માનવ અધિકાર' ના પશ્ચિમી સિદ્ધાંતો પર ટકેલું છે. જોકે, ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં આ મૂલ્યો સદીઓથી 'ધર્મ' અને 'નીતિ'ના સ્વરૂપે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. અહીં ચર્ચાનો વિષય એ છે કે પશ્ચિમી મોડેલ 'હક' પર ભાર મૂકે છે, જ્યારે ભારતીય મોડેલ 'ફરજ' પર ભાર મૂકે છે. જો સમાજમાં દરેક વ્યક્તિ પોતાની નૈતિક ફરજ કે ધર્મનું પાલન કરે, તો બીજાના હકો આપોઆપ સચવાઈ જાય છે. NEP 2020 આ સૈદ્ધાંતિક સમન્વયને પ્રોત્સાહન આપે છે, જ્યાં 'સેવા' એ માત્ર નોકરી કે વ્યવસાય નથી, પણ એક સામાજિક અને આધ્યાત્મિક જવાબદારી છે. આ નવો દ્રષ્ટિકોણ સામાજિક કાર્યકરને માત્ર એક 'એજન્ટ' તરીકે નહીં, પણ સમાજના એક જવાબદાર 'સેવક' તરીકે સ્થાપિત કરે છે.

સામૂહિકતા વિરુદ્ધ વ્યક્તિવાદ: ભારતીય સામાજિક સંસ્થાના

પશ્ચિમી સમાજકાર્ય પદ્ધતિઓ જેમ કે 'સોશિયલ કેસ વર્ક' મુખ્યત્વે વ્યક્તિગત સ્વાયત્તતા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. તેનાથી વિપરીત, ભારતીય સામાજિક માળખું અત્યંત જટિલ અને સામૂહિકતાવાદી છે. ભારતીય સંદર્ભમાં વ્યક્તિની સમસ્યા તેના પરિવાર, જ્ઞાતિ, ગામ અને ધાર્મિક માન્યતાઓથી અલગ પાડી શકાતી નથી. NEP 2020 દ્વારા પ્રસ્તાવિત IKS આધારીત સમાજકાર્યમાં ચર્ચાનો મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે સામાજિક હસ્તક્ષેપ વ્યક્તિગત સ્તરને બદલે સામુદાયિક સ્તરે થવો જોઈએ. દાખલા તરીકે, કોઈ મહિલાના સશક્તિકરણની વાત હોય ત્યારે તેને પરિવારથી અલગ પાડીને નહીં, પણ પરિવારની સાથે રહીને તેને કેવી રીતે સક્ષમ બનાવી શકાય તે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનો મુખ્ય અભિગમ છે. આ સામૂહિકતા જ ભારતીય સમાજની સુરક્ષા કવચ છે.

પરંપરાગત જ્ઞાન અને ટકાઉ વિકાસ

વર્તમાન સમયમાં જ્યારે સમગ્ર વિશ્વ ક્લાયમેટ ચેન્જ અને પર્યાવરણની સમસ્યાઓથી ઝઝૂમી રહ્યું છે, ત્યારે ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી પાસે તેના અદ્ભૂત ઉકેલો છે. NEP 2020 ના પાયામાં ભારતીય પરંપરાગત જ્ઞાનને આધુનિક ટેકનોલોજી સાથે જોડવાનો વિચાર છે. સામાજિક કાર્યકર્તાઓ માટે આ એક નવી દિશા છે. ચર્ચામાં એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આદિવાસી સમુદાયો પાસે જળ સંરક્ષણ, જંગલોનું રક્ષણ અને ઔષધીય વનસ્પતિઓનું જ જ્ઞાન છે, તે આધુનિક વિજ્ઞાન કરતા પણ વધુ ટકાઉ છે. 'પવિત્ર ઉપવનો' કે પર્વતો અને નદીઓની પૂજા એ માત્ર અંધશ્રદ્ધા નથી, પણ પર્યાવરણને બચાવવાનું એક સામાજિક માળખું છે. સમાજકાર્યના વિદ્યાર્થીઓ જો આ પદ્ધતિઓને અપનાવે, તો તે સાચા અર્થમાં ટકાઉ સામાજિક પરિવર્તન લાવી શકે છે.

માનસિક સ્વાસ્થ્યમાં ભારતીય મનોવિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મ

પશ્ચિમી મનોવિજ્ઞાન ઘણીવાર માનસિક સમસ્યાઓને 'બીમારી' ગણીને તેના લક્ષણોના ઈલાજ પર ધ્યાન આપે છે. તેની સામે ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી માનસિક સ્વાસ્થ્યને આધ્યાત્મિક અને શારીરિક સંતુલન તરીકે જુએ છે. ચર્ચાનો એક મહત્વનો આયામ એ છે કે સમાજકાર્યના ક્ષેત્રમાં યોગ, ધ્યાન અને આયુર્વેદિક જીવનશૈલીનો સમાવેશ કેવી રીતે કરી શકાય. NEP 2020 ના માળખામાં હવે વિદ્યાર્થીઓ 'યોગ વિજ્ઞાન' અને 'ભારતીય મનોવિજ્ઞાન'નો અભ્યાસ કરી રહ્યા છે. આનાથી કાઉન્સેલિંગની પ્રક્રિયા વધુ પ્રભાવી બને છે. જ્યારે કોઈ સામાજિક કાર્યકર ભારતીય દર્શનના આધારે કોઈ નિરાશ વ્યક્તિને સમજાવે છે, ત્યારે તે વ્યક્તિને તે વાત વધુ આત્મીય લાગે છે. આ 'હોલિસ્ટિક વેલનેસ' (સર્વાંગી સુખાકારી) એ ભારતીય જ્ઞાનની દેન છે.

વિવાદ નિવારણ અને ગ્રામીણ ન્યાય પદ્ધતિ

આધુનિક કાનૂની પ્રક્રિયાઓ અત્યંત જટિલ અને ખર્ચાળ છે, જેના કારણે સામાજિક સમરસતા જોખમાય છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં 'લોક અદાલત' અને 'પંચાયત' જેવી સંસ્થાઓનો ઉલ્લેખ છે જે વિવાદોને કોર્ટ સુધી પહોંચતા પહેલાં જ ઉકેલી દેતી હતી. NEP 2020 હેઠળ સામાજિક કાર્યકર્તાઓને આવી મધ્યસ્થતાની તાલીમ આપવાની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ચર્ચાનો મુદ્દો એ છે કે સામાજિક સમરસતા માટે 'ન્યાય' કરતા 'મેળાપ' વધુ જરૂરી છે. ભારતીય જ્ઞાન પદ્ધતિમાં સમાધાનકારી અભિગમ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, જે આધુનિક 'રિસ્ટોરેટિવ જસ્ટિસ' (પુનઃસ્થાપન ન્યાય) ના ખ્યાલ સાથે સુસંગત છે.

ભાષા અને સંવાદની ભૂમિકા

સમાજકાર્યમાં ભાષા એ સૌથી મોટું સાધન છે. NEP 2020 માનવભાષામાં શિક્ષણ પર ભાર મૂકે છે, જે સમાજકાર્યના ક્ષેત્રમાં પાયાનું પરિવર્તન લાવશે. અત્યાર સુધી પશ્ચિમી શબ્દાવલિ નો ઉપયોગ થતો હતો, જે સામાન્ય લોકો માટે અજાણી હતી. ચર્ચામાં એ બાબત પર ભાર મૂકાયો છે કે જ્યારે સામાજિક કાર્યકર સ્થાનિક લોકભાષા, કહેવતો અને લોકકથાઓના માધ્યમથી સમુદાય સાથે જોડાય છે, ત્યારે સ્વીકાર્યતા અને અસરકારકતા અનેકગણી વધી જાય છે. આ ભાષાકીય જોડાણ જ સાચા અર્થમાં 'લોકભાગીદારી' ઉભી કરે છે.

પડકારો અને ભવિષ્યનો રાહ

ચર્ચાના અંતે, આ નવા ટ્રેન્ડિકોણને લાગુ કરવાના પડકારો પર પણ પ્રકાશ પાડવો જરૂરી છે.

- પ્રથમ પડકાર એ છે કે આધુનિકતા અને પરંપરા વચ્ચે સંતુલન જાળવવું. આપણે પરંપરાના નામે કુરિવાજોને સ્થાન આપવાનું નથી, પણ માત્ર વૈજ્ઞાનિક અને માનવીય જ્ઞાનને જ સ્વીકારવાનું છે.
- બીજો પડકાર શૈક્ષણિક સામગ્રીના દસ્તાવેજીકરણનો છે. ભારતનું ઘણું જ્ઞાન મૌખિક છે, તેને પુસ્તકોમાં લાવવું પડશે.
- ત્રીજો પડકાર શિક્ષકોની તાલીમનો છે. જે શિક્ષકો પોતે પશ્ચિમી પદ્ધતિથી ભણ્યા છે, તેમને IKS ના મૂલ્યો સમજાવવા પડશે.

સંશોધનના મુખ્ય તારણો

શૈક્ષણિક સ્વાયત્તતા અને વૈચારિક પરિવર્તન: સંશોધન દ્વારા સાબિત થાય છે કે NEP 2020 એ સમાજકાર્યના ક્ષેત્રમાં 'બૌદ્ધિક ગુલામી'ને દૂર કરવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે. હવે વિદ્યાર્થીઓ પશ્ચિમી સિદ્ધાંતોને આંધળું ક્રિયા રીતે સ્વીકારવાને બદલે ભારતીય પરિવેશમાં તેની પ્રાસંગિકતા તપાસતા થયા છે. આનાથી સામાજિક કાર્યકર્તાઓમાં સ્વ-ઓળખ અને આત્મવિશ્વાસ વધ્યો છે.

'સેવા' અને 'વ્યવસાય'નો સંતુલિત સમન્વય: તારણો મુજબ, ભારતીય 'સેવા' પરંપરા અને આધુનિક 'વ્યવસાયિક સમાજકાર્ય' વચ્ચે કોઈ વિરોધાભાસ નથી. ઉલટાનું, IKS દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવેલા નૈતિક મૂલ્યો (જેમ કે ધર્મ અને કર્તવ્ય) પશ્ચિમી નૈતિક માળખાને વધુ મજબૂત અને પ્રભાવશાળી બનાવે છે. સામાજિક કાર્યકર હવે માત્ર ટેકનિકલ એક્સપર્ટ નથી, પણ એક 'સંવેદનશીલ પરિવર્તન વાહક' છે.

સામુદાયિક પદ્ધતિઓની અસરકારકતા: અભ્યાસમાં જાણવા મળ્યું છે કે પશ્ચિમી વ્યક્તિવાદી અભિગમ કરતા ભારતીય સામુદાયિક અભિગમ વધુ સફળ છે. ખાસ કરીને ગ્રામીણ અને આદિવાસી વિસ્તારોમાં પરંપરાગત જ્ઞાન (જેમ કે લાહ પ્રથા, પંચાયત મધ્યસ્થતા) દ્વારા સમસ્યાઓનું નિવારણ વધુ ઝડપી અને કાયમી રીતે થાય છે.

સર્વાંગી સ્વાસ્થ્ય: માનસિક સ્વાસ્થ્યના ક્ષેત્રમાં યોગ, ધ્યાન અને ભારતીય મનોવિજ્ઞાનનો સમાવેશ અત્યંત પરિણામલક્ષી સાબિત થયો છે. તે માત્ર લક્ષણોનો જ નહીં, પરંતુ વ્યક્તિના આધ્યાત્મિક અને સામાજિક સંતુલનનો પણ ઇલાજ કરે છે.

પડકારો અને ભવિષ્યની રાહ: તારણો એ પણ સૂચવે છે કે હજુ પણ IKS ના દસ્તાવેજીકરણ અને શિક્ષકોની તાલીમમાં મોટી ખાઈ છે. આ ખાઈ પૂરવા માટે શૈક્ષણિક સ્તરે વધુ સંશોધનો અને પ્રાદેશિક ભાષામાં સાહિત્યની રચના કરવી અનિવાર્ય છે.

ઉપસંહાર

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NEP) 2020 એ ભારતીય સમાજકાર્ય શિક્ષણને પશ્ચિમી સંસ્થાનવાદી પ્રભાવમાંથી મુક્ત કરી 'સ્વદેશી આત્મા' આપવાનું કાર્ય કર્યું છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા (IKS) એ માત્ર ભૂતકાળનું સ્મરણ નથી, પરંતુ તે આધુનિક સામાજિક સમસ્યાઓના ઉકેલ માટેનું એક સચોટ અને વૈજ્ઞાનિક માળખું છે. 'ધર્મ', 'સેવા' અને 'વસુધૈવ કુટુંબકમ્' જેવા વૈશ્વિક મૂલ્યોને સમાજકાર્યના વ્યાવસાયિક કૌશલ્યો સાથે જોડવાથી એક એવો સામાજિક કાર્યકર તૈયાર થશે જે ટેકનિકલી દક્ષ હોવાની સાથે સાંસ્કૃતિક રીતે સંવેદનશીલ પણ હશે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસ દર્શાવે છે કે જ્યારે સામાજિક હસ્તક્ષેપ ભારતીય મૂલ્યો અને લોકવિદ્યા પર આધારિત હોય છે, ત્યારે સમુદાયનો સ્વીકાર અને સહકાર અનેકગણો વધી જાય છે. જોકે, આ નવા ટ્રેન્ડિકોણને પૂર્ણપણે સફળ બનાવવા માટે હજુ પણ પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં સંશોધન સાહિત્યનું નિર્માણ અને શૈક્ષણિક સ્તરે દસ્તાવેજીકરણ અનિવાર્ય છે. અંતે, IKS અને આધુનિક સમાજકાર્યનો આ સમન્વય ભારતને સામાજિક ક્ષેત્રે 'આત્મનિર્ભર' બનાવશે અને વૈશ્વિક ફલક પર એક અનન્ય 'ભારતીય સેવા મોડેલ' પ્રસ્થાપિત કરશે, જે સમગ્ર માનવજાતના કલ્યાણ માટે માર્ગદર્શક બની રહેશે.

સંદર્ભસૂચિ

1. University Grants Commission (UGC). (2023). Guidelines for Incorporating Indian Knowledge System (IKS) in Higher Education Curricula. New Delhi.
2. Sarkar, S. & Sharma, A. (2023). Social Work Education in the NEP Era: From Western Theory to Indian Practice. Oxford University Press (India).
3. Indian Journal of Social Work (IJSW). (2023). "Decolonizing Social Work Education: A Study on NEP 2020 Implementation." Vol. 84, No. 1.
4. Paranjape, M. R. (2022). Indian Knowledge Systems and the Future of Education. National Book Trust, India.
5. Journal of Indian Knowledge Systems (JIKS). (2022). "Integrating Vedic Values in Professional Social Work Ethics." Vol. 4, Issue 2.
6. Ministry of Education. (2020). National Education Policy 2020. Government of India. (અમલીકરણ અહેવાલો 2021-2024).

Original Article

NEP: 2020 અન્વયે શિક્ષકોના વ્યવસાયિક વિકાસ માટે મૂલ્યો અને કૌશલ્યો

Dharaiya Girishbhai Amrutbhai

Ph.D Scholar (Sociology), Department of Sociology Vir Narmad South Gujarat University – Surat

Manuscript ID:

JRD -2026-180243

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 195-201

February- 2026

Submitted: 13 Jan 2026

Revised: 23 Jan. 2026

Accepted: 04 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

સારાંશ

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 (NEP 2020) ભારતીય શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં એક મહત્વપૂર્ણ પરિવર્તન લાવનાર નીતિ તરીકે સામે આવી છે. આ નીતિ ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી (Indian Knowledge System – IKS) ને વિવિધ શૈક્ષણિક ક્ષેત્રોમાં એકીકૃત કરવાની દિશામાં ભાર મૂકે છે. પ્રસ્તુત સંશોધન લેખમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અને આધુનિક સમાજકાર્ય વચ્ચેના સંબંધનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. પશ્ચિમી સમાજકાર્યના મોડેલો ઘણીવાર ભારતીય સમાજની સાંસ્કૃતિક, આધ્યાત્મિક અને સામુદાયિક વિશેષતાઓને સંપૂર્ણ રીતે પ્રતિબિંબિત કરતા નથી. ભારતીય પરંપરામાં 'ધર્મ', 'સેવા' અને 'વસુધૈવ કુટુંબકમ' જેવા મૂલ્યો સામાજિક કલ્યાણના આધારસ્તંભ તરીકે કાર્ય કરે છે, જે સમાજકાર્યના મૂળ સિદ્ધાંતો સાથે સુસંગત છે. આ અભ્યાસ ગૌણ માહિતીના વિશ્લેષણ પર આધારિત છે અને તે દર્શાવે છે કે NEP 2020 સમાજકાર્યના શિક્ષણમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના સમાવેશને પ્રોત્સાહિત કરે છે. આ સંકલન દ્વારા સમાજકાર્યમાં વધુ સંદર્ભ-સંવેદનશીલ, સાંસ્કૃતિક રીતે અનુરૂપ અને ટકાઉ અભિગમ વિકસિત થઈ શકે છે. ખાસ કરીને ગ્રામીણ અને આદિવાસી વિસ્તારોમાં સ્થાનિક જ્ઞાન, પરંપરાગત પદ્ધતિઓ અને સમુદાય આધારિત માળખાઓ સામાજિક સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે મહત્વપૂર્ણ બની શકે છે. લેખમાં આ નવા દ્રષ્ટિકોણના લાભો તેમજ તેને અમલી બનાવવા માટેના પડકારો પર પણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. અંતે, NEP 2020 દ્વારા પ્રોત્સાહિત ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી અને આધુનિક સમાજકાર્યનો સમન્વય ભારતને વધુ સંસ્કૃતિ-સંવેદનશીલ અને અસરકારક સામાજિક વિકાસ તરફ દોરી શકે છે.

કીવર્ડ્સ: રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 (NEP 2020), ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી (IKS), સમાજકાર્ય શિક્ષણ, સ્વદેશી સમાજકાર્ય, સેવા અને ધર્મ, સામાજિક વિકાસ

પ્રસ્તાવના :

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 (NEP 2020) ભારતની શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં ગુણવત્તાસભર અને સર્વાંગી વિકાસ લાવવાનો મહત્વપૂર્ણ પ્રયાસ છે. આ નીતિ મુજબ શિક્ષણ પ્રણાલીની સફળતા શિક્ષકોની ગુણવત્તા અને ક્ષમતાઓ પર આધારિત છે. શિક્ષક માત્ર વિષયજ્ઞાન આપનાર નથી, પરંતુ વિદ્યાર્થીના વ્યક્તિત્વ, વિચારશક્તિ અને નૈતિક મૂલ્યોના વિકાસમાં માર્ગદર્શક તરીકે મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. તેથી NEP 2020 શિક્ષકોના વ્યાવસાયિક તેમજ વ્યક્તિત્વ વિકાસ માટે ખાસ ભાર મૂકે છે. આ નીતિ શિક્ષકોમાં નૈતિકતા, સમાનતા, જવાબદારી અને જીવનભર શીખવાની ભાવના જેવા મૂલ્યો વિકસાવવાનું મહત્વ દર્શાવે છે. સાથે સાથે આધુનિક શિક્ષણ માટે જરૂરી ડિજિટલ કૌશલ્ય, સંચાર કૌશલ્ય, નવીન શિક્ષણ પદ્ધતિઓ અને સમસ્યા ઉકેલવાની ક્ષમતાઓ વિકસાવવાની જરૂરિયાત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19200759](https://doi.org/10.5281/zenodo.19200759)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Dharaiya Girishbhai Amrutbhai, Ph.D Scholar (Sociology), Department of Sociology Vir Narmad South Gujarat University – Surat

How to cite this article:

Dharaiya, G. A. (2026). NEP: 2020 અન્વયે શિક્ષકોના વ્યવસાયિક વિકાસ માટે મૂલ્યો અને કૌશલ્યો. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 195–201. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19200759>

NEP 2020 શિક્ષકોને વિદ્યાર્થી કેન્દ્રિત અભિગમ અપનાવવા અને શિક્ષણને અનુભવ આધારિત તથા જીવનોપયોગી બનાવવા પ્રોત્સાહિત કરે છે. આ નીતિ શિક્ષકોને તાલીમ, સંશોધન અને સતત વ્યાવસાયિક વિકાસ માટે નવી તકો પૂરી પાડે છે. પરિણામે શિક્ષક વધુ અસરકારક રીતે વિદ્યાર્થીઓનું માર્ગદર્શન આપી શકે છે. આ રીતે NEP 2020 શિક્ષકોના મૂલ્યો અને કૌશલ્યોના વિકાસ દ્વારા ગુણવત્તાસભર શિક્ષણ અને રાષ્ટ્ર વિકાસનો મજબૂત આધાર તૈયાર કરે છે. ચાવી રૂપ શબ્દો : કૌશલ્યો મૂલ્યો. વિકાસ. વ્યવસાય

વિદ્યાર્થી કેન્દ્રિત દ્રષ્ટિકોણ :

વિદ્યાર્થી કેન્દ્રિત અભિગમ શિક્ષણની એવી પદ્ધતિ છે જેમાં શિક્ષણ પ્રક્રિયાનું મુખ્ય કેન્દ્ર વિદ્યાર્થી હોય છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 મુજબ શિક્ષણ માત્ર પાઠ્યપુસ્તક અથવા શિક્ષક સુધી મર્યાદિત ન રહી, પરંતુ વિદ્યાર્થીની જરૂરિયાત, રસ, ક્ષમતા અને ગતિને ધ્યાનમાં રાખીને આપવામાં આવે છે. આ અભિગમમાં શિક્ષક માર્ગદર્શક અને સહાયક તરીકે કાર્ય કરે છે અને વિદ્યાર્થીને શીખવાની પ્રક્રિયામાં સક્રિય ભાગીદાર બનાવે છે. વિદ્યાર્થી કેન્દ્રિત અભિગમમાં પ્રવૃત્તિ આધારિત, અનુભવ આધારિત અને પ્રોજેક્ટ આધારિત શિક્ષણ પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. આથી વિદ્યાર્થી માત્ર માહિતી યાદ રાખતો નથી, પરંતુ વિચારશક્તિ, સર્જનાત્મકતા અને સમસ્યા ઉકેલવાની ક્ષમતા વિકસાવે છે. શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને પ્રશ્ન પૂછવા, ચર્ચા કરવા અને પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે, જેના કારણે વિદ્યાર્થીઓમાં આત્મવિશ્વાસ અને સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ વિકસે છે. આ અભિગમ દરેક વિદ્યાર્થીને સમાન તક આપે છે અને તેમની વ્યક્તિગત ભિન્નતાઓનો સન્માન કરે છે. વિદ્યાર્થી કેન્દ્રિત શિક્ષણ શીખવાની પ્રક્રિયાને રસપ્રદ, અસરકારક અને જીવનોપયોગી બનાવે છે. NEP 2020 અનુસાર આ અભિગમ શિક્ષણને ગુણવત્તાસભર બનાવવા માટે મહત્વપૂર્ણ સાધન માનવામાં આવે છે અને વિદ્યાર્થીઓના સર્વાંગી વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

ડિજિટલ અને ટેકનોલોજી કૌશલ્ય :

ડિજિટલ અને ટેકનોલોજી કૌશલ્ય આજના આધુનિક શિક્ષણમાં ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ બન્યા છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 મુજબ શિક્ષકોએ શિક્ષણને વધુ અસરકારક, રસપ્રદ અને સરળ બનાવવા માટે ટેકનોલોજીનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે. શિક્ષક સ્માર્ટ ક્લાસ, પ્રોજેક્ટર, ઓનલાઈન પ્લેટફોર્મ, ઇ-લર્નિંગ એપ્લિકેશન અને ડિજિટલ સામગ્રીનો ઉપયોગ કરીને શિક્ષણ વધુ સમજણસભર બનાવી શકે છે.

ડિજિટલ કૌશલ્ય શિક્ષકને નવી માહિતી ઝડપી રીતે મેળવવા અને વિદ્યાર્થીઓ સુધી પહોંચાડવામાં મદદ કરે છે. ઓનલાઈન પરીક્ષા, પ્રેઝન્ટેશન અને વિડિયો દ્વારા શિક્ષણ વધુ જીવંત અને પ્રયોગાત્મક બને છે. ઉપરાંત, ટેકનોલોજી શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે સંવાદ સરળ બનાવે છે અને શીખવાની પ્રક્રિયાને લવચીક બનાવે છે. NEP 2020 શિક્ષકોને ડિજિટલ તાલીમ દ્વારા નવી ટેકનોલોજી શીખવા પ્રોત્સાહિત કરે છે. આથી શિક્ષક આધુનિક શિક્ષણ પદ્ધતિ અપનાવી શકે છે અને વિદ્યાર્થીઓને ભવિષ્ય માટે તૈયાર કરી શકે છે.

NEP 2020 મુજબ શિક્ષકોના વિકાસ માટે ભગવદ્ ગીતાનું મહત્વ:

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 શિક્ષકોને માત્ર જ્ઞાન આપનાર નહીં પરંતુ મૂલ્ય આધારિત માર્ગદર્શક તરીકે જુએ છે. આ દૃષ્ટિએ ભગવદ્ ગીતા શિક્ષકોના સર્વાંગી વિકાસ માટે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથ છે. ગીતા શિક્ષકને કર્મયોગનો સિદ્ધાંત શીખવે છે—અર્થાત્ પરિણામની ચિંતા કર્યા વગર પોતાનું કર્તવ્ય નિષ્ઠાપૂર્વક કરવું. NEP 2020 મુજબ શિક્ષક જ્યારે નિષ્ઠામ ભાવથી શિક્ષણ આપે છે ત્યારે શિક્ષણ પ્રક્રિયા વધુ અસરકારક બને છે. ગીતા શિક્ષકોમાં આત્મનિયંત્રણ, સમત્વ ભાવ અને સ્થિર મન વિકસાવે છે, જે આજના તણાવભર્યા શિક્ષણ પર્યાવરણમાં અત્યંત જરૂરી છે. “સમભાવ” નો સિદ્ધાંત શિક્ષકને તમામ વિદ્યાર્થીઓને સમાન દૃષ્ટિથી જોવા પ્રેરિત કરે છે, જે NEP 2020ની સમાવેશી શિક્ષણની ભાવનાને મજબૂત કરે છે. ઉપરાંત, ગીતા શિક્ષકને આત્મચિંતન અને સ્વવિકાસ તરફ દોરી જાય છે, જે સતત વ્યાવસાયિક વિકાસ સાથે સુસંગત છે. આ રીતે, ભગવદ્ ગીતા શિક્ષકોમાં નૈતિકતા, ફરજભાવ, સહનશીલતા અને માનવીય મૂલ્યો વિકસાવે છે. NEP

2020 હેઠળ જો શિક્ષકો ગીતા ના સિદ્ધાંતો અપનાવે, તો ગુણવત્તાસભર, મૂલ્ય આધારિત અને જીવનોપયોગી શિક્ષણ શક્ય બને.

શિક્ષક તરીકે Change Agent :

NEP 2020 મુજબ શિક્ષક માત્ર જ્ઞાન આપનાર નથી, પરંતુ સમાજમાં પરિવર્તન લાવનાર મહત્વપૂર્ણ શક્તિ છે. શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓમાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ, માનવતા, સમાનતા અને નૈતિક મૂલ્યો વિકસાવે છે. સમાજમાં રહેલા અંધશ્રદ્ધા, લિંગ અસમાનતા અને સામાજિક ભેદભાવ દૂર કરવામાં શિક્ષકની મોટી ભૂમિકા છે. NEP 2020 શિક્ષકોને વિદ્યાર્થીઓમાં જવાબદાર નાગરિકત્વ વિકસાવવાનું કાર્ય સોંપે છે. શિક્ષક પોતાના વર્તન, વિચાર અને શિક્ષણ પદ્ધતિ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને સમાજ માટે સકારાત્મક યોગદાન આપવા પ્રેરિત કરે છે. શિક્ષક વર્ગખંડની બહાર પણ સમાજમાં જાગૃતિ લાવવા કાર્ય કરે છે. આ રીતે શિક્ષક સમાજમાં નવી વિચારધારા અને સુધારણા લાવવાનું કાર્ય કરે છે. NEP 2020 અનુસાર શિક્ષકનો વિકાસ માત્ર વ્યક્તિગત નહીં પરંતુ સામાજિક વિકાસ સાથે જોડાયેલ છે. જ્યારે શિક્ષક પ્રગતિશીલ વિચાર અપનાવે છે ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ પણ નવીન વિચાર અપનાવે છે. પરિણામે સમાજમાં પ્રગતિ અને સમાનતા વધે છે. તેથી શિક્ષકને Change Agent તરીકે વિકસાવવું NEP 2020નું મહત્વપૂર્ણ લક્ષ્ય છે એ પણ શિક્ષક તરીકેનું મહત્વનું કાર્ય બની રહેતું જોવા મળે છે અને શિક્ષક તરીકે તે યોગ્ય કામગીરી કરે અને તેમનું મહત્વનું યોગદાન બની રહેતું જોઈ શકાય છે આ ઉપરાંત પણ તે અન્ય ઉમદા કાર્યો કરે છે

Psychological Safety નું મહત્વ :

NEP 2020 વિદ્યાર્થી માટે નિર્ભય અને સહાનુભૂતિપૂર્ણ શિક્ષણ વાતાવરણ પર ભાર મૂકે છે. Psychological Safety એટલે એવો માહોલ જ્યાં વિદ્યાર્થી નિર્ભય બની પ્રશ્ન પૂછે અને ભૂલ કરવાથી ડર નહીં. શિક્ષકનું વર્તન મિત્રતાપૂર્વક અને સહાનુભૂતિભર્યું હોવું જરૂરી છે. જ્યારે વિદ્યાર્થી નિર્ભય બને છે ત્યારે તેની સર્જનાત્મકતા અને વિચારશક્તિ વધે છે. NEP 2020 શિક્ષકોને વિદ્યાર્થીઓની ભાવનાત્મક જરૂરિયાતો સમજવા પ્રોત્સાહિત કરે છે. શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓના આત્મવિશ્વાસ વિકસાવવામાં મદદ કરે છે. Psychological Safety શિક્ષણને આનંદદાયક બનાવે છે. આથી વિદ્યાર્થી અભ્યાસમાં વધુ રસ લે છે. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે સારો સંબંધ બને છે. પરિણામે શૈક્ષણિક ગુણવત્તા વધે છે. તેથી Psychological Safety આધુનિક શિક્ષણ માટે ખૂબ મહત્વપૂર્ણ છે.

આંતરિક પ્રેરણા ધરાવતો શિક્ષક:

આંતરિક પ્રેરણા ધરાવતો શિક્ષક તે છે જે શિક્ષણ કાર્ય માત્ર પગાર, પ્રમોશન અથવા બાહ્ય લાભ માટે નહીં, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓના વિકાસ અને જ્ઞાન પ્રસારના સત્ય આનંદ માટે કરે છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 મુજબ શિક્ષકમાં આવી આંતરિક પ્રેરણા હોવી ખૂબ જરૂરી માનવામાં આવી છે. આવા શિક્ષક પોતાના કાર્ય પ્રત્યે સમર્પિત રહે છે અને વિદ્યાર્થીઓને શીખવામાં રસ ઉત્પન્ન કરવા સતત નવી રીતો શોધે છે. આંતરિક પ્રેરણા ધરાવતો શિક્ષક પોતાના વિષયનું ઊંડું જ્ઞાન મેળવવા અને નવી શિક્ષણ પદ્ધતિ શીખવા હંમેશા તૈયાર રહે છે. તે વિદ્યાર્થીઓની મુશ્કેલીઓ સમજવા પ્રયત્ન કરે છે અને તેમને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપે છે. આવા શિક્ષકનું વર્તન સકારાત્મક અને પ્રેરણાદાયક હોય છે, જેના કારણે વિદ્યાર્થીઓમાં આત્મવિશ્વાસ અને અભ્યાસ પ્રત્યે રસ વધે છે.

માર્ગદર્શન અને મેન્ટરશિપ :

માર્ગદર્શન અને મેન્ટરશિપ શિક્ષણ પ્રક્રિયાનો મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 મુજબ શિક્ષક માત્ર વિષયજ્ઞાન આપનાર નહીં પરંતુ વિદ્યાર્થીના શૈક્ષણિક અને વ્યક્તિગત વિકાસમાં માર્ગદર્શક તરીકે કાર્ય કરે છે. માર્ગદર્શન દ્વારા શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ, કારકિર્દી પસંદગી અને જીવનમાં યોગ્ય નિર્ણય લેવામાં મદદ કરે છે. મેન્ટરશિપમાં શિક્ષક વિદ્યાર્થીની ક્ષમતા, રસ અને મુશ્કેલીઓને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તેને વિકાસ માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. શિક્ષક

વિદ્યાર્થીને આત્મવિશ્વાસ વધારવા, લક્ષ્ય નક્કી કરવા અને સમસ્યાઓનો ઉકેલ શોધવા સહાય કરે છે. આ પ્રક્રિયા વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક વચ્ચે વિશ્વાસ અને સારો સંબંધ બનાવે છે.

સમાવેશિતા અને સમાનતા :

- સમાવેશિતા અને સમાનતા એટલે દરેક વિદ્યાર્થીને સમાન મહત્વ અને તક આપવી.
- શિક્ષણમાં જાતિ, લિંગ, ધર્મ, ભાષા અથવા આર્થિક સ્થિતિના આધારે ભેદભાવ ન રાખવો.
- શિક્ષક દરેક વિદ્યાર્થીની વ્યક્તિગત ક્ષમતાઓ અને જરૂરિયાતોને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે.
- શાળામાં દરેક વિદ્યાર્થીને સુરક્ષિત અને સ્વીકાર્ય વાતાવરણ આપવામાં આવે છે.
- શિક્ષક ધીમા અને તેજ બંને પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપે છે.
- ખાસ જરૂરિયાત ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ માટે સહાયક પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવે છે.
- સમાવેશી શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓમાં સહકાર અને સહાનુભૂતિની ભાવના વિકસાવે છે.
- શિક્ષક દરેક વિદ્યાર્થીને પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરવાની તક આપે છે.
- સમાનતા શિક્ષણમાં આત્મવિશ્વાસ અને પ્રેરણા વધારવામાં મદદ કરે છે.
- સમાવેશી અભિગમથી વિદ્યાર્થીઓમાં સામાજિક સમાનતા વિશે જાગૃતિ આવે છે.
- શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે ભેદભાવ દૂર કરી એકતા વધારવાનો પ્રયત્ન કરે છે.
- આ અભિગમથી શિક્ષણ વધુ ન્યાયસંગત અને લોકશાહી બને છે.
- સમાવેશિતા વિદ્યાર્થીઓના સર્વાંગી વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.
- સમાન તક મળવાથી દરેક વિદ્યાર્થી પોતાની ક્ષમતાનો વિકાસ કરી શકે છે.
- NEP 2020 મુજબ સમાવેશિતા ગુણવત્તાસભર શિક્ષણ માટે જરૂરી તત્વ માનવામાં આવે છે.

શિક્ષક તરીકે Curriculum Designer :

NEP 2020 શિક્ષકોને પાઠ્યક્રમ ઘડવામાં સક્રિય ભાગીદાર બનાવે છે. શિક્ષક સ્થાનિક પરિસ્થિતિ અને વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાત મુજબ શિક્ષણ પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરી શકે છે. અગાઉ શિક્ષક માત્ર પાઠ્યક્રમ અનુસરતો હતો, પરંતુ હવે શિક્ષક સર્જનાત્મક રીતે પાઠ્યક્રમ બનાવે છે. શિક્ષક વિષયને જીવન સાથે જોડે છે. NEP 2020 શિક્ષકોને પ્રોજેક્ટ આધારિત અને અનુભવ આધારિત શિક્ષણ અપનાવવા પ્રોત્સાહિત કરે છે. શિક્ષક સ્થાનિક સંસ્કૃતિ અને પરંપરાનો સમાવેશ કરી શકે છે. આથી શિક્ષણ વધુ રસપ્રદ બને છે. Curriculum Designer તરીકે શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓમાં સર્જનાત્મકતા વિકસાવે છે. આ અભિગમ શિક્ષણને લવચીક અને જીવન ઉપયોગી બનાવે છે. તેથી NEP 2020 શિક્ષકને પાઠ્યક્રમ ઘડનાર તરીકે મહત્વ આપે છે.

શિક્ષકોમાં Well-being અને Mental Health Awareness :

NEP 2020 શિક્ષકોના માનસિક સ્વાસ્થ્યને મહત્વ આપે છે. તણાવગ્રસ્ત શિક્ષક અસરકારક રીતે શિક્ષણ આપી શકતો નથી. શિક્ષક માટે માનસિક સંતુલન, આત્મવિશ્વાસ અને સકારાત્મક વિચાર જરૂરી છે. NEP 2020 શિક્ષકોને કામ અને વ્યક્તિગત જીવન વચ્ચે સંતુલન જાળવવા પ્રોત્સાહિત કરે છે. શિક્ષકનો સારો માનસિક સ્વાસ્થ્ય વિદ્યાર્થીઓ પર સકારાત્મક અસર કરે છે. ખુશ અને આત્મવિશ્વાસી શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને વધુ સારી રીતે માર્ગદર્શન આપી શકે છે. શિક્ષકો માટે તાલીમ અને સહાય કાર્યક્રમો જરૂરી છે. આથી શિક્ષક પોતાની ક્ષમતાનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરી શકે છે. તેથી Well-being શિક્ષકના વિકાસ માટે મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે.

B-Unlearning અને relearning કૌશલ્ય:

NEP 2020 અનુસાર શિક્ષણ વ્યવસ્થા સતત બદલાય છે, તેથી શિક્ષક માટે જૂની પદ્ધતિઓ છોડીને નવી પદ્ધતિ અપનાવવી જરૂરી છે. આ પ્રક્રિયાને Unlearning અને Relearning કહેવામાં આવે છે. અગાઉ શિક્ષણ રટણ આધારિત

હતું, પરંતુ હવે વિચારશક્તિ અને અનુભવ આધારિત શિક્ષણ પર ભાર છે. શિક્ષકને નવી ટેકનોલોજી, નવી શિક્ષણ પદ્ધતિ અને નવા વિષયજ્ઞાન શીખવું જરૂરી છે. Unlearning શિક્ષકને જૂના અપ્રસ્તુત વિચારો છોડવામાં મદદ કરે છે. Relearning શિક્ષકને → શિક્ષક વિકાસના અભિગમથી શિક્ષક પોતાની વ્યાવસાયિક કુશળતા વધારે છે. નવી માહિતી અને નવી કુશળતા શીખવામાં મદદ કરે છે. NEP 2020 શિક્ષકોને સતત તાલીમ અને વ્યાવસાયિક વિકાસ માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. આ પ્રક્રિયા શિક્ષકને આધુનિક શિક્ષણ માટે તૈયાર કરે છે. પરિણામે શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને નવી દુનિયા માટે તૈયાર કરી શકે છે. આ રીતે Unlearning અને Relearning શિક્ષકના વિકાસ માટે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે.

શિક્ષક વિકાસ = રાષ્ટ્ર વિકાસ :

- શિક્ષક વિકાસના અભિગમથી શિક્ષક પોતાની વ્યાવસાયિક કુશળતા વધારે છે.
- શિક્ષકનું ગુણવત્તાસભર શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓના સર્વાંગી વિકાસ માટે જરૂરી છે.
- ગુણવત્તાસભર શિક્ષક દ્વારા જ ગુણવત્તાસભર શિક્ષણ શક્ય બને છે.
- શિક્ષકોની તાલીમ અને કૌશલ્ય મજબૂત હોય તો શિક્ષણ પ્રણાલી મજબૂત બને છે.
- શિક્ષકોના નૈતિક મૂલ્યો અને જવાબદારી રાષ્ટ્રના નાગરિકોમાં પ્રભાવ પાડે છે.
- શ્રેષ્ઠ શિક્ષણથી વિદ્યાર્થીઓમાં આત્મવિશ્વાસ અને સર્જનાત્મકતા વિકસે છે.
- શિક્ષક નવી ટેકનોલોજી અને શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓ અપનાવે છે.
- શિક્ષકની દ્રષ્ટિ અને માર્ગદર્શનથી વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય લક્ષ્ય મળે છે.
- શિક્ષકના વ્યાવસાયિક વિકાસથી શાળા અને શિક્ષણ વ્યવસ્થા મજબૂત બને છે.
- મજબૂત શિક્ષણ વ્યવસ્થાથી ભવિષ્યના નાગરિક સક્ષમ બની શકે છે.
- સક્ષમ નાગરિકો રાષ્ટ્રના વિકાસ માટે પ્રેરક બને છે.
- શિક્ષકોના નિષ્ઠાપૂર્વક કાર્યથી સમાજમાં સારી ભાવનાઓ વિકસે છે.
- શિક્ષકોના માર્ગદર્શનથી સમાજમાં જ્ઞાન અને શિસ્તનો વિકાસ થાય છે.
- શિક્ષકોના સર્વાંગી વિકાસથી રાષ્ટ્રની અર્થવ્યવસ્થા અને સમાજિક સુખાકારી વધે છે.
- તેથી શિક્ષક વિકાસ જ રાષ્ટ્ર વિકાસનો સૌથી મજબૂત આધાર છે.

શિક્ષકોમાં Research Mindset નો વિકાસ :

NEP 2020 શિક્ષકોમાં સંશોધન મનોભાવ વિકસાવવાનું મહત્વ આપે છે. શિક્ષક માત્ર પાઠ્યપુસ્તક સુધી મર્યાદિત ન રહી વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસ પર સતત અભ્યાસ કરે છે. શિક્ષક તપાસે છે કે કઈ શિક્ષણ પદ્ધતિ વિદ્યાર્થીઓ માટે વધુ અસરકારક છે. સંશોધન મનોભાવ શિક્ષકને નવી શિક્ષણ રીતો શોધવામાં મદદ કરે છે. NEP 2020 શિક્ષકોને Classroom Research કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે, જેથી શિક્ષણ વધુ ગુણવત્તાસભર બને. શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસમાં આવતી મુશ્કેલીઓ ઓળખી તેને દૂર કરવા નવી રીતો અપનાવે છે. સંશોધન શિક્ષકને તર્કશક્તિ અને વિશ્લેષણ ક્ષમતા વિકસાવવામાં મદદ કરે છે. આથી શિક્ષક સતત પોતાના શિક્ષણમાં સુધારો કરી શકે છે. NEP 2020 મુજબ સંશોધન આધારિત શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓમાં પણ શોધખોળ અને સર્જનાત્મકતા વિકસાવે છે. શિક્ષક સંશોધન દ્વારા શિક્ષણને જીવન સાથે જોડે છે. પરિણામે શિક્ષણ વધુ રસપ્રદ અને પ્રયોગાત્મક બને છે. તેથી શિક્ષકમાં Research Mindset વિકસાવવું આધુનિક શિક્ષણ માટે જરૂરી છે.

શિક્ષકમાં “Future Readiness” :

“Future Readiness” એટલે શિક્ષકની એવી ક્ષમતા કે જે તેને ભવિષ્યના શિક્ષણ અને સંસ્કારી પડકારો માટે તૈયાર કરે. NEP 2020 મુજબ, શિક્ષકો માત્ર વર્તમાન પદ્ધતિઓમાં નિષ્ણાત ન રહી, પરંતુ નવી ટેકનોલોજી, ડિજિટલ

સાધનો અને નવીન શિક્ષણ પદ્ધતિઓ શીખવા માટે સક્રિય હોવા જોઈએ. આવું શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને આધુનિક જ્ઞાન, તકનીકી કૌશલ્ય અને problem-solving ક્ષમતા આપવા સક્ષમ બને છે.

Future Ready શિક્ષકમાં અભ્યાસક્રમને જીવન સાથે જોડવાનો અભિગમ, ક્રિએટિવિટી, સંશોધન મનોભાવ અને વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાતને સમજવાની ક્ષમતા વિકસેલી હોય છે. તે સતત નવી માહિતી શીખે છે અને પોતાના શિક્ષણ પદ્ધતિમાં સુધારો લાવે છે. આ અભિગમ શિક્ષકને ડિજિટલ, વૈશ્વિક અને પરિસ્થિતિ આધારિત શિક્ષણ આપવા સક્ષમ બનાવે છે. Future Ready શિક્ષક દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ ભવિષ્ય માટે તૈયાર, સક્ષમ અને સ્વતંત્ર નાગરિક બની શકે છે, જે રાષ્ટ્રના સર્વાંગી વિકાસ માટે મહત્વપૂર્ણ છે.

જીવનભર શીખવાની ભાવના :

જીવનભર શીખવાની ભાવના એટલે વ્યક્તિમાં સતત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા, કુશળતા વધારવા અને નવી પદ્ધતિઓ શીખવાની ઇચ્છા હોવી. NEP 2020 અનુસાર આ ભાવના શિક્ષક માટે ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે, કારણ કે શિક્ષક સતત નવી માહિતી, ટેકનોલોજી અને શિક્ષણ પદ્ધતિઓ શીખીને જ ગુણવત્તાસભર શિક્ષણ આપી શકે છે.

જ્યારે શિક્ષક જીવનભર શીખવાની ભાવના ધરાવે છે, ત્યારે તે માત્ર વર્ગમાં જ નથી, પણ પોતાના વ્યવસાયમાં નવીનતા, સર્જનાત્મકતા અને સંશોધનક્ષમ વિચાર લાવે છે. આવા શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને નવા અભિગમ, નવા વિચારો અને નવી ટેકનોલોજી અપનાવવા પ્રેરણા આપે છે. આ ભાવના શિક્ષકને નવી પડકારો અને પરિવર્તન માટે તૈયાર રાખે છે.

જીવનભર શીખવાની ભાવના ધરાવતો શિક્ષક પોતાના અને વિદ્યાર્થીઓના સર્વાંગી વિકાસમાં સહાયક બને છે. તે શિક્ષણને માત્ર પાઠ્યપુસ્તક પૂરતું નહીં, પરંતુ જીવન, વ્યવહાર અને રાષ્ટ્રના વિકાસ માટે પ્રેરક સાધન બનાવે

વિચારશક્તિ અને સમસ્યા ઉકેલ કૌશલ્ય :

વિચારશક્તિ અને સમસ્યા ઉકેલ કૌશલ્ય શિક્ષણમાં સૌથી મહત્વપૂર્ણ કુશળતાઓમાંની એક છે. NEP 2020 અનુસાર, શિક્ષક માત્ર જ્ઞાન આપનાર નહીં, પણ વિદ્યાર્થીમાં તર્કશક્તિ, વિવેક અને નવી સ્થિતિઓમાં યોગ્ય નિર્ણય લેવા સક્ષમતા વિકસાવનાર હોવો જોઈએ. વિચારશક્તિનો વિકાસ ત્યારે થાય છે જ્યારે વિદ્યાર્થીઓને પ્રશ્ન પૂછવા, ચર્ચા કરવા અને વિવિધ દૃષ્ટિકોણથી વિચાર કરવા પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે.

સમસ્યા ઉકેલ કૌશલ્ય શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી બંને માટે મહત્વપૂર્ણ છે. શિક્ષક કોઈ જટિલ શિક્ષણ સમસ્યા અથવા શાળા-સંદર્ભિત પડકારને સમજણથી અને રચનાત્મક રીતે ઉકેલી શકે છે. તે રીતે તે વિદ્યાર્થીઓને પણ જટિલ પરિસ્થિતિઓમાં સ્વતંત્ર અને આત્મનિર્ભર બનવાનું માર્ગદર્શન આપે છે. વિચારશક્તિ અને સમસ્યા ઉકેલ કૌશલ્ય ધરાવતો શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓમાં સર્જનાત્મકતા, આલોચનાત્મક વિચાર અને જીવન કૌશલ્યો વિકસાવે છે. આ કુશળતા શિક્ષણને જીવંત, કાર્યક્ષમ અને જીવનોપયોગી બનાવે છે.

ઉપસંહાર :

NEP 2020 દર્શાવે છે કે શિક્ષકનો વ્યવસાયિક વિકાસ માત્ર શૈક્ષણિક કુશળતા મેળવવાનો અભ્યાસ નથી, પરંતુ એ શિક્ષકને જીવન, સમાજ અને રાષ્ટ્રના સર્વાંગી વિકાસ માટે સશક્ત બનાવતો માર્ગ છે. શિક્ષકમાં નૈતિકતા, જવાબદારી, સહાનુભૂતિ અને સામાજિક સમાનતા જેવા મૂલ્યો વિકસવાથી શાળા અને વિદ્યાર્થીઓનો વાતાવરણ મજબૂત બને છે. સાથે, ટેકનોલોજી કૌશલ્ય, સંશોધન મનોભાવ અને સર્જનાત્મકતા શિક્ષકને ભવિષ્યના પડકારો માટે તૈયાર કરે છે. વ્યાવસાયિક રીતે વિકસિત શિક્ષક માત્ર જ્ઞાન આપતો નથી, પરંતુ માર્ગદર્શન અને મેન્ટરશિપ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓના આત્મવિશ્વાસ, સર્જનાત્મકતા અને જીવન કૌશલ્યો વિકસાવે છે. જ્યારે શિક્ષક મૂલ્યો અને કૌશલ્યો બંનેમાં નિષ્ણાત બને છે, ત્યારે શિક્ષણ માત્ર પાઠ્યપુસ્તક પૂરતું નહીં, પરંતુ જીવન, સમાજ અને રાષ્ટ્રના વિકાસ માટે મજબૂત સાધન બની જાય છે. NEP 2020ની દ્રષ્ટિએ શિક્ષકનું વ્યાવસાયિક વિકાસ જ રાષ્ટ્રના ભવિષ્યનું નિર્માણ છે.

સંદર્ભસૂચિ:-

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-2 (XVIII)| February - 2026

- (1) ભારત સરકાર - રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NEP)2020, શિક્ષણ મંત્રાલય,નવી દિલ્હી
- (2) શૈક્ષણિક ટેકનોલોજી - ડૉ. જી. એમ વ્યાસ, પ્રકાશન વર્ષ - 2018,
પ્રકાશક - પારશ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ.
- (3) મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણ - ડૉ આર. પી.પાઠક
- (4) શિક્ષણનો આધુનિક અભિગમ - ડૉ. હર્ષદભાઈ પટેલ, પ્રકાશન વર્ષ 2016, પ્રકાશક - યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ,ગુજરાત.
- (5) શિક્ષકની વ્યવસાયિક નૈતિકતા - ડૉ. પ્રવીણભાઈ દેસાઈ, પ્રકાશન વર્ષ - 2014, પ્રકાશક - પારશ્વ પબ્લિકેશન,અમદાવાદ.
- (6) વેબસાઇટ: <https://education.gujarat.gov.in>
- (7) વેબસાઇટ: <https://www.gujaratsamachar.com>
- (8) વેબસાઇટ: <https://nishtha.diksha.gov.in>
- (9) NCERT – Teacher Professional Development Framework, નવી દિલ્હી

Original Article

નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ અંતર્ગત વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ: 10 બેગલેસ ડે

પટેલ દિક્ષિતાબેન ભુલાભાઈ¹, ડો.ધર્મેશભાઈ પંડ્યા²

¹ Ph.D સ્કોલર, ઇતિહાસ વિભાગ, વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, સુરત

² શ્રીમતિ આર. પી ચૌહાણ આર્ટ્સ એન્ડ શ્રીમતિ જે.કે. શાહ કોમર્સ કોલેજ, વ્યારા.

Manuscript ID:

JRD -2026-180244

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 202-205

February- 2026

Submitted: 13 Jan 2026

Revised: 23 Jan. 2026

Accepted: 04 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

સારાંશ :

નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ-2020 શિક્ષણ જગતમાં નવા પરિવર્તનનો યુગ છે. શિક્ષણ વ્યક્તિ નિર્માણ થકી રાષ્ટ્ર નિર્માણની પ્રક્રિયામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. શિક્ષણ નિરંતર અને આજીવન ચાલતી પ્રક્રિયા છે. ભારત દેશ વિકાસની દિશામાં ઝડપથી પરિવર્તન પામી રહ્યો છે. તેવા સમયે શિક્ષણમાં પરિવર્તન લાવવું જરૂરી બની રહે છે. ભવિષ્યના ભારતના નિર્માણ માટે મજબૂત, ગહન અને સર્વગ્રાહી શિક્ષણ પદ્ધતિનું મહત્વ વધુ સ્પષ્ટ થઈ રહ્યું છે. NEP-2020 આ મહત્વની બાબતોને ધ્યાને રાખી વિદ્યાર્થીઓને વ્યવસાયિક શિક્ષણ સાથે જોડવાનો પ્રસ્તાવ મૂકે છે. નવી NEP અને NCFનો મુખ્ય હેતુ શાળામાં માત્ર શિક્ષણ, વાંચન, લેખન, ગણન જ નહીં પરંતુ એનાથી આગળ વધી હાલના પરિવર્તન પામી રહેલ આધુનિક યુગના પડકારો અને દેશની જરૂરિયાતો સાથે રચનાત્મક રીતે જોડાવા અને શ્રેષ્ઠ નાગરિક તૈયાર કરવાનો છે. National Education Policy- 2020, National Curriculum Frame Work, Pss Central Institute Of Vocational Education Bhopal Implementation Of 10 Day Begless Day In School માર્ગદર્શિકામાં દસ દિવસ દફતર વગર આનંદદાયી શનિવારનું આયોજન થયું છે. તેના પાછળનો મુખ્ય હેતુ એ છે કે ઉચ્ચતર પ્રાથમિક ધોરણ 6 થી 8(મિડલ સ્ટેજ) વિદ્યાર્થીઓને કેવળ પુસ્તકીય જ્ઞાન જ નહીં, પરંતુ વ્યવસાયલક્ષી કાર્યક્ષેત્રથી માહિતગાર કરાવવાનો છે. બાળકને 10 બેગલેસ દિવસો હેઠળ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવશે. વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ બાળકમાં સેલ્ફ લર્નિંગ અને કૌશલ્ય નિર્માણ કરવાનું શ્રેષ્ઠ અને પ્રશંસનીય તેમ જ આવકારદાયક કાર્ય છે. વિદ્યાર્થીઓ માટે દસ દિવસ બેગ વગરના હશે આ 10 દિવસમાં તેઓ સ્થાનિક વ્યવસાયકારોની તેમજ ઐતિહાસિક સાંસ્કૃતિક અને પ્રવાસનના મહત્વના સ્મારકોની મુલાકાત લેશે. બાળકો સ્થાનિક વિષયવસ્તુ પર વિશેષ ધ્યાન આપી અનુભવજન્ય શિક્ષણ મેળવશે જે તેમને ભવિષ્યમાં કારકિર્દી ઘડતરમાં સીમાચિહ્નરૂપ બની રહેશે. વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસની સાથે સાથે જીવન વ્યવહાર સાથે જોડવાનો છે. ચાવીરૂપ શબ્દો: નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ, વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ, કૌશલ્ય વિકાસ, 10 બેગલેસ ડે.

પ્રસ્તાવના :

“શિક્ષણ જ્યાંથી, જ્યારે અને જે રીતે પ્રાપ્ત થાય તે શ્રેષ્ઠ હોય છે.”

બાળક શિક્ષણ મેળવવાની શરૂઆત પોતાના પરિવારથી કરે છે. બાળકને શીખવાની પ્રક્રિયા માત્ર વર્ગખંડમાં જ થાય એવું નથી, પરંતુ બાળક પોતાના પરિવાર, મિત્રો, પર્યાવરણ પાડોશી પાસેથી ઘણું બધું શીખતું હોય છે.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19202328](https://doi.org/10.5281/zenodo.19202328)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

પટેલ દિક્ષિતાબેન ભુલાભાઈ, Ph.D સ્કોલર, ઇતિહાસ વિભાગ, વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, સુરત

How to cite this article:

પટેલ. દિક્ષિતાબેન. ભુલાભાઈ. & પંડ્યા. ધર્મેશભાઈ. (2026). નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ અંતર્ગત વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ: 10 બેગલેસ ડે. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 202-205.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19202328>

બાળક રમત રમતા, નાચતા, કુદતા, ગીતો ગાતા, તોફાન મસ્તી કરતા ,ચિત્રો દોરતા પણ સતત શીખવાની દિશામાં આગળ વધતું હોય છે. આવા સમયે બાળકોને શીખવાની પ્રક્રિયાના ભાગરૂપે સંકળાયેલ જ્ઞાનની કેટલીક બાબતોને અને સ્થાનિક પ્રવૃત્તિઓને ધ્યાને લઈ બાળકોને વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ આપી કારકિર્દી ઘડતર માટે પ્રેરણા આપી શકાય છે. ભણવાની સાથે વિવિધ પ્રકારના કૌશલ્ય બાળકોમાં આવે તો ભણવા સાથે નોકરીનું જે દબાણ ઊભું થાય છે તે હળવું થશે. ભણ્યા પછી નોકરી ન મળે ત્યારે પણ પોતે સ્વરોજગારી મેળવી આત્મનિર્ભર તો બનશે જ. માન્યતા એવી ઊભી થઈ છે કે નોકરી મેળવવા શિક્ષણ જરૂરી છે અને ભણીને પણ નોકરી ના મળે તો શિક્ષણ બિનજરૂરી છે એમ માનવામાં આવતું પણ હવે નવા અભિગમથી માન્યતા બદલાશે શિક્ષણ નોકરીની સાથે સાથે વ્યવસાયિક આવડત પણ કેળવશે. જેથી કરી રોજગારીનો પ્રશ્ન ભવિષ્યમાં ઉકેલી શકાશે. શિક્ષણ મેળવવા વધુ એક પ્રોત્સાહન જોડાશે. NEP 2020એ માત્ર લેખિત દસ્તાવેજ નથી પણ સાંસ્કૃતિક અભિયાન છે. જે ગુણવત્તાવાળા શિક્ષણ માટે શાળાના વર્ગખંડમાં જરૂરી બદલાવ અને જીવનતા લાવવા માટે માર્ગદર્શન અને સૂચનો આપે છે. ગોખણપટ્ટીને બદલે ક્ષમતાઓના મૂલ્યાંકન પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.વિષયોની સેદ્ધાંતક સમજ અને વિશ્લેષણાત્મક વિચારસરણી, નિર્ણય લેવાની ક્ષમતા,સર્જનમકતા અને નીતિમત્તા માનવીય અને બંધારણીય મૂલ્યો જેવા ગુણનો વિકાસ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.બેગલેસ ડે અને આનંદથી શનિવાર દ્વારા બાળકો ખુશખુશાલ બની રહ્યા છે. બેગ વિના શાળાએ જવું એ બાબત જ બાળકોને આનંદિત કરી મૂકે છે. શાળામાં એવું પણ બનશે કે હાજરી માટે બાળકોને વર્ગમાં બોલાવવા નહીં પડે, કારણ કે દર શનિવારે બાળકો ખુશી-ખુશી આવા તૈયાર થઈ જશે અને એ દિવસે ભાગ્યે જ કોઈ બાળક ગેરહાજર રહેશે. વ્યવસાયિક શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને વિવિધ પ્રકારના વ્યવસાયિક કાર્યો કરવા તૈયાર કરે છે તે વિદ્યાર્થીઓને વિવિધ વ્યવસાયના ચોક્કસ જ્ઞાન ક્ષમતાઓ અને મૂલ્યોને વિકસાવવામાં મદદ કરે છે, જેથી વિદ્યાર્થીઓ શાળા શિક્ષણમાં વ્યવસાયની પસંદગીમાં પોતાની ક્ષમતાઓ આવડત અને વૈશ્વિક જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખીને આગળ વધી શકે છે. વ્યવસાયિક શિક્ષણ શાળાઓમાં રોજગારલક્ષી શિક્ષણ પ્રસ્તુત કરવાનો ઉદ્દેશ વ્યવસાયકારને સંકલિત કરવાનો છે, એટલે કે કારકિર્દીના વિકલ્પોની ચાવી બની રહેશે. જેથી તેઓ તેમની યોગ્યતા અનુસાર પસંદગી કરવા માટે સક્ષમ બનશે. આવનારા સમયમાં વિદ્યાર્થીઓ વિવિધ કૌશલ્યમાં નીપુણ હશે તે વ્યવસાયમાં આગળ વધશે જે તેમને દિશાસૂચક અને માર્ગદર્શક બની રહેશે. આજના સ્પર્ધાત્મક યુગમાં તેઓ બેરોજગાર નહીં રહે.

વ્યવસાયિક શિક્ષણ અને બેગલેસ ડે:

પ્રાચીન સમયમાં ગુરુકુળ શિક્ષણ પ્રણાલી હતી. ગુરુકુળ શિક્ષણ પ્રણાલીમાં આશ્રમમાં જઈને રહેવું પડતું. ત્યાં બધા જ કામો કરવા પડતા, ખેતીકામ, પશુપાલન, પાણી ભરવા નદીએ જવું, જંગલમાં લાકડા કાપવા જવું, ગુરુ આજ્ઞાનું પાલન કરવું, વગેરે જેવા કામોથી બાળકો સ્વનિર્ભર બનતા. અનુભવી અને વ્યવસાયિક શિક્ષણ આશ્રમમાં જ મળી જતું. મહાત્મા ગાંધીજીએ પણ નઈ તાલીમ અને બુનીયાદી શિક્ષણને મહત્વ આપ્યું હતું. નઈ તાલીમ શિક્ષણ પદ્ધતિમાં પણ શ્રમનું ગૌરવ, અનુભવજન્ય શિક્ષણ અને સ્વનિર્ભરતાને મહત્વ આપવામાં આવતું હતું. સંયુક્ત કુટુંબ પ્રથામાં બાળક પરંપરાગત ખેતી કે વ્યવસાય પરિવારમાં જ સરળતાથી શીખી લેતો. એ સમયમાં ખેતી શ્રેષ્ઠ, વ્યાપાર મધ્યમ અને નોકરી કનિષ્ઠ ગણાતી. એ સમયમાં બાળકોને આવશ્યક પ્રારંભિક શિક્ષણ અપાવી ખેતી કે વ્યવસાયમાં સામેલ કરી દેતા. સમય બદલાયો અને હવે સરકારી નોકરી તરફ વધુ લોકો આકર્ષાવા લાગ્યા સરકારી નોકરી સલામત લાગવા લાગી તો બીજી બાજુ શ્રમનું ગૌરવ ઘટ્યું. યુવાપેઢીને વિદેશમાં જ નોકરી ધંધો કરી ત્યાં જ સ્થાયી થવાનું યોગ્ય લાગ્યું. આ બધી બાબતો ધ્યાને રાખીને નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ બાળક અને વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ અંગે માર્ગદર્શન આપવાની હિમાયત કરે છે, જેથી કરી બાળકનો ભવિષ્યમાં વ્યવસાય અંગેનો દ્રષ્ટિકોણ બદલાશે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 દેશના શાળા શિક્ષણમાં ધરખમ ફેરફારો લાવવા માટે એક નવું રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમમાં વિવિધતા તેમજ કેટલીક બાબતોમાં એકસુત્રતા લાવવાની અને પરસ્પર સુમેળ સાધવાનો પ્રયાસ કરે છે.જેથી સમગ્ર દેશમાં શિક્ષણની ગુણવત્તામાં એકરૂપતા જળવાય.દરેક વિદ્યાર્થીને કોઈ પણ જાતના નાત - જાત, ધર્મ,જાતિ, ભૌગોલિક સામાજિક કે આર્થિક પરિસ્થિતિના ભેદભાવ

વગર શ્રેષ્ઠ શિક્ષણ મળે અને શૈક્ષણિક પ્રણાલી તરફથી સંપૂર્ણ સહયોગ પ્રાપ્ત થાય એ મુખ્ય લક્ષ્ય છે આજના અને આવનારા ભવિષ્યના તમામ બાળકો માટે તેમજ ભારતના ઉજવળ ભવિષ્ય માટે એક મજબૂત સકારાત્મક અને ઉચ્ચ ગુણવત્તા વાળું શિક્ષણ પ્રદાન કરતો રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમ માળખું વિકસાવવામાં આવ્યું છે. વ્યવસાયિક શિક્ષણ મેળવતા વિદ્યાર્થીઓની ઓછી સંખ્યા હોવાનું એક કારણ એ છે કે, ભૂતકાળમાં વ્યવસાયિક શિક્ષણ મુખ્યત્વે ધોરણ- 11, 12 સુધી અને ધોરણ- 8 સુધી કેન્દ્રિત હતું. ધોરણ 11 અને 12 પાસ થયા પછી તેમની પાસે ઉચ્ચ શિક્ષણ સાથે પસંદ કરેલા વ્યવસાયો ચાલુ રાખવાના નિર્ધારિત માર્ગો હોતા નથી, ઉપરાંત વ્યવસાયિક શિક્ષણ મુખ્ય પ્રવાહના શિક્ષણથી નબળી ગુણવત્તાવાળું માનવામાં આવે છે અને મુખ્ય પ્રવાહમાં અસભ્ય રહેલ વિદ્યાર્થીઓ માટે જ વ્યવસાયિક શિક્ષણ યોગ્ય છે એમ માનવામાં આવતું. આ અભિગમ માન્યતા બદલવી જરૂરી છે એ માટે જ નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ વ્યવસાયિક શિક્ષણ પર ભાર મૂકે છે. નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિનો હેતુ વ્યવસાયિક શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલ સામાજિક દરજ્જાની શ્રેણીને દૂર કરવાનો છે. બધી શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં કાર્યક્રમને તબક્કાવાર મુખ્ય પ્રવાહના શિક્ષણમાં સંકલિત કરવાનો છે, ઉચ્ચ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ પ્રારંભિક વયે વ્યવસાયિક અનુભવની શરૂઆત સાથે શિક્ષણમાં ગુણવત્તાયુક્ત વ્યવસાયિક શિક્ષણ સરળતાથી સંકલિત કરવામાં આવશે તે સુનિશ્ચિત કરે છે. દરેક બાળક ઓછામાં ઓછો એક વ્યવસાય શીખી વધુમાં વધુ વ્યવસાયોને સંપર્કમાં આવે તે શ્રમના ગૌરવને વધારી ભારતીય કલા અને કારીગરીના વિવિધ વ્યવસાયોને મહત્વ આપશે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020ના પેરેગ્રાફ નંબર 4.26 વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ પર ભાર મૂકે છે. વર્ષ 2025 સુધીમાં 50 ટકા વિદ્યાર્થીઓ વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ લે તેમ નક્કી કરવામાં આવેલું છે. બાળક કોઈ એક જ કૌશલ્ય કે કોઈ એક જ વ્યવસાય સાથે કારકિર્દી બનાવશે એવું નથી. બાળક ધોરણ- 10 કે 12 સુધીનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરે એ ખૂબ જ મહત્વનું છે. ઘણી વખત એવું બનતું હોય છે કે બાળક કેટલા કારણોસર અધવચ્ચેથી શાળા છોડી દે છે. આ સમયે એમને આપવામાં આવેલ વ્યવસાયિક શિક્ષણ ઉપયોગી સાબિત થાય છે અને બાળક આત્મનિર્ભર બની રહે એ માટે મિડલ કક્ષા એટલે કે ઉચ્ચતર પ્રાથમિક ધોરણ- 6 થી 8 દરમિયાન બાળકોને વ્યવસાયિક શિક્ષણ આપવું જરૂરી છે. અનુભવજન્ય શિક્ષણની સાથે વિવિધ કૌશલ્ય વિકાસ સાથે બાળકને આનંદ પણ આપવાનો છે. બેગ વગર શાળાએ જવું અને આખો દિવસ એ દિવસે વર્ગમાં કશું ભણવું નહીં એ બાબત બાળકોને આનંદિત કરી મૂકી છે.

બેગ વગરના 10 દિવસમાં વિદ્યાર્થીઓ સ્થાનિક કક્ષાએ જોવા મળતા વિવિધ વ્યવસાયકારોની મુલાકાત લેશે. સુથાર, લૂહાર, કુંભાર, માળી, કડિયાકામ, પ્લમ્બરનું કામ, વાહન રીપેરીંગ, ખેતી કામ, દૂધ ડેરી, પશુપાલન ઉપરાંત વિદ્યાર્થીનીઓ માટે મહેંદી ભરતકામ, સીવણ ક્લાસ, ગૃહ ઉદ્યોગ, માટીના વાસણો બનાવવા જેવા વિવિધ સ્થાનિક વ્યવસાયોની મુલાકાત લઈ તેમનાથી પરિચિત કરાવવામાં આવશે. પૂરતી સમજણ અને માર્ગદર્શન આપી અનુભવજન્ય શિક્ષણ આપવામાં આવશે. કંઈક શિક્ષણને અલગ વિષય તરીકે નહીં પણ અન્ય વિષય સાથે અનુબંધિત કરીને શીખવવામાં આવશે. વ્યવસાયિક શિક્ષણની વિષયવસ્તુ શક્ય તેટલી સ્થાનિક પરિસ્થિતિ અને જરૂરિયાતો સાથે સુસંગત હોવી જોઈએ જે વિદ્યાર્થીઓની મહત્વકાંક્ષાઓને અનુરૂપ હોય ઉપરાંત શૈક્ષણિક પદ્ધતિ એવી હોવી જોઈએ જેમાં હસ્તક કામ અને વિચાર શક્તિ વચ્ચે સંતુલન હોય જેથી શિક્ષણ માત્ર સૈદ્ધાંતિક જ ન રહી વ્યવહારુ બને. ભવિષ્યની જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં લઈ વ્યવસાયિકોનો પરિચય મિડલ તબક્કાથી આપવો જરૂરી બને છે. અનુભવજન્ય શિક્ષણ ભવિષ્યમાં તેમના માટે રોજગારીનું સર્જન કરશે કે જેમની Strat Up (સ્ટાર્ટ અપ) કરવા માટે પ્રેરણા રૂપ બની રહેશે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ અનુસાર એ સુનિશ્ચિત કરવામાં આવશે કે બાળકો ઓછામાં ઓછો એક તેની રસ રૂચ મુજબ વ્યવસાયિક શીખશે. વધુમાં વધુ વ્યવસાયની જાણકારી મેળવે કે સંપર્કમાં આવે જે શ્રમના ગૌરવને વધારી અને ભારતીય કલા અને કારીગરી અંતર્ગત આવતા વિવિધ વ્યવસાયના મહત્વને ભાર આપશે. સ્થાનિક વ્યવસાયોકારોની મુલાકાત દરમિયાન ઘણી વખત એવું બનશે કે જે તે સ્થાનિક વ્યવસાયકાર પોતાના પરિવારના સભ્યો જ હશે ત્યારે બાળક જે તે વ્યવસાય પ્રત્યે અનુભવશે કે કોઈપણ કામ કે વ્યવસાય નાનું કે મોટું નથી, દરેક વ્યવસાય માટે બાળક ગર્વ અનુભવે તે રીતે

વ્યવસાયકારોનો પરિચય આપવામાં આવશે. બાળક પહેલેથી પોતાના ઘર કે આસપાસના વ્યવસાય કાર્યમાં સંકળાયેલા હોય તેથી કાર્યને પ્રધાન મળી રહેશે, જેથી કરી બાળકોમાં વ્યવસાય અને શ્રમ માટે ગૌરવ અને આદરનો ભાવ વિકસશે. બાળકોના સર્વાંગી વિકાસ માટે માત્ર સાક્ષરી વિષયો કે પાઠ્યપુસ્તકોમાં રહેલ વિષયવસ્તુ જ પૂરતું નથી, પરંતુ માનવજીવનને સ્પર્શતા રોજબરોજના એવા ઘણા અન્ય ક્ષેત્રો છે, જે વિશે બાળકને સામાન્ય માહિતી આપવી જરૂરી છે માટે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ-2020 વ્યવસાયિક શિક્ષણ પર ભાર મૂકે છે. ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિના દ્રષ્ટિકોણ મુજબ વ્યવસાયિક શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓની આજીવિકા, આત્મનિર્ભરતા અને સમાજ માટે મૂલ્યસભર યોગદાન આપનાર નાગરિક બનાવવામાં મદદ કરશે.

નિષ્કર્ષ:

હવે પછીના સમયમાં તબક્કાવાર રીતે વ્યવસાયિક શિક્ષણ બધી શાળાઓ અને ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં સંકલિત કરવામાં આવશે. કૌશલ્ય વચ્ચેના અંતર વિશ્લેષણ અને સ્થાનિક તકોના માપનના આધારે વ્યવસાયિક શિક્ષણ માટેના ક્ષેત્રોની પસંદગી કરવામાં આવશે. વ્યવસાયિક શિક્ષણના એકીકરણ માટે MHRD રાષ્ટ્રીય સમિતિ NCIVEની રચના કરશે, જેમાં વ્યવસાયિક શિક્ષણના નિષ્ણાતો અને સમગ્ર મંત્રાલયના પ્રતિનિધિનો સમાવેશ કરાશે. શિક્ષણ એક જ્ઞાન કૌશલ્ય માન્યતાઓ અને જીવન ઘડતર માટેની સંપાદન પ્રક્રિયા છે. શીખેલી અને સાંભળેલી બાબતો બાળક સમય જતા ભૂલી જાય છે જ્યારે જોઈ લે અને સ્વ અનુભવથી મેળવેલ શિક્ષણ બાળકને જીવનભર યાદ રહે છે. બાળકોની જાતે શીખવાની પ્રક્રિયા આજીવન તેમના જ્ઞાનમાં વધારો કરતી હોય છે. ભારતમાં વિશ્વના સૌથી વધુ યુવાન લોકોની વસ્તી હશે અને તેમને ઉચ્ચ ગુણવત્તા યુક્ત શૈક્ષણિક તકો પ્રદાન કરવાની આપણી ક્ષમતા આપણા દેશના ભવિષ્યને નિર્ધારિત કરશે. શિક્ષણ દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક, સામાજિક અને ભાવનાત્મક સુરક્ષાનું ધ્યાન રાખવામાં આવશે. હાલના ટેકનોલોજીને સમયમાં બાળકોને મોબાઇલથી એટલું વળગણ વધી ગયું છે કે, તેઓ ન તો અભ્યાસ પર પૂરતું ધ્યાન આપશે કે ન તો બહારની દુનિયાથી પરિચિત થશે. આ સમયે જો બાળકોને શાળામાંથી અલગ અલગ વ્યવસાયથી પરિચિત કરવામાં આવશે તો તેઓ થોડો સમય મોબાઇલ ભૂલી વાસ્તવિક દુનિયાથી પરિચિત થશે. શારીરિક શ્રમના ગૌરવને જાણશે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 આનંદથી ભરેલા શિક્ષણ અને વાતાવરણ સાથે વર્ગખંડની અંદર અને બહારના અનુભવ કરાવીને પ્રાયોગિક શિક્ષણ સાથે બાળકોને ભાર વિનાનું આનંદી શિક્ષણ આપશે. નવું નવું જ્ઞાન તથા વિવિધ કૌશલ્યમાં નીપુણતા વિદ્યાર્થીઓની કારકિર્દી નિર્માણ કરવામાં મહત્વની ભૂમિકા બની રહેશે.

સંદર્ભ સૂચિ:

- જોષી ટી. એસ.(2020), જીવનશિક્ષણ, ગુજરાત શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદ, ગાંધીનગર.
- ડો. ગોહેલ ડી. એમ.(2025) જીવન શિક્ષણ, ગુજરાત શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદ, ગાંધીનગર.
- ડૉ. ઠક્કર એન.એ(જાન્યુઆરી,2026)માધ્યમિક શિક્ષણ અને પરીક્ષણ, ગુજરાત માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ ગાંધીનગર.
- લકુમ એ. (2017), પ્રગતિશીલ શિક્ષણ, શિક્ષકોનું સામયિક.
- દૈનિક પત્રો -
 - દિવ્ય ભાસ્કર
 - ગુજરાત સમાચાર
 - સંદેશ.

Original Article

ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 માં શિક્ષકની ભૂમિકા

Gohel Kevalkumar Rajendrakumar¹, Dr. Anant Sharma²

¹ Ph.D Scholar, Department Of Sociology, Vnsu-Surat

² Shree Atal Bihari Vajpayee Government Arts & Commerce College, Vankal

Manuscript ID:

JRD -2026-180245

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 206-211

February- 2026

Submitted: 13 Jan 2026

Revised: 23 Jan. 2026

Accepted: 04 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

સારાંશ

આજ 21 મી સદીની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 છે. ભૂતકાળની શિક્ષણનીતિ 1986 ના સ્થાને નવી NEP:2020 લાગુ પાડવામાં આવી જે 29 જુલાઈ 2020 ના રોજ જાહેર કરાઈ હતી. ડૉ.કે.કરનુરીંગન સમિતિએ કરેલ ભલામણના આધારે તેનું ઘડતર કરવામાં આવ્યું છે. નવી શિક્ષણનીતિને ધ્યાનમાં રાખીને માનવ સંસાધન અને વિકાસ મંત્રાલયનું નામ શિક્ષણ મંત્રાલય રાખ્યું છે. ભારત દેશની શિક્ષણનીતિની વર્ષ 1968 અને 1986 હવે 2020 આમ, આઝાદી મળ્યા બાદ દેશની ત્રીજી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ છે. જેમાં કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકાર વડે શિક્ષણ માટે કુલ બજેટના 6% નાણા વાપરવાનો લક્ષ નક્કી કરેલ છે. આ નવી શિક્ષણનીતિ 2020 ભારતને 21 મી સદીના નવા ભારતમાં પાયો લાખનારી સાબિત થશે. આજના યુવાનોને લક્ષમાં રાખીને વર્તમાન સમયમાં ભારતના ભાવિને કેવા પ્રકારના શિક્ષણની જરૂરિયાત છે. સાથો-સાથ તેનો ભવિષ્યમાં કેવા પ્રકારના કૌશલ્ય ઉપયોગી થશે. સાથે-સાથ ભારતીય મૂળભૂત જ્ઞાન પરંપરા ને સાથે રાખીને દેશના ભવિષ્યને કાર્યક્ષમ, કૌશલ્યવાન, પોતાના પગ પર ઉભો કરનાર તેમજ સશક્ત બનાવવા પર ભાર મૂક્યો છે. ભારતીય શિક્ષણનીતિ 2020 ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલીમાં ગુણાત્મક તેમજ માળખાગત બદલાવ લાવવા પર ભાર મૂકવામાં આવેલ છે. આ સાથો-સાથ ભારતીય શિક્ષણનીતિ 2020 શિક્ષક પ્રણાલીના કેન્દ્રસ્થાને આપવામાં આવેલ છે. ભારતીય મૂળ પરંપરાગત જ્ઞાન ને સાથે રાખીને મોડર્ન એજ્યુકેશન આપનાર પરંપરાગત રીતે શિક્ષકને જ્ઞાન પ્રદાન કરનાર તરીકે જોવામાં આવે છે. ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 ના અનુસંધાને શિક્ષક માત્ર ભણાવનાર નહીં પરંતુ હવે માર્ગદર્શક, સુવિધા કરતા, સંશોધક, નવો વિચારક તેમજ મૂલ્યોનું ઘડતર કરનાર અને એક ઉત્તમ સલાહકાર તરીકે ભૂમિકા ભજવશે. પ્રસ્તુત સંશોધન પેપરનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 ને ધ્યાનમાં રાખીને શિક્ષકની બદલાતી ભૂમિકાઓ, કેટલીક નવી જવાબદારીઓ સાથે વ્યવસાય વિકાસ માટે નવી સંભાવનાઓ તેમજ નવા પડકારોને પહોંચી વળવા વિશ્લેષણાત્મક કરવાનો છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં દ્વિવર્તીય સ્તોત્રનો ઉપયોગ કરીને માહિતી પ્રાપ્ત કરીને ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 માં શિક્ષકની ભૂમિકા સમજવાનો પ્રયત્ન કરાયો છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020, શિક્ષકની ભૂમિકા, ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ, વ્યવસાયિક વિકાસ, ભારતીય શિક્ષણ

પ્રસ્તાવના

રાષ્ટ્રના સર્વોચ્ચ વિકાસ માટે પાયાની બાબત શિક્ષણ છે. આ શિક્ષણરૂપી પાયાને નક્કર અને ટકાઉ બનાવવા માટે શિક્ષક મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી સમાંયાતરે સમાજ સંસ્કૃતિ તેમજ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના બદલાવને ધ્યાનમાં રાખીને પોતાના સ્વરૂપમાં પરિવર્તન આવે છે. આજે 21 મી સદીમાં વૈશ્વિકરણ, ડિજિટલ ક્રાંતિ, જ્ઞાન આધારિત અર્થતંત્ર તેમજ બદલાતી સામાજિક જરૂરિયાત વગેરે બાબતો એ શિક્ષણ પદ્ધતિમાં મૂળભૂત કેટલાક બદલાવની જરૂરિયાત ઊભી કરી દીધી છે. આવા સમયમાં ભારત સરકારે ભવિષ્યને ધ્યાનમાં રાખીને વ્યાપક દૃષ્ટિકોણ સાથે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 અમલમાં મૂકી. જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ શિક્ષણને શ્રેષ્ઠ અને ગુણવત્તાસભર, સમાવેશક તેમજ બદલાવ સ્વીકારી શકે, અનુકૂળન સાધી શકે તેમજ સંશોધન આધારિત અને વિદ્યાર્થીઓના સમગ્રલક્ષી વિકાસને ધ્યાનમાં રાખવાનો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 માં જ્ઞાનનું મહત્વ છે. સાથે-સાથે કૌશલ્ય વિકાસ મૂલ્યો, સર્જન શક્તિ, સમીક્ષાત્મક, વિચારશક્તિ તેમજ જીવન જીવવાના કૌશલ્યનો વિકાસ જેવી બાબતો પર ભાર મૂકી આ દરેક ઉદ્દેશોને સાર્થક બનાવવા માટે શિક્ષકની ભૂમિકા વધી છે. તે માત્ર હવે પાઠ્યપુસ્તકનો અભ્યાસ પૂરો કરવો કે માહિતી પ્રદાન કરનાર નથી. પરંતુ વિદ્યાર્થીના બૌદ્ધિક, ભાવનાત્મક સામાજિક તેમજ નૈતિક વિકાસના મૂલ્યો વગેરે બાબતોના વિકાસના માર્ગદર્શક તરીકે નવા દ્રષ્ટિકોણ થી સુધારીને બદલાયેલા સંદર્ભમાં ફરીથી સમજાવવાના છે. ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 માં શિક્ષકની ભૂમિકા સુવિધા કરતા મેન્ટર, પ્રેરક, સંશોધક તેમજ આજીવન શિખનાર તરીકે કામ કરે છે. શિક્ષક પાસેથી ટેકનોલોજીનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ, નવી શૈક્ષણિક પદ્ધતિ, બહુવિધ અભિગમનો વિકાસ કરવો. આ ઉપરાંત સતત વ્યવસાયિક વિકાસમાં જોડાયેલ રહેવાની અપેક્ષા છે. તેમજ ભારતીય મૂલ્ય જ્ઞાન પરંપરા અને મોડર્ન એજ્યુકેશન દ્રષ્ટિકોણ નું સંતુલન જાળવીને વિદ્યાર્થીને શિક્ષણ કાર્ય કરવા પર ભાર મુકાયો છે.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Gohel Kevalkumar Rajendrakumar, Ph.D Scholar, Department Of Sociology, Vnsu-Surat

How to cite this article:

Gohel, K. R., & Sharma, A. (2026). ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 માં શિક્ષકની ભૂમિકા. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 206–211. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19202522>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19202522](https://doi.org/10.5281/zenodo.19202522)

આમ, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 ના સફળતામાં શિક્ષકની ભૂમિકા પાયાના પથ્થર સમાન બની રહ્યા છે. આ સંશોધન પેપર રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 માં શિક્ષણની ભૂમિકા પર આધારિત છે.

સંશોધનના ઉદ્દેશો

1. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 અંતર્ગત શિક્ષકની ભૂમિકા સમજવી.
2. પરંપરાગત શિક્ષક અને આધુનિક શિક્ષકની ભૂમિકા ની તુલના કરવી.
3. શિક્ષકના વ્યવસાયિક વિકાસ માટે નીતિમાં સૂચવાયેલા પગલાંઓનું વિશ્લેષણ કરવું.
4. શિક્ષકો સામે ઊભા થતા પડકારોની ઓળખ કરવી.
5. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 ના સફળ અમલ માટે સૂચનો રજૂ કરવા.

સંશોધન પદ્ધતિ

ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 માં શિક્ષકની ભૂમિકા સંશોધન પેપર માટે દ્વિતીયક માહિતીનો ઉપયોગ કરાયો છે. જેમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 દસ્તાવેજ, શૈક્ષણિક જનરલ, પુસ્તકો, સંશોધન લેખો આ ઉપરાંત શૈક્ષણિક વેબ સ્ત્રોતોનો અને રિપોર્ટરનો ઉપયોગ કરીને પ્રસ્તુત અભ્યાસ વિશ્લેષણાત્મક તેમજ વર્ણનાત્મક સ્વરૂપે હાથ ધરાયો છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 : સંક્ષિપ્ત પરિચય

ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2000 વિશે ભારત સરકાર દ્વારા 29 જુલાઈ 2020 ના રોજ અમલમાં મૂકી જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ વર્તમાન 21મી સદીની જરૂરિયાતો મુજબ શિક્ષણ વ્યવસ્થા નો વિકાસ કરવો છે. વર્તમાન નવી શિક્ષણનીતિ 1986 ની પૂર્વવૃત્ત શિક્ષણ નીતિમાં બદલાવ કરીને તૈયાર કરી છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 ના મુખ્ય લક્ષણો

1. 5+3+3+4 શૈક્ષણિક માળખું
2. સર્વાંગી તેમજ બહુ વિષયક શિક્ષણ
3. માનવબાધા/સ્થાનિક ભાષામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ
4. કુશળતા અને મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણ
5. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી નો વ્યાપક ઉપયોગ પણ વિવેકપૂર્ણ
6. શિક્ષકોના વ્યવસાયિક વિકાસ પર વિશેષ ભાર

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 નો મુખ્ય ઉદ્દેશ સર્વ સમાવેશક, સમૃદ્ધ, ગુણવત્તાસભર બનાવવાનો છે. શિક્ષણ પ્રણાલીને પ્રોત્સાહન તેમજ વિદ્યાર્થીઓમાં વિચારશક્તિ, સર્જનશક્તિ, મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણ અને રોજગારીનું સર્જન કરે તેવા કૌશલ્યનો વિકાસ કરે છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 પ્રાથમિક શાળાથી શરૂ કરીને ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધી મોટાભાગે સુધારાઓ કરવાની વાત કરવામાં આવી છે. જેમાં 5+3+3+4 માળખું બહુવિધ વિષય, અભ્યાસક્રમ, સ્થાનિક/માનવબાધામાં શિક્ષણ તેમજ મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ, રિસર્ચ અને ઈનોવેશનને પ્રોત્સાહન વગેરે બાબતો પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત અપવ્યય (રોપ આઉટ) દર ઘટાડવાનો તેમજ તમામ સ્તરે શિક્ષણનું સાર્વત્રિકરણ સુનિશ્ચિત કરવું. શાળામાં અભ્યાસક્રમ અને અધ્યાપનશાસ્ત્ર, અધ્યયન સર્વાંગી, અનુબંધિત, આનંદપ્રદ અને પ્રવૃત્તિમય હોવું જોઈએ. સમાન અને સર્વસમાવેશક શિક્ષણ, શાળા/સંકુલ, જૂથને સહાયથી કાર્યક્ષમ પ્રશાસન અને અસરકારક રીતે સંસાધનના પુરા પાડીને શિક્ષણનો વિકાસ કરવો. આ સાથો-સાથ ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણ વ્યવસ્થાપન માટે એક નવો અને ભવિષ્ય ઉપયોગી અભિગમ અપનાવી સર્વાંગી અને બહુવિધ શાખાકીય શિક્ષણ તરફ આગેકુચ કરવી. નવા રાષ્ટ્રીય સંશોધક પ્રતિષ્ઠાન દ્વારા દરેક ક્ષેત્રમાં ગુણવત્તા યુક્ત શૈક્ષણિક સંશોધનને પ્રોત્સાહન આપી અસરકારક પરિણામ પ્રાપ્ત કરવા. આ સાથો-સાથ ફક્ત અભ્યાસ જ નહીં ભારતીય ભાષા, કલા તેમજ સંસ્કૃતિનું સંવર્ધન કરવું. ઓનલાઈન ડિજિટલ શિક્ષણની તકનીકીનો વિવેકપૂર્ણ ઉપયોગ સુનિશ્ચિત કરવો વગેરે બાબતો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 ધ્યાન આપે છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિના અસરકારક અમલને લઈને સારામાં સારા નિષ્કર્ષો મળશે. સંપૂર્ણ વિવાદોથી મુક્ત, વિશ્વાસપૂર્ણ, સપનાઓને સાર્થક કરનારી, સંકલ્પ શક્તિ આપવાવાળી, સિદ્ધિમાં અટૂટ શ્રદ્ધા સાથે આ નવી શિક્ષણ નીતિ આપણી સામે આવી છે. જે દેશની ભાવિ પેઢીના ઉજવળ ભવિષ્ય માટે વર્તમાન પેઢીના સામર્થ્યને વધારવા માટે આ નવી શિક્ષણનીતિ ખૂબ જ ઉપયોગી થશે.

પરંપરાગત શિક્ષકની ભૂમિકા

ભારતીય શિક્ષણનીતિ 2020 અમલીકરણ પહેલા શિક્ષણની પરંપરાગત ચાલી આવતી ભૂમિકાઓ જેમાં મુખ્યત્વે પાઠ્યપુસ્તક આધારિત અભ્યાસક્રમ અને નિશ્ચિત સમય મર્યાદામાં અભ્યાસક્રમ પૂર્ણ કરવો. આ ઉપરાંત વ્યાખ્યાન પદ્ધતિનો વધારે ઉપયોગ કરવામાં આવતો અને આવે છે. તેમજ જેનો અભિગમ પરીક્ષા કેન્દ્રીય મુખ્યત્વે હોય છે. વિદ્યાર્થીની સર્જન શક્તિ પર ધ્યાન જોઈતા પ્રમાણમાં દેવામાં આવતું હોય તેવું આપી શકાતું નથી. આ પદ્ધતિમાં શિક્ષક કેન્દ્રસ્થાને હતો. જ્યારે વિદ્યાર્થીઓને નિષ્ક્રિય શીખનાર તરીકે જોવામાં આવતો હતો.

ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 માં શિક્ષકની ભૂમિકા

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 નો મુખ્ય ઉદ્દેશને ધ્યાનમાં રાખીને અહીં જરૂરિયાતો અનુરૂપ શિક્ષણ વ્યવસ્થા વિકસાવાનો છે. શિક્ષકોના વ્યવસાયિક વિકાસ પર વિશેષ ભાર મુકાયો છે. જ્યારે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 ની સફળતા સાથે સીધી રીતે શિક્ષકની ભૂમિકા મહત્વની બને છે. જે નીચે મુજબ આપી શકાય.

1. શિક્ષક: જ્ઞાન આપનાર થી માર્ગદર્શક સુધી

ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 શિક્ષકને facilitator of Learning તરીકે જોવે છે. શિક્ષક બાળકોને વિચારતા કરવા, શોધવા તેમજ શીખવાની દિશા તરફ આગળ માર્ગ બતાવે છે. શિક્ષક facilitator, mentor અને coach બનીને વિદ્યાર્થીઓમાં રસ-ક્ષમતા તેમજ ગતિ અનુસાર માર્ગદર્શન આપે છે. જ્ઞાનના બદલે સમજણ કાર્ય-કુશળતા તેમજ જીવન ઉપયોગી કૌશલ્ય પણ વિશેષ ભાર મૂકે છે. વિદ્યાર્થી કેન્દ્ર શિક્ષણનો સ્વીકાર કરે છે. ચર્ચા, પ્રવૃત્તિ

તેમજ ઈનોવેશન દ્વારા અભ્યાસ કરાવે છે. project-Based Learning અને Experiential Learning ને પ્રોત્સાહન આપે છે. વ્યક્તિત્વ વિકાસ, ભાવનાત્મક તેમજ નૈતિક વિચારોના વિકાસ જેવી બાબતોને પ્રોત્સાહિત કરે છે. ડિજિટલ સાધનો તેમજ ઓનલાઈન ઉપલબ્ધ સંસાધનોનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યાર્થીને self-learning માટે ઉત્સાહિત કરે છે.

આમ, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 મુજબ શિક્ષણ માત્ર જ્ઞાન આપનાર નહીં પરંતુ માર્ગદર્શક પ્રેરક અને ભવિષ્ય ધરનારા છે.

2. વિદ્યાર્થી કેન્દ્રીય શિક્ષણમાં શિક્ષક

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 અનુસાર શિક્ષક હવે વિદ્યાર્થીઓના રસ તેમજ કાર્ય-કુશળતા અને શીખવાની ગતિને લક્ષ્યમાં રાખીને શિક્ષણ આપે છે. આ દ્રષ્ટિકોણ વિદ્યાર્થીઓના વ્યક્તિગત વિકાસને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડે છે. પરંતુ, વિદ્યાર્થીઓને શીખનાર તેમજ સાચો રસ્તો બતાવે છે. સાથો-સાથ શીખવામાં સહભાગી થાય. તેમજ મદદરૂપ થાય છે. દરેક વિદ્યાર્થીઓના ક્ષમતા અને રસ-રુચિ અલગ-અલગ હોય છે. વિદ્યાર્થીઓને તેની ક્ષમતા અનુસાર માર્ગદર્શન આપી remedial અને enrichment સહાયતા પૂરી પાડે છે. આ ઉપરાંત શિક્ષક વિદ્યાર્થીના કાર્યને જોઈ, સમજ, પ્રતિપોષણ આપી તેને દિશા સૂચવવાનું કાર્ય કરે છે. સાથો-સાથ ગુણ કરતા શીખવાના વિચારો પર ભાર આપે છે. આની સાથે ડિજિટલ સાધનોનો વિવેકપૂર્ણ ઉપયોગ પણ કરે છે.

3. વિદ્યાર્થીના સર્વાંગી વિકાસમાં શિક્ષકની ભૂમિકા

ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 ના સંદર્ભે વિદ્યાર્થીના સર્વાંગી વિકાસમાં શિક્ષક મહત્વની અને પાયાની ભૂમિકા ભજવે છે. શિક્ષક માત્ર અભ્યાસક્રમનું જ્ઞાન કે વિષયનું જ્ઞાન આપનાર નહીં, પરંતુ બૌદ્ધિક તેમજ શારીરિક અને ભાવનાત્મક અને નૈતિક વિકાસ પર ભાર મૂક્યો છે. સાથો-સાથ વિદ્યાર્થીઓમાં રહેલ કાર્યક્ષમતા પ્રતિભાને રસને ઉજાગર કરી કેળવે છે. જીવન ઉપયોગી કૌશલ્ય વિકાસ, સર્જન શક્તિનો વિકાસ તેમજ તર્કશક્તિનો વિકાસને પ્રોત્સાહન આપે છે. આત્મવિશ્વાસ તેમજ નેતૃત્વના ગુણોનો વિકાસ થાય તેવા પ્રયત્ન હાથ ધરે છે. આની સાથો-સાથ મૂલ્યો, શિસ્ત અને સામાજિક જીવનને સમજાવીને ઉત્તમ આદર્શનું કાર્ય કરીને દેશના જવાબદાર નાગરિક બનાવવાનું કાર્ય કરે છે. આમ, ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 મુજબ શિક્ષક વિદ્યાર્થીના સર્વાંગી વ્યક્તિત્વના ઘડતરનો પાયાનો પથ્થર છે.

4. મૂલ્ય અને નૈતિક શિક્ષણમાં શિક્ષકની ભૂમિકા

ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 માં શિક્ષણમાં હેતુ ફક્ત અભ્યાસ કરાવો કે જ્ઞાન આપવું નહીં, પરંતુ સાથો-સાથ સારા નાગરિક બનાવવાનો છે. જેના માટે મૂલ્ય અને નૈતિક શિક્ષણ અતિ મહત્વનું બનતું હોય છે.

A. નૈતિક મૂલ્યો

ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 ધ્યાનમાં રાખીને વિદ્યાર્થીઓમાં નૈતિક મૂલ્યનો વિકાસ થાય એ ખૂબ જ અગત્યનું છે. ભારતની નવી શિક્ષણનીતિનો ધ્યેય માત્ર જ્ઞાન આપવાનો નહીં, પરંતુ દેશના ભાવિનો સર્વાંગી વિકાસ થાય એ રહેલો છે. તેમના જીવનમાં નૈતિક મૂલ્યો, સમાજને ઉપયોગી થાય તેવા આદર્શો અને માનવીય મૂલ્યો ને આત્મસાદ કરે તેવા પ્રયત્નો શિક્ષક દ્વારા કરાય એવી પણ આશા રખાય છે. પોતાના વર્તન વડે, જવાબદારીઓ, પોતાની બોલવાની અને કામ કરવાની શૈલી, હંમેશા ઈમાનદારી, સત્યનિષ્ઠા, શિસ્ત અને સહાનુભૂતિ કરુણા જેવા આદર્શોને વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રત્યક્ષ રીતે રોપાવતા હોય છે. વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકને અનુસરતો હોય તેથી શિક્ષકનું વ્યક્તિત્વ પણ પ્રભાવી નૈતિકતા અને ચારીત્ર્યવાન હોય એ ખૂબ જ જરૂરી છે. ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 માં શિક્ષણને જીવનની સાથે જોડવામાં આવ્યું છે. જેને કારણે શિક્ષક, પાઠ્યપુસ્તકોના અભ્યાસની સાથો સાથ જીવન મૂલ્યની વાતો, જીવન ઉપયોગી કૌશલ્ય, ચર્ચાઓ અને સર્વાંગી વિકાસ થાય તેવી પ્રવૃત્તિઓનો પણ સમાવેશ કર્યો છે. શિક્ષક નાટક દ્વારા, ચર્ચા તેમજ પ્રોજેક્ટ કાર્ય વગેરેનો ઉપયોગ કરીને શિક્ષણ કાર્ય કરે છે. જેમાં વિદ્યાર્થીઓમાં સમાજ પ્રત્યેની જવાબદારી અને સહકાર જેવા આદર્શો સ્થાપિત થાય તેવા પ્રયત્નો શિક્ષક દ્વારા કરાય છે. વિદ્યાર્થીઓમાં બિનસાંપ્રદાયિકતા, દરેક ધર્મ પ્રત્યે સન્માનની ભાવના અને પર્યાવરણની જાળવણી જેવી બાબતો પોતાની નૈતિક ફરજ સમજે એવા મૂલ્યો સ્થાપિત થાય તેવા પ્રયત્ન કરાય છે.

આમ, ભારતીય શિક્ષણ નીતિ 2020 અંતર્ગત વિદ્યાર્થીમાં સત્ય, ઈમાનદારી, કરુણા, શિસ્ત, જવાબદારી અને સહાનુભૂતિનો વિકાસ કરવો એ પણ શિક્ષકની મહત્વની ભૂમિકા છે.

B. ભારતીય સંસ્કૃતિ

ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 અંતર્ગત વિદ્યાર્થીઓમાં ભારતીય સંસ્કૃતિના વિચારોની સુગંધ પ્રસરાવવામાં શિક્ષક પાયાનો પથ્થર છે. પરંપરાગત ભારતીય સંસ્કૃતિ તેના મૂલ્યોને મોડર્ન એજ્યુકેશન પદ્ધતિ સાથે જોડીને શિક્ષક માર્ગદર્શક બની સંસ્કારનું સિંચન કરે છે. પ્રેરણા સ્તોત્ર બનવાનું પણ કાર્ય કરે છે. શિક્ષક વિવિધ અભ્યાસક્રમ વડે વિદ્યાર્થીઓને દેશનો ઇતિહાસ, કલા, સાહિત્ય, આયુર્વેદ, ઉત્સવો-તહેવારો, પરંપરાઓ વિશે માહિતગાર કરે છે. દેશની મહાન વ્યક્તિઓના જીવન ચરિત્ર, પ્રેરણાદાયક કથાઓ વગેરેનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યાર્થીમાં સત્ય, અહિંસા, ત્યાગભાવના જેવા ઉચ્ચ આદર્શો વિકસાવવાનું કાર્ય પણ શિક્ષક દ્વારા કરાય છે. ભારતીય શિક્ષણનીતિ 2020 માં માતૃભાષા અથવા પ્રાદેશિક ભાષાને પણ મહત્વની માનીને તેજ ભાષા પર શિક્ષણનો ભાર મૂક્યો છે. પોતાની પ્રાદેશિક બોલી તેને સંસ્કૃતિની સાથે જોડાયેલ રાખે છે. જે વિદ્યાર્થીઓને ગૌરવ આપે છે. શિક્ષક સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ કરાવીને જેમકે સંગીત, નૃત્ય, નાટક જેવી સ્પર્ધાઓ અને પારંપરિક તહેવારોની ઉજવણી દ્વારા ભારતીય સંસ્કૃતિની સમજ અને જ્ઞાન આપીને વિદ્યાર્થીને તેની સાથે જોડે છે. આમ, ભારતીય પરંપરાગત મૂલ્યો, બંધુત્વની ભાવના, સહઅસ્તિત્વ અને વિશ્વ એક પરિવારની ભાવનાને પણ ભારતીય શિક્ષણનીતિ 2020 આકાર કરે છે. આ ધ્યેયને સાકાર કરવા માટે શિક્ષક પણ એક અગત્યની ભૂમિકા ભજવતો હોય છે.

C. જીવન કૌશલ્યો

ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 અંતર્ગત વિદ્યાર્થીઓમાં જીવન ઉપયોગી કૌશલ્યનો વિકાસ થાય એ માટે શિક્ષક અતિ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસક્રમ અનુસાર જ્ઞાન આપવા પૂરતો નહીં, પણ વિદ્યાર્થી જીવનમાં આવતી કઠિન પરિસ્થિતિઓનો સામનો કરી શકે તેવા મજબૂત બનાવવાનો છે. ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 સમગ્ર ઉદ્દેશોને સિદ્ધ કરવા માટે શિક્ષક તેને હંમેશા સહબતાવનાર, ઉત્સાહ વધારનારો અને એક શ્રેષ્ઠ મદદ કરનાર વ્યક્તિ તરીકે કાર્ય કરતો હોય છે. શિક્ષક તેના જીવનના અનુભવો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓની વિવિધ મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાની ક્ષમતા, જીવનના મુશ્કેલ પરિસ્થિતિઓમાં જાતે નિર્ણય લઈ શકે એવી શક્તિ અને ઈનોવેશન લાવી શકે તેવા પ્રયત્નો અને તેનામાં રહેલા કૌશલ્યોને પોતાના વાસ્તવિક જીવનમાં ઉપયોગ કરે, એ કૌશલ્યના મદદ થી રોજગારીનું સર્જન કરે તેવા પ્રયત્નો પણ કરાય છે. વિદ્યાર્થીઓમાં આત્મવિશ્વાસ, આત્મસંયમ, જીવનમાં હકારાત્મક અભિગમ જેવી જીવન ઉપયોગી બાબતો શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓમાં વિકસાવે અને વિકટ પરિસ્થિતિમાં

પણ પોતે સંતુલન જાળવી સ્વાવલંબન બને તેવા ગુણોનો વિકાસ કરવો એ પણ શિક્ષક ની જવાબદારી છે. દુકામાં, ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ 2020 માં વ્યક્તિના જીવન ઉપયોગી કૌશલ્યોનો વિકાસ થાય, આત્મન નિયંત્રણ, નિર્ણય ક્ષમતા ટિમવર્ક અને નેતૃત્વ જેવા ગુણો વિકસાવે એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે.

D. નાગરિક જવાબદારીઓ

ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 અંતર્ગત વિદ્યાર્થીઓ દેશના ભવિષ્યના નાગરિક છે. દેશના ભવિષ્યના નાગરિકો પોતાની નાગરિક જવાબદારી સમજે, જાણે અને તેના વિશે ગંભીરતાથી વિચારતા થાય આવા આદર્શો વિકસાવવામાં શિક્ષક કડી સમાન ભૂમિકા ભજવતો હોય છે. શિક્ષક અભ્યાસક્રમ નો ઉપયોગ કરી બંધારણ અને બંધારણ દ્વારા આપવામાં આવેલ અધિકારો તેમજ પોતાની નાગરિક ફરજો વિશેની સમજણ અને જ્ઞાન આપે છે. નાગરિક ફરજો વિશે સમજણ પણ શિક્ષક દ્વારા અપાય છે. શિક્ષક પોતાના વર્તનમાં જીવનના ઉચ્ચતમ આદર્શો જેવા કે રાષ્ટ્રપ્રેમ, રાષ્ટ્રભાવના અને દેશ પ્રત્યે સર્વોચ્ચ નિષ્ઠા જેવા ગુણો પણ પોતાના આચરણમાં મૂકીને વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે નાગરિક ભાવનાઓ જન્મ આવતો હોય છે. આમ, ભારતીય બંધારણના લોકશાહી મૂલ્યો જેવા કે સમાનતા, પર્યાવરણ સંરક્ષણ, સામાજિક સેવા અને જ્ઞાતિ, જાતિ અને ધર્મના ભેદભાવથી પર લઈને એક શ્રેષ્ઠ નાગરિક બનાવવાની જવાબદારી પણ એક શિક્ષકની હોય છે.

E. શિક્ષણ પદ્ધતિ

ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 શિક્ષણની વિવિધ પદ્ધતિઓ જેવી કે વાર્તા આયોગ ચર્ચા, પ્રોજેક્ટ અને અનુભવી આધારિત શિક્ષણ દ્વારા મૂલ્યો શીખવવા પણ શિક્ષકની મહત્વની ભૂમિકા છે. વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાની, સંવેદનશીલ અને નૈતિક રીતે મજબૂત બનાવવાનું કાર્ય પણ શિક્ષકને સોંપવામાં આવે છે.

5.NEP 2020 મુજબ ટેકનોલોજી અને શિક્ષકની ભૂમિકા

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 અનુસાર ટેકનોલોજી અને શિક્ષકને મહત્વ આપીને મુખ્ય આધાર સ્તોત્ર તરીકે જોવામાં આવે છે. ટેકનોલોજીનો વ્યાપક ઉપયોગથી શિક્ષણને વધુને વધુ અસરકારક તો લવચિત તેમજ સમાવેશક બને છે. જેનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરવા માટે શિક્ષક મુખ્ય સ્થાને છે. ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 ના આધારે ડિજિટલ ઉપકરણો જેવા કે સ્માર્ટ ક્લાસરૂમ, ઓનલાઈન શિક્ષણ, ઈ-કન્ટેન્ટ, વર્ચ્યુઅલ એપ અને એ.આઈનો યોગ્ય ઉપયોગ શિક્ષણનું સ્તર ઊંચું લાવી શકે છે. Diksha, Swayam જેવા પ્લેટફોર્મ વિદ્યાર્થી ઓને ઉપયોગી સાબિત થાય છે. જેનો ઉપયોગ વિદ્યાર્થીઓને શ્રેષ્ઠ, ગુણવત્તાસભર માહિતી પ્રાપ્ત કરાવે છે. જે અંતરિયાળ વિસ્તારો સુધી પણ શિક્ષણનો યજ્ઞ કરાવે છે. જેના માટે નેશનલ એજ્યુકેશન પોલીસી 2020 માં શિક્ષક માર્ગદર્શક અને મેન્ટર તરીકે કાર્ય કરી વિદ્યાર્થીની સર્જનશક્તિ તેમજ ટેકનોલોજી નો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરે અને કરાવવાની જવાબદારી શિક્ષકની છે. જ્યારે, શિક્ષક તાલીમ અને વિકાસ માટે સતત વ્યવસાયિક વિકાસ (CPD) પર વિશેષ ભાર મૂક્યો છે. જેથી નવી ટેકનોલોજી, ડિજિટલ પ્રયત્ન તેમજ મોડલ એજ્યુકેશન અભિગમ સાર્થક બનાવી શકાય. આમ, ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 મુજબ ટેકનોલોજી શિક્ષણને સરળ બનાવે છે. જેમાં શિક્ષક નું કાર્ય કેન્દ્ર સ્થાને છે.

6.NEP 2020 મુજબ શિક્ષક નો વ્યવસાયિક વિકાસ

ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 માં શિક્ષકને શિક્ષણ વ્યવસ્થાનો મુખ્ય આધાર સ્તંભ માનવામાં આવે છે. તેથી વ્યવસાયિક વિકાસ પર વિશેષ ભાર મુકાયો છે

A. સતત વ્યવસાયિક વિકાસ (CPD)

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 અનુસાર દરેક શિક્ષકે વર્ષ દરમિયાન ઓછામાં ઓછી 50 કલાક તાલીમ લેવી જોઈએ. આ તાલીમમાં વિષય આધારિત વિષય જ્ઞાન ઉપયોગી શિક્ષણ, પદ્ધતિ, મૂલ્યાંકન, ટેકનોલોજી અને મૂલ્ય શિક્ષણ જેવી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 ના ઉદ્દેશોને સાર્થક કરવા માટે વ્યવસાયિક વિકાસ ખૂબ જ મહત્વનો છે. વિદ્યાર્થીઓને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 ના ઉદ્દેશોને પરિપૂર્ણ કરવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવશે.

B. ગુણવત્તાયુક્ત તાલીમ સંસ્થાઓ

શિક્ષક તાલીમ માટે ગુણવત્તા યુક્ત સંસ્થાઓ અને મજબૂત માળખું ઊભું કરવાનો પણ ધ્યેય રાખે છે 2030 સુધીમાં શિક્ષક બનવા માટે ચાર વર્ષે સંકલિત B.Ed. મુખ્ય લાયકાત નક્કી કરવામાં આવી છે.

C. ટેકનોલોજી આધારિત તાલીમ

Diksha, Swayam જેવા આધુનિક પ્લેટફોર્મ થી ઓનલાઈન અને બ્લેન્ડેડ તાલીમની સુવિધા પણ ઉપલબ્ધ કરવામાં આવી છે. જેના કારણે શિક્ષકો નવી ટેકનોલોજી અને નવી પદ્ધતિઓ શીખે અને એ શીખેલી પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરી વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાનના સંચાર કરે, જેથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 ના ઉદ્દેશોને પૂર્તિ કરવામાં સફળતા મળે.

D. કામગીરી આધારિત મૂલ્યાંકન

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 માં શિક્ષકોને કારકિર્દી અને કામગીરીની પ્રતિબ્ધતા અને વ્યવસાયિક વિકાસ પર આધારિત રહેશે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 અનુસાર મૂલ્યાંકન એ માત્ર વરિષ્ઠતા અથવા તો પદ પર આધારિત રખાશે નહીં. કાર્યની ગુણવત્તા, કાર્યમાં ઈનોવેશન, વિદ્યાર્થીઓના પ્રોગ્રેસ અને વિકાસ, તેના કાર્ય પ્રત્યેની નિષ્ઠા, વિદ્યાર્થી અને સંસ્થાના વિકાસમાં પોતાનું યોગદાન તેમજ કાર્યની ગુણવત્તા પર આધારિત રહેશે. નહીં કે વરિષ્ઠતા કે પદ આધારિત.

E. નેતૃત્વ વિકાસ

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 અનુસાર શિક્ષકોમાં નેતૃત્વના ગુણો વિકસે અને તેના માટે સ્પેશિયલ તાલીમ આપવામાં આવે જેથી કરીને શિક્ષકો શાળા અને શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં અસરકારક અને પરિણામ જનક ભૂમિકા ભજવી શકે.

સૂચનો

1. ડિજિટલ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ને વધુ મજબૂત બનાવવું જોઈએ.

ભારતીય શિક્ષણનીતિ 2020 અનુસાર ડિજિટલ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર વધુ ને વધુ મજબૂત થાય એના માટે શાળામાં ઇન્ટરનેટ, કોમ્પ્યુટર, ટેબલેટ, ડિજિટલ ઉપકરણો જેવી બાબતો શાળા કે સંસ્થાને ઉપલબ્ધ કરાવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓને અને શિક્ષકોને તાલીમ આપી તેના ઉપયોગ વિશે માહિતી આપવી જોઈએ.

2. શિક્ષકોના કાર્યભારમાં સંતુલન લાવવું જોઈએ.

શિક્ષકોના કાર્યભારને સંતુલિત કરવું જોઈએ. અત્યંત કાર્યનું ભારણ કાર્યની કાર્યક્ષમતા ઘટાડે છે. ખૂટતા સ્ટાફની ભરતી કરવી જોઈએ. અધતન ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરી કાર્યને વધુમાં વધુ સરળ બને તેવા પ્રયત્ન કરવા જોઈએ.

3. શિક્ષકને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 અમલમાં શિક્ષકોની ભાગીદારી વિશે જાગૃતતા લાવી જોઈએ.

ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 માં શિક્ષક પોતાની ઉપર મૂકેલી જવાબદારીને સમજે, તેના વિશે જાગૃત બને એના માટે તેમના વર્કશોપ, સેમીનારો, ટ્રેનિંગ, ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ અને ઉપચારાત્મક પગલાં દ્વારા શિક્ષકો ની ભાગીદારી વિશે સમજણ કેળવવી જોઈએ.

4. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી ગુણોત્તર સુધારવું જોઈએ.

ભારતીય શિક્ષણનીતિ 2020 અનુસાર શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી ઓના ગુણોત્તર સુધારવા માટે વિદ્યાર્થીને લક્ષમાં રાખી શિક્ષણ, સતત મૂલ્યાંકન અને પોષણ અને પ્રતિપોષણ, તાલીમ, શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓમાં ઇનોવેશન અને અનુભવ આધારિત શિક્ષણ, વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષક માટે સેમિનાર અને વર્કશોપનું આયોજન કરીને વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકનું ગુણોત્તર સુધારોવું જોઈએ.

5. અન્વેષણ અને સર્જનનાત્મકતાને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ.

ભારતીય રાષ્ટ્રીય નીતિ 2020 અનુસાર અન્વેષણ અને સર્જનનાત્મકતાને પ્રોત્સાહન માટે વિવિધ પ્રોજેક્ટ, ચર્ચા, પ્રાયોગિક પ્રવૃત્તિઓ અને સ્વતંત્ર વિચાર શક્તિ, આ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓમાં રહેલી સર્જન શક્તિને ઓળખી, તેની રસ-રૂચી અનુસાર જરૂરી સંસાધનો પૂરા પાડવા જોઈએ. જેનાથી વિદ્યાર્થીઓમાં અન્વેષણ અને સર્જનનાત્મક શક્તિને પ્રોત્સાહન મળે.

6. શિક્ષણને સમાવેશક તેમજ વૈવિધ્યપૂર્ણ બનાવવું જોઈએ.

ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 અનુસાર શિક્ષણને સમાવેશક તેમજ વૈવિધ્યપૂર્ણ બનાવવું જોઈએ. જેના માટે દરેકને સમાન તકો, દરેકના રસ અને રુચિ તેમજ ક્ષમતા અનુસાર સહાય, કોઈપણ પ્રકારના જાતિગત ભેદભાવ કે ક્ષમતા કે અન્ય ભેદભાવ વગર અભ્યાસક્રમનું માળખું ઘડવું જોઈએ.

નિષ્કર્ષ

ભારતીય શિક્ષણનીતિ 2020 ની શિક્ષકને શિક્ષણ પ્રણાલીનો આત્મા તરીકે માને છે. શિક્ષક પ્રેરિતકરનાર, ઉત્સાહી, અને કુશળ હશે તો વિદ્યાર્થીઓમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 ના ઉદ્દેશ્ય સિધ્ધ થઈ શકશે. સાથો-સાથ શિક્ષકની ભૂમિકા મજબૂત બનાવવાથી જ ભારતીય શિક્ષણ વ્યવસ્થા વૈશ્વિક સ્તરે ગુણવત્તાસભર અને વૈશ્વિક સ્તરે પર સ્પર્ધા કરનાર બનશે. નવી શિક્ષણ નીતિમાં મોડર્ન એજ્યુકેશનનો આધારલયને પરંપરાગત ભારતીય શિક્ષણ વ્યવસ્થા સાથે સુમેળ સાધીને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિના ધ્યોને ઉજાર કરી વ્યક્તિત્વ વિકાસ, રોજગાર અને વૈશ્વિક ઓળખ પુરી પાડશે.

સમાપન

ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં એક વૈશ્વિકસ્તરે દ્રષ્ટિકોણ પરિવર્તન લાવનાર દસ્તાવેજ છે. જેમાં શિક્ષકની ભૂમિકા કેન્દ્રસ્થાને છે. આ નીતિના આધારે શિક્ષક માત્ર જ્ઞાન આપનાર નહીં પરંતુ વિદ્યાર્થીઓનો સર્વાંગી વિકાસ માટે માર્ગદર્શક, પ્રોત્સાહક બળ પૂરું પાડનાર અને વિદ્યાર્થીનો ઉત્સાહ વધારનાર તરીકે પરિભાષિત કરે છે. ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 માં સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવે છે, કે શિક્ષણનું મુખ્ય કેન્દ્ર હવે વિદ્યાર્થી છે અને શિક્ષકનું દૃષ્ટિ પૂર્વકનું માર્ગદર્શન અને વિદ્યાર્થી સાથે સહભાગીદારી ભૂમિકા ખૂબ મહત્વ ધરાવે છે. હવે શિક્ષકે માત્ર પાઠ્યક્રમને શીખવાડનાર નહીં, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓમાં સર્જનશક્તિનો વિકાસ કરનાર, વિદ્યાર્થીઓને પ્રશ્ન પૂછવાની ક્ષમતા કેળવનાર, મૂલ્યની વૃદ્ધિ કરનાર અને વિદ્યાર્થીની આવડત અને રસને ધ્યાનમાં રાખીને તેને અનુરૂપ વાતાવરણ પૂરું પાડી એના કૌશલ્યનો વિકાસ કરવો અને પ્રેરણાદાયક, જીવનમુખી બની રહે તે પણ રહેલ છે. ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 અનુસાર શિક્ષકનો અભિગમ આધારિત અને ઇનકરિટીવ શિક્ષણ તરફ ધ્યાન આકર્ષે છે. જેનાથી શિક્ષણને વધુને વધુ અસરકારક, સમયસર અને બાળકોને સતત પ્રેરણા પૂરું પાડનાર બને છે. મૂલ્ય અને નૈતિકશિક્ષણને બળ આપે છે. નૈતિકતા, સામાજિક જવાબદારી, સહયોગ જેવા ગુણોનો પણ વિદ્યાર્થીઓમાં વિકાસ થવો જોઈએ. આ પદ્ધતિ એ શૈક્ષણિક હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે નહીં પરંતુ સમાજને એક આદર્શ નાગરિક પૂરા પાડવા માટે પણ ઉપયોગી બને છે. ભવિષ્યના નાગરિકો એ માત્ર જ્ઞાન મેળવવાના નહીં, પરંતુ જીવનના કૌશલ્યો શીખનારા મૂલ્યો, નૈતિકતા સાથે તૈયાર કરનાર છે. ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 માં શિક્ષકની ભૂમિકા એ નવી દિશા અને નવી દશાનું સર્જન કરનાર બનશે. જે ભારતીય શિક્ષણ માટે હકારાત્મક પરિણામ લાવશે એવી શ્રદ્ધા છે.

સંદર્ભસૂચિ

1. ભારત સરકાર - રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NEP) 2020, શિક્ષણ મંત્રાલય. નવી દિલ્હી
2. શુક્લા, અમનદીપ (29 જુલાઈ 2020). નવી શિક્ષણ નીતિ 2020: NEP પ્રોફેશનલ મૂલ્ય શિક્ષકો માટે ધોરણો. હિન્દુસ્તાન ટાઈમ્સ.
3. Dr. Shitalkumari N. Vasava - "રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ અંતર્ગત વ્યાવસાયિક શિક્ષણ" (IJCRT.ORG, OCTOBER 2022, ISSN:2320-2882)
4. પ્રો. ડો. અરુણાબેન બાબુભાઈ સોલંકી - "રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ NEP અને શિક્ષક ૨૦૨૦" (IJCRT.ORG, OCTOBER 2022, ISSN:2320-2882)
5. Dr. Nishi Tyagi and Dr. Akanksha Srivastava)2021(, "National Education Policy (NEP), 2020 and the Role of Teachers", New Century Publications, Delhi, ISBN: 978-8177085198 / 8177085190
6. Dr. Keshab Chandra Mandal (2020), National Education Policy 2020: The Key to Development in India, Delhi

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-2 (XVIII)| February - 2026

7. શાહ દીપિકા,બી (2005) “શૈક્ષણિક સંશોધન”, અમદાવાદ યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ
8. Press Release:Press Information Bureau <https://share.google/3cCje5lRjwDsov7Fs>
9. IJCRTU020086.pdf <https://share.google/2K4zIKzgg66SV8R5M>
10. <https://share.google/8YX9klPCpGucHTgRw>
11. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦ NEP -2020 વિશે સંપૂર્ણ જાણો // Know complete about National Education Policy 2020
NEP-2020 - educationparipatr.com <https://share.google/Ez2HSWCntqn1GFAhc>
13. www.sandeshepaper.in
14. www.epaper.divyabhashkar.com.in
15. <https://share.google/ZU1Z4XcRs12w8LaqU>
16. <https://gu.vikaspedia.in/viewcontent/education/ab6abfa95acdab7aa3-ab8a82aaca82aa7abfaa4-a85aa8acdaaf-aaeabeab9abfaa4ac0/ab6abfa95acdab7a95aa8acb-a96ac2aa3acb/ab6abfa95acdab7a95aa8ac0-aadac2aaeabfa95abe-a85aa8ac7-a9cab5abeaaca6abeab0ac0>
17.)“Conclave on Transformational Reforms in Higher Education under NATIONAL EDUCATION POLICY-2020” માં 7
ઓગસ્ટ,2020ના આદરણીય વડાપ્રધાનજીના ઉદ્બોધનમાંથી.)

Original Article

आधुनिक हिन्दी साहित्य के द्विवेदी युगीन प्रबंध काव्य में भारतीय ज्ञान परंपरा: पुनर्पाठ

डॉ. जयश्रीबेन एस देसाई

सरकारी विनयन एवं वाणिज्य कॉलेज नेत्रंग, जि. भरूच

Manuscript ID:

JRD -2026-180246

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 212-214

February- 2026

Submitted: 13 Jan 2026

Revised: 23 Jan. 2026

Accepted: 04 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

सारांश

आधुनिक हिन्दी साहित्य का द्विवेदी युग (1900-1920) हिन्दी काव्य-धारा में राष्ट्रीय चेतना, नैतिक पुनर्जागरण और सांस्कृतिक अस्मिता के पुनर्स्थापन का युग माना जाता है। इस काल कई प्रबंध काव्य लिखे गए, जिसमें भारतीय ज्ञान परंपरा को लेकर - वेदांत, गीता-दर्शन, रामायण, महाभारत की नीतिपरक दृष्टि, लोकमंगल की अवधारणा तथा राष्ट्रीय स्वाधीनता का भाव समाहित है। और इसमें भारतीय ज्ञान परंपरा एवं सांस्कृतिकता का सशक्त पुनर्पाठ मिलता है। महावीर प्रसाद द्विवेदी के संपादकीय नेतृत्व में सरस्वती पत्रिका ने साहित्य को नैतिकता, सामाजिक सुधार और राष्ट्रीयता से जोड़ने का प्रयास किया है। मैथिलीशरण गुप्त, अयोध्यासिंह उपाध्याय 'हरिऔध' तथा रामनरेश त्रिपाठी जैसे कवियों ने प्रबंध काव्य के माध्यम से भारतीय ज्ञान परंपरा को आधुनिक संदर्भों में रूपायित किया। प्रस्तुत शोध-प्रपत्र में द्विवेदी युगीन प्रबंध काव्य यानी खंडकाव्य एवं महाकाव्य में निहित भारतीय ज्ञान परंपरा के तत्त्वों का विश्लेषण किया गया है।

प्रस्तावना

उन्नीसवीं शताब्दी के उत्तरार्ध और बीसवीं शताब्दी के पूर्वार्ध में भारत में सामाजिक-सांस्कृतिक जागरण की लहर उठी। अंग्रेजी शासन की पृष्ठभूमि में राष्ट्रीय अस्मिता का प्रश्न महत्वपूर्ण हो उठा। साहित्य ने इस चेतना को स्वर देने का कार्य किया। द्विवेदी युग में काव्य का उद्देश्य केवल रस-आस्वाद नहीं, बल्कि लोकमंगल और राष्ट्रनिर्माण बन गया। भारतीय ज्ञान परंपरा—जिसकी जड़ें वेद, उपनिषद, रामायण, महाभारत और गीता में हैं—ने इस काल के कवियों को वैचारिक आधार प्रदान किया। इस परंपरा में धर्म, कर्तव्य, त्याग, समन्वय और विश्वबंधुत्व के मूल्य निहित हैं। द्विवेदी युगीन प्रबंध काव्य (खंडकाव्य एवं महाकाव्य) इन्हीं मूल्यों का आधुनिक पुनर्पाठ प्रस्तुत करता है।

भारतीय ज्ञान परंपरा की अवधारणा

भारतीय ज्ञान परंपरा केवल दार्शनिक विमर्श नहीं, बल्कि जीवन-दृष्टि है। इसके प्रमुख आधार हैं— वेदांत का अद्वैत और समन्वयवाद, गीता का कर्मयोग, रामायण का मर्यादा आदर्श, महाभारत का धर्म-संकट और नीति-विवेक, लोकमंगल की अवधारणा। यह परंपरा व्यक्ति और समाज के समन्वय पर बल देती है।

द्विवेदी युगीन प्रबंध काव्य में भारतीय ज्ञान परंपरा

(क) राष्ट्र और धर्म का समन्वय

‘भारत-भारती’, ‘जयद्रथवध’ में मैथिलीशरण गुप्त ने भारत के गौरवशाली अतीत, दासत्व की वेदना और नवजागरण की आकांक्षा को व्यक्त किया है। यहाँ वेद-उपनिषद की चेतना राष्ट्रीयता के साथ समन्वित होती है— “हम कौन थे, क्या हो गए हैं और क्या होंगे अभी”—

उपनिषदों की आत्मचेतना को राष्ट्रीय संदर्भ देती है। यह आत्मचिंतन उपनिषदों के ‘आत्मबोध’ की स्मृति जगाता है।

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

जयश्रीबेन एस देसाई, सरकारी विनयन एवं वाणिज्य कॉलेज नेत्रंग, जि. भरूच

How to cite this article:

देसाई, जयश्रीबेन. एस. (2026). आधुनिक हिन्दी साहित्य के द्विवेदी युगीन प्रबंध काव्य में भारतीय ज्ञान परंपरा: पुनर्पाठ. *Journal of Research and Development*, 18(2(XVIII)), 212-214.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.19202602>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19202602](https://doi.org/10.5281/zenodo.19202602)

(ख) मर्यादा और आदर्श

‘साकेत’ महाकाव्य एवं ‘पंचवटी’ खंडकाव्य में रामकथा के माध्यम से त्याग, कर्तव्य और पारिवारिक मर्यादा का चित्रण हुआ है। यहाँ राम केवल देवत्व नहीं, आदर्श मानव हैं। यह दृष्टि भारतीय ज्ञान परंपरा के ‘आदर्श पुरुष’ की अवधारणा से जुड़ी है।

साकेत में राम को आदर्श मानव के रूप में प्रस्तुत किया गया है। यहाँ धर्म, त्याग और कर्तव्य भारतीय ज्ञान परंपरा के व्यावहारिक आयाम हैं।

(ग) नारी-चेतना और समन्वय

प्रिय प्रवास में अयोध्यासिंह उपाध्याय ‘हरिऔध’ ने राधा-कृष्ण प्रसंग को मानवीय संवेदना और करुणा के धरातल पर प्रस्तुत किया है। यहाँ भक्ति और मानवीय प्रेम का समन्वय भारतीय ज्ञान परंपरा के ‘रस’ और ‘भक्ति’ सिद्धांत को आधुनिक संदर्भ देता है।

“प्रिय प्रवास में राधा-कृष्ण प्रसंग को मानवीय संवेदना के धरातल पर रूपायित किया गया है। यहाँ भक्ति आध्यात्मिकता से आगे बढ़कर करुणा और प्रेम का प्रतीक बनती है।”

मैथिलीशरण गुप्तजी के खंडकाव्य यशोधरा, पंचवटी सेरेन्धी, विष्णुप्रिया एवं साकेत महाकाव्य में नारी चेतना को लेकर लिखा गया है। गुप्तजी ने हमारी भारतीय संस्कृति में जिन महिलाओं का योगदान विशेष है- किंतु कहीं ना कहीं इन नारीओं का समाज के जरीए अवहेलना हुई है इनको विशेष सन्मान हेतु पुनर्पाठ के रूप में काव्य रचनाएँ की हैं जो भारतीय ज्ञान परंपरा का उत्तम उदाहरण है। गुप्त जीने यशोधरा खण्डकाव्य में लिखा है –

“अबला जीवन हाथ तुम्हारी यही कहानी,

आंचल में है दूध और आंखों में पानी”,

(घ) लोकमंगल और ग्राम्य जीवन

रामनरेश त्रिपाठी के “मानसी” काव्य में ग्राम्य जीवन और लोकधर्म की महत्ता प्रतिपादित हुई है। भारतीय ज्ञान परंपरा का ‘वसुधैव कुटुम्बकम्’ का भाव ग्रामीण समाज की एकता में झलकता है।

मैथिलीशरण गुप्तजीने आपने खंडकाव्य ‘पंचवाटी’ में ग्राम्य एवं वन्यजीवन के विषय में बहुत ही सुंदर चित्रण किया है। जहां कविने लोकमंगल की कामना करते हुए लिखा है-

‘हा! आर्य के विपिन राज्य में, सुखपूर्वक सब जीते हैं,

सिंह और मृग एक घाट पर आकर पानी पीते हैं।’

राष्ट्रीय एवं सामाजिक पुनर्जागरण और ज्ञान परंपरा

द्विवेदी युगीन कवियों ने अतीत की स्मृति को वर्तमान की प्रेरणा बनाया। उनके यहाँ अंध-आस्थावाद नहीं, बल्कि विवेकपूर्ण पुनर्पाठ है। गीता का कर्मयोग राष्ट्रीय एवं सामाजिक कर्तव्य में रूपांतरित हुआ। रामराज्य की कल्पना सामाजिक न्याय और समरसता के रूप में प्रस्तुत हुई। मैथिलीशरण गुप्तजी ने समाज में जातिभेद को दूर करने एवं समानता की कामना हेतु पंचवाटी में लिखा है- “इन्हे समाज नीच कहता है, पर है ये भी तो प्राणी।

इनमें भी मन और भाव हैं, किंतु है नहीं वैसी वाणी।”

समालोचनात्मक दृष्टि

यद्यपि द्विवेदी युगीन प्रबंध काव्य में आदर्शवाद की प्रधानता है, फिर भी कहीं-कहीं उपदेशात्मकता का अतिरेक दिखाई देता है। तथापि यह युग भारतीय ज्ञान परंपरा को आधुनिक राष्ट्रीय चेतना से जोड़ने में सफल रहा।

निष्कर्ष

द्विवेदी युगीन प्रबंधकाव्य (महाकाव्य एवं खंडकाव्य) भारतीय ज्ञान परंपरा का आधुनिक पुनर्संस्कार है। इसने वेदांत, गीता, रामायण और लोकधर्म के मूल्यों को राष्ट्रीय पुनर्जागरण की चेतना से जोड़ा है। इस काव्यधारा के कवियों ने अतीत के माध्यम से समाज में नवीनता का चित्रण करने का प्रयास किया है। हमारे भारतीय मूल्य अनेको आक्रमणकारियों एवं उनके अत्याचारों की वजह से कहीं ना कहीं धूँधले हो गए थे, जो इन द्विवेदी युगीन कवियों ने अपनी रचनाओं के माध्यम से उजागर की है। जिसे आज हम वर्तमान समय में जब पढ़ते हैं तो यह ज्ञात होता है की आज भी इन रचना बहुत हई महत्व है। जिसमें मैथिलीशरण गुप्त, अयोध्यासिंह उपाध्याय, रामनरेश त्रिपाठी आदि कवियों की काव्य रचनाएँ इस काव्य-धारा केवल साहित्यिक उपलब्धि नहीं, बल्कि सांस्कृतिक पुनरुत्थान का दस्तावेज है।

संदर्भ सूची

- 1) मैथिलीशरण गुप्त, भारत-भारती, इलाहाबाद: साहित्य भवन, 1912।
- 2) मैथिलीशरण गुप्त, पंचवटी, , इलाहाबाद: साहित्य भवन, 1925।

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-2 (XVIII)| February - 2026

- 3) मैथिलीशरण गुप्त, साकेत, इलाहाबाद: साहित्य सदन, 1931।
- 4) मैथिलीशरण गुप्त, यशोधरा, इलाहाबाद: साहित्य भवन 1932
- 5) अयोध्यासिंह, उपाध्याय, प्रिय प्रवास, इलाहाबाद: भारतीय प्रेस, 1914।
- 6) रामनरेश त्रिपाठी, मानसी, इलाहाबाद: हिन्दी मन्दिर, 1927।
- 7) भगवद्गीता, गोरखपुर: गीता प्रेस।
- 8) रामचन्द्र शुक्ल, हिन्दी साहित्य का इतिहास, इलाहाबाद: लोकभारती, 2002।
- 9) नामवर सिंह, कविता के नये प्रतिमान, दिल्ली: राजकमल, 1982।

Original Article

જળપ્રલયકથા : આદિવાસી લોકપરંપરા સંદર્ભે

પ્રકાશ આર. પરમાર

ગુજરાતી વિભાગ, જોરિયા પરમેશ્વર વિનયન અને વિજ્ઞાન કોલેજ જાંબુઘોડા, જિ. પંચમહાલ

Manuscript ID:

JRD -2026-180247

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 215-217

February- 2026

Submitted: 13 Jan 2026

Revised: 23 Jan. 2026

Accepted: 04 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

માનવ સભ્યતાઓનો ઇતિહાસ ઘણો પ્રાચીન છે. તેના વિકાસમાં નદીઓના ફળદ્રુપ મેદાનોએ વિશેષ ભાગ ભજવ્યો છે. ભારતમાં સિંધુ ઘાટીની સભ્યતા એનું ઉત્તમ ઉદાહરણ ગણાવી શકાય. વર્તમાન સમયમાં મોટા નગરો તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં જણાશે કે તેઓ કોઈ નદીને કિનારે વિકસ્યા હોવાના પુરાવો મળશે. એટલે કે માનવ સભ્યતાના વિકાસનાં મૂળમાં જળનો સંદર્ભ મહત્વનો છે. ક્યારેક જળની અછત કે અતિરેકતા આવી સભ્યતાઓના વિનાશનું કારણ પણ બને છે. સિંધુ ઘાટીની સભ્યતાનાં વિનાશના મૂળમાં એક કારણ તરીકે જળનો વિચાર કરી શકાય. પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે અનાવૃષ્ટિ કે અતિવૃષ્ટિને કારણે આવી મહાન સંસ્કૃતિઓ લુપ્ત થઈ હશે એ સંશોધનનો વિષય છે. આમ, માનવ સભ્યતાના ઇતિહાસમાં જળપ્રલયની ઘટના એક વૈશ્વિક સ્મૃતિ તરીકે અંકિત થયેલી છે. વિશ્વની લગભગ દરેક પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં એક એવા વિનાશક પૂરનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે જેણે જૂની સૃષ્ટિનો નાશ કરી નવી સૃષ્ટિના સર્જનનો માર્ગ મોકળો કર્યો હોય. ભારતના સંદર્ભમાં જ્યારે આપણે પ્રલયની વાત કરીએ છીએ ત્યારે સામાન્ય રીતે મનુ અને મત્સ્ય અવતારની પૌરાણિક કથા માનસપટ પર ઉપસી આવે છે, પરંતુ ભારતના મૂળનિવાસી એવા આદિવાસી સમુદાયોની લોકપરંપરામાં પોતાની વિશિષ્ટ કથાઓ સંકળાયેલી છે. આ કથાઓ માત્ર ધાર્મિક માન્યતાઓ નથી, પરંતુ તે સમુદાયના સામાજિક માળખા, નૈતિક મૂલ્યો અને પર્યાવરણીય સમજણને વ્યક્ત કરે છે.

આદિવાસી સમુદાયોમાં પ્રલય એ કોઈ આકસ્મિક ઘટના નથી, પરંતુ તે બ્રહ્માંડના નૈતિક સંતુલનને પુનઃસ્થાપિત કરવાની એક દૈવી પ્રક્રિયા છે. મોટાભાગના મિથકોમાં પ્રલયના મૂળમાં માનવજાતની નૈતિક અધોગતિ, વધુ પડતો ઘોંઘાટ, આળસ અથવા દૈવી નિયમોનું ઉલ્લંઘન જવાબદાર માનવામાં આવે છે. આ સમુદાયો માટે પૃથ્વી અને આકાશ વચ્ચેનો સંબંધ અત્યંત સંવેદનશીલ છે, અને જ્યારે આ સંબંધમાં ખલેલ પડે છે, ત્યારે પ્રકૃતિ વિનાશનો માર્ગ અપનાવે છે. આદિવાસી પુરાકથાઓમાં મહાપ્રલયનો વિચાર હંમેશા નવસર્જન સાથે સંકળાયેલો છે. જ્યારે જગતમાં અનિષ્ટ શક્તિઓનું જોર વધે છે અથવા માનવજાત પ્રકૃતિના સંતુલનને જોખમાવે છે, ત્યારે દેવો પૃથ્વીને શુદ્ધ કરવા માટે જળપ્રલયનો આશરો લે છે. તે કેટલીક આદિવાસી લોકપરંપરાઓમાં નિરૂપિત જળપ્રલયના કથા સંદર્ભથી સ્પષ્ટ બનશે. ભગવાનદાસ પટેલ સંપાદિત ઉત્તર ગુજરાતના આદિવાસી સમુદાયોમાં મળતી મૌખિક પરંપરાની કથાઓમાં જળપ્રલયનો સંદર્ભ

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19202677](https://doi.org/10.5281/zenodo.19202677)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

પ્રકાશ આર. પરમાર, ગુજરાતી વિભાગ, જોરિયા પરમેશ્વર વિનયન અને વિજ્ઞાન કોલેજ જાંબુઘોડા, જિ. પંચમહાલ

How to cite this article:

પરમાર. પ્રકાશ આર. (2026). જળપ્રલયકથા: આદિવાસી લોકપરંપરા સંદર્ભે. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 215–217. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19202677>

આવે છે.તેમાં 'દેવરાની વારતા', 'કોબરિયા ઠાકોરની વારતા' અને 'મોતીયરાની વારતા'નો આરંભમાં જળપ્રલય (ઝળુકાર)થી થાય છે. 'દેવરાની વારતા' પ્રમાણે એ સમયે સમગ્ર સૃષ્ટિ ઝળુકાર હતી. ત્યારે કેટલીક દેવીઓ દ્વારા પાતાળ ખંડમાં વસતા ઘોડાની શોધ કરવામાં આવે છે. અહીં કુંવારકાદેવી ઘોડો લેવા માટે સાતમા પાતાળમાં જાય છે. તે જળમાં માછલી, મગરમચ્છ, પાતાળ દેડકી અને છેલ્લે કાચબીનો વેશ લઈને ઉંડા જળમાં પ્રવેશે છે અને ત્યાં દેવીને અંધારિયોખંડ મળે છે. ઘોડો લઈને આવેલી કુંવારીકાદેવી બધા જ સાથે નિયમ લઈને તપ કરે છે. ત્યારે એક દિવસ અંબાદેવી પાતાળમાં જઈને તાળી પાડવાથી બે ઈંડાની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમાંથી બે બાળકો જન્મે છે. 'કોબરિયા ઠાકોરની વારતા'માં પણ જળપ્રલયની કથા સાથે ઘોડાની શોધનો સંદર્ભ જોડાયેલો છે. તેની સાથે વાસુકી નાગ, માછલી, દેડકી તેમજ કૂર્મની વાત આવે છે. જ્યારે 'મોતીયરાની વારતા'માં સમગ્ર સૃષ્ટિમાં ઝળુકાર હતો; ત્યારે ભગવાનની નાભીમાંથી કમળ પ્રગટવાની વાત આવે છે. તેમાં બેસીને સૃષ્ટિ સર્જનનો આરંભ કરે છે. તેમજ અહીં પણ પાતાળમાં ઘોડો હોવાનો સંદર્ભ મળે છે. આમ, જળપ્રલયનું સંવેદન એ આદિમ સંવેદન છે. કારણ કે આદિજાતિ ગણાતી એવી આદિવાસી લોકપરંપરાઓની કથાઓમાં જળપ્રલયનો સંદર્ભ સતત પેઢી દર પેઢી સચવાતો રહ્યો છે. તેમાંથી જ શિષ્ટ સાહિત્યમાં આ કથાઓ સર્જાઈ હોવાની શક્યતા રહેલી છે. પૌરાણિક કથાઓમાં મળતી પ્રલય અંગેની માન્યતાઓ અને ત્યારબાદ સૃષ્ટિ સર્જનની જે પ્રક્રિયા છે તેના કેટલાક આદીમ સંવેદનો હજુ પણ આદિવાસી મૌખિક કથનાત્મક સાહિત્યમાં સચવાયેલા જોવા મળે છે. આ મૌખિક પરંપરાઓમાં જોવા મળતા ઘોડો, માછલી, દેડકી, નાગ, કૂર્મ અને મગરમચ્છ જેવાં કેટલાય સંદર્ભો શિષ્ટ સાહિત્યમાં કથનાત્મક સ્વરૂપે વિકસ્યા હોવાનું જોવા મળે છે.

પશ્ચિમ ભારતના ભીલ સમુદાયમાં પ્રલયની કથા પૌરાણિક 'મત્સ્ય અવતાર'ની કથા સાથે સામ્ય ધરાવે છે. આ કથામાં 'રો' (Ro) નામની માછલી મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે. પૃથ્વી પર એક ભાઈ અને બહેન રહેતા હતા. જે અત્યંત પરોપકારી હતા. બહેન દરરોજ નદીની માછલીઓને ચોખ્ખા ખવડાવતી હતી. તેની આ સેવા થી પ્રસન્ન થઈને રાણી માછલી રો એ તેને ચેતવણી આપી કે પૃથ્વી 'ઉંધી' થઈ જવાની છે અને ભારે જળપ્રલય આવવાનો છે. તેમાંથી બચાવ માટે એક મજબૂત 'પાંજરું' બનાવવું અને તેમાં કોળાના બીજ, પાણી અને એક મરઘો સાથે રાખવાની સૂચના આપી. જ્યારે ધોધમાર વરસાદ શરૂ થયો અને પૃથ્વી ડૂબવા લાગી ત્યારે આ ભાઈ-બહેન પાંજરામાં બેસીને તરતા રહ્યા. વરસાદ બંધ થયા પછી, પાંજરું એક ખડક પર સ્થિર થયું અને મરઘાએ બાંગ પોકારી. મરઘાના અવાજથી ભગવાન ને ખબર પડી કે કોઈ જીવિત બચ્યું છે. ભગવાને જ્યારે રો માછલીને પૂછ્યું કે તેણે આ લોકોને કેમ બચાવ્યા ત્યારે માછલીએ પહેલા ઈન્કાર કર્યો પણ પછી કબૂલાત કરી. જેનાથી ક્રોધિત થઈ ભગવાને તેની જીભ કાપી નાખી. આ કારણે જ આજે રો માછલીને જીભ હોતી નથી તેવી લોકવાયકા છે. આ કથામાં કોળાના બીજ એ કૃષિ સંસ્કૃતિનું પ્રતીક છે. જ્યારે મરઘો એ સમય અને ચેતનાનું પ્રતીક છે. ભીલ સમુદાયની આ કથા દર્શાવે છે કે માનવજાતનો બચાવ તેની પ્રકૃતિ પ્રત્યેની દયા અને પરસ્પર નિર્ભરતા પર આધારિત છે.

દક્ષિણ ગુજરાતના આદિવાસી સમાજમાં 'દાબિયા દેવ'ની કથા જળપ્રલય અને સૃષ્ટિ રચનાની સાથે જોડાયેલી છે. પ્રાચીન સમયમાં મનુષ્યો દેવોના નિયમો ભૂલી ગયા અને ધરતી પર પાપ અહંકાર કરવા લાગ્યા ત્યારે પ્રકૃતિના દેવો ક્રોધાનુભવ થયા અને આખી પૃથ્વીને પાણીમાં ડુબાડી દેવાનું નક્કી કર્યું. તેના પરિણામે સાત દિવસ-સાત રાત સુધી ભયાનક વરસાદ પડ્યો અને આખી દુનિયા જળમગ્ન થઈ ગઈ. જ્યારે બધુ નાશ પામ્યું ત્યારે દાબિયા દેવ પ્રગટ થયા. તેમને લાગ્યું કે બધું નષ્ટ થશે તો દુનિયા કેવી રીતે વસાવાશે; માટે તેમને બે નિર્દોષ આત્માઓને બચાવવાનું નક્કી કર્યું. દાબિયા દેવે તેમને એક વિશાળ તુમડામાં કે મોટા લાકડાના પોલાણમાં બેસાડ્યા અને ખાવા માટે થોડા દાણા-પાણી આપ્યા. સાત દિવસના જળપ્રલય દરમિયાન તુમડું પાણીમાં તરતું રહ્યું. જ્યારે પ્રલયનું પાણી ઓસરવા લાગ્યું ત્યારે બચેલા મનુષ્યો અને બીજ દ્વારા પૃથ્વીનું નવસર્જન કર્યું. આ કથા પૌરાણિક કથા સાથે કેટલાંક ઘટકો બાબતે સામ્યતા ધરાવે છે.

આમ, આદિવાસી સમુદાયોમાં જળપ્રલય અને મહાપ્રલયની કથાઓ એ માત્ર કાલ્પનિક વાર્તાઓ નથી, પરંતુ તે માનવ સંસ્કૃતિની સહનશક્તિ અને પુનઃઉત્થાનની ક્ષમતાનું પ્રમાણ છે. ભીલ હોય કે રાઠવા, ગામિત હોય કે ચૌધરી દરેક પાસે વિનાશની સામે ટકી રહેવા માટેની પોતાની આગવી દ્રષ્ટિ છે. આ પુરાકથાઓ આપણને શીખવે છે કે પ્રકૃતિ સાથેનો સંવાદ જ્યારે તૂટે છે, ત્યારે પ્રલય અનિવાર્ય બને છે અને જ્યારે આ સંવાદ ફરી સ્થાપિત થાય છે, ત્યારે જ નવસર્જન શક્ય બને છે. આજે જ્યારે જળવાયુ પરિવર્તન (Climate Change) અને પર્યાવરણીય સંકટો વિશ્વની સામે છે, ત્યારે આદિવાસીઓની આ પુરાકથાઓમાં રહેલો પ્રકૃતિ પ્રત્યેનો આદર અને જૈવ-વિવિધતાના રક્ષણનો સંદેશ વધુ પ્રસ્તુત લાગે છે. જળપ્રલયની આ સ્મૃતિઓ એ હકીકતમાં તો માનવજાતને ચેતવતી રહેતી જીવંત પરંપરાઓ છે. પિઠોરાના રંગોમાં અને બડવા(ભુવા)ના મંત્રોમાં ધબકતી આ સંસ્કૃતિ આજે પણ ગુજરાતના ગિરિમાળાઓ અને વનરાજીમાં સૃષ્ટિના સર્જન અને વિસર્જનની ગવાહી આપી રહી છે.

સંદર્ભ ગ્રંથસૂચિ :

1. આદિવાસી લોકસાહિત્ય, સંપા. હસુ યાજ્ઞિક, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર.
2. આદિવાસી સાંસ્કૃતિક વારસો, સંપા. ભગવાનદાસ પટેલ, માહિતી નિયામક ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર.
3. ઉત્તર ગુજરાતની લોકકથાઓ સ્વાધ્યાય અને સર્વેક્ષણ, સંપા. ડો. બળવંત જાની અને અન્ય, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ.
4. ગામિત દંતકથાઓ, ફાધર રેમન્ડ એ. ચૌહાણ (સંકલન અને ભાવાનુવાદ), ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, નવી દિલ્હી.
5. જ્ઞાન ગંગોત્રી શ્રેણી -૨૨, ભારતદર્શન-૧-સં. પ્રવિણચંદ્ર પરીખ, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભવિદ્યાનગર.
6. ભીલ આદિવાસી મૌખિક આખ્યાન, સંપા. ભગવાનદાસ પટેલ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર.

Original Article

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં નિરૂપિત સંકટ સમયનું સંચાલન: એક વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ

પ્રા. મેહુલ એન. પટેલ

સરકારી વિનયન વાણિજ્ય અને વિજ્ઞાન કોલેજ, ખેરગામ

Manuscript ID: સંશોધન સારાંશ

JRD -2026-180248

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 218-222

February- 2026

Submitted: 13 Jan 2026

Revised: 23 Jan. 2026

Accepted: 04 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના ઉપદેશોને આધુનિક સંકટ સંચાલન સાથે જોડવામાં આવ્યા છે. કુટુંબક્ષેત્રનાં યુદ્ધમાં અર્જુનનો માનસિક દ્વંદ્વ માનવ સંકટનું એ પ્રતિક છે, જેને શ્રીકૃષ્ણે સ્થિતપ્રજ્ઞતા, નિષ્કામ કર્મ, સમત્વભાવ અને સ્વધર્મ દ્વારા ઉકેલ આપ્યો. આ સિદ્ધાંતો આજના કોર્પોરેટ અને સામાજિક સંકટોમાં મેનેજરોને માનસિક સ્થિરતા, નૈતિક નેતૃત્વ અને કાર્યક્ષમતા માટે માર્ગદર્શક બને છે. સંશોધન દર્શાવે છે કે ગીતા માત્ર ધાર્મિક ગ્રંથ નથી, પરંતુ આધુનિક મેનેજમેન્ટ માટે જીવનલક્ષી માર્ગદર્શક છે.

પ્રસ્તાવના

માનવ ઇતિહાસમાં પરિવર્તન એ એકમાત્ર સ્થિર બાબત છે, અને આ પરિવર્તન જ્યારે અનિશ્ચિતતા લાવે ત્યારે તે 'સંકટ' તરીકે ઓળખાય છે. આજના ૨૧મી સદીના અત્યંત સ્પર્ધાત્મક કોર્પોરેટ યુગમાં આર્થિક મંદી, વૈશ્વિક મહામારી અને આંતરિક સંઘર્ષો જેવા સંકટો સંચાલકો માટે મોટા પડકારો ઉભા કરે છે. પશ્ચિમી મેનેજમેન્ટનાં સિદ્ધાંતો ઘણીવાર ભૌતિક સાધનોના સંચાલન પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે, પરંતુ જ્યારે કોઈ સંકટ માનવીનાં મનોબળ પર પ્રહાર કરે છે, ત્યારે તેનો શ્રેષ્ઠ ઉકેલ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં રહેલો છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા એ માત્ર ધાર્મિક ગ્રંથ નથી, પરંતુ તે વિશ્વનો સર્વશ્રેષ્ઠ 'મેનેજમેન્ટ ગાઈડ' છે. કુટુંબક્ષેત્રનું રણમેદાન એ માનવ ઇતિહાસનું સૌથી મોટું સંકટ હતું, જ્યાં અર્જુન જેવો શ્રેષ્ઠ યોદ્ધા પણ નિર્ણય લેવામાં અસમર્થ બની ગયો હતો. આ સંશોધન પત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા અર્જુનને આપવામાં આવેલા ઉપદેશો—જેમ કે સ્થિતપ્રજ્ઞતા, નિષ્કામ કર્મ, અને સ્વધર્મ—કેવી રીતે આધુનિક સંચાલન વિજ્ઞાનમાં સંકટ સમયે માર્ગદર્શક બની શકે તે તપાસવાનો છે. આ અભ્યાસ દ્વારા આપણે સમજીશું કે બાહ્ય સંકટોને જીતતા પહેલાં આંતરિક માનસિક સંકટને જીતવું અનિવાર્ય છે. ગીતાનો 'જીવનલક્ષી' અભિગમ આજના મેનેજરોને દબાણ હેઠળ કામ કરવાની અને નૈતિક નેતૃત્વ પૂરું પાડવાની ક્ષમતા આપે છે.

સંશોધનનું મહત્વ

કોઈપણ સંશોધનનું મૂલ્ય તેની વર્તમાન સમયમાં પ્રસ્તુતતા અને ઉપયોગિતા પર નિર્ભર છે. આ સંશોધન નીચેના

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19202747](https://doi.org/10.5281/zenodo.19202747)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

મેહુલ એન. પટેલ, સરકારી વિનયન વાણિજ્ય અને વિજ્ઞાન કોલેજ, ખેરગામ

How to cite this article:

પટેલ, . મેહુલ . એન . (2026). શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં નિરૂપિત સંકટ સમયનું સંચાલન: એક વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 218–222. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19202747>

કારણોસર અત્યંત મહત્વનું છે:

૧. માનસિક સ્થિરતા અને રેઝિલિયન્સ (Mental Resilience):

આધુનિક મેનેજમેન્ટ થિયરીઓ ઘણીવાર વ્યૂહરચના અને સંસાધનો પર ભાર મૂકે છે, પરંતુ સંકટ સમયે મેનેજરની માનસિક સ્થિતિ કેવી હોવી જોઈએ તેનું માર્ગદર્શન ગીતા આપે છે. આ સંશોધન 'સ્થિતપ્રજ્ઞ' નાં સિદ્ધાંત દ્વારા દબાણ હેઠળ (Under Pressure) શાંત રહીને કામ કરવાની કળા સમજાવે છે.

૨. નૈતિક નેતૃત્વ (Ethical Leadership):

ઘણીવાર સંકટ સમયે સંસ્થાઓ નૈતિકતા છોડીને ટૂંકા ગાળાનાં નફા પાછળ દોડે છે. ગીતાનો 'ધર્મ-આધારિત' અભિગમ સમજાવે છે કે લાંબા ગાળાની સફળતા માટે નૈતિક મૂલ્યો જાળવવા અનિવાર્ય છે. આ સંશોધન મૂલ્ય-આધારિત સંચાલનનું મહત્વ પ્રસ્થાપિત કરે છે.

૩. તણાવ મુક્તિ અને કાર્યક્ષમતા:

'નિષ્કામ કર્મ' (પરિણામની ચિંતા વગર કર્મ) નો સિદ્ધાંત કર્મચારીઓમાં રહેલા નિષ્ફળતાનાં ડરને દૂર કરવામાં મદદરૂપ થાય છે. આ સંશોધન દર્શાવે છે કે કેવી રીતે પરિણામને બદલે પ્રક્રિયા (Process) પર ધ્યાન આપવાથી કાર્યક્ષમતામાં કુદરતી રીતે વધારો થાય છે.

૪. ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીનું પુનઃસ્થાપન:

વૈશ્વિક સ્તરે અત્યારે પશ્ચિમી મેનેજમેન્ટ મોડલ્સની મર્યાદાઓ સામે આવી રહી છે. આવા સમયે ભારતનું પ્રાચીન જ્ઞાન કેવી રીતે વૈશ્વિક સમસ્યાઓનો ઉકેલ આપી શકે છે, તે આ સંશોધન દ્વારા સિદ્ધ થાય છે. આ અભ્યાસ ભારતીય સંચાલન પદ્ધતિને વૈજ્ઞાનિક રીતે રજૂ કરે છે.

૫. માનવીય અભિગમ (Human Approach):

ગીતા માત્ર 'મશીન' ની જેમ કામ કરવાનું નથી શીખવતી, પરંતુ 'લોકસંગ્રહ' (સામૂહિક કલ્યાણ) દ્વારા સમાજ અને કર્મચારીઓ પ્રત્યેની સંવેદનશીલતા કેળવવાનું શીખવે છે. સંકટ સમયે સહાનુભૂતિ અને ટીમવર્કનું મહત્વ આ સંશોધન દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે.

સંશોધન પદ્ધતિ – વિશ્લેષણાત્મક પદ્ધતિ

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા પરિચય

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા મહાભારતનાં ભીષ્મપર્વમાં ૨૫ થી ૪૨ માં અધ્યાયમાં આવતો એક મહાન તત્ત્વજ્ઞાનિક ગ્રંથ છે. તેમાં કુલ ૧૮ અધ્યાય અને ૭૦૦ શ્લોકો છે. ગીતા એ અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ વચ્ચેનો સંવાદ છે, જે કુરુક્ષેત્રનાં યુદ્ધભૂમિ પર થયો હતો. યુદ્ધની શરૂઆતમાં અર્જુન પોતાના કર્તવ્ય અને લાગણી વચ્ચે ગૂંચવાઈ જાય છે, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ તેને ધર્મ, આત્મજ્ઞાન, કર્મયોગ, ભક્તિ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપે છે.

ગીતા માનવજીવન માટે માર્ગદર્શક છે. તે શીખવે છે કે પરિણામની ચિંતા કર્યા વિના કર્તવ્યનું પાલન કરવું જોઈએ (કર્મયોગ), આત્માની અવિનાશીતાને સમજવી જોઈએ (જ્ઞાનયોગ), અને અંતે ભગવાનને સમર્પિત થવું જોઈએ (ભક્તિયોગ). આ ગ્રંથને “ઉપનિષદનો સાર” અને “જીવનનો માર્ગદર્શક” ગ્રંથ માનવામાં આવે છે.

મુખ્ય સિદ્ધાંતો-

- નિષ્કામ કર્મ: પરિણામની ચિંતા કર્યા વિના કર્તવ્ય કરવું.
- સમત્વભાવ: સુખ-દુઃખ, જીત-હાર, લાભ-હાનિમાં સંતુલન.

- સદાચાર આધારિત નેતૃત્વ: પારદર્શિતા, ન્યાય અને જવાબદારી.
- પ્રેરણા અને શાંતિ: આંતરિક શાંતિથી ટીમમાં સમાધાન.

અર્જુન વિષાદ યોગ-

૧. રણભૂમિનું દ્રશ્ય-

- ધૃતરાષ્ટ્રનો પ્રશ્ન: અધ્યાયની શરૂઆત રાજા ધૃતરાષ્ટ્રના સંજયને પૂછેલા પ્રશ્નથી થાય છે: "ધર્મક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધની ઈચ્છાથી એકઠા થયેલા મારા અને પાંડુના પુત્રોએ શું કર્યું?"
- સેનાનું નિરીક્ષણ: દુર્યોધન પાંડવોની વ્યુહરચના જોઈને તેના ગુરુ દ્રોણાચાર્ય પાસે જાય છે અને બંને પક્ષના મહાન યોદ્ધાઓનું વર્ણન કરે છે.

૨. અર્જુનનો મોહ અને વિષાદ-

- રથની સ્થાપના: અર્જુન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને તેમનો રથ બંને સેનાઓની વચ્ચે લઈ જવા વિનંતી કરે છે જેથી તે જોઈ શકે કે તેણે કોની સામે લડવાનું છે.
- નિર્ણય લેવાની અસમર્થતા-સ્વજનોને જોઈને શોક: જ્યારે અર્જુન પોતાની સામે પિતામહ ભીષ્મ, ગુરુ દ્રોણ અને અન્ય સગા-સંબંધીઓને જુએ છે, ત્યારે તે અત્યંત દયાળુ અને શોકાતુર બની જાય છે.
- શારીરિક સ્થિતિ: મોહને કારણે અર્જુનનું શરીર ધૂજવા લાગે છે, તેનું ગાંડીવ ધનુષ્ય હાથમાંથી સરી પડે છે અને તેનું મુખ સુકાઈ જાય છે.

૩. અર્જુનની દલીલો-

- કુલક્ષયનો ભય: અર્જુન દલીલ કરે છે કે જો તે પોતાના સ્વજનોને મારશે, તો કુળનો નાશ થશે, ધર્મ નષ્ટ થશે અને સમાજમાં અરાજકતા ફેલાશે.
- યુદ્ધનો અસ્વીકાર: તે કહે છે કે તેને વિજય કે રાજ્ય જોઈતું નથી જો તેના માટે પોતાના જ લોકોનું લોહી વહાવવું પડે. અંતે, તે શોકથી વ્યાકુળ થઈને રથમાં બેસી જાય છે અને શસ્ત્રો ત્યાગી દે છે.
- સંકટ એટલે એવી પરિસ્થિતિ જ્યાં માનવને યોગ્ય નિર્ણય લેવામાં મુશ્કેલી પડે.
- વ્યક્તિગત સંકટ: માનસિક દ્રંદ્ર, ભય, અવિશ્વાસ.
- સામાજિક સંકટ: યુદ્ધ, રાજકીય અસ્થિરતા, આર્થિક મંદી.
- આધ્યાત્મિક સંકટ: ધર્મવિમુખતા, જીવનના અર્થ અંગે પ્રશ્નો.

ભગવાન કૃષ્ણનું માર્ગદર્શન

- સ્થિતપ્રજ્ઞતા અને ભાવનાત્મક સ્થિરતા-

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા (અધ્યાય ૨ – સાંખ્યયોગ)માં અર્જુનનાં પ્રશ્નના જવાબમાં શ્રીકૃષ્ણ “સ્થિતપ્રજ્ઞ” પુરુષનું વર્ણન કરે છે. સ્થિતપ્રજ્ઞ એટલે એવો જ્ઞાની, જેનું મન સુખ-દુઃખ, લાભ-હાનિ, જીત-હાર જેવી દ્વંદ્વભાવનાઓમાં અડગ રહે છે.

શ્રીકૃષ્ણ સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ કહે છે, જે નીચે મુજબ છે :

- વાસનાનો ત્યાગ: ઇન્દ્રિયોની ઈચ્છાઓમાંથી મુક્ત.
- સમત્વભાવ: સુખ-દુઃખ, સન્માન-અપમાનમાં સમાન.
- અડગ બુદ્ધિ: મન ચંચળ ન રહે, આત્મજ્ઞાનમાં સ્થિર.
- નિષ્કામતા: પરિણામની ચિંતા કર્યા વિના કર્તવ્યનું પાલન.
- શાંતિ: આંતરિક શાંતિ અને આનંદમાં સ્થિર.

આ રીતે, સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ એ જીવનમાં અડગતા, સમત્વ અને આત્મજ્ઞાનનું પ્રતિક છે. શ્રીકૃષ્ણનો ઉપદેશ એ છે કે સાચો યોગી કે ભક્ત એ જ છે, જે મનને નિયંત્રિત કરીને ભગવાનમાં સ્થિર રહે છે.

• નેતૃત્વ અને સદાચાર (Leadership and Ethics)-

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને બતાવે છે કે સાચું નેતૃત્વ માત્ર શક્તિ કે અધિકારથી નહીં, પરંતુ સદાચારથી જ ટકાઉ બને છે. નેતા એવો હોવો જોઈએ જે પોતાનું કર્તવ્ય નિષ્કામ ભાવથી કરે, સત્યનિષ્ઠ રહે અને સમાજનાં હિતને પ્રથમ સ્થાન આપે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે જે નેતા પોતે ધર્મનું પાલન કરે છે, તે જ અન્યોને પ્રેરણા આપી શકે છે.

- કર્તવ્યનિષ્ઠા: નેતાએ પરિણામની ચિંતા કર્યા વિના કર્તવ્ય કરવું.
- સત્ય અને ન્યાય: સદાચારથી જ અનુયાયીઓમાં વિશ્વાસ જન્મે છે.
- સમત્વભાવ: સુખ-દુઃખ, જીત-હાર, લાભ-હાનિમાં અડગ રહેવું.
- પ્રેરણા: નેતાનું વર્તન જ સમાજ માટે માર્ગદર્શક બને છે.

• સંકટ અને માનસિક દ્વંદ્વ (Crisis and Psychological Conflict)

○ અર્જુન વિષાદ યોગ: શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનાં પ્રથમ અધ્યાયનું નામ 'અર્જુન વિષાદ યોગ' છે. આ અધ્યાય ગીતાનાં જ્ઞાનની પૃષ્ઠભૂમિ તૈયાર કરે છે, જેમાં અર્જુનની માનસિક સ્થિતિ અને તેના મનમાં ઉઠેલા દ્વંદ્વનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

○ દ્વંદ્વમાંથી મુક્તિ (Clarity over Confusion)

- શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનાં અંતે (૧૮.૭૩) અર્જુન કહે છે: મારો મોહ નાશ પામ્યો છે અને મને મારું જ્ઞાન પાછું મળ્યું છે.
- નિર્ણય લેવા માટે પૂરતું જ્ઞાન અને સત્ય એકઠું કરો. ગૂંચવણ હંમેશા અધૂરી માહિતી અથવા અજ્ઞાનતાથી જન્મે છે.
- જો તમે કોઈ ચોક્કસ પરિસ્થિતિમાં નિર્ણય નથી લઈ શકતા, તો સ્વધર્મ (તમારી ભૂમિકા) ને ઓળખવો જરૂરી બને છે.

• વ્યાવહારિક વિશ્લેષણ

- ટાટા ગ્રુપ: ગીતાનાં “કર્તવ્યનિષ્ઠા” સિદ્ધાંતને અનુસરીને કર્મચારીઓ અને સમાજનાં હિતને પ્રથમ સ્થાન આપે છે.
- ઇન્ફોસિસ: “સત્ય અને પારદર્શિતા” પર ભાર, જે ગીતાનાં સદાચાર આધારિત નેતૃત્વ સાથે જોડાય છે.
- કોર્પોરેટ ટ્રેનિંગ: અનેક ભારતીય મેનેજમેન્ટ સ્કુલોમાં ગીતા આધારિત “કર્મયોગ” અને “સ્થિતપ્રજ્ઞ” પર કોર્સ ચલાવવામાં આવે છે, જે ટીમમાં સમાધાન અને સંતુલન લાવે છે.
- યુએસ અને યુરોપિયન મેનેજમેન્ટ પ્રેક્ટિસ: ગીતાનાં “નિષ્કામ કર્મ” સિદ્ધાંતને અપનાવવામાં આવે છે.
- Holistic Management Models: ગીતાનાં “સમત્વભાવ” અને “આત્મજ્ઞાન” આધારિત મોડેલ્સનો આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓમાં ઉપયોગ થાય છે.

સંશોધનનો સારાંશ:

“શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં નિરૂપિત સંકટ સમયનું સંચાલન: એક વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ” એ દર્શાવે છે કે જીવનમાં સંકટ સમયે માનવ મન ઘણીવાર અસમંજસમાં ફસાઈ જાય છે, જેમ અર્જુન યુદ્ધભૂમિ પર લાગણી, કર્તવ્ય અને ધર્મ વચ્ચે ગૂંચવાઈ ગયો હતો. શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશ દ્વારા સમજાય છે કે સંકટ સમયે આત્મજ્ઞાન, નિષ્કામ કર્મ, સમત્વભાવ અને ભક્તિ એ મુખ્ય સાધન છે, જે વ્યક્તિને યોગ્ય નિર્ણય લેવા માટે શક્તિ આપે છે. આ અભ્યાસ એ પણ દર્શાવે છે કે ગીતા માત્ર ધાર્મિક ગ્રંથ નથી, પરંતુ આધુનિક સંકટ વ્યવસ્થાપન માટે માર્ગદર્શક છે—કોર્પોરેટ, રાજકીય કે વ્યક્તિગત જીવનમાં સંકટ આવે ત્યારે શાંતિ, સદાચાર અને કર્તવ્યનિષ્ઠા દ્વારા સમાધાન શક્ય છે.

ભાવિ સૂચનો:

- આ વિષયને આગળ વધારવા માટે કેટલીક દિશાઓ વિચારવા જેવી છે:
- અધ્યાયવાર વિશ્લેષણ: ગીતાનાં દરેક અધ્યાયમાં સંકટ સમયે અપાયેલ માર્ગદર્શનને અલગ-અલગ ક્ષેત્રો (માનસિક, સામાજિક, વ્યવસાયિક) સાથે જોડવું.
- કેસ સ્ટડી આધારિત અભ્યાસ: ભારતીય તથા વિદેશી કોર્પોરેટ જગતમાં ગીતા આધારિત સંકટ સંચાલનના ઉદાહરણો એકત્રિત કરવું.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-2 (XVIII)| February - 2026

- માનસશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ: અર્જુનના સંકટને આધુનિક મનોવિજ્ઞાન (નિર્ણય લેવા, ભાવનાત્મક બુદ્ધિ) સાથે જોડીને વિશ્લેષણ કરવું.
- શૈક્ષણિક ઉપયોગ: ગીતા આધારિત સંકટ સંચાલનને મેનેજમેન્ટ, લીડરશિપ અને એથિક્સના કોર્સમાં સામેલ કરવાની ભલામણ.
- સાંસ્કૃતિક તુલના: ગીતા ના ઉપદેશોને અન્ય વિશ્વના ગ્રંથો સાથે સરખાવીને વૈશ્વિક સંકટ સંચાલન દૃષ્ટિ વિકસાવવી.

સંદર્ભગ્રંથો-

- 1 Murti, M. (2016). Leadership lessons from the Bhagavad Gita: Timeless wisdom for modern managers. Palgrave Macmillan.
- 2 Bodhananda, S. (2005). Bhagavad Gita and modern management. Samadhi Books.
- 3 Sharma, R. N. (2012). The Bhagavad Gita for managers. Concept Publishing Company.
- 4 Dhiman, S. K., & Amar, A. D. (2018). Managing by the Bhagavad Gita: Timeless lessons for today's managers. Springer.
- 5 Mendiratta, A., & Rana, B. (2021). The significance of Bhagavad Gita in management. Springer.

Original Article

ભારતીય સાહિત્યમાં નારી

ડૉ. સોનલબેન સુરેશભાઈ ચૌધરી

શ્રી અટલ બિહારી વાજપેયી સરકારી વિનયન, અને વાણિજ્ય કોલેજ, વાંકલ, ગુજરાતી વિભાગ
ભારતીય સમાજમાં નારી

Manuscript ID:	સારાંશ
JRD -2026-180249	યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતા।
ISSN: 2230-9578	' જે કુળમાં સ્ત્રીઓનો આદર છે ત્યાં દેવો પ્રસન્ન રહે છે.'
Volume 18	શાસ્ત્રોમાં નારીનો અનેક પ્રકારે મહિમા ગવાયો છે. વેદ જણાવે છે કે સ્ત્રી ગૃહિણી છે, સુશીલ પત્ની અને ગૃહલક્ષ્મી છે.
Issue 2(XVIII)	એ પરિવારનો દીવો છે. સ્ત્રી નિર્બળ નથી, એ મજબૂત છે. સ્ત્રી સરસ્વતી જેટલી સક્ષમ છે. શતપથ બ્રાહ્મણ સ્ત્રીનો
Pp. 223-225	મહિમા ગાય છે. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં સ્ત્રીને 'સાવિત્રી' કહેવામાં આવી છે. અથર્વવેદમાં પત્નીને 'રથની ધરી' કહીને
February- 2026	ગૃહસ્થીનું મૂળ માનવામાં આવી છે. યજુર્વેદ મુજબ વૈદિક કાળમાં યુવતીનો ઉપનયન સંસ્કાર કરવામાં આવતો.
	અહીં શિવ સ્વરૂપે અને પાર્વતી સ્વરૂપે અર્ધનારીશ્વર શિવની કલ્પના કરવામાં આવી છે. જે નારીના પરમ સન્માનનું
	પ્રતીક માનવામાં આવે છે. ભારતીય સમાજમાં નારીનું એક વિશિષ્ટ અને ગૌરવપૂર્ણ સ્થાન છે. એ ભોગ્યા નથી
Submitted: 13 Jan 2026	પરંતુ પુરુષને પણ શિખામણ આપી શકે એવો ચરિત્ર આદર્શ પ્રસ્તુત કરી શકે છે. જો એ પોતાના ચરિત્ર નિર્માણ
Revised: 23 Jan. 2026	અને સાધનામાં દ્રઢ તથા ઉત્સાહી બની જાય તો પોતાના માતા- પિતા, પતિ, સાસુ-સસરાની પણ ઉદ્ધારક બની શકે
Accepted: 04 Feb. 2026	છે. ધર્મની સ્થાપના ભલે આચાર્યએ કરી પરંતુ એની જાળવી રાખવાનો, વિસ્તરિત કરવાનો અને બાળકોમાં એના
Published: 28 Feb 2026	સંસ્કારોનું સિંચન કરવાનો શ્રેય નારીઓના ફાળે જ જાય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિએ નારીને માતાના રૂપમાં સ્વીકાર
	કરીને એ વાત સિદ્ધ કરી છે કે નારી વંદનીય અને પૂજનીય છે.

પ્રસ્તાવના

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં છેક ઋગ્વેદકાળથી લઈને આર્ષસાહિત્ય- રામાયણ, મહાભારત, સ્મૃતિ સાહિત્ય તથા પ્રશિષ્ટ છે કે લૌકિક સાહિત્ય કે જેનો સમયગાળો ઈ.સ. પૂર્વેથી લઈને ૧૧મી સદી સુધીનો મનાય છે. તે સમયગાળા દરમિયાનની સાહિત્ય રચનાઓમાં આપણને તત્કાલીન સમાજનું વાસ્તવિક પ્રતિબિંબ જે તે કૃતિઓના પાત્રો, તેમના વિચારો, પહેરવેશ, માન્યતાઓ, ભાષા, જીવન શૈલી વગેરે દ્વારા પ્રતિબિંબિત થયેલું જોઈ શકીએ છીએ. આમ, એક સામાજિક માળખું ઘડાય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઋગ્વેદકાલીન સમાજ, સ્મૃતિ સાહિત્યમાં પ્રતિબિંબિત સમાજ, રામાયણ મહાભારત જેવા આર્ષસાહિત્યમાં આલેખિત સમાજ તથા કાલિદાસ, શુદ્રક અને દંડી વગેરે સાહિત્યકારોની કૃતિઓમાં આલેખિત સમાજ કેવો હતો તે સમયના સાહિત્યમાં જોવા મળે છે.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19202796](https://doi.org/10.5281/zenodo.19202796)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

સોનલબેન સુરેશભાઈ ચૌધરી, શ્રી અટલ બિહારી વાજપેયી સરકારી વિનયન, અને વાણિજ્ય કોલેજ, વાંકલ, ગુજરાતી વિભાગ,
ભારતીય સમાજમાં નારી

How to cite this article:

ચૌધરી. સોનલબેન. સુરેશભાઈ. (2026). ભારતીય સાહિત્યમાં નારી. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 223–225. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19202796>

વેદકાલીન સાહિત્યમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન

વેદકાલીન સાહિત્યમાં સ્ત્રીઓના સ્થાન અને સામાજિક દરજ્જાની વાત કરીએ તો, તત્કાલીન સમાજમાં સ્ત્રીઓ સમાજમાં આદરભર્યું સ્થાન ભોગવતી. તે સમાજમાં સ્ત્રીઓ પુરુષ સમોવડી હશે એવું અપાલા, વિશ્વવાશ, પૌલોમી વગેરેને આધારે કહી શકાય. આ ઋષિકાઓ ઉંચો વિદ્યાભ્યાસ ધરાવતી હતી. તત્કાલીન સમાજમાં સ્ત્રીઓ વૈદિક યજ્ઞો કરાવી શકતી હતી. સ્ત્રી દુહિતા, માતા કે પત્નીના રૂપમાં સદાય માનભર્યું સ્થાન ભોગવતી. કહેવાયું છે કે, 'જાયેદમસ્તમ' "પત્ની જ ઘર છે." 'ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે' ની ભાવના પુષ્ટ સમાજની પૂર્તિ કરે છે. સ્ત્રી સહધર્મિણી હતી. તેના વગર ધાર્મિક કાર્યોનું અનુષ્ઠાન થઈ શકતું ન હતું.

તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં કહેવાયું છે કે સ્ત્રીઓને લલિત કલાઓમાં- કાવ્ય કલા, સંગીત, નૃત્ય તથા અભિનયનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. સમયાંતરે સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન નીચું ગયું. મહાભારત- રામાયણ કાળમાં સ્ત્રીઓને યીજ- વસ્તુ સમજવામાં આવતી. આજે પણ સમાજમાં મહદંશે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ દયનીય છે. દરરોજ સ્ત્રીઓનું અપહરણ, બળાત્કાર, માનસિક, શારીરિક અત્યાચારના દાખલા જોઈ શકીએ છીએ.

ઋગ્વેદ યુગમાં વિવાહ- પ્રથા સુવ્યવસ્થિત રૂપમાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. વૈદિક યુગમાં સ્વયંવરની પ્રથા અસ્તિત્વમાં હતી. પરંતુ તે માત્ર ક્ષત્રિય કન્યાઓ માટે જ હતી. ઋગ્વેદકાળમાં લગ્ન પિતા દ્વારા જ ગોઠવાતા. અહીં બાળવિવાહનો ઉલ્લેખ ક્યાંય મળતો નથી. વૈદિક સાહિત્યમાં દાયજનો રિવાજ હતો. દાયજને વહતુ તરીકે ઓળખવામાં આવતો. તે સમયે લગ્ન અગાઉથી મોકલવામાં આવતો હતો. દાયજમાં દાસી, ગાયો, વસ્ત્રો, ઘરેણા આપવામાં આવતા હતા.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં અનેક સ્થાને સ્ત્રીને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાને મહત્વ આપ્યું છે. તેના વિવાહિત સંબંધોમાં તેને ગૃહલક્ષ્મીની પ્રતિભૂતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અનેક પ્રાકૃતિક અસમાનતાઓ છતાં તેને પ્રતિદ્વંદ્વી નહીં પરંતુ જીવનસંગિની તરીકે જ સન્માનિત કરી છે. ઋષિઓ કહે છે કે શીલવાન સ્ત્રી પરમ શક્તિ છે.

કહેવાયું છે કે, જ્યાં સ્ત્રીઓની પૂજા થાય છે ત્યાં દેવોનો વાસ હોય છે. જ્યાં મહિલાઓની પૂજા કરવામાં આવતી નથી ત્યાં બધા કાર્યો નિષ્ફળ જાય છે. જ્યાં મહિલાઓ ખુશ હોય છે ત્યાં આખો પરિવાર ખુશ રહે છે. મને સ્મૃતિ કહે છે કે, પુત્રવધૂ જે કુટુંબમાં દુખ સહન કરે છે તે પરિવારનો જલ્દી નાશ થાય છે. પરંતુ જ્યાં તેમને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ ન થાય તે પરિવારની હંમેશા પ્રગતિ થતી રહે છે. આવા વાતાવરણમાં સન્માનિત સ્ત્રીઓ હોય તેમણે માટે વેદ કહે છે કે, નારી ઉત્તમ લાભ આપનારી બનશે.

ઘરને ઉજ્જવળ કરનારી, પવિત્ર આચરણ કરનારી મહાન ભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ પૂજા કરવા યોગ્ય એટલે કે સન્માન કરવા યોગ્ય છે. કારણ કે તે ઘરની લક્ષ્મી છે. આથી તેની વિશેષરૂપે રક્ષા કરવી જોઈએ. મહાભારત ઉદ્યોગ પર્વમાં આવું કહેવાયું છે, વ્યાસજી પોતાના મહાભારતમાં આ જણાવે છે.

વેદોએ ઘરની નારીને રાજરાણી સમાન થવાનો આદેશ અમસ્તો નથી આપ્યો. પરિવારના સભ્યોને પણ સ્ત્રી માટે સામ્રાજ્યનો ભાવ રાખવાનો આદેશ છે. ઋગ્વેદ અને અથર્વવેદ બંનેમાં પત્નીને મહારાણીનું સ્થાન અપાયું છે. કારણ કે તે સોમ, મંગળ, સુખ આપવા માટે આવેલી હોય છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિએ નારીને માતા સ્વરૂપ કહીને તેને સૌંદર્ય, દયા, ક્ષમા, ત્યાગ, વાત્સલ્ય, કડુણા, મમતા તથા સમર્પણની દેવી તરીકે સન્માન આપ્યું છે. નારીના લલિત ગુણોને કારણે તેને સૌંદર્ય સુહાસિની, સુભાષિણી, લલિતા, તનવી વગેરે શારીરિક અને આંતરિક ગુણોના આધારે વધાવવામાં આવી છે. વામા, લલના, રમણી વગેરે તરીકે પણ સંબોધી છે. પ્રાચીન ભારતીય સમાજ શિવ અને શક્તિની અર્ધનારીશ્વર સ્વરૂપે પૂજા કરતો આવ્યો છે. અને જ્યારે માતૃદેવો ભવ, પિતૃદેવો ભવ બોલવામાં આવે છે ત્યારે સંસ્કૃતિની ભાવનામાં નારીને જ પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. માતાને પ્રથમ ગુરુ તરીકે દર્શાવવામાં આવી છે.

ભારતીય સાહિત્યમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન ખૂબ જ વિશેષ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. વૈદિક સાહિત્ય, આર્ષસાહિત્ય, ઋગ્વેદકાલીન સમાજમાં સ્ત્રી વિશે સ્થાન ભોગવતી હતી. પરંતુ મધ્યકાલીન યુગમાં ખાસ કરીને વિદેશી આક્રમણકારોના ભયાનક અત્યાચારો પછી ભારતમાં મૈત્રીયી, વિશ્વવાસ, અપાલા, ઘોષા, ગાર્ગી વગેરે વૈદિક નારીઓની વિવિધતા સભર પરંપરા અસ્ત થઈ. જે નારીઓ મંત્રદ્રષ્ટા તરીકે વંદનીય રહી હતી, તે નારી સમાજ ધીરે ધીરે અનેક પ્રકારની પ્રતાડનાનો ભોગ બનવા લાગી. તેના શિક્ષણ અને કૌશલ્યના અધિકારો છીનવી લેવાયા. તે ઘરની ચાર દિવાલોમાં કેદ થવા લાગી. જો કે સ્વતંત્ર ભારતમાં ફરીથી નારીના અભ્યુદય અને સશક્તિકરણનો એટલો સુંદર અને ભવ્ય આરંભ થયો છે કે આજે રમતગમત, સૈન્ય, વિજ્ઞાન, આરોગ્ય, સાહિત્ય, અરે ડ્રાઇવિંગ જેવા ક્ષેત્રોમાં પણ નારીઓ પોતાની તેજસ્વિતા પાથરી રહી છે. આપણે ફરીથી નારીના ગૌરવનું યોગ્ય પ્રસ્થાપન કરી શકીશું તો ફરીથી તે જ નારીઓ રામ, લક્ષ્મણ, કૃષ્ણ, પાંડવો કે શિવાજી, રાણા પ્રતાપ જેવા મહાન વ્યક્તિત્વને ઘડી શકશે.

સંદર્ભ ગ્રંથ

1. સાહિત્ય અને સમાજ - વિદ્યુત જોષી સેન્ટર ફોર સોશિયલ સ્ટડીઝ સુરત, પ્રકાશન
2. ૨૦૦૪
3. સાહિત્યનો સામાજિક સંદર્ભ - આલોક ગુપ્તા
4. સાહિત્ય અને સામાજિક ચેતના - સુધીર ચંદ્ર સેન્ટર ફોર સોશિયલ સ્ટડીઝ સુરત
5. પ્રકાશન ૨૦૦૪
6. સાહિત્ય સમાજનો આયનો - મીનળ દવે

Original Article

ભારતીય વિવિધ સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા પર રામાયણનો પ્રભાવ

ઠાકોર નયનાબેન પ્રવિણસિંહ

શોધાર્થી, શ્રી ગોવિંદ ગુરુ યુનિવર્સિટી, ગોધરા

Manuscript ID:

JRD -2026-180250

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 226-229

February- 2026

Submitted: 13 Jan 2026

Revised: 23 Jan. 2026

Accepted: 04 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

રામાયણ સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ, ધર્મની એક મહાન પરંપરાનો મુખ્ય આદિ સ્ત્રોત છે; માત્ર ભારતમાં જ નહીં, પરંતુ ટાપુઓ, હિંદ મહાસાગરના પ્રદેશો અને દેશોમાં, અહીં સુધી કે પ્રશાંત મહાસાગરમાં પણ છે. ભારતમાંથી વહેતી બે મુખ્ય પ્રવાહો છે, રામાયણનું જન્મસ્થળ; એક દક્ષિણ પૂર્વ એશિયા અને બીજો પશ્ચિમી દેશોમાં અનુક્રમે સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક પાસાઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. અમારો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય સાંસ્કૃતિક પ્રભાવને ઉજાગર કરવાનો છે. રોબર્ટ ગોલ્ડમેને કહ્યું, "કોઈ પણ સમયે કોઈ પણ સ્થળે સાહિત્યના કેટલાક કાર્યો લોકપ્રિય, પ્રભાવશાળી, અનુકરણીય અને મહાન અને પ્રાચીન સંસ્કૃત મહાકાવ્ય, રામાયણના રૂપમાં સફળ રહ્યા છે", જોકે ભારત ઘરેલું ધરા છે. તે હવે સમગ્ર વિશ્વ સાથે સંબંધિત છે અને માનવ જાતિનો એક અનન્ય, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, આધ્યાત્મિક અને સાહિત્યિક ખજાનો છે. રામાયણથી પ્રભાવિત દેશોની વૈચારિક, રાજકીય અને ધાર્મિક વ્યવસ્થામાં અંતર મહાકાવ્યની પ્રગતિ અને લોકપ્રિયતામાં ક્યારેય અવરોધ રહ્યું નથી. આ મહાકાવ્યના પ્રભાવમાં આવતા ક્ષેત્રો મુખ્યત્વે કંબોડિયા, ઇન્ડોનેશિયા, જાવા, મલેશિયા, થાઇલેન્ડ અને વિયેતનામ જેવા ટાપુ દેશોનું નિર્માણ કરે છે. પ્રભાવ બે પ્રકારના હોય છે:)૧(ભાષા અને સાહિત્ય,)૨(કલા અને સ્થાપત્ય.

ભાષા અને સાહિત્ય

વિવિધ ભાષાઓમાં રામાયણના અનુવાદોની વિસ્તૃત ગ્રંથસૂચિ, અને રામાયણ પર થયેલા સંશોધન કાર્યો, જે આપણને સરળતાથી પ્રાપ્ત થાય છે, તે ખરેખર આશ્ચર્યજનક છે. દૂરના ટાપુઓ સુધી રામની સુપ્રસિદ્ધ કથાની યાત્રા, ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે. આ મૂલ્યવાન ખજાનાના સિદ્ધાંતના વાહક, વેપારીઓ, યાત્રાળુઓ અને રાજદૂતો હોઈ શકે છે. શક્ય છે કે તે સોનું હતું જેણે શરૂઆતમાં ભારતીય વેપારીઓને સમુદ્ર તરફ આકર્ષ્યા, જે મોટે ભાગે સોનાની ભૂમિ તરીકે જાણીતું હતું. ચીનીઓએ તેને કિન-લિન પણ કહ્યું; કિનનો બીજો અર્થ સોનું થાય છે. આ પ્રસારનો બીજો સિદ્ધાંત છે. હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર અનુસાર સૌથી મોટા રાજકુમાર ભારતમાં સિંહાસનના ઉત્તરાધિકારી હતા. રાજાના અન્ય પુત્રો, તેમની વીરતા અને બુદ્ધિમત્તા હોવા છતાં, તેમનું કોઈ રાજકીય ભવિષ્ય નહોતું. તેથી, તેઓએ પોતાની પુણ્યભૂમિથી દૂર, વિખેરાયેલા ટાપુઓ પર વિજય ધ્વજ લહેરાવવાનું શરૂ કર્યું હશે.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19202842](https://doi.org/10.5281/zenodo.19202842)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

ઠાકોર નયનાબેન પ્રવિણસિંહ, શોધાર્થી, શ્રી ગોવિંદ ગુરુ યુનિવર્સિટી, ગોધરા

How to cite this article:

ઠાકોર નયનાબેન પ્રવિણસિંહ. (2026). ભારતીય વિવિધ સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા પર રામાયણનો પ્રભાવ. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 226-229. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19202842>

આ રીતે ઈસાઈ યુગની શરૂઆતમાં આ ટાપુઓમાં સંસ્થાનવાદી શાસન સ્થાપિત થયું. આવા જ એક રાજકુમાર કૌડિન્ય કંબુજા એટલે કે કંબોડિયા આવ્યા અને ત્યાં જ વસી ગયા. ત્યારબાદ કૌડિન્ય વંશે ઘણા વર્ષો સુધી ત્યાં શાસન કર્યું. આ જ રીતે ચંપા)વિયેતનામ(માં શ્રીમાર વંશ, સુમાત્રામાં શ્રીવિજય વંશ અને જાવા અને બાલીમાં શૈલેન્દ્ર રાજવંશ છે. આ રાજવંશોના શાસકોના વૃત્તાંત પમી સદીથી ૧૭મી સદીના દેશોમાં જોવા મળે છે.

જૂના ચંપામાં ખ્મેર સ્મારકોમાં સૌથી પ્રાચીન પુરાતત્વીય લેખ સંદર્ભ અને પુરાતત્વીય પુરાવા છે. પ્રો.ફિલિઓઝાતે ૩જી સદીના ડેટિંગના શિલાલેખો વિશે વિસ્તારથી જણાવ્યું છે. રાજા પ્રકાશધરનના સમય દરમિયાન, એક શિલાલેખ ઋષિ વાલ્મીકિને શ્રદ્ધાંજલિ આપે છે, જેમની વ્યથા કવિતાની ઉત્પત્તિ હતી. પાઠનું આંતરિક જ્ઞાન અને તે માન્યતા જેમાં ઋષિને ભારતની બહાર પણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું, બંને નોંધપાત્ર છે. કંબોડિયામાં ઘણા શિલાલેખો મળી આવ્યા છે જે દર્શાવે છે કે મધ્યકાળમાં રાજા યશોવર્મન રામ સાથે જોડાયેલા હતા. એક શિલાલેખમાં લખ્યું છે કે રાજાએ કંબુપુરી પર શાસન કર્યું હતું કારણ કે રામે અયોધ્યા પર શાસન કર્યું હતું. ૫ ૯૬૭ વર્ષના સમાન શિલાલેખમાં રાજા રાજેન્દ્રવર્મનની તુલના રામ અને તેમના શત્રુ મરીચ સાથે કરવામાં આવી છે.

દક્ષિણ ભારતમાં નીલગિરિ પર્વતોની આસપાસ વસેલી એક નાની શિકારી-સંગ્રહી જાતિ, અલુ કુરુમ્બાસ, મૂળરૂપે લોક તત્વોનો એક નાનો જથ્થો સમાવિષ્ટ કરતી હતી. લાઓસમાં, રામાયણને પ્રખ્યાત વાર્તાપુસ્તક પંચતંત્ર)નીથન નાંગ તાંતાઈ(સાથે જોડવામાં આવ્યું છે. દેડકા અને સર્પની વાર્તામાં, એક સાપ દેડકાના તળાવમાં આશ્રય લે છે. દેડકા તળાવમાં રહેલા સાપને સ્વીકારવા તૈયાર નથી. પછી સાપ દેડકા રાજાને રામની વાર્તા કહે છે, સમજાવે છે કે રામે વિભીષણને આશ્રય આપ્યો હતો, ભલે તે તેના દુશ્મનનો ભાઈ હતો. તેથી, કોઈએ આશ્રય શોધતા અન્ય લોકોને મદદ કરવાનો ઇનકાર ન કરવો જોઈએ. તેવી જ રીતે, લાઓ પંચતંત્રમાં સમુદ્ર પર પુલ બનાવવામાં રામને મદદ કરતી ખિસકોલીઓનો કિસ્સો પ્રયુક્તિ ઉપયોગમાં લેવાય છે જેથી નાના અને નબળા વ્યક્તિઓ પણ સખત મહેનત કરી શકે છે. દંતકથાઓના લેખક ચોક્કસપણે જાણતા હતા કે તેમના વાચકો વાર્તાના પાત્રો અને ઘટનાઓથી પરિચિત હતા, તેથી તેમણે ઇરાદાપૂર્વક તેમને સૂચનાત્મક અને મનોરંજક હેતુઓ માટે શામેલ કર્યા."દુનિયાના કેટલાક દેશોમાં, થિયેટર મલેશિયામાં એક માસ મીડિયા તરીકે લોકપ્રિય છે ઇન્ડોનેશિયા" વેનંગ વોંગ રામાયણનું થિયેટર લાઇવ શો છે; જ્યારે; વાયંગ કુલિત છાયા કઠપૂતળી છે. એસઇએ કઠપૂતળી થિયેટરમાં સમૃદ્ધ છે. ચામડાની કઠપૂતળી, ઢીંગલી, લાકડી, છાયા વગેરે દરેક રૂપ રામાયણ પ્રસંગથી સંપન્ન થયું છે. દલંગ એટલે પુતળીઘર કહાની સુનાવતે સમય મહાન કૌશલ અને બહુમુખી પ્રતિભાનું પ્રદર્શન કરે છે. સમસામયિક વિષયોને તે ઘટનાઓ સાથે જોડે છે જે રામાયણથી સંબંધિત છે. કેરલ, ભારતમાં કમ્બન રામાયણ પર આધારિત કઠપૂતળી શો કરવામાં આવે છે અને આંધ્ર પ્રદેશમાં, રંગનાથ રામાયણમૂ પર આધારિત ચામડાની કઠપૂતળી ખેલ કરવામાં આવે છે. આ કલા સમકાલીન રાજનૈતિક વિષયો અને ઘટનાઓ સાથે મિશ્રિત હોય છે. વેનંગ મૂળ અર્થ છાયામાંથી નીકળે છે. આ અર્થમાં થિયેટરની ઉત્પત્તિ પિતૃ પૂજામાં જોઈ શકાય છે, જ્યાં દલંગ અતીતની છાયાઓને જીવંત કરે છે અને વર્તમાન માટે તેમની પ્રાસંગિકતાની પુષ્ટિ કરે છે. ૧૪ દલંગ એક કઠોર પ્રશિક્ષણમાંથી પસાર થાય છે વાયંગના ધાર્મિક અને દાર્શનિક પ્રતીકવાદ અને તેના સાહિત્યિક અને મૌખિક પર સૂત્રો અને પછી તે ફક્ત કઠપૂતળી હેરફેરનો અભ્યાસ કરે છે. સંપૂર્ણ પ્રદર્શન પ્રતીકાત્મક રૂપથી સૂક્ષ્મ-મૈક્રોસ્કોપિક સંબંધનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. તેલનો દીપક નિલંબિત રોશની માટે ઓવરહેડ, સૂર્યનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, રંગમંચના રૂપમાં તળ પર કેળાના લોગ સ્થિર કઠપૂતળીઓ માટે મંચ છે, સ્ક્રીન બ્રહ્માંડીય વ્યવસ્થા છે, જેવી કે ધ્રુવ હડ્ડી, રસ્સી માંસપેશીઓના રૂપમાં અને આગળ અને આગળ. ૧૫ પ્રદર્શન શરૂ કરવા પહેલાં, દલંગ સ્ક્રીનની સામે પગ કોસ કરી બેસે છે અને રામાયણના કેટલાક પવિત્ર શ્લોક)શ્લોક(નું પાઠ કરે છે.

મંદિર કલા અને વાસ્તુકલા

રાજાઓ પાસે, રામાયણના ૪૨ ફલક)પેનલ્સ(છે, જે વાર્તાને શરૂઆતથી લઈને વાંદરાઓ લંકા પહોંચ્યા ત્યાં સુધી આવરી લે છે. તે સ્પષ્ટ છે કે રામાયણને ફક્ત વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની શિક્ષાઓને લોકપ્રિય બનાવવા માટેનું વાહન માનવામાં આવ્યું ન હતું, પરંતુ શૈવ સંપ્રદાય માટે પણ. આ પલ્લવ શૈલીની શારીરિક ઓળખ ધારણ કરવાનો સ્પષ્ટ પુરાવો છે. રામાયણનો ૧૪ મી શતાબ્દી દરમિયાન પૂર્વી જાવામાં નિર્મિત એક બીજું મંદિર, જોકે, જાવાનીઝ ફિઝીયોનોમી નું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. જોકે વિષય હિંદુ મહાકાવ્યમાંથી છે, ક્ષેત્ર અનુસાર પાત્રો, સેટિંગ્સ, તકનીક બધું બદલાઈ જાય છે. બેંગકોકમાં, ઉદાહરણ તરીકે, એમરાલ્ડ બુદ્ધના મંદિરની દિવાલો પર, સંપૂર્ણ રામાયણ ૧૭૮ ભીંતચિત્રોના વિભાગોમાં આવરી લેવામાં આવી છે; પરંતુ બધા પાત્રો થાઈ છે, અને પેઇન્ટિંગ્સ રાજા રામ વ દ્વારા રચિત કવિતાઓ દ્વારા સમૃદ્ધ છે.

બોડિયામાં, અંગકોર વાટ, વિષ્ણુનું મંદિર, ૧૨ મી શતાબ્દી ઈસ્વીમાં રાજા સૂર્યવર્મન દ્વારા બનાવવામાં આવ્યું હતું, જેમાં રામાયણ દર્શાવવામાં આવી છે, જેના યુદ્ધ દ્રશ્યોને વિદ્વાનો દ્વારા અદ્ભુત કારીગરી માનવામાં આવે છે, સૌથી પ્રભાવશાળી રાહત સીતાની અગ્નિ પરીક્ષા છે, રામનું લંકા પાછા ફરવું, કબંધ, વાલિન, વિરાધ વગેરેની હત્યા છે. થાઈલેન્ડમાં બિમાયના મંદિરમાં રામ અને લક્ષ્મણ જાદુઈ સાપ દ્વારા બાંધેલા એક લિન્ટલ)ઉપલા પથ્થર(છે. દક્ષિણ કંબોડિયાના ચંપામાં, એક ઉભેલા તીરંદાજની છબી મળી આવે છે, જે ૭ મી શતાબ્દીની છે અને તેના આસન)પોઝ(પરથી રામ વિશે અનુમાન લગાવવામાં આવે છે. ૧૦ મી શતાબ્દીમાં, બનતાઈ સરીના મંદિર પર સુગ્રીવ સાથેની લડાઈ દરમિયાન વાલી પર રામના નિશાન સાધવાનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી એક આધાર રાહત મળી છે. ક્યારેક-ક્યારેક સજાવટ માટે એક અલગ વિષયનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સીતાને લઈ જતો વિરાધ એક લિન્ટલ પર ચિત્રિત છે. ૨૦ આ મૂર્તિઓ મંદિરોની દિવાલો પર અથવા આધાર રાહતમાં દેખાય છે. મંદિરોના દરવાજા પર લાકડા અથવા પથ્થરનો એક પ્રકારનો પથ્થર. સીતા, હનુમાનને લંકા સળગાવતા રાવણ દ્વારા લઈ જવામાં આવતા મનપસંદ વિષય છે. નેપાળ, ભારતનો નજીકનો પાડોશી અને એકમાત્ર હિંદુ રાષ્ટ્ર, રામાયણનો ઘણો પ્રભાવ દર્શાવે છે. પશુપતિ મંદિરની પૂર્વમાં રામની એક મૂર્તિ મળી આવી છે, જે એક હાથમાં ધનુષ્ય અને બીજા હાથમાં વરદા મુદ્રા સાથે છે, જે ૭મી સદી ઈસવીસનની છે. ૮મી સદીની બીજી મૂર્તિમાં સીતા - રામ અને લક્ષ્મણ સાથે. દર્શાવ્યા છે

હનુમાન પંથ પણ નેપાળમાં ખૂબ લોકપ્રિય છે. તમસા નદીના કિનારે વાલ્મીકિની પ્રતિમા મળી આવી છે. ભારતના અન્ય પાડોશી દેશો બેવડો પ્રભાવ દર્શાવે છે; હિંદુ સંસ્કૃતિનો, તેમજ બૌદ્ધ સંસ્કૃતિનો. રામની કથા ચીન અને જાપાનમાં જોવા મળે છે. પાલીમાં સિયામા જાતક અને દશરથ જાતકમાંથી લીધેલા પ્રસંગો છે. તિબેટ અને મંગોલિયામાં, રા મ કથા જિવકાની કથા તરીકે આવે છે. રામ સીતાનો પ્રસંગ, જોકે શ્રીલંકાના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક જીવનમાં ખૂબ લોકપ્રિય છે, સિંહલીઓએ રાવણને એક નાયક બનાવ્યો છે. તે એક ચિકિત્સક છે અને બાળકોની સારવાર પરનો ગ્રંથ 'કુમારા તંત્ર'ના લેખક માનવામાં આવે છે.

ભારત અને પશ્ચિમ એશિયા વચ્ચે પ્રાચીન કાળથી વેપાર સંબંધો હતા. વેપાર સંબંધો સાંસ્કૃતિક સંબંધો જાળવી રાખે છે. જોકે, આરબોને સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક ગ્રંથો કરતાં ચિકિત્સા, ખગોળશાસ્ત્ર અને ગણિતમાં વધુ રસ હતો. પેરુની કવિતામાં રામાયણના નિશાન જોવા મળ્યા છે. હિંદુ વિચારો, પૌરાણિક કથાઓ અને પ્રથાઓનું વિચલન સમૃદ્ધ દ્વારા પ્રાચીન અમેરિકામાં થયું હોઈ શકે છે. મેક્સિકોમાં અને માયા વચ્ચે હિંદુ બૌદ્ધ પ્રભાવના કિસ્સાઓ તે સાંસ્કૃતિક તત્વોને દર્શાવે છે જે દક્ષિણપૂર્વ એશિયામાં હિંદુ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા. પ્રખ્યાત અમેરિકન ઇતિહાસકાર વિલ ડુરાન્ટના મતે, ભારત વિશ્વની સૌથી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ છે જેણે વિશ્વભરમાં પોતાનો પ્રભાવ ફેલાવ્યો છે, અને તે ભારતીય દરિયાઈ માર્ગો શોધી રહ્યા હતા, તેમના સાંસ્કૃતિક પ્રભાવને મેસોપોટેમિયા, આરબ અને ઇજિપ્ત સુધી પહોંચાડી રહ્યા હતા, ૮મી સદી ઈ.પૂ. રામાયણ સાઇબિરીયા

સુધી પહોંચી ગયું છે. સાઇબિરીયા એક એવો દેશ છે જ્યાં મઠોમાં નાલંદાની શૈક્ષણિક પરંપરાઓ હતી, જ્યાં પવિત્ર ગંગા પૂજ્ય છે, જ્યાં સંસ્કૃતના નામ હજુ પણ પ્રચલિત છે, જ્યાં મંત્રોની અપરિપક્વતા વાગતી રહે છે. અંતરિક્ષ અને મૌન, જ્યાં પાણીની મંડલ છે, અને જ્યાં મેઘદૂતનો તેમનો ગીત હાસ્યમયી માયનેમાં, "રામાયણ પરંપરા એક બહુસ્તરીય એકમ છે, જેમાં રામના કથન શામેલ છે. કહાની જો ઐતિહાસિક અવધિ, ક્ષેત્રીય, સાહિત્યિક પરંપરા, ધાર્મિક અનુસાર બદલાતી રહે છે. સંદર્ભો, ઈચ્છિત દર્શક, સામાજિક સ્થાન અને રાજનીતિક સંદર્ભ."

નિષ્કર્ષ :

સદીઓથી, સંસ્કૃત એકમાત્ર લિંક ભાષા હતી, જે સમગ્ર ભારત અને પૂર્વ એશિયામાં નિયમિત વ્યાકરણ શિક્ષણ ઉપલબ્ધ હતી, જેનાથી રામાયણનો પ્રચાર અને લોકપ્રિયતા શક્ય બની. રામાયણ એક સ્વરૂપકરતાં આદર્શ માટે વધુ ઊભું છે; પ્રસ્તાવ કરતાં વધુ જટિલ ધાર્મિક વિધિ માટે. આનાથી તેની સારવારમાં પણ ખૂબ જ સુગમતા અને ધાર્મિકતા મળે છે. રામાયણનો સંદેશ સાર્વત્રિક ભાતુભાવ અને લોકોમાં એકતાનો છે. મલેશિયા, થાઇલેન્ડ બૌદ્ધ અને દક્ષિણ અમેરિકા ખ્રિસ્તી હોઈ શકે છે, રામાયણનો સંદેશ બધા જાણે છે અને તેનું સન્માન કરે છે. રામાયણ તેના આદર્શો માટે વધુ મૂલ્યવાન છે. આદર્શ પિતા, આદર્શ પુત્ર, આદર્શ પતિ, આદર્શ શાસક, બધા પુરુષ આદર્શો રામ સાથે સમાન છે. તે જ સમયે, સીતાને સ્ત્રીત્વના તમામ આદર્શોનું ઉદાહરણ માનવામાં આવે છે. હનુમાન એક વફાદાર સેવક છે, લક્ષ્મણ અને ભરત આદર્શ ભાઈઓ છે વગેરે.

સંદર્ભ

૧. કૃષ્ણમૂર્તિ, કે., સંપાદન, વિશ્વ સાહિત્ય અકાદમીમાં રામાયણ અભ્યાસની ક્રિટિકલ ઇન્વેન્ટરી, દિલ્હી,
૨. મિશ્રા, રાજેન્દ્ર, "ઇન્ડોનેશિયામાં સંસ્કૃત અભ્યાસ", ભારતની બહાર સંસ્કૃત અભ્યાસ લેખ KIETIR આવૃત્તિ, .
૩. મિશ્રા, કેકે, રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃત સંસ્થાન, દિલ્હી, 1997, પૃષ્ઠ 45.
૪. વિચાર અને સંસ્કૃતિ, વિવેકાનંદ મેમોરિયલ વોલ્યુમ (VCV), મદ્રાસ, ૧૯૭૦, પાનું ૫૬૨
૫. સેન ડી., બંગાળી રામાયણ, કલકત્તા, ૧૯૨૦, પાના ૧૯૬-૨૦૦.
૬. સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ : પ્રો. જિતેન્દ્ર દેસાઈ, પાર્શ્વપબ્લિકેશન, અમદાવાદ

Original Article

ગુજરાતમાં નવસારી જિલ્લાના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ઓનલાઈન શિક્ષણ અને NEP ૨૦૨૦ ના ડિજિટલ લક્ષ્યો : પડકારો અને ઉકેલો

Patel jinalkumari itubhai¹, Dr. Nareshkumar R. Chaudhary²

¹Research scholar, HNGU patan

²Guide, HNGU patan

Manuscript ID:

JRD -2026-180251

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 230-236

February- 2026

Submitted: 14 Jan 2026

Revised: 24 Jan. 2026

Accepted: 05 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

સારાંશ :

ભારતે આઝાદીથી માંડીને અત્યાર સુધીમાં શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં નોંધપાત્ર પ્રગતિ કરી છે. ખાસ કરીને સાક્ષરતા પ્રમાણ, માળખાકીય સુવિધાઓ, સાર્વત્રિક, શૈક્ષણિક સુલભતા અને શાળા પ્રવેશના સંદર્ભમાં પ્રગતિ જોઈ શકાય છે. વર્તમાન સમયમાં ભારત સરકાર દ્વારા જાહેર કરવામાં આવેલી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NEP-2020) એ દેશના શૈક્ષણિક માળખામાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તનો લાવવાનો માર્ગ મોકળો કર્યો છે. આ નીતિનો એક મુખ્ય આધારસ્તંભ 'ડિજિટલ શિક્ષણ અને ટેકનોલોજીનું એકીકરણ' છે. ૨૧મી સદીના શિક્ષણમાં ટેકનોલોજી અનિવાર્ય બની છે. પરંતુ, ભારત જેવા વિશાળ અને વિવિધતાસભર દેશમાં, ખાસ કરીને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં, આ ડિજિટલ લક્ષ્યોને સિદ્ધ કરવા એક જટિલ પ્રક્રિયા છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં હજુ પણ 'ડિજિટલ ડિવાઈડ'ના પડકારો જોવા મળે છે. પ્રસ્તુત સંશોધન પેપર ગુજરાતના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ઓનલાઈન શિક્ષણ અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 હેઠળના લક્ષ્યો, પડકારો અને તેના ઉકેલોને તપાસવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. સંશોધન અભ્યાસમાં નવસારી જિલ્લાના વાંસદા તાલુકાના અંતરિયાળ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ડિજિટલ શિક્ષણની વર્તમાન સ્થિતિ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં તેના અમલીકરણ દરમિયાન આવતા અવરોધોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. અને એ સમજવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે કે કેવી રીતે ટેકનોલોજી અને સાંજ વચ્ચેના અંતરને ઓછું કરી ગ્રામીણ વિદ્યાર્થીઓને પણ વિકાસની મુખ્ય ધારામાં જોડી શકાય. સંશોધન અભ્યાસમાં માહિતી એકત્રીકરણ માટે પ્રાથમિક અને ગૌણ સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. અને માહિતી એકત્રીકરણના સાધન તરીકે મુલાકાત અનુસૂચિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. અભ્યાસના આધારે જાણવા મળે છે કે, નબળી ઇન્ટરનેટ કનેક્ટિવિટી, વિદ્યાર્થીઓ પાસે સ્માર્ટ ઉપકરણોની અછત, વીજળીની અનિયમિતતા, શિક્ષકોમાં ડિજિટલ પેડાગોજીની તાલીમનો અભાવ અને આર્થિક મર્યાદાઓ ઓનલાઈન શિક્ષણમાં અવરોધ ઊભો કરે છે. આ ઉપરાંત સામાજિક-આર્થિક પરિબલો જેમ કે વાલીઓની ઓછી સાક્ષરતા અને ડેટાનો ખર્ચ પણ ગ્રામીણ વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણને અસર કરે છે. નીતિગત સ્તરે NEP 2020 ના લક્ષ્યો પ્રશંસનીય હોવા છતાં, પાયાના સ્તરે ડિજિટલ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર મજબૂત કરવું જરૂરી છે. અભ્યાસ અનુસાર હાઇબ્રીડ લર્નિંગ, સ્થાનિક ભાષામાં ઇ-કન્ટેન્ટ અને સામુદાયિક ડિજિટલ કેન્દ્રો જેવા વ્યવહારુ ઉકેલો સૂચવવામાં આવ્યા છે.

મુખ્ય શબ્દો : રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦, ઓનલાઈન શિક્ષણ, ગ્રામીણ ગુજરાત, ડિજિટલ ડિવાઈડ, શૈક્ષણિક ટેકનોલોજી, ઇ-લર્નિંગ પડકારો.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19202868](https://doi.org/10.5281/zenodo.19202868)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Patel jinalkumari itubhai, Research scholar, HNGU patan

How to cite this article:

Patel, Jinalkumari. Itubhai. & Chaudhary, N. R. (2026). ગુજરાતમાં નવસારી જિલ્લાના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ઓનલાઈન શિક્ષણ અને NEP ૨૦૨૦ ના ડિજિટલ લક્ષ્યો: પડકારો અને ઉકેલો. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 230–236. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19202868>

પ્રસ્તાવના

શિક્ષણ એ માનવ વિકાસનો પાયો છે અને કોઈપણ રાષ્ટ્રની પ્રગતિનો આધાર તેની શિક્ષણ પ્રણાલી પર રહેલો છે. માનવી સક્ષમ બને, સમાન અને ન્યાયી સમાજનો વિકાસ થાય અને રાષ્ટ્રીય વિકાસને પ્રોત્સાહન મળે તે માટે શિક્ષણ એ રાજ્યની મૂળભૂત જરૂરિયાત છે. ૨૧મી સદી એ ટેકનોલોજી અને માહિતી યુગની સદી છે. આ યુગમાં શિક્ષણ માત્ર વર્ગખંડની ચાર દીવાલો સુધી મર્યાદિત ન રહેતા ડિજિટલ માધ્યમો દ્વારા વૈશ્વિક બન્યું છે. ભારત જેવા વિશાળ અને વૈવિધ્યસભર દેશમાં શિક્ષણને આધુનિક અને સર્વાંગી બનાવવા માટે ૨૯ જુલાઈ, ૨૦૨૦ ના રોજ ‘રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦’ જાહેર કરવામાં આવી. આ નીતિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ભારતને વૈશ્વિક મહાસત્તા બનાવવાનો છે. NEP-૨૦૨૦ ની ખાસ કરીને કોવિડ-૧૯ મહામારી પછી ઓનલાઈન શિક્ષણની જરૂરિયાત આખા દેશે અનુભવી છે. NEP-૨૦૨૦ માં શિક્ષણના ક્ષેત્રે ‘ડિજિટલ પરિવર્તન’ તેમજ શિક્ષણની ગુણવત્તા, પહોંચ અને સમાનતા વધારવા માટે ટેકનોલોજીના ઉપયોગ પર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આ નીતિ દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે કે, જ્યાં સુધી ભૌતિક શાળાઓ દરેક જગ્યાએ ઉપલબ્ધ ન થાય, ત્યાં સુધી ડિજિટલ માધ્યમો શિક્ષણ પહોંચાડવાનું સાધન બની રહેશે. આ નીતિ એ સિદ્ધાંતો પર આધારિત છે કે જેમાં શિક્ષણથી માત્ર સાક્ષરતા કે સંખ્યાજ્ઞાનનું જ નહિ પણ સાથે સાથે ઉચ્ચસ્તરીય તાર્કિક સમસ્યા સમાધાન સંબંધી બોધાત્મક ક્ષમતાઓનો પણ વિકાસ થવો જોઈએ. આ ઉપરાંત નૈતિક, સામાજિક અને સાંવેગિક સ્તર પર પણ વ્યક્તિનો વિકાસ આવશ્યક છે.

ગુજરાત, જે વિકાસની દ્રષ્ટિએ અગ્રેસર રાજ્ય છે. તેમજ ભારતનું એક ઔદ્યોગિક અને પ્રગતિશીલ રાજ્ય છે. શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પણ ગુજરાત રાજ્ય આગળ પડતું સ્થાન ધરાવે છે. રાજ્ય સરકારે સ્માર્ટ ક્લાસ, ટેબ્લેટ વિતરણ અને ઓનલાઈન હાજરી જેવી યોજનાઓ અમલમાં મૂકી છે. ગુજરાતમાં શહેરી વિસ્તારોમાં ઓનલાઈન શિક્ષણની સ્વીકાર્યતા ઝડપથી વધી રહી છે. શહેરી વિદ્યાર્થીઓ 5G અને હાઈ-સ્પીડ બ્રોડબેન્ડનો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે. પરંતુ શહેરી ક્ષેત્રની હરોળમાં જ્યારે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં જોઈએ તો વિદ્યાર્થીઓ માટે ડિજિટલ શિક્ષણ એ તકોનો ભંડાર હોવા છતાં, ત્યાં અનેક માળખાગત સુવિધાઓ અને સામાજિક પડકારો જોવા મળે છે. આ સંશોધન અભ્યાસનો મુખ્ય હેતુ NEP-૨૦૨૦ ના ડિજિટલ લક્ષ્યો ગુજરાતનાં ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં કેટલા સફળ રહ્યા છે, તે દરમિયાન કયા સામાજિક અને આર્થિક અવરોધો આવે છે અને તેના સંભવિત ઉકેલો શું હોઈ શકે તેનો ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ કરવાનો છે.

સંશોધનના હેતુઓ

આ સંશોધન અભ્યાસનો ઉદ્દેશ્ય ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં NEP 2020ની ડિજિટલ અસરો તપાસવાનો છે. તેના હેતુઓ નીચે મુજબ છે :

૧. ગ્રામીણ વિસ્તારોની શાળાઓમાં ઉપલબ્ધ ડિજિટલ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરની વર્તમાન સ્થિતિ તપાસવી.
૨. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોને ઓનલાઈન શિક્ષણ મેળવવામાં નડતાં પડકારો તપાસવા.
૩. ગ્રામીણ વાતાવરણને અનુરૂપ ડિજિટલ શિક્ષણને કેવી રીતે વધુ અસરકારક બનાવી શકાય તે તપાસવું.

સંશોધન અભ્યાસ પદ્ધતિ

કોઈપણ સંશોધનની વિશ્વસનીયતા તેની પદ્ધતિ પર આધાર રાખે છે. આ અભ્યાસમાં વર્ણનાત્મક અને વિશ્લેષણાત્મક સંશોધન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં માહિતી એકત્રિત કરવા માટે બે પ્રકારના સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે : (૧) પ્રાથમિક સ્ત્રોત અને (૨) ગૌણ સ્ત્રોત. પ્રાથમિક માહિતી મેળવવા ગ્રામીણ વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓ, વાલીઓ અને શિક્ષકો સાથે કરેલી મુલાકાત અને મુલાકાત અનુસૂચિ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને માહિતી એકત્ર

કરવામાં આવી છે. જ્યારે ગૌણ સ્ત્રોતોમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ ૨૦૨૦નો સત્તાવાર દસ્તાવેજો, શૈક્ષણિક સામયિકો, અખબારોના અહેવાલો અને શિક્ષણ મંત્રાલયની વેબસાઈટનો ઉપયોગ કરી માહિતી એકત્ર કરવામાં આવી છે. નિદર્શન મેળવવા માટે આકસ્મિક નિદર્શન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને નવસારી જિલ્લાના અંતરિયાળ ગામોની શાળાઓમાંથી ૫૦ ઉત્તરદાતાઓ પાસેથી માહિતી એકત્ર કરવામાં આવી છે. અને મળેલ માહિતી અનુસાર વર્ગીકરણ કરી નિષ્કર્ષ તારવવામાં આવ્યો છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ NEP 2020 ના ડિજિટલ શિક્ષણના લક્ષ્યો

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 માં ટેકનોલોજીના ઉપયોગ માટે એક સ્વતંત્ર વિભાગ ફાળવવામાં આવ્યો છે. તેના મુખ્ય ડિજિટલ લક્ષ્યો નીચે મુજબ છે :

૧. ડિજિટલ વિભાજન દૂર કરવું : સમગ્ર રાજ્યમાં મજબૂત ઓપન-સોર્સ ડિજિટલ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ઊભું કરી ગામડા અને શહેર વચ્ચેના શિક્ષણના તફાવતને ઘટાડવો. અંતરિયાળ ગામડાના વિસ્તારના દરેક બાળક સુધી ડિજિટલ સાધનો અને ઇન્ટરનેટ પહોંચે તે સુનિશ્ચિત કરવું.
૨. માતૃભાષામાં ડિજિટલ કન્ટેન્ટ : બાળકને માત્ર અંગ્રેજી કે હિન્દી જ નહીં, પણ ગુજરાતી સહિતની તમામ પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળું ઇ-લર્નિંગ કન્ટેન્ટ (વીડિયો, ઇ-બુક્સ) તૈયાર કરવું. DIKSHA પ્લેટફોર્મને વધુ આધુનિક બનાવીને તેના પર ઇ- કન્ટેન્ટ વધારવું, જે વિવિધ પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં ઉપલબ્ધ હોય.
૩. ઓનલાઈન ટીચિંગ અને લર્નિંગ : પરંપરાગત શિક્ષણની સાથે સાથે ઓનલાઈન શિક્ષણની ક્ષમતા વધારવી. શિક્ષણ માત્ર ક્લાસરૂમ સુધી સીમિત ન રહેલા, ‘ફેસ-ટુ-ફેસ’ શિક્ષણ અને ‘ઓનલાઈન’ શિક્ષણનું મિશ્રણ કરવું. ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ પર શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેના સંવાદને વધુ અસરકારક બનાવવો.
૪. વર્ચ્યુઅલ લેબ્સ અને સ્માર્ટ ક્લાસરૂમ : જ્યાં ભૌતિક પ્રયોગશાળાઓ ઉપલબ્ધ નથી, ત્યાં Virtual Labs દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને વિજ્ઞાનના પ્રયોગોનો અનુભવ આપવો. જે ગામડાની શાળાઓમાં સાધનો ઉપલબ્ધ નથી, ત્યાંનાં વિદ્યાર્થીઓ વર્ચ્યુઅલ સિમ્યુલેશન દ્વારા પ્રયોગો શીખી શકે.
૫. શિક્ષકો માટે ડિજિટલ ટ્રેનિંગ : શિક્ષકો ઓનલાઈન પ્લેટફોર્મનો ઉપયોગ કરવા અને અસરકારક ઓનલાઈન ક્લાસ લેવા માટે સક્ષમ બનાવવા.
૬. ડેટા સુરક્ષા અને પ્રાઈવસી: વિદ્યાર્થીઓના ઓનલાઈન ડેટા અને તેમની ગોપનીયતા સુરક્ષિત રહે તે માટે મજબૂત ડિજિટલ ઇકોસિસ્ટમ બનાવવી.
૫. ગુજરાતમાં ડિજિટલ શિક્ષણની વર્તમાન સ્થિતિ :

ગુજરાત સરકારે NEP-૨૦૨૦ ના અમલીકરણ પૂર્વે અને ત્યારબાદ ડિજિટલ શિક્ષણ ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર કામગીરી કરી છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોને ધ્યાનમાં રાખીને ડિજિટલ શિક્ષણ આપવા નીચે મુજબની પહેલો હાથ ધરવામાં આવી છે :

- **જ્ઞાનકુંજ પ્રોજેક્ટ** : આ પ્રોજેક્ટ અંતર્ગત સરકારી પ્રાથમિક શાળાઓમાં ઇન્ટરેક્ટિવ સ્માર્ટ બોર્ડ, પ્રોજેક્ટર અને લેપટોપ આપવામાં આવ્યા છે. જેનાથી ગ્રામીણ વિદ્યાર્થીઓને દ્રશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમ દ્વારા શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છે. તેમજ ધોરણ ૫ થી ૮ના મુખ્ય વિષયો માટે એનિમેટેડ અને ડિજિટલ અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. અને સોફ્ટવેરની મદદથી વિદ્યાર્થીઓની હાજરી અને પ્રગતિનું ઓનલાઈન ટ્રેકિંગ કરવામાં આવે છે. જેનાથી ગ્રામીણ વિદ્યાર્થીઓને દ્રશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમ દ્વારા શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છે.
- **G-SHALA એપ્લિકેશન**: G-Shala ગુજરાત શિક્ષણ વિભાગ અને SSA દ્વારા BISAGના ટેકનિકલ સહયોગથી વિકસવાયેલ એક ડિજિટલ શૈક્ષણિક પ્લેટફોર્મ છે, જેની શરૂઆત વર્ષ ૨૦૨૦-૨૧માં કરવામાં આવી. આ એપ્લિકેશન ધોરણ ૧ થી ૧૨ના ગુજરાતી અને અંગ્રેજી માધ્યમના વિદ્યાર્થીઓ માટે તૈયાર કરવામાં આવી છે. વિદ્યાર્થીઓને ઇન્ટરેક્ટિવિટી, પ્રાયોગિક સિમ્યુલેશન અને સ્વતંત્ર રીતે સ્વ-અધ્યયન તેમજ સ્વ-મૂલ્યાંકનની સાથે સાથે પોતાની શૈક્ષણિક પ્રગતિની સમીક્ષા કરી તેમાં સુધારો કરવાની પૂરતી તકો મળી રહે છે.

- વંદે ગુજરાત ચેનલ : આ ચેનલ અંતર્ગત ધોરણ ૧ થી ૧૨ ધોરણની કુલ ૧૨ શૈક્ષણિક ચેનલો તથા ઉચ્ચ શિક્ષણ અને તાલીમની અન્ય ૪ ચેનલો નિ:શુલ્ક શરૂ કરવામાં આવી છે. જે ૨૪ કલાક કાર્યરત રહે છે. ગામડાઓમાં ટીવીના માધ્યમથી શિક્ષણ પહોંચાડે છે. આ ચેનલ ખાસ કરીને એવા વિસ્તારો કે જ્યાં ઇન્ટરનેટ નથી ત્યાં DTH કનેક્શન દ્વારા માહિતી પહોંચાડવામાં ઉપયોગી સાબિત થાય છે.
- વિદ્યા સમીક્ષા કેન્દ્ર : ગુરત સરકારના શિક્ષણ વિભાગ દ્વારા શરૂ કરવામાં આવેલું એક અત્યાધુનિક ડેટા સેન્ટર અને મોનિટરિંગ હબ છે. જેના દ્વારા રાજ્યની તમામ શાળાઓ, શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓની હાજરી અને પ્રગતિનું રિયલ-ટાઈમ મોનીટરીંગ થાય છે.
- નમો ઈ-ટેબ્લેટ યોજના : કોલેજના પ્રથમ વર્ષમાં પ્રવેશતા વિદ્યાર્થીઓને સબસિડીના દરે ટેબ્લેટ આપવાની યોજના, જેથી ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ ડિજિટલ દુનિયા સાથે જોડાઈ શકે અને વિદ્યાર્થીઓ આધુનિક ટેકનોલોજી દ્વારા ગમે ત્યાંથી અભ્યાસ કરી શકે.

ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં પ્રવર્તતા પડકારો :

ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ડિજિટલ શિક્ષણના અમલીકરણમાં આવતા પડકારો માત્ર તકનીકી નથી, પરંતુ તે ઊંડા સામાજિક અને આર્થિક મૂળ ધરાવે છે. આ પડકારોને નીચે મુજબ વર્ગીકૃત કરી શકાય છે :

આર્થિક પડકારો :

- સાધનોનો અભાવ : ગામડામાં અનેક પરિવારો ગરીબી રેખા નીચે જીવે છે. તેમના માટે સ્માર્ટફોન, ટેબ્લેટ કે લેપટોપ ખરીદવું એ વૈભવી વસ્તુ સમાન છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં મોટાભાગના પરિવારો ખેતી અથવા મજૂરી પર નિર્ભર હોય છે. એક જ ઘરમાં બે-ત્રણ બાળકો હોય ત્યારે દરેક બાળક માટે અલગ સ્માર્ટ ફોન કે ટેબ્લેટ ખરીદવું આર્થિક રીતે અશક્ય બને છે. પરિણામે, ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણથી વંચિત રહી જાય છે.
- રિચાર્જ અને જાળવણીનો ખર્ચ : માત્ર ઉપકરણ હોય એ પૂરતું નથી ; હાઈ-સ્પીડ ડેટા પેકનું સતત રિચાર્જ કરાવવું અને ઉપકરણ બગડે ત્યારે તેને સુધારવાનો ખર્ચ ગ્રામીણ વાલીઓ માટે બોજારૂપ હોય છે.

૨. માળખાગત પડકારો :

- કનેક્ટિવિટીની સમસ્યા : અંતરિયાળ ગામડાઓમાં આજે પણ 4G/5G નેટવર્કની સ્પીડ ખૂબ ઓછી હોય છે, જેના કારણે વીડિયો લેક્ચર્સ જોવામાં કે ઓનલાઈન પરીક્ષા આપવામાં મુશ્કેલી પડે છે.
- વીજળીની અનિયમિતતા : ડિજિટલ સાધનોને ચાર્જ કરવા માટે પૂરતી વીજળી હોવી જરૂરી છે. ગામડાઓમાં પાવર કટની સમસ્યા શિક્ષણના સમયપત્રકને ખોરવે છે.

સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પડકારો :

- ડિજિટલ સાક્ષરતાનો અભાવ : માત્ર વિદ્યાર્થીઓ જ નહીં, પરંતુ શિક્ષકો પૂરતા તાલીમબદ્ધ હોતા નથી. તેમજ વાલીઓ પોતે ટેકનોલોજીથી પરિચિત ન હોવાથી, તેઓ બાળકોને લોગ-ઈન કરવામાં કે શૈક્ષણિક એપ વાપરવામાં મદદ કરી શકતા નથી.
- જાતિગત ભેદભાવ : ઘરમાં એક જ ફોન હોય ત્યારે છોકરાને ભણવા માટે પ્રાધાન્ય મળે છે, જ્યારે છોકરીઓને ઘરકામમાં લગાડી દેવામાં આવે છે. આનાથી ડિજિટલ ક્ષેત્રે સ્ત્રી-પુરુષ અસમાનતા વધે છે.
- પર્યાવરણનો અભાવ : ગામડાના નાના ઘરોમાં ઓનલાઈન અભ્યાસ માટે જરૂરી શાંત વાતાવરણ કે અલગ રૂમ મળવો મુશ્કેલ હોય છે.

શૈક્ષણિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક પડકારો :

- એકાગ્રતાનો અભાવ : લાંબા સમય સુધી સ્ક્રીન સામે બેસી રહેવાથી બાળકોમાં માનસિક થાક અને એકાગ્રતા ઘટવાની સમસ્યા જોવા મળે છે.

- સામાજિક સંપર્કની અછત : શાળા એ માત્ર ભણવાનું સ્થળ નથી, પણ સામાજિક સંસ્કારોનું કેન્દ્ર છે. ઓનલાઈન શિક્ષણમાં સહપાઠીઓ સાથેનો પ્રત્યક્ષ સંવાદ અને રમતગમત ખૂટે છે.
- શિક્ષકોની મર્યાદા : ઘણા વરિષ્ઠ શિક્ષકો હજુ પણ ડિજિટલ સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં મુશ્કેલી અનુભવે છે, જે શિક્ષણની ગુણવત્તાને અસર કરે છે.

માહિતીનું વિશ્લેષણ અને વર્ગીકરણ :-

એકત્ર કરેલી માહિતીમાં ૫૦ નમૂનાના આધારે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ઓનલાઈન શિક્ષણની સ્થિતિનું વર્ગીકરણ નીચેના કોષ્ટક અને આંકડાકીય વિશ્લેષણ દ્વારા દર્શાવવામાં આવી છે :

ક્રમ	શ્રેણી (Category)	વિગત (Details)	સંખ્યા (Number)	ટકાવારી (%)
૧	ડિજિટલ સાધનોની ઉપલબ્ધતા	પોતાની પાસે સ્માર્ટફોન છે	૨૦	૪૦%
		વાલીનો ફોન વાપરે છે	૨૨	૪૪%
		કોઈ સાધન ઉપલબ્ધ નથી	૦૮	૧૬%
		કુલ વિદ્યાર્થીઓ	૫૦	૧૦૦%
૨	ઈન્ટરનેટ કનેક્ટિવિટીની સ્થિતિ	ખૂબ જ સારી	૧૦	૨૦%
		મધ્યમ	૨૫	૫૦%
		નબળી અથવા બિલકુલ નહીં	૧૫	૩૦%
૩	ઓનલાઈન શિક્ષણમાં અવરોધો	આર્થિક સમસ્યા	૧૮	૩૬%
		નેટવર્કની સમસ્યા	૨૦	૪૦%
		ટેકનિકલ જ્ઞાનનો અભાવ	૭	૧૪%
		વીજળીનો કાપ	૫	૧૦%
	કુલ	કુલ વિદ્યાર્થીઓ	૫૦	૧૦૦%

સર્વેક્ષણ મુજબ જાણવા મળે છે કે માત્ર ૪૦% વિદ્યાર્થીઓ પાસે જ પોતાના વ્યક્તિગત સ્માર્ટફોન છે. જ્યારે ૪૪% વિદ્યાર્થીઓ તેમના વાલીઓના ફોન પર નિર્ભર છે. જેનો અર્થ છે કે જ્યારે વાલીઓ ખેતરે કે મજૂરીએ જાય ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ ભણી શકતા નથી. આ ઉપરાંત ૧૪% લોકો ટેકનિકલ જ્ઞાનના અભાવે ઓનલાઈન પ્લેટફોર્મનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી. તેમજ ડુંગરાળ વિસ્તાર હોવાને કારણે અહીં મોબાઈલ ટાવરની રેન્જ મર્યાદિત છે.

ઉકેલો અને ભલામણો :-

NEP ૨૦૨૦ ના લક્ષ્યોને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સફળ બનાવવા માટે નીચે મુજબના વ્યૂહાત્મક ઉકેલો અપનાવવાની જરૂર છે :

૧. હાઇબ્રિડ અથવા ડિજિટલ મોડલ : સંપૂર્ણ ઓનલાઇન શિક્ષણ ગ્રામીણ વિસ્તારો માટે વ્યવહારુ નથી. તેથી 'ડિજિટલ મોડલ' અપનાવવું જોઈએ. જ્યારે શાળા ખુલ્લી હોય ત્યારે કન્સેપ્ટ સમજાવવા અને જ્યારે શાળા બંધ હોય ત્યારે ડિજિટલ માધ્યમથી પ્રેક્ટિસ કરાવવી જોઈએ.
૨. ઓફલાઇન ડિજિટલ કન્ટેન્ટ : ઇન્ટરનેટ પરની નિર્ભરતા ઘટાડવા માટે સરકારે વિદ્યાર્થીઓને પ્રી-લોડેડ શૈક્ષણિક વીડિઓ ધરાવતા એસ. ડી. કાર્ડ અથવા પેન-ડ્રાઇવનું વિતરણ કરવું જોઈએ. જેને સ્માર્ટફોન કે ટેબ્લેટમાં ઇન્ટરનેટ વગર જોઈ શકાય.
૩. કોમ્યુનિટી લર્નિંગ સેન્ટર : દરેક ગામમાં પંચાયત સ્તરે એક સાર્વજનિક ડિજિટલ સેન્ટર હોવું જોઈએ. જ્યાં હાઇ-સ્પીડ વાઈ-ફાઈ અને કોમ્પ્યુટરની સુવિધા હોય. તેનાથી જે વિદ્યાર્થીઓ પાસે ઘરે સાધનો ફોન તેઓ અહીં આવીને ભણી શકે. આ ઉપરાંત જે વિસ્તારો ખૂબ અંતરિયાળ છે, ત્યાં ડિજિટલ સાધનોથી સજ્જ વાન મોકલીને સમયાંતરે શિક્ષણ પહોંચાડવું.
૪. સ્થાનિક ભાષામાં કન્ટેન્ટ અને ગેમિફિકેશન : NEP ૨૦૨૦ મુજબ ડિજિટલ સામગ્રી માત્ર અંગ્રેજી કે હિન્દીમાં નહીં, પણ શુદ્ધ ગુજરાતી અને પ્રાદેશિક ભાષામાં ઉપલબ્ધ કરાવવી જેથી ગ્રામીણ વિદ્યાર્થીઓ સરળતાથી સમજી શકે. તેમજ શિક્ષણને રસપ્રદ બનાવવા માટે ગેમિફિકેશનનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ જેથી વિદ્યાર્થીઓનો ઉત્સાહ જળવાઈ રહે.
૫. શિક્ષક પ્રશિક્ષણમાં સુધારો : શિક્ષકોને માત્ર વિષયના નિષ્ણાંત જ નહીં, પણ ડિજિટલ ટૂલ્સ બનાવવા તેમજ 'ઓનલાઇન પેડાગોજી' પર તાલીમ આપવી જોઈએ. શિક્ષકોએ ગામના શિક્ષિત યુવાનોને વોલેન્ટિયર તરીકે તૈયાર કરવા જોઈએ જેથી વિદ્યાર્થીઓને ટેકનિકલ મુશ્કેલીમાં મદદ કરી શકે.

નિષ્કર્ષ :

NEP ૨૦૨૦ એ ભારતીય શિક્ષણ વ્યવસ્થા માટે એક દીવાદાંડી સમાન છે અને તેમાં દર્શાવેલ ડિજિટલ લક્ષ્યો ભવિષ્યની જરૂરિયાત છે. ગુજરાત રાજ્યએ ડિજિટલ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરમાં સારી પ્રગતિ કરી છે, પરંતુ ગામડાના અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં હજુ પણ મુખ્ય પ્રવાહથી થોડા દૂર છે. પડકારો માત્ર ટેકનિકલ નથી, પરંતુ સામાજિક-આર્થિક અને શૈક્ષણિક પણ છે.

આ સંશોધનનું તારણ એ છે કે ટેકનોલોજી એ સાધન છે, સાધ્ય નથી. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ડિજિટલ શિક્ષણ ત્યારે જ સફળ થશે જ્યારે તે સસ્તું, સુલભ અને સ્થાનિક જરૂરિયાતો મુજબનું હશે. તેમજ માતૃભાષામાં શિક્ષણ એ ગ્રામીણ ગુજરાતનાં વિદ્યાર્થીઓ માટે પાયાનું છે. જો તેનું યોગ્ય રીતે અમલીકરણ થાય તો શિક્ષણની ગુણવત્તામાં નોંધપાત્ર સુધારો લાવી શકાય છે. સરકાર શિક્ષકો, વાલીઓ અને ટેલિકોમ કંપનીઓના સહયોગ પ્રયાસોથી જ 'ડિજિટલ ગુજરાત' નું સ્વપ્ન સાચા અર્થમાં સાર્થક થશે અને આપણે NEP ૨૦૨૦ ના ડિજિટલ લક્ષ્યો સાચા અર્થમાં સિદ્ધ કરી 'સૌને સમાન શિક્ષણ'ના ધ્યેય સુધી પહોંચી શકીશું.

સમાપન :

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ NEP ૨૦૨૦ ગુજરાતનાં ગ્રામીણ શિક્ષણના માળખામાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તન લાવવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. ડિજિટલ શિક્ષણ એ માત્ર સમયની જરૂરિયાત નથી, પરંતુ શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણ માટેનું માટેનું એક સબળ માધ્યમ છે. સંશોધન પરથી જાણવા મળે છે કે ગ્રામીણ વિસ્તારોના અંતરિયાળ ગામોમાં ઓનલાઇન શિક્ષણ મેળવવામાં વિદ્યાર્થીઓને, શિક્ષકોને તેમજ વાલીઓને પણ અનેક પડકારોનો સામનો કરવો પડે છે.

સંદર્ભો

- Selwyn, N. (2016): Education and technology: key issues and debates bloomsbury academic.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-2 (XVIII)| February - 2026

- Government of India (2020) National Education Policy 2020. Ministry of Human Resource Development New Delhi.
- Journal of rural studies. 'e-learning challenges in remote villages'.
- GCERT (2021) Digital Initiatives in Gujarat Education: A Report. Gandhinagar: Gujarat Council of Educational Research and Training.
- Joshi, A.(2021) Digital Divide in Rural India: Challenges and Control Centre. Retrived from Gujarat Education Portal.
- ગુજરાત સરકાર (૨૦૨૧) નવી શિક્ષણનીતિ ૨૦૨૦ અને ડિજિટલ લર્નિંગ રિપોર્ટ. શિક્ષણ વિભાગ, ગાંધીનગર.
- દેસાઈ એ. આર.(૧૯૯૭) ગ્રામીણ સમાજશાસ્ત્ર - પોપ્યુલર પ્રકાશન.
- ડો. કિશોરભાઈ ગઢવી (૨૦૨૧) ભારતની નવી શિક્ષણનીતિ-૨૦૨૦ એક અભ્યાસ, આદર્શ પ્રકાશન,અમદાવાદ.
- DIKSHA Portal : <https://diksha.gov.in>
- NITI Aayog: <https://niti.gov.in>
- <https://gcert.gujarat.gov.in>

Original Article

આદિ શંકરાચાર્યના સિદ્ધાંતોનો IKS માં ઉપયોગ - NEP2020 ના સંદર્ભમાં

સંજયકુમાર પ્રવિણભાઈ મકવાણા

સંસ્કૃત વિભાગ, શ્રી ગોવિંદ ગુરુ યુનિવર્સિટી ગોધરા

Manuscript ID:

સારાંશ

JRD -2026-180252

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 237-239

February- 2026

Submitted: 14 Jan 2026

Revised: 24 Jan. 2026

Accepted: 05 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

આ લેખમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા (IKS) ના પરિપ્રેક્ષ્યમાં આદિ શંકરાચાર્યના અદ્વૈત વેદાંતના સિદ્ધાંતો અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 (NEP 2020) વચ્ચેના સંબંધનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. શંકરાચાર્યના અદ્વૈત સિદ્ધાંત મુજબ બ્રહ્મ, જીવ અને જગત એકત્વમાં બંધાયેલા છે, જે જ્ઞાનને આત્મબોધ અને મુક્તિ સાથે જોડે છે. તેમની “શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન” જેવી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પદ્ધતિ વિદ્યાર્થીઓમાં ઊંડો વિચાર અને સમજણ વિકસાવે છે, જે NEP 2020 ના વિવેચનાત્મક અને અનુભવ આધારિત શિક્ષણ સાથે સુસંગત છે. ઉપરાંત, ઉપનિષદના મહાવાક્યો દ્વારા આત્મવિશ્વાસ, આત્મચિંતન અને સ્વ-જ્ઞાનના વિકાસ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. શંકરાચાર્યના સર્વત્ર એકતાના સિદ્ધાંતથી સામાજિક સમરસતા, નૈતિકતા અને પર્યાવરણ જાગૃતિને પ્રોત્સાહન મળે છે. આ તમામ વિચારધારાઓ NEP 2020 ના સર્વાંગી વિકાસ, મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણ અને બહુવિષયક અભ્યાસના લક્ષ્યોને મજબૂત દાર્શનિક આધાર પ્રદાન કરે છે. અંતમાં, લેખ દર્શાવે છે કે અદ્વૈત વેદાંત આધુનિક શિક્ષણમાં ભારતીયતા અને વૈશ્વિકતા વચ્ચે સંતુલન સ્થાપિત કરવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

કીવર્ડ્સ: ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા (IKS), આદિ શંકરાચાર્ય, અદ્વૈત વેદાંત, NEP 2020, આત્મબોધ, શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન, સર્વાંગી શિક્ષણ, મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણ, બહુવિષયક અભ્યાસ, ઉપનિષદ મહાવાક્યો, આધ્યાત્મિક વિકાસ,

સામાજિક સમરસતા

પરિચય:

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા (Indian knowledge system- IKS) માત્ર પ્રાચીન વિચારોનો સંગ્રહ નથી, પરંતુ જીવન, જ્ઞાન અને અસ્તિત્વની તમામ સમજ આપનારી દાર્શનિક ધારા છે. આ પરંપરામાં આદિ શંકરાચાર્યનો અદ્વૈત વેદાંત પણ કેન્દ્રસ્થાને છે. એમણે બ્રહ્મ, જીવ, અને જગતના સંબંધને એકત્વના સિદ્ધાંતના માધ્યમથી સ્પષ્ટ કર્યો છે તથા જ્ઞાનને આત્મબોધ અને મુક્તિનું સાધન માન્યું છે. એમની શિક્ષણ પદ્ધતિ - શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન છે. જે જ્ઞાનની ઊંડી અને અનુભવાત્મક પ્રક્રિયાને દર્શાવે છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 (NEP 2020) ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલીને મૂળ પ્રણાલી સાથે જોડીને વૈશ્વિક સ્તર ઉપર સક્ષમ બનાવવાનો પ્રયત્ન છે. આ રટણની પ્રવૃત્તિથી આગળ ચિંતનશીલતા, નૈતિકતા, સમગ્ર વિકાસ અને મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણ ઉપર ભાર આપે છે.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19202943](https://doi.org/10.5281/zenodo.19202943)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

સંજયકુમાર પ્રવિણભાઈ મકવાણા, સંસ્કૃત વિભાગ, શ્રી ગોવિંદ ગુરુ યુનિવર્સિટી ગોધરા

How to cite this article:

મકવાણા. સંજયકુમાર. પ્રવિણભાઈ. (2026). આદિ શંકરાચાર્યના સિદ્ધાંતોનો IKS માં ઉપયોગ - NEP2020 ના સંદર્ભમાં. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 237-239.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19202943>

IKSને શિક્ષણમાં સામેલ કરવાનું ઉદ્દેશ્ય પણ આ જ છે કે વિદ્યાર્થીઓને પોતાની સાંસ્કૃતિક, દાર્શનિક વારસાથી જોડીને એમનામાં બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક સંતુલન વિકસિત કરી શકાય. આ સંદર્ભમાં આ અધ્યયન મહત્વપૂર્ણ છે, કે આદિ શંકરાચાર્યનો અદ્વૈત સિદ્ધાંત NEP 2020 ના ઉદ્દેશ્યોને કઈ રીતે દાર્શનિક આધાર પ્રદાન કરે છે? આ વિષય શિક્ષણના આધુનિકીકરણ અને ભારતીયતા વચ્ચેના સંતુલનને સમજવાની દ્રષ્ટિથી અત્યંત પ્રસંગિક છે.

- આદિ શંકરાચાર્યના અદ્વૈત વેદાંત ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા (IKS) નો મૂળ દાર્શનિક આધારરૂપ છે. એમનો પ્રસિદ્ધ અદ્વૈત સિદ્ધાંત નીચેના વાક્યમાં વ્યક્ત થાય છે.

“, બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા જીવો બ્રહ્મૈવ નાપરઃ”¹

અર્થાત, બ્રહ્મ સત્ય છે અને જગત મિથ્યા છે, અને જીવ પોતે જ બ્રહ્મ છે. આ દ્રષ્ટિકોણ જ્ઞાનને માત્ર બાહ્ય માહિતી સાથે જ નહીં, પરંતુ આત્મબોધ સાથે જોડે છે જે NEP 2020 ના સર્વાંગી શિક્ષણના ખ્યાલ સાથે સુસંગત છે.

- ઉપનિષદ મહાવાક્યોનું શંકરાચાર્યનું કરેલ અર્થઘટન પણ શિક્ષણના સ્વકેન્દ્રિત સ્વભાવને પ્રતિબોધિત કરે છે. “તત્ત્વમસિ”² - તું એ જ પરમ સત્ય છો.

“અહં બ્રહ્માસ્મિ”³ - હું બ્રહ્મ છું.

આ વાક્યનું અદ્વૈત અર્થઘટન વિદ્યાર્થીઓમાં આત્મવિશ્વાસ, આત્મસન્માન અને આત્મચિંતન વિકસાવે છે. - NEP 2020 નો ધ્યેય વિદ્યાર્થીઓને માત્ર પરીક્ષા આપનાર જ નહીં, પણ સભાન વ્યક્તિત્વ વિકસાવવાનો છે.

શંકરાચાર્ય દ્વારા વર્ણવેલ જ્ઞાન પ્રાપ્તિની પદ્ધતિ પણ આધુનિક શિક્ષણ પદ્ધતિ સાથે જોડાયેલી છે.

“શ્રવણમનનનિદિધ્યાસનાનિ જ્ઞાનસ્ય સાધનાનિ”⁴

(જ્ઞાન પ્રાપ્તિની ત્રિપદી સાધના)

અર્થાત, શ્રવણ (સાંભળવું), મનન (ચિંતન), અને નિદિધ્યાસન (ઊંડું ચિંતન) એ જ્ઞાનના માધ્યમ છે. આ પ્રક્રિયા ગોખણપટ્ટી યાદ રાખવાને બદલે ઊંડી સમજણ પર આધારિત છે. જે NEP 2020 ના વિવેચનાત્મક સિદ્ધાંતો સાથે સીધી રીતે જોડાયેલી છે.

- શંકરાચાર્ય જ્ઞાનને મુક્તિનું સાધન માને છે.

“જ્ઞાનદેવ તુ કેવલ્યમ્” - ફક્ત જ્ઞાન દ્વારા જ મુક્તિ (મોક્ષ) શક્ય છે. આ વિચાર શિક્ષણને માત્ર રોજગાર સાથે જ નહીં, પરંતુ સ્વ-વિકાસ અને આજીવિકા સાથે પણ જોડે છે.

શંકરાચાર્યનો (અદ્વૈતનો) સાર્વત્રિક એકતાનો સિદ્ધાંત સામાજિક એકતા અને સુમેળનો પાયો નાખે છે.

“સર્વં ક્ષલ્વિદં બ્રહ્મ ।”⁵ અર્થાત્, બધું બ્રહ્મ છે.

આ દ્રષ્ટિકોણ લેદલાવને દૂર કરીને નૈતિકતા, પર્યાવરણીય ચેતના, અને વૈશ્વિક ભાઈચારને પ્રોત્સાહન આપે છે. - જે NEP 2020 માં મૂલ્ય-આધારિત શિક્ષણ અને ટકાઉ વિકાસના લક્ષ્યો સાથે જોડાય છે.

શંકરાચાર્યએ શ્રુતિ, યુક્તિ અને અનુભૂતિને જ્ઞાનના સાધન તરીકે એકીકરણને સ્વીકાર્યું છે. (બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્ય 1.1.4)

આ દ્રષ્ટિકોણ NEP 2020 ની બહુ શાખાકીય શિક્ષણ (Multidisciplinary) પ્રણાલી સાથે સુસંગત છે. જે વિજ્ઞાન, કલા, દર્શન, તત્ત્વજ્ઞાન, ભાષાઓ અને યોગ જેવા વિષયોના સંકલિત અભ્યાસને પ્રસ્થાપિત કરે છે. IKS આ હેઠળના શિક્ષણમાં વેદ, ઉપનિષદ, યોગ અને દર્શનોનો પુનઃ પ્રવેશ આ પરંપરા નું પુનરુત્થાન છે.

તેથી, એ સ્પષ્ટ છે કે શંકરાચાર્યનું અદ્વૈત વેદાંત NEP 2020 ના IKS માળખાને દાર્શનિક ઊંડાણ, સાંસ્કૃતિક પાયો, અને આધ્યાત્મિક દિશા પ્રદાન કરે છે. તે શિક્ષણને ફક્ત રોજગાર કેન્દ્રિત ન રાખતા, સ્વ-વિકાસ, નૈતિકતા અને વૈશ્વિક સહઅસ્તિત્વ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.

- સંદર્ભ ગ્રંથ

1. શ્રીમદ્શંકરાચાર્યવિરચિત વિવેક ચૂડામણિ, સંપાદક ડૉ હંસા એ. પરમાર, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન અમદાવાદ
2. છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્
3. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્
4. બ્રહ્મસૂત્ર શાંકરભાષ્યમ્
5. National Education policy 2020, Government of India

Original Article

જળ, જમીન અને જંગલની જાળવણી જ જનસમુદાયના અસ્તિત્વનો આધારસ્તંભ

ડૉ. નરેશકુમાર માધુભાઈ મહાકાળ

(આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સંસ્કૃત.) સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, વાંસદા. નવસારી.

Manuscript ID:

સારાંશ

JRD -2026-180253

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 240-243

February- 2026

Submitted: 14 Jan 2026

Revised: 24 Jan. 2026

Accepted: 05 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

આ સંશોધનપત્રમાં જળ, જમીન અને જંગલ ત્રણ કુદરતી સંસાધનોની જાળવણી અને માનવ સમાજના અસ્તિત્વ વચ્ચેના અભિન્ન સંબંધનું વૈજ્ઞાનિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિકોણથી વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. માનવ સંસ્કૃતિનો વિકાસ અને તેની દીર્ઘકાલીન સ્થિરતા આ ત્રિવિધ કુદરતી આધાર પર નિર્ભર છે. જળ જીવનનું મૂળ તત્ત્વ છે, જમીન અન્નઉત્પાદન અને નિવાસનો આધાર છે, જ્યારે જંગલો પર્યાવરણીય સંતુલન, આબોહવા નિયંત્રણ અને જૈવવૈવિધ્યના સંરક્ષણ માટે અનિવાર્ય છે. અભ્યાસમાં વર્તમાન સમયમાં ઊભા થયેલા પર્યાવરણીય પડકારો જેમ કે જળસંકટ, જમીનક્ષય, વનવિનાશ, હવામાન પરિવર્તન અને પ્રદૂષણના પ્રભાવનું તટસ્થ વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. આ સમસ્યાઓ માનવ આરોગ્ય, આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક સ્થિરતા પર સીધી અને વ્યાપક અસર કરે છે. સંશોધનમાં પરંપરાગત ભારતીય જ્ઞાનપ્રણાલી, લોકસંસ્કૃતિ અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણમાં પ્રતિપાદિત કુદરત સંરક્ષણના સિદ્ધાંતોને પણ સંદર્ભરૂપે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. આ પેપર ટકાઉ વિકાસ (Sustainable Development), સમુદાય આધારિત સંસાધન વ્યવસ્થાપન, પર્યાવરણ શિક્ષણ અને નીતિગત પગલાંઓની આવશ્યકતા પર વિશેષ ભાર મૂકે છે. સંશોધનના નિષ્કર્ષ અનુસાર, જળ, જમીન અને જંગલની સંરક્ષણાત્મક જાળવણી વિના માનવ સમુદાયનું દીર્ઘકાલીન અસ્તિત્વ સંભવ નથી તેથી સરકાર, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને સ્થાનિક સમુદાયો વચ્ચેના સંકલિત પ્રયત્નો દ્વારા પર્યાવરણ સંરક્ષણને સર્વોચ્ચ પ્રાથમિકતા આપવી આવશ્યક છે. અભ્યાસમાં પરંપરાગત ભારતીય જ્ઞાનપરંપરા વેદ, ઉપનિષદ અને સ્મૃતિગ્રંથોમાં પ્રકૃતિ સંરક્ષણની ભાવનાનો ઉલ્લેખ કરીને આધુનિક ટકાઉ વિકાસ (Sustainable Development) સિદ્ધાંતો સાથે તુલનાત્મક ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ગુણાત્મક સંશોધન પદ્ધતિ, સાહિત્ય સમીક્ષા અને નીતિ આધારિત વિશ્લેષણ દ્વારા તારણ કાઢવામાં આવ્યું છે કે સંસાધનોની જાળવણી વિના માનવ સમાજનું દીર્ઘકાલીન અસ્તિત્વ શક્ય નથી. સરકાર, સમુદાય અને શિક્ષણવ્યવસ્થાના સંકલિત પ્રયત્નો દ્વારા જ પર્યાવરણ સંરક્ષણ શક્ય છે.

Keywords: જળ સંરક્ષણ, જમીન સંવર્ધન, જંગલ સંરક્ષણ, ટકાઉ વિકાસ, પર્યાવરણ નૈતિકતા, જનસમુદાય, જૈવવૈવિધ્ય, કુદરતી સંસાધન

અભ્યાસના ઉદ્દેશો (Objectives of the Study)

1. જળ, જમીન અને જંગલના માનવ અસ્તિત્વમાં રહેલા મૂળભૂત મહત્વનું વિશ્લેષણ કરવું
2. પર્યાવરણીય ક્ષયના સામાજિક અને આર્થિક પ્રભાવનું મૂલ્યાંકન કરવું
3. ભારતીય શાસ્ત્રીય પરંપરામાં પ્રકૃતિ સંરક્ષણ દૃષ્ટિનું અધ્યયન કરવું
4. આધુનિક ટકાઉ વિકાસ મોડેલોનું વિશ્લેષણ કરવું

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19203009](https://doi.org/10.5281/zenodo.19203009)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

નરેશકુમાર માધુભાઈ મહાકાળ, (આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સંસ્કૃત.) સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, વાંસદા. નવસારી.

How to cite this article:

મહાકાળ. નરેશકુમાર. માધુભાઈ. (2026). જળ, જમીન અને જંગલની જાળવણી જ જનસમુદાયના અસ્તિત્વનો આધારસ્તંભ. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 240–243.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.19203009>

5. સંરક્ષણ માટે વ્યવહારુ અને નીતિગત સૂચનો પ્રદાન કરવું

3. સંશોધન પદ્ધતિ (Research Methodology)

આ સંશોધન ગુણાત્મક (Qualitative) અભિગમ પર આધારિત છે. નીચે મુજબની પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી છે:

1. ગ્રંથાધારિત અધ્યયન (Textual Analysis)
2. સાહિત્ય સમીક્ષા (Literature Review)
3. પર્યાવરણ અહેવાલો અને નીતિ દસ્તાવેજોનું વિશ્લેષણ
4. સંસ્કૃત શાસ્ત્રીય ઉદ્ધરણોનું અર્થઘટન
5. તુલનાત્મક અભિગમ (Traditional vs Modern Framework)
6. કેસ આધારિત ઉદાહરણો

મુખ્ય સ્ત્રોતોમાં વૈદિક સાહિત્ય, સ્મૃતિગ્રંથો, આંતરરાષ્ટ્રીય પર્યાવરણ અહેવાલો અને સંશોધન લેખોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

જળ, જમીન અને જંગલ થકી માનવ અસ્તિત્વ

માનવ સંસ્કૃતિ અને જીવનનો પ્રારંભ જળ પર આધારિત છે. પૃથ્વીની સપાટીનો અંદાજે ૭૧ ટકા ભાગ પાણીથી આવરી લેવાયેલો છે, પરંતુ તેમાંમાંથી માત્ર આશરે ૦.૭ ટકા જેટલું પાણી જ સીધા ઉપયોગ માટે યોગ્ય છે. કુલ જળમાં આશરે ૯૭.૭ ટકા પાણી મહાસાગરોમાં ખાડું છે, જ્યારે લગભગ ૨.૭ ટકા મીઠું પાણી છે. આ મીઠા પાણીમાંથી મોટો હિસ્સો ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ પર બરફ સ્વરૂપે સંગ્રહિત છે, નોંધપાત્ર ભાગ ઊંડા ભૂગર્ભમાં આવેલો છે, અને અત્યંત ઓછો ભાગ નદીઓ, સરોવરો અને પ્રાપ્ય ભૂગર્ભજળ સ્વરૂપે ઉપલબ્ધ છે (ભરૂચા, ૨૦૦૮). આથી પાણીનો ઉપયોગ સમતોલ અને સંરક્ષણમૂલક હોવો અનિવાર્ય છે. પરંતુ માનવીય પ્રવૃત્તિઓના કારણે જળ પ્રદૂષણ ગંભીર સમસ્યા બની છે. પાણીની રાસાયણિક, ભૌતિક અને જૈવિક ગુણધર્મોમાં માનવસર્જિત કારણોસર થતા હાનિકારક ફેરફારોને જળ પ્રદૂષણ કહેવાય છે. કાનૂની અને વૈજ્ઞાનિક વ્યાખ્યાઓ અનુસાર ગટર, ઔદ્યોગિક કચરો, રસાયણો અથવા અન્ય હાનિકારક પદાર્થોના સીધા કે પરોક્ષ પ્રવાહથી પાણીની ગુણવત્તામાં ઘટાડો થાય અને તે આરોગ્ય તથા ઉપયોગ માટે નુકસાનકારક બને તેને જળ પ્રદૂષણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જળ પ્રદૂષણની અસર માનવ, જલીય પ્રાણીઓ અને જલીય વનસ્પતિ પર વ્યાપક રીતે પડે છે. પ્રદૂષિત પાણીના ઉપયોગથી કોલેરા, ટાઇફોઇડ, ડાયરિયા, પોલિયો અને આંતરડાના રોગો ફેલાય છે, તેમજ કેટલાક રસાયણો દાંતો અને હાડકાંને નુકસાન પહોંચાડે છે. જળચર જીવન માટે પણ પ્રદૂષણ ઘાતક સાબિત થાય છે — ઓક્સિજનની અછત, તેલ પ્રસર અને રેડિયોધર્મી પદાર્થોના મિશ્રણથી માછલીઓ અને અન્ય જળચર જીવોનો નાશ થાય છે. ૧૯૮૯ની એક્સોન વાલ્ડેઝ તેલ દુર્ઘટના જેવી ઘટનાઓએ દરિયાઈ પર્યાવરણ પર જળ પ્રદૂષણની વિનાશકારી અસરને સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી છે. જળ જીવનનું આધારતત્વ છે. પૃથ્વી પરના તમામ જીવસૃષ્ટિના અસ્તિત્વ માટે જળ અનિવાર્ય છે. માનવ શરીરનું લગભગ બે તૃતીયાંશ ભાગ જળથી બનેલું છે, જ્યારે કૃષિ, ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન, ઊર્જા ઉત્પાદન અને સ્વાસ્થ્ય વ્યવસ્થાઓ જળ પર આધારિત છે. વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસો દર્શાવે છે કે ભૂગર્ભ જળસ્તર સતત ઘટી રહ્યું છે અને પીવાના પાણીના સ્ત્રોતો પ્રદૂષિત બની રહ્યા છે. જળચક્ર (Hydrological Cycle) પર આબોહવા પરિવર્તનનો ગંભીર પ્રભાવ પડે છે. અનિયમિત વરસાદ, લાંબા સુકાકાળ અને અચાનક પૂર જેવી પરિસ્થિતિઓ જળ વ્યવસ્થાપન માટે પડકારરૂપ છે. તેથી રેનવોટર હાર્વેસ્ટિંગ, વોટર રિચાર્જ અને વોટર રિસાયક્લિંગ જેવી પદ્ધતિઓ ટકાઉ ઉકેલરૂપ છે આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જળ સંરક્ષણ અને પ્રદૂષણ નિયંત્રણ માનવ અસ્તિત્વ અને પર્યાવરણીય સંતુલન માટે અતિઆવશ્યક છે.

જમીન પ્રદૂષણના સંદર્ભ સાથે

પર્યાવરણ માનવજીવનનું આધારસ્થાન છે અને તેમાં હવા, પાણી, જમીન, વૃક્ષો, વન્યપ્રાણી તથા કુદરતી સંપત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. જમીન પર્યાવરણનો મૂળભૂત સ્ત્રોત છે, જે મનુષ્યને પોષણ, આશ્રય, ઔષધિ, ખનિજ અને આર્થિક સમૃદ્ધિ આપે છે. પરંતુ વસ્તીવધારો, શહેરીકરણ, ઔદ્યોગિકીકરણ અને કૃષિમાં રાસાયણિક ખાતરો તથા જંતુનાશકોના વધતા ઉપયોગને કારણે જમીન પ્રદૂષણની ગંભીર સમસ્યા ઊભી થઈ છે. જમીનની ભૌતિક, રાસાયણિક અને જૈવિક ગુણવત્તામાં અનિચ્છનીય

ફેરફારો થવાથી તેની ઉપજક્ષમતા ઘટે છે અને સજીવો પર હાનિકારક અસર પડે છે. જમીન પ્રદૂષણના પરિણામે હવા અને જળ પ્રદૂષણ વધે છે, રોગચાળો ફેલાય છે, જમીન ખેતીલાયક રહેતી નથી અને ખોરાક-શૃંખલા દ્વારા માનવ આરોગ્ય પર દુષ્પ્રભાવ પડે છે. તેથી જમીનનું સંરક્ષણ પર્યાવરણ રક્ષણ માટે અનિવાર્ય છે. જમીન માનવ જીવનના ભૌતિક આધાર તરીકે કાર્ય કરે છે. ખાદ્ય ઉત્પાદન, નિવાસ, ઔદ્યોગિક વિકાસ અને પર્યાવરણીય તંત્ર જમીન પર નિર્ભર છે. પરંતુ અતિશય રાસાયણિક ખાતરો, કીટનાશકો, અયોગ્ય સિંચાઈ અને ખનન પ્રવૃત્તિઓ જમીનની ઊર્વરતા ઘટાડે છે. વિશ્વ સ્તરે Land Degradation Neutrality (LDN) નો અભિગમ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે, જેનો હેતુ જમીન ક્ષયને સંતુલિત કરવો છે. ઓર્ગેનિક ખેતી, પાક ફેરબદલી, માટી સંરક્ષણ અને કુદરતી ખેતી મોડલો અસરકારક સાબિત થયા છે. અથર્વવેદમાં પૃથ્વી સૂક્તમાં જણાવાયું છે: **“માતા ભૂમિ: પુત્રોડહં પૃથિવ્યા:”** પૃથ્વી માતા છે — શોષણ નહીં, સંવર્ધન કરવાનું તત્વજ્ઞાન. આ ભાવનામાં જમીન પ્રત્યે સંવેદનશીલતા અને જવાબદારીનો સંદેશ સમાયેલો છે. જમીન કૃષિ અને અન્ન ઉત્પાદનનો આધાર છે. રાસાયણિક ખેતી અને અતિશય ઉપયોગ જમીનની ઊર્વરતા ઘટાડે છે. ઓર્ગેનિક ખેતી અને માટી સંરક્ષણ પદ્ધતિઓ ટકાઉ ઉકેલ છે.

પર્યાવરણ સંરક્ષણ વિષય પર વૈશ્વિક સ્તરે વિશાળ સંશોધન થયું છે. UNEP, FAO અને IPCCના અહેવાલોમાં સ્પષ્ટ દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે જંગલવિનાશ અને જળસંકટ માનવ વિકાસ માટે ગંભીર જોખમ છે. Sustainable Development Goals (SDGs) માં પણ જળ, જમીન અને વન સંરક્ષણને કેન્દ્રસ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

ભારતીય દૃષ્ટિકોણથી જોવામાં આવે તો વેદિક સાહિત્યમાં પર્યાવરણને પવિત્ર માનવામાં આવ્યું છે, **“આપો હિ ષ્ઠા મયોભુવા:”** ઋગ્વેદ, જળ સુખદાયક અને જીવનદાતા છે. **“વનં રક્ષતિ રક્ષિતમ્”** — પરંપરાગત સૂત્ર જે વનને રક્ષે છે, વન તેની રક્ષા કરે છે. સ્મૃતિગ્રંથોમાં પણ અતિશય શોષણને અધર્મ ગણાવ્યું છે. પરંપરાગત ગ્રામ્ય વ્યવસ્થામાં તળાવ, વન અને ગૌચારની સામૂહિક જાળવણી થતી હતી જે આજના community resource management મોડલ સમાન છે. આધુનિક સંશોધનમાં Elinor Ostrom ની community governance મોડલ ખાસ મહત્વપૂર્ણ ગણાય છે, જે દર્શાવે છે કે સ્થાનિક સમુદાય સંસાધનોની જાળવણી વધુ અસરકારક રીતે કરી શકે છે.

જંગલ અને જૈવવૈવિધ્ય

જંગલો પૃથ્વીના “ગ્રીન લંડ્સ” તરીકે ઓળખાય છે. તેઓ કાર્બન ડાયોક્સાઇડ શોષી ઓક્સિજન છોડે છે, વરસાદી ચક્રને અસર કરે છે અને હજારો પ્રજાતિઓને આશ્રય આપે છે. જૈવવૈવિધ્ય પર્યાવરણની સ્થિરતા માટે જરૂરી છે. વનવિનાશના મુખ્ય કારણો : ૧. ઔદ્યોગિક વિસ્તરણ ૨. કૃષિ વિસ્તરણ ૩. શહેરીકરણ ૪. ગેરકાયદેસર કટાઇ. પરંપરાગત સૂત્ર: **“વનં રક્ષતિ રક્ષિતમ્”** જે વનને રક્ષે છે, વન તેની રક્ષા કરે છે. ભારતમાં ચિપકો આંદોલન અને સમુદાય આધારિત વન વ્યવસ્થાપન સફળ ઉદાહરણ છે.

સંસ્કૃત ગ્રંથ આધારિત પર્યાવરણ નૈતિકતા ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં પર્યાવરણને ધર્મ સાથે જોડવામાં આવ્યું છે. વેદો, ઉપનિષદો અને સ્મૃતિગ્રંથોમાં પ્રકૃતિને પૂજનીય માનવામાં આવી છે. “ઋત” નો સિદ્ધાંત બ્રહ્માંડનું સંતુલિત નિયમ પર્યાવરણીય સંતુલન સાથે સંકળાયેલ છે. ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદમાં કહે છે: **“ઈશાવાસ્યમિદં સર્વં”** સમગ્ર જગત દેવી આવરણ ધરાવે છે અતિશય ઉપભોગ નહીં. આ વિચાર Sustainable Consumption સાથે સુસંગત છે.

આધુનિક પર્યાવરણીય પડકારો

વર્તમાન વૈશ્વિક પરિસ્થિતિમાં પર્યાવરણ સંરક્ષણ માનવ અસ્તિત્વ સાથે સીધું જોડાયેલ પ્રશ્ન બની ગયો છે. ઔદ્યોગિકીકરણ, અતિશય શહેરીકરણ અને કુદરતી સંસાધનોના અનિયંત્રિત શોષણને કારણે પર્યાવરણીય અસંતુલન સર્જાયું છે. મુખ્ય પડકારો: (અ) જળસંકટભૂગર્ભ જળસ્તર સતત ઘટી રહ્યું છે. નદીઓનું પ્રદૂષણ, ઔદ્યોગિક રસાયણો અને પ્લાસ્ટિક કચરાને કારણે પીવાનું પાણી જોખમાય છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં પીવાના પાણીની ઉપલબ્ધિ ગંભીર સમસ્યા બની છે. (બ) જમીનક્ષયરાસાયણિક ખેતી, વધુ સિંચાઈ અને વનોની કપાતથી જમીનની ઊર્વરતા ઘટી રહી છે. રણપ્રવૃત્તિ (Desertification) વધી રહી છે. (ક) વનવિનાશવિકાસના નામે મોટા પાયે વનોનો નાશ થાય છે, જેના કારણે વરસાદી ચક્ર અને સ્થાનિક આબોહવા

પર અસર પડે છે.(ખ) હવામાન પરિવર્તનતાપમાન વધારો, ઝલેશિયર ગલન, અનિયમિત વરસાદ અને કુદરતી આફતો વધતી જાય છે.આ પડકારો દર્શાવે છે કે સંસાધન સંરક્ષણ હવે વૈકલ્પિક નથી — અનિવાર્ય છે.

ટકાઉ વિકાસ મોડલો (Sustainable Development Models)

ટકાઉ વિકાસનો અર્થ છે — વર્તમાન પેઢીની જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરતાં ભવિષ્ય પેઢીના અધિકારોને નુકસાન ન પહોંચાડવું.મુખ્ય મોડલો:(1) Community Based Resource Managementસ્થાનિક સમુદાય દ્વારા જળ, વન અને જમીનનું સંચાલન — સૌથી અસરકારક મોડલ માનવામાં આવે છે.(2) Integrated Water Resource Management (IWRM) જળસ્રોતોને સંકલિત રીતે સંચાલિત કરવો.(3) Agro-ecology Model કુદરતી ખેતી, જૈવિક ખાતરો, પાક વૈવિધ્ય.(4) Traditional Ecological Knowledge પરંપરાગત ભારતીય પદ્ધતિઓ તળાવ, સ્ટેપવેલ, ગૌચાર, સમુદાય વન. શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ આ વિચારને સમર્થન આપે છે:“તેન ત્યક્તેન ભુજ્ઞીથા” — ઇશાવાસ્ય ઉપનિષદ સંયમપૂર્વક ભોગવો.

નીતિગત માળખું (Policy Framework)

પર્યાવરણ સંરક્ષણ માટે નીતિગત અને કાનૂની માળખું મહત્વપૂર્ણ છે.જળ સંરક્ષણ કાયદાની કડક અમલવારી, વન સંરક્ષણ અને પુનર્વનિકરણ, જમીન આરોગ્ય કાર્ડ અને માટી પરીક્ષણ, પર્યાવરણ શિક્ષણ ફરજિયાત કરવું, સ્થાનિક સ્વરાજ સંસ્થાઓને સત્તા આપવી, ગ્રીન બજેટિંગ અને ગ્રીન ઓડિટ ભારતીય પરંપરામાં રાજધર્મનો એક અંગ પ્રકૃતિ સંરક્ષણ હતો. જે આજની Environmental Governance સમાન છે.

સંકલિત ચર્ચા (Integrated Analysis)

જળ, જમીન અને જંગલ અલગ અલગ વિષય નથી — પરસ્પર જોડાયેલ તંત્ર છે. જંગલ વરસાદને અસર કરે છે, વરસાદ જમીનને, જમીન કૃષિને અને કૃષિ માનવ અસ્તિત્વને. આ પરસ્પરતા તૂટે તો સમગ્ર જીવનતંત્ર અસ્થિર બને છે.પ્રાચીન ભારતીય દૃષ્ટિમાં “ઋત” અને “ધર્મ” દ્વારા આ સંતુલન જાળવવાનો સિદ્ધાંત હતો — આધુનિક ભાષામાં એ ecological balance છે.

નિષ્કર્ષ (Conclusion)

આ સંશોધનના આધારે સ્પષ્ટ થાય છે કે જળ, જમીન અને જંગલ માનવ અસ્તિત્વના ત્રિઆધાર સ્તંભ છે. તેમની જાળવણી વિના આર્થિક વિકાસ, સામાજિક સ્થિરતા અને આરોગ્ય સુરક્ષા શક્ય નથી. પર્યાવરણ સંરક્ષણ માત્ર વૈજ્ઞાનિક કે નીતિગત વિષય નથી તે નૈતિક અને સાંસ્કૃતિક જવાબદારી પણ છે. વૈદિક અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણમાં પ્રકૃતિ પ્રત્યે આદર અને સંયમનું તત્ત્વ છે, જે આધુનિક ટકાઉ વિકાસ વિચાર સાથે સુસંગત છે. તેથી પરંપરા અને વિજ્ઞાનના સંકલનથી જ અસરકારક પર્યાવરણ સંરક્ષણ શક્ય છે.

સંદર્ભસૂચિ

1. ત્રિવેદી મહેશભાઈ એમ. અને પાઠક યશવંતભાઈ પી. (૧૯૯૪), માનવ અને પર્યાવરણ : ભૌગોલિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ
2. પટેલ જીજ્ઞેશ બી. અને ઠક્કર શ્રી વિજય સી. (૨૦૦૯), પર્યાવરણ શિક્ષણ, બી. એસ. શાહ પ્રકાશન, અમદાવાદ.
3. અથર્વવેદ — પૃથ્વી સૂક્ત
4. ઇશાવાસ્ય ઉપનિષદ
5. મનુસ્મૃતિ (પર્યાવરણ સંબંધિત આચાર સૂચનો)
6. Rigveda. Atharvaveda. Ishopanishad.
7. UNEP Reports. IPCC Assessment Reports.
8. Ostrom, Elinor. Governing the Commons. Cambridge University Press.
9. UNEP Environmental Outlook Reports
10. FAO Forest Resources Assessment
11. IPCC Climate Assessment Reports
12. United Nations Sustainable Development Goals (SDGs)
13. Elinor Ostrom — Governing the Commons
14. World Bank Water Resource Papers

Original Article

NEP 2020ના સંદર્ભમાં ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી, આધુનિક શિક્ષણ અને મૂલ્યઆધારિત કોર્પોરેટ જીવન

Chaudhari Mitanginikumari Dilipbhai¹, Dr. Hiteshkumar G Patel²

¹Student, Shree Atal Bihari Vajpayee Government Arts and Commerce College Vankal

²Associate professor, Shree Atal Bihari Vajpayee Government Arts and Commerce College Vankal

Manuscript ID:

JRD -2026-180254

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 244-248

February- 2026

Submitted: 14 Jan 2026

Revised: 24 Jan. 2026

Accepted: 05 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા પૂર્વકાળીન સમયના ભારતની પરંપરાઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, જેમાં મૂલ્યો, સામાજિક કલ્યાણના મૂલ્યો, નેતૃત્વ અને જવાબદારીનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. તેમજ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અનુશાસન, આત્મનિર્ભરતા અને બધા માટે વૈશ્વિક મૂલ્યો જેવા સન્માન પર ભાર મૂકે છે અને પ્રાચીન સમયથી જ શિક્ષણ પ્રણાલી, પરંપરાઓ અને માનવતાને પ્રોત્સાહિત કરે છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 એટલે કે NEP 2020 21મી સદીની પ્રથમ શિક્ષણ નીતિ છે, જેનો ઉદ્દેશ્ય આપણા દેશના વિકાસના અનેક પાસાઓમાં સુધારો કરવાનો છે, જેમાં તેનું નિયમન અને શાસનનો સમાવેશ થાય છે. જેના દ્વારા ભારતની પરંપરાઓ અને મૂલ્ય પ્રણાલી પર નિર્માણ કરતી વખતે SDG-4 સહિત 21મી સદીના શિક્ષણના મહત્ત્વાકાંક્ષી લક્ષ્યો સાથે સુસંગત નવી પ્રણાલીનું નિર્માણ થાય છે. આજના સમયમાં શિક્ષણ પદ્ધતિઓ ટેકનોલોજી અને નવી વિચારસરણી તરફ ઝડપી ગતિએ આગળ વધે છે, જ્યારે બીજી બાજુ કોર્પોરેટ ક્ષેત્રમાં નૈતિક મૂલ્યો અને જવાબદારીયુક્ત વર્તનનું મહત્વ વધતું જાય છે. આ સંશોધન લેખમાં ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી (IKS), NEP 2020 અને આધુનિક શિક્ષણના સંયોજન દ્વારા મૂલ્યઆધારિત કોર્પોરેટ જીવન કેવી રીતે આગળ વિકસાવી શકાય તે વિષયનો વિગતવાર અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે તથા કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રની પ્રાસંગિકતા પણ દર્શાવવામાં આવી છે.

પ્રસ્તાવના:

આપણે જાણીએ છીએ કે ભારતનું શિક્ષણ તથા આપણી વિચાર પરંપરા પ્રાચીન કાળથી જ જ્ઞાન, જીવનમૂલ્યો, નૈતિકતા અને જવાબદારી પર આધારિત રહી છે. ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી (IKS) માત્ર એક વિષયના જ્ઞાન સુધી સીમિત નથી, પરંતુ તે વિદ્યાર્થીઓ તથા માનવીના સર્વાંગી વિકાસ, સમાજના કલ્યાણ, મૂલ્યોના સંવર્ધન અને દેશના વિકાસ પર વિશેષ ભાર મૂકે છે. તેમજ ગુરુકુળ પ્રણાલી પર પણ ભાર મુકવામાં આવ્યો હતો.

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીમાં વેદોની તત્ત્વજ્ઞાનાત્મક તથા વ્યવહારુ શિક્ષણ પદ્ધતિ, જ્ઞાન-વિજ્ઞાન, કૃષિ ક્ષેત્રની વિવિધ બાબતો, પ્રાચીન સ્થાપત્યકલા, ખગોળવિદ્યાની સમજ વગેરે અનેક વિષયોનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત પરંપરાગત ઔષધશાસ્ત્ર, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, જ્ઞાનયોગ, સમૂહ જીવનની કલ્પના તથા પેઢી દર પેઢી આગળ વધતું આવ્યું એવું પ્રાચીન જ્ઞાન-વિજ્ઞાન પણ ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીના મહત્વપૂર્ણ અંગો છે.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19203128](https://doi.org/10.5281/zenodo.19203128)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Chaudhari Mitanginikumari Dilipbhai, Student, Shree Atal Bihari Vajpayee Government Arts and Commerce College Vankal

How to cite this article:

Chaudhari, M. D., & Patel, H. G. (2026). NEP 2020ના સંદર્ભમાં ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી, આધુનિક શિક્ષણ અને મૂલ્યઆધારિત કોર્પોરેટ જીવન. *Journal of Research and Development*, 18(2(XVIII)), 244–248. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19203128>

ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ ઉપરાંત મહાભારત, શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા, રામાયણ અને કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર જેવા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં દર્શાવેલા સિદ્ધાંતો આજે પણ શિક્ષણ ક્ષેત્ર, નેતૃત્વ અને વ્યવસાયિક જીવન માટે અત્યંત પ્રાસંગિક છે. આ ગ્રંથો માનવીને કર્તવ્યનિષ્ઠા, નૈતિકતા અને જવાબદારીપૂર્ણ જીવન જીવવાનો માર્ગ દર્શાવે છે.

તે ઉપરાંત વિવિધ કવિઓના મહાકાવ્યો અને ખંડકાવ્યો, રાજનીતિશાસ્ત્ર, સંગીતશાસ્ત્ર તથા પુરાણો વગેરે પણ પ્રાચીન ભારતની અમૂલ્ય ધરોહર છે. આ તમામ ગ્રંથો અને વિચારો ભારતીય સંસ્કૃતિ, શિક્ષણ અને સામાજિક વ્યવસ્થાના મજબૂત આધારસ્તંભ તરીકે આજે પણ મહત્વ ધરાવે છે.

સમય જતાં આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલીએ ટેકનોલોજી, વિજ્ઞાન અને વ્યવસાયિક કુશળતાને મહત્વ આપ્યું, પરંતુ મૂલ્યશિક્ષણ પાછળ રહી ગયું. NEP 2020 આ ખૂટતો પૂરી કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

NEP 2020 દ્વારા IKS અથવા BKS ને પાઠ્યક્રમમાં સમાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. જેથી આપણો દેશ આપણી સંસ્કૃતિથી છૂટો નહીં થાય. ભારત દેશમાં સર્વાંગી શિક્ષણની લાંબી પરંપરા છે. પહેલાના સમયે મહાવિદ્યાલયમાં નાલંદા વિદ્યાપીઠ તેમજ તક્ષશિલા વિદ્યાપીઠ ખૂબ પ્રચલિત હતી. જ્યાં વિવિધ વિષયોનું જ્ઞાન આપવામાં આવતું હતું. “64 કલા” જેમાં માત્ર ચિત્રકામ જ નહીં પરંતુ વૈજ્ઞાનિક, ગણિત, સંચાર, જેવી અન્ય કલાનું પણ જ્ઞાન, જોવા મળે છે. વૈદિક સમયમાં વાવણી, લણણી કે પછી અન્ય કામગીરી માટે હળ, દાતરડું, જેવી સાધન સામગ્રી તેમજ ઘઉં, બાજરી, ડાંગર તેમજ જવ જેવા ધાન્ય ઉત્પાદિત કરવામાં આવતાં હતાં. જ્યારે આજના સમયમાં આધુનિક સાધનોનો વિકાસ થતાં પહેલાંના સાધનો ખૂબ ઓછા જોવા મળે છે.

નક્ષત્ર તથા કામના નિરીક્ષણના આધાર ખેડાણ માટ કયો સમય યોગ્ય રહેશે તેનું નિર્ધારણ કરવામાં આવતું. તેમજ પરાશર ઋષિ અને ગર્ગ ઋષિના મત મુજબ ઉત્તમ બીજસંગ્રહ માટે બીજોને મહા અથવા ફાગણ મહિનામાં સંગ્રહ કરી તડકામાં સુકવવા જોઈએ અને ત્યારબાદ તેને સુરક્ષિત જગ્યાએ સાચવવા જોઈએ. આટલું જ નહીં પરંતુ કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર આધુનિક કોર્પોરેટ મેનેજમેન્ટ માટે એક સચોટ બ્લુપ્રિન્ટ છે. તે શીખવે છે કે એક સફળ લીડરે હંમેશા ‘પ્રજા સુખે સુખમ્’ એટલે કે કર્મચારીઓના હિતમાં જ પોતાનું હિત જોવું જોઈએ, જે આજના ‘Employee First’ કલ્ચર સાથે સુસંગત છે. આ ગ્રંથ વ્યૂહાત્મક આયોજન, યોગ્ય કામ માટે યોગ્ય વ્યક્તિની પસંદગી, અને હરીફો સામે ટકી રહેવા માટે -ઈંડ-લેઈ જેવી કુશળ નીતિઓનો ઉપયોગ કરવા પર ભાર મૂકે છે. ઉપરાંત, તે નફાની સાથે નૈતિકતા અને શિસ્તબદ્ધ વહીવટને પ્રાધાન્ય આપીને બિઝનેસમાં લાંબાગાળાની સફળતા અને સ્થિરતા સુનિશ્ચિત કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020માં દરેક વ્યક્તિની અંદર રહેલી સર્જનાત્મક શક્તિઓને વિકસાવવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રાખવામાં આવ્યો છે. આ નીતિ એ માન્યતા પર આધારિત છે કે શિક્ષણનું કાર્ય માત્ર વાંચન-લેખન અને ગણિત જેવી મૂળભૂત જ્ઞાનાત્મક ક્ષમતાઓ પૂરતું સીમિત ન રહે, પરંતુ તે વિદ્યાર્થીઓમાં ઊંડાણપૂર્વક વિચાર કરવાની, સમસ્યાઓનું તર્કસંગત ઉકેલ શોધવાની અને સ્વતંત્ર નિર્ણય લેવાની ક્ષમતાઓ પણ વિકસાવે.

તે ઉપરાંત, નીતિ સામાજિક સંવેદનશીલતા, નૈતિક મૂલ્યો, ભાવનાત્મક પરિપક્વતા અને સકારાત્મક અભિગમના વિકાસને પણ એટલું જ મહત્વ આપે છે. આવા સર્વાંગી શિક્ષણ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ માત્ર શૈક્ષણિક રીતે સક્ષમ નહીં બને, પરંતુ જવાબદાર નાગરિક, સંવેદનશીલ માનવી અને સમાજના સક્રિય સભ્ય તરીકે પણ વિકસી શકે—જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ માનવ વિકાસ અને રાષ્ટ્ર નિર્માણ છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે આજના સમયમાં જેમ જેમ ટેકનોલોજીનો વિકાસ થાય છે, તેમ તેમ આપણો દેશ આપણી સંસ્કૃતિથી દૂર થતો જાય છે. કોર્પોરેટ જીવનમા પણ આપણી સંસ્કૃતિના સિદ્ધાંતો ખૂબ ઉપયોગી છે, NEP 2020નો હેતુ જ આ છે કે લોકો પોતાની સંસ્કૃતિ સાથે જોડાયેલો રહે.

સાહિત્યની સમીક્ષા:

NEP 2020 માં જણાવ્યું છે તે મુજબ શિક્ષણનો હેતુ માત્ર જ્ઞાન વધારવાનો નથી, પરંતુ વ્યક્તિના ચારિત્ર્યનું ઘડતર કરવો અને તેને ૨૧મી સદી માટે જરૂરી મુખ્ય કૌશલ્યો સાથે સજ્જ કરીને એક સર્વાંગી અને સંતુલિત વ્યક્તિ બનાવવાનો પણ છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયના પમા શ્લોકમાં જણાવ્યું છે તે મુજબ,

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥

“માણસે પોતાના મન દ્વારા પોતાનો ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ અને પોતાને અધોગતિમાં ન નાખવો જોઈએ; કારણ કે આ મન જ પોતાનો મિત્ર છે અને મન જ પોતાનો શત્રુ છે.”

આ શ્લોક આપણને કહે છે કે આપણું સુખ કે દુઃખ કોઈ બીજા પર આધારિત નથી. જો માણસ સારા વિચારો રાખે, આત્મનિયંત્રણ રાખે અને સકારાત્મક દિશામાં પ્રયત્ન કરે, તો એ પોતાનો મિત્ર બને છે. પરંતુ જો આળસ, નકારાત્મકતા, ગુસ્સો કે અશિસ્તમાં ફસાઈ જાય, તો એ પોતે જ પોતાનો શત્રુ બની જાય છે. આ શ્લોક શિક્ષણ તેમજ કોર્પોરેટ જીવનમાં પણ ઉપયોગી છે.

તેમજ, શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયના પમા શ્લોકમાં જણાવ્યું છે તે મુજબ,

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥

હે કુંતીપુત્ર! ઇન્દ્રિયો અને વિષયોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતા ટાઢ-તડકો (ઠંડી-ગરમી) અને સુખ-દુઃખ તો આવવા-જવાવાળા અને અનિત્ય (ક્ષણભંગુર) છે. તેથી હે ભારત! તું તેને સહન કર!

ગીતાના આ શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ ઠંડી-ગરમી અને સુખ દુઃખ દ્વારા સમજાવે છે કે સમજાવે છે કે જેમ ઋતુઓ બદલાય છે તેમ જીવનમાં પરિસ્થિતિ પણ બદલાય છે. સુખ પછી દુઃખ આવે છે અને દુઃખ પછી સુખ આવે જ છે. કોઈ પણ પરિસ્થિતિ કાયમી નથી. આ અનુભવ એ માટે થાય છે કારણ કે આપણી ઇન્દ્રિયો બહારના જગતના સંપર્કમાં આવે છે. ગરમી લાગે ત્યારે શરીરને તકલીફ થાય છે અને ઠંડક મળે ત્યારે સુખ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે આ માત્ર શરીર અને ઇન્દ્રિયોના સ્તર સુધી જ છે. તેથી આ બદલાતી જતી પરિસ્થિતિમાં ગભરાઈ જવાનાં બદલે ધીરજ અને સહનશક્તિ સાથે સહન કરવું જોઈએ.

ટેકનોલોજી અને કુશળતાને આધારિત શિક્ષણ રોજગારીની ક્ષમતામાં વધારો કરે છે, પણ માત્ર આજ જ્ઞાનથી ટકાઉ સફળતા શક્ય નથી. મૂલ્યઆધારિત મેનેજમેન્ટમાં નૈતિકતા, પારદર્શિતા અને સામાજિક જવાબદારીને સફળ કોર્પોરેટ સંસ્કૃતિનો આધાર માનવામાં આવે છે. NEP 2020 હેઠળ વિદ્યાર્થીઓમાં નેતૃત્વ અને નૈતિક નિર્ણયક્ષમતા વિકસવાની સંભાવના છે, પરંતુ આ વિષય પર સંકલિત અભ્યાસો સીમિત હોવાથી આ સંશોધન તે ખામી પૂરી કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

કૌટિલ્યએ રાજ્યને એક “જીવંત સંગઠન” માન્યું હતું. જેમ એક કંપનીમાં અલગ-અલગ હોદ્દાઓ હોય છે, તેમ તેમણે રાજ્યના વહીવટ માટે માળખું આપ્યું હતું: જેમ કે રાજા, ગુપ્તચર અને દેખરેખ, અમાત્ય અને મંત્રીઓ, વિભાગીય વડાઓ – અધ્યક્ષ, સ્થાનિક પ્રશાસન વગેરે.

સંશોધન પદ્ધતિ:

આ પેપર તૈયાર કરવા માટે મેં NEP 2020 ના દસ્તાવેજો, શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા અને ચાણક્ય નીતિ, કોલેજના કોમર્સ વિભાગના દ્વિતીય વર્ષની તેમજ અન્ય પુસ્તક જેવા સ્ત્રોતોનો અભ્યાસ કર્યો છે. ઉપલબ્ધ માહિતીનું વિશ્લેષણ કરીને તેને આજના સમય સાથે સરખાવવાની પદ્ધતિ અહીં અપનાવેલી છે.

વિશ્લેષણ:

NEP 2020 મુજબ ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીને શિક્ષણ સાથે જોડવાનો હેતુ વિદ્યાર્થીઓને નૈતિક અને માનસિક રીતે મજબૂત બનાવવાનો છે. કોર્પોરેટ જગતમાં જે Professional Ethics કહેવાય છે, તે આપણા સત્ય અને ઈમાનદારી જેવા મૂલ્યો જ છે. ગીતાનો કર્મસિદ્ધાંત ‘કામ એ જ પૂજા’ શીખવે છે અને ‘શુભ-લાભ’નો વિચાર બતાવે છે કે નફો જરૂર કમાવો, પરંતુ હંમેશા સાચા અને નીતિપૂર્ણ રસ્તે. આ મૂલ્યો આધુનિક કોર્પોરેટ જીવનમાં શિસ્ત અને લાંબા ગાળાની સફળતા આપે છે.

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि॥(2.47)

“તને તારું કર્મ (કર્તવ્ય) કરવાનો જ અધિકાર છે, પરંતુ તેના ફળો પર તારો કોઈ અધિકાર નથી. તું તારા કર્મોના ફળનું કારણ બનીશ નહીં અને કર્મ ન કરવામાં તારી આસક્તિ ન હોવી જોઈએ”.

ગીતાના આ શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ સમજાવે છે કે “કર્મ કરવું, ફળની આશા રાખવી નહીં”

દરેક વ્યક્તિના જીવનમાં આ શ્લોક લાગુ પડે છે. આપણે આપણું કામ કરતા રહેવું જોઈએ, એના પરિણામની ચિંતા કરવી જોઈએ નહીં.

અભ્યાસક્રમ અને શિક્ષણશાસ્ત્રના સુધારાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય શિક્ષણ પ્રણાલીને વાસ્તવિક સમજણ તરફ અને ગોખણપટ્ટીની સંસ્કૃતિથી દૂર કેવી રીતે શીખવું તે શીખવા તરફ લઈ જવાનો રહેશે, જેમ કે આજે મોટાભાગે છે.

NEP 2020 મુજબ આજે IKS દ્વારા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસક્રમમાં કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર, તર્ક, સુભાષિત, ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા ની વૈશ્વિક આવશ્યકતા, વાચીક પરંપરા, વેદ-વેદાંત, ધર્મ, કર્મ વગેરે મુદ્દાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. NEP 2020 મુજબ શિક્ષણમાં નૈતિક વિચારશક્તિ વિકસાવી સેવા, સત્ય, અહિંસા, જવાબદારી અને દેશપ્રેમ જેવા મૂલ્યો ઊભા કરવામાં આવશે. પંચતંત્ર જેવી વાર્તાઓ, બંધારણના અંશો અને આરોગ્ય-સ્વચ્છતાનું જ્ઞાન પાઠ્યક્રમમાં સમાવાશે. પાઠ્યક્રમ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સ્થાનિક સંદર્ભ સાથે જોડાયેલો રહેશે, જેથી શિક્ષણ રસપ્રદ બની વિદ્યાર્થીઓમાં વિચારશક્તિ અને સર્જનાત્મકતા વિકસે. ધૃતિ, ક્ષમા, દમ, અસ્તેય, શૌચ, ઇન્દ્રિય નિગ્રહ, ધી, વિદ્યા, સત્ય, અક્રોધ જેવાં ધર્મના લક્ષણની માહિતી વાર્તા સહિત વિગતવાર આપવામાં આવ્યા છે.

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અને મૂલ્યઆધારિત કોર્પોરેટ જીવન :

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા માત્ર ધર્મ વિશે કે માત્ર આધ્યાત્મિક જ નથી, પરંતુ તે વ્યવહારુ જીવનમાં પણ શ્રેષ્ઠ પાઠ શીખવે છે. તેની ચર્ચા કરીએ તો,

(1) ટીમવર્ક :

આપણા વેદગ્રંથોમાં એક વૈદિક મંત્ર છે કે, “સંગચ્છદ્ધં સંવદધ્વં સં વો મનાંસિ જાનતામ્” એટલે કે “સાથે ચાલો, સાથે બોલો”. આ મંત્ર એ ટીમવર્ક માટેનો શ્રેષ્ઠ નમૂનો છે. વિદેશી મેનેજમેન્ટ/ વેસ્ટર્ન મેનેજમેન્ટ ઘણીવાર વ્યક્તિગત દેખાવ પર ભાર મુકતું જોવા મળે છે. જે ટીમમાં ઈર્ષા જન્માવી શકે છે. જેનાં પરિણામે કર્મચારી- કર્મચારી વચ્ચે ઈર્ષાભર્યું વાતાવરણ જોવા મળે છે. એકની બઢતીથી બીજાને ઈર્ષા થાય છે, બીજાનું આગળ વધવું જોઈ શકતા નથી. જ્યારે IKS નો “સંગચ્છદ્ધં સંવદધ્વં” તેમજ “વસુધૈવ કુટુંબકમ્” જેનો અર્થ થાય છે કે, “આખી પૃથ્વી એક પરિવાર છે” નો વિચાર આપી ટીમને એક પરિવાર તરીકે જોવાની દ્રષ્ટિ આપે છે. જેનાં પરિણામે પરિણામે કર્મચારી વચ્ચે ઈર્ષા ઉદ્ભવતી નથી તેમજ ઓફિસના વાતાવરણમાં તંદુરસ્તી બને છે તેમજ પ્રોજેક્ટના પરિણામ સુધરે છે અને કંપની ખૂબ આગળ વધે છે.

(2) ચાણક્યનો સિદ્ધાંત:

ચાણક્યે ઘણાં સિદ્ધાંતો આપ્યા છે જેમ કે લોકપ્રશાસનનો સિદ્ધાંત, જેમાં મૂલ્યઆધારિત પ્રશાસનનો સમાવેશ થાય છે, ઉપરાંત ધાર્મિક પ્રશાસન, સપ્તાંગનો સિદ્ધાંત, પ્રશાસિક વ્યવસ્થાનો સંગઠન અને સંરચના તેમજ મંડળનો સિદ્ધાંત પણ આપ્યો છે.

ઉપરાંત તેમના એક શ્લોક મુજબ “પ્રજાસુખે સુખં રાજઃ પ્રજાનાઞ્ચ હિતે હિતમ્” આ શ્લોક સમજાવે છે કે, આ વિચાર આધુનિક CSR (Corporate Social Responsibility) સાથે સુસંગત છે, જે કંપનીને માત્ર પૈસા કમાવવાને બદલે સમાજ પ્રત્યે જવાબદાર બનવાની શીખ આપે છે. આજના કોર્પોરેટરક્ષેત્રમાં એક સારો મેનેજર કે પછી ટીમનો લીડર એ જ કહેવાય કે જે પોતાના ફાયદા પહેલા પોતાની ટીમના વિકાસ તેમજ તેમના સુખનો વિચાર કરે, કંપનીને કેવી રીતે આગળ લઈ જવું તેના ભાર આપે છે નહીં કે પોતાના ફાયદાને પ્રથમ સ્થાન આપે. જ્યારે મેનેજર પોતાની ટીમનું ધ્યાન ત્યારે ટીમ આપોઆપ જ કંપનીના લક્ષ્ય પૂરા થાય અને કંપની નામ પ્રખ્યાત થાય.

(3) નિર્ણયશક્તિ અને દૂરદર્શિતા :

કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર મુજબ એક લીડરમાં Analytical Thinking હોવી જોઈએ. આજના આધુનિક યુગમાં બિઝનેસમાં આને Strategic Planning કહેવામાં આવે છે. NEP 2020નો ઉદ્દેશ પણ આ જ છે કે વિદ્યાર્થીઓમાં Critical thinking નો વિકાસ થાય, જેથી તેઓ મૂંઝવણની પરિસ્થિતિમાં યોગ્ય નિર્ણય લઈ શકે. તેમજ IKS દ્વારા શીખવવામાં આવતી તર્કશક્તિ અને વિશ્લેષણની પદ્ધતિ કોર્પોરેટ લીડરને મુશ્કેલીના સમયમાં પણ સાચા અને યોગ્ય નિર્ણય લેવામાં મદદ કરે.

(4) નીતિશાસ્ત્ર :

“ધર્મ” એટલે ધારણ કરવું કે પછી ફરજ. જ્યારે કર્મચારી પોતાના કાર્યને કે ફરજને ધર્મ માને ત્યારે તે ખોટા રસ્તે જતો અટકે છે અને લાંચ લેતો અટકે છે. નીતિશાસ્ત્ર એટલે કોઈ પણ કંપનીને યોગ્ય અને સાચા રસ્તે ચલાવવાનો આધાર. જ્યારે ઓફિસમાં લોકો ન્યાયપૂર્વક કામ કરે છે ત્યારે કંપનીનો નફો વધે છે. અને લોકોના વિશ્વાસ સાથે કંપનીની ઓળખાણ પણ વધે છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ ગીતાના બીજા અધ્યાયના ૧૪ માં શ્લોક મુજબ “કર્મસુ કૌશલમ્” એટલે કે યોગ એજ કર્મમાં કુશળતા છે. એટલે કે કર્મબંધનમાંથી છૂટવાનો ઉપાય છે. અર્થાત્ તમે જે પણ કામ કરો (રિપોર્ટ કે મીટિંગમાં કે અન્ય) તે પૂરી એકાગ્રતા અને લગન સાથે કરવું જોઈએ. આ વિચારસરણી કર્મચારીમાં Quality અને Dedication લાવે છે.

નિષ્કર્ષ:

આ સમગ્ર અભ્યાસ પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે NEP 2020 દ્વારા ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને શિક્ષણમાં સ્થાન આપવું માત્ર ધાર્મિક દૃષ્ટિકોણ પૂરતું સીમિત નથી, પરંતુ આજના બદલાતા સામાજિક અને કોર્પોરેટ પરિપ્રેક્ષ્યમાં એક વ્યાવહારિક જરૂરિયાત બની ગઈ છે. આધુનિક કોર્પોરેટ જીવનમાં વધતા તણાવ, સ્પર્ધા અને નૈતિક મૂલ્યોના અભાવને કારણે કર્મચારીઓ માનસિક અશાંતિ અને અસંતોષ અનુભવે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં ભગવદગીતા ના કર્મસિદ્ધાંત અને ચાણક્યના નીતિઆધારિત વિચારો માનવીને સંતુલિત અને જવાબદાર જીવન જીવવા માટે મજબૂત માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે.

સત્ય, અસ્તેય (ઈમાનદારી) અને શુભ-લાભ જેવા ભારતીય મૂલ્યો કાર્યસ્થળે પારદર્શિતા, વિશ્વાસ અને ન્યાયપૂર્ણ વ્યવહાર સ્થાપિત કરવામાં સહાયક બને છે. ગીતાનો “કામ એ જ પૂજા” નો વિચાર વ્યક્તિને પોતાની ફરજ પ્રત્યે નિષ્ઠાવાન બનાવે છે, જેના પરિણામે કામનું દબાણ ઘટે છે અને કાર્યસંતોષ વધે છે.

અંતે એવું કહી શકાય કે જો આધુનિક શિક્ષણ નવી પેઢીને આવા મૂલ્ય અને સંસ્કારો સાથે સજ્જ કરશે, તો ભવિષ્યમાં એવા પ્રોફેશનલ્સ તૈયાર થશે જે માત્ર આર્થિક સફળતા સુધી સીમિત નહીં રહે, પરંતુ ચારિત્ર્ય, નૈતિકતા અને માનસિક શાંતિની દૃષ્ટિએ પણ સફળ બનશે. આ જ NEP 2020 અને ભારતીય સંસ્કૃતિ આધારિત શિક્ષણનો મૂળ અને સાચો હેતુ છે.

સંદર્ભસૂચિ:

1. શિક્ષણ મંત્રાલય, ભારત સરકાર. (૨૦૨૦). રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦ (NEP 2020). નવી દિલ્હી: ભારત સરકાર. https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf
2. શાહ, એમ. બી., ઠાકોર, બી., ત્રિવેદી, એમ., ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા ૨ (IKS/BKS). B.Com સેમેસ્ટર ૩ માટેનું પાઠ્યપુસ્તક.
3. મહંત, વી. (૨૦૨૩). શ્રીમદ્ ભગવદ ગીતા: શ્લોક અનુવાદ અને વિવરણ.
4. કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર: વ્યૂહાત્મક આયોજન અને પ્રશાસનિક વ્યવસ્થાના સિદ્ધાંતો. (મૂળ હસ્તપ્રત અને આધુનિક અનુવાદોના સંદર્ભે).
5. ભારત સરકાર. (૨૦૨૬, ફેબ્રુઆરી ૦૫). Higher Education. Department of Higher Education, Ministry of Education. https://www.education.gov.in/en/higher_education.

Original Article

भारतीय ज्ञान प्रणाली एवं आदिवासी जीवन प्रणाली (Indian Knowledge System and Tribal Life System)

डॉ. धर्मेन्द्रकुमार एन. वसावा

सहायक प्राध्यापक, श्री अटल बिहारी वाजपेई आर्ट्स एवं वाणिज्य कॉलेज, बांकल

Manuscript ID:

सारांश

JRD -2026-180255

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 249-251

February- 2026

Submitted: 14 Jan 2026

Revised: 24 Jan. 2026

Accepted: 05 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

“भारतीय ज्ञान प्रणाली एवं आदिवासी जीवन प्रणाली” विषयक आ संशोधनमां दर्शाववामां आयुं छे के भारतीय ज्ञान प्रणाली मात्र शास्त्रीय ग्रंथो सुधी सीमित नथी, परंतु लोकजवन, परंपराओ अने सामाजिक व्यवस्थामां पणु प्रगट थाय छे। आदिवासी समाज आ ज्ञान परंपरानो जवंत प्रतिनिधि छे, कारण के तेमनुं जवन प्रकृति साथे सुमेण, सामूहिकता अने नैतिक मूल्यो पर आधारित छे। अभ्यासमां भारतीय ज्ञान प्रणालीना तन्वो जेम के समग्री दृष्टि, धर्म आधारित जवन, “वसुधैव कुटुम्बकम्” अने अनुभव आधारित ज्ञाननुं विश्वेपणु करवामां आयुं छे। साथे ज आदिवासी जवननी रचना – प्रकृति पूज, सामूहिक शासन, मौखिक परंपरा अने आर्थिक व्यवस्था – पणु समजववामां आवी छे। तुवनान्मक रीते स्पष्ट थाय छे के आदिवासी जवन प्रणाली भारतीय ज्ञान प्रणालीनी व्यवहारिक अभिव्यक्ति छे। परंतु आधुनिक विकास, वैश्वीकरण अने औद्योगिकरणना कारणे आदिवासी समाजने स्थानांतर, सांस्कृतिक क्षय अने आर्थिक शोषण जेवी समस्याओनो सामनो करवो पडे छे। पर्यावरणना संदर्भमां आदिवासी ज्ञान प्रणाली टकाउ विकास माटे महत्वपूर्ण छे, कारण के ते जेव वैविध्य संरक्षण अने मर्यादित संसाधन उपयोग पर भार मूके छे। अंत, संशोधन सूचये छे के भारतीय ज्ञान प्रणाली अने आदिवासी जवन परस्पर पूरक छे अने शिक्षण तथा विकासमां आदिवासी ज्ञानने योग्य स्थान आपवुं जरूरी छे।

कीवुर्स: भारतीय ज्ञान प्रणाली, आदिवासी जवन प्रणाली, लोकपरंपरा, प्रकृति साथे समन्वय, सामूहिकता, मौखिक ज्ञान, टकाउ विकास, जेव वैविध्य संरक्षण, सांस्कृतिक क्षय, वैश्वीकरण, स्थानिक ज्ञान, पर्यावरण संरक्षण

प्रस्तावना

भारतीय ज्ञान प्रणाली (Indian Knowledge System) केवल शास्त्रीय ग्रंथों तक सीमित नहीं है, बल्कि यह लोकजीवन, परंपराओं, आचरण और सामाजिक संरचनाओं में भी निहित है। वेद, उपनिषद, पुराण, स्मृतियाँ, आयुर्वेद, ज्योतिष, वास्तुशास्त्र आदि इसके दार्शनिक आधार हैं, परंतु इसके समानांतर लोक परंपराएँ भी भारतीय ज्ञान का महत्वपूर्ण स्रोत हैं (Sharma, 2019)।

भारत की अनुसूचित जनजातियाँ इस ज्ञान परंपरा की जीवित विरासत हैं। आदिवासी समाज का जीवन प्रकृति के साथ सामंजस्य, सामुदायिक सहयोग, मौखिक परंपराओं और नैतिक अनुशासन पर आधारित है। अतः यह आवश्यक है कि भारतीय ज्ञान प्रणाली के विमर्श में आदिवासी जीवन को केंद्र में रखा जाए।

साहित्य समीक्षा

भारतीय ज्ञान प्रणाली पर अनेक विद्वानों ने कार्य किया है। कपिल कपूर (2020) भारतीय ज्ञान परंपरा को ‘जीवन-दर्शन’ के रूप में व्याख्यायित करते हैं। राधाकृष्णन (1957) भारतीय दर्शन को आध्यात्मिक अनुभव का दर्शन मानते हैं। आदिवासी जीवन और संस्कृति पर बेरियर एल्विन (Elwin, 1964) ने विस्तृत अध्ययन प्रस्तुत किया। महाश्वेता देवी (1995) ने साहित्य के माध्यम से आदिवासी अस्मिता और संघर्ष को अभिव्यक्ति दी।

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19203198](https://doi.org/10.5281/zenodo.19203198)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

धर्मेन्द्रकुमार एन. वसावा, सहायक प्राध्यापक, श्री अटल बिहारी वाजपेई आर्ट्स एवं वाणिज्य कॉलेज, बांकल

How to cite this article:

धर्मेन्द्रकुमार एन. वसावा. (2026). भारतीय ज्ञान प्रणाली एवं आदिवासी जीवन प्रणाली. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 249–251. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19203198>

हाल के अध्ययनों में आदिवासी ज्ञान को पर्यावरणीय विमर्श के संदर्भ में भी देखा गया है (Gadgil & Guha, 1995)। इन अध्ययनों से स्पष्ट है कि भारतीय ज्ञान प्रणाली और आदिवासी जीवन प्रणाली पर पृथक-पृथक कार्य हुए हैं, किंतु दोनों के अंतर्संबंधों पर तुलनात्मक अध्ययन अपेक्षाकृत कम है। प्रस्तुत शोध इस रिक्ति को भरने का प्रयास है।

भारतीय ज्ञान प्रणाली : सैद्धांतिक आधार

भारतीय ज्ञान प्रणाली की प्रमुख विशेषताएँ—

समग्र दृष्टि (Holism): मनुष्य, प्रकृति और ब्रह्मांड का एकत्व।

धर्म आधारित जीवन: कर्तव्य और नैतिक अनुशासन।

वसुधैव कुटुम्बकम्: समस्त सृष्टि को परिवार मानने की भावना।

अनुभवपरक ज्ञान: ज्ञान केवल सैद्धांतिक नहीं, बल्कि व्यवहारिक है।

उपनिषदों में 'ईशावास्यमिदं सर्वम्' का उद्घोष समस्त सृष्टि में दिव्यता का बोध कराता है। यह दृष्टि पर्यावरणीय संतुलन और सह-अस्तित्व को बढ़ावा देती है।

आदिवासी जीवन प्रणाली: संरचना एवं स्वरूप

आदिवासी जीवन प्रणाली प्रकृति-आधारित सामाजिक संरचना है।

प्रमुख आयाम

प्रकृति-पूजा: सूर्य, चंद्र, नदियाँ, वृक्ष।

सामुदायिक स्वशासन: ग्राम सभा, परंपरागत नेतृत्व।

मौखिक साहित्य: लोकगीत, गाथाएँ, मिथक।

आर्थिक संरचना: वनोपज, कृषि, सामूहिक श्रम।

गोंड, भील, संथाल, मुंडा, उरांव, मीणा आदि जनजातियाँ प्रकृति के साथ गहरा संबंध बनाए रखती हैं।

तुलनात्मक विश्लेषण

भारतीय ज्ञान तत्व, आदिवासी जीवन में अभिव्यक्ति, पंचमहाभूत सिद्धांत, प्रकृति-पूजा, सामूहिकता, सामूहिक कृषि, धर्म, परंपरागत आस्था, लोक परंपरा, मौखिक ज्ञान यह स्पष्ट है कि आदिवासी जीवन भारतीय ज्ञान प्रणाली का व्यवहारिक और जीवंत स्वरूप है।

समकालीन चुनौतियाँ

आधुनिक विकास मॉडल ने आदिवासी जीवन प्रणाली को प्रभावित किया है—

विस्थापन (खनन, बाँध)

सांस्कृतिक क्षरण

आर्थिक शोषण

धार्मिक परिवर्तन

वैश्वीकरण के दौर में आदिवासी अस्मिता संकट में है। जल, जंगल और जमीन से वंचित किया जाना उनके अस्तित्व के लिए चुनौती है।

पर्यावरणीय दृष्टि और आदिवासी ज्ञान

आज जब विश्व जलवायु परिवर्तन से जूझ रहा है, आदिवासी ज्ञान प्रणाली टिकाऊ विकास का मॉडल प्रस्तुत करती है।

जैव विविधता संरक्षण

सीमित संसाधन दोहन

पारंपरिक औषधीय ज्ञान

यह ज्ञान आधुनिक पर्यावरणीय नीति निर्माण में सहायक हो सकता है।

निष्कर्ष

भारतीय ज्ञान प्रणाली और आदिवासी जीवन प्रणाली परस्पर पूरक हैं। आदिवासी समाज भारतीय ज्ञान परंपरा की जीवित धरोहर है। आवश्यक है कि—

1. आदिवासी ज्ञान को अकादमिक मान्यता मिले।
2. शिक्षा नीति में स्थानीय ज्ञान को स्थान दिया जाए।
3. विकास मॉडल में सामुदायिक दृष्टिकोण अपनाया जाए।
4. भारतीय ज्ञान प्रणाली की पुनर्स्थापना आदिवासी जीवन मूल्यों के सम्मान के बिना संभव नहीं है।

References (APA 7th Edition)

1. Elwin, V. (1964). The Tribal World of Verrier Elwin. Oxford University Press.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-2 (XVIII)| February - 2026

2. Gadgil, M., & Guha, R. (1995). Ecology and Equity: The Use and Abuse of Nature in Contemporary India. Routledge.
3. Kapoor, K. (2020). Indian Knowledge Systems: A Civilizational Perspective. D.K. Printworld.
4. Radhakrishnan, S. (1957). A Source Book in Indian Philosophy. Princeton University Press.
5. Sharma, A. (2019). Indian Knowledge Tradition and Education. New Delhi: Concept Publishing.

Original Article

ભારતમાં NBFC ની સમીક્ષા

ડૉ. આરતી એ.મોહિતે¹, કિંજલબેન.એમ.વસાવા²

¹ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ કોમર્સ શ્રી. સી. એચ. ભીલ સરકારી આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, નસવાડી.

²રિસર્ચ સ્કોલર, ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ કોમર્સ શ્રી. ગોવિંદ ગુરુ યુનિવર્સિટી ગોધરા, ગુજરાત

Manuscript ID:

સારાંશ

JRD -2026-180256

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 252-258

February- 2026

Submitted: 14 Jan 2026

Revised: 24 Jan. 2026

Accepted: 05 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

ભારતની નાણાકીય પ્રણાલીમાં નોન-બેંકિંગ નાણાકીય કંપનીઓ ખૂબ મોટી ભૂમિકા ભજવી રહ્યા છે. NBFC કંપનીઓ (MSME/SME) નાના અને મધ્યમ ઉદ્યોગોને ધિરાણ પૂરું પાડીને આર્થિક વિકાસમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપી રહ્યા છે MSME એ ભારતદેશના અર્થતંત્રનું મુખ્ય આધારસ્તંભ હોવા છતાં પણ તેમને સમયસર પૂરતું ધિરાણ મળવું એ પડકાર રહ્યો છે ત્યાં NBFC વૈકલ્પિક ધિરાણ સ્ત્રોત તરીકે ઉભરી આવી છે.વર્તમાન સમયગાળાના અંતર્ગત ડિજિટલાઈઝેશનના ઉપયોગમાં વધારો થયો છે જેના કારણે NBFC ક્ષેત્રની કાર્યક્ષમતા,કાર્યપદ્ધતિ અને નાણાકીય સેવાની ગુણવત્તામાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન જોવા મળ્યું છે.વર્તમાન અભ્યાસ નો મુખ્ય હેતુ ભારતમાં NBFC ની સમીક્ષા કરવાનો છે જેમાં ડિજિટલાઈઝેશન અને NBFCનો MSME/SME ક્ષેત્રનાં પ્રભાવનું વિશ્લેષણ કરવાનો છે.આ અભ્યાસ ગૌણ ડેટા પર આધારિત છે જેમાં RBI રિપોર્ટ,સરકારી પ્રકાશનો, દ્વિતીય ડેટા નો સમાવેશ થાય છે અભ્યાસનો નિષ્કર્ષ દર્શાવે છે કે ભારતીય અર્થતંત્રમાં નાણાકીય સમાવેશ, ટકાઉ વૃદ્ધિ ,અને રોજગાર સર્જન માટે NBFC,MSME અને ડિજિટલાઈઝેશન વચ્ચેનો સંકલિત વિકાસ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે તેમજ સાયબર જોખમ ઘટાડવા માટે,નિયમનકારી મજબૂતી અને ડેટા સુરક્ષા પર ધ્યાન આપવાની પણ જરૂર છે જે આ અભ્યાસ દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે.

કીવર્ડ્સ: NBFC,નાણાકીય સમાવેશ,RBI SME/MSME ,ડિજિટલાઈઝેશન,નાણાકીય પ્રણાલી

પરિચય

નોન-બેંકિંગ નાણાકીય કંપનીઓ એવી કંપની છે જે કંપની ધારો 1956 હેઠળ નોંધાયેલ હોય છે નોન-બેંકિંગ નાણાકીય કંપનીઓ બેંકો જેવું જ કાર્ય કરે છે પરંતુ તેમને સંપૂર્ણ બેંકિંગ લાયસન્સ મળતું નથી. કેટલાક દાયકાઓમાં નોન-બેંકિંગનાણાકીય કંપનીઓએ નોંધપાત્ર વિકાસ કર્યો છે આ સંસ્થાઓ લોન આપવી,ઇન્વેસ્ટમેન્ટ,ફેક્ટરીંગ,હાયર-પરચેસ, લીઝીંગ વગેરે સેવાઓ આપે છે.NBFC કંપની ચેક બુક જેવી બેંકિંગ સુવિધા આપી શકતા નથી તેમજ તેમને જાહેર થાપણ સ્વીકારવાની મર્યાદિત મંજૂરી હોય છે. અર્ધ શહેરી વિસ્તારમાં અને ગ્રામીણ વિસ્તારમાં બેંકોની મર્યાદિત પહોંચ હોય છે જ્યારે NBFC ગ્રામીણ અને અર્ધ શહેરી વિસ્તારમાં પહોંચી તેમને સરળતાથી અને ઝડપથી નાણાકીય સેવાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવામાં સફળ બની છે.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19203239](https://doi.org/10.5281/zenodo.19203239)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

આરતી એ.મોહિતે,ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ કોમર્સ શ્રી. સી. એચ. ભીલ સરકારી આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, નસવાડી.

How to cite this article:

મોહિતે. આરતી. એ., & વસાવા. કિંજલબેન. એમ. (2026). ભારતમાં NBFC ની સમીક્ષા. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 252–258. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19203239>

NBFC કંપનીઓ એવા ક્ષેત્રને નાણાકીય સેવાઓ પૂરી પાડે છે કે જ્યાં બેંકો પોતાની પોહોચ ધરાવતા નથી. NBFC એ બેંકો ની પૂરક તરીકેની ભૂમિકા ભજવે છે. ભારતીય નાણાકીય વ્યવસ્થામાં NBFCઓએ મહત્વપૂર્ણ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. વર્તમાન સમયગાળામાં ભારતીય નાણાકીય ક્ષેત્રમાં ડિજિટલાઈઝેશન એ ક્રાંતિકારી પરિવર્તન લાવ્યું છે તેમજ નોન-બેંકિંગ નાણાકીય કંપનીઓની કાર્યપદ્ધતિમાં સુધારો થતો જોવા મળે છે જેમાં ઓનલાઈન લોન એપ્લીકેશન, ડિજિટલ KYC, GST ડેટા અને એકાઉન્ટ એગ્રીગેટર ફ્રેમવર્ક તથા UPI આધારિત ચુકવણી જેવી વ્યવસ્થાનો સમાવેશ થાય છે. NBFC કંપની ડિજિટલ ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરીને (MSME) નાના અને મધ્યમ ઉદ્યોગોને પારદર્શક, ઝડપી અને સરળતાથી ધિરાણ ઉપલબ્ધ કરાવે છે.

RBI એક્ટ હેઠળ NBFC ની વ્યાખ્યા.

નોન-બેંકિંગ નાણાકીય કંપની (NBFC) એ કંપની અધિનિયમ 1956 અથવા કંપની અધિનિયમ 2013 હેઠળ નો નોંધાયેલ કંપની છે. અને લોન, અડવાન્સીસ, સરકાર અથવા સ્થાનિક સત્તાવાળાઓ દ્વારા જારી કરાયેલ ડિબેનચર/બોન્ડ/સ્ટોક/શેર/સિક્યોરીટીઝનું સંપાદન અથવા સમાન પ્રકારની અન્ય માર્કેટેબલ સિક્યોરીટીઝ, ભાડા ખરીદી, લીઝિંગ વગેરેના વ્યવસાયમાં રોકાયેલી છે જેનો મુખ્ય વ્યવસાય કૃષિ પ્રવૃત્તિ, ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ, કોઇપણ માલ નું વેચાણ અથવા ખરીદી જેવી સંસ્થાનો સમાવેશ થતો નથી. નોન-બેંકિંગ નાણાકીય કંપની કોઇપણ વ્યવસ્થા હેઠળ એક સાથે અથવા કોઇપણ રીતે થાપણો અથવા હપ્તામાં ફાળા દ્વારા થાપણો પ્રાપ્ત કરવાનો મુખ્ય વ્યવસાય ધરાવે છે.

સાહિત્યની સમીક્ષા:

1. યાદવ મિલ્હાન, શનમુગન સુબ્રમણ્યમ (2025) “ વાણિજ્યિક બેંકો અને NBFC નાં સંદર્ભમાં ભારતમાં ડિજિટલ ધિરાણનો સ્વીકાર” આ અભ્યાસથી જાણવા મળ્યું છે કે ડિજિટલ ટેકનોલોજીના ઝડપી વિકાસે વૈશ્વિક સ્તરે નાણાકીય ક્ષેત્રમાં ક્રાંતિ લાવી છે. ડિજિટલ ધિરાણ નવીનતા તરીકે ઉભરી આવ્યું છે. ડિજિટલ ધિરાણનાં વિવિધ ફાયદાઓ હોવા છતાં ડિજિટલ ધિરાણ સેવાઓનાં અનેક પડકારોનો સામનો કરવો પડે છે. આ સંશોધનમાં (UTAUT2) મોડલનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો જાણવા મળ્યું કે NBFC ની રીપોર્ટિંગ ગુણવત્તા તેમની નફાકારકતા, લિવરેજ અને બજાર મૂલ્ય પર હકારાત્મક પ્રભાવ પાડે છે.
2. ડે દેબજ્યોતી, ગાંધી સુનીલ કુમાર (2024) “ ભારતમાં લિસ્ટેડ NBFCs નાં નાણાકીય અહેવાલ પર ભારતીય બજારમાં રૂપાંતરની અસર પર એક અભ્યાસ ” આ અભ્યાસથી જાણવા મળ્યું છે કે નાણાકીય નિવેદનમાં વધુ પારદર્શિતા લાવવા માટે ind-As એ ખાતાઓની નોંધમાં જાહેરાતની જરૂરિયાત વધારી છે. ind-As થી NBFC નાં કિસ્સામાં નાણાકીય નિવેદનની ગુણવત્તા તેમજ તેમના ખુલાસાઓમાં ચોક્કસ પણે સુધારો થયો છે.
3. સિંગ સોમ્યા, કુમાર રાજ (2017) “ ભારતમાં કોર્પોરેટ રીપોર્ટિંગ પ્રેક્ટિસ NBFC ની કેસ સ્ટડી” આ અભ્યાસથી જાણવા મળે છે કે કોર્પોરેટ રીપોર્ટિંગને વેપારનાં લાંબાગાળાના અસ્તિત્વ અને સફળતા માટે આવશ્યક પ્રવૃત્તિ માનવામાં આવે છે. આ અભ્યાસમાં NBFC ની કોર્પોરેટ રીપોર્ટિંગ નું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યો હતો. આ અભ્યાસથી જાણવા મળ્યું કે NBFC ની કોર્પોરેટ રીપોર્ટિંગ સંતોષકારક અને પારદર્શક હોવાનું જણાયું હતું.
4. દીપક કુમાર, શ્રીનિવાસ સુરેશ (2017) “ ભારતમાં નોન-બેંકિંગ નાણાકીય કંપનીઓનું નાણાકીય પ્રદર્શન” આ અભ્યાસથી જાણવા મળ્યું છે કે NBFC નાં નાણાકીય પ્રદર્શન પર નફાકારકતાનો અને એસેટ ટનઓવરનો નોંધપાત્ર પ્રભાવ પડે છે.
5. સોર્ના ગણેશ વી, મારિયા નોવીશ સોરીસ એન. (2016) નાણાકીય સુધારો અને વૈશ્વિક કટોકટી પછી ભારતમાં NBFC નો અભ્યાસ અને અભ્યાસમાં વિવિધ મુદ્દાઓના તારણો કાઢીને સારાંશ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. અભ્યાસમાં CAMEL મોડલનો ઉપયોગ કરીને NBFC નાં વર્તમાનની નાણાકીય સ્થિતિની તપાસ કરવામાં આવ્યું છે જે જાણવા મળે છે કે ભારતમાં નોન-બેંકિંગ નાણાકીય કંપનીઓનું ક્ષેત્ર ઘણું વ્યાપક છે અને જાણવા મળ્યું કે NBFC માં નાણાકીય મધ્યસ્થીઓ હોય છે.

6.અમરદીપ, એ. કે. અગ્રવાલ (2014) “ભારતમાં પસંદ કરેલ નોન-બેંકિંગ નાણાકીય કંપનીઓની વૃદ્ધિની સંભાવનાઓનું મૂલ્યાંકન” આ અભ્યાસમાં હાઉસિંગ ડેવલપમેન્ટના ફાઇનાન્સ કોર્પોરેશન લીમીટેડ (HDFC) અને સુંદરમ ફાઇનાન્સ લીમીટેડ (SFL) આ NBFC કંપનીઓના નાણાકીય પરિણામોનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું હતું. આ અભ્યાસનો સમયગાળો (2001-02 થી 2007-08)નો લેવામાં આવ્યો છે. આ અભ્યાસમાં જણાવવા મળ્યું કે RBI સરકારે NBFC માટે કોઈ ઉત્તેજના પેકેજની જાહેરાત કરી નથી NBFC ને પ્રોત્સાહન આપવા માટે સરકાર રૂ.25,000 કરોડ સહાય પૂરી પાડે તો NBFC ક્રેડિટમાં સુધારો થાય તેવી સંભાવના છે.

7.રિયા ગુપ્તા ,ડી.એન.સિંઘ (2010) “RBI માં નોંધાયેલ કંપનીઓના સંદર્ભમાં ભારતમાં નોન-બેંકિંગ નાણાકીય કંપનીઓનું કાર્યનો મહત્વપૂર્ણ અભ્યાસ” આ અભ્યાસમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે નાણાકીય ક્ષેત્ર એ આધુનિક અર્થતંત્રનું મહત્વનું ક્ષેત્ર છે. જેમાં 1990 નાં દાયકા પછી મહત્વપૂર્ણ સુધારો જોવા મળ્યો છે. RBI દ્વારા NBFC ઉદ્યોગમાં (KYC) statutory Liquidity Ratio, credit Rating, Capital Adequacy, Non-performing Assets Investment concentration Assets Liability Management અને Audit Committee વગેરે લાગુ કરવામાં આવ્યા છે. NBFC દ્વારા વર્તમાન વ્યાજ દરો ઓફર કરવામાં આવે છે અને વસુલવામાં આવે છે.

NBFC નાં વિવિધ પ્રકારો :

(source bankbazaar.com)

• રીઝર્વ બેંકમાં નોંધાયેલ NBFC નાં પ્રકારો :

- 1.રોકાણ અને ક્રેડિટ કંપની (ICC)
- 2.હાઉસિંગ ફાઇનાન્સ કંપની (HFC)
- 3.ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ફાઇનાન્સ કંપની (IFC)
- 4.ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ડેવલપમેન્ટ ફંડ (IDF-NBFC)
- 5.માઈક્રોફાઇનાન્સ ઇન્સ્ટીટ્યુશન (NBFC-IMF)
- 6.નોન-બેંકિંગ ફાઇનાન્સિયલ કંપની-ફેક્ટર્સ
- 7.મોર્ટગેજ ગેરન્ટી કંપની (MGC)
- 8.સ્ટાન્ડઅલોન પ્રાઇમરી ડીલર્સ (SPDs)
- 9.નોન-ઓપરેટીવ ફાઇનાન્સિયલ હોલ્ડિંગ કંપની (NOFHC)
- 10.NBFC – એકાઉન્ટ એગ્રીગેટર (NBFC-AA)
- 11.NBFC-પિયર ટુ પિયર લેન્ડિંગ પ્લેટફોર્મ(NBFC-P2P)

• નીચે નમૂના તરીકે 10 NBFCs અને તેમની કૂલ સંપત્તિઓ આપેલી છે :

Top 10 NBFC Ranking Based on AUM

	NBFC	Latest AUM/Total Assets C ₹.Cr
1.	Power finance corporation (PEC)	1,178.087
2.	REC Limited(Rural Electrification corp)	549,786
3.	Bajaj finance Limited	416,661
4.	LIC Housing finance Limited	309,587
5.	Tata capital Limited	243,896
6.	Shriram finance Limited	243,043
7.	Edelweiss financial services Ltd.	215,170
8.	Cholamandalam INV .&Fin .co.Ltd	199,876
9.	Muthoot finance Limited	122,000
10.	Mahindra &Mahindra financial services Ltd.	119,673

(bfsi.eletsonline.com/in india)

(niwashfc.com)

- રીઝર્વ બેંક નાં સંદર્ભ NBFC અને બેંકો વચ્ચેનો તફાવત :

NBFC અને બેંકો અલગ અલગ છે તેમજ બંને અલગ અલગ કાયદાકિય અને નિયમનકારી જરૂરીયાતોને આધીન છે.NBFC બેંકો જેવા જ કાર્યો કરે છે જેમ કે NBFC ધિરાણ આપે છે.અને રોકાણ કરે છે.નીચે તેમનો તફાવત દર્શાવ્યો છે.

- 1.બેંક ડિમાન્ડ ડિપોઝીટ સ્વીકારી શકે છે જ્યારે NBFC ડિમાન્ડ ડિપોઝીટ સ્વીકારી શકતા નથી.
- 2.બેંક ચેક જારી કરી શકે છે જ્યારે NBFC ચેક જારી કરી શકતા નથી.
- 3.ડીપોઝીટ વીમા સુવિધા ડિપોઝીટ લેનારા બેંકના ડિપોઝીટરો માટે ઉપલબ્ધ છે.જ્યારે NBFC નાં ડિપોઝીટરો માટે આ સુવિધા ઉપલબ્ધ નથી.

- NBFC નો MSME અને SME ક્ષેત્રમાં યોગદાન.

ભારતના સૂક્ષ્મ ,નાના અને મધ્યમ ઉદ્યોગ (MSME) એ નાણાકીય વર્ષ 2025માં દેશના GDP માં લગભગ 30% યોગદાન આપ્યું હતું જે નાણાકીય વર્ષ 2021 માં કોવિડ પછીના 27.3% નાં નીચલા સ્તરથી વધુ છે.(THE TIMES OF INDIA.20 JAN 2026) છેલ્લા પાંચ નાણાકીય વર્ષમાં MSME ની નિકાસ કામગીરી ત્રણ ગણી વધીને 12 લાખ કરોડ થઈ છે.આમ MSME

ભારતના કુલ નિકાસમાં 46% હિસ્સો ધરાવે છે MSME નાં આ વૃદ્ધિનાં સાથે ધિરાણનો વ્યાપ પણ ઝડપથી વધતો જોવા મળે છે ઓગસ્ટ 2025 માં MSME નું ધિરાણ 40 લાખ કરોડ હતું જે પાંચ વર્ષ પહેલા કરતા લગભગ 2.5 ગણું વધારે છે.નાણાકીય વર્ષ 2021 માં MSME (નોન-પર્ફોર્મિંગ એસેટ્સ) NPA 1.1 લાખ કરોડ હતું.જે નાણાકીય વર્ષ 2025 માં ઘટીને રૂ 80,749 કરોડ થઈ ગઈ હતી.રીઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયાના રિપોર્ટ અનુસાર NBFC MSME ને બેંકો કરતા વધુ ક્રેડિટ આપે છે રીપોર્ટનાં અનુસાર MSME ને આપવામાં આવેલા ક્રેડિટનું દર બેંકોથી ત્રણ ગણા વધારે છે તેવું જોવા મળ્યું છે. MSME ક્ષેત્રની ધિરાણ જરૂરિયાતોને NBFC પૂર્ણ કરે છે અને આર્થિક વૃદ્ધિમાં ફાળો આપે છે. NBFC એ તેમના MSME પોર્ટફોલિયોનો સતત વિસ્તાર કર્યો છે આમ MSME જેવા સેવાઓમાં રોકાયેલા ક્ષેત્રને NBFC ધિરાણ પૂરું પાડવામાં મુખ્ય હિસ્સો ધરાવે છે.(સંદીપ સોની 2023) બેંકોમાં 12.4 -12.7% MSME ક્રેડિટ વૃદ્ધિ જ્યારે NBFCમાં 21.2-42.4% જેટલો ક્રેડિટ વૃદ્ધિ દર જોવા મળે છે આમ બેંક કરતા NBFC નું ક્રેડિટનું વૃદ્ધિ દર ત્રણગણું જોવા મળ્યું છે.આ રિપોર્ટ બતાવે છે કે MSME ઉદ્યોગોને ટેકો આપવા માટે NBFC વધુ ઝડપી અને સુસંગત લોન ની સેવા પ્રદાન કરતા રહ્યા છે લગભગ 63 મીલીયન સાહસોનો MSME ક્ષેત્રમાં સમાવેશ થાય છે. MSME ક્ષેત્ર 18 લાખ કરોડ રૂપિયાથી વધુની ક્રેડિટ તક રજુ કરે છે.ખાનગી બેંકો (20.9%) અને જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો (20.9%) અને જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો (10.4%) ના 2021 થી નાણાકીય વર્ષ 2024 દરમિયાન 32% GDR નોંધાવ્યો છે.આમ NBFC MSME ધિરાણમાં મુખ્ય ખેલાડીઓ તરીકે ઉભરી રહ્યા છે.નાણાકીય વર્ષ 2026 સુધીમાં NBFC માટે MSME AUM રૂ.5.3 લાખ કરોડને પાર કરશે એવો અંદાજો છે.(14 મે 2025 BFSI રેટિંગ)

• NBFC નું ડિજિટલાઈઝેશન :

નોન-બેંકિંગ નાણાકીય કંપનીઓ ડિજિટલાઈઝેશન તરફ વળી રહ્યા છે નોન-બેંકિંગ નાણાકીય કંપનીઓ ડિજિટલ ધિરાણ હોય અથવા ચુકવણી ની સેવાઓ હોય NBFC કંપનીઓ ડિજિટલ ટેકનોલોજીમાં ખૂબ આગળ વધી રહ્યા છે.સેન્ટ્રલ બેંકે 30 ઓક્ટોબર 2025 નાં રોજ અથવા તે પહેલા બેંકો દ્વારા અપનાવવામાં આવેલા (CBS) ની જેમ જ કોર ફાઇનાન્સિયલ સર્વિસીસ સોલ્યુશન (CESS) લાગુ કરવા માટે 10 થી વધુ ફિક્સ્ડ પોઇન્ટ સર્વિસ ડિલિવરી યુનિટ ધરાવતા NBFC-UL અને NBFC -ML ને પણ ફરજિયાત બનાવ્યું છે.વધતા જતા ડિજિટલ ધિરાણ વિશાળ તકો પ્રદાન કરતી હોવાથી નવા પડકારોનો પણ સામનો કરવો પડે છે જેના કારણે NBFC એ મજબૂત શાસન અને જોખમ વ્યવસ્થાપન ધોરણો વિકસાવવાની તેમજ સાયબર ગુનાઓ વિશે સતર્ક રહેવાની પણ જરૂર છે.રીઝર્વ બેંક પણ નોન-બેંકિંગ નાણાકીય કંપનીઓને સીમલેશ ગ્રાહક ઇન્ટરફેસ માટે ડિજિટલ સોલ્યુશન અપનાવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે.રીઝર્વ બેંકે તેના રીપોર્ટમાં દર્શાવ્યું હતું કે NBFC કંપની ડિજિટલ ધિરાણ નાં ક્ષેત્રમાં અગ્રણી રહી છે 2019-20 માં NBFC એ 60% લોન ડિજિટલ રીતે મંજૂર કરી હતી (વિકાસ કુમાર ETBFSI) ડિજિટલ રીતે NBFC કંપની નાણાકીય વર્ષ 2026 નાં પહેલાં 6 મહિનામાં રૂ.97,381 કરોડ ની લોન મંજૂર કરી હતી એટલે કે કુલ વિતરણ નાં 80% ભાગ ડિજિટલ રીતે અપાયો છે.(Livemint.com.4 Dec 2025)

NBFC ક્ષેત્રનાં પડકારો:

- RBI દ્વારા નવા નિયમો જારી કરવા.
 - ડિજિટલાઈઝેશનમાં સાયબર અપરાધનાં જોખમ નો ઉદભવ.
 - ક્રેડિટ જોખમ અને NPA ની સમસ્યા નો ઉદભવ.
 - નિયમનાત્મક દબાણ.
 - લિક્વિડિટી જોખમ નો ઉદભવ
 - મૂડી પર્યાપ્તતા અને સ્પર્ધા
 - અભ્યાસની મર્યાદાઓ
- પ્રસ્તુત અભ્યાસ મુખ્યત્વે પ્રકાશિત વાર્ષિક અહેવાલો અને વેબસાઈટમાંથી લેવામાં આવેલ ગૌણ ડેટા પર આધારિત છે.

- વર્તમાન અભ્યાસ “ભારતમાં NBFC ની સમીક્ષા” કે જેમાં MSME અને SME ક્ષેત્રમાં યોગદાન અને NBFC નું ડિજિટલાઈઝેશન ની સમીક્ષા પૂરતો જ આ અભ્યાસ મર્યાદિત છે જેની પોતાની મર્યાદાઓ છે

નિષ્કર્ષ :

વર્તમાન અભ્યાસના આધારે સ્પષ્ટ થાય છે કે ભારતમાં NBFC કંપનીઓ દેશની અર્થવ્યવસ્થામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે જ્યાં બેંકો ની પોહોચ નહિવત છે ત્યાં NBFC કંપનીઓ પોહોચીને ઝડપી અને સરળતાથી નાણાકીય સેવાઓ પૂરી પાડે છે નોન-બેંકિંગ નાણાકીય કંપનીઓએ પોતાની નાણાકીય વ્યવસ્થામાં ડિજિટલાઈઝેશનનો સમાવેશ કર્યો જેના કારણે NBFC ક્ષેત્રમાં પારદર્શિતા આવી છે તેમજ NBFC ની કાર્યક્ષમતામાં વધારો થયો છે અને ગ્રાહકો સુધીની પોહોચમાં વધારો થયો છે. ડિજિટલ ટેકનોલોજીના ઉપયોગથી NBFC નાં NPA નિયંત્રણમાં સહાયતા મળી છે NBFC કંપની AI આધારિત ક્રેડિટ સ્કોરિંગ , ઓનલાઈન લોન એપ્લિકેશન , ડિજિટલ KYC અને ફિનટેક ના સહકાર દ્વારા MSME અને SME ક્ષેત્રોને ઓછા સમયગાળાના અંદર ધિરાણ ઉપલબ્ધ કરાવી રહ્યા છે તેમ છતાં NBFCઓને સાયબર સુરક્ષા, ડેટા ગોપનીયતા અને નિયમનાત્મક દબાણ જેવા પડકારોનો સામનો કરવો પડે છે જેથી ટેકનોલોજી અને જવાબદારી ની સાથે સુરક્ષિત નાણાકીય વ્યવસ્થા ઘડવી અત્યંત જરૂરી બની જાય છે.

સૂચનો :

નોન-બેંકિંગ નાણાકીય કંપનીઓએ MSME ક્ષેત્રના ધિરાણ માટે AI , બિગ ડેટા અને મશીન લર્નિંગ જેવા ડિજિટલ ટેકનોલોજીનો વધુ ઉપયોગ કરવો જોઈએ અને MSME એકમો માટે સેક્ટર-સ્પેસિફિક ડિજિટલ લોન પ્રોડક્ટ્સ વિકસાવવાની પણ જરૂર છે. રીઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા નવા નવા નિયમો NBFC કંપનીઓ ઉપર લાગુ કરતી હોય છે ખાસ કરીને RBI દ્વારા ડિજિટલ નોન-બેંકિંગ કંપનીઓ માટે સ્પષ્ટ અને સરળ નિયમનકારી માળખું ઘડવું જોઈએ જેથી ડિજિટલાઈઝેશનમાં NBFC મજબૂતરીતે બની રહે તેમજ સાયબર જોખમ ઘટાડવા માટે અને ડેટા સુરક્ષા માટે મજબૂત સાયબર સિક્યુરિટી પોલીસી અમલમાં લાવવી જોઈએ જેથી જોખમો ઘટાડી શકાય. તેમજ MSME ક્ષેત્રમાં ડિજિટલ ફાઇનાન્સિયલ લીટરેસી વધારવા માટે MSME ઉદ્યોગકારો માટે જાગૃત અને તાલીમ કાર્યક્રમોનો આયોજન કરવો જોઈએ.

સંદર્ભો:

1. અમરદીપ, એ કે અગ્રવાલ (2014). ભારતમાં પસંદ કરેલ નોન-બેંકિંગ નાણાકીય કંપનીઓની વૃદ્ધિની સંભાવનાઓનું મૂલ્યાંકન . ચૌધરી ચરણ સિંગ યુનિવર્સિટી,, 254. Retrieved from <http://hdl.handle.net/10603/24221>
2. ડે.બજ્યોતી, ગાંધી સુનીલ કુમાર (2024). ભારતમાં લીસ્ટેડ NBFCs ના નાણાકીય અહેવાલ પર ભારતીય બજારમાં રૂપાંતરની અસર પર એક અભ્યાસ. કલ્યાણી યુનિવર્સિટી,, 298. Retrieved from <http://hdl.handle.net/10603/649704>
3. દીપક કુમાર, પિ.શ્રીનિવાસ સુરેશ (2017,). ભારતમાં નોન-બેંકિંગ નાણાકીય કંપનીઓનું નાણાકીય પ્રદર્શન એક અભ્યાસ. ઉત્તર -પૂર્વીય હિલ યુનીવર્સિટી , 108. Retrieved from <http://hdl.handle.net/10603/252295>
4. યાદવ મિલાન, શનમૂગન સુબ્રમણ્યમ (2025). વાણિજ્યિક બેંકો અને NBFC ના સદર્ભમાં ભારતમાં ડિજિટલ ધિરાણનો સ્વીકાર નો અભ્યાસ. દક્ષિણ બિહારની સેન્ટ્રલ યુનિવર્સિટી,, . Retrieved from <http://hdl.handle.net/10603/687080>
5. રિયા ગુપ્તા, ડી.એન.સિંઘ(2010). RBI માં નોંધાયેલ કંપનીઓનાં સંદર્ભમાં ભારતમાં નોન-બેંકિંગ નાણાકીય કંપનીઓનું કાર્ય નો મહત્વપૂર્ણ અભ્યાસ. વિ.બી.એસ.પૂર્વાચલ યુનિવર્સિટી,, 212. Retrieved from <http://hdl.handle.net/10603/169088>
6. શિલ્પા જૈન, (2023). ભારતમાં NBFC ની સમીક્ષા. જરનલ ઓફ કોમર્સ એન્ડ અકાઉન્ટીંગ રીસર્ચ ,, 9,. Retrieved from https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/120456053/A_Review_of_NBFCs_in_India-libre.pdf?1735296215
7. સિંગ સોમ્યા, કુમાર રાજ (2017). ભારતમાં કોર્પોરેટ રીપોર્ટીંગ પ્રેક્ટીસ NBFC ની કેસ સ્ટડી . બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી,. Retrieved from <http://hdl.handle.net/10603/276058>
8. સોર્નાગણેશ વી, મારિયા નેવિસ સોરીસ એન. (2016). નાણાકીય સુધારા અને વૈશ્વિક કટોકટી પછી ભારતમાં NBFC નો અભ્યાસ. મનોમનિયમ સુંદરનાર યુનીવર્સિટી,, 313. Retrieved from <http://hdl.handle.net/10603/151560>

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-2 (XVIII)| February - 2026

9. રીઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા (RBI),રિપોર્ટ ઓન ટ્રેન્ડ એન્ડ પ્રોગ્રેસ ઓફ બેંકિંગ ઇન ઇન્ડિયા.

10. RBI ફાઇનાન્સિયલ સ્ટેબીલીટી રિપોર્ટ

11. મિનિસ્ટ્રી ઓફ MSME ,ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા-એન્યુઅલ રિપોર્ટ

12. NITI આયોગ-ડીજિટલ ફાઇનાન્સિયલ ઇનકલુશન રિપોર્ટ.

<https://rbi.org.in>

<https://rbi.org.in/commonman/Gujarati/scripts/compol.aspx>

<https://bfsi.economictimes.indiatimes.com/articles/indias-commerce-ministry-unveils-major-initiatives-to-strengthen-trade-and-startups/122833812>

6960b9b6-4944-8322-b051-130d528415c4

<http://hdl.handle.net/10603/252295>

696495a6-e2dc-8321-b91a-19ef906e2e5a

<http://hdl.handle.net/10603/599666>

<https://www.bankbazaar.com/tax/indias-top-nbfc-ranking.html?utm>

<https://bfsi.economictimes.indiatimes.com/news/nbfc/nbfc-set-expand-msme-lending-20-in-fy26-outpacing-banks-despite-profitability-pressure/121254057>

https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/120456053/A_Review_of_NBFCs_in_India-libre.pdf?1735296215

https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/120456053/A_Review_of_NBFCs_in_India-libre.pdf?1735296215

https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/120456053/A_Review_of_NBFCs_in_India-libre.pdf?1735296215

Original Article

આધુનિક ભારતના કર માળખામાં ડીજીટલાઇઝેશનની ભૂમિકાઓનો અભ્યાસ

પ્રફુલ્લકુમાર.એમ.વસાવા

Veer Narmad South Gujarat University, Surat

Manuscript ID:

સારાંશ

JRD -2026-180257

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 259-263

February- 2026

Submitted: 14 Jan 2026

Revised: 24 Jan. 2026

Accepted: 05 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

વર્તમાન સમયગાળામાં ભારતના કર માળખામાં ડીજીટલાઇઝેશનએ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. કરદાતા સાથે મજબૂત સંબંધ બનાવવા માટે અને કર વ્યવસ્થાને પારદર્શક અને વધુ કાર્યક્ષમ બનાવવા માટે ભારત સરકાર દ્વારા અનેક ડીજીટલ પહેલો અમલમાં મૂકવામાં આવી છે. આ અભ્યાસનો મુખ્ય હેતુ ભારતના કર માળખામાં ડીજીટલાઇઝેશનની ભૂમિકાઓમાં, ડીજીટલાઇઝેશનની અસર અને તેમના પડકારોનો અભ્યાસ કરવાનો છે. આ અભ્યાસમાં સરકારી અહેવાલો, આંકડાકીય માહિતી, તેમજ સંશોધન લેખો જેવા દ્વિતીય હેતુનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ અભ્યાસથી જાણવા મળ્યું છે કે ડીજીટલાઇઝેશનનાં કારણે કરદાતાઓનો વિશ્વાસ વધ્યો છે તેમજ ટેક્સ અનુપાલનમાં સુધારો અને કર વસુલાતમાં વધારો થયો છે.

કિવર્ડ્સ :- ડીજીટલાઇઝેશન, GST, ઈ-ફાઇલિંગ, ઇન્ડિયા. ટેક્સ સ્ટ્રક્ચર

પરિચય

આધુનિક ભારતનું કર માળખું એ દેશની આર્થિક વિકાસ પ્રક્રિયાનો આધાર સ્તંભ છે. અને સામાજિક સમાનતા અને શાસન વ્યવસ્થાની કાર્યક્ષમતાનું પ્રતિબિંબ છે. સરકાર માટે કર આવક મુખ્ય સ્ત્રોત છે જેના દ્વારા શિક્ષણ આરોગ્ય, પાયાની સુવિધાઓ અને ગરીબી નાબૂદી અને વિકાસ યોજનાઓ અમલમાં મૂકવામાં આવે છે પણ પરંપરાગત કર પ્રણાલીમાં જટિલ પ્રક્રિયાઓ કાગળ આધારિત કામગીરી માનવ હસ્તક્ષેપ, કરચોરી & ભ્રષ્ટાચાર જેવી સમસ્યાઓ લાંબા સમયથી પડકાર રૂપ રહી છે. આથી આ પરિસ્થિતિમાં માહિતી સંચાર ટેકનોલોજી (ICT) આધારિત ડીજીટલાઇઝેશનમાં ભારતીય કર પ્રણાલી એક મહત્વપૂર્ણ સુધારાત્મક પગલાં તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. છેલ્લા કેટલાક દાયકામાં ભારત સરકાર દ્વારા “ડીજીટલ ઇન્ડિયા” પહેલ હેઠળ યોગ્ય સ્વરૂપ આપવાનો વ્યાપક પ્રયાસ કર્યો છે. આવકવેરા અને પરોક્ષ કર બંને ક્ષેત્રોમાં ઈ-ફાઇલિંગ, ઈ-પેમેન્ટ, પાન-આધાર લિન્કિંગ GST નેટવર્ક (GSTN) ઈ- ઇન્વોઇસિંગ ઈ-વે બિલ, કેસલેસ એસેસમેન્ટ અને કેસલેસ અપીલ જેવી વ્યવસ્થાઓ એ કર વ્યવહારને વધુ સરળ, ઝડપી અને પારદર્શક બનાવવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. આધુનિક ભારતમાં કર માળખામાં ડીજીટલાઇઝેશન માત્ર ટેકનોલોજીકલ બદલાવ નથી પરંતુ એક સંસ્થાગત અને નીતિગત પરિવર્તન છે. ડીજીટલ પ્રણાલીએ Ease of Doing Business માં સુધારો કર્યા છે. ખાસ કરીને નાના-માધ્યમ વર્ગ (MSME) ઉદ્યોગો માટે કર અનુપાલન સરળ બનાવવામાં આવ્યું છે. આથી કરદાતાઓ માં વિશ્વાસ અને કરદાતાઓને સહાયક બનવા લાગ્યું છે.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19203563](https://doi.org/10.5281/zenodo.19203563)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

પ્રફુલ્લકુમાર.એમ.વસાવા, Veer Narmad South Gujarat University, Surat

How to cite this article:

વસાવા, પ્રફુલ્લકુમાર. એમ. (2026). આધુનિક ભારતના કર માળખામાં ડીજીટલાઇઝેશનની ભૂમિકાઓનો અભ્યાસ. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 259–263. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19203563>

ભારત દેશમાં કર(Tax) નાં 2 પ્રકાર છે.

1. પ્રત્યક્ષ કર
2. પરોક્ષ કર

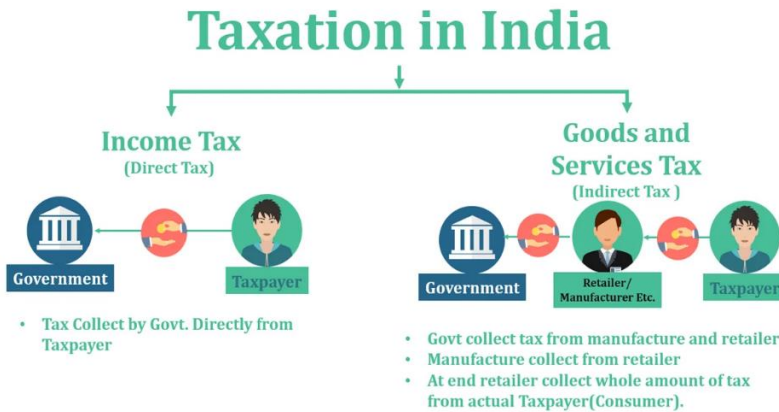
પ્રત્યક્ષ કર

પ્રત્યક્ષ કર એટલે એવો કર જેમાં એકજ વ્યક્તિઓ કરવેરાને આધીન હોય છે, જેનો અર્થ એ છે કે વ્યક્તિ કર ચુકવવાની કાનૂની જવાબદારીની જેમ વાસ્તવિક નાણાકીય બોજો સહન કરે છે. જે એસ. મિલ અનુસાર પ્રત્યક્ષ કર એ છે જે કર વ્યક્તિઓ પર મંગાવવામાં આવે છે, આથી તેને ચુકવવા જરૂરી હોય છે. કેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ કર, રાજ્ય પ્રત્યક્ષ કર, કોર્પોરેટ કર, જમીન મહેસૂલી કર, સુરક્ષા વ્યવહાર કર વગેરે જેવા કરો કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકાર દ્વારા વસુલવામાં આવતા હોય છે. વ્યક્તિગત આવકવેરો સૌપ્રથમ 1869માં ભારતના કેન્દ્રિય બજેટમાં પ્રસ્તાવિક કરવામાં આવ્યો હતો પણ આવકવેરો અધિનિયમ 1961ની જોગવાઈ નીચે મુજબ આપેલ છે.

1. પગારની આવક
2. ઘરની મિલકતની આવક
3. વ્યવસાય, વ્યવસાયનો નફો, લાભમાંથી આવક
4. મૂડી નફામાંથી આવક
5. અન્ય સ્ત્રોતમાંથી આવક

પરોક્ષ કરવેરા:-

જે કરવેરો અલગ અલગ વ્યક્તિઓ પર અસર ધરાવે છે. તેને પરોક્ષ કરવેરો કહી શકાય છે. આ કર એવું સૂચવે છે કે એક વ્યક્તિની કર ચુકવવાની કાનૂની જવાબદારી માનવામાં આવે છે. પરંતુ બીજી વ્યક્તિઓ વાસ્તવમાં નાણાકીય બોજો ઉઠાવતા હોય છે વહન કરતા હોય છે, “હાર્ટલીના મતે ગ્રાહકો વચ્ચે વ્યાપારી સ્પર્ધા દ્વારા ઝડપથી સ્થાનાંતરિત થતા કરવેરા પરોક્ષ કરવેરા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ભારતમાં પરોક્ષ કર વેરો સૌપ્રથમ 1944માં U.K થી આયાત થતી ચીજ વસ્તુઓ પર ભારતીય ઉત્પાદનો પર આબકારી જકાતનાં રૂપમાં રજુ કરવામાં આવ્યો છે પરંતુ જ્યારથી ભારત દેશ માં GST (માલ અને સેવા કર) ૧ જુલાઈ ૨૦૧૭ માં ભારત દેશમાં અમલ થયો પછી ઘણા કેન્દ્રિય અને રાજ્ય કરવેરા નાબૂદ કરવામાં આવ્યા છે. કેન્દ્રિય પરોક્ષ કરવેરા કે જે GST હેઠળ આવેજી હતા તેમાં એક્સાઇઝ ડ્યુટી, કસ્ટમ ડ્યુટી, સર્વિસ ટેક્સ વગેરે રાજ્ય પરોક્ષ કરવેરા કે જે GST હેઠળ આવેજી હતા તેમાં વેટ, મનોરંજન કર, લક્ઝરી ટેક્સ, એન્ડ્રી ટેક્સ, સ્ટેમ્પ ડ્યુટી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

(<https://tutorstips.com.png>)

સાહિત્યની સમીક્ષા

1.નિકિતા યાદવ, વિબી .સિંગ (2012) “ઈ-ગર્વનન્સ ભારતમાં ભૂતકાળ ,વર્તમાન અને ભવિષ્ય” આ અભ્યાસમાં કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારો દ્વારા સંચાલિત ઈ-ગર્વનન્સ પ્રોજેક્ટની સૂચીઓની સાથે ઈ-ગર્વનન્સ રૂપરેખા અને એપ્લિકેશનોનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. આ નવી ટેકનોલોજીની સાથે ઈ-ગર્વનન્સ કામગીરીને સચોટ રીતે રજુ કરવામાં આવી છે. આ અભ્યાસમાં એવું દર્શાવવામાં આવ્યું છે. કે ઈ-ગર્વનન્સ માટે ભવિષ્યની ટેકનોલોજીનો પ્રસ્તાવ રજુ કરવામાં આવ્યો છે અને ક્લાઉડ કમ્પ્યુટિંગ એન ઓપેન સોર્સ વિના ઈ-ગર્વનન્સ અમલ કરવામાં આવે તો એ જૂની ટેકનોલોજી માનવામાં આવે છે જેથી ક્લાઉડ કમ્પ્યુટિંગ અને ઓપેનસોર્સ એ I.T ક્ષેત્રમાં સૌથી વધુ પ્રચલિત માનવામાં આવે છે આ ઉભરતી નવી ટેકનોલોજીનો વધારેમાં વધારે ઉપયોગ કરવું ખુબજ જરૂરી છે અને આ ટેકનોલોજી સંસ્થાઓને તકનીકી લાભો જ પ્રદાન કરતી નથી પરંતુ આર્થિક લાભો પણ પ્રદાન કરે છે. ઓપેન સોર્સ અને ઈ-ગર્વનન્સ પશ્ચિમી દેશોમાં ખુબજ લોકપ્રિય છે પણ ભારતમાં આ ટેકનોલોજીને ઉભરતી ટેકનોલોજી માનવામાં આવે છે

2. સૈયદ કાશિક રઝા ઝૈદી ,કેસી ડેનીયલ્સ હેન્ડરસન, ગૌરવ ગુપ્તા (2015) “ઈ-ફાઈલિંગ ટેક્સ પર સંસ્કૃતિની મધ્યમ અસર. આ અભ્યાસમાં જાણવા મળ્યું છે કે ભારત દેશ વિવિધતા અને સંસ્કૃતિમાં વિશ્વમાં ઝડપથી વિકસતું જતું અર્થતંત્ર માનવામાં આવે છે. ભારતની વસ્તી સંસ્કૃતિ ,ધર્મો અને ભાષાઓથી બનેલી છે. જે IT ના સ્વીકારને અસર કરે છે જેથી નિયમનકારો ટ્રસ્ટવેર ડીઝાઇનરો માંટે ખુબજ મહત્વનું છે આથી સંસ્કૃતિએ ટેકનોલોજીની સ્વીકૃતિ પર અસર કરી છે આ અભ્યાસમાં ઇલેક્ટ્રોનિક્સ સિસ્ટમ રચનાએ અમલીકરણ તકનીક પસાર ઈ-ફાઈલિંગને સુધારવા માટે ખાનગી ટેક્સ ફાઈલિંગ પોર્ટલને મદદ કરે છે.

3.ડૉ.આર.સર્વમંગલ ,ફરજના એ (૨૦૨૧) “ભારતમાં ડિજિટલ ટેક્સનું તુલનાત્મક વિશ્લેષણ “ આ અભ્યાસ પરથી જાણવા મળ્યું છે કે ડિજિટલ ટેક્સ ટેકનોલોજીના ઉપયોગ થી ઉદ્યોગ જગતને અને ઈ-કોમર્સને અસર થઈ રહી છે પણ ડિજિટલ ઉત્પાદનમાં જટિલ ઘટકોનો ઉપયોગ કરવાથી વ્યવસાયને અસર થાય છે તે કોઈ સ્પષ્ટ માહિતીઓ સામે કેવું વર્તવું તે અંગે સર્વસંમતિ પુનઃ સ્થાપના માટે સરકારે પગલાઓ લેવા જોઈએ.

4.અગમ્ય મેથેઈ (૨૦૨૪)” કરવેરા વહીવટતંત્રનાં ડિજિટલાઈઝેશનની અસર અગેનો પરિપેક્ષ” આ અભ્યાસમાંથી જાણવા મળ્યું છે. ભારત દેશમાં કરવેરા સિસ્ટમમાં નવીનતા જ્યારથી આવી છે ત્યારથી નિયંત્રણની પ્રક્રિયાઓ બદલી નાંખવામાં આવી છે. ભારત સરકાર દ્વારા ઈ-ફાઈલિંગ ,કેસલેસ મૂલ્યાંકન પ્રણાલી શરૂ કરવામાં આવી છે. જૂની સિસ્ટમ થી નવી કરવેરા ડિજિટલ સિસ્ટમ તરફ આગળ વધવાથી માનવભૂલો ઓછી થાય છે જેના ભાગરૂપે ભ્રષ્ટાચારમાં ઘટાડો નોંધાયો છે. ડિજિટલ પરિવર્તન એ ભારતના કરવેરા વ્યવસ્થાપનને સુધારવા માટે ભંડોળ એકત્ર કરવા માટે નવી તકો ઉભી કરે છે. કરવેરા ડિજિટલાઈઝેશનની ભારત માટે હકારાત્મક પરિણામો આવી રહ્યા છે.

5 સ્ટેફની એમ. એન્ટોનિયો ,ફ્લોરીંડા જી, વિગોન્ટે, મારમેલો વિ .આબન્ટે (2025) “ ઈ-ગર્વનન્સ ટેક્સેશન સિસ્ટમમાં નવીનતાઓ શ્રેષ્ઠ પ્રથાઓની વર્ણનાત્મક સમીક્ષા” આ અભ્યાસ પરથી જાણવા મળે છે. ઈ-ગર્વનન્સએ ખરેખર જાહેર વહીવટ પરિદ્રશ્યને બદલી નાખ્યું છે. જેના કારણે સરકારી સેવાઓ નાગરિકો માટે વધુ કાર્યક્ષમ અને પારદર્શક બનાવવામાં આવ્યું છે અને ટેકનોલોજીમાં ઝડપી વિકાસ સાથે ગતિ જાળવવામાં મદદ રૂપ થાય આ સંશોધન માંથી એવું જાણવા મળ્યું કે નવીનતા અને પારદર્શિતા માં વધારો થયો છે ત્યારે કરચોરી રોકવામાં મદદ થાય છે. એકબીજા સાથે જોડાયેલ દેશોમાં વાજબી કરવેરા ને સક્ષમ બનાવવામાં મદદરૂપ થયું છે.

કર માળખામાં ડિજિટલાઈઝેશનની ભૂમિકાઓ :

➤ (GSTN) GST નેટવર્ક :

જેના કારણે કરદાતાઓ માટે સમય અને ખર્ચની બચત થાય છે. તેમજ કરદાતા સરળતાથી કારની ચુકવણી કરી શકે છે. GSTN એ એવું ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ છે કે જેમાં રજીસ્ટ્રેશન, રીટર્ન ફાઈલિંગ અને ટેક્સ ક્રેડીટ મેનજમેન્ટને વ્યવસ્થિત બનાવવાનું કર્યા કરે છે. GSTN ભારતની સૌથી મોટી ડિજિટલ ટેક્સ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર સિસ્ટમ છે. જે દેશભરમાં એકરૂપ કર વ્યવસ્થા લાગુ કરે છે. GSTN (Good and Services Tax Network) જે આધારિત હોય છે. GSTN ની સ્થાપના ૨૦૧૩

કરવામાં આવી હતી જેનો મુખ્ય હેતુ કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારોને એકજ ડીજીટલ પ્લેટફોર્મ પર લાવવાનો છે. GST સંબંધિત પ્રક્રિયાઓ માટે સમગ્ર દેશમાં GST ની પ્રક્રિયા પારદર્શક, એકરૂપ અને ઓનલાઈન બનાવવામાં આવી છે.

➤ ફેસલેસ એસેસમેન્ટ :

ફેસલેસ એસેસમેન્ટ દ્વારા આવકવેરો અધિકારી અને કરદાતા વચ્ચે મુલાકાત થતી નથી જેના કારણે ભૂસ્તાચાર થવાનો સંભવ રહેતો નથી ફેસલેસ એસેસમેન્ટ એ ડીજીટલ કર તપાસ પ્રક્રિયા છે. જેમાં સમગ્ર પ્રક્રિયા ઇલેક્ટ્રોનિક પ્લેટફોર્મ દ્વારા ઓનલાઈન કરવામાં આવે છે. ફેસલેસ એસેસમેન્ટનાં કારણે કરદાતાઓ માટે સમયની અને ખર્ચની બચત થાય છે. તેમજ નાના અને મધ્યમ MSME કરદાતાઓ માટે સરળતા રહે છે અને એકસમાન કર પ્રક્રિયા દેશભરમાં જોવા મળે છે.

➤ ડેટા એનાલિટીક્સ અને આર્ટિફિસીયલ ઇન્ટેલીજન્સ (AI)

ટેક્સ ચોરી ડેટા એનાલિટીક્સ દ્વારા ઓળખવામાં આવે છે. જેમાં અમુક અસામાન્ય વ્યવહાર જેમાં ખર્ચ વધુ બતાવવું અને આવક ઓછી બતાવવી, સતત ખોટ બતાવવી કંપનીઓ, તેમજ અચાનક ITC માં ભારે વધારો ધરાવતી કંપનીઓના અસામાન્ય વ્યવહારને ઓળખે છે, અને ટેક્સ ચોરી કરનારને ઓળખે છે. ડેટા એનાલિટીક્સ અને AI એ ટેક્સ ચોરી ઘટાડો કરે છે અને કર વસુલાતમાં વધારો જોવા મળે છે. તેમજ માનાવભૂલોમાં પણ ઘટાડો થવો જોવા મળે છે ડેટા એનાલિટીક્સ અને AI ના ઉપયોગના કારણે નિષ્પક્ષ કર પ્રશાસન અને પારદર્શક કર માળખું તેમજ ઝડપી અને ચોક્કસ નિર્ણય પણ લેવામાં આવે છે.

ભારતમાં ટેક્સ એનાલિટીક્સ માટે નીચેના ડેટાનો ઉપયોગ કરવામાં આવી રહ્યો છે.

- TDS/TCS ડેટા
- ઈ-વેબીલ ડેટા
- કસ્ટમ અને આયાત -નિકાસ માહિતી
- PAN -આધારલિંક ડેટા
- GST રિટર્ન (GSTR-1, GSTR-3)
- બેંક ટ્રાન્ઝેક્શન (AIS, ITS)
- આવકવેરા રિટર્ન (ITR)

ડીજીટલાઇઝેશનના પડકારો :

- ટેકનોલોજીની અસમાનતા હોવી
- અર્ધશહેરી અને ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરની અછત હોવી
- સાઈબર સુરક્ષાનું જોખમ
- ડીજીટલ ડિવાઇડ

અભ્યાસની મર્યાદા:-

➤ આ અભ્યાસ માત્ર ગૌણ ડેટા પર આધારિત છે. જેમાં મુખ્યત્વે પ્રકાશિત વાર્ષિક અહેવાલો અને વેબસાઈટોનો સમાવેશ થાય છે.

➤ વર્તમાન અભ્યાસ જેમાં ડીજીટલાઇઝેશનમાં દર્શાવેલ અમુક મુદ્દાઓ જ લેવામાં આવ્યા છે જેની પોતાની મર્યાદાઓ છે.

નિષ્કર્ષ

આ અભ્યાસના આધારે જાણવા મળે છે કે વર્તમાન સમયગાળામાં ડીજીટલાઇઝેશન એ આધુનિક ભારતના કર માળખામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી રહ્યું છે. કર વ્યવસ્થાને, કાર્યક્ષમ એને વધુ પારદર્શક તથા કરદાતા કેન્દ્રિત બનાવવામાં સફળતા માટે માહિતી અને સંચાર ટેકનોલોજીનો વ્યાપક ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ડીજીટલાઇઝેશનના કારણે કર અનુપાલનમાં સુધારો જોવા મળ્યો છે. જેમકે ઈ-પેમેન્ટ, ફેરવેલ એસેસમેન્ટ, GST નેટવર્ક ડેટા એનાલિટીક્સ જેવી ડીજીટલ પહેલોના કારણે

કર વસુલવાની પ્રક્રિયામાં સરળતા રહે છે. ડીજીટલાઇઝેશનનાં કારણે ઓટોમેટેડ સિસ્ટમ તેમજ રીયલ ટાઇમ ડેટા મોનીટરીંગ દ્વારા કર વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. જેના કારણે કર વ્યવહાર વધુ નિયંત્રિત બન્યો છે. અને કરદાતાઓના સમયની બચત તેમજ ખર્ચમાં ઘટાડો થાય છે. અને કર ચુકવણી સરળતાથી કરી શકે છે. ડીજીટલાઇઝેશનનાં લાભોની સામે તેમની મર્યાદાઓ પણ છે. જેમાં ઈન્ટરનેટ સુવિધાઓની અછત ટેકનોલોજી અંગેની અજ્ઞાનતા અને સાઈબર જોખમો જેવા પડકારો પણ અસ્તિવમાં છે. ભારત સરકારે સાઈબર સુરક્ષા વ્યવસ્થાને મજબૂત કરવી જોઈએ તેમજ ટેકનોલોજીકલ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરનો વિકાસ અને તાલીમ કાર્યક્રમો અમલમાં મુકવી જોઈએ આ વર્તમાન અભ્યાસમાં ડીજીટલાઇઝેશન એ ટેકનોલોજી અને માનવ સંસાધન સંકલનની સાથે કર માળખાને વિશ્વસનીય અને સર્વસમાવેશક અને વધુ મજબૂત બનાવવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. ભવિષ્યમાં ડીજીટલ કર વ્યવસ્થાનો વ્યાપ વધારવો જેથી ભારતની આર્થિક વિકાસ પ્રક્રિયાને વધુ ગતિ મળી રહેશે .

સૂચનો :

GST અને Income Tax કર પોર્ટલ્સ ને સામાન્ય કોઈ પણ કરદાતા સરળતાથી ઉપયોગ કરી શકે તે માટે કર પોર્ટલ્સને બહુભાષી, યુઝરફ્રેન્ડલી અને સરળ બનાવવી જોઈએ. ડીજીટલાઇઝેશનના ઉપયોગમાં ઘણા સાયબર જોખમોનો ઉદભવે છે. જેના માટે સરકારે સાઈબર સુરક્ષા અને ડેટા પ્રાઈવસી માટે કડક નિયમન અપનાવવો જોઈએ. આપણે જોઈએ છે કે કર વિવાદની ઘટનાઓ વધતી જાય છે માટે કર વિવાદનું નિવારણ કરવા માટે સંપૂર્ણ ડીજીટલ અને સમયબદ્ધ grievance redressal મીકેનીઝમ વિકસાવવો જોઈએ.

સંદર્ભ

1. અગમ્ય મેથર્ઈ (2024). કરવેરા વહીવટતંત્રનાં ડીજીટલ, JSDC, 12. Retrieved from <https://jsdconline.com/journal/jsdc/index.php/home/article/view/110>
2. નિકીતા યાદવ, વિબીસિંગ (2012). ઈ-ગવર્નન્સ ભારતમાં ભૂતકાળ, વર્તમાન અને ભવિષ્ય. ઇન્ટરનેશનલ જનરલ ઓફ કમ્પ્યુટર એપ્લીકેશન, , 13. Retrieved from <https://arxiv.org/pdf/1308.3323>
3. ડૉ.આર.સર્વમંગલ ફરજી (2021). ભારતમાં ડીજીટલ ટેક્સનું તુલનાત્મક વિશ્લેષણ, SJCC મેનેજમેન્ટ રિસર્ચ રીવ્યુ., 137-151. doi:10.35737/sjccrnrr/vll/il/2021/165525 30
4. સૈયદ કાશિક રઝા ઝૈદી, કેસી ડેનીઅલ્સ હેન્ડરસન (2015). ભારતમાં ઈ-ફાઈલિંગ કર પર સંસ્કૃતિની મધ્યમ અસર. . 17. Retrieved from <https://scholarworks.calstate.edu/downloads/6108vh276>
5. સ્ટેફની એન્ટોનિયો, ફ. જ. (2025). ડીજીટલ રાજ્યનું નિયમન:- ભારતમાં કેસ સ્ટડી સાથે પડકારો મુદાઓ અસર, ઈ-ગવર્નન્સ ટેક્સેશન સિસ્ટમમાં નવીનતાઓ શ્રેષ્ઠ પ્રથાઓની વર્ણનાત્મક સમીક્ષા. 5. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=5259086
6. ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા-મિનિસ્ટ્રી ઓફ ફાઇનાન્સ રિપોર્ટસ

GST કાઉન્સિલ પબ્લિકેશન

રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા રિપોર્ટ

વરિઓસ રિસર્ચ જનરલ્સ

<https://www.rbi.org.in/>

<https://www.incometax.gov.in>

<https://tutorstips.com/wp-content/uploads/2020/05/Taxation-Feature-image-min.png>

https://egov.eletsonline.com/2024/04/gst-reshaping-indirect-taxation-through-digital-governance/?utm_source

https://www.jneonatalurg.com/index.php/jns/article/view/6556?utm_source

https://www.business-standard.com/economy/analysis/advancing-tax-administration-role-of-technology-in-india-s-tax-ecosystem-124122301148_1.html?utm_source

Original Article

Indian Knowledge System With Reference To NEP: Integrating Traditions Innovation & Multi-Disciplinary Learning”

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી (Indian Knowledge System) અને NEP 2020

પટેલ સપનાકુમારી એ.

19 સી, મહેરાબાદ સોસાયટી, ઘેલખડી, નવસારી

Email: patelsapna20598@gmail.com

Manuscript ID:

સારાંશ

JRD -2026-180258

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 264-266

February- 2026

Submitted: 14 Jan 2026

Revised: 24 Jan. 2026

Accepted: 05 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી (indian knowledge system-IKS) ભારતની પ્રાચીન, સમૃદ્ધ અને સર્વાંગી વિચારધારાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. આ જ્ઞાન પ્રણાલી વેદ, ઉપનિષદ, દર્શનશાસ્ત્ર, આયુર્વેદ, યોગ, ખગોળશાસ્ત્ર, ગણિત, નૈતિકતા, વ્યાકરણ અને લોકજ્ઞાન ના આધારે વિકસેલી છે. તેનો મુખ્ય હેતુ માનવના શારીરિક, માનસિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસનો છે. અને બીજી તરફ આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલી વિજ્ઞાનિક અભિગમ, ટેકનોલોજી, ઉદ્યોગ અને વૈશ્વિક જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખીને રચાયેલી છે. આ સંશોધનપત્ર માં ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી અને આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલી ની વચ્ચેના તાત્વિક આધાર, તફાવતો, લાક્ષણિકતાઓ, સમન્વય અને પડકારોની સંભાવનાઓનું વિસ્તૃત વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. આ અભ્યાસ દર્શાવે છે કે બંને પ્રણાલીઓનો સંકલિત અભિગમ જ ભવિષ્ય માટે સંતુલિત અને માનવકેન્દ્રિત શિક્ષણ પ્રણાલી રચી શકે છે.

શબ્દ સૂચિ : ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી , આધુનિક શિક્ષણ , મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણ , ગુરુકુળ , સમન્વય

પ્રસ્તાવના:

ભારત માત્ર દેશ નથી, તે સંસ્કૃતિ , સંસ્કાર અને સર્વેદનાનો સંગમ છે. ભારત દેશ એ જ્ઞાન ની ધરતી છે . જ્યાં વિચાર અને દર્શન સાથે વિકસે છે . ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી ઓ માં સિંધુખીણ ની સંસ્કૃતિ લગભગ 1300-3300 BCE અને વૈદિક સમયગાળા 500-1500 BCE આસપાસ પ્રાચીન મૂળ છે . તેથી જ કહેવાય છે કે " ભારતમ્ જ્ઞાન-ભૂમિ: અસ્તિ " (વૈદિક વિચાર) , " જ્ઞાનં પરમં બલમ્" (મહાભારત -ભાવાર્થ આધારિત)

શિક્ષણ કોઈ પણ સમાજ ની પ્રગતિ નો મુખ્ય આધાર છે . પ્રાચીન ભારતે શિક્ષણ ને જીવન ના ચાર પુરુષાર્થ - ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ સાથે જોડી ને જોયું હતું. શિક્ષણ દ્વારા વ્યક્તિ માં જ્ઞાન , વિવેક , શિસ્ત અને નૈતિકતા નો વિકાસ થાય તે મુખ્ય વ્યવસ્થા નો આધાર રહી છે , જ્યાં શિષ્ય ગુરુના આશ્રમ માં રહી ને જીવન સાથે જોડાયેલું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરતો હતો.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19203357](https://doi.org/10.5281/zenodo.19203357)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

પટેલ સપનાકુમારી એ., 19 સી, મહેરાબાદ સોસાયટી, ઘેલખડી, નવસારી

How to cite this article:

પટેલ સપનાકુમારી એ. (2026). Indian Knowledge System With Reference To NEP: Integrating Traditions Innovation & Multi-Disciplinary Learning" ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી (Indian Knowledge System) અને NEP 2020. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 264–266. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19203357>

આધુનિક યુગ માં શિક્ષણ નું સ્વરૂપ બદલાયેલું છે . વૈશ્વિકરણ , ટેકનોલોજી અને ઔદ્યોગીકરણ ના વિકાસ ને કારણે શિક્ષણ વધુ વ્યવસાયલક્ષી બન્યું છે જો કે , આ પ્રક્રિયા માં મૂલ્ય શિક્ષણ અને માનવ સંવેદના ની અવગણના થતી જોવા મળે છે . આ સંજોગો માં ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી અને આધુનિક શિક્ષણ નું સંકલન સમય ની માંગ બની ગયું છે .

સંશોધન ના ઉદ્દેશ્યો :

- ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી ના તત્વજ્ઞાનીક આધાર ને સમજવું.
- આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલી ની રચના અને લક્ષ્યો નું વિશ્લેષણ કરવું.
- બંને પ્રણાલીઓ વચ્ચે ના તફાવતો અને સમાનતાઓ શોધવા.
- સર્વાંગી અને મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણ મોડેલ વિકસાવવા ની શક્યતો તપાસવી.

સંશોધન પદ્ધતિ :

પ્રસ્તુત સંશોધન પેપર માં વર્ણાત્મક અને વિકસલેષનાત્મક પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી છે . શૈક્ષણિક ગ્રંથો , ભારતીય દર્શન શાસ્ત્ર અને આધુનિક શિક્ષણ વિષયક વિચારો નો અભ્યાસ દ્વારા આ પેપર તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે.

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી :

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી માત્ર ગ્રંથ સંપદા નથી . પરંતુ જીવન જીવવાની એક દ્રષ્ટિ છે . આ પ્રણાલી માં જ્ઞાન ને ત્રણ સ્તરે જોવામાં આવ્યું છે :- શ્રવણ , મનન અને નિદિધ્યાસન, તેમજ શિક્ષણ નો અંતિમ હેતુ આત્મજ્ઞાન અને સમાજ કલ્યાણ છે .

વૈદિક શિક્ષણ :

વેદો માં શિક્ષણ ને પવિત્ર કાર્ય માનવામાં આવ્યું છે .શિક્ષણ દ્વારા વ્યક્તિ માં ધર્મ ,સત્ય તેમજ કર્તવ્યભાવ વિકસે તેના પર ભાર મુકવામાં આવ્યો છે.

ગુરુકુલ પ્રણાલી :

આ પ્રણાલીમાં શિષ્ય ગુરુ સાથે રહી ને શિસ્ત સેવા અને સ્વ અનુશાસન શીખતો હતો. તે સમયે શિક્ષણ પ્રકૃતિ સાથે સંકળાયેલું હતું .

જીવનમૂલ્યો :

સત્ય , અહિંસા , અપરિગ્રહ , કટુણા અને સહઅસ્તિત્વ જેવા મૂલ્યો ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી ના કેન્દ્રમાં છે .

આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલી :

આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલી પશ્ચિમી વિચારધારા પાર આધારિત છે . તેમાં વૈજ્ઞાનિક અભિગમ, પ્રયોગાત્મક અને તર્કશક્તિ અભ્યાસ ને મહત્વ આપવામાં આવે છે .

વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણ :

આધુનિક શિક્ષણ માં સંશોધન પ્રશ્નોત્તરી અને નવીનતા ને પ્રોત્સાહન મળે છે .

ટેકનોલોજી અને શિક્ષણ :

ડિજિટલ શિક્ષણ, ઓનલાઇન લર્નિંગ અને આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજેન્સ શિક્ષણ ને વૈશ્વિક બનાવ્યું છે .

વ્યવસાયલક્ષી અભિગમ :

આધુનિક શિક્ષણ મુખ્યત્વે રોજગાર અને કારકિર્દી કેન્દ્રિત છે

મુદ્દો	ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી	આધુનિક શિક્ષણ
શિક્ષણ પદ્ધતિ	ગુરુ -શિષ્ય પરંપરા	સંસ્થાગત શિક્ષણ

હેતુ ઓ	આત્મિક અને નૈતિક વિકાસ	વ્યવસાયિક વિકાસ
મૂલ્યો	જીવનમૂલ્યો પર ભાર	કુશળતા પર ભાર

બંને પ્રણાલીઓ નું સંકલન :

આજ ના સમયમાં માત્ર ટેક્નિકલ જ્ઞાન પૂરતું નથી . નૈતિક સંકટ , માનસિક તણાવ અને સામાજિક વિખૂટાંપણું વધતું જાય છે . આવી સ્થિતિ માં ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી ના મૂલ્યો આધુનિક શિક્ષણમાં સમાવિષ્ટ કરવાથી સંતુલિત વિકાસ શક્ય બને NEP 2020 અને ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી :

નવી શિક્ષણ નીતિ, 2020 ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી ને શિક્ષણ પુનઃ સ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે . ધોરણ 1 થી સ્નાતક કક્ષા સુધી ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી ના આધારે કોઈ પણ વિષય હોવો જોઈએ . જેથી આપણે ભારતીય સંસ્કૃતિ થી પરિચિત થઈએ. સ્થાનિક ભાષાઓ,યોગ,નૈતિક શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ પર ભાર મુકવામાં આવ્યો છે

પડકારો :

- પાઠ્યક્રમ માં યોગ્ય સંકલન નો અભાવ
- મૂલ્ય શિક્ષણ ને ગૌણ માનવાની માનસિકતા
- શિક્ષકો ને પૂરતી તાલીમ ન હોવી

સૂચનો :

- શિક્ષક તાલીમ માં ભારતીય દર્શન નો અભ્યાસ
- પાઠ્યક્રમ માં યોગ અને ધ્યાન નો સમાવેશ
- પ્રયોગાત્મક મૂલ્યશિક્ષણ પર ભાર

નિષ્કર્ષ :

આ બંને પ્રણાલી એકબીજા ના વિરોધી નથી. પરંતુ પૂરક છે . બંને ના સંકલનથી માનવકેન્દ્રિત સર્વાંગી અને મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણ પ્રણાલી વિકસી શકે છે . આ પ્રમાણે નું શિક્ષણ સમાજ ને માત્ર કુશળ માનવશક્તિ નહિ પરંતુ એક જવાબદાર નાગરિકો પણ આપી શકે છે .

સંદર્ભ સૂચિ :

1. પ્રોફેસર ડો મીના એસ વ્યાસ (2025),ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી (ખ્યાલ અને ઉપયોગીતા)
2. ડો મૌલિક જે કેલૈયા (બ્રહ્મભટ્ટ) "ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા"
3. નવી શિક્ષણ નીતિ -2020 નવી દિલ્હી: શિક્ષણ મંત્રાલય

Original Article

કુંદનિકા કાપડિયા ની વાર્તાઓમાં નારી સંવેદના

ગામીત અર્જુનભાઈ ચીમનભાઈ.

રિસર્ચ સ્કોલર, સુરેન્દ્રનગર યુનિવર્સિટી વાઘવાન

Manuscript ID:

સારાંશ

JRD -2026-180259

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 267-269

February- 2026

Submitted: 14 Jan 2026

Revised: 24 Jan. 2026

Accepted: 05 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી (indian knowledge system-IKS) ભારતની પ્રાચીન, સમૃદ્ધ અને સર્વાંગી વિચારધારાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. આ જ્ઞાન પ્રણાલી વેદ, ઉપનિષદ, દર્શનશાસ્ત્ર, આયુર્વેદ, યોગ, ખગોળશાસ્ત્ર, ગણિત, નૈતિકતા, વ્યાકરણ અને લોકજ્ઞાન ના આધારે વિકસેલી છે. તેનો મુખ્ય હેતુ માનવના શારીરિક, માનસિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસનો છે. અને બીજી તરફ આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલી વિજ્ઞાનિક અભિગમ, ટેકનોલોજી, ઉદ્યોગ અને વૈશ્વિક જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખીને રચાયેલી છે. આ સંશોધનપત્ર માં ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી અને આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલી ની વચ્ચેના તાત્વિક આધાર, તફાવતો, લાક્ષણિકતાઓ, સમન્વય અને પડકારોની સંભાવનાઓનું વિસ્તૃત વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. આ અભ્યાસ દર્શાવે છે કે બંને પ્રણાલીઓનો સંકલિત અભિગમ જ ભવિષ્ય માટે સંતુલિત અને માનવકેન્દ્રિત શિક્ષણ પ્રણાલી રચી શકે છે.

શબ્દ સૂચિ : ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી , આધુનિક શિક્ષણ , મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણ , ગુરુકુળ , સમન્વય પ્રસ્તાવના:

ભારત માત્ર દેશ નથી, તે સંસ્કૃતિ , સંસ્કાર અને સંવેદનાનો સંગમ છે. ભારત દેશ એ જ્ઞાન ની ધરતી છે . જ્યાં વિચાર અને દર્શન સાથે વિકસે છે . ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી ઓ માં સિંધુખીણ ની સંસ્કૃતિ લગભગ 1300-3300 BCE અને વૈદિક સમયગાળા 500-1500 BCE આસપાસ પ્રાચીન મૂળ છે . તેથી જ કહેવાય છે કે " ભારતમ્ જ્ઞાન-ભૂમિ: અસ્તિ " (વૈદિક વિચાર) , " જ્ઞાનં પરમં બલમ્" (મહાભારત -ભાવાર્થ આધારિત)

શિક્ષણ કોઈ પણ સમાજ ની પ્રગતિ નો મુખ્ય આધાર છે . પ્રાચીન ભારતે શિક્ષણ ને જીવન ના ચાર પુરુષાર્થ - ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ સાથે જોડી ને જોયું હતું. શિક્ષણ દ્વારા વ્યક્તિ માં જ્ઞાન , વિવેક , શિસ્ત અને નૈતિકતા નો વિકાસ થાય તે મુખ્ય વ્યવસ્થા નો આધાર રહી છે , જ્યાં શિષ્ય ગુરુના આશ્રમ માં રહી ને જીવન સાથે જોડાયેલું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરતો હતો. ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાના ક્ષેત્રે કુંદનિકા કાપડિયા નું નામ ખૂબ જ સન્માનપૂર્વક લેવામાં આવે છે. ટૂંકી વાર્તા નું સ્વરૂપ પ્રાચીન ભલે રહ્યું પણ સમયે સમયે તેમાં આવેલા પરિવર્તનોને કારણે આ સ્વરૂપ ઘણું લોકપ્રિય બન્યું છે .આ સમયમાં સ્ત્રી લેખિકાઓએ નારીવાદ માં પોતાની મહત્વની ભૂમિકા નિભાવી આ સ્ત્રી લેખિકાઓમાં કુંદનિકા કાપડિયા નું નામ અગ્રેસર રહ્યું છે. તેમની વાર્તાઓની ભૂમિકા વિશિષ્ટ છે. તત્ત્વજ્ઞાન સંવાદિતા સૌંદર્યની શોધ તથા આધ્યાત્મિકતા એમના પ્રમુખ ઘટકો છે. હૃદયના ઉત્તમ ભાવના ઉનાળાને તાગવાનું એમને ગમે છે.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19203425](https://doi.org/10.5281/zenodo.19203425)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

ગામીત અર્જુનભાઈ ચીમનભાઈ, રિસર્ચ સ્કોલર, સુરેન્દ્રનગર યુનિવર્સિટી વાઘવાન

How to cite this article:

ગામીત. અર્જુનભાઈ. ચીમનભાઈ. (2026). કુંદનિકા કાપડિયા ની વાર્તાઓમાં નારી સંવેદના. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 267–269. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19203425>

એમને વિચારોમાં રસ છે. અને ચેતનાના ઊંડા સ્તરને સ્પર્શવાની નેમ થી એમણે ઘણી વાર્તાઓ રચી છે. જીવનના ગાઢ સંસ્પર્શની અનુભૂતિ લેખિકા કાપડિયા ને પ્રિય છે અને એમનો આ અભિગમ એમની રચનાઓમાં પ્રતિબિંબિત થયો છે. કુંદનિકા કાપડિયાની વાર્તાઓમાં નારી સંવેદનાને લગતી વાર્તાઓ વિદાય, પુનરાગમન, સુખ, સાથ, ફરી વરસાદ, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

'વિદાય'

વિધિ નિર્મિત વાસ્તવિક સંજોગોમાં મળતા ને અનન્યથી કાયમ માટે ખોટા પડતા ગોપિકા મનમોહન ના નિષ્ફળ પ્રણયની વેદના ને ધ્વનિત કરતા એક અસરકારક વાર્તા બની રહે છે. લેખિકાએ પ્રથમ ખંડમાં જ મનમોહન ગોપિકાના શૈશવકારના સ્નેહ સ્મરણોને સંદર્ભે એ બેઉ જો ઉત્તરત્તર વધારે ને વધારે નજીક આવતા જાય એ ત્રણેય પૂર્વની પૂર્વભૂમિકા રચી છે. પ્રથમ ખંડના અંતમાં જગદીશના પ્રવેશથી પ્રણેય ત્રિકોણના પરિણામની પણ સૂચવી છે; મનમોહન ગોપિકાના જીવનમાં વીસ વરસ બાદ ફરી અનાયાસે આવ્યો તે પૂર્વ જો ગોપિકા તો જગદીશની વાત દત્તા બની ચુકી છે. જગદીશ ગોપિકાના રસ રુચિ પ્રવૃત્તિ વચ્ચે આભ જમીનનો તફાવત છે. અહીંયા ગોપિકા ની મનોવેદના સામે આવે છે. કહે છે કે તમારી કવિતા સાંભળું છું ત્યારે મારી અંદર જે ધુમરાઈ રહ્યું છે, તેની ઝંખના તીવ્ર બની જાય છે. જે તમારું જ હોય ને છતાં જેને તમે પામી ન શકો એની વેદના કેવી હોય. તમને ખબર છે? તમારી કવિતામાં જ મનની બધી વાતો પ્રગટ થાય છે. જાણે મારી અંદર પ્રવેશીને તમે મારા અંતર સ્તર સુધી પહોંચી ગયા છો. તમારી સાથે એટલે જ આટલી નિકટતા લાગે છે.

'તમે એક વર્ષ વહેલા કેમ ન આવ્યા?' અહીં જ વાર્તામાં નારી સંવેદના આપણને જોવા મળે છે. ગોપિકાના ભાવિ દાંપત્ય જીવનની કડુણિકા ઓર ઘુટાઇ છે. જે સાવ પોતાની નિકટ છે, જે પોતાનો જે છે, તેને પામી ન શકવાની વેદના, આમ ઉત્તરત્તર પરાકાષ્ઠા એ પહોંચી, એક હૃદય દ્રાવક કોરુણીકામાં પર્યવસાન પામે છે.

'પુનરાગમન'

કુંદનિકા કાપડિયા ની આ 'પુનરાગમન' વાર્તામાં મહેન્દ્ર અને સૂરમાં નો પ્રેમ કેન્દ્ર સ્થાને છે. લેખિકાએ જન સમાજ પુરુષ વિચારસરણીને અહીં ઉજાગર થવાના બદલે સ્ત્રીમાં રહેલ આંતરિક શક્તિ અને બળને જાગૃત કર્યો છે. સૂરમાં ને કુવારી મા ભલે બનાવી પણ બિચારી કે લાચારી કે સમાજના મહેરા ટોણા અને યાતનાઓથી પીડાતી નથી દર્શાવી. તેમણે સૂરમાં ને સમાજમાં બધાની વચ્ચે કે ઉન્મત મસ્તકે જીવતી દર્શાવી છે. સૂરમાની સમજદારી સામે મહેન્દ્રનો પાસ્યતાપ ઉણો ઉતરતો જણાય છે. મહેન્દ્ર સૂરમાને જોઈને શરમથી માથું નીચે ઝૂકી જાય છે. મહેન્દ્રએ ભૂલ નહીં પણ અપરાધ કર્યો હતો તેણે પોતાની પ્રેમિકાને દગો આપ્યો છે જે કેસરીએ મહેન્દ્ર પર વિશ્વાસ કરીને પોતાની અંતરમાં સૃષ્ટિના દ્વાર તેની સામે ખોલી દીધા હતા. તેને મુશ્કેલીના સમયમાં મૂકી દીધી અને પોતે નાસી ગયો હતો. ટૂંક સમાજના તિરસ્કારની વચ્ચે એકલી મૂકી કાયર બનીને ભાગી ચૂક્યો હતો. અહીંયા આપણને સૂરમાં ની અંદર રહેલી નારી સંવેદના નો પરિચય થાય છે.

*'સુખ'

વાર્તામાં અમિતા અને સોના બે બહેનોના પાત્રને સંદર્ભે લેખિકાએ મોટી બહેન અમિતાના દાંપત્ય જીવનના ભૌતિક સુખ સમૃદ્ધિની પકડતા સ્પૃટ કરી છે. વાર્તાના પ્રારંભથી જો બેઉ બહેનોના વ્યક્તિત્વમાં રહેલા વિરોધ ભિન્નતાને સંવાદોથી સૂચવવામાં આવ્યા છે. આઠ વર્ષ પરદેશથી આવીને મોટી બહેન અમિતાને ત્યાં મહેમાન થાય છે. સોનાને પ્રેમ પ્રકૃતિના તત્વ, પશુ, પંખી, માનવી સૌ સુધી વિસ્તરેલો છે. પ્રેમની ચેતના ની ક્ષીતિજને નો વિસ્તારે એવા સોના, હીરા મોતીના દાગીના કિંમતી રાચરચિલાં, બંગલા ગાડી કીમતી વસ્ત્રો વગેરેમાં અમિત અને રસ છે. એવો સોનાને નથી. એની ચેતના વિસ્તારી નથી. ધન દોલત વૈભવ અને જડ બનાવી દીધી છે. વાર્તામાં અમિતા તરફથી સોનાને આપવાની કીમતી ભેટના શુભેચ્છા કાર્ડ ઉપર શું લખવું? એમ અજીત સોનાને પૂછે છે ત્યારે માન સંભળાય એવા ધીમા અવાજે સોના આટલું જ કહે છે:

"લખો કે મારી બહેનને મળ્યું છે તેવું સુખ મને ન મળે."અહીંયા બે બહેનો વચ્ચેની જે નારી સંવેદના જે છે એનો ઉજાગાર થતો આપણને જોવા મળે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં કુંદનિકા કાપડિયા એવી લેખિકા છે જેમણે પોતાના જીવન અનુભવો અને સૌમ્ય ગણના થી મહિલાઓની આંતરિક દુનિયા અને સંવેદનાઓને સુંદર રીતે વર્ણન કર્યું છે. તેમની વાર્તાઓમાં 'નારી' માત્ર પાત્ર નથી, પરંતુ સામાજિક સંબંધોથી સરહદ પાર કરીને પોતાનું અસ્તિત્વ શોધતી સંવેદનશીલ નારીઓ મનુષ્ય પણ છે.

વાર્તાઓમાં મુખ્યત્વે મહિલાઓના અંદરની ભાવનાઓ, પરિવારોમાં તેમની ભૂમિકા, પ્રેમ અને વ્યથા, સમાજના પાખંડ સામેની ચિંતાઓ ઉદભવે છે. તેમ જ વાર્તાઓમાં મહિલાઓને એક શક્તિશાળી, બુદ્ધિશાળી, વિચારશીલ અને સંવેદનશીલ બનાવે છે. સામાન્ય જીવનમાં ફસાયેલા હોવા છતાં આંતરિક રીતે મજબૂત તેમજ પ્રેમની અસલી ભાવના, જીવનના સંકટો અને પોતાનું સ્થાન શોધવાની તકલીફો આ તમામ મૌલિક મુદ્દાઓ તેમની વાર્તાઓનું મુખ્ય કેન્દ્ર છે.

કુંદનિકા કાપડિયા ની વાર્તાઓમાં ભાષાશૈલી સરળ પરંતુ ચોટદાર છે નારી સંવેદના માત્ર દૈનિક અનુભૂતિઓ સુધી મર્યાદિત નથી પરંતુ તે મહિલાની આંતરિક ક્ષમતાને સમાજ સાથે મિલાવે છે. સામાન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો કુંદનિકા કાપડિયા ની વાર્તાઓમાં નારી સંવેદનાના એક એવી શક્તિશાળી આસ્થા છે જેને લખાણમાં જીવંત કરવાની લેખિકાએ સુસંગત રીતે વર્ણન કર્યું છે.

સંદર્ભ

1. વિદાય વાર્તા, સં. હિમાંશુ શેલત, પૃ. 35
2. સુખ વાર્તા, સં. હિમાંશુ શેલત, પૃ.76
3. વાર્તા વિશેષ,કુંદનિકા કાપડિયા સં. હિમાંશી શેલત
4. <https://youtu.be/IURSpwABhIU?si=6Ex49P1dCFOYL7UG>

Original Article

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અને આધુનિક શિક્ષણ

પુષ્પાબેન યુ. વસાવા

પીએચ. ડી. અધ્યેત્રી (ગુજરાતી), ગોવિંદ ગુરુ યુનિવર્સિટી, ગોધરા

Email: jagdishbhaivasava4@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180260

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 270-273

February- 2026

Submitted: 14 Jan 2026

Revised: 24 Jan. 2026

Accepted: 05 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

સારાંશ :

ભારતનાં મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ એન.વી. રામજાએ હાલમાં જ આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલી વિશે નિવેદન આપ્યું છે કે, "આધુનિક શિક્ષણ માત્ર ઉપયોગીતાવાદી છે. વિદ્યાર્થીઓનું ચરિત્ર નિર્માણ નથી કરતું." આ વિધાન આંશિક રીતે આજના શિક્ષણને લાગુ પડે જ છે, પરંતુ Nep-20 અંતર્ગત માળખું ખુલ્લી શિક્ષણ વ્યવસ્થાને અનુસરે છે. આજે દરેક વ્યક્તિ જીવિકાલક્ષી શિક્ષણ મેળવી રહ્યો છે. ચોસઠ કળાઓને જો શિક્ષણમાં સ્થાન મળે તો Nepની નવી આશાઓ જન્મે તેમ છે, છતાં પણ સાંપ્રત યુગમાં જ્ઞાનના નવા પડકારો ઝીલી શકે, જ્ઞાન આશ્રિત જીવિકાનું નિર્માણ થાય અને લોકહિત માટે જ્ઞાનની વ્યાપક ભાગીદારીને ઉત્તેજન મળે એવા ઉદ્દેશ સાથે Nep-20ની નીતિ સફળ થાય એવી આશાઓ શિક્ષણ ચિંતકો સેવી રહ્યા છે. 'સા વિદ્યાયા વિમુક્તયે' અર્થાત્ મુક્તિ અપાવે તે વિદ્યા. એ સુક્તિ અનુસાર જ્ઞાન વડે મનુષ્ય દુનિયાના સુખભોગમાંથી મુક્ત થઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે તે જ સારી વિદ્યા છે. આજનું શિક્ષણ આ આશયથી જોજન દૂર છે. આજનું શિક્ષણ વ્યગ્રતા, અસમાનતા, અશાંતિ સમાન જણાય છે. પ્રાચીન જ્ઞાન પ્રણાલી સમાજના તમામ વર્ગો માટે ઉપલબ્ધ ન હતી, જ્યારે આજે શિક્ષણ તમામ વર્ગો માટે ઉપલબ્ધ બન્યું છે. પ્રાચીન જ્ઞાન પરંપરા સર્વાંગી શિક્ષણ પર વજન મૂકે છે તો આજનું શિક્ષણ વ્યક્તિગત રુચિ અને વલણો પર ભાર મૂકે છે.

પ્રસ્તાવના

રાષ્ટ્રને સંસ્કારી, સુરક્ષિત અને સુવ્યવસ્થિત રાખવા માટે કેળવણી એ મૂળભૂત જરૂરિયાત છે. જ્ઞાન દ્વારા જ માનવજાતનો સર્વાંગી વિકાસ થાય છે. કેળવણી માનવને જીવનની વિકટ પરિસ્થિતિમાં મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવાની તાકાત આપે છે. પરંતુ કેળવણીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો મુક્તિ છે. સંસ્કૃતમાં કહેવાયું છે કે, "નાસ્તિ વિદ્યા સમ ચક્ષુઃ ।" અર્થાત્ વિદ્યા સમાન નેત્ર નથી. વિદ્યા એ માનવનું ત્રીજું નેત્ર છે. આ જ્ઞાનરૂપી નેત્ર ખોલવાથી ચોતરફ પ્રકાશ ફેલાય છે. એમ કહી શકાય કે, મનુષ્ય માટે વિકાસની તમામ દિશાઓ ખુલી જાય છે. અંગ્રેજીમાં કહેવાયું છે કે, 'Knowledge is power' એટલે કે જ્ઞાન જ શક્તિ છે. આ જ્ઞાનરૂપી તાકાત મનુષ્યને તમામ રીતે સશક્ત બનાવે છે. પ્રાચીનકાળમાં વૈદિક પરંપરાગત શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. ગુરુકુળોમાં આચાર્ય દ્વારા શિષ્યોને તમામ વિષયોનું પરંપરાગત શિક્ષણ અપાતું હતું. આશ્રમમાં રહીને જ શિષ્યો ભણતા અને તમામ કામ પણ જાતે કરતા હતા. આજે પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19203619](https://doi.org/10.5281/zenodo.19203619)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

પુષ્પાબેન યુ. વસાવા, પીએચ. ડી. અધ્યેત્રી (ગુજરાતી), ગોવિંદ ગુરુ યુનિવર્સિટી, ગોધરા

How to cite this article:

વસાવા. પુષ્પાબેન. યુ. (2026). ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અને આધુનિક શિક્ષણ. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 270-273. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19203619>

આધુનિક યુગમાં ગુરુ અને શિષ્ય અમુક કલાકો એકબીજાના સાનિધ્યમાં રહીને શિક્ષણ મેળવે છે. વળી, આજે શિષ્ય પોતાની રસ અને રુચિ અનુરૂપ કોઈ એક કે બે વિદ્યાશાખાઓ પસંદ કરી તેમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવે છે. શિક્ષણ આજે તમામ વર્ગનાં લોકો માટે ઉપલબ્ધ થઈ ગયું છે. ઔપચારિક તથા અનૌપચારિક એમ બે રીતે આધુનિક શિક્ષણનો પ્રવાહ વહી રહ્યો છે.

‘શિક્ષણ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ:

સંસ્કૃતમાં ‘શિક્ષ’ ધાતુમાંથી ‘શિક્ષા’ શબ્દનો જન્મ થયો છે. જેનો અર્થ વિદ્યા મેળવવી થાય છે.^૧ અહીં ‘શિક્ષા’ પરથી જ શિક્ષણ શબ્દ નીપજ્યો છે. જેના સમાનાર્થી શબ્દ ‘વિદ્યા’ અને ‘કેળવણી’ પણ છે. ‘વિદ્’ ધાતુમાંથી ‘વિદ્યા’ શબ્દ પણ મળે છે, જેનો અર્થ છે જાણવું.^૨ પોતાની આસપાસના વાતાવરણને જાણવું, સમસ્યાઓનો ઉકેલ શોધવા માટે માર્ગ જાણવાના અર્થમાં આ શબ્દ પ્રચલિત છે. અંગ્રેજીમાં ‘Education’ શબ્દ લેટિન ‘Educere’માંથી ઉતરી આવ્યો છે. જેનો મતલબ થાય છે; શિષ્યમાં જ્ઞાનની જિજ્ઞાસા પેદા કરવી, તેનું જતન કરવું અને અંદરની ઊર્જાને બહાર પ્રગટાવવી એવો થાય છે.^૩

શિક્ષણની સંકલ્પના :

શિક્ષણ એ આંતર અને બાહ્ય અભિગમ ધરાવતું શાસ્ત્ર છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમના કેળવણીકારો પરા અને અપરા વિદ્યાની સમજ સાથે શિક્ષણનો વિચાર પણ રજૂ કરે છે. મન, બુદ્ધિ, જ્ઞાન, પ્રકૃતિ જેવી પરિભાષાઓના સંદર્ભે તેને સમજાવવા તેઓ પ્રયાસ કરે છે. અહીં વિશ્વના આ શિક્ષણવિદોની દ્રષ્ટિએ શિક્ષણની સંકલ્પના સમજવાનો ઉપક્રમ રાખેલ છે.

ભારતીય ચિંતકોનો અભિગમ :

- શિક્ષણ માનવને આત્મવિશ્વાસ અને નિઃસ્વાર્થી બનાવે છે. - ઋગ્વેદ
- કેળવણી એટલે જ માનવ અને સમાજનું નિર્માણ - ડૉ. રાધાકૃષ્ણન
- કેળવણી એટલે સત્યની ખોજ, સત્યની અભિવ્યક્તિ અને સ્વીકૃતિ. - રવીન્દ્રનાથ ટાગોર
- કેળવણી એટલે જ આત્મસાક્ષાત્કાર.^૪ - શંકરાચાર્ય

પાશ્ચાત્ય ચિંતકોનો અભિગમ :

- કેળવણી બાળકની અંતર્નિહિત શક્તિઓનો બહિર્ગત વિકાસ છે. - ફ્રોબેલ
- સ્વસ્થ શરીરમાં સ્વસ્થ મનનું નિર્માણ એટલે કેળવણી - એરિસ્ટોટલ
- યોગ્ય આદતોના નિર્માણ દ્વારા બાળકોમાં સદ્ગુણોના વિકાસની તાલીમ એટલે કેળવણી.
- કેળવણી એ અનુભવોના પુનઃનિર્માણ અને પુનર્ગઠનની પ્રક્રિયા છે.^૫ - જ્હોન ડ્યુઈ

ઉપરોક્ત પરિભાષાઓ પરથી એ તારણ પર આવી શકાય કે, શિક્ષણ એ તન અને મન બંનેને કેળવવાની પદ્ધતિ છે. શિષ્યમાં સર્વદેશીય કૌશલ્યો વિકાસાવીને તેને જીવન જીવતાં શીખવાની સમગ્ર પ્રક્રિયા એટલે જ કેળવણી એમ કહી શકાય. આમ શિક્ષણ એ શ્રેષ્ઠ મનુષ્યને તૈયાર કરનારી આજીવન અને ગતિશીલ પ્રક્રિયા છે.

ભારતીય પરંપરાગત

શિક્ષણ :

ભારતીય દર્શનનું વિહંગાવલોકન કરતાં જણાય છે કે, વેદ-ઉપનિષદ કાળમાં ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક એમ બંને રીતે માનવ જીવનને ઉન્નત બનાવવાનો હેતુ કેળવણી પાછળ રહેલો જણાય છે. જીવનનાં ધ્યેયોને કઈ રીતે સિદ્ધ કરવાં એ

ચિંતન પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જણાય છે. ભારતીય પ્રાચીન જ્ઞાન પરંપરામાં મૂલ્યબોધ અને વ્યવહાર બંનેની અપેક્ષા રાખવામાં આવી છે. માનવને સત્ય - શિવ - સૌંદર્યની અનુભૂતિ કરાવવાનો વિચાર વેદો-ઉપનિષદોના અને છેક પુરાણો સુધીના ગ્રંથોમાં જોવા મળે છે. ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમહિ વિધ્યતે । અર્થાત આ જગતમાં જ્ઞાન જેટલું પવિત્ર બીજું કંઈ નથી.⁵ કેળવણીથી જ પશુમાંથી માનવ અને માનવમાંથી મહામાનવનો ધ્યેય સિદ્ધ થાય છે. ભારતીય પરંપરા આ જ સિદ્ધાંત પર જ્ઞાન સાધના કરવા ભાર મૂકે છે. આ પરંપરામાં ગુરુ કેન્દ્રસ્થાને હતો. કોને શું ભણાવવું અને કેવી રીતે ભણાવવું એનો આધાર ગુરુ પર હતો. ઓછી ભૌતિક સુવિધાઓ અને કડક શિસ્ત એ તેના પાયામાં રહેલા સિદ્ધાંતો હતા. ઉપદેશ અને વ્યાખ્યાન પદ્ધતિ દ્વારા ભારતીય પરંપરાગત શિક્ષણ અપાતું. આ પરંપરામાં શિક્ષણ મહદઅંશે સમાજના અમુક જ ખાસ કરીને ઉચ્ચવર્ગ, બ્રાહ્મણ અને રાજકીય ક્ષેત્રે સંકળાયેલા બાળકોને જ અપાતું હતું. જ્ઞાનની બંધિયાર વ્યવસ્થા એ તેની ખાસિયત હતી. સ્મરણશક્તિ પર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવતો. ખાસ કરીને ગણિત, સંસ્કૃત અને વ્યાકરણ વિષયો પર ભાર મૂકવામાં આવતો. વેદની રક્ષા કરવી, બાળકને શિષ્ટ બનાવવો, ધાર્મિક ભાવનાનો વિકાસ તથા ચરિત્ર નિર્માણ એ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના ઉદ્દેશો હતા. તેથી જ મહાભારતમાં કહેવાયું છે : “ચરિત્રવાન વ્યક્તિ જ વિદ્વાન છે.”⁶ આ પરંપરામાં વર્ષાંતે કે અધ્યયન સમાપ્તિનાં અંતે મૌખિક પરીક્ષા લેવાતી. ઉચ્ચારણ સંબંધી ભૂલ થાય ત્યારે ભૂલો માટે ઐકાન્નિક, દ્વૈયન્નિક અને ચતુર્દશાન્નિક વગેરે શબ્દો વપરાતા.⁷ ધનુર્વિદ્યા, ગદાયુદ્ધ, તલવારબાજી જેવા વિષયોની પ્રયોગિક પરીક્ષા પણ થતી. બાળક અભ્યાસની શરૂઆત કરે ત્યારે ઉપાકર્મ સંસ્કાર અને શિક્ષણ સત્રની સમાપ્તિ માટે કર્મકાંડ કરવામાં આવતો, જેને ઉત્સર્જન કહેવામાં આવતું.⁸ શિક્ષણ સંસ્થાઓ એટલે કે ગુરુકુળો ઓછી અને સો યોજન દૂર હતી. શિક્ષણ આપનાર માટે ગુરુ, આચાર્ય જેવા શબ્દો વપરાતા. યાજ્ઞવલ્કય મુજબ : “સ ગુરુર્યઃ ક્રિયાઃ કૃત્વા વેદમસ્મૈ પ્રયચ્છતિ ।” અર્થાત ગુરુ એ છે જે સંસ્કાર આપે છે અને વેદ ભણાવે છે.¹⁰

આધુનિક શિક્ષણ :

આધુનિક કેળવણીમાં શિષ્ય કેન્દ્રસ્થાને છે. વિદ્યાર્થી પોતાની રસ અને રુચિ અનુસાર વિદ્યાશાખા પસંદ કરીને પોતાનાં પસંદગીના ક્ષેત્રમાં આગળ વધે છે. વિદ્યાર્થીના સર્વાંગી વિકાસ પર ભાર મૂકાય છે. શિક્ષણનાં વિપુલ સાધનો જેવાં કે પાઠ્યપુસ્તકો, સંદર્ભગ્રંથો, ભૌતિક સુવિધાઓથી સજ્જ શિક્ષણસંસ્થા, તાલીમબદ્ધ શિક્ષકો, પ્રાયોગિક કાર્ય માટે વિપુલ શૈક્ષણિક ટેકનોલોજી અને સાધન સામગ્રી પૂરી માત્રામાં ઉપલબ્ધ છે.

દમનયુક્ત શિસ્તને બદલે મુક્ત અને સ્વયંશિસ્ત પર આ જ્ઞાન પરંપરા ચાલે છે. સ્વની ક્ષમતા અને વિચારશક્તિને ખીલવે તેવા અપાર વિષયવૈવિધ્ય ધરાવતું શિક્ષણ આજે અપાઈ રહ્યું છે.

જ્ઞાનની ખુલ્લી વ્યવસ્થા આધુનિક શિક્ષણની ખાસિયત છે. Nep-2020ને સાકાર કરતી અને ઉત્તમ વ્યવસાયિકો અને કારીગરોનું નિર્માણ કરી શકે તેવું બહુઆયામી શિક્ષણ એ આધુનિક કેળવણીનો પાયાનો સિદ્ધાંત છે. આજની શિક્ષણ પ્રણાલીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આજીવિકા મેળવવાનો છે. શાળા-કોલેજો વર્ષમાં એક કે બે વાર પોતાની રીતે પ્રાયોગિક પરીક્ષા કે મૌખિક પરીક્ષા ઉપરાંત લેખિત કસોટી યોજે છે. જૂન મહિનામાં શરૂ થતા શિક્ષણની સમાપ્તિ મે મહિનામાં પૂર્ણ થાય છે. શાળાકક્ષાએ પુસ્તકો, નોટબૂકો અને સ્વાધ્યાયપોથીનું વજન બાળકો માટે ભારે જણાય છે, પરંતુ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં છાત્ર એકાદ નોટ અને લેપટોપ લઈને શિક્ષણ મેળવી રહ્યો છે. શિક્ષણ સંસ્થા બાળકોની આસપાસ જ છે. દરેક ગામમાં પ્રાથમિક શાળા ઉપલબ્ધ છે. દર ત્રણથી પાંચ કિમી અંતરે માધ્યમિક શાળા અને તાલુકા-જિલ્લામાં કોલેજો ઉપલબ્ધ છે. શાળામાં ભણાવવાનું કામ કરતા ગુરુ માટે શિક્ષક કે અધ્યાપક શબ્દ વપરાય છે. અંતરીયાળ ગામોમાં રેસીડેન્સીયલ શાળાઓ ઉપલબ્ધ છે. સમાજના દરેક વર્ગનાં બાળકો માટે શિક્ષણના દરેક ક્ષેત્રોના દરવાજા ખુલ્લા છે. એમ કહી શકાય કે, ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાની તુલનાએ આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલી વિશદ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

સંદર્ભગ્રંથો :

(૧) શિક્ષ વિદ્યાયાદાને

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-2 (XVIII)| February - 2026

- (૨) કેળવણીની સમજ : પ્રકાશક : કુલ સચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ. પૃ. ૧૪
- (૩) એજન, પૃ. ૧૪
- (૪) કેળવણીની નં. ૧ થી ૪ પરિભાષાઓ: જીવનપ્રેરક સુવિચારો, પૃ. ૪૦
- (૫) કેળવણીની નં. ૫ થી ૮, પરિભાષાઓ : કેળવણી ના દાર્શનિક આધારો - ડૉ. પ્રેમદાસ સાધુ, પૃ. ૧૭
- (૬) શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા (૪/૮)
- (૭) મહાભારત (૧૨/૩૨૧/૭૮)
- (૮) પતંજલિકાલીન ભારત: ડૉ. પ્રભુદયાલુ અગ્નિહોત્રી, પૃ. ૩૫૪
- (૯) બૌદ્ધાયન ગૃહ્યસૂત્ર (૨/૭/૧)
- (૧૦) યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ (૧/૩૪)

भारतीय ज्ञान-परंपरा और समकालीन आदिवासी विमर्श

विशालभाई मनोजभाई वसावा

शोधार्थी, गुजरात विश्वविद्यालय, नवरंगपुरा, अहमदाबाद, गुजरात

Email: vasavavishal6577@gmail.com

Manuscript ID:

शोध सारांश

JRD -2026-180260

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 274-276

February- 2026

Submitted: 14 Jan 2026

Revised: 24 Jan. 2026

Accepted: 05 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

प्रस्तुत शोध पत्र भारतीय ज्ञान-परंपरा के उन आदि-स्रोतों का अन्वेषण करता है, जो 'अरण्य-संस्कृति' और आदिवासी जीवन-दर्शन में अन्तर्निहित हैं। शोध का मूल प्रतिपाद्य यह है कि भारतीय प्रज्ञा का वास्तविक उद्भव नगरों के स्थान पर वनों के सह-अस्तित्ववादी परिवेश में हुआ है। इस आलेख में आदिवासी विमर्श को केवल एक सामाजिक आंदोलन नहीं, बल्कि एक वैकल्पिक ज्ञान-मीमांसा के रूप में प्रतिष्ठित किया गया है। विक्षेपण स्पष्ट करता है कि जहाँ आधुनिक पश्चिमी दृष्टिकोण 'मनुष्य-केंद्रित' होकर प्रकृति के दोहन पर बल देता है, वहीं आदिवासी परंपरा 'ब्रह्मांड-केंद्रित' होकर चराचर जगत के संरक्षण की बात करती है। निष्कर्षतः, जलवायु परिवर्तन और मानवीय अलगाव जैसे वैश्विक संकटों का स्थायी समाधान उसी 'अरण्य-बोध' में निहित है, जिसे आदिवासी समाज ने अपनी वाचिक परंपरा में सुरक्षित रखा है। यह शोध भारतीय ज्ञान-परंपरा की 'सर्वसमावेशिता' को पुनर्जीवित करने का एक अकादमिक प्रयास है।

मुख्य शब्द : भारतीय ज्ञान-परंपरा, आदिवासी विमर्श, अरण्य-संस्कृति, पारिस्थितिकी प्रज्ञा, सामूहिक चेतना, ज्ञान-मीमांसा।

प्रस्तावना

भारतीय ज्ञान-परंपरा की आधारशिला 'अरण्य' (वन) की दार्शनिक प्रगाढ़ता में निहित है। उपनिषदों की ज्ञान-मीमांसा से लेकर वेदों के 'पृथ्वी सूक्त' तक, प्रकृति और मनुष्य का संबंध भोक्ता और भोग्य का न होकर सहचर और पूरक का रहा है। समकालीन आदिवासी विमर्श इसी आदि-प्रज्ञा का आधुनिक विस्तार है, जो सभ्यता के विकास क्रम में विस्मृत कर दी गई थी। आधुनिक पश्चिमी ज्ञान-परंपरा जहाँ 'मनुष्य-केंद्रित' होकर प्रकृति के दोहन की पक्षधर रही है, वहीं भारतीय आदिवासी ज्ञान-परंपरा 'ब्रह्मांड-केंद्रित' रही है। यह विमर्श केवल 'हाशिए की आवाज़' नहीं, बल्कि उस 'मूल' की पुनर्खोज है जो पारिस्थितिकी संकट के दौर में वैकल्पिक ज्ञान-सत्ता के रूप में उभरती है। प्रस्तुत शोध का उद्देश्य यह प्रतिपादित करना है कि भारतीय प्रज्ञा का संवर्धन तब तक अपूर्ण है, जब तक उसमें आदिवासी समाज के सह-अस्तित्ववादी दर्शन और उनकी वाचिक परंपरा को पूर्णतः समाहित न किया जाए। यह प्रस्तावना इसी 'अरण्य-बोध' को आधुनिक शैक्षणिक विमर्श के केंद्र में लाने का एक प्रयास है।

अरण्य-संस्कृति और भारतीय प्रज्ञा का अंतर्संबंध

भारतीय ज्ञान-परंपरा का इतिहास साक्षी है कि हमारे मौलिक चिंतन का केंद्र 'नगर' नहीं, अपितु 'अरण्य' (वन) रहे हैं। ऋषियों की प्रज्ञा और आदिवासियों की आदि-मेधा का स्रोत एक ही रहा है—प्रकृति के साथ गहन संवाद। भारतीय मनीषा के प्राणतत्व 'आरण्यक' ग्रंथ इसी सत्य की पुष्टि करते हैं कि उच्च कोटि का दर्शन प्रकृति के सान्निध्य में ही संभव है। समकालीन आदिवासी विमर्श इसी प्राचीन अरण्य-संस्कृति का आधुनिक विस्तार है। जहाँ मुख्यधारा का समाज प्रकृति से कटकर 'संज्ञानात्मक संकट' का सामना कर रहा है,

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19203668](https://doi.org/10.5281/zenodo.19203668)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

विशालभाई मनोजभाई वसावा, शोधार्थी, गुजरात विश्वविद्यालय, नवरंगपुरा, अहमदाबाद, गुजरात

How to cite this article:

वसावा. विशालभाई. मनोजभाई. (2026). भारतीय ज्ञान-परंपरा और समकालीन आदिवासी विमर्श. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 274–276. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19203668>

वहीं आदिवासी जीवन-दर्शन आज भी 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' (सब कुछ ब्रह्म है) के भाव को व्यावहारिक रूप में 'जल-जंगल-जमीन' की पवित्रता के माध्यम से जी रहा है। यह खंड यह प्रतिपादित करता है कि आदिवासी मेधा वास्तव में भारतीय ज्ञान-परंपरा की वह अविच्छिन्न कड़ी है, जिसने वेदों के पारिस्थितिकी संतुलन के संदेश को अपनी जीवन-शैली में सुरक्षित रखा है।

आदिवासी समाज में सामूहिक चेतना और लोकतांत्रिक प्रज्ञा

भारतीय ज्ञान-परंपरा में 'लोकमंगल' और 'संगच्छध्वं संवदध्वं' (साथ चलें, साथ बोलें) का जो उद्घोष किया गया है, उसका साक्षात् व्यावहारिक रूप आदिवासी जीवन-दर्शन की सामूहिक चेतना में दृष्टिगोचर होता है। यहाँ ज्ञान 'वैयक्तिक उपलब्धि' न होकर एक 'सामुदायिक विरासत' है।

इस लोकतांत्रिक प्रज्ञा के मुख्य आधार निम्नलिखित हैं:

1. अखड़ा परंपरा और संवाद: आदिवासी समाज में 'अखड़ा' केवल नृत्य का स्थान नहीं, बल्कि सामूहिक विमर्श का केंद्र है। यहाँ ज्ञान का लोकतंत्रीकरण इस रूप में है कि समाज का प्रत्येक सदस्य निर्णय प्रक्रिया में सहभागी होता है। यह परंपरा भारतीय प्रज्ञा के 'सभा' और 'समिति' के प्राचीन स्वरूप को जीवंत रखती है।
2. अपरिग्रह और संसाधनों का न्यायसंगत वितरण: आदिवासी ज्ञान-मीमांसा संचय के स्थान पर न्यूनतम उपभोग और समान वितरण पर आधारित है। यह दर्शन भारतीय 'अपरिग्रह' के सिद्धांत का व्यावहारिक विस्तार है, जहाँ संसाधनों पर किसी एक व्यक्ति का नहीं, बल्कि संपूर्ण प्रकृति और समुदाय का अधिकार माना जाता है।
3. अस्मिता और सांस्कृतिक प्रतिरोध: समकालीन आदिवासी विमर्श में ज्ञान केवल सूचना नहीं, बल्कि अपनी अस्मिता की रक्षा का उपकरण भी है। बिरसा मुंडा और अन्य नायकों का 'उलगुलान' वास्तव में अपनी विशिष्ट संज्ञानात्मक सत्ता को बचाने का संघर्ष था, जो सिद्ध करता है कि उनका ज्ञान-तंत्र अत्यंत स्वाभिमानी और स्वतंत्र है।

वैश्विक पारिस्थितिकी संकट और आदिवासी अरण्य-बोध

आज का वैश्विक समाज जब जलवायु परिवर्तन, जैव-विविधता के ह्रास और पर्यावरणीय असंतुलन जैसे अस्तित्वपरक संकटों से जूझ रहा है, तब भारतीय ज्ञान-परंपरा का 'अरण्य-बोध' एक मार्गदर्शी प्रकाश-स्तंभ के रूप में उभरता है। आदिवासी विमर्श यह स्थापना करता है कि वर्तमान संकट का मूल कारण मनुष्य का प्रकृति से विच्छेद और उसे केवल उपभोग की वस्तु समझना है।

इस पारिस्थितिकी प्रज्ञा के प्रमुख बिंदु निम्नलिखित हैं:

1. सस्टेनेबल लिविंग (सतत जीवन-पद्धति): आदिवासी ज्ञान-परंपरा हमें सिखाती है कि प्रकृति से उतना ही ग्रहण किया जाए जितना पुनर्चक्रण के लिए आवश्यक हो। उनका 'टोटमवाद' और विशिष्ट वृक्षों-पशुओं की पूजा वास्तव में एक वैज्ञानिक संरक्षण विधि है, जो पारिस्थितिकी तंत्र के संतुलन को बनाए रखती है।
2. जैव-विविधता और औषधीय ज्ञान: आदिवासियों का नृ-वनस्पति विज्ञान आधुनिक आयुर्वेद और चिकित्सा विज्ञान के लिए एक महती धरोहर है। बिना किसी प्रयोगशाला के, केवल प्रकृति के सूक्ष्म निरीक्षण से उन्होंने असाध्य रोगों का जो उपचार खोजा है, वह उनके अनुभवजन्य ज्ञान की पराकाष्ठा है।
3. पारिस्थितिकी नैतिकता जहाँ आधुनिक सभ्यता 'प्रकृति पर विजय' को प्रगति मानती है, वहीं आदिवासी मेधा 'प्रकृति के साथ लयबद्धता' को प्रगति का पैमाना मानती है। यह 'कॉस्मो-विज्ञान' मनुष्य को विनाशकारी उपभोग से रोककर संरक्षण की दिशा में प्रवृत्त करता है।

अतः, समकालीन आदिवासी विमर्श केवल अपनी पहचान की लड़ाई नहीं है, बल्कि यह संपूर्ण मानवता और पृथ्वी को बचाने के लिए उस प्राचीन भारतीय प्रज्ञा का आह्वान है जिसे हम विस्मृत कर चुके हैं।

उपसंहार

भारतीय ज्ञान-परंपरा और समकालीन आदिवासी विमर्श के मध्य एक अटूट दार्शनिक निरंतरता है। यह शोध पत्र यह सिद्ध करता है कि आदिवासी जीवन-दर्शन भारतीय प्रज्ञा का वह 'आदि-स्रोत' है, जिसने 'अरण्य-संस्कृति' के माध्यम से मनुष्य और प्रकृति के अविभाज्य संबंध को सहस्राब्दियों से जीवित रखा है। आज के वैश्विक संकट—चाहे वे जलवायु परिवर्तन से जुड़े हों या मानवीय संवेदनाओं के ह्रास से—उनका वास्तविक समाधान उसी 'अरण्य-बोध' में निहित है, जिसे आदिवासी समाज ने अपनी वाचिक परंपरा और सामूहिक जीवन-पद्धति में सहेज कर रखा है। आदिवासी विमर्श को केवल 'हाशिए की आवाज़' के रूप में नहीं, बल्कि एक वैकल्पिक ज्ञान-सत्ता के रूप में स्वीकार करना ही भारतीय ज्ञान-परंपरा की वास्तविक 'सर्वसमावेशिता' होगी। यह विमर्श हमें 'उपभोक्ता' से पुनः 'संरक्षक' बनने का मार्ग दिखाता है।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. मुंडा, रामदयाल; *आदिवासी अस्तित्व और झारखंडी अस्मिता के सवाल*, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली। पृष्ठ संख्या: 45-52
2. लुगुन, अनुज; *आदिवासी विमर्श और भारतीय साहित्य*, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली। पृष्ठ संख्या: 112-118
3. राधाकृष्णन, एस.; *भारतीय दर्शन (खंड-1)*, राजपाल एंड संस, दिल्ली। पृष्ठ संख्या: 88-94
4. पुतुल, निर्मला; *नगाडे की तरह बजते शब्द*, भारतीय ज्ञानपीठ, नई दिल्ली। पृष्ठ संख्या: 22-28
5. तिवारी, रामचंद्र; *हिंदी का गद्य साहित्य*, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी। पृष्ठ संख्या: 540-545
6. सिंह, नामवर; *आधुनिक साहित्य की प्रवृत्तियाँ*, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली। पृष्ठ संख्या: 165-172
7. हंसदा, सौवेंद्र शेखर; *आदिवासी विमर्श की चुनौतियाँ*, सामयिक प्रकाशन। पृष्ठ संख्या: 98-105

Original Article

भारतीय ज्ञान परंपरा में हिंदी साहित्य की भूमिका

डॉ. शिलाषकुमार जी. गामीत

हिंदी लेक्चरर, बी.एड., एम.ए., एम.फिल., पीएच.डी.

Manuscript ID:

गोषवारा

JRD -2026-180262

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 277-281

February- 2026

Submitted: 15 Jan 2026

Revised: 25 Jan. 2026

Accepted: 06 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

भारतीय ज्ञान परंपरा विश्व की प्राचीनतम और समृद्ध बौद्धिक परंपराओं में से एक है, जिसका उद्देश्य केवल बौद्धिक विकास नहीं बल्कि व्यक्ति और समाज के समग्र उत्थान से जुड़ा हुआ है। इस परंपरा के विकास और प्रसार में भाषा और साहित्य की महत्वपूर्ण भूमिका रही है। हिंदी साहित्य ने भारतीय ज्ञान परंपरा को जनसामान्य तक पहुँचाने में सेतु का कार्य किया है। आदिकाल से लेकर आधुनिक काल तक हिंदी साहित्य ने दर्शन, भक्ति, नैतिकता, सामाजिक चेतना, राष्ट्रीयता और मानवीय मूल्यों को लोकभाषा में व्यक्त कर ज्ञान को व्यापक समाज से जोड़ा। विशेष रूप से भक्तिकाल में संत कवियों ने ज्ञान को कर्मकांड और सामाजिक रूढ़ियों से मुक्त कर उसे अनुभव, प्रेम और मानवता से जोड़ दिया। आधुनिक काल में हिंदी साहित्य ने सामाजिक सुधार, राष्ट्रीय चेतना और बौद्धिक जागरण को आगे बढ़ाया, जबकि स्वतंत्रता के बाद के साहित्य में दलित, स्त्री और आदिवासी विमर्शों ने ज्ञान परंपरा को अधिक लोकतांत्रिक और समावेशी बनाया। इस प्रकार हिंदी साहित्य भारतीय ज्ञान परंपरा का संरक्षण, संवर्धन और पुनर्व्यख्या करते हुए उसे लोकजीवन से जोड़ने का सशक्त माध्यम रहा है।

कीवर्ड: भारतीय ज्ञान परंपरा, हिंदी साहित्य, भक्ति आंदोलन, लोकभाषा, सामाजिक चेतना, भारतीय संस्कृति, ज्ञान प्रसार, राष्ट्रीय चेतना

प्रस्तावना :

भारतीय ज्ञान परंपरा विश्व की प्राचीनतम, निरंतर और बहुआयामी बौद्धिक परंपराओं में से एक है। यह परंपरा केवल दार्शनिक या धार्मिक चिंतन तक सीमित नहीं रही, बल्कि इसमें विज्ञान, गणित, चिकित्सा, राजनीति, समाजशास्त्र, कला और साहित्य सभी का समावेश रहा है। इस ज्ञान परंपरा का विकास मुख्यतः मौखिक परंपरा से प्रारंभ होकर लिखित ग्रंथों, भाषाओं और साहित्यिक विधाओं के माध्यम से हुआ। संस्कृत, पालि, प्राकृत, अपभ्रंश जैसी भाषाओं ने इस परंपरा को सुदृढ़ आधार प्रदान किया, किंतु मध्यकाल में जब जनभाषाओं का उदय हुआ, तब हिंदी ने भारतीय ज्ञान परंपरा को लोकजीवन से जोड़ने में ऐतिहासिक भूमिका निभाई। हिंदी साहित्य केवल साहित्यिक सौंदर्य या भाषिक अभिव्यक्ति का माध्यम नहीं रहा, बल्कि वह भारतीय चिंतन, दर्शन, नैतिकता, भक्ति, सामाजिक चेतना और राष्ट्रीय अस्मिता का संवाहक बना। इस लेख में भारतीय ज्ञान परंपरा की अवधारणा, हिंदी भाषा और साहित्य के ऐतिहासिक विकास, तथा विभिन्न युगों में ज्ञान के संप्रेषण में हिंदी साहित्य की भूमिका का विस्तृत विवेचन किया जाएगा।

भारतीय ज्ञान परंपरा की अवधारणा :

भारतीय ज्ञान परंपरा का मूल तत्व 'ज्ञान' को केवल सूचना या बौद्धिक उपलब्धि न मानकर जीवनोपयोगी, आत्मिक और नैतिक विकास का साधन मानता है। भारतीय दृष्टि में ज्ञान का उद्देश्य व्यक्ति को सत्य, धर्म, करुणा और आत्मबोध की ओर ले जाना है।

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19203710](https://doi.org/10.5281/zenodo.19203710)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

शिलाषकुमार जी. गामीत, हिंदी लेक्चरर, बी.एड., एम.ए., एम.फिल., पीएच.डी

How to cite this article:

गामीत. शिलाषकुमार. जी. (2026). भारतीय ज्ञान परंपरा में हिंदी साहित्य की भूमिका. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 277–281. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19203710>

उपनिषदों में “सा विद्या या विमुक्तये” का कथन इसी भाव को प्रकट करता है। भारतीय ज्ञान परंपरा विश्व की प्राचीनतम और सर्वाधिक समृद्ध बौद्धिक परंपराओं में से एक है। यह परंपरा ज्ञान को केवल सूचना या बौद्धिक उपलब्धि के रूप में नहीं देखती, बल्कि उसे जीवन के परम उद्देश्य—आत्मिक उन्नति और लोककल्याण—से जोड़ती है। भारतीय दृष्टि में ज्ञान का लक्ष्य व्यक्ति को अज्ञान से ज्ञान, असत्य से सत्य और अंधकार से प्रकाश की ओर ले जाना है। उपनिषदों का उद्घोष— “असतो मा सद्गमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय”— भारतीय ज्ञान परंपरा के मूल स्वरूप को स्पष्ट करता है। भारतीय ज्ञान परंपरा का आधार समग्र दृष्टि है। यहाँ भौतिक और आध्यात्मिक, तर्क और अनुभव, व्यक्ति और समाज के बीच संतुलन स्थापित किया गया है। ज्ञान को केवल पुस्तकीय या शास्त्रीय न मानकर अनुभवजन्य और जीवनोपयोगी माना गया है। यही कारण है कि गुरु-शिष्य परंपरा, संवाद, श्रुति और स्मृति को विशेष महत्व दिया गया। ज्ञान का संप्रेषण केवल ग्रंथों से नहीं, बल्कि जीवन व्यवहार से भी होता रहा। इस परंपरा में दर्शन, विज्ञान, गणित, चिकित्सा, योग, आयुर्वेद, राजनीति और कला—सभी ज्ञान के अंग रहे हैं। अर्थ, धर्म, काम और मोक्ष—इन चार पुरुषार्थों के माध्यम से जीवन को संतुलित और सार्थक बनाने की अवधारणा प्रस्तुत की गई। यहाँ ज्ञान का उद्देश्य केवल व्यक्तिगत मोक्ष नहीं, बल्कि सामाजिक कल्याण भी है। इसलिए भारतीय ज्ञान परंपरा में करुणा, अहिंसा, सहअस्तित्व और नैतिकता को केंद्रीय स्थान प्राप्त है। काव्य और साहित्य भारतीय ज्ञान परंपरा के प्रभावी वाहक रहे हैं। वेदों से लेकर उपनिषद, महाकाव्य और भक्ति साहित्य तक ज्ञान का व्यापक रूप में जनमानस तक पहुँचा। तुलसीदास की यह पंक्ति ज्ञान की लोकमंगलकारी भावना को अभिव्यक्त करती है—

**“परहित सरिस धरम नहिं भाई,
पर पीड़ा सम नहिं अधमाई।”**

यह परंपरा प्रश्न, जिज्ञासा और आत्मचिंतन को प्रोत्साहित करती है। ‘नेति-नेति’ की अवधारणा ज्ञान को जड़ नहीं, बल्कि सतत खोज की प्रक्रिया मानती है। इस प्रकार भारतीय ज्ञान परंपरा एक जीवंत, मानवीय और समावेशी चिंतन प्रणाली है, जो व्यक्ति और समाज दोनों के सर्वांगीण विकास का मार्ग प्रशस्त करती है।

आदिकाल में हिंदी साहित्य और ज्ञान परंपरा :-

आदिकाल में हिंदी साहित्य का प्रारंभ वीरगाथात्मक काव्य और धार्मिक-दार्शनिक रचनाओं से हुआ। इस काल में ज्ञान परंपरा का स्वरूप मुख्यतः वीरता, धर्म और सामाजिक मूल्यों के इर्द-गिर्द केंद्रित रहा। सिद्ध और नाथ साहित्य में योग, साधना, आत्मानुभूति और सामाजिक रूढ़ियों के विरोध की स्पष्ट अभिव्यक्ति मिलती है। गोरखनाथ जैसे संतों की वाणी में भारतीय योग परंपरा और तांत्रिक ज्ञान का प्रभाव दिखाई देता है। यह साहित्य संस्कृत के दार्शनिक ज्ञान को सरल भाषा में जनसामान्य तक पहुँचाने का प्रयास था।

भक्तिकाल: ज्ञान परंपरा का लोकमंगलकारी स्वरूप :-

भक्तिकाल हिंदी साहित्य का वह स्वर्णिम युग है जिसमें भारतीय ज्ञान परंपरा को लोकजीवन से गहराई से जोड़ा गया। लगभग 14वीं से 17वीं शताब्दी तक फैले इस काल में ज्ञान का स्वरूप शास्त्रकेंद्रित न रहकर अनुभव, प्रेम, भक्ति और नैतिक आचरण पर आधारित हो गया। भक्ति आंदोलन ने भारतीय ज्ञान परंपरा को जनसामान्य की भाषा और संवेदना में ढालकर उसे लोकमंगलकारी बनाया।

भक्तिकाल की प्रमुख विशेषता यह है कि इसमें ज्ञान को कर्मकांड, जाति-व्यवस्था और बाह्य आडंबरों से मुक्त किया गया। संत कवियों ने ज्ञान को आत्मानुभूति से जोड़ा और ईश्वर-प्राप्ति को प्रेम, भक्ति और सदाचार का मार्ग बताया। इस दृष्टि से भक्तिकाल भारतीय ज्ञान परंपरा का मानवीकरण करता है। यहाँ ज्ञान का उद्देश्य केवल मोक्ष नहीं, बल्कि समाज में समरसता, करुणा और नैतिकता की स्थापना है। निर्गुण भक्ति परंपरा में कबीर, गुरु नानक, रैदास और दादू दयाल जैसे संतों ने ज्ञान को निर्गुण, निराकार ब्रह्म की अनुभूति से जोड़ा। कबीर की वाणी में वेदांत, योग और सूफी विचारधारा का अद्भुत समन्वय मिलता है। वे ज्ञान को पुस्तकों या शास्त्रों में सीमित न मानकर आत्मानुभव का विषय मानते हैं। कबीर की साखियाँ सामाजिक रूढ़ियों, पाखंड और जातिगत भेदभाव पर तीखा प्रहार करती हैं, जिससे ज्ञान सामाजिक चेतना का माध्यम बनता है। सगुण भक्ति परंपरा में तुलसीदास, सूरदास और मीराबाई ने राम और कृष्ण के साकार रूपों के माध्यम से भारतीय ज्ञान परंपरा को लोकधर्म और लोकआस्था से जोड़ा। तुलसीदास का रामचरितमानस केवल धार्मिक ग्रंथ नहीं, बल्कि भारतीय समाज का नैतिक, सांस्कृतिक और राजनीतिक आदर्श प्रस्तुत करने वाला लोकमहाकाव्य है। इसमें मर्यादा, कर्तव्य, त्याग और करुणा जैसे मूल्य ज्ञान के मूल तत्व के रूप में प्रतिष्ठित हैं। सूरदास के कृष्णभक्ति काव्य में प्रेम और वात्सल्य के माध्यम से जीवन की गहन अनुभूतियों को अभिव्यक्त किया गया है, जबकि मीराबाई की भक्ति व्यक्तिगत अनुभव और आत्मसमर्पण का प्रतीक है। इन रचनाओं में ज्ञान शुष्क उपदेश न होकर भावनात्मक और संवेदनशील रूप में प्रकट होता है। भक्तिकाल की सबसे बड़ी देन यह है कि उसने

भारतीय ज्ञान परंपरा को लोकभाषाओं में व्यक्त किया। अवधी, ब्रज और सधुक्की जैसी भाषाओं में रचित साहित्य ने ज्ञान को ग्रामीण, स्त्री, श्रमिक और वंचित वर्ग तक पहुँचाया। इस प्रकार भक्तिकाल में ज्ञान परंपरा एक जनांदोलन का रूप ले लेती है।

निर्गुण भक्ति परंपरा :

कबीर, गुरु नानक, दादू दयाल, रैदास आदि संतों ने निर्गुण भक्ति के माध्यम से ज्ञान को कर्मकांड और जाति-व्यवस्था से मुक्त किया। कबीर की साखियाँ और पद भारतीय अद्वैत, योग और सूफी विचारधारा का अद्भुत समन्वय प्रस्तुत करते हैं। उनका ज्ञान अनुभवजन्य है, जो सीधे मानवजीवन से जुड़ा है। कबीर कहते हैं

“पोथी पढ़ि पढ़ि जग मुआ, पंडित भया न कौय

ढाई आखर प्रेम का, पढ़े सो पंडित होय।”

यह कथन भारतीय ज्ञान परंपरा की उस मूल भावना को व्यक्त करता है जिसमें प्रेम और अनुभव को शास्त्रीय ज्ञान से ऊपर रखा गया है।

सगुण भक्ति परंपरा :-

तुलसीदास, सूरदास, मीराबाई आदि कवियों ने सगुण भक्ति के माध्यम से राम और कृष्ण के आदर्शों को जनमानस में स्थापित किया। रामचरितमानस भारतीय ज्ञान परंपरा का एक लोकग्रंथ है, जिसमें धर्म, नीति, समाज, राजनीति और आध्यात्मिकता का समन्वय है। तुलसीदास ने संस्कृत के जटिल रामकथा ज्ञान को अवधी जैसी लोकभाषा में प्रस्तुत कर उसे घर-घर तक पहुँचाया। यह हिंदी साहित्य की ज्ञानवाहक भूमिका का सर्वोत्तम उदाहरण है।

रीतिकाल: सीमाएँ और योगदान :-

रीतिकाल में हिंदी साहित्य अधिकतर श्रृंगारिक काव्य तक सीमित हो गया। इस काल में ज्ञान परंपरा का व्यापक सामाजिक या दार्शनिक विस्तार अपेक्षाकृत कम दिखाई देता है, किंतु काव्यशास्त्र, अलंकार, रस सिद्धांत और सौंदर्यशास्त्र के क्षेत्र में महत्वपूर्ण योगदान हुआ। केशवदास जैसे कवियों ने भारतीय काव्यशास्त्रीय परंपरा को हिंदी में प्रस्तुत किया, जिससे संस्कृत के साहित्यिक ज्ञान का हिंदी में विस्तार हुआ।

आधुनिक काल: ज्ञान, समाज और राष्ट्र :-

आधुनिक काल में हिंदी साहित्य ने भारतीय ज्ञान परंपरा को नए संदर्भों में पुनर्परिभाषित किया। यह काल औपनिवेशिक प्रभाव, सामाजिक सुधार आंदोलनों और राष्ट्रीय चेतना से जुड़ा है। आधुनिक काल में हिंदी साहित्य भारतीय ज्ञान परंपरा को नए सामाजिक, राजनीतिक और राष्ट्रीय संदर्भों में अभिव्यक्त करता है। यह काल औपनिवेशिक शासन, पाश्चात्य शिक्षा, वैज्ञानिक चेतना और सामाजिक सुधार आंदोलनों से गहराई से प्रभावित रहा। इस समय ज्ञान का स्वरूप केवल आध्यात्मिक या शास्त्रीय न रहकर समाजोन्मुख और राष्ट्रनिर्माण से जुड़ा हुआ हो गया। भारतेन्दु हरिश्चंद्र के नेतृत्व में हिंदी साहित्य ने राष्ट्रीय चेतना का स्पष्ट स्वर ग्रहण किया। साहित्य को समाज सुधार, स्वाधीनता की आकांक्षा और बौद्धिक जागरण का माध्यम बनाया गया। नाटक, निबंध और पत्रकारिता के माध्यम से हिंदी भाषा में आधुनिक ज्ञान, इतिहासबोध और राजनीतिक चेतना का प्रसार हुआ। भारतेन्दु युग में हिंदी साहित्य ने जनता को अपनी सांस्कृतिक पहचान और राष्ट्रीय अस्मिता से परिचित कराया। द्विवेदी युग में महावीर प्रसाद द्विवेदी के संपादन में सरस्वती पत्रिका के माध्यम से साहित्य में तर्क, विवेक और नैतिक अनुशासन का समावेश हुआ। इस काल में विज्ञान, शिक्षा, नारी चेतना, सामाजिक कुरीतियों और राष्ट्रहित जैसे विषय साहित्य के केंद्र में आए। हिंदी साहित्य ज्ञान के प्रसार का सशक्त माध्यम बना। छायावादी युग में प्रसाद, निराला, पंत और महादेवी वर्मा ने भारतीय दर्शन, आत्मचेतना और मानवतावाद को काव्यात्मक अभिव्यक्ति दी। जयशंकर प्रसाद के साहित्य में भारतीय संस्कृति और राष्ट्रबोध का गहरा समन्वय दिखाई देता है।

स्वतंत्रता के बाद हिंदी साहित्य और ज्ञान परंपरा

स्वतंत्रता के बाद हिंदी साहित्य में विविध धाराएँ विकसित हुई—नई कविता, प्रयोगवाद, दलित साहित्य, स्त्री विमर्श और आदिवासी साहित्य। इन सभी ने भारतीय ज्ञान परंपरा को नए अनुभवों और दृष्टिकोणों से समृद्ध किया। दलित साहित्य ने ज्ञान को वर्चस्ववादी दृष्टि से मुक्त कर अनुभव आधारित बनाया। स्त्री विमर्श ने पितृसत्तात्मक ज्ञान संरचनाओं को चुनौती दी। इस प्रकार हिंदी साहित्य ज्ञान को अधिक लोकतांत्रिक और समावेशी बनाता है। स्वतंत्रता के बाद हिंदी साहित्य ने भारतीय ज्ञान परंपरा को नए सामाजिक, राजनीतिक और सांस्कृतिक संदर्भों में पुनर्परिभाषित किया। औपनिवेशिक दासता से मुक्त भारत में साहित्य केवल भावात्मक अभिव्यक्ति का माध्यम नहीं रहा, बल्कि वह राष्ट्रनिर्माण, सामाजिक चेतना और बौद्धिक विमर्श का सशक्त उपकरण बना। इस काल में ज्ञान का स्वरूप अधिक लोकतांत्रिक, अनुभवधारित और समावेशी होता गया। स्वतंत्रता के बाद का हिंदी साहित्य यथार्थबोध की ओर उन्मुख हुआ। नई कविता और प्रयोगवाद ने व्यक्ति की आंतरिक चेतना, अस्तित्वबोध और बौद्धिक जिज्ञासा को केंद्र में रखा। अज्ञेय,

मुक्तिबोध और शमशेर जैसे कवियों ने ज्ञान को आत्मसंघर्ष, विवेक और वैचारिक असहमति से जोड़ा। विशेषतः मुक्तिबोध की कविता में ज्ञान सामाजिक अन्याय के विरुद्ध चेतना का रूप ले लेता है।

कहानी और उपन्यास साहित्य में ज्ञान परंपरा का विस्तार सामाजिक अनुभवों के माध्यम से हुआ। स्वतंत्रता के बाद के उपन्यासों और कहानियों में विभाजन की पीड़ा, ग्रामीण-शहरी संघर्ष, नैतिक द्वंद्व और सत्ता-संरचना का विश्लेषण मिलता है। प्रेमचंद की परंपरा को आगे बढ़ाते हुए यशपाल, रेणु, भीष्म साहनी और कमलेश्वर जैसे लेखकों ने समाज के अंतर्विरोधों को उजागर किया। रेणु का आँचलिक साहित्य भारतीय लोकज्ञान और संस्कृति का जीवंत दस्तावेज है।

इस काल की एक महत्वपूर्ण उपलब्धि दलित साहित्य का उदय है। दलित लेखकों ने ज्ञान को शास्त्रीय और वर्चस्ववादी दृष्टि से मुक्त कर 'अनुभव' को ज्ञान का केंद्र बनाया। ओमप्रकाश वाल्मीकि, शरणकुमार लिंगाले और कंवल भारती जैसे लेखकों ने सामाजिक यथार्थ के माध्यम से भारतीय ज्ञान परंपरा को अधिक मानवीय और न्यायपूर्ण बनाया। यह साहित्य ज्ञान के लोकतंत्रीकरण का प्रतीक है।

स्त्री विमर्श ने भी ज्ञान परंपरा को नई दिशा दी। महादेवी वर्मा से लेकर कृष्णा सोबती, मृदुला गर्ग और निर्मला पुतुल तक स्त्री लेखन ने पितृसत्तात्मक ज्ञान संरचनाओं को चुनौती दी। स्त्री अनुभव, देह, श्रम और संवेदना को साहित्यिक ज्ञान का वैध स्रोत माना गया। स्वतंत्रता के बाद हिंदी आलोचना ने भी ज्ञान परंपरा को सुदृढ़ किया। नामवर सिंह, रामविलास शर्मा और नंददुलारे वाजपेयी जैसे आलोचकों ने साहित्य को इतिहास, समाज और विचारधारा से जोड़कर देखा। इससे हिंदी साहित्य में बौद्धिक अनुशासन और वैचारिक गहराई आई।

इस प्रकार स्वतंत्रता के बाद हिंदी साहित्य ने भारतीय ज्ञान परंपरा को परंपरा और आधुनिकता, अनुभव और विचार, व्यक्ति और समाज के बीच संतुलन बनाते हुए आगे बढ़ाया। यह साहित्य आज भी भारतीय समाज के बौद्धिक और नैतिक विकास का महत्वपूर्ण आधार बना हुआ है।

हिंदी साहित्य और भारतीय संस्कृति का संरक्षण

हिंदी साहित्य ने भारतीय संस्कृति, लोकपरंपराओं, त्योहारों, रीति-रिवाजों और लोकज्ञान को संरक्षित किया है। लोकगीत, लोककथाएँ और क्षेत्रीय साहित्य भारतीय ज्ञान परंपरा के जीवंत दस्तावेज हैं। हिंदी साहित्य के माध्यम से आयुर्वेद, योग, पर्यावरण चेतना, अहिंसा और सहअस्तित्व जैसे भारतीय ज्ञान तत्त्व आज भी प्रासंगिक बने हुए हैं। हिंदी साहित्य भारतीय संस्कृति के संरक्षण, संवर्धन और निरंतरता का एक सशक्त माध्यम रहा है। भारतीय संस्कृति केवल धार्मिक आस्थाओं का संकलन नहीं, बल्कि जीवन-दर्शन, सामाजिक मूल्य, लोकपरंपराएँ, कला, नैतिकता और मानवीय संवेदना का समन्वित स्वरूप है। हिंदी साहित्य ने इन सांस्कृतिक तत्वों को विभिन्न कालखंडों में न केवल सुरक्षित रखा, बल्कि उन्हें बदलते समय के अनुरूप पुनः व्याख्यायित भी किया।

प्राचीन काल से ही भारतीय संस्कृति मौखिक परंपरा पर आधारित रही है। लोकगीत, कथाएँ, कहावतें और भजन सांस्कृतिक ज्ञान के संवाहक बने। हिंदी साहित्य ने इस लोकज्ञान को लिपिबद्ध कर उसे स्थायित्व प्रदान किया। भक्तिकालीन साहित्य—विशेषकर तुलसीदास का रामचरितमानस—भारतीय संस्कृति का लोकग्रंथ है, जिसमें परिवार व्यवस्था, सामाजिक मर्यादा, नारी गरिमा, राजा और प्रजा के कर्तव्य जैसे सांस्कृतिक आदर्श सुरक्षित हैं। इस ग्रंथ ने सदियों तक भारतीय समाज की नैतिक चेतना को दिशा दी।

हिंदी साहित्य ने भारतीय संस्कृति के आध्यात्मिक पक्ष का भी संरक्षण किया है। कबीर, रैदास, नानक और मीराबाई की रचनाओं में भक्ति, प्रेम, करुणा और समता जैसे सांस्कृतिक मूल्य सशक्त रूप में प्रकट होते हैं। इन संतों ने जाति, पाखंड और आडंबर का विरोध कर संस्कृति के मानवीय स्वरूप को बचाए रखा। इस प्रकार हिंदी साहित्य संस्कृति को जड़ परंपरा न बनाकर जीवंत और संवेदनशील बनाए रखता है।

आधुनिक काल में जब औपनिवेशिक प्रभाव और पश्चिमी जीवनशैली के कारण भारतीय सांस्कृतिक मूल्यों पर संकट आया, तब हिंदी साहित्य ने सांस्कृतिक आत्मबोध का कार्य किया। भारतेन्दु हरिश्चंद्र और उनके समकालीन लेखकों ने भारतीय इतिहास, भाषा और परंपरा के प्रति चेतना जाग्रत की। छायावादी कवियों ने भारतीय दर्शन, प्रकृति-चेतना और आत्मानुभूति को काव्यात्मक रूप देकर सांस्कृतिक अस्मिता को सुदृढ़ किया।

हिंदी उपन्यास और कहानी साहित्य ने भारतीय समाज के सांस्कृतिक यथार्थ को प्रामाणिक रूप में प्रस्तुत किया। प्रेमचंद के साहित्य में ग्रामीण जीवन, संयुक्त परिवार, नैतिक संघर्ष और सामाजिक मूल्य संस्कृति के जीवंत चित्र हैं। स्वतंत्रता के बाद दलित, स्त्री और आदिवासी साहित्य ने भारतीय संस्कृति के उपेक्षित पक्षों को सामने लाकर उसे अधिक व्यापक और समावेशी बनाया।

लोकसंस्कृति के संरक्षण में भी हिंदी साहित्य की भूमिका महत्वपूर्ण है। लोककथाएँ, लोकनाट्य, पर्व-त्योहार और जनजीवन की परंपराएँ साहित्य के माध्यम से सुरक्षित रहीं। पर्यावरण चेतना, सहअस्तित्व और अहिंसा जैसे भारतीय सांस्कृतिक मूल्य आज भी हिंदी साहित्य में प्रासंगिक बने हुए हैं। इस प्रकार हिंदी साहित्य भारतीय संस्कृति का संरक्षक, संवाहक और पुनर्निर्माता है। उसने अतीत की विरासत को वर्तमान से जोड़ते हुए भविष्य के लिए सांस्कृतिक चेतना को सुरक्षित रखा है।

निष्कर्ष

भारतीय ज्ञान परंपरा में हिंदी साहित्य की भूमिका अत्यंत व्यापक, गहन और ऐतिहासिक रही है। हिंदी साहित्य ने ज्ञान को शास्त्रों की सीमाओं से निकालकर लोकजीवन से जोड़ा। उसने दर्शन को अनुभव, धर्म को मानवता और संस्कृति को जनचेतना में रूपांतरित किया। संस्कृत की दार्शनिक ऊँचाइयों से लेकर आधुनिक सामाजिक यथार्थ तक, हिंदी साहित्य भारतीय ज्ञान परंपरा का सेतु रहा है। आज के वैश्वीकरण के दौर में भी हिंदी साहित्य भारतीय ज्ञान परंपरा को संरक्षित, समृद्ध और विश्वसनीय बनाए रखने में सक्षम है। इस दृष्टि से हिंदी साहित्य केवल अतीत की धरोहर नहीं, बल्कि भविष्य की दिशा भी है।

संदर्भ ग्रंथ

1. दिनकर, रामधारी सिंह, संस्कृति के चार अध्याय, लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद।
2. मिश्र, नगेन्द्र, हिंदी साहित्य का इतिहास, मयूर पेपरबैक्स, नई दिल्ली।
3. शुक्ल, रामचंद्र, भक्तिकालीन काव्य, नागरी प्रचारिणी सभा, वाराणसी।
4. द्विवेदी, हजारीप्रसाद, कबीर, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली।
5. वाल्मीकि, ओमप्रकाश, दलित साहित्य का सौंदर्यशास्त्र, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली।

Original Article

भारतीय ज्ञान परंपरा का हिंदी साहित्य के साथ सरोकार

डॉ. निकिता सावडिया

हिंदी विभाग, शासकीय कला महाविद्यालय, सागबारा

Manuscript ID:	सारांश
JRD -2026-180263	भारतीय संस्कृति का मूलधार उसकी ज्ञान परंपरा है। यह परंपरा वेदों, उपनिषदों, पुराणों, महाकाव्यों, दर्शनशास्त्रों और लोक परंपराओं से निर्मित हुई है। हिंदी साहित्य ने इस परंपरा को आत्मसात कर जनमानस तक पहुँचाया। आदिकाल से लेकर आधुनिक काल तक हिंदी साहित्य ने भारतीय ज्ञान परंपरा को अपने भीतर समाहित किया और उसे समाज के विभिन्न वर्गों तक पहुँचाया। यह शोध पत्र इसी अंतर्संबंध का गहन विश्लेषण करता है।
ISSN: 2230-9578	
Volume 18	प्रस्तावना
Issue 2(XVIII)	भारतीय ज्ञान परंपरा का इतिहास अत्यंत प्राचीन और समृद्ध है। वेदों और उपनिषदों में जीवन-दर्शन, धर्म, कर्म और मोक्ष की अवधारणाएँ स्पष्ट रूप से मिलती हैं। महाकाव्यों और पुराणों ने इन विचारों को जनमानस तक पहुँचाया। लोक परंपराओं ने इन्हें सरल और सहज रूप में समाज में जीवित रखा। हिंदी साहित्य ने इन परंपराओं को आत्मसात कर अपनी अभिव्यक्ति में प्रस्तुत किया। साहित्य केवल मनोरंजन का साधन नहीं रहा, बल्कि यह समाज को दिशा देने वाला माध्यम भी बना।
Pp. 282-283	आदिकालीन साहित्य और ज्ञान परंपरा
February- 2026	हिंदी साहित्य के आदिकाल में जैन, सिद्ध और नाथ साहित्य ने आत्मसंयम, योग और गुरु महिमा को महत्व दिया। जैन साहित्य ने अहिंसा और सत्य को जीवन का आधार माना। सिद्ध साहित्य ने तांत्रिक साधना और सामाजिक आडंबरों का विरोध किया। नाथ साहित्य ने योग और हठयोग को जीवन का मार्ग बताया। रासो साहित्य ने वीरता और प्रेम गाथाओं के माध्यम से समाज को प्रेरित किया। इन सभी में भारतीय ज्ञान परंपरा की झलक स्पष्ट दिखाई देती है।
Submitted: 15 Jan 2026	भक्तिकालीन साहित्य और ज्ञान परंपरा
Revised: 25 Jan. 2026	भक्तिकाल हिंदी साहित्य का स्वर्णयुग माना जाता है। इस काल में कबीर, तुलसी, सूरदास और मीरा जैसे कवियों ने भक्ति को ज्ञान का रूप दिया। कबीर ने सामाजिक आडंबरों का विरोध किया और सत्य, प्रेम तथा ईश्वर भक्ति को जीवन का आधार बनाया। तुलसी ने <i>रामचरितमानस</i> के माध्यम से धर्म और नीति का प्रचार किया। सूरदास ने माधुर्य भाव को भक्ति का आधार बनाया, जबकि मीरा ने प्रेम और समर्पण को भक्ति का स्वरूप दिया। इस काल का साहित्य भारतीय ज्ञान परंपरा का प्रत्यक्ष संवाहक रहा।
Accepted: 06 Feb. 2026	रीतिकालीन साहित्य और ज्ञान परंपरा
Published: 28 Feb 2026	रीतिकालीन साहित्य को शृंगार प्रधान माना जाता है, परंतु इसमें भी नीति और जीवन-दर्शन की झलक मिलती है। कवियों ने भले ही राजदरबार की संस्कृति और शृंगार को महत्व दिया, लेकिन उनके काव्य में नीति, धर्म और जीवन के आदर्श भी दिखाई देते हैं। इस प्रकार रीतिकालीन साहित्य ने भी भारतीय ज्ञान परंपरा को अपने भीतर समाहित किया।

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19203744](https://doi.org/10.5281/zenodo.19203744)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

निकिता सावडिया, हिंदी विभाग, शासकीय कला महाविद्यालय, सागबारा

How to cite this article:

सावडिया, . निकिता . (2026). भारतीय ज्ञान परंपरा का हिंदी साहित्य के साथ सरोकार. *Journal of Research and Development*, 18(2(XVIII)), 282–283. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19203744>

आधुनिक हिंदी साहित्य और ज्ञान परंपरा

आधुनिक काल में हिंदी साहित्य ने भारतीय ज्ञान परंपरा को नए रूप में प्रस्तुत किया। भारतेन्दु हरिश्चंद्र ने राष्ट्रवाद और सामाजिक सुधार को साहित्य का आधार बनाया। महावीर प्रसाद द्विवेदी ने साहित्य को समाज सुधार का माध्यम बनाया। प्रेमचंद ने यथार्थवाद और सामाजिक न्याय को साहित्य में स्थापित किया। छायावादी कवियों—जयशंकर प्रसाद, निराला, पंत और महादेवी—ने भारतीय दर्शन और आधुनिक चेतना का समन्वय किया। इस प्रकार आधुनिक साहित्य ने भारतीय ज्ञान परंपरा को आधुनिक संदर्भों में जीवित रखा।

समकालीन साहित्य और ज्ञान परंपरा

समकालीन हिंदी साहित्य में भी भारतीय ज्ञान परंपरा की छाप स्पष्ट दिखाई देती है। आधुनिक लेखकों ने विज्ञान, तकनीक और वैश्वीकरण के बीच भारतीय संस्कृति और परंपरा को जीवित रखने का प्रयास किया है। समकालीन कविता, उपन्यास और नाटक में भारतीय दर्शन और आधुनिक जीवन के बीच संवाद स्थापित होता है। साहित्यकारों ने यह दिखाया है कि भारतीय ज्ञान परंपरा केवल अतीत की धरोहर नहीं है, बल्कि वर्तमान और भविष्य के लिए भी उतनी ही प्रासंगिक है।

चर्चा

भारतीय ज्ञान परंपरा और हिंदी साहित्य का संबंध अविभाज्य है। साहित्य ने धर्म को केवल कर्मकांड नहीं माना, बल्कि उसे जीवन-दर्शन के रूप में प्रस्तुत किया। स्वतंत्रता संग्राम के समय साहित्य ने राष्ट्रवाद और जनचेतना को जागृत किया। आधुनिक साहित्य ने विज्ञान और तकनीक के बीच भारतीय संस्कृति को जीवित रखा। समकालीन साहित्य में भी भारतीय दर्शन और आधुनिक जीवन के बीच संवाद स्थापित होता है। इस प्रकार हिंदी साहित्य ने भारतीय ज्ञान परंपरा को निरंतर जीवित रखा है।

निष्कर्ष

भारतीय ज्ञान परंपरा ने हिंदी साहित्य को दिशा दी और साहित्य ने उस परंपरा को जनमानस तक पहुँचाया। हिंदी साहित्य भारतीय संस्कृति का दर्पण है, जिसमें वेदांत, दर्शन, भक्ति, नीति और आधुनिक चेतना का समन्वय दिखाई देता है। यह संबंध आज भी उतना ही प्रासंगिक है जितना प्राचीन काल में था।

संदर्भ सूची

1. रामचंद्र शुक्ल, हिंदी साहित्य का इतिहास, नागरी प्रचारिणी सभा, वाराणसी।
2. नामवर सिंह, कविता के नए प्रतिमान, राजकमल प्रकाशन।
3. हजारी प्रसाद द्विवेदी, कबीर, राजकमल प्रकाशन।
4. भारतीय ज्ञान परंपरा और हिंदी साहित्य, International Journal of Hindi Research, 2024.
5. भारतीय ज्ञान परंपरा : हिंदी साहित्य के विशेष संदर्भ में, Kangla Journal, 2025.
6. महावीर प्रसाद द्विवेदी, साहित्य और समाज, इलाहाबाद।

Original Article

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનો ઇતિહાસ : વૈદિક યુગથી આધુનિક સંદર્ભ સુધી

Urvesh Chaudhari

History Department, Government Arts College, Sagbara

Manuscript ID:

સારાંશ

JRD -2026-180264

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 284-286

February- 2026

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા વિશ્વની સૌથી પ્રાચીન અને સમૃદ્ધ પરંપરાઓમાંની એક છે. વૈદિક સાહિત્ય, ઉપનિષદો, આયુર્વેદ, ગણિત, ખગોળશાસ્ત્ર, યોગ, સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન જેવા ક્ષેત્રોમાં ભારતે માનવજાતને અનોખું યોગદાન આપ્યું છે. આ પેપર વૈદિક યુગથી આધુનિક સંદર્ભ સુધી ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના વિકાસ, પ્રભાવ અને પ્રાસંગિકતાનો વિશ્લેષણ કરે છે.

મુખ્ય શબ્દો: ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા, વૈદિક સાહિત્ય, આયુર્વેદ, ગણિત, યોગ, તત્ત્વજ્ઞાન, નાલંદા, આધુનિક સંદર્ભ

પ્રસ્તાવના

Submitted: 15 Jan 2026

Revised: 25 Jan. 2026

Accepted: 06 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

ભારતની સંસ્કૃતિ માત્ર ધાર્મિક કે આધ્યાત્મિક પરંપરાથી મર્યાદિત નથી, પરંતુ વિજ્ઞાન, કલા, સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ અગ્રેસર રહી છે. આ પેપરનો હેતુ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના ઐતિહાસિક વિકાસને સમજવો અને તેની આધુનિક પ્રાસંગિકતા પર પ્રકાશ પાડવો છે. વૈદિક યુગથી શરૂ થયેલી આ પરંપરા આજના સમયમાં પણ માનવજાતને માર્ગદર્શન આપે છે.

સાહિત્ય સમીક્ષા

વૈદિક સાહિત્યમાં ઋગ્વેદ, યજુરવેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદનો સમાવેશ થાય છે. ઉપનિષદોમાં તત્ત્વજ્ઞાનિક વિચારધારા જોવા મળે છે. ચરક સંહિતા અને સુશ્રુત સંહિતા ચિકિત્સા વિજ્ઞાનના આધારસ્તંભ છે. આર્યભટ્ટીય અને બ્રહ્મસ્ફુટસિદ્ધાંત ગણિત અને ખગોળશાસ્ત્રના મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથો છે. પતંજલિ યોગસૂત્ર યોગ પરંપરાનો આધાર છે. મહાકાવ્ય – રામાયણ અને મહાભારત – સામાજિક અને નૈતિક જીવનના માર્ગદર્શક છે. આધુનિક સંશોધન અને NEP 2020 દ્વારા ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને પુનઃસ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે.

પદ્ધતિશાસ્ત્ર

આ સંશોધન પેપર ઐતિહાસિક ગ્રંથો, પ્રાચીન સાહિત્ય, આધુનિક સંશોધન લેખો અને નીતિ દસ્તાવેજોના અભ્યાસ પર આધારિત છે. ગુણાત્મક વિશ્લેષણ પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી છે.

વૈદિક યુગ

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19203787](https://doi.org/10.5281/zenodo.19203787)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

નિકિતા સાવડિયા, હિંદી વિભાગ, શાસકીય કલા મહાવિદ્યાલય, સાગબારા

How to cite this article:

Chaudhari, U. (2026). ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનો ઇતિહાસ: વૈદિક યુગથી આધુનિક સંદર્ભ સુધી. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 284–286. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19203787>

વૈદિક યુગમાં જ્ઞાનનો આધાર શ્રુતિ અને સ્મૃતિ પર હતો. ઉપનિષદોમાં આત્મા, બ્રહ્મ અને મોક્ષની કલ્પનાઓ રજૂ થાય છે. વૈદિક સાહિત્યમાં સંગીત, ઇંદ્રશાસ્ત્ર અને ભાષાશાસ્ત્રના પ્રારંભિક તત્ત્વો જોવા મળે છે. આ યુગે માનવજીવનને નૈતિકતા, ધર્મ અને કર્તવ્યના માર્ગ પર દોરી ગયું.

આયુર્વેદ

આયુર્વેદ માનવ આરોગ્ય માટે સર્વાંગી દિશા આપી. ચરક સંહિતા અને સુશ્રુત સંહિતા ચિકિત્સા વિજ્ઞાનના આધારસ્તંભ છે. સુશ્રુતને "શસ્ત્રક્રિયાનો પિતા" માનવામાં આવે છે. આયુર્વેદમાં આહાર, વિહાર અને ઋતુચર્યાનું વિશેષ મહત્વ છે.

ગણિત અને ખગોળશાસ્ત્ર

ગણિત અને ખગોળશાસ્ત્રમાં ભારતીય વિદ્વાનોનું યોગદાન અદ્વિતીય છે. આર્યભટે શૂન્ય અને દશાંશ પદ્ધતિનો વિકાસ કર્યો. બ્રહ્મગુપ્તે બીજગણિત અને સંખ્યાશાસ્ત્રમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું. ભાસ્કરાચાર્યએ "લીલાવતી" ગ્રંથમાં ગણિતને સરળ ભાષામાં સમજાવ્યો. ખગોળશાસ્ત્રમાં ગ્રહોની ગતિ, સૂર્યગ્રહણ-ચંદ્રગ્રહણની ગણતરી ભારતીય વિદ્વાનો કરી શકતા હતા.

યોગ

યોગ દ્વારા માનવજીવનમાં શાંતિ, આરોગ્ય અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ પ્રાપ્ત થાય છે. પતંજલિ યોગસૂત્રમાં યોગના આઠ અંગોનું વર્ણન છે. યોગ માત્ર શારીરિક કસરત નથી, પરંતુ મન, શરીર અને આત્માનો સમન્વય છે. આજના સમયમાં યોગને વૈશ્વિક સ્વીકૃતિ મળી છે.

સાહિત્ય અને ભાષા

સાહિત્ય અને ભાષા દ્વારા સમાજના મૂલ્યોનું સંવર્ધન થયું. સંસ્કૃત ભાષા આ પરંપરાની મુખ્ય વાહક છે. કાલિદાસ, ભવભૂતિ, બાણભટ્ટ જેવા મહાન કવિઓએ સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવ્યું. મહાકાવ્ય – મહાભારત અને રામાયણ – માત્ર ધાર્મિક ગ્રંથ નથી, પરંતુ સામાજિક, રાજકીય અને નૈતિક જીવનના માર્ગદર્શક છે.

તત્ત્વજ્ઞાન

તત્ત્વજ્ઞાન પરંપરામાં છ દર્શન – સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, પૂર્વમીમાંસા અને વેદાંત – ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના આધારસ્તંભ છે. બૌદ્ધ અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાન માનવજીવનમાં અહિંસા, કરુણા અને ત્યાગના મૂલ્યો સ્થાપિત કરે છે.

શિક્ષણ સંસ્થાઓ

નાલંદા, તક્ષશિલા અને વિક્રમશિલા જેવી પ્રાચીન યુનિવર્સિટીઓ વિશ્વવિખ્યાત હતી. અહીં વિદ્વાનોને તત્ત્વજ્ઞાન, ચિકિત્સા, ગણિત, ખગોળશાસ્ત્ર, સાહિત્ય અને કલા વિષયોમાં શિક્ષણ મળતું હતું. વિદેશી વિદ્વાનો પણ અહીં અભ્યાસ કરવા આવતા હતા. ગુરુકુલ પદ્ધતિમાં શિક્ષણ, શિસ્ત અને જીવનમૂલ્યોનું સંસ્કાર આપવામાં આવતું હતું.

આધુનિક સંદર્ભ

આધુનિક સમયમાં NEP 2020 દ્વારા ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને પુનઃસ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે. યોગ, આયુર્વેદ અને ભારતીય ગણિતને વૈશ્વિક સ્તરે માન્યતા મળી રહી છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા આધુનિક વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી સાથે સંકલિત થઈને માનવજાતને નવી દિશા આપી શકે છે.

નિષ્કર્ષ

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા માત્ર પ્રાચીન વારસો નથી, પરંતુ આજના સમયમાં પણ અત્યંત પ્રાસંગિક છે. આ પરંપરા વિજ્ઞાન, આધ્યાત્મ અને માનવ કલ્યાણનો અનોખો સંગમ છે. આધુનિક શિક્ષણ અને સંશોધનમાં તેનો સમાવેશ કરવો અત્યંત જરૂરી છે.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-2 (XVIII)| February - 2026

સંદર્ભ

1. ઋગ્વેદ, યજુરવેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ
2. ઉપનિષદો
3. ચરક સંહિતા, સુશ્રુત સંહિતા
4. આર્યભટ્ટીય, બ્રહ્મસ્ફુટસિદ્ધાંત
5. પતંજલિ યોગસૂત્ર
6. રાષ્ટ્રીય શિક્ષા નીતિ 2020
7. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા પર આધુનિક સંશોધન લેખો

Original Article

भारतीय ज्ञान परंपरा में आधुनिक दृष्टिकोण

प्रो. चंद्रसिंह एस. पाडवी

हिंदी-विभाग, सरकारी कला महाविद्यालय, सागबारा

Manuscript ID:

JRD -2026-180266

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 287-289

February- 2026

Submitted: 15 Jan 2026

Revised: 25 Jan. 2026

Accepted: 06 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

सारांश

“भारतीय ज्ञान परंपरा में आधुनिक दृष्टिकोण” विषयक इस शोध में यह स्पष्ट किया गया है कि भारतीय ज्ञान परंपरा अत्यंत प्राचीन, समृद्ध और जीवन-उन्मुख रही है, जिसमें ज्ञान को केवल बौद्धिक उपलब्धि नहीं बल्कि जीवन जीने की कला के रूप में देखा गया है। वेद, उपनिषद, महाकाव्य, आयुर्वेद, गणित और दर्शन जैसे विभिन्न क्षेत्रों ने इस परंपरा को सशक्त बनाया है। अध्ययन में भारतीय ज्ञान परंपरा के मूल तत्व—समग्र दृष्टिकोण, नैतिकता, मानव कल्याण, प्रकृति के साथ संतुलन और अनुभव आधारित ज्ञान—का विश्लेषण किया गया है। साथ ही आधुनिक युग में विज्ञान, तकनीक, वैश्वीकरण और शिक्षा प्रणाली के प्रभावों को भी समझाया गया है। यह शोध दर्शाता है कि भारतीय ज्ञान परंपरा और आधुनिक दृष्टिकोण परस्पर विरोधी नहीं, बल्कि पूरक हैं। योग, आयुर्वेद, गणित और गीता के सिद्धांतों का आधुनिक जीवन, चिकित्सा, प्रबंधन और विज्ञान में प्रभावी उपयोग किया जा रहा है। इसके अतिरिक्त, शिक्षा में भारतीय ज्ञान परंपरा के समावेश, पर्यावरणीय संतुलन और नैतिक मूल्यों के विकास की आवश्यकता पर बल दिया गया है। हालांकि, परंपरा और आधुनिकता के संतुलन, अंधविश्वास से अलगगव तथा युवाओं में जागरूकता जैसी चुनौतियाँ भी सामने आती हैं। अंततः, यह निष्कर्ष निकाला गया है कि भारतीय ज्ञान परंपरा आधुनिक दृष्टिकोण के साथ मिलकर मानवता को संतुलित, नैतिक और सतत विकास की दिशा प्रदान कर सकती है।

मुख्य शब्द: भारतीय ज्ञान परंपरा, आधुनिक दृष्टिकोण, वेद एवं उपनिषद, समग्र दृष्टि, नैतिकता एवं धर्म, योग एवं ध्यान, आयुर्वेद, सतत विकास, पर्यावरण संतुलन, शिक्षा प्रणाली, वैश्वीकरण, वैज्ञानिक दृष्टिको

प्रस्तावना

भारतीय संस्कृति विश्व की सबसे प्राचीन और समृद्ध परंपराओं में से एक है। यहाँ ज्ञान केवल बौद्धिक उपलब्धि नहीं बल्कि जीवन जीने की कला माना गया है। वेद, उपनिषद, पुराण, महाकाव्य, आयुर्वेद, गणित, खगोल, वास्तुशास्त्र और दर्शन - इन सबने मिलकर भारतीय ज्ञान परंपरा को आकार दिया। आधुनिक युग में जब विज्ञान और तकनीक ने जीवन को नई दिशा दी है, तब यह प्रश्न उठता है कि क्या प्राचीन भारतीय ज्ञान परंपरा आज भी प्रासंगिक है?

भारतीय ज्ञान परंपरा की ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

भारतीय ज्ञान परंपरा का आरंभ वेदों से माना जाता है। ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद और अथर्ववेद में जीवन के विविध आयामों का वर्णन मिलता है। उपनिषदों ने आत्मा, ब्रह्म और मोक्ष की अवधारणा दी। महाकाव्य रामायण और महाभारत ने समाज को नैतिकता और धर्म का मार्ग दिखाया। गणित और खगोल विज्ञान में भारत का योगदान अद्वितीय है।

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19203876](https://doi.org/10.5281/zenodo.19203876)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

चंद्रसिंह एस. पाडवी, हिंदी-विभाग, सरकारी कला महाविद्यालय, सागबारा

How to cite this article:

पाडवी. चंद्रसिंह. एस. (2026). भारतीय ज्ञान परंपरा में आधुनिक दृष्टिकोण. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 287–289. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19203876>

आर्यभट ने शून्य और दशमलव पद्धति का आविष्कार किया। ब्रह्मगुप्त और भास्कराचार्य ने ग्रहों की गति और बीजगणित पर गहन शोध किया। चिकित्सा के क्षेत्र में आयुर्वेद ने स्वास्थ्य को शरीर, मन और आत्मा के संतुलन से जोड़ा। चरक और सुश्रुत ने चिकित्सा विज्ञान को व्यवस्थित रूप दिया।

कला और साहित्य में नाट्यशास्त्र, संस्कृत साहित्य और महाकाव्यों ने समाज को नैतिकता और सौंदर्यबोध प्रदान किया। इस प्रकार भारतीय ज्ञान परंपरा ने जीवन के हर क्षेत्र में गहरी छाप छोड़ी।

भारतीय ज्ञान परंपरा के मूल तत्व

समग्रता: ज्ञान केवल भौतिक नहीं, बल्कि आध्यात्मिक और नैतिक भी है।

मानव केंद्रित दृष्टिकोण: व्यक्ति और समाज का कल्याण सर्वोपरि है।

प्रकृति के साथ संतुलन: पर्यावरणीय संतुलन और सतत विकास की अवधारणा भारतीय परंपरा में निहित है।

अनुभव और साधना: ज्ञान केवल पढ़ने से नहीं, बल्कि साधना और अनुभव से प्राप्त होता है।

नैतिकता और धर्म: जीवन का उद्देश्य केवल भौतिक सुख नहीं, बल्कि आत्मिक शांति और मोक्ष है।

आधुनिक दृष्टिकोण

आधुनिक युग विज्ञान और तकनीक का युग है। कृत्रिम बुद्धिमत्ता, अंतरिक्ष अनुसंधान, जैव-प्रौद्योगिकी और सूचना क्रांति ने जीवन को नई दिशा दी है। शिक्षा प्रणाली में आलोचनात्मक चिंतन, प्रयोग और अनुसंधान को महत्व दिया जाता है।

वैश्वीकरण ने सांस्कृतिक आदान-प्रदान को बढ़ावा दिया है। भारतीय परंपरा को विश्व स्तर पर मान्यता मिली है। पर्यावरणीय संकट ने सतत विकास और पर्यावरण संरक्षण की आवश्यकता पर बल दिया है। आधुनिक दृष्टिकोण में मानवाधिकार, लोकतंत्र और समानता को भी महत्व दिया जाता है।

भारतीय ज्ञान परंपरा और आधुनिक दृष्टिकोण का संगम

योग और ध्यान: आज विश्वभर में मानसिक स्वास्थ्य और तनाव मुक्ति के लिए योग को अपनाया जा रहा है।

आयुर्वेद और आधुनिक चिकित्सा: आयुर्वेदिक औषधियों पर वैज्ञानिक शोध हो रहा है।

गणित और कंप्यूटर विज्ञान: शून्य और बीजगणित की भारतीय अवधारणाएँ आधुनिक कंप्यूटिंग की नींव हैं।

नैतिकता और प्रबंधन: गीता के कर्मयोग सिद्धांत को आधुनिक प्रबंधन में लागू किया जा रहा है।

पर्यावरणीय दृष्टिकोण: भारतीय परंपरा का 'वसुधैव कुटुंबकम्' आज वैश्विक सहयोग का आधार बन रहा है।

शिक्षा में भारतीय ज्ञान परंपरा का महत्व

भारतीय शिक्षा प्रणाली गुरुकुल पर आधारित थी। यहाँ शिक्षा केवल पुस्तकीय ज्ञान तक सीमित नहीं थी, बल्कि जीवन जीने की कला, नैतिकता और समाज सेवा पर भी बल दिया जाता था। आधुनिक शिक्षा प्रणाली में भी यदि भारतीय ज्ञान परंपरा को समाविष्ट किया जाए तो विद्यार्थियों का सर्वांगी विकास संभव है।

भारतीय दर्शन और आधुनिक विज्ञान

भारतीय दर्शन ने आत्मा और ब्रह्म की अवधारणा दी। आधुनिक विज्ञान ने पदार्थ और ऊर्जा की खोज की। दोनों का संगम यह दर्शाता है कि जीवन केवल भौतिक नहीं, बल्कि आध्यात्मिक भी है। क्वांटम भौतिकी और वेदांत के विचारों में कई समानताएँ दिखाई देती हैं।

चुनौतियाँ

परंपरा को अंधविश्वास से अलग करना।

आधुनिक विज्ञान के साथ संतुलन बनाना।

शिक्षा में भारतीय ज्ञान परंपरा को समावेश करना।

युवाओं को इसकी प्रासंगिकता समझाना।

संभावनाएँ

भारतीय ज्ञान परंपरा को डिजिटल माध्यम से विश्व तक पहुँचाना।

शोध और नवाचार के लिए प्राचीन ग्रंथों का पुनर्पाठ।

शिक्षा नीति में भारतीय दर्शन और नैतिकता का समावेश।

पर्यावरणीय संकट के समाधान हेतु भारतीय दृष्टिकोण का उपयोग।

निष्कर्ष

भारतीय ज्ञान परंपरा केवल अतीत की धरोहर नहीं है, बल्कि वर्तमान और भविष्य की दिशा भी है। आधुनिक दृष्टिकोण के साथ इसका संगम मानवता को एक संतुलित, नैतिक और सतत जीवन जीने की राह दिखा सकता है।

संदर्भ

1. वेद और उपनिषद
2. आयुर्वेद ग्रंथ (चरक संहिता, सुश्रुत संहिता)
3. आर्यभट्ट और ब्रह्मगुप्त के गणितीय ग्रंथ
4. गीता और महाभारत

Original Article

भारतीय लोकाचार मूल्य और कौशल विकास

डॉ. रमेशभाई खानपरभाई वसावा

असिस्टेंट प्रोफेसर, सरकारी विनयन एवं विज्ञान कॉलेज देडियापाडा, जि. नर्मदा

Email: rameshkumarvasava@gmail.com

Manuscript ID:

सारांश

JRD -2026-180266

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 290-294

February- 2026

Submitted: 15 Jan 2026

Revised: 25 Jan. 2026

Accepted: 06 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

भारतीय सभ्यता और संस्कृति का वास्तविक स्वरूप लोकजीवन में निहित है, जहाँ परंपराएँ, रीति-रिवाज, उत्सव-त्योहार, लोकगीत और सामुदायिक जीवन के माध्यम से मूल्य तथा जीवन-कौशल विकसित होते हैं। भारतीय लोकाचार केवल सामाजिक परंपराओं का संग्रह नहीं है, बल्कि वह समाज के अनुभवों से निर्मित जीवन-पद्धति है, जो व्यक्ति को नैतिकता, सामाजिक उत्तरदायित्व और व्यवहारिक ज्ञान प्रदान करती है। आधुनिक वैश्वीकरण और तकनीकी युग में कौशल विकास को आर्थिक प्रगति का आधार माना जाता है, किंतु यदि कौशल में मानवीय मूल्य, सहयोग और नैतिकता का समावेश न हो तो उसका प्रभाव अधूरा रह जाता है। भारतीय लोकाचार कौशल को मानवीय मूल्यों से जोड़कर व्यक्ति के समग्र विकास का मार्ग प्रशस्त करता है। लोकाचार आधारित शिक्षा, पारंपरिक व्यवसाय, लोककला और सामुदायिक जीवन के अनुभव व्यक्ति में आत्मनिर्भरता, श्रम-गरिमा, नेतृत्व, सहयोग तथा पर्यावरण-संरक्षण जैसे जीवन-कौशल विकसित करते हैं। इस प्रकार भारतीय लोकाचार, मूल्य और कौशल विकास परस्पर पूरक तत्व हैं, जो समाज के सतत, समावेशी और संतुलित विकास के लिए अत्यंत आवश्यक हैं।

कीवर्ड्स: भारतीय लोकाचार, मूल्यबोध, कौशल विकास, लोकसंस्कृति, जीवन-कौशल, सतत विकास, सामाजिक उत्तरदायित्व, पारंपरिक ज्ञान

प्रस्तावना :

भारत की सभ्यता केवल शास्त्रों, ग्रंथों और दार्शनिक परंपराओं से ही निर्मित नहीं हुई है, बल्कि उसकी वास्तविक आत्मा लोकजीवन में निहित है। गांवों की परंपराएँ, उत्सव-त्योहार, लोकगीत, लोकनृत्य, पारिवारिक व्यवहार, सामुदायिक श्रम, अतिथि-सत्कार, प्रकृति के प्रति श्रद्धा- ये सभी मिलकर भारतीय लोकाचार का निर्माण करते हैं। लोकाचार का अर्थ केवल रीति-रिवाज नहीं है; यह समाज के अनुभवों से विकसित जीवन-पद्धति है, जो व्यक्ति को आचार-संहिता, मूल्यबोध और जीवन कौशल सिखाती है।

आज के वैश्वीकरण और तकनीकी युग में कौशल विकास को रोजगार और आर्थिक उन्नति का प्रमुख आधार माना जा रहा है। परंतु यदि कौशल केवल तकनीकी दक्षता तक सीमित रह जाए और उसमें नैतिकता, सामाजिक जिम्मेदारी तथा सहजीवन की चेतना न हो, तो वह अधूरा सिद्ध होता है। भारतीय लोकाचार इस कमी को पूरा करता है, क्योंकि वह कौशल को मानवीय मूल्यों से जोड़ता है। इस प्रकार भारतीय लोकाचार, मूल्य और कौशल विकास एक दूसरे के पूरक हैं।

भारतीय लोकाचार की अवधारणा :

भारतीय लोकाचार से आशय उस जीवन-पद्धति, व्यवहार और सांस्कृतिक परंपरा से है जो समाज के सामान्य जनजीवन में स्वाभाविक रूप से विकसित हुई है और पीढ़ी-दर-पीढ़ी व्यवहार के माध्यम से संचरित होती रही है।

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19203915](https://doi.org/10.5281/zenodo.19203915)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

रमेशभाई खानपरभाई वसावा, असिस्टेंट प्रोफेसर, सरकारी विनयन एवं विज्ञान कॉलेज देडियापाडा, जि. नर्मदा

How to cite this article:

वसावा. रमेशभाई. खानपरभाई. (2026). भारतीय लोकाचार मूल्य और कौशल विकास. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 290-294. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19203915>

‘लोक’ का अर्थ है जनसमुदाय तथा ‘आचार’ का अर्थ है आचरण या व्यवहार; अतः लोकाचार वह व्यावहारिक ज्ञान है जो लिखित नियमों से अधिक अनुभव, परंपरा और सामाजिक सहमति पर आधारित होता है। यह किसी एक धर्मग्रंथ या विधि-विधान का परिणाम नहीं, बल्कि समाज के दीर्घकालीन जीवनानुभव का सार है।

भारतीय संदर्भ में लोकाचार का निर्माण परिवार, ग्राम-समुदाय, प्रकृति और धार्मिक-सांस्कृतिक विश्वासों के संयुक्त प्रभाव से हुआ है। ग्रामीण जीवन में अतिथि-सत्कार, सामूहिक श्रम, उत्सव-त्योहारों में सहभागिता, विवाह-संस्कार, लोकगीत, लोककथाएँ, कृषि-परंपराएँ, जल और वन संरक्षण की परंपराएँ—ये सभी लोकाचार के रूप हैं। लोकाचार का उद्देश्य केवल सामाजिक व्यवस्था बनाए रखना नहीं, बल्कि व्यक्ति को नैतिक, सामाजिक और व्यावहारिक रूप से परिपक्व बनाना भी है।

भारतीय लोकाचार की मूल विशेषता सहअस्तित्व की भावना है। “वसुधैव कुटुम्बकम्” और “सर्वे भवन्तु सुखिनः” जैसे आदर्श लोकजीवन में व्यवहार के रूप में दिखाई देते हैं। इसमें प्रकृति को पूज्य मानकर वृक्ष, नदी, पशु-पक्षियों के प्रति संवेदनशीलता विकसित की जाती है। साथ ही श्रम की गरिमा, बड़ों का सम्मान, सामुदायिक सहयोग, संयम और संतुलित जीवन जैसे मूल्य व्यक्ति के चरित्र के महत्वपूर्ण अंग बनते हैं।

इस प्रकार भारतीय लोकाचार केवल रीति-रिवाजों का संग्रह नहीं, बल्कि समाज की नैतिक चेतना, सांस्कृतिक पहचान और व्यावहारिक ज्ञान का जीवंत तंत्र है। यह अनौपचारिक शिक्षा का माध्यम भी है, जो व्यक्ति को जीवन जीने की कला, मूल्यबोध और सामाजिक उत्तरदायित्व सिखाता है। इसलिए भारतीय लोकाचार भारतीय संस्कृति की आधारशिला तथा समाज के सतत विकास का महत्वपूर्ण आधार माना जाता है।

भारतीय लोकाचार में निहित मूल्य

भारतीय लोकाचार केवल परंपराओं और रीति-रिवाजों का बाहरी रूप नहीं है, बल्कि इसके भीतर गहरे मानवीय और नैतिक मूल्य निहित हैं। लोकजीवन में विकसित आचरण व्यक्ति के चरित्र निर्माण का आधार बनता है और समाज में संतुलन एवं सामंजस्य स्थापित करता है। सबसे प्रमुख मूल्य सहअस्तित्व और सामुदायिकता का है। भारतीय ग्रामीण जीवन में व्यक्ति अपने को समाज से अलग नहीं मानता, बल्कि समुदाय का अंग समझता है। सामूहिक श्रम, उत्सवों में सहभागिता और पारस्परिक सहयोग की परंपरा लोगों में सहयोग, सहानुभूति और सामाजिक उत्तरदायित्व की भावना विकसित करती है। दूसरा महत्वपूर्ण मूल्य श्रद्धा और सम्मान है। परिवार में माता-पिता, गुरु तथा बुजुर्गों के प्रति आदर का भाव बचपन से सिखाया जाता है। इससे अनुशासन, विनम्रता और ज्ञान के प्रति सकारात्मक दृष्टिकोण बनता है।

तीसरा मूल्य श्रम की गरिमा है। भारतीय लोकजीवन में श्रम को पूजा माना गया है। किसान, कारीगर, बुनकर, लोहार जैसे सभी कार्यों को उपयोगी और सम्माननीय माना जाता है। इससे आत्मनिर्भरता, परिश्रमशीलता और कार्यनिष्ठा का विकास होता है। चौथा मूल्य प्रकृति-सम्मान है। वृक्षों, नदियों, पशु-पक्षियों और पर्वतों के प्रति श्रद्धा भारतीय लोकाचार की विशेषता है। विभिन्न पर्व-त्योहारों और अनुष्ठानों के माध्यम से पर्यावरण संरक्षण की चेतना विकसित होती है, जो आज के सतत विकास की अवधारणा से मेल खाती है। इसके अतिरिक्त सत्य, करुणा, दया, संयम और संतुलित जीवन जैसे नैतिक आदर्श लोककथाओं, लोकगीतों और संस्कारों द्वारा पीढ़ी-दर-पीढ़ी संचारित होते हैं। इस प्रकार भारतीय लोकाचार व्यक्ति को केवल सामाजिक प्राणी ही नहीं, बल्कि संवेदनशील और उत्तरदायी नागरिक बनाता है। यही मूल्य भारतीय संस्कृति की स्थायित्व और निरंतरता के मूल आधार हैं।

लोकाचार और शिक्षा

लोकाचार और शिक्षा का संबंध अत्यंत घनिष्ठ है, क्योंकि लोकाचार स्वयं एक प्रकार की अनौपचारिक शिक्षा प्रणाली का कार्य करता है। भारतीय समाज में शिक्षा केवल विद्यालयों या पुस्तकों तक सीमित नहीं रही, बल्कि परिवार, समुदाय और दैनिक जीवन के अनुभवों के माध्यम से भी प्रदान की जाती रही है। बालक अपने परिवेश से व्यवहार, भाषा, परंपरा, शिष्टाचार और सामाजिक कर्तव्यों को सीखता है—यही लोकाचार आधारित शिक्षा है।

ग्रामीण जीवन में बच्चे कृषि कार्यों, पशुपालन, हस्तकला, लोकगीत, लोककथाओं और उत्सव-त्योहारों के माध्यम से व्यावहारिक ज्ञान अर्जित करते हैं। इस प्रक्रिया में वे सहयोग, अनुशासन, नेतृत्व, सहानुभूति और उत्तरदायित्व जैसे सामाजिक गुण विकसित करते हैं। लोककथाएँ और कहावतें नैतिक शिक्षा देती हैं, जबकि सामूहिक श्रम और पारिवारिक दायित्व जीवनोपयोगी कौशल सिखाते हैं।

लोकाचार शिक्षा को केवल बौद्धिक न रखकर व्यावहारिक और जीवनोपयोगी बनाता है। इसमें ज्ञान के साथ आचरण और कौशल का समन्वय होता है। इसलिए कहा जा सकता है कि लोकाचार व्यक्ति के समग्र विकास—बौद्धिक, सामाजिक और नैतिक—का

आधार है। आधुनिक शिक्षा यदि लोकाचार के तत्वों को अपनाए, तो शिक्षा अधिक मूल्यपरक, व्यावहारिक और समाजोपयोगी बन सकती है।

कौशल विकास की भारतीय परंपरा :

भारत में कौशल विकास की परंपरा अत्यंत प्राचीन और जीवन-केंद्रित रही है। यहाँ शिक्षा केवल सैद्धांतिक ज्ञान तक सीमित नहीं थी, बल्कि जीवनोपयोगी दक्षताओं के अभ्यास पर आधारित थी। वैदिक एवं उत्तरवैदिक काल की गुरुकुल प्रणाली में विद्यार्थी अध्ययन के साथ-साथ दैनिक कार्य, कृषि, आयुर्वेदिक उपचार, शारीरिक प्रशिक्षण, संवाद और नेतृत्व जैसे विविध कौशल सीखते थे। इससे शिक्षा आत्मनिर्भरता और व्यवहारिक दक्षता से जुड़ी रहती थी।

भारतीय समाज में पारंपरिक व्यवसाय भी कौशल प्रशिक्षण के महत्वपूर्ण माध्यम थे। कुम्हार, लोहार, बढई, बुनकर, सुनार, चरवाहे और कृषक समुदाय अपने-अपने कार्यों की तकनीक परिवार और समाज के माध्यम से नई पीढ़ी को सिखाते थे। यह एक प्रकार की स्वदेशी शिष्य-परंपरा थी, जिसमें अनुभव के द्वारा सीखना प्रमुख था।

लोककला और हस्तशिल्प—जैसे मिट्टी शिल्प, वस्त्र बुनाई, लोकचित्रकला, धातुकला और खाद्य प्रसंस्करण—ने भी रोजगारपरक कौशल प्रदान किए। इन कौशलों में सृजनात्मकता, धैर्य, संसाधन प्रबंधन और श्रम-निष्ठा का विकास होता था। इस प्रकार भारतीय परंपरा में कौशल विकास शिक्षा, आजीविका और संस्कृति का अभिन्न अंग रहा है। यह प्रणाली व्यक्ति को केवल रोजगार के योग्य ही नहीं बनाती थी, बल्कि उसे आत्मनिर्भर, जिम्मेदार और समाजोपयोगी नागरिक भी बनाती थी।

लोकाचार आधारित जीवन-कौशल

भारतीय लोकाचार व्यक्ति को केवल सांस्कृतिक पहचान ही नहीं देता, बल्कि जीवन जीने के व्यावहारिक कौशल भी विकसित करता है। लोकजीवन में शिक्षा अनुभव और सहभागिता पर आधारित होती है, जिसके माध्यम से अनेक जीवन-कौशल स्वाभाविक रूप से अर्जित होते हैं। सबसे पहले संचार कौशल विकसित होता है। लोकगीत, कथावाचन, भजन-कीर्तन और पारिवारिक संवाद से व्यक्ति स्पष्ट अभिव्यक्ति, सुनने की क्षमता और सामाजिक व्यवहार सीखता है। इसके साथ ही सहयोग और टीमवर्क की भावना सामूहिक श्रम, उत्सवों और ग्रामकार्य में सहभागिता से उत्पन्न होती है।

लोकाचार समस्या-समाधान कौशल भी सिखाता है। ग्रामीण समाज सीमित संसाधनों में कार्य करना, परिस्थितियों के अनुसार निर्णय लेना और आपसी सलाह से समाधान निकालना सीखता है। इससे व्यावहारिक बुद्धि और निर्णय-क्षमता का विकास होता है। इसके अतिरिक्त नेतृत्व और उत्तरदायित्व की भावना पंचायत व्यवस्था, पारिवारिक दायित्वों और सामुदायिक आयोजनों के संचालन से विकसित होती है। व्यक्ति दूसरों के साथ समन्वय करना, मतभेद सुलझाना और सामूहिक हित को प्राथमिकता देना सीखता है। लोकाचार पर्यावरणीय जागरूकता और आत्मनियंत्रण भी सिखाता है—जैसे जल-संरक्षण, वृक्ष-संरक्षण, संतुलित उपभोग और संयमित जीवन। इस प्रकार लोकाचार आधारित जीवन-कौशल व्यक्ति को आत्मनिर्भर, संवेदनशील और सामाजिक रूप से उत्तरदायी बनाते हैं, जो आधुनिक जीवन में भी अत्यंत उपयोगी हैं।

लोकाचार और सतत विकास

लोकाचार और सतत विकास का संबंध अत्यंत स्वाभाविक और गहरा है। भारतीय लोकजीवन में प्रकृति को केवल संसाधन नहीं, बल्कि जीवन-सहचर और पूज्य तत्व माना गया है। इसी कारण परंपरागत रीति-रिवाजों और उत्सवों में पर्यावरण संरक्षण की भावना निहित रहती है। वृक्ष-पूजन, नदी-आराधना, गो-सेवा, वर्षा-उत्सव और पवित्र उपवनों (देववन) की परंपरा प्रकृति के संतुलन को बनाए रखने का सांस्कृतिक माध्यम रही है। ग्रामीण समाज में जल-संरक्षण के लिए तालाब, बावड़ी और कुओं का निर्माण तथा सामूहिक रखरखाव किया जाता था। इसी प्रकार जैविक खेती, गोबर खाद, मिश्रित फसल प्रणाली और स्थानीय बीजों का उपयोग भूमि की उर्वरता और जैव-विविधता को सुरक्षित रखते थे। यह जीवन-पद्धति उपभोग की अपेक्षा संतुलित उपयोग पर आधारित थी, जो आधुनिक सतत विकास की मूल अवधारणा से मेल खाती है। लोकाचार सामाजिक स्तर पर भी संतुलन स्थापित करता है। सामूहिक श्रम, संसाधनों का साझा उपयोग और पारस्परिक सहयोग सामाजिक समानता को बढ़ाते हैं। इससे आर्थिक विषमता कम होती है और सामुदायिक सुरक्षा की भावना मजबूत होती है।

इस प्रकार भारतीय लोकाचार पर्यावरण संरक्षण, सामाजिक समरसता और संतुलित अर्थव्यवस्था—तीनों को एक साथ साधता है। इसलिए कहा जा सकता है कि सतत विकास की आधुनिक अवधारणा भारतीय लोकजीवन में परंपरागत रूप से विद्यमान रही है।

वर्तमान परिप्रेक्ष्य में महत्व :

वर्तमान वैश्वीकरण, तीव्र शहरीकरण और तकनीकी परिवर्तन के युग में भारतीय लोकाचार का महत्व और अधिक बढ़ गया है। आधुनिक जीवन में आर्थिक प्रगति तो हुई है, परंतु इसके साथ सामाजिक अलगाव, नैतिक संकट और पर्यावरणीय समस्याएँ भी उत्पन्न हुई हैं। ऐसे समय में लोकाचार व्यक्ति और समाज को संतुलित जीवन-दृष्टि प्रदान करता है। लोकाचार मानव संबंधों को सुदृढ़ बनाता है। परिवार और समुदाय आधारित जीवन-पद्धति से सहयोग, सहानुभूति और सामाजिक उत्तरदायित्व की भावना विकसित होती है, जिससे अकेलापन और सामाजिक तनाव कम होते हैं। साथ ही, लोकाचार में निहित श्रम-गरिमा और आत्मनिर्भरता की भावना युवाओं को कौशल आधारित कार्यों और स्वरोजगार के प्रति प्रेरित करती है, जो बेरोजगारी की समस्या के समाधान में सहायक हो सकती है।

पर्यावरणीय संकट के संदर्भ में भी लोकाचार अत्यंत उपयोगी है। प्रकृति-सम्मान, संतुलित उपभोग और संसाधनों के संरक्षण की परंपराएँ टिकाऊ विकास की दिशा दिखाती हैं। इसके अतिरिक्त लोकाचार नैतिक मूल्यों—जैसे सत्यनिष्ठा, अनुशासन और संयम—को मजबूत करता है, जो किसी भी पेशेवर और सामाजिक जीवन के लिए आवश्यक हैं।

इस प्रकार वर्तमान समय में भारतीय लोकाचार केवल सांस्कृतिक धरोहर नहीं, बल्कि सामाजिक स्थिरता, नैतिक उन्नति और सतत विकास का प्रभावी आधार बन सकता है।

कौशल विकास में लोकाचार की भूमिका :

कौशल विकास केवल तकनीकी दक्षता प्राप्त करने की प्रक्रिया नहीं है, बल्कि व्यवहार, दृष्टिकोण और कार्य-संस्कृति का निर्माण भी है। भारतीय लोकाचार इस व्यापक अर्थ में कौशल विकास का आधार प्रदान करता है। लोकजीवन में कार्य सीखना अनुभव, अनुकरण और सहभागिता पर आधारित होता है, जिससे व्यक्ति व्यावहारिक दक्षता स्वाभाविक रूप से अर्जित करता है। परंपरागत समाज में शिल्पकार, किसान, बुनकर, लोहार, कुम्हार आदि समुदायों के बीच कार्य सीखने की शिष्य-परंपरा प्रचलित थी। नई पीढ़ी परिवार और समुदाय के साथ काम करते हुए तकनीक, उपकरणों का उपयोग, संसाधन प्रबंधन और कार्य-निष्ठा सीखती थी। इससे कौशल प्रशिक्षण जीवन से जुड़ा और रोजगारपरक बनता था।

लोकाचार व्यक्ति में कार्य-संस्कृति विकसित करता है—समयपालन, परिश्रम, सहयोग, धैर्य और गुणवत्ता के प्रति सजगता। सामूहिक श्रम और ग्राम-व्यवस्था टीमवर्क तथा नेतृत्व क्षमता को बढ़ाते हैं, जो आधुनिक कार्यस्थल के लिए आवश्यक कौशल हैं। इसके अतिरिक्त लोकाचार नैतिक कौशल भी विकसित करता है, जैसे ईमानदारी, विश्वास और जिम्मेदारी। ये गुण किसी भी व्यावसायिक क्षेत्र में विश्वसनीयता और दीर्घकालिक सफलता के लिए महत्वपूर्ण होते हैं।

अतः कहा जा सकता है कि भारतीय लोकाचार कौशल विकास को मानवीय मूल्यों से जोड़कर व्यक्ति को केवल दक्ष कर्मी ही नहीं, बल्कि उत्तरदायी और आत्मनिर्भर नागरिक बनाता है।

संरक्षण और संवर्धन के उपाय :

भारतीय लोकाचार के संरक्षण और संवर्धन के लिए सुनियोजित तथा सामूहिक प्रयास आवश्यक हैं। सबसे पहले स्थानीय ज्ञान और परंपराओं को शिक्षा व्यवस्था से जोड़ना चाहिए। विद्यालय और महाविद्यालय स्तर पर लोकसंस्कृति, लोककला, पारंपरिक कृषि-पद्धतियों और लोकजीवन से संबंधित विषयों को पाठ्यक्रम तथा परियोजना कार्य में शामिल किया जा सकता है। इससे नई पीढ़ी अपनी सांस्कृतिक जड़ों से परिचित होगी। लोककला और हस्तशिल्प को आर्थिक अवसरों से जोड़ना जरूरी है। कारीगरों और कलाकारों को प्रशिक्षण, विपणन सहायता, डिजिटल मंच और सहकारी समितियों के माध्यम से प्रोत्साहन दिया जाए, ताकि पारंपरिक कौशल जीविका का स्थायी साधन बन सके।

लोकपरंपराओं का दस्तावेजीकरण और अभिलेखीकरण आवश्यक है। लोकगीत, लोककथाएँ, रीति-रिवाज, पारंपरिक चिकित्सा और पर्यावरणीय ज्ञान को ऑडियो-वीडियो तथा डिजिटल माध्यमों से सुरक्षित किया जा सकता है। समुदाय आधारित कार्यक्रम—जैसे लोकमहोत्सव, ग्राम-कार्यशालाएँ, सांस्कृतिक शिविर और युवा प्रशिक्षण—आयोजित किए जाएँ, जिससे समाज की सक्रिय भागीदारी बढ़े।

अंतः शासन, शिक्षण संस्थानों और समाज के संयुक्त प्रयास से ही लोकाचार का संरक्षण संभव है। जब परंपरा को सम्मान, आर्थिक आधार और शैक्षिक समर्थन मिलेगा, तब भारतीय लोकाचार जीवंत रूप में सुरक्षित रह सकेगा और आने वाली पीढ़ियों के लिए प्रेरणा बनेगा।

उपसंहार :

भारतीय लोकाचार, मूल्य और कौशल विकास एक समग्र जीवन-दर्शन प्रस्तुत करता है। यह केवल अतीत की स्मृति नहीं, बल्कि भविष्य की आवश्यकता है। आधुनिक कौशल विकास कार्यक्रम यदि भारतीय लोकाचार से जुड़ जाएँ, तो शिक्षा रोजगारपरक होने के साथ-साथ मानवीय भी बनेगी। लोकाचार व्यक्ति को केवल कुशल कर्मचारी नहीं, बल्कि संवेदनशील नागरिक बनाता है। यह हमें सिखाता है कि विकास केवल आर्थिक वृद्धि नहीं, बल्कि सामाजिक संतुलन, पर्यावरण संरक्षण और नैतिक उन्नति का नाम है। इसलिए भारत के सतत और समावेशी विकास के लिए आवश्यक है कि हम तकनीकी कौशल को लोकमूल्यों के साथ समन्वित करें। भारतीय लोकाचार हमारी सांस्कृतिक धरोहर ही नहीं, बल्कि मानव केंद्रित कौशल विकास की आधारशिला है। जब शिक्षा, मूल्य और कौशल एक साथ चलेंगे, तभी वास्तविक प्रगति संभव होगी।

संदर्भ ग्रंथ :

1. शर्मा रामविलास, भारतीय संस्कृति और हिंदी प्रदेश, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली।
2. नगेन्द्र, हिंदी साहित्य का इतिहास, नेशनल पब्लिशिंग हाउस, नई दिल्ली।
3. द्विवेदी हजारीप्रसाद, हिंदी साहित्य की भूमिका, राजकमल प्रकाशन।
4. शुक्ल रामचंद्र, हिंदी साहित्य का इतिहास, लोकभारती प्रकाशन, प्रयागराज।
5. पटेल भगवान दास, आदिवासी लोकसाहित्य, गुजरात साहित्य अकादमी, गांधीनगर।
6. पटेल भगवान दास, भील/आदिवासी लोकगीत अध्ययन, गुजरात साहित्य अकादमी।

Original Article

શિક્ષકોના વ્યાવસાયિક વિકાસમાં: નૈતિકતા, મૂલ્યો અને કુશળતા.

ડૉ. સૌરભકુમાર આર. વસાવા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, બાલહંસ કોલેજ ઓફ સોશ્યલ વર્ક

Manuscript ID:

JRD -2026-180267

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 295-297

February- 2026

Submitted: 15 Jan 2026

Revised: 25 Jan. 2026

Accepted: 06 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

સારાંશ:

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી વિભાગનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ફક્ત ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓના અસ્તિત્વને સ્વીકારી આગળ વધવાનો અને સમકાલીન વિશ્વ માટે આપણા શિક્ષણ સંશોધનને એકીકૃત કરીને તેને પુનર્જીવિત કરવાનો અને મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવવાનો છે. તે પરંપરાગત ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ અને સમકાલીન જ્ઞાન પ્રણાલીઓ વચ્ચેના અંતરને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. ઉપરાંત એક જીવંત પરંપરા કેળવવાનો છે જે નવા જ્ઞાનના સર્જનને પ્રોત્સાહન આપે છે અને જ્ઞાન ઉત્પાદન અને પ્રસારણના ભારતીય દાખલાઓ પર આધારિત ભવિષ્યના સંશોધકો અને વિદ્વાનોના વિકાસને પ્રેરણા આપે છે. શિક્ષક વિકાસ માટે આવશ્યક મૂલ્યો જેવા કે સત્યતા, સદાચાર, અહિંસા, સેવા, સ્વ-શિસ્તના ગુણો શિક્ષકોમાં આવે તેમજ શિક્ષકોથી પ્રેરિત થઈને વિદ્યાર્થીઓમાં તેનું સિંચન થાય તે પણ વર્તમાન ભારતની જરૂરિયાત છે. શિક્ષણ એ આવશ્યકપણે મૂલ્યોનું શિક્ષણ આપવાની પ્રક્રિયા છે જે શીખનારને સમાજના મૂલ્યો અને આદર્શો અનુસાર વ્યક્તિ માટે સંતોષકારક જીવન જીવવા માટે સજ્જ કરે છે. આપણા દેશના તત્વજ્ઞાનીઓ, આધ્યાત્મિક નેતાઓ અને શિક્ષણવિદોએ, વિવિધ રીતે, 'પાત્ર વિકાસ', 'સુષુપ્ત સંભાવનાઓ અને સહજ ગુણોને બહાર લાવવા' અને વ્યક્તિ અને સમાજના કલ્યાણ માટે 'સંકલિત વ્યક્તિત્વ' વિકસાવવા માટે શિક્ષણની ભૂમિકા પર ભાર મૂક્યો છે. મૂલ્યો વિકસાવવાનું મહત્વ લાંબા સમયથી ભારતની સભ્યતા અને સાંસ્કૃતિક વારસાની સદીઓથી ફેલાયેલી પરંપરાઓમાં જડિત છે. આપણા દેશમાં આપણે જે વૈવિધ્યસભર અને સમૃદ્ધ સાંસ્કૃતિક વારસો મેળવવા માટે ખૂબ ભાગ્યશાળી છીએ તે ઘણી રીતે મૂલ્યોના પાયા અને સ્ત્રોતનું પ્રતીક છે જેમાંથી આપણે આપણા મૂલ્ય પોષણ મેળવીએ છીએ. વ્યક્તિઓ અને સમુદાયો અને આપણા સંતો, ઋષિઓ અને તત્વજ્ઞાનીઓનું જીવન સ્વ-શિસ્ત, ભૌતિક સંસાધનોની વગર ટકી રહેવું, સરળતા, હિંસા વિના સંઘર્ષોનો સામનો કરવો, શ્રેષ્ઠ આચરણ અને જીવન જીવવાના પ્રતીક તરીકે સરળ પરંતુ ક્રાંતિકારી વિચારોનું અન્વેષણ કરવું જેવા મૂલ્યોના ધરાવે છે.

પ્રસ્તાવના:

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં શિક્ષણને માત્ર એક વ્યવસાય નહિ પણ પવિત્ર ફરજ તરીકે માનવામાં આવે છે. ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા, નિષ્કામ કર્મ, વસુધૈવ કુટુંબકમ, સાદું જીવન- ઉચ્ચ વિચારસરણી જેવા મૂલ્યો શિક્ષકોમાં અને વિદ્યાર્થીઓમાં જોવા મળતા હતા. વ્યવસાય શબ્દ ખુબ પ્રચલિત છે. જેનો સામાન્ય અર્થ રોજગાર, વ્યાપાર અથવા કારોબાર થાય છે. ટૂંકમાં વ્યવસાય એટલે આજીવિકા માટે થતી પ્રવૃત્તિ. વ્યવસાય માટે ઔપચારિક તાલીમ અને જ્ઞાનની આવશ્યકતા હોય છે.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19203975](https://doi.org/10.5281/zenodo.19203975)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

સૌરભકુમાર આર. વસાવા, આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, બાલહંસ કોલેજ ઓફ સોશ્યલ વર્ક

How to cite this article:

વસાવા. સૌરભકુમાર. આર. (2026). શિક્ષકોના વ્યાવસાયિક વિકાસમાં: નૈતિકતા, મૂલ્યો અને કુશળતા. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 295–297. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19203975>

તેના દ્વારા શિક્ષકો અને કાર્યકર્તાઓમાં વ્યવસાયિક કુશળતાઓ અને નિપુણતાનો વિકસ અને ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. શિક્ષકો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને લગતા પ્રશ્નો, વર્ગખંડ સંચાલન, વર્ગ વ્યવહાર, નૈતિકતા, અને કુશળતાઓમાં ઉપર્યુક્ત બાબતોનો ઉપયોગ કરે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં શિક્ષણને માત્ર એક વ્યવસાય નહિ પણ પવિત્ર ફરજ તરીકે માનવામાં આવે છે. ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા, નિષ્કામ કર્મ, વસુધૈવ કુટુમ્બકમ, સાદું જીવન- ઉચ્ચ વિચારસરણી જેવા મુલ્યો શિક્ષકોમાં અને વિદ્યાર્થીઓમાં જોવા મળતા હતા. વ્યવસાય એ વિશિષ્ટ જ્ઞાન અને સિદ્ધાંતો પર આધારિત છે. વ્યવસાય કરનાર વ્યક્તિ તે જ્ઞાન, મુલ્યો અને કુશળતાઓની જાણકારી ધરાવે છે. અને તેથી વ્યવસાય ઉપર તેનું પ્રભુત્વ હોય છે અને વ્યવસાયના એક વિશેષજ્ઞ તરીકે તે સક્રિય રીતે કામ કરે છે. એટલે કે વ્યવસાય અંગેનું માત્ર સૌદ્રાંતિક જ્ઞાન હોય એટલું જ નહિ, પરંતુ તેનો વ્યવહારિક ઉપયોગ થાય છે. સમગ્ર વ્યવસાયના પ્રયત્નો દ્વારા તેના વિશિષ્ટ જ્ઞાન, કૌશલ્ય અને નિપુણતાનો વિકાસ કરવામાં આવે છે, જેના ઉપર વ્યવસાયનો પોતાનો એકાધિકાર હોય છે.

1. શિક્ષકોની વ્યવસાયિક નૈતિકતા

ભારતીય નૈતિકતા એક દાર્શનિક પાયો પૂરો પાડે છે જે શિક્ષણને નોકરીમાંથી "આહવાન" અથવા સાધનામાં પરિવર્તિત કરે છે.

- પૂજા તરીકે કાર્ય (કર્મ યોગ): ફક્ત પરિણામો સાથે જોડાયેલા રહ્યા વિના સમર્પણ અને શ્રેષ્ઠતા સાથે ફરજો બજાવવી.
- સાર્વત્રિક ભાઈચારો (વસુધૈવ કુટુમ્બકમ): વર્ગખંડ અને વિશ્વને એક પરિવાર તરીકે જોવું, જે ઊંડી સહાનુભૂતિ અને સમાવેશકતાને પ્રોત્સાહન આપે છે.
- સદાચાર (ધર્મ): એક નૈતિક દિશાસૂચક જે શિક્ષકોને નૈતિક નિર્ણયો લેવા અને તમામ વ્યાવસાયિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓમાં પ્રામાણિકતા સાથે કાર્ય કરવા માર્ગદર્શન આપે છે.
- વ્યક્તિનું દિવ્યત્વ: દરેક વ્યક્તિમાં રહેલી "ઉત્સાહી દિવ્યતા" અથવા અપાર સંભાવનાને ઓળખીને દરેક વિદ્યાર્થી સાથે આદરપૂર્વક વર્તવું.

2. શિક્ષકના વ્યાવસાયિક શ્રેષ્ઠતા માટેના મૂલ્યો

મૂલ્યોને "આંતરિક" પાયો માનવામાં આવે છે જે બાહ્ય કુશળતા પ્રાપ્ત કરતા પહેલાં હોવા જોઈએ.

- પ્રામાણિકતા: વ્યક્તિગત લાભ માટે ખાનગી ટ્યુશન જેવી પ્રથાઓ ટાળીને, આચરણ, સંશોધન અને મૂલ્યાંકનમાં સત્યનું સમર્થન કરવું.
- સ્વ-શિસ્ત: શીખનારાઓ માટે સ્થિર, શાંત વાતાવરણ પૂરું પાડવા માટે પોતાની લાગણીઓ અને કાર્યોનું સંચાલન કરવું.
- સહાનુભૂતિ અને કટુણા: વિદ્યાર્થીઓની વિવિધ ભાવનાત્મક અને શૈક્ષણિક જરૂરિયાતોને ઓળખવી અને તેનું નિરાકરણ કરવું.
- સેવાની ભાવના: વિદ્યાર્થીઓ અને સમુદાયના કલ્યાણને પ્રાથમિકતા આપતા, સત્તા કરતાં સેવા દ્વારા નેતૃત્વ કરવું.

3. શિક્ષકના વિકાસ માટે કૌશલ્યો

શિક્ષકો માટે રાષ્ટ્રીય વ્યાવસાયિક ધોરણો જેવા વ્યાવસાયિક વિકાસ માળખા આ નૈતિકતામાં મૂળ રહેલી ચોક્કસ ક્ષમતાઓને પ્રકાશિત કરે છે:

- આત્મ-ચિંતન: સતત વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવા માટે નિયમિતપણે પોતાની શિક્ષણ પ્રથા અને ભાવનાત્મક સ્થિતિનું મૂલ્યાંકન કરવું.
- સર્વાંગી શિક્ષણશાસ્ત્ર: ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ (IKS), કથા અને સંવાદને આધુનિક અભ્યાસક્રમમાં એકીકૃત કરવું.
- અનુકૂળનક્ષમતા: મુખ્ય મૂલ્યોમાં મૂળ રહીને બદલાતી ટેકનોલોજીઓ અને વિવિધ શિક્ષણ શૈલીઓ પ્રત્યે લવચીક બનવું.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-2 (XVIII)| February - 2026

- તણાવ વ્યવસ્થાપન: ઉચ્ચ દબાણવાળા વાતાવરણમાં માનસિક સ્પષ્ટતા અને ભાવનાત્મક સ્થિતિસ્થાપકતા જાળવવા માટે યોગ અને ધ્યાન જેવી પ્રથાઓનો ઉપયોગ કરવો.
- સહયોગી નેતૃત્વ: સામૂહિક કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવા માટે સાથીદારો, માતાપિતા અને સમુદાય સાથે સુમેળમાં કામ કરવું.

સંદર્ભસૂચી:

1. પટેલ,આનંદી(૨૦૧૯) વ્યવસાયિક સમાજકાર્યના આધારસ્તંભો. અમદાવાદ. વ્યવસાયિક અભિવૃત્તિ પ્રકાશન.
2. Reamer, Frederic (2005) Social Work Values and Ethics. Jaipur, Rawat publication
3. Education for Values in Schools A Framework – 2012 (Department of Educational Psychology and Foundations of Education)
4. National Professional Standards For Teachers (Npst) 2023

Original Article

નાલંદા: ગુરુકુળ પરંપરાનું વૈશ્વિક શિખર અને આધુનિક શિક્ષણનો પાયો

Vasava Dixitkumar Maheshbhai¹, Dr. Hitendrasinh Y. Kharvasiya²

¹Research Scholar, Department Of History, Veer Narmad South Gujarat University Surat, Gujarat

²Associate Professor, Smt. R.P. Chauhan Arts and Smt. J.K. Shah and Shri K.D. Commerce College Vyara

Email: dixitvasava1988@gmail.com

Manuscript ID:

સારાંશ

JRD -2026-180268

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 298-300

February- 2026

Submitted: 15 Jan 2026

Revised: 25 Jan. 2026

Accepted: 06 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

પ્રાચીન ભારતમાં શિક્ષણ અને જ્ઞાનની સમૃદ્ધ પરંપરા હતી, જેમાં નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલયનું વિશિષ્ટ સ્થાન રહ્યું છે. નાલંદા માત્ર એક શૈક્ષણિક સંસ્થા નહોતી, પરંતુ તે ભારતીય ગુરુકુળ પરંપરાનું વિકસિત અને વૈશ્વિક સ્વરૂપ હતું. ગુપ્તકાળમાં સ્થાપિત આ મહાવિદ્યાલયે શિક્ષણને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે પહોંચાડ્યું અને એશિયાના અનેક દેશોથી વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્વાનોને આકર્ષ્યા. અહીં ધાર્મિક તેમજ લૌકિક વિષયો-જેમ કે દર્શન, વ્યાકરણ, તર્કશાસ્ત્ર, ચિકિત્સાશાસ્ત્ર, ગણિત અને ખગોળશાસ્ત્ર-નો અભ્યાસ કરવામાં આવતો હતો. નાલંદાની વિશાળ લાઇબ્રેરી, રહેણાંક વ્યવસ્થા, કડક પ્રવેશ પદ્ધતિ અને શાસ્ત્રાર્થી આધારિત શિક્ષણ પદ્ધતિએ તેને વૈશ્વિક જ્ઞાનકેન્દ્ર બનાવ્યું. આ સંસ્થા ભારતની સાંસ્કૃતિક અને બૌદ્ધિક શક્તિનું મહત્વપૂર્ણ પ્રતીક રહી છે. આજના સમયમાં પણ નાલંદાના સિદ્ધાંતો-મલ્ટીડિસિપ્લિનરી શિક્ષણ, સંવાદ આધારિત અભ્યાસ અને વૈશ્વિક શૈક્ષણિક સહકાર-આધુનિક શિક્ષણ વ્યવસ્થાને પ્રેરણા આપે છે. તેથી નાલંદાને આધુનિક શિક્ષણના પાયામાંથી એક મહત્વપૂર્ણ સ્તંભ માનવામાં આવે છે.

કીવર્ડ્સ: નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય, ગુરુકુળ પરંપરા, પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણ, મલ્ટીડિસિપ્લિનરી અભ્યાસ, વૈશ્વિક શિક્ષણ, જ્ઞાન પરંપરા

પ્રસ્તાવના

જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં ભારતનો ઇતિહાસ સુવર્ણ અક્ષરે લખાયેલો છે. પ્રાચીન કાળમાં જ્યારે વિશ્વના મોટાભાગના દેશો અંધકાર યુગમાં હતા, ત્યારે ભારતમાં 'નાલંદા' જેવી વિશ્વવિદ્યાલયો જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાવી રહી હતી. નાલંદા એ માત્ર એક શૈક્ષણિક સંસ્થા નહોતી, પરંતુ તે ભારતીય 'ગુરુકુળ' પરંપરાનું એક અત્યંત વિકસિત અને વૈશ્વિક સ્વરૂપ હતું. આ પેપરનો હેતુ એ તપાસવાનો છે કે કેવી રીતે નાલંદાએ પરંપરાગત શિક્ષણને વૈશ્વિક સ્તર (Global Standard) પર પહોંચાડ્યું અને કેવી રીતે તે આજના આધુનિક શિક્ષણનો પાયો ગણાય છે.

ઐતિહાસિક ઉદ્ભવ અને વિકાસ નાલંદાની સ્થાપના પમી સદીમાં ગુપ્ત વંશના સમ્રાટ કુમારગુપ્ત પ્રથમ દ્વારા કરવામાં આવી હતી. વિકાસના તબક્કા: ગુપ્ત શાસકો પછી કનોજના સમ્રાટ હર્ષવર્ધન અને પાલ વંશના રાજાઓએ તેને સંરક્ષણ આપ્યું. હર્ષવર્ધને તો નાલંદાના નિભાવ માટે ૧૦૦ ગામોના મહેસૂલનું દાન કર્યું હતું.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19204023](https://doi.org/10.5281/zenodo.19204023)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Vasava Dixitkumar Maheshbhai, Research Scholar, Department Of History, Veer Narmad South Gujarat University Surat, Gujarat

How to cite this article:

Vasava, D. M., & Hitendrasinh Y. Kharvasiya. (2026). નાલંદા: ગુરુકુળ પરંપરાનું વૈશ્વિક શિખર અને આધુનિક શિક્ષણનો પાયો. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 298–300.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19204023>

નામનો અર્થ: 'ના-આલમ્-દા' એટલે કે 'જ્ઞાન જેનો અંત નથી' અથવા 'જે આપતા અટકતું નથી'. આ નામ જ તેની ઉદારતા અને જ્ઞાનના અખૂટ ભંડારને દર્શાવે છે.

ગુરુકુળ પરંપરાનું 'વૈશ્વિકીકરણ'

પરંપરાગત રીતે ગુરુકુળો નાના આશ્રમોમાં ચાલતા, જ્યાં મર્યાદિત શિષ્યો રહેતા. નાલંદાએ આ મોડેલને 'સ્કેલ' (Scale) કર્યું. કેમ્પસ લાઈફ: અહીં ૧૦,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ અને ૨,૦૦૦ આચાર્યો સાથે રહેતા હતા. આ એક એવું ગ્લોબલ વિલેજ હતું જ્યાં જ્ઞાન એ જ એકમાત્ર ભાષા હતી.

આવાસ વ્યવસ્થા: દરેક વિદ્યાર્થીને રહેવા માટે સ્વતંત્ર ઓરડો, પથ્થરની ચોકી (બેડ) અને પુસ્તકો રાખવાની જગ્યા મળતી. આજના 'હોસ્ટેલ કલ્ચર'ની શરૂઆત અહીંથી થઈ હતી.

પ્રવેશ પરીક્ષા: ગુણવત્તાનું વૈશ્વિક ધોરણ

નાલંદામાં પ્રવેશ મેળવવો એ આજના IIT કે Harvard કરતા પણ કઠિન હતો. દ્વારપાલની ભૂમિકા: યુનિવર્સિટીના મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર પર 'દ્વારપંડિતો' તૈનાત રહેતા. તે આવનાર વિદ્યાર્થીનો ઇન્ટરવ્યુ લેતા. જો વિદ્યાર્થી તર્ક અને દર્શનના પાયાના પ્રશ્નોના જવાબ ન આપી શકે, તો તેને પ્રવેશ મળતો નહીં. પસંદગીનો દર: ચીની મુસાફર હ્યુએન ત્સાંગ લખે છે કે માત્ર ૨૦ થી ૩૦ ટકા વિદ્યાર્થીઓ જ પ્રવેશ મેળવી શકતા. આ કઠિનતા જ નાલંદાની ડિગ્રીનું વૈશ્વિક મૂલ્ય નક્કી કરતી હતી.

અભ્યાસક્રમની વિવિધતા

આધુનિક યુનિવર્સિટીઓ આજે 'Liberal Arts' અને 'Interdisciplinary' અભ્યાસની વાતો કરે છે, જે નાલંદામાં ૧૫૦૦ વર્ષ પહેલાં હતું. ધાર્મિક અને લૌકિક જ્ઞાન: અહીં બૌદ્ધ ધર્મના ૧૮ સંપ્રદાયોની સાથે વેદ, હેતુવિદ્યા (Logic), શબ્દવિદ્યા (Grammar), ચિકિત્સાશાસ્ત્ર (Medicine), અને સાંખ્ય દર્શન ભણાવવામાં આવતું. વિજ્ઞાન અને ગણિત: નાલંદાના ખગોળશાસ્ત્રીઓએ ગ્રહોની ગતિ અને ગણિતના જટિલ પ્રમેયો પર સંશોધન કર્યું હતું. આર્યભટ્ટ જેવા મહાન ગણિતશાસ્ત્રી પણ આ સંસ્થાના કુલાધિપતિ (Chancellor) રહી ચૂક્યા હોવાનું મનાય છે.

ધર્મગંજ: જ્ઞાનનું હૃદય (The Grand Library)

નાલંદાની ખરી ઓળખ તેનું પુસ્તકાલય હતું. b ત્રણ ઇમારતો: રત્નસાગર (૯ માળની ઇમારત), રત્નોદધિ અને રત્નરંજક. હસ્તપ્રતોનું સંરક્ષણ: અહીં લાખો હસ્તપ્રતો હતી. વિદેશી વિદ્યાર્થીઓ અહીં માત્ર ભણવા નહીં, પણ પુસ્તકોની નકલ કરવા પણ આવતા. જ્ઞાનના આ સંગ્રહે જ ભારતને 'જગતગુરુ' બનાવ્યું હતું.

વૈશ્વિક સંબંધો અને સોફ્ટ પાવર

નાલંદા એ ભારતનું સૌથી મોટું 'Soft Power' હતું. આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીઓ: ચીન, તિબેટ, કોરિયા, જાપાન, જાવા, સુમાત્રા અને શ્રીલંકાથી વિદ્યાર્થીઓ આવતા. સાંસ્કૃતિક દૂત: અહીંથી ભણીને ગયેલા પંડિતોએ (જેમ કે પદ્મસંભવ અને શાંતરક્ષિત) તિબેટ અને ચીનમાં સંસ્કૃતિ અને જ્ઞાનનો પ્રસાર કર્યો. આજના યુગમાં જે કામ 'Diplomacy' કરે છે, તે ત્યારે નાલંદાના વિદ્વાનો કરતા.

આર્થિક મોડેલ: નિઃશુલ્ક શિક્ષણ

આજના સમયમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ ખૂબ મોંઘું છે, પણ નાલંદામાં તે તદ્દન મફત હતું. દાનની પરંપરા: રાજાઓ અને સમૃદ્ધ વેપારીઓ ગામડાઓનું દાન આપતા. તે ગામોની ઉપજમાંથી યુનિવર્સિટીનો ખર્ચ નીકળતો. સમાનતા: ગરીબ હોય કે શ્રીમંત, દરેક વિદ્યાર્થીને એકસરખી સુવિધા મળતી. આ 'Democratic Education' નો શ્રેષ્ઠ નમૂનો છે.

અધ્યાપન પદ્ધતિ: તર્ક અને સંવાદ

શિક્ષણ પદ્ધતિમાં ગોખણપટ્ટીને સ્થાન નહોતું. શાસ્ત્રાર્થ (Debate): દરરોજ સાંજે વિદ્યાર્થીઓ અને આચાર્યો વચ્ચે ચર્ચા થતી. આ પદ્ધતિથી વિદ્યાર્થીમાં 'Critical Thinking' વિકસતું. પીઅર લર્નિંગ: મોટા વિદ્યાર્થીઓ નાના વિદ્યાર્થીઓને ભણાવતા, જે મોડેલ આજે પણ દુનિયાની શ્રેષ્ઠ યુનિવર્સિટીઓ અપનાવે છે.

પતન અને તેની વિશ્વ પર અસર

૧૧૯૩માં બખ્તિયાર ખિલજીના આક્રમણથી નાલંદાનો નાશ થયો. સાંસ્કૃતિક શૂન્યાવકાશ: પુસ્તકાલયમાં લાગેલી આગ ૩ મહિના સુધી શાંત ન થઈ. આ આગમાં ભારતનું જ નહીં, પણ સમગ્ર વિશ્વનું હજારો વર્ષનું સંશોધન બળીને ખાખ થઈ ગયું. પરિણામ: ભારતમાં જ્ઞાનની પરંપરાને મોટો ધક્કો લાગ્યો અને દેશ અંધકાર યુગ તરફ ધકેલાયો.

આધુનિક શિક્ષણનો પાથો

આજે જ્યારે આપણે નવી શિક્ષણ નીતિ (NEP 2020) ની વાત કરીએ છીએ, ત્યારે નાલંદાના સિદ્ધાંતો ફરી પ્રસ્તુત બન્યા છે: મલ્ટી-ડિસિપ્લિનરી એપ્રોચ: એન્જિનિયરિંગ સાથે ફિલોસોફી ભણવાનો વિચાર નાલંદાનો જ છે. રહેણાંક શિક્ષણ: કેમ્પસમાં રહીને જે વ્યક્તિત્વ વિકાસ થાય છે, તે ઓનલાઇન શિક્ષણમાં શક્ય નથી. ગ્લોબલ કેમ્પસ: ભારતને ફરી 'Study in India' હબ બનાવવાનું સપનું નાલંદાની સફળતા પર આધારિત છે.

ઉપસંહાર

નાલંદા એ માત્ર ભૂતકાળની ગાથા નથી, પણ ભવિષ્ય માટેની પ્રેરણા છે. "ગુરુકુળ ટુ ગ્લોબલ" નો પ્રવાસ નાલંદાએ સફળતાપૂર્વક ખેડ્યો હતો. તે સાબિત કરે છે કે ભારતનું શિક્ષણ જ્યારે મુક્ત, તાર્કિક અને સંસ્કારી હતું, ત્યારે ભારત વિશ્વના શિખર પર હતું. જો આપણે ફરીથી નાલંદાના મૂલ્યો—જેમાં શિસ્ત, જ્ઞાન પ્રત્યેની પવિત્રતા અને વૈશ્વિક બંધુત્વ છે—તેને આજના વિજ્ઞાન સાથે જોડીએ, તો ભારતને ૨૧મી સદીમાં ફરી 'વિશ્વગુરુ' બનતા કોઈ રોકી શકશે નહીં.

સંદર્ભ સૂચિ

- H.D. Sankalia – University of Nalanda (1934).
- Samuel Beal – Si-Yu-Ki: Buddhist Records of the Western World.
- Radha Kumud Mookerji – Ancient Indian Education.
- UNESCO World Heritage Center – Archaeological Site of Nalanda Mahavihara.
- Amartya Sen – The Argumentative Indian.

Original Article

લોખંડી પુરુષ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ

વસાવા ભદ્રેશકુમાર મુકુંદભાઈ¹, ડૉ.હસમુખભાઈ પટેલ²

¹પી.એચ.ડી.સ્કોલર, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

²એસોસિયેટ પ્રોફેસર, આર.એસ.પટેલ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, નવા વાડજ, અમદાવાદ

Manuscript ID:

સારાંશ

JRD -2026-180269

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 301-306

February- 2026

Submitted: 15 Jan 2026

Revised: 25 Jan. 2026

Accepted: 06 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

લેખમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના જીવન, કાર્ય અને ભારતના રાષ્ટ્રનિર્માણમાં તેમના અદ્વિતીય યોગદાનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ગુજરાતના કરમસદ ગામમાં જન્મેલા પટેલે સ્વઅભ્યાસ દ્વારા વકીલાતમાં પ્રાવિષ્ઠ્ય મેળવ્યું અને બાદમાં મહાત્મા ગાંધીના વિચારોથી પ્રેરાઈ સ્વતંત્રતા આંદોલનમાં જોડાયા. ખેડા, બોરસદ અને બારડોલી સત્યાગ્રહોમાં તેમણે ખેડૂતોને સંગઠિત કરીને અંગ્રેજ સરકાર સામે સફળ લડત આપી, જેના કારણે તેમને “સરદાર”નું બિરુદ મળ્યું. સ્વતંત્રતા બાદ ભારતના પ્રથમ ગૃહમંત્રી અને ઉપપ્રધાનમંત્રી તરીકે તેમણે પડપ દેશી રજવાડાઓને એકીકૃત કરીને અખંડ ભારતનું નિર્માણ કર્યું. તેઓએ દેશની આંતરિક શાંતિ, શાસનવ્યવસ્થા અને સર્વિસ સિસ્ટમના વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું. દૃઢ નિશ્ચય, સંગઠનક્ષમતા અને રાષ્ટ્રીય એકતાના પ્રતિક તરીકે સરદાર પટેલને “લોખંડી પુરુષ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

કીવર્ડ્સ: સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, લોખંડી પુરુષ, સ્વતંત્રતા આંદોલન, બારડોલી સત્યાગ્રહ, ખેડા સત્યાગ્રહ, રાષ્ટ્રીય એકીકરણ, દેશી રજવાડાઓ, ગૃહમંત્રી, ભારતીય રાષ્ટ્રનિર્માણ

સરદાર વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ જેમણે દેશની સ્વતંત્રતાની લડતમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો અને અખંડ, સ્વતંત્ર ભારતના એકીકરણનું નેતૃત્વ કર્યું. ભારત અને દુનિયાભરમાં તેઓ સરદારના નામથી ઓળખાયા તેમના દ્રઢ મનોબળ ના કારણે લોખંડી પુરુષ તરીકે પણ ઓળખાય છે. તેમનો ઉછેર ગુજરાતના કરમસદ ગામમાં થયેલો અને તેમની શિક્ષા મુખ્યત્વે સ્વ અભ્યાસથી થઈ હતી. વલ્લભભાઈ પટેલ એક વકીલ હતા. અને તેમની સફળ વકીલાત દરમિયાન તેઓ મહાત્મા ગાંધીના કામ અને વિચારધારાથી ઘણા પ્રભાવિત થયા હતા. ત્યારબાદ તેમણે ગુજરાતના ખેડા, બોરસદ અને બારડોલી ગામના ખેડૂતોને સંગઠિત કરી, અંગ્રેજોના અત્યાચાર સામે સત્યાગ્રહો કર્યા. તેમની આ ભૂમિકાના લીધે તેમની ગણના ગુજરાતના પ્રભાવશાળી નેતામાં થઈ. ત્યારબાદ તેમણે ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસનું નેતૃત્વ પણ કર્યું અને બળવાઓ તથા રાજકીય ઘટનાઓમાં આગેવાની કરી. તેમણે ૧૯૩૪ અને ૧૯૩૭ની ચૂંટણીમાં પાર્ટીને સંગઠિત કરી અને તેમણે ભારત છોડો આંદોલનમાં આગળ પડતો ભાગ ભજવ્યો હતો. ભારતના પહેલા ગૃહમંત્રી અને નાયબ વડાપ્રધાન તરીકે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે પંજાબ અને દિલ્હીના નિરાશ્રિતો માટે સહાયનું આયોજન કર્યું હતું.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19204082](https://doi.org/10.5281/zenodo.19204082)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

વસાવા ભદ્રેશકુમાર મુકુંદભાઈ, પી.એચ.ડી.સ્કોલર, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

How to cite this article:

વસાવા. ભદ્રેશકુમાર. મુકુંદભાઈ. & પટેલ. હસમુખભાઈ. (2026). લોખંડી પુરુષ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 301–306. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19204082>

અને દેશભરમાં શાંતિની પુનઃસ્થાપના માટે પ્રયત્નો તથા નેતૃત્વ કર્યું હતું. સરદારે ૫૬૫ દેશી રજવાડાઓને એકત્રિત કરી એક અખંડ ભારતના નિર્માણનું બીડું ઝડપ્યું. ભારતના લોખંડી પુરુષ તરીકે ઓળખાતા સરદારને ઓલ ઇન્ડિયા સર્વિસ ના રચયિતા હોવાથી ‘પેટ્રન સૈન્ટ’ તરીકે પણ ભારતીય સનદી સેવામાં ઓળખવામાં આવે છે. સરદાર પટેલ ભારતમાં મુક્ત વ્યાપાર તથા માલિકી હક્કના સૌથી પહેલાં હિમાયતીઓમાંના એક હતા.

જન્મ, શિક્ષણ અને કૌટુંબિક જીવન:-

વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ નો જન્મ તેમનો જન્મ ૩૧ ઓક્ટોબર, ૧૮૭૫ નડીઆદ ગુજરાતમાં થયો હતો. તેઓ હિંદુ ધર્મ પાળતા પિતા ઝવેરભાઈ અને માતા લાડબાના ચોથા પુત્ર હતાં. તેઓ ખેડા જિલ્લાના કરમસદ ગામમાં રહેતા કે જ્યાં તેમના પિતા ઝવેરભાઈની ખેતીવાડી હતી. સોમાભાઈ, નરસિંહભાઈ તથા વિકલભાઈ તેમના મોટા ભાઈઓ હતા. તેમને એક નાના ભાઈ કાશીભાઈ તેમજ એક નાના બહેન દહીબા હતા. નાનપણમાં વલ્લભભાઈ તેમના પિતાને ખેતરમાં મદદ કરતા.

૧૮ વર્ષની ઉંમરે તેમના લગ્ન બાજુના ગામમાં જ રહેતા ઝવેરબા સાથે થયા હતા. રિવાજને આધીન જ્યાં સુધી પતિ કમાઈને ઘર ચલાવવાની જવાબદારી ઉપાડી ન શકે ત્યાં સુધી તેની પરિણીતા તેના પિતાના ઘરે રહેતી. વલ્લભભાઈને નિશાળનું ભણતર પુરું કરવા નડીઆદ, પેટલાદ તથા બોરસદ જવું પડ્યું હતું કે જ્યાં તેઓ બીજા છોકરાઓ સાથે સ્વનિર્ભરતાથી રહ્યાં. વલ્લભભાઈ મેટ્રીકની પરીક્ષામાં ૨૨ વર્ષની મોટી ઉંમરે ઉત્તીર્ણ થયા ત્યારે તેમના વડીલો તેમને એક મહત્વકાંક્ષી વ્યક્તિ તરીકે નહોતા ઓળખતા પણ એમ માનતા કે તેઓ કોઈ સાધારણ નોકરી કે ધંધો કરશે. પણ વલ્લભભાઈની પોતાની અલગ યોજના હતી. તેમને વકીલાતનું ભણી, કામ કરીને પૈસા બચાવી, ઈંગ્લેન્ડમાં ભણી બેરિસ્ટર બનવું હતું. વલ્લભભાઈ વર્ષો સુધી તેમના કુટુંબથી વિખુટા રહીને તથા બીજા વકીલો પાસેથી ચોપડીઓ માંગી, પોતાની રીતે ભણીને બે વર્ષમાં પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયાં.

ઝવેરબાને તેમના પિયરથી લઈ આવીને તેમણે ગોધરામાં પોતાના ગૃહસ્થ જીવનની શરૂઆત કરી તથા ત્યાંના વકીલ મંડળ માં નામ નોંધાવ્યું. તેમને પૈસા બચાવવા માટે જે ઘણાં વર્ષો લાગ્યા તેમાં તેમણે પોતાના માટે એક તીવ્ર તથા કુશળ વકીલ તરીકેની કિર્તી મેળવી. તેમના પત્ની ઝવેરબાએ બે સંતાનો ૧૯૦૪માં મણીબેન તથા ૧૯૦૬માં ડાહ્યાભાઈને જન્મ આપ્યો. ગુજરાતમાં જ્યારે બ્યુબોનિક પ્લેગનો આતંક છવાયો હતો ત્યારે વલ્લભભાઈએ તેમના એક મિત્રની સુશ્રુષા પણ કરી હતી. પણ જ્યારે તેમને પોતાને તે રોગ થયો ત્યારે તેમણે તરતજ પોતાના કુટુંબને સુરક્ષિત સ્થાને મોકલી દઈ પોતે ઘર છોડીને નડીઆદ સ્થિત ખાલી ઘરમાં જઈને રહ્યા, કે જ્યાં તેઓ ધીરે ધીરે સાજા થયા.

વિકલભાઈની પણ ઈંગ્લેન્ડ જઈ ભણવાની યોજના હતી અને તેથી તેમણે તેમના નાના ભાઈ વલ્લભભાઈ ને ૬૫કો આપતા કહ્યું કે મોટો ભાઈ નાના ભાઈની પાછળ જાય તે સારું ના લાગે અને ત્યારે સમાજમાં કુટુંબની આબરુને ધ્યાનમાં રાખી વલ્લભભાઈએ તેમના મોટા ભાઈને તેમની જગ્યાએ જવા દીધા. તેમણે તેમના મોટા ભાઈનો ઈંગ્લેન્ડ ખાતેનો ખર્ચ ઉપાડ્યો અને તે ઉપરાંત પોતાના ધ્યેય માટે પણ બચત કરવા માંડી.

૧૯૦૯ માં વલ્લભભાઈના પત્ની ઝવેરબાને કેન્સર માટેની સારવાર માટે મુંબઈની હોસ્પિટલમાં ભરતી કરવામાં આવ્યા. તેમની તબીયત અચાનક વણસી અને સારવાર દરમિયાન તેમનું હોસ્પિટલમાં જ દેહાંત થયું. વલ્લભભાઈને તેમના પત્નીના દેહાંતના સમાચાર આપતી ચબરખી જ્યારે આપવામાં આવી ત્યારે તેઓ ન્યાયાલયમાં એક સાક્ષીની ઉલટ તપાસ કરી રહ્યા હતા. વલ્લભભાઈએ તે ચબરખી વાંચી તેમના ખીસામાં સરકાવી દીધી અને સાક્ષીની ઉલટ તપાસ ચાલુ રાખી અને તેઓ તે મુકદ્દમો જીતી ગયા. તેમણે બીજાઓને તે સમાચાર મુકદ્દમો પત્યા પછીજ આપ્યા હતા. વલ્લભભાઈએ પુનઃલગ્ન નહીં કરવાનું નક્કી કર્યું હતું. તેમણે તેમના બાળકોનો ઉછેર કુટુંબની મદદથી કર્યો તથા મુંબઈ સ્થિત અંગ્રેજી માધ્યમની શાળામાં ભણવા મુક્યા હતા. ૩૬ વર્ષની ઉંમરે તેઓ ઈંગ્લેન્ડ ગયા તેમજ લંડનની મિડલ ટેમ્પલ ઈજ્ઞ ખાતે ભરતી થયા. મહાવિદ્યાલયમાં ભણવાનો જરાય અનુભવ ન હોવા છતાં તેમણે ૩૬ મહીનાનો અભ્યાસક્રમ ૩૦ મહીનામાં પતાવી વર્ગમાં પહેલા સ્થાને આવ્યા. ભારત પાછા આવી તેઓ અમદાવાદમાં સ્થાયી થયા તથા શહેરના એક નામાંકિત

બેરિસ્ટર બન્યા. આઝાદીની લડત મિત્રોના આગ્રહને માન આપી વલ્લભભાઈ ચુંટણીમાં ઉતરી ૧૯૧૭માં અમદાવાદ શહેરના સ્વચ્છતા વિભાગના અધિકારી તરીકે ચુંટાઈ આવ્યા.

ખેડા જિલ્લાના ખેડુતોને કર માંથી રાહત આપવાની વિનંતીને અંગ્રેજ સરકાર કુકરાવી ચુકી હતી અને તેથી ગાંધીજીએ તેની સામે લડત આપવાની સંમતી આપી. તેઓ પોતે ચંપારણમાં વ્યસ્ત હોવાથી આ લડતનું નેતૃત્વ ન કરી શક્યા અને તેથી તેમણે જ્યારે એક ગુજરાતી સક્રિય કાર્યકરને આ કામ માટે પોતાની જાતને સમર્પિત કરવાની હાકલ કરી ત્યારે વલ્લભભાઈએ સ્વેચ્છાથી પોતાનું નામ આગળ ધર્યું જે વાતની ગાંધીજીને ખુશી હતી. તેમણે આ નિર્ણય ત્વરિત કર્યો હોવા છતાં પાછળથી વલ્લભભાઈએ કહ્યું હતું કે એ ઈચ્છા તથા પ્રતિબદ્ધતાને અનુસરવાના તેમના નિર્ણય પર પહોંચતા પહેલા તેમણે ખુબ આત્મચિંતન કર્યું હતું.

બ્રિટિશ સરકારની વલ્લભભાઈ સાથે સમજૂતિ

ગુજરાતનો સત્યાગ્રહ નરહરિ પરીખ, મોહનલાલ પંડ્યા તથા અબ્બાસ તૈયબજી જેવા કોંગ્રેસી સ્વયંસેવકોના સહયોગ સાથે વલ્લભભાઈએ ખેડા જિલ્લાના ગામે ગામ ફરી ગામવાસીઓના દુઃખ તથા તકલીફોની નોંધ કરી તેમને બ્રિટિશ સરકારને કર નહીં ભરીને રાજ્યવ્યાપી બળવામાં સહભાગી થવા કહ્યું. તેમણે સંભાવિક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે પુર્ણ એકતા તથા ઉશ્કેરણી સામે અહિંસા આચરવાને મહત્વ આપ્યું હતું. તેમને મોટાભાગે પ્રત્યેક ગામમાંથી ઉમળકાભેર પ્રતિસાદ મળ્યો. જ્યારે બળવાનું એલાન થયું અને કર નહીં ભરાયો ત્યારે અંગ્રેજ સરકારે મિલ્કત, તબેલાના પશુઓ તેમજ આખે આખાં ખેતરો જપ્ત કરવા પોલીસ તથા ધમકી આપવાવાળી પઠાણોની ટુકડીઓ મોકલી. વલ્લભભાઈએ પ્રત્યેક ગામના રહેવાસીઓને તેમની મુલ્યવાન વસ્તુઓ છુપાવવા તથા પોલીસના છાપામાં સ્વરક્ષણમાં મદદ કરી શકે તેવા સ્વયંસેવકોની એક ટોળકી બનાવી હતી. હજારો કાર્યકર્તા તથા ખેડુતોની ધરપકડ કરવામાં આવી. બ્રિટિશ સરકાર વલ્લભભાઈ સાથે સમજૂતિ કરવા તૈયાર થઈ અને વરસ માટે કર નહીં ભરવા તથા તેનો દર ઓછો કરવા તેણે મંજૂર થવું પડ્યું.

આઝાદીની ચળવળ

ગાંધીજીની અસહકાર ચળવળના સમર્થનમાં વલ્લભભાઈએ રાજ્યભરમાં પ્રવાસ કરી ૩ લાખ સભ્યો ભરતી કર્યા તથા રૂ.૧૫ લાખનું ભંડોળ ઉભું કર્યું. તેમણે અમદાવાદમાં અંગ્રેજી વસ્તુઓની હોળીઓ કરવામાં મદદ કરી તથા તેમાં પોતાના બધા અંગ્રેજી શૈલીના કપડાઓ નાંખી દીધા. તેમણે પુત્રી મણીબેન તથા પુત્ર ડાહ્યાભાઈ સાથે સંપુર્ણ ખાદી પહેરવાનું ચાલુ કર્યું.

૧૯૨૭માં થયેલી વધુ વરસાદને કારણે આવેલા પુરમાં અમદાવાદ શહેર તથા ખેડા જિલ્લામાં થયેલી જાન માલની તારાજીને પહોંચીવળવા તેમણે સહાયતા અભિયાનનું સંચાલન કર્યું. તેમણે જિલ્લામાં નિરાશ્રીતો માટે કોન્ક્રો ખોલ્યા ખોરાક, દવા તેમજ કપડાંની ઉપલબ્ધી કરાવી આપી તથા સ્વયંસેવકો ઉભા કરી સરકાર તથા જનસમુદાય પાસેથી તાત્કાલિક નાણાં ભેગા કરી આપ્યા. ૧૯૨૩માં જ્યારે ગાંધીજી જેલમાં હતા ત્યારે કોંગ્રેસીઓએ સરદાર પટેલને ભારતીય ધ્વજને નહીં ફરકાવવાના કાયદા સામે નાગપુરમાં સત્યાગ્રહની આગેવાની કરવા કહ્યું. તેમણે વાટાઘાટો દ્વારા બંદીઓની મુક્તિ કરાવી તથા રાજવાદીઓ જાહેરમાં ધ્વજવંદન કરી શકે તેવી ગોઠવણ પણ કરાવી. તે વર્ષ દરમિયાન પાછળથી વલ્લભભાઈ તથા તેમના કાર્યકરમિત્રોએ મળીને પુરાવા એકઠા કર્યા કે જેના પ્રમાણે સરકાર ડાકુઓ સામે લડવા માટે વધારાનો કરવેરો નાંખવાની પેરવીમાં હતી તેજ સમય દરમિયાન પોલીસ બોરસદ તાલુકાના સ્થાનિક ડાકુઓ સાથે મળેલી હતી.

એપ્રિલ ૧૯૨૭માં અમદાવાદ સુધારાઈની તેમની જવાદારીઓ માંથી બહાર નીકળી વલ્લભભાઈ આઝાદીની ચળવળમાં પાછા જોડાયા જ્યારે બારડોલીમાં કપરો દુષ્કાળ પડ્યો હતો અને ભારે કર વધારો કરવામાં આવ્યો હતો. મોટાભાગનું ગુજરાત દુષ્કાળની ઝપેટમાં આવ્યું હોવા છતાં આ કર વધારો ખેડા જિલ્લામાં કરેલા પહેલા વધારા કરતા પણ વધુ હતો. ગામવાસીઓના પ્રતિનિધિઓની સાથેની વાતચીત દરમિયાન તેમને આગામી મુશ્કેલીઓની પુરતી ચેતવણી

આપ્યા બાદ તથા અહિંસા અને એકતાની ઉપર પુરતો ભાર મુક્યા પછી તેમણે સત્યાગ્રહની ઘોષણા કરી - કર અદાયગીનો પુર્ણ બહીષ્કાર.

સરદારનું બિરુદ:-

ખેડા જિલ્લામાં થયેલા કર બહીષ્કાર સત્યાગ્રહ કરતા પણ આ વખતે વધુ પ્રતિસાદ મળ્યો અને રાજ્યભરમાં સહાનુભુતિક ટેકો આપતા અન્ય સત્યાગ્રહો આયોજાયા. ધરપકડો તથા જમીન-મિલકતની જપ્તીઓ થઈ હોવા છતાં સત્યાગ્રહે જોર પકડ્યું. ઓગસ્ટ મહીના સુધીમાં સ્થિતિ તેની ચરમ સિમાએ પહોંચી ગઈ હતી અને ત્યારે મુંબઈ સરકારમાં ફરજ બજાવતા એક સહાનુભુતિક પારસીની મધ્યસ્થતાથી વલ્લભભાઈ સમજુતી માટે રાજી થયાં કે જેના થકી કર વધારો પાછો ખેંચાયો, સત્યાગ્રહની તરફેણમાં જે સરકારી અધિકારીઓએ રાજીનામા આપ્યા હતા તેમની ફરી નિમણુક થઈ તથા જપ્ત કરેલી જમીન-મિલકત પરત કરાઈ. આ બારડોલી સત્યાગ્રહ દરમ્યાન તથા તેમાં વિજય મેળવ્યા બાદ વલ્લભભાઈ વધુ ને વધુ લોકોથી 'સરદાર'ના નામે સંબોધાવા લાગ્યા.

ભારત-પાકિસ્તાનના ભાગલા અને કાશ્મીરનું હિંદી સંઘ સાથે જોડાણ.

દેશના ભાગલા સમયે જ્યારે બ્રિટિશ સરકારે સત્તા છોડી ત્યારે લોર્ડ માઉન્ટબેટને કાશ્મીરના મહારાજાને હિંદી સંઘ અથવા પાકિસ્તાન માંથી એકમાં ભળી જવાની સલાહ આપી હતી રાજા હરિસિંહજીએ તેમની અવગણના કરી હતી. મહારાજાએ પાકિસ્તાન સાથે અમુક કરારો કર્યા પરંતુ વિધિવત જોડાણ ન કર્યું જેથી પાકિસ્તાન ગુસ્સે થયું અને કાશ્મીર સાથેનો તમામ વ્યવહાર અટકાવી દીધો. આ સમયે જીવન-જરૂરી પુરવઠો મેળવવા માટે કાશ્મિર ભારત તરફ વળ્યું અને પાકિસ્તાનને લાગ્યું કે કાશ્મિર તેમનાં હાથ માંથી છુટીને ભારત પાસે સરકી જશે, અને આ ભય હેઠળ પાકિસ્તાને કાશ્મીરની સરહદ ઉપર છમકલાં કરવાની શરૂઆત કરી. ૨૩ ઓક્ટોબર ૧૯૪૭ના રોજ પાકિસ્તાને મોટાપાયે હુમલો કર્યો અને તેનું સૈન્ય શ્રીનગરથી આશરે ૬૫ કિ.મી. દૂર સુધી પહોંચી ગયું. આ કટોકટીભરી સ્થિતિમાં મહારાજા હરિસિંહજીએ સરદારનો સંપર્ક સાધ્યો. સરદારતો આવા કોઇપણ આમંત્રણની રાહ જ જોઇ રહ્યા હતા. તેમણે તાબડતોબ મેનનને વિમાનમાં જમ્મુ મોકલ્યા અને મહારાજાએ હિંદી સંઘ સાથેના જોડાણખત ઉપર સહી કરી આપી અને લશ્કરી મદદની માંગણી કરી. સરદાર પટેલને આ સમાચાર મળતાં જ તેમણે લોર્ડ માઉન્ટ બેટન અને નહેરૂ સાથે મસલત કરી હવાઇ માર્ગે લશ્કર કાશ્મીર મોકલ્યું, પાકિસ્તાની સૈન્યએ ૨૬ ઓક્ટોબરને દિવસે શ્રીનગરમાં ઇદ ઉજવીને પોતાનો વિજય જાહેર કરવાનું ફરમાન કરી દીધું હતું, પરંતુ તે સાંજે જ ભારતીય લશ્કરનાં ધાડા ઉતરી પડ્યાં. ધમાસાણ યુદ્ધ થતા પાકિસ્તાની સૈન્યએ પીછેહઠ કરવી પડી, પરંતુ કાશ્મીર પ્રશ્ને બંને દેશનાં ગવર્નર જનરલો તથા બે વડાપ્રધાનો વચ્ચે કોઈ સમજુતી થઇ શકી નહીં. બંને સરકારોએ કોઈ પણ નિર્ણય લેતાં પહેલાં સામેવાળા લશ્કરને પાછું ખેંચવાની માંગણી કરી, પરંતુ બંનેની હઠના કારણે ત્યાં પણ કોઈ નિર્ણય થઈ શક્યો નહી. લોર્ડ માઉન્ટબેટને બ્રિટિશ વડાપ્રધાનને અંગત મધ્યસ્થી માટે પ્રયાસ કરવા વિનંતિ કરી પરંતુ તેમણે એમ કરવાની ના પાડી અને સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘનાં શરણે જવા સુચવ્યું. અંતે લોર્ડ માઉન્ટબેટનની સલાહથી હિંદ સરકારે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ પાસે કાશ્મીરનો પ્રશ્ન રજૂ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. આ ઝઘડો બહારની સંસ્થા સમક્ષ લઇ જવાના નિર્ણયથી ગાંધીજી ખુશ નહોતા, તેમણે ચેતવણી આપી હતી કે, 'એથી કેવળ વાંદરાનો ન્યાય જ મળશે. જ્યારે ગાંધીજીએ દાંડીસત્યાગ્રહ ચાલુ કર્યો ત્યારે સરદારની રાસ ગામમાંથી ધરપકડ કરી તેમની ઉપર સાક્ષી, વકીલની કે પત્રકારોની ગેરહાજરીમાં મુકદમો ચલાવવામાં આવ્યો. પહેલા સરદાર અને ત્યાર બાદ ગાંધીજીની ધરપકડથી સત્યાગ્રહે વધુ જોર પકડ્યું અને જ્યાં સુધી બન્નેને છોડવામાં નહીં આવ્યા ત્યાં સુધી ગુજરાતના જિલ્લાઓએ કર વિરોધી ચળવળ ચલાવી.

કોંગ્રેસનું અધિવેશન

૧૯૩૬ના કોંગ્રેસ અધિવેશન દરમ્યાન નેહરુની સમાજવાદને અપનાવાની ઘોષણાની વિરુદ્ધ તેમના નેહરુ સાથે મતભેદો ઉભા થયા. ૧૯૩૮માં, ત્યારના કોંગ્રસ પ્રમુખ સુભાષચંદ્ર બોઝના ગાંધીજીની અહીંસાને લગતા સિદ્ધાંતોથી વિમુખ થવાના પ્રયત્નોનો સરદારે બીજા કોંગ્રેસીઓ સાથે મળીને વિરોધ કર્યો. તેઓ બોઝને સરમુખત્યારશાહ તથા પાર્ટી ઉપર વધુ

વર્ચસ્વ સાધવાની ઈચ્છા ધરાવતા હોય તેમ માનતા. સરદારે વરિષ્ઠ કોંગ્રેસી નેતાઓને લઈ વિરોધ દર્શાવ્યો કે જેના લીધે બોલે રાજીનામું આપવું પડ્યું હતું. પણ બોઝના સમર્થકો, સમાજવાદીઓ તથા બીજા કોંગ્રેસીઓ પાસેથી તેમણે ટીકાનો સામનો કરવો પડ્યો કે જેમના પ્રમાણે પટેલ પોતે ગાંધીજીના સત્તાધિકારને બચાવવા સરમુખત્યારની જેમ વર્તી રહ્યા હતા. જ્યારે બીજું વિશ્વ યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું ત્યારે ગાંધીજીના મતની વિરુદ્ધ જઈ સરદારે કેન્દ્રીય તથા પ્રાંતિય ધારાસભામાંથી કોંગ્રેસના નીકળી જવાના નેહરુના નિર્ણયનું સમર્થન કર્યું હતું તથા ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીની એ પહેલ કે જેના પ્રમાણે જો અંગ્રેજ સરકાર યુદ્ધ પછી જો તરતજ લોકશાહીની સરકાર સ્થાપવા તૈયાર હોય તો કોંગ્રેસ તેનું પૂર્ણ સમર્થન યુદ્ધ દરમિયાન આપે, તે પહેલને પણ ટેકો આપ્યો હતો. ગાંધીજીનો યુદ્ધ સામે નૈતિક વિરોધ હવાથી તેમણે અંગ્રેજ સરકારને કોઈપણ જાતનો ટેકો આપવાની તરફેણમાં ન હતા, જ્યારે સુભાષચંદ્ર બોઝે અંગ્રેજોની સામે લશ્કરી મોર્ચો બાંધ્યો હતો. અંગ્રેજોએ રાજગોપાલાચારીની પહેલ ફુકરાવી દીધી ને સરદારે પાછી ગાંધીજીની આગેવાની સ્વીકારી.

તેઓ ગાંધીજીએ આપેલા વ્યક્તિગત અસહકારની હાકમાં સહભાગી થયા અને ૧૯૪૦માં તેમની ૯ મહીના માટે ધરપકડ કરવામાં આવી. તેમણે ૧૯૪૨માં કિપ્સ મિશનને આપેલી સુચનાઓનો પણ વિરોધ કર્યો હતો. શરૂઆતમાં જ્યારે નેહરુ, રાજગોપાલાચારી તેમજ મૌલાના આઝાદએ અંગ્રેજોને ભારત છોડાવવા માટે ગાંધીજીની ભારત છોડોની હાકાલની ટીકા કરી હતી ત્યારે સરદાર તેના ઉત્સાહી સમર્થક હતા. તેમની દલીલ હતી કે જેમ અંગ્રેજોએ સિંગાપુર તથા બર્મા માંથી પિછેહક કરી હતી તેમજ તેઓ ભારત માંથી પણ કરશે અને ભારત છોડોની શરૂઆત તુરંત થવી જોઈએ.

અંગ્રેજો તુરંત ભારત છોડીને નહી જાય તે વાતથી વાકેફ હોવા છતાં સરદાર ખુલ્લા બળવાની તરફેણમાં હતા કારણકે તેમને એમ હતું કે વિશ્વયુદ્ધ પ્રત્યેના અલગ અલગ અભિગમોમાં વહેંચાએલાં લોકોને આવો બળવો ઉત્તેજિત કરી એકજુટ કરશે. તેમના મતે ખુલ્લા બળવાનો એક ફાયદો એ પણ હતો કે તેનાથી અંગ્રેજ સરકારે માનવું પડત કે તેમના રાજનું ભારતમાં કોઈ સમર્થન ન હતું તથા તેમણે ભારતીયોને સત્તા સોંપવાનું કામ ઝડપથી ચાલુ કરી દેવું જોઈએ. બળવામાં પોતાનો પૂર્ણ વિશ્વાસ હોવાથી જો તેને કોંગ્રેસ તરફથી સમર્થન ન મળે તો સરદારે કોંગ્રેસમાંથી રાજીનામું આપવાની ઈચ્છા પણ દર્શાવી હતી. ગાંધીજીએ અખિલ ભારતીય કોંગ્રેસ સમિતી ઉપર બળવાને સ્વીકૃતિ આપવા દબાણ કર્યું કે જેના પરીણામે સમિતીએ ૭ ઓગસ્ટ ૧૯૪૨ માં અસહકાર ચળવળને મંજૂરી આપી હતી.

૧૫ જુન ૧૯૪૫માં જ્યારે સરદારને મુક્ત કરવામાં આવ્યા ત્યારે તેમણે જાણ્યું કે અંગ્રેજો ભારતીયોને સત્તા સોંપવાના પ્રસ્તાવ ઉપર કામ કરી રહ્યા હતા.સ્વતંત્રતા, એકીકરણ તથા ગાંધીજીની ભૂમિકા ૧૯૪૬માં કોંગ્રેસ પ્રમુખપદની ચૂંટણીમાં સરદારે નેહરુની તરફેણમાં પોતાની ઉમેદવારી પાછી ખેંચી હતી. આ ચૂંટણીની મહત્તા એ હતી કે એમાં ચૂંટાઈ આવનારા પ્રમુખ, સ્વતંત્ર ભારતની પ્રથમ સરકારના નેતા બનવાના હતા. જ્યારે ગાંધીજીએ ૧૬ રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ તથા કોંગ્રેસને યોગ્ય ઉમેદવાર નીમવા જણાવ્યું ત્યારે ૧૬ માંથી ૧૩ પ્રતિનિધિઓએ સરદારનું નામ સુચવ્યું હતું. છતાં ગાંધીજીની ઈચ્છાને માન આપી સરદારે ભારતના પહેલા પ્રધાનમંત્રી બનવાની તક જતી કરી હતી. ગૃહમંત્રીની ભૂમિકામાં તેમણે કેંદ્રીય-તંત્ર હેઠળ ભારતનું એકીકરણ કર્યું, પણ માત્ર નેહરુને કારણે જમ્મુ કાશ્મીરનું પૂર્ણ સમન્વય બાકી રહી ગયું. નેહરુના કોંગ્રેસ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાઈ આવ્યા બાદ, સરદારે ભારતની સંવિધાન સભાની સામાન્ય ચૂંટણી માટે કોંગ્રેસની તૈયારીઓને દીશા આપવા માંડી. ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસે હિંદુ મતદાર મંડળ માંથી બહુમતીની બેઠકો જીતી, પણ મુસ્લિમ મતદાર મંડળમાંથી મોહમ્મદ અલી જીન્નાના નેતૃત્વ હેઠળ મુસ્લિમ લીગને બહુમતીની બેઠકો મળી. મુસ્લિમ લીગે ૧૯૪૦ માં પાકીસ્તાન માટેની માંગણીની ઘોષણા કરી હતી તથા તેઓ કોંગ્રેસના તીવ્ર ટીકાકાર હતા.

કેબિનેટ મિશન તથા વિભાજન જ્યારે અંગ્રેજ મિશને સત્તા સોંપણી માટે બે અલગ યોજનાઓ સુચવી ત્યારે તે બન્ને યોજનાઓનો કોંગ્રેસમાં વિરોધ થયો. ૧૬ મે ૧૯૪૬ની યોજનાના પ્રસ્તાવ પ્રમાણે છુદ્ધ રાજ્યોનો સંઘ, કે જેમાં દરેક પ્રાંતને વિસ્તૃત સ્વાયત્તતા આપવામાં આવે તથા પ્રાંતોનું સામૂહીકરણ ધાર્મિક બહુમતીના આધારે કરવામાં આવે, તેવું સૂચવવામાં આવ્યું હતું. ૧૬ જૂન ૧૯૪૬ની યોજનાનાં પ્રસ્તાવ પ્રમાણે ભારતનું વિભાજન ધાર્મિકતાનાં આધારે કરવામાં આવે તથા પડર રજવાડાઓને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા કે પછી બેમાંથી કોઈ પણ એક રાજ્ય સાથે જોડાઈ જવાનો વિકલ્પ આપવાનું સૂચન

કરવામાં આવ્યું હતું. મુસ્લિમ લીગે બન્ને યોજનાઓને માન્યતા આપી હતી, જ્યારે કોંગ્રેસે ૧૬ જૂનની યોજનાનો સજ્જડપણે અસ્વીકાર કર્યો. ૧૬ મેની યોજનાની ટીકા કરતા ગાંધીજીએ તેને અંતગર્તરુપે વિભાજનાત્મક વર્ણવી હતી, આમ છતાં સરદારને જાણ હતી કે જો કોંગ્રેસ તે યોજનાનો પણ અસ્વીકાર કરશે તો માત્ર મુસ્લિમ લીગને સરકાર બનાવવાનું આમંત્રણ આપવામાં આવશે અને તેથી સરદારે કોંગ્રેસ કાર્યકારી સમિતિને ૧૬ મેની યોજનાને મંજૂરી આપવા રાજી કરવા માટે મહેનત કરવા માંડી હતી. તેમણે અંગ્રેજ રાજદુતો, સર સ્ટ્રેફોર્ડ ક્રિપ્સ તથા લોર્ડ પેથીક લોરેન્સ સાથે મંત્રણા કરીને તેમની બાંહેધરી મેળવી હતી કે સામૂહીકરણની જોગવાઈને લગતા કોઈપણ નક્કર પગલાં ભરવામાં નહીં આવે અને તેજ સમયે તેમણે નેહરુ, રાજેન્દ્રપ્રસાદ તેમજ રાજગોપાલાચાર્યને ૧૬ મેની યોજનાને મંજૂરી આપવા તૈયાર કરી લીધા. જ્યારે મુસ્લિમ લીગે ૧૬ મેની યોજના માટે પોતાની મંજૂરી પાછી ખેંચી લીધી ત્યારે વાઇસરોય લોર્ડ વેવલે કોંગ્રેસને સરકાર બનાવવા માટેનું આમંત્રણ મોકલ્યું. નેહરુની પ્રમુખતા હેઠળ, કે જેમને વાઇસરોયની કારોબારી સમિતિના ઉપ-પ્રમુખ તરીકે નિમવામાં આવ્યા હતા, સરદારે ગૃહ બાબતો તથા માહિતી ને પ્રસારણ વિભાગોની દોરવણી સંભાળી હતી. તેઓ દિલ્હી ખાતે આવેલા સરકારી મકાનમાં રહેવા ગયા કે જ્યાં તેઓ ૧૯૫૦માં તેમનું અવસાન થયું.

સંદર્ભ

(૧)સરદાર પટેલ એક સમર્પિત જીવન

લેખક- રાજમોહન ગાંધી, અનુવાદ-નગીનદાસ સંઘવી, પ્રકાશન-નવજીવન, વર્ષ-૧૯૮૪

(૨) હિંદ સરદાર

લેખક-રવજીભાઈ પટેલ, પ્રકાશન-નવજીવન ટ્રસ્ટ, વર્ષ-૨૦૧૬

(૩) મહામાનવ સરદાર

લેખક-દિનકર જોષી, પ્રકાશન- પ્રવિણ પ્રકાશન, વર્ષ-૨૦૨૨

Original Article

Health and Indian Knowledge System

આરોગ્ય અને ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા

ડૉ. કિર્તીબેન નંદલાલભાઈ જીવરાજની

આસિ . પ્રોફેસર, એસ જી પટેલ આર્ટસ એન્ડ પી કે દેસાઈ કોમર્સ કોલેજ નિઝર જી. તાપી

Manuscript ID:

Abstract

JRD -2026-180270

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(XVIII)

Pp. 307-311

February- 2026

Submitted: 15 Jan 2026

Revised: 25 Jan. 2026

Accepted: 06 Feb. 2026

Published: 28 Feb 2026

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા (Indian Knowledge System – IKS) માં હજારો વર્ષોથી માનવ જીવનના દરેક પાસાંને સ્પર્શે છે તેમાં આરોગ્યને માત્ર શારીરિક સુખાકારી તરીકે જ નહીં પરંતુ શરીર, મન, આત્મા અને પર્યાવરણ વચ્ચેના સંતુલન તરીકે જોવામાં આવે છે . મનુષ્ય માટે આરોગ્ય એ સૌથી મોટું સૌભાગ્ય છે . આયુર્વેદ, યોગ, ધ્યાન, આહારશાસ્ત્ર અને નૈતિક જીવનશૈલી દ્વારા ભારતીય પરંપરાએ **holistic health** ની સંકલ્પનાને વિકસાવી છે. આજના સમયમાં જીવનશૈલીજન્ય રોગો, માનસિક તણાવ અને પર્યાવરણીય સંકટ વધતા જાય છે, ત્યારે IKS આધારિત આરોગ્ય દૃષ્ટિકોણ અત્યંત પ્રાસંગિક બની જાય છે. સાદું જીવન અને શુદ્ધ વિચાર એ જ આરોગ્ય નો સાચો આધાર છે . આ સંશોધન પેપરનો હેતુ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં આરોગ્યની કલ્પનાનું વિશ્લેષણ કરવાનો તથા આધુનિક સમયમાં તેની ઉપયોગિતા દર્શાવાનો પ્રયાસ કરવાનો છે .

Introduction

આરોગ્ય માનવ જીવનનું સૌથી મહત્વપૂર્ણ આધારસ્તંભ છે. સ્વસ્થ શરીર વગર જીવનનો ઉદ્દેશ પૂર્ણ થઈ શકતો નથી .આધુનિક વિજ્ઞાનમાં આરોગ્યનો અર્થ સામાન્ય રીતે રોગમુક્તિ કે શારીરિક તંદુરસ્તી તરીકે લેવાય છે, જ્યારે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં આરોગ્યને બહુ વિશાળ અને સર્વાંગી દૃષ્ટિકોણથી જોવામાં આવ્યું છે. પ્રાચીન ભારતના ઋષિ-મુનિઓએ માનવને પ્રકૃતિનો અભિન્ન ભાગ માન્યો અને તેના આરોગ્યને કુદરતના નિયમો સાથે જોડીને સમજાવ્યું. **Indian Knowledge System (IKS)** એ માત્ર ધાર્મિક કે આધ્યાત્મિક પરંપરા નથી, પરંતુ તે વૈજ્ઞાનિક, તત્વજ્ઞાનિક અને વ્યવહારુ જ્ઞાનનો સમૃદ્ધ ભંડાર છે. આયુર્વેદ, યોગ, ન્યાય, સાંખ્ય, વેદાંત જેવી પરંપરાઓમાં આરોગ્ય અને જીવનશૈલી અંગે ઊંડાણપૂર્વક ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પ્રકૃતિ સાથેનું સંતુલન એ જ સાચું આરોગ્ય છે . આજના સમયમાં, જ્યારે લોકો માનસિક તનાવ , ડાયાબિટીસ, કેન્સર ,બીપી, ટીબી, હૃદય રોગ જેવી સમસ્યાઓથી પીડાઈ રહ્યા છે, ત્યારે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનું આરોગ્ય અંગેની જ્ઞાન અને ઉપચાર નું મહત્વ ખૂબ જ વધી જાય છે .

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.19204147](https://doi.org/10.5281/zenodo.19204147)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

કિર્તીબેન નંદલાલભાઈ જીવરાજની, આસિ. પ્રોફેસર, એસ જી પટેલ આર્ટસ એન્ડ પી કે દેસાઈ કોમર્સ કોલેજ નિઝર જી. તાપી

How to cite this article:

કિર્તીબેન નંદલાલભાઈ જીવરાજની. (2026). Health and Indian Knowledge System આરોગ્ય અને ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા. Journal of Research and Development, 18(2(XVIII)), 307–311.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.19204147>

Indian Knowledge System (IKS): સંકલ્પના

Indian Knowledge System એટલે ભારતની પરંપરાગત જ્ઞાન પરંપરા, જે ચાર વેદ, ઉપનિષદ, ૧૮ પુરાણ, સ્મૃતિગ્રંથો અને દર્શનશાસ્ત્રો પર આધારિત છે. IKS નું મુખ્ય લક્ષ્ય માનવ જીવનને સંતુલિત, સકારાત્મક અને સુખમય બનાવવાનું છે. IKS ની મુખ્ય વિશેષતા એ છે કે તેમાં જ્ઞાનને માત્ર બુદ્ધિગમ્ય નહીં પરંતુ અનુભવસિદ્ધ માનવામાં આવ્યું છે. આરોગ્ય એ જ સાચું ધન છે. આરોગ્ય માટે પણ આ જ દૃષ્ટિકોણ અપનાવવામાં આવ્યો છે. શરીર, મન અને આત્મા – આ ત્રણેય તત્વો વચ્ચેનું સંતુલન આરોગ્યનું મૂળ માનવામાં આવ્યું છે. આરોગ્ય નો સાચો આધાર સાદું જીવન અને શુદ્ધ વિચાર .

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં આરોગ્યની કલ્પના

આયુર્વેદ અનુસાર આરોગ્યની વ્યાખ્યા ખૂબ જ સ્પષ્ટ છે:

“સમદોષ:સમાગ્નિશ્ચસમધાતુમલક્રિયા:।

પ્રસન્નાત્મેન્દ્રિયમન: સ્વ હસ્થ ઇત્યભિધીયતે।”

અર્થાત્, જેમાં દોષો (વાત, પિત્ત, કફ), અગ્નિ (પાચન શક્તિ), ધાતુઓ અને મલક્રિયાઓ સંતુલિત હોય તથા આત્મા, ઇન્દ્રિયો અને મન પ્રસન્ન હોય – તે વ્યક્તિ સ્વસ્થ કહેવાય.

આ વ્યાખ્યા પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આરોગ્ય માત્ર શરીર સુધી મર્યાદિત નથી, પરંતુ માનસિક અને આધ્યાત્મિક સ્વાસ્થ્ય પણ એટલું જ મહત્વનું છે.

આયુર્વેદ અને આરોગ્ય

આયુર્વેદ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનું સૌથી મહત્વપૂર્ણ આરોગ્યશાસ્ત્ર છે. ‘આયુ’ એટલે જીવન અને ‘વેદ’ એટલે જ્ઞાન. આયુર્વેદ જીવન જીવવાની કળા શીખવે છે. સ્વસ્થ વ્યક્તિઓનું સ્વાસ્થ્ય જાળવવું અને રોગીને આરોગ્ય આપવું એ આયુર્વેદનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે .

1 દોષ સિદ્ધાંત

આયુર્વેદ અનુસાર માનવ શરીર ત્રણ દોષોથી બનેલું છે:

- વાત
- પિત્ત અને
- કફ

આ ત્રણે દોષોનું સંતુલન આરોગ્યનું મૂળ છે. અસંતુલનથી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

2 આહાર અને જીવનશૈલી

આયુર્વેદમાં આહારને જ ઔષધ સમાન માનવામાં આવ્યો છે. સાત્ત્વિક, સરળ અને ઋતુ અનુસાર આહાર લેવાનું સૂચવવામાં આવ્યું છે. દિનચર્યા અને ઋતુચર્યા દ્વારા રોગ નિવારણ પર ખાસ ભાર મુકવામાં આવ્યો છે. આહાર જ ઔષધ છે અને ઔષધ જ આહાર છે .

યોગ નો આરોગ્ય સાથે સંબંધ

યોગ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનો અમૂલ્ય વારસો છે. પતંજલિ યોગસૂત્ર અનુસાર યોગનો હેતુ છે – “યોગશ્ચિત્તવૃત્તિ નિરોધ:”. યોગ શરીર , મન અને આત્માને એકતામાં બાંધવાનું કાર્ય કરે છે .

યોગ દ્વારા:

- આસન → શારીરિક આરોગ્ય
 - પ્રાણાયામ → શ્વસન અને નર્વસ સિસ્ટમનું સંતુલન
- પ્રાણાયામ એ પ્રાણ શક્તિનું સંચાલન છે જ્યાં શ્વવાસ છે ત્યાં આરોગ્ય છે .

- ધ્યાન → માનસિક શાંતિ
આજના સમયમાં યોગ માત્ર વ્યાયામ નથી ,તે જીવન જીવવાની વિધા છે .
આજના સમયમાં યોગને વૈશ્વિક સ્તરે આરોગ્ય માટે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે .

• Modern Relevance

(ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં માનસિક આરોગ્ય)

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં માનસિક આરોગ્યને અત્યંત મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. આધુનિક સમયમાં માનસિક આરોગ્યને અલગ વિષય તરીકે જોવામાં આવે છે, પરંતુ IKS માં માનસિક અને શારીરિક આરોગ્યને એકબીજાથી અલગ માનવામાં આવ્યા નથી.

1 મનની કલ્પના

ઉપનિષદોમાં મનને શરીર અને આત્મા વચ્ચેનો સેતુ (bridge) માનવામાં આવ્યો છે. મન સ્વસ્થ હોય તો શરીર અને આત્મા બંને સ્વસ્થ રહે છે. Bhagavad Gita માં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે અસ્થિર મન દુઃખનું મુખ્ય કારણ છે.

2 ત્રિગુણ સિદ્ધાંત

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અનુસાર મન પર ત્રણ ગુણોનો પ્રભાવ રહે છે:

- સત્વ ગુણ - શાંતિ, જ્ઞાન, પવિત્રતા
- રજસ ગુણ - ચંચળતા, ઇચ્છા, અસંતોષ
- તમસ ગુણ - અજ્ઞાન, આળસ, અંધકાર

માનસિક આરોગ્ય માટે સત્વ ગુણનું પ્રાધાન્ય આવશ્યક છે. યોગ, ધ્યાન અને સાત્વિક આહાર દ્વારા સત્વ ગુણ વધારી શકાય છે.

Lifestyle Diseases and IKS Solutions

(જીવનશૈલીજન્ય રોગો અને IKS આધારિત ઉકેલો)

આજના સમયમાં ડાયાબિટીસ, બ્લડપ્રેશર, હૃદયરોગ, સ્થૂળતા જેવી જીવનશૈલીજન્ય બીમારીઓ ઝડપથી વધી રહી છે. આ રોગોનું મુખ્ય કારણ સંતુલિત આહારનો અભાવ , યોગ -આસન ,પ્રાણાયામ વ્યાયામની અછત અને અતિશય માનસિક તણાવ છે.

1 આયુર્વેદિક અભિગમ

આયુર્વેદમાં રોગ નિવારણને ઉપચાર કરતાં વધુ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. દિનચર્યા, ઋતુચર્યા અને સંયમિત જીવનશૈલી દ્વારા રોગોને અટકાવી શકાય છે.

2 યોગ અને પ્રાણાયામ

યોગાસનો અને પ્રાણાયામ શરીરની કાર્યક્ષમતા વધારવા સાથે મનને સ્થિર કરે છે. નિયમિત યોગાભ્યાસ જીવનશૈલીજન્ય રોગો સામે અસરકારક સાબિત થાય છે. યોગ ભગાવે રોગ .

Health, Ethics and Spirituality

(આરોગ્ય, નૈતિકતા અને આધ્યાત્મિકતા)

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં આરોગ્યને નૈતિક અને આધ્યાત્મિક જીવન સાથે જોડીને જોવામાં આવ્યું છે. નૈતિક મૂલ્યો જેમ કે અહિંસા, સત્ય, સંયમ , સંતોષ ,સમર્પણ અને માનસિક આરોગ્ય માટે અનિવાર્ય માનવામાં આવ્યા છે.

1 અહિંસા અને આરોગ્ય

અહિંસાનું પાલન માત્ર સમાજમાં શાંતિ લાવે છે એવું નહીં, પરંતુ માનસિક તણાવ ઘટાડવામાં પણ મદદરૂપ થાય છે. શાંત મન સ્વસ્થ શરીર તરફ દોરી જાય છે. અહિંસા પરમો ધર્મ ,

2 આધ્યાત્મિક સુખાકારી

આત્મિક શાંતિ અને આંતરિક સંતુલન વિના પૂર્ણ આરોગ્ય શક્ય નથી. ધ્યાન, જપ અને આત્મચિંતન દ્વારા આધ્યાત્મિક સુખાકારી પ્રાપ્ત થાય છે.

Role of Diet in Indian Knowledge System

(ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં આહારનું મહત્વ)

ભારતીય પરંપરામાં “જેમ ખાવું તેમ થવું” એ વિચાર ખૂબ પ્રચલિત છે. આહાર મન અને શરીર બંનેને અસર કરે છે.

1 સાત્વિક, રાજસ અને તામસિક આહાર

- સાત્વિક આહાર - સ્વચ્છ, તાજું, પૌષ્ટિક
- રાજસિક આહાર - અતિમસાલેદાર, તીખું
- તામસિક આહાર - બાસી, ભારે, અશુદ્ધ

શ્રીમદ ભગવદ ગીતામાં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે ગીતા ના ૧૭ માં અધ્યાય શ્રદ્ધાત્રય વિભાગ યોગ ના માં પણ સાત્વિક , રાજસી અને તામસી આહાર નો ઉલ્લેખ કરી તેના સ્વભાવ , આરોગ્ય ની વાત કરી છે . જેવું અન્ન તેવો. ઓડકાર

આરોગ્ય અને પર્યાવરણ

IKS અનુસાર માનવ આરોગ્ય અને પર્યાવરણ વચ્ચે ઊંડો સંબંધ છે. સ્વચ્છ હવા, શુદ્ધ પાણી IKS અનુસાર માનવ આરોગ્ય અને પર્યાવરણ વચ્ચે ઊંડો સંબંધ છે. સ્વચ્છ હવા, શુદ્ધ પાણી અને કુદરતી આહાર વિના આરોગ્ય અપૂર્ણ છે.

“પ્રકૃતિ રક્ષતિ રક્ષિતા”

આ વિચાર આજના સમયમાં વધુ મહત્વપૂર્ણ બની ગયો છે.

આરોગ્ય અને ટકાઉ વિકાસ

આરોગ્ય અને ટકાઉ વિકાસ એકબીજાથી અવિભાજ્ય રીતે જોડાયેલા છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં આરોગ્યને માત્ર વ્યક્તિગત સુખાકારી નહીં પરંતુ સામાજિક અને પર્યાવરણીય જવાબદારી સાથે જોડીને જોવામાં આવ્યું છે. ટકાઉ વિકાસનો અર્થ છે આવનારી પેઢીની જરૂરિયાતોને નુકસાન પહોંચાડ્યા વિના વર્તમાન પેઢીની જરૂરિયાતો પૂરી કરવી.

IKS મુજબ જો વ્યક્તિ સ્વસ્થ હોય, સમાજ સંતુલિત હોય અને પ્રકૃતિ સુરક્ષિત હોય તો જ સાચો વિકાસ શક્ય બને છે. આયુર્વેદ, યોગ -પ્રાણાયામ અને પ્રકૃતિ આધારિત જીવનશૈલી ટકાઉ આરોગ્ય પ્રદાન કરે છે.

Health in IKS and Sustainable Development Goals (SDGs)

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના આરોગ્ય સિદ્ધાંતો સંયુક્ત રાષ્ટ્રના Sustainable Development Goals (SDGs) સાથે સીધા સંકળાયેલા છે.

1 SDG 3 – Good Health and Well-being

આયુર્વેદ અને યોગ SDG 3 ના મુખ્ય ઉદ્દેશ્યને મજબૂત બનાવે છે. રોગ નિવારણ, માનસિક શાંતિ અને સ્વસ્થ શરીર માં સ્વસ્થ મન નો વાસ હોય છે .

2 SDG 2 – Zero Hunger

સાત્વિક આહાર, સ્થાનિક અને કુદરતી ખેતી દ્વારા પૌષ્ટિક આહારની સુલભતા સુનિશ્ચિત થાય છે. તમામ લોકોને અનાજની પ્રાપ્તિ નો ઉદ્દેશ . કીડીને કણ અને હાથીને મણ

3 SDG 12 – Responsible Consumption and Production

IKS “અપરિગ્રહ” અને મર્યાદિત ઉપભોગની શીખ આપે છે, જે જવાબદાર ઉપભોગ માટે મહત્વપૂર્ણ છે.

4 SDG 13 – Climate Action

પ્રકૃતિ સાથે સહઅસ્તિત્વનો વિચાર હવામાન પરિવર્તન સામે અસરકારક સાબિત થાય છે.

Modern Relevance of Indian Knowledge System

(આધુનિક સમયમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાની પ્રાસંગિકતા)

આધુનિક વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના યુગમાં પણ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનું મહત્વ ઘટ્યું નથી; ઉલ્ટું, તેનો સ્વીકાર વૈશ્વિક સ્તરે વધી રહ્યો છે. વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા (WHO) પણ યોગ અને પરંપરાગત ઔષધપદ્ધતિના લાભોને માન્યતા આપે છે.

જીવન શૈલી આધારિત રોગો , માનસિક તણાવ, ડિપ્રેશન જેવી સમસ્યાઓ માટે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા ઓછા ખર્ચે અને લાંબા ગાળાના ઉકેલો પ્રદાન કરે છે. આધુનિક મેડિસિન સાથે IKS નો સંયોજન વધુ અસરકારક આરોગ્ય મોડેલ ઉભું કરી શકે છે.

Discussion

(ચર્ચા)

આ સંશોધન પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં આરોગ્યને બહુઆયામી દૃષ્ટિકોણથી જોવામાં આવ્યું છે. શારીરિક, માનસિક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક આરોગ્ય – ચારેય વચ્ચેનું સંતુલન IKS નું મુખ્ય યોગદાન છે.

આજના સમયમાં IKS આધારિત આરોગ્ય અભિગમને નીતિ નિર્માણ, શિક્ષણ અને આરોગ્ય સેવાઓમાં સમાવવાનો સમય આવી ગયો છે. NEP 2020 પણ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને શિક્ષણમાં સમાવેશ કરવાની ભલામણ કરે છે.

Conclusion

(નિષ્કર્ષ)

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા માનવ જીવન માટે સંપૂર્ણ આરોગ્ય મોડેલ પ્રદાન કરે છે. આયુર્વેદ, યોગ, સાત્વિક આહાર અને નૈતિક જીવનશૈલી દ્વારા વ્યક્તિ માત્ર રોગમુક્ત નહીં પરંતુ સંતુલિત અને સુખી જીવન જીવી શકે છે.

આ સંશોધન પેપરનો નિષ્કર્ષ એ છે કે **Health and Indian Knowledge System** માત્ર ભૂતકાળની વારસો નથી, પરંતુ ભવિષ્યના ટકાઉ વિકાસ માટેનો માર્ગદર્શક છે. આજના વૈશ્વિક આરોગ્ય સંકટોમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા આધારિત અભિગમ માનવજાત માટે આશાનું કિરણ બની શકે છે.

References (Works Cited – MLA Format)

1. Charaka. *Charaka Samhita*. Chaukhambha Orientalia, Varanasi.
2. Patanjali. *Yoga Sutras*. Motilal Banarsidass.
3. Sushruta. *Sushruta Samhita*. Chowkhamba Sanskrit Series.
4. Bhagavad Gita. Geeta press gorkhpur
5. Government of India. *Indian Knowledge Systems*. Ministry of Education.
6. United Nations. *Sustainable Development Goals*.